

MAGYAR
KÖNYV-
SZEMLE

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

120. ÉVFOLYAM

2004

ARGUMENTUM KIADÓ

1

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

120. ÉVFOLYAM 2004. 1. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY *felelős szerkesztő*

MONOK ISTVÁN *társ szerkesztő*

KULCSÁR PÉTER

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

VIZKELETY ANDRÁS

TÓDOR ILDIKÓ *technikai szerkesztő*

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest VIII., Oreczy tér 1. tel.: 303-3441, fax: 303-3440) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 11991102–02102799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányoként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesbolt*ban (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrásy út 45.) és az *Osviris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.). **Külföldön terjeszti** a Hess András Kereskedelmi Kft. (H-1026 Budapest, Guyon Richárd u. 7. tel./fax: 200-1153.).

Előfizetési díj 2001-től egy évre 1600 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézirathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

120. évfolyam

2004

Szerkesztőbizottság:

KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő),
MONOK ISTVÁN (társszerkesztő),
KULCSÁR PÉTER, NAGY LÁSZLÓ,
ROZSONDAI MARIANNE,
P. VÁSÁRHELYI JUDIT, VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő

TÓDOR ILDIKÓ

A tartalomjegyzéket és a névmutatót összeállította

HÉJJAS ESZTER

ARGUMENTUM KIADÓ

the 1990s, the incidence of dengue fever has increased in many parts of the world [1].

Dengue fever is caused by the dengue virus, which is transmitted by the bite of the mosquito *Aedes aegypti*. The virus is spread from an infected mosquito to a new host when the mosquito bites the host. The incubation period of dengue fever is usually 3-14 days.

The symptoms of dengue fever include fever, headache, muscle and joint pain, and a skin rash. In some cases, dengue fever can be fatal. The mortality rate of dengue fever is usually low, but it can be higher in children and in people who are immunocompromised.

Dengue fever is a major public health problem in many tropical and subtropical regions. The World Health Organization (WHO) estimates that there are approximately 50 million dengue fever cases each year, with about 2.5 million people hospitalized and 25,000 deaths.

The incidence of dengue fever has increased significantly in many parts of the world in recent years. This is due to a number of factors, including climate change, urbanization, and the spread of the mosquito.

Climate change is thought to be a major factor in the increase in dengue fever. Warmer temperatures and increased rainfall can create ideal conditions for the mosquito to breed and spread.

Urbanization is another factor that has contributed to the increase in dengue fever. As people move into cities, they often bring with them the mosquito. The mosquito thrives in urban environments, particularly in areas with poor sanitation and standing water.

The spread of the mosquito is also a major factor in the increase in dengue fever. The mosquito is highly adaptable and can travel long distances. It is also very common in many parts of the world.

In conclusion, dengue fever is a major public health problem in many tropical and subtropical regions. The incidence of dengue fever has increased significantly in recent years, and this is due to a number of factors, including climate change, urbanization, and the spread of the mosquito.

Prevention of dengue fever is possible. This can be done by avoiding mosquito bites, using mosquito nets, and eliminating standing water. Vaccines are also available, but they are not yet widely available.

Treatment of dengue fever is usually supportive. This includes rest, fluids, and pain relievers. In some cases, hospitalization may be necessary. The mortality rate of dengue fever is usually low, but it can be higher in children and in people who are immunocompromised.

Dengue fever is a major public health problem in many tropical and subtropical regions. The incidence of dengue fever has increased significantly in recent years, and this is due to a number of factors, including climate change, urbanization, and the spread of the mosquito.

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Bálint Gábor</i> : Supka Géza folyóirata, a <i>Literatura</i> (1926–1938)	29
<i>Dukkon Ágnes</i> : A könyves kultúra és a kalendárium-műfaj kapcsolata a 16–18. századi Közép-Európában	119
<i>Fehér Katalin</i> : Egy reformkori katolikus hetilap, a <i>Religio és Nevelés</i> (1841–1849)	14
<i>Fehér Katalin</i> : Iskolai újságolvasás Magyarországon a 18. században	131
<i>Gerics József</i> – <i>Ladányi Erzsébet</i> : A Hartvik legenda keletkezési körülményeiről	317
<i>Holler László</i> : A Képes Krónika első három iniciáléjáról	325
<i>Hornyák Mária</i> : Brunszvik Teréz óvodái és a sajtó	353
<i>Kármán Gábor</i> : Magyarország és Erdély egy 17. századi svéd népkönyvben	105
<i>Kókay György</i> : Horváth János, Verseghy Ferenc és az első magyar katolikus folyóirat	213
<i>Pajorin Klára</i> : Az eszményi humanista könyvtár	1
<i>Palotai Mária</i> : Folyóiratok irodalmi estélyei Erdélyben a két világháború között	226
<i>Tóth-Barbalics Veronika</i> : A Napkelet megalapítása	238
<i>Virág Rita</i> : A Magyar Könyvbarátok folyóirata, a <i>Diárium</i>	257

KÖZLEMÉNYEK

<i>Bálint Gábor</i> : A Csáthy cég könyvkiadása a két világháború között	295
<i>Borsa Gedeon</i> : A debreceni rézmetsző diákok nyomdája	281
<i>Bujtás László Zsigmond</i> : Szenci Molnár Albert ismeretlen albumbejegyzése 1611-ből	56
<i>Csapodi Csaba</i> : A müncheni clm. 15.773 jelzetű Livius-kódex problémája	52
<i>Csepregi Zoltán</i> : Az első magyarországi vend nyelvű kiadvány	171
<i>Fazakas Gergely Tamás</i> : A Bodleian Library katalógusainak története és egy adalék	271
<i>Fehér Katalin</i> : Egy reformkori egyházi lap történetéhez	388
<i>Fekete Csaba</i> : A pataki agenda két kiadása	156
<i>Földesi Ferenc</i> : A „Kovásznai–Teleki-corvina”	290
<i>Frivaldszky János, id.</i> : Egy kéziratos filozófia-tankönyv 1626-ból	151
<i>Gömöri György</i> : A <i>Florus Hungaricus</i> egy washingtoni példányáról	53
<i>Gömöri György</i> : Egy 18. századi magyar Londonban	278
<i>Kertész Balázs</i> : A turul-monda Laskai Osvát egyik Szent István-napi prédikációjában	374
<i>Király Péter</i> : Egy ismeretlen hungarika: Giovanni Battista Mosto Báthory Zsigmondnak ajánlott zenei kiadványa 1590-ből	384
<i>Körmendy Kinga</i> : Karacs Ferenc metszetei a Buda és Pest közötti állóhíd tervéhez	168
<i>Kőszegfalvi Ferenc</i> : A Csongrád megyei sajtóbibliográfia hódmezővásárhelyi ki egészítései	395
<i>Ojtozi Eszter</i> : Adatok gróf Dessewffy József könyvtáráról	392
<i>Papp Júlia</i> : Adatok I. (Nagy) Lajos király korának képzőművészetéről a felvilágosodás és a korareformkor hazai sajtójában	62
<i>Rózsa György</i> : Rummy Károly György csak külföldön nyilvántartott műve	59

<i>Rózsa Mária</i> : Magyar irodalom az Österreich-Ungarns Zukunft (1916) című bécsi és az Ungarns Zukunft (1917–1918) című budapesti folyóiratban	75
<i>S. Sárdi Margit</i> : Ismeretlen Hermányi-kézirat	164
<i>Slíz Mariann</i> : Szencziógyártás kisvárosi módra	299
<i>Somkuti Gabriella</i> : Könyvtári állások betöltése a Széchenyi Könyvtárban 1896-ban	69
<i>Ujvári Hedvig</i> : Az 1873-as bécsi világiállítás a Pester Lloyd hasábjain	174
<i>Vesztróczy Zsolt</i> : Közművelődés és magyarosítás	185

FIGYELŐ

<i>V. Ecsedy Judit</i> : A Consortium of European Research Libraries (CERL) éves közgyűlése és szemináriuma	86
<i>Farkas Gábor Farkas</i> : Fiatal Filológusok Füzetei — Korai Újkor 1–4.	84
<i>Kókay György</i> : A Magyar Katolikus Lexikon újabb kötetei	407
<i>Rozsondai Marianne</i> : A 15–18. századi nyomtatványok feltárásának és digitálizálásának kérdései	402
<i>Rozsondai Marianne</i> : Csapodi Csaba (1810–2004)	193

BIBLIOGRÁFIA

<i>Czövek Zoltán – Perger Péter</i> : A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 2003-ban	409
---	-----

SZEMLE

A magyar térképészet nagyjai. Lipszky János (1766–1826), Mikoviny Sámuel (1700–1750). Szerk.: Plihál Katalin, Reisz T. Csaba, Török Enikő. Bp. 2001. (<i>Dukkon Ágnes</i>)	202
Az elfátyolozott arckép. Bp. 2003. (<i>S. Sárdi Margit</i>)	97
Bibliotheca Revaliensis ad D. Olai. Tallinn Oleviste Raamatukogu. Tallinn, 2002. (<i>Monok István</i>)	425
Csokonai Vitéz Mihály: Költemények. V. 1800–1805. Sajtó alá rend. Szilágyi Ferenc. Bp. 2002. (<i>Kilián István</i>)	195
V. Ecsedy Judit: A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei 1473–1600. Bp. 2004. (<i>Németh S. Katalin</i>)	420
Fercsik Erzsébet – Raázt Judit: Kommunikáció szóban és írásban. Bp. 2003. (<i>Szabó Edina</i>)	93
Frigyik Katalin: Typis Számmerianis. A Számmer nyomdászcsalád története és a nyomtatványok bibliográfiája 1794–1920. I–II. Székesfehérvár, 2003. (<i>V. Ecsedy Judit</i>)	89
Gáspár János 1816–1892. Dokumentumok. Összeáll. Aknay Tibor. Bp. 2003. (<i>Kerényi Ferenc</i>)	198
Gömöry-kódex. 1516. [Hasonmás és betűhú átirat.] Bp. 2001. (<i>Stemler Ágnes</i>)	422
Inventarium de operibus litterariis ad res hungaricas pertinentis ab initiis usque ad annum 1700. Összeáll. Kulcsár Péter. Bp. 2003. (<i>Borda Lajos</i>)	201
Király Péter: A kelet-közép-európai helyesírások és irodalmi nyelvek alakulása. A budai Egyetemi Nyomda kiadványainak tanulságai 1777–1848. Nyíregyháza, 2003. (<i>Abonyi Andrea</i>)	200

La France des humanistes. Henri II Estienne, éditeur et écrivain. Par Judith Kecskeméti, Bénédicte Boudou et Hélène Cazes. Turnhout, Belgium, 2003. (<i>Ekler Péter</i>)	206
Lakatos Éva: Sikersajtó a századfordulón. Bp. 2004. (<i>Kókay György</i>)	308
Lietuviškai Biblijai – 400 metų. Biblijos vertėjas Jonas Bretkūnas. Vilnius, 2002. (<i>Monok István</i>)	313
Literatur in der „Temesvarer Zeitung“ (1918–1949). Hrsg. Eduard Schneider. München, 2003. (<i>Ujvári Hedvig</i>)	429
Napkelet 1920–1922. Antológia. Vál., összeáll. Mózes Huba. Kolozsvár, 2004. (<i>Botka Ferenc</i>)	308
Rózsa, Mária: Deutschsprachige Presse in Ungarn 1850–1920. Bibliographie. 2. Teil. Zeitungen. München, 2003. (<i>Fried István</i>)	310
Rypson, Piotr: Piramidy słonca labirynty. Poezja wizualna w Polsce od XVI. do XVIII. wieku. Warszawa, 2002. (<i>Kilián István</i>)	208
Sipos Balázs: A politikai újságírás mint hivatás. Bp. 2004. (<i>Ujvári Hedvig</i>)	427
Szent Biblia, azaz Istennek Ő és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás. Magyar nyelvre fordította Károli Gáspár... (Az oppenheimeri Biblia hasonmása Debrecenből.) Debrecen, 2002. (<i>Monok István</i>)	307
Szuromi Szabolcs Anzelm: Egyházi intézménytörténet. Bp. 2003. (<i>Beke Margit</i>)	95
Tar Gabriella-Nóra: Gyermek a 18. és 19. századi Magyarország és Erdély színpadjain Kolozsvár, 2004. (<i>Kerényi Ferenc</i>)	423
Tinti, Paolo: La libreria dei gesuiti di Modena. Modena, 2001. (<i>Monok István</i>)	312
Wagner, Bettina: Die Epistola presbiteri Johannis lateinisch und deutsch. Tübingen, 2000. (<i>Lőkös Péter</i>)	100

NÉVMUTATÓ*

- Ábel Jenő 9
 Åberg, Alf 109
 Abonyi Andrea 200–201
 Ábrányi Emil 77
 Ackermann Imre 264
 Aczél Géza 208
 Acsay Ferenc 148
 Ådahl, Karin 108
 Adel, Kurt 7
 Adler, Jeremy 209
 Ady Endre 41, 48, 77–80, 83, 227, 236, 241, 248–250, 256, 429, 430
 Ady Lajos 255
 Aeneas Sylvius Piccolomini → Pius, II., pápa
 Ágoston Gézáné 245
 Ágoston, Szent 7
 Aiszkhinész 6
 Aiszóposz 6
 Ajtai 165
 Aknay Tibor 198, 199
 Albert, I., Habsburg, magyar király 52
 Alberti, Leon Battista 10
 Albertus Magnus 126
 Albinus, Georgius 405
 Albrecht főherceg 38
 Aldovrando, Joannes Franciscus 123
 Aleknavičienė, Ona 313, 314
 Alforabius doktor 334, 336, 339
 Ali bég, budai pasa 116
 Alkaiosz 6, 8
 Almási István 401
 Álmos, magyar vezér 374, 375, 382, 384
 Almus → Álmos
 Alsted, Johann Heinrich 85, 86
 Alszeghy Zsolt 46
 Alt, Jakob 60, 61
 Alvinci Pap Péter → Alvinczi Péter
 Alvinczi Péter 157
 Amadino, Ricciardo 385
 Ambrosius → Ambrus, Szent
 Ambrus Hedvig Mária 416
 Ambrus Zoltán 41
 Ambrus, Szent 7
 Andersen Nexö, Martin 47
 András herceg, I. Nagy Lajos magyar király öccse 68, 69
 András, II., magyar király 65, 423
 András, III., magyar király 376, 377
 András magyar királyfi → András herceg, I. Nagy Lajos, magyar király öccse
 Andrásy György 170
 Andreae, Johannes 155
 Angyal Endre 264
 Ángyán János 218
 Anjou Endre → András herceg, I. Nagy Lajos, magyar király öccse
 Anjou Lajos, toulouse-i püspök → Lajos, Szent, toulouse-i püspök
 Anjouk 327, 328, 377
 Anonymus 72, 97, 193, 274
 Antalffy Endre 234, 236
 Ányos Miksa 242
 Ányos Pál 214
 Apácai Csere János 274
 Apafi Mihály, I., erdélyi fejedelem 117, 165, 292, 293
 Apafi Mihály, II., választott erdélyi fejedelem 294

* Az irodalmi művek szereplői közül csak a bibliai és az azonosítható történelmi személyneveket vettük fel a mutatóba. Az irodalmi alakok és a történelmi személyek egyértelmű azonosítása azonban nem mindig volt lehetséges. Az egyes szerzők publikációira kurzív oldalszámokkal hivatkozunk.

- Apfalter József 148
 Apollóniosz 6
 Apor Péter 72
 Apponyi Albert 40, 76
 Áprily Lajos 229, 232, 234, 244
 Aragóniaiak 5
 Aranka György 291
 Arany János 78, 81, 82, 199, 241, 248, 249, 256
 Arany Juliska 199
 Arday Géza 418
 Arisztotelész 126
 Árkus László 32
 Arndt, Johann 84, 85
 Arne, Ture Algot Johnsson 105, 106
 Árpád, magyar vezér 64
 Árpád-ház 374, 375, 382
 Árpádházi Boldog Margit → Margit, Szent, Árpádházi
 Asinius Pollio 3
 Asztalos Miklós 35
 Athila → Attila, hun uralkodó
 Attila, hun uralkodó 374
 Augustinus → Ágoston, Szent
 Augustinus Moravus 124
 Augusztina német császárné 178
 Averroës 110
 Avicenna 110

 Babits Mihály 41, 77, 227, 240, 245
 Bacsikai Sándorné 417
 Badics Ferenc 213, 215, 216, 218
 Bagota Edit 412
 Bajáki Rita 117
 Bajza József 16, 199
 Bak M. János 376
 Bakay Nándor 183
 Bakóczy Károly 228, 231
 Bakoss László 298
 Baksay Dániel 390
 Balás Piri Elemér 298
 Balassa József 42, 45
 Balassi Bálint 53, 72, 81, 129, 210, 272
 Balasthus → Ráskai Balázs
 Balázs → Ráskai Balázs
 Balázs Imre József 415
 Balázs István 341, 342
 Balázs Jánosné 398
 Balázs Mihály 84, 410, 412

 Bálint Gábor 29–51, 47, 48, 295–298, 414
 Balogh Endre 232, 234
 Balogh György 418, 419
 Balogh Jolán 4, 10, 63
 Balogh József 419
 Balsamo, Luigi 4
 Balthazar Dezső 255
 Bandinel, Bulkeley 273
 Bánffy György 98, 99
 Bánffy Dezső 185
 Bánffy Miklós 33, 233
 Bánfi Szilvia 410, 411, 420
 Banfi, Florio 9
 Bánfihunyadi János 274
 Bánk bán 65, 423
 Bánki Péter 399
 Baránszky-Jób László 265, 298
 Bárany Gerő 259
 Barát Ármin 429
 Barbarics Zsuzsa 109
 Barbusse, Henri 47
 Bárczi Ildikó 374
 Barcsai Ákos 116
 Bárd Miklós 297
 Bárd Oszkár 234
 Bardócz Árpád 265
 Bárdos István 419
 Bariska István 108
 Barkóczy Ferenc 66
 Barlay Ö. Szabolcs 387, 388
 Barna Gábor 63
 Barna Izidor 428
 Baron, Sabrina A. 109
 Baróti Szabó Dávid 214
 Barta János 204, 205
 Barta László 78
 Bartalis János 234, 236
 Bartha József 71, 73, 74
 Bartha Lajos 129, 203, 206
 Bartha Miklós 226
 Bartha Tibor 158
 Bartók Béla 230
 Bartolinus, Pius Antonius 123
 Bartolomeo di Domenico di Guido 6
 Bartoniek Emma 376
 Barycz, Henryk 123
 Basics Beatrix 59
 Basilius Magnus, Sanctus 7
 Basta, Giorgio 113

- Báthori István erdélyi fejedelem, lengyel király 129, 209, 210
- Báthory András 210
- Báthory Gábor, erdélyi fejedelem 84, 114
- Báthory István, Ecsedi 84, 418
- Báthory Kristóf erdélyi vajda 385
- Báthory Zsigmond, erdélyi fejedelem 113, 384, 385, 387, 388
- Báti László 265
- Batsányi János 214
- Batthyány Ferenc 418
- Batthyány Ignác 68, 291
- Batthyány József 68
- Batthyány Lajos, nádor 278
- Batthyány Vince 68
- Batthyányi marsall → Batthyány Lajos, nádor
- Bátyi Zoltán dr. 400
- Bauernfeld, Eduard 180
- Beatrice d' Aragona → Beatrix, Aragóniai, magyar királyné
- Beatrix, Aragóniai, magyar királyné 2, 3
- Beck, Karl 182
- Beckensloer, Johann 52, 53
- Becker, Felix 62
- Bedő Nándor 396
- Beély (Briedl) Fidél 17, 20, 21, 23, 416
- Beer Frigyes Vilmos 134, 135, 174
- Beethoven, Ludwig van 32
- Beke Kristóf 18
- Beke László 65
- Beke Margit 95–97
- Bél Mátyás 1, 133–137, 150, 171, 205
- Béla, IV., magyar király 65, 328, 376, 423
- Belánszky József 362
- Belitska-Scholtz Hedvig 67
- Belius, Matthias → Bél Mátyás
- Belke, Horst 174
- Bellér Béla 69
- Bembus, Mateusz 127
- Benda Kálmán 281
- Bendefy László 288
- Bene Sándor 54, 117
- Bene Sándorné 406, 416
- Benedek Elek 230, 234–237
- Benedek László 235
- Benedek Marcell 40, 41, 236
- Benedek Sándor 156
- Benedek, XIV., pápa 165
- Benke György 418
- Benkő László 397
- Benkő Samu 417
- Benyák Bernát 149
- Benyovszky Zsigmond 370
- Beöthy László 81
- Berczeli A. Károly 265
- Berda József 265
- Berde Mária 227–232, 234, 236
- Berecz Mátyás 117
- Berei Farkas András 414
- Berényi Ernőné 419
- Berius, Johannes 155
- Berkovits Ilona 327, 343, 346, 347
- Berlász Jenő 193
- Bernard, Paul Peter 139
- Berner, Felix 424
- Bernhard von Weimar 120
- Bernhardi, Johann 427
- Bertényi Iván 411, 413
- Bertók Lajos 392
- Berza László 355
- Berzeviczy Albert 241
- Bessenyei György 47, 423
- Beszédes István 398
- Bethlen Gábor, erdélyi fejedelem 110–112, 114, 115, 292, 293
- Bethlen István 115
- Bethlen István, miniszterelnök 240, 428
- Bethlen József 165
- Bethlen Kata 167
- Bethlen Miklós 98, 165
- Betlen, Josephus → Bethlen József
- Beyer, Jürgen 85
- Beyreuther, Erich 133
- Bialowos, Günter 132
- Bibó István 170
- Bielke, Nils 108
- Bihary János 304
- Bikfalvi Falka Sámuel 288
- Bilibok Péterné 359, 362
- Binder Jenő 82
- Birken, Sigmund von 62
- Bíró Ferenc 424
- Bíró György 233
- Bíró István 411
- Bíró Lajos 41, 76, 80, 228, 430
- Bíró Márton 283, 284
- Bismarck, Otto von 175, 179, 180
- Bisterfeld, Johann Heinrich 86, 409, 411, 419

- Bisztray Gyula 263
 Björkman, Rudolf 106
 Björkman, Walter 105
 Bloch (Ballagi) Mór 370
 Boccaccio, Giovanni 7
 Bocskai István, erdélyi fejedelem 113, 114
 Bocskay Imréné 417
 Bod Péter 166, 167
 Boda István 296
 Boda László 265
 Boda Miklós 418
 Bodley, Thomas 272
 Bodoki Fodor Zoltán 301, 302
 Bodoki Fodor Zsigmond 301, 302
 Bodola János 149
 Bodorik Sándor 299–301
 Bogdán István 413
 Bogdanich Imre Dániel 129, 203, 204
 Bogdány Jakab William 281
 Bohacz, Thomas 394
 Bohus György 135
 Boie, Heinrich Christian 198
 Bóka László 263, 265
 Bolgár Ágnes, K. 265
 Bolla Ilona 321, 322
 Bollók János 121, 326
 Bolton, Samuel 53
 Bonfini, Antonio 4, 6, 9, 10, 110, 329
 Bónis, György 376
 Borbély Gyula 299, 301, 305, 306
 Borbély István 234
 Borda Lajos 97, 201–202, 412, 413
 Borián Gellért 117
 Born, Lester Kruger 3
 Bornemisza János ifj. 58
 Boronkai Szabolcs 416
 Borosnyai L. János 165
 Boross Klára 406
 Boross Sándor 265
 Borsa Gedeon 88, 202, 281–290, 402, 409, 410, 420
 Borsa Iván 332
 Borsányi György 246
 Borsos Miklós 262
 Borsy Károly 285
 Borzsák István 127
 Bos, Jan 86
 Bossányi Árpád 329
 Bossuet, Jacques Bénigne 214
 Bostrom Andersson, Rut 105
 Botka Ferenc 308–309
 Boudou, Bénédicte 206
 Bozzay Margit 242
 Böle Kornél 376
 Bölöni György 265
 Bónisch, Hermann Friedrich 297
 Börne, Ludwig 394
 Bracislaus, II., cseh herceg 317
 Brahe, Tycho 86
 Brájjer Lajos 76–78, 83
 Brassicanus, Alexandrus 9
 Braun Juda 300
 Braun Róbert 30
 Brehm, Bruno 32
 Brendemoen, Bernt 106
 Breslerus, Daniel 59
 Bretholz, Berthold 318
 Bretke, Johannes 313, 314
 Bretkūnas, Jonas 313
 Brković, Mirjana 404
 Broberg, Gunnar 106
 Brod, Max 429
 Bródy Sándor 76, 78, 80, 81, 83
 Brook, Nathaniel 54
 Browne, Edward 62
 Bröcker, Heinrich 425, 427
 Bruczinszky Zoltán 231
 Brunel, Marc Isambard 169
 Brunsvik Antal 353
 Brunsvik Teréz 23, 353–355, 357–360, 362–373
 Bubryák Olga 414
 Buchanan, Andrew 180
 Bucsányi Gyula 297
 Budai Éσαιás 281, 287
 Buddeus, Franz 205
 Budé, Guillaume 207
 Bugát Pál 18
 Bujtás László Zsigmond 56–59
 Burns, Robert 82
 Busa Margit, V. 28, 355, 356
 Buson, Luísa 87
 Bussi, Angela Dillon 6
 Bustya Endre 291, 293
 Buzinkai Mihály 160
 Buzinkay Géza 63, 412
 Caesar, Julius 3, 12, 107, 124
 Caesar, Julius, Patavinus 56

- Caesar, Michael 427
 Callimachus Experiens 124
 Calpurnius Siculus 6, 9
 Calvin, Jean 125
 Camerarius, Joachim 207
 Campe, Joachim Heinrich 395
 Cankar, Ivan 310
 Čaplovič, Ján 154, 156
 Carion, Johannes 412
 Carolus XI→Károly, XI., svéd király
 Carolus, dominus →Károly, I., magyar király
 Casalius, Caspar 126
 Catullus, Caius Valerius 6, 290–294
 Cavallo, Guglielmo 5
 Cazes, Hélène 206, 207
 Céard, Jean 206, 207
 Ceglédi S. Pál 58
 Celsing család 105
 Chantry, John 53, 54
 Charles XI→Károly, XI., svéd király
 Charteris, Evan 278, 280
 Chodowiecki, Daniel 121
 Chopin, Fryderyk 230
 Chrodegang 96
 Chrysostomus → Johannes Chrysostomus, Sanctus
 Ciavarella, Angelo 1
 Čičaj, Viliam 418
 Cicero, Marcus Tullius 4, 7, 122, 208
 Clair Vilmos 187
 Clark, Adam 169, 170
 Clark, William Thierney 169, 170
 Claudianus, Claudius 6
 Clemenceau, Georges Benjamin 34
 Clement, Claude 312
 Clementis Erzsébet 155
 Clementis, Johanna 155
 Clementis, Johannes 155
 Clementis, Zacharias 155
 Clementis, Zacharias ifj. 155
 Collinson, William Edward 338, 339
 Coloman→Kálmán, magyar király
 Comenius, Johann Amos 86, 125, 131, 132,
 149, 150, 157, 162, 409
 Comestor, Petrus 348, 349
 Cornelius Nepos 7
 Corvin János 1–3
 Corvin Mátyás→Mátyás, I., magyar király
 Cosmas Pragensis 318
 Costus király 334, 339
 Count Nichlas Serini →Zrínyi Miklós, a költő
 Courts–Mahler, Hedwig 32
 Craftheim, Crato von 208
 Cranach, Lucas 342
 Crellius →Krell, Fortunatus
 Corippus, Flavius Cresconius 9
 Crosnensis, Paulus 123
 Cuspinianus, Johannes 9
 Czaban, Ján 151
 Czakó Elemér 258, 262, 263, 394
 Czakó Tibor 263
 Czapnik, Marianna 403
 Czeplédi István 159
 Czeke Marianne 371
 Czellárné Csiba Judit 392
 Czigány Géza 164, 167
 Czigány István 205
 Czine Mihály 226
 Czövek Zoltán 409–419, 410
 Czudar László 331
 Csaba 374
 Csajbók Ferencné 417
 Csáki Béla 299
 Csáki Pál 409
 Csáky Antal 288
 Csanak Dóra, F. 142, 144, 291
 Csánki Dezső 11
 Csaplár Benedek 144
 Csaplár Ferenc 37
 Csapodi Csaba 1–3, 6–10, 52, 53, 193, 194,
 291, 347, 350, 418
 Csapodi István dr. 193
 Csapodi Lajos 214
 Csapodi Zoltán 112
 Csapodiné Gárdonyi Klára 2, 52, 69, 193, 327,
 328, 343, 347, 348, 350, 379
 Császár Elemér 216, 257, 263
 Császár Károly 157, 271
 Csath Béla 206
 Csáth Géza 428
 Csathó Kálmán 40
 Csáthy Ferenc 295, 296
 Csáthy György 295
 Csáthy Károly, ifj. 295
 Csáthy Lajos 295
 Csató Gabriella 229
 Csécsi János 162
 Csécsy Imre 50

- Csendes Mihály 300, 306
 Csepregi Zoltán 171–174, 171–173
 Cserépfalvi Imre 48, 296
 Csergő Tamás 234
 Cservenák Péter 412
 Cservenka Judit 416
 Cserzy Béla 43
 Csóka J. Lajos 139, 319
 Csóka-Jaksa Helga 404
 Csokonai Vitéz Mihály 195–198, 205
 Csongrádi Jenőné 410
 Csontos Lajos 304, 305
 Csontos Mária 417
 Csontos János 293, 294
 Csopey László 200
 Csorba Dávid 271
 Csorba László 69
 Csorba Mária 400
 Csurdi Sándor 238
 Csűrös Ferenc 286
 Csúry István 419
- Dajkovich Sándor 242
 Daneloni, Alessandro 2
 Dániel Viktor 230
 Danielik János 15, 26–28
 Dante Alighieri 7
 Dányi László dr. 399
 Darázs Endre 265
 Dávid Gyula 198
 Dayka Gábor 149, 214
 Deák Ferenc 418
 Debreczeni Attila 195, 196
 Debrétei Márton 163, 164
 Deccard János 136
 Decembrio, Angelo Camillo 1, 3–7, 9–11, 13
 Decembrio, Pier Candido 3
 Decembrio, Uberto 3
 Deé Nagy Anikó 291–294, 409, 411, 416, 417
 Deér József 376
 Dékányi Kálmán 346, 348
 Dékányiné Máthé Mariska 234
 Dekobra, Maurice 32
 Delphin, Marguerite 423
 Delly-Szabó Géza 235, 236
 Demek Győző 198
 Démoszthenész 6
 Dercsényi Dezső 67, 264, 327, 379
 Déri Balázs 410
- Déryné Széppataki Róza 424
 Descartes, René 181
 Desöfy→Dessewffy József
 Dessewffy József 284, 285, 288, 392–394
 Devecseri Gábor 264, 265
 Dezsényi Béla 14, 135, 145, 147, 308, 388
 Dézsi Lajos 57
 Di Francesco, Amedeo 2
 Di Petro Lombardi, Paola 6
 Didot, Firmin 286
 Didymus, Alexandrinus 2, 9, 350
 Dienes Dénes 156, 164
 I. Diénes Jenő 230
 Diesing, M.A. 367
 Dillon Bussi, Angela 12
 Diodoros Peripateticus 6
 Diodoros Siculus 6
 Diogenes Laertios 6
 Diós István 345, 407
 Diószegi István 185
 Diruta, Girolamo 387, 388
 Dobrai István, ifj. 299
 Dobrici→Debrétei Márton
 Dóczy Imre 281
 Dóczy András 114
 Dohnányi Ernő 230
 Dolesch Géza 300
 Dolinszky István 393
 Domanovszky Sándor 323
 Dombi Alice 353
 Donnert, Erich 172
 Dooley, Brendan 109
 Dopsch, Alfons 322
 Dorlandus, Petrus 337
 Dózsa Dániel 97, 99
 Dózsa Endre 226, 233
 Döblin, Alfred 429
 Döme Károly 149, 213
 Dömötör János 416
 Dörnyei Sándor 412, 414
 Drăguț, Vasile 340, 341
 Drasche-Lázár Alfréd 81
 Draskóczy-Jörg Ilma 77
 Drégely Gábor 78
 Dryselius, Erland 105–110, 112–118
 Du Cange, Carolus 72, 323
 DUBY, Georges 376
 Dudith András 86, 124, 125, 127–130
 Dugonics András 168

- Dukkon Ágnes 119–130, 124–127, 202–206, 414
 Dúlházy Mihály 393
 Durstmüller, Anton 285
- Eckhardt Sándor 245, 349
 Eckhart Ferenc 142
 Ecsedy Judit, V. 86–88, 89–92, 157, 412, 420–422
 Edvi Illés Pál 119
 Égető Gyula 399
 Egli, Raphael 57
 Ehrenkrantz Judit Ilona 415
 Ehrenstein, János Antal 424
 Ehrensward, Ulla 106
 Eikholm, Tiia 425
 Eisler Fanny 78
 Ekholm, Kai 86
 Ekler Péter 206–208
 Ekstrand, Gudrun 105
 Elagina, Natalia 86
 Elblingh, Christoffer 426
 Eleud →Előd
 Elisabeth →Erzsébet, Szent, Árpádházi
 Eliud →Előd
 Elizabeth, Queen of Hungary → Erzsébet, Łokietek, magyar királyné
 Éltető Mihály 99
 Elvering, Gabriel 425
 Emericus →Imre, Szent, Árpádházi
 Emese 374, 375
 Emödi András 416
 Endrédi József 287
 Endrédiék 287
 Engel Józsefné 284
 Eötvös József 25–27, 199, 391, 392
 Erasmus, Desiderius 122–124, 206, 207
 Erdei Klára 84
 Erdő Péter 95, 409, 411
 Erdősi Péter 384, 385
 Erdősi →Sylvester János
 Erminy, Ludwig 60
 Ernst, Ulrich 209
 Erődi Béla 183
 Erős Gábor 281, 284–290
 Érszegi Géza 332, 411
 Erzsébet, magyar királyné 178
 Erzsébet →Erzsébet, Szent, Árpádházi
 Erzsébet, Kotromanić, magyar királyné 326, 327, 329
- Erzsébet, I. Jakab angol király leánya, V. Frigyes cseh király felesége 120
 Erzsébet, István herceg leánya 330
 Erzsébet, Łokietek, magyar királyné 67, 68, 329
 Erzsébet, Szent, Árpádházi 337, 376, 379
 Este hercegek 312
 Estergam K. Beimel József 168
 Esterházy Ferenc 116
 Esterházy fiúk →Esterházy Ferenc
 Esterházy fiúk →Esterházy Gáspár
 Esterházy fiúk →Esterházy László
 Esterházy fiúk →Esterházy Tamás
 Esterházy Gáspár 116
 Esterházy László 116
 Esterházy Pál 413
 Esterházy Tamás 116
 Estienne, Henri II 206–208
 Estienne, Robert 207, 412
 Estreicher, Karol 403
 Estreicher, Stanislaw 403
 Esze Tamás 157
 Esztegár László 71, 73, 74
 Eszterházy Miklós 114, 193
 Etényi Nóra, G. 117, 414
 Eumenes Pergamus 3, 12
 Evans, Robert John Weston 274
- Fabian, Claudia 87, 88
 Fabó András 154, 155
 Fabricius, Paulus 126, 127, 130
 Faitser Ferenc 148
 Fajardo, Diego Saavedra 406
 Falk Miksa 174, 175
 Faludi Ferenc 72, 214
 Faragó László 263, 265
 Farczady Sándor 228, 236
 Farkas Ágnes 42
 Farkas Béla 230
 Farkas Csilla 413
 Farkas Ferenc 198
 Farkas Gábor Farkas 84–86, 402, 403
 Farkas Károly 229, 231
 Farkas Mária, Cz. 419
 Fazakas Gergely Tamás 271–278
 Fazakas József 158
 Fazekas Mihály 119, 286, 290
 Fazekas Sándor 84, 85
 Fegyverneki Hajtó János 58

- Fehér József 396, 398, 399
 Fehér Katalin 14–28, 23, 27, 28, 131–150,
 357, 388, 388–392, 414, 415
 Fejér György 66, 67, 149, 213, 215, 219, 330,
 419
 Fejér Rozália 424
 Fejérpataky László 70–74
 Fejérváry Géza Gyula 49
 Fekete Csaba 156–164, 156, 287, 412, 414, 418
 Feleky Géza 29
 Fellner Ferenc 198
 Felssberg, Jakob 427
 Fénelon, François de Salignac de la Motte 214
 Fényes Elek 393
 Fercsik Erzsébet 93
 Ferdinánd, II., német-római császár, magyar ki-
 rály 114, 120
 Ferdinand König →Ferdinánd, I., osztrák csá-
 szár, V., magyar király
 Ferdinánd, I., osztrák császár, V., magyar ki-
 rály 365
 Ferdinánd, III., német-római császár, magyar
 király 154
 Ferenc József, I., osztrák császár, magyar király
 75, 76, 175, 178–180, 423
 Ferenc Károly főherceg 219
 Ferenczy József 394
 Ferenczy Mária 412
 Ferenczy Valér 264
 Festetics György 92, 203
 Festetics Lajos 214
 Festetics Leó 354
 Feuerbach Péter 407
 Ficino, Marsilio 1, 2, 8, 9, 13, 125
 Field, Franciscus 280
 Field, John (János) 280
 Filarete, Antonio Averlino 10
 Fináczy Ernő 134, 139, 147
 Finta Gerő 228
 Fischer István 220
 Fischer, Friedrich August 284
 Fitz József 263, 420
 Flemings, Paul 426
 Fliedner, Theodor 371
 Florent, Simon 369
 Florianus, Mátyás 380
 Florus, Lucius Annaeus 7
 Flou, Karel de 338
 Fodor Béla 419
 Fodor Erzsébet 49
 Fodor Ferenc 413
 Fodor Pál 117
 Fogarasi Pál 412
 Fogarasy Mihály 24, 25
 Fögel József 329
 Foghtüy Krisztina 168
 Folnesics János Lajos 219
 Folnesius →Folnesics János Lajos
 Font Zsuzsa 414
 Fontanus, Valentin 129
 Fonte, Bartolomeo della →Fonzio, Bartolomeo
 Fontius, Bartholomaeus →Fonzio, Bartolomeo
 Fonzio, Bartolomeo 2, 3, 11–13
 Forrai Judit 415
 Forray Zelma 264
 Forstall, Mark 54, 56
 Fortunantus, Venantius 209
 Földesi Ferenc 290–295, 411
 Földi Jánosné Weszprémi Julianna 198
 Fraknoi Vilmos 68, 329, 330, 377, 378
 Francke, August Hermann 133–135, 139, 171–
 173, 205
 Francke, Gotthilf August 171
 Frank Ádám 414
 Frank Tibor 415
 Franyó Zoltán 234
 Fráter György →Martinuzzi György
 Frech József 417
 Freising, Otto von 100
 Freylinghausen, Johann Anastasius 171
 Frick, Johann 165
 Fried István 310–312
 Frigyes, I., Barbarossa, német-római császár 101
 Frigyes, V., pfalzi választófejedelem 9, 120
 Frigyük Katalin 89–92, 411
 Frivaldszky Boldizsár 151
 Frivaldszky Ferenc 156
 Frivaldszky Heléna 155
 Frivaldszky Imre 156
 Frivaldszky János, I. 151
 Frivaldszky János, id. 151–156, 156
 Frivaldszky Justina 155
 Frivaldszky Katalin 155
 Frivaldszky Menyhért 151
 Frivaldszky Simon 151–156
 Fromm Antal 183
 Fröbel, Friedrich 371
 Frölich Dávid 86, 124, 129

- Fülöp Áron 74
 Fülöp Éva 417
 Fülöp Géza 25
 Fülöp Sándor 74
 Fülöp Zsigmond 46, 49
 Füzesné Hudák Julianna 41
 Füzi János 282, 284
 Füzi László 410, 415
 Fysher, Robert 273
- Gábor Andor 78, 240
 Gáborné Juhász Nagy Ida 400
 Gács Rezső 418
 Gailliard, Edward 338
 Gajáry István 81
 Gál Benedek 172
 Galambos Ferenc 74
 Galántai Erzsébet 331, 375
 Galić, Irena 403
 Gálos Rezső 198
 Gáncsné Nagy Erzsébet 419
 Garami Gréta 41
 Garázda Péter 2
 Gárdonyi Albert 257
 Gárdonyi Géza 79
 Gárdonyi Klára → Csapodiné Gárdonyi Klára
 Garnier, Jean 312
 Gärtner, Hans 10
 Gáspár Gabriella 410
 Gáspár János 198, 199
 Gáyer Gyula 49
 Gazotti, Augustinus Sanctus 378
 Gécs Béla 411
 Geleji Katona István 161, 162
 Gellér Sándor 265
 Gelléri Katalin 59
 Gellius, Aulus 122
 Genthon István 69
 Gentilis bíboros 377, 378
 Geréb László 377, 379, 383
 Gerecze Péter 330
 Gerengel Simon 172
 Gerézdi Rabán 62
 Gergely Sándor 240
 Gergely, VII., pápa 318, 324
 Gerics József 317–324, 318, 320
 Geringer, Karl 15
 Gerold, Karl 358
 Gerő Gyula 417
- Gerstäcker, Friedrich 297
 Gertrudis, magyar királyné 65
 Gesner, Conrad 207
 Gesztelyi Tamás 6
 Gettler Ignác → ld. még Török Ignác
 Gettler Ignác 300, 301
 Gévay-Wolf Nándor 257
 Géza fejedelem 384
 Gibbon, Edward 394
 Gibson, Strickland 272, 273
 Gilly, Carlos 84, 85
 Glatz Ferenc 239, 254
 Gloger, Andreas 124
 Głombowski, Karol 122
 Glosius Dániel 370
 Gmeiner-Hübel, Gabriele 60
 Goclenius, Rudolf, id. 57, 153
 Godbid, William 54
 Goddaeus, Johannes 57
 Goethe, Johann Wolfgang von 82, 429
 Goga, Octavian 429
 Goldoni, Carlo 394
 Gombáné Lábos Olga 157
 Gombás András 393
 Gombás Géza 295, 297
 Gonda Zsuzsa 59
 Goriupp Alisz 149
 Goró Lajos 68, 69
 Góth Sándor 80
 Gounod, Charles 178
 Gózony György 24
 Göbel József 264
 Gömöri György 53–56, 53, 56, 115, 116, 272–
 274, 278–281, 418
 Gömöry Károly 422
 Görög Demeter 219, 284
 Gráberné Bösze Klára 410, 416
 Graciotti, Sante 2
 Grafenauer, Ivan 171
 Gragger Róert 82, 83
 Granasztói Olga 414
 Grant, W. Leonard 1
 Grassalkovich Antal 365
 Greco, Aulo 11
 Grégoire VII → Gergely, VII., pápa
 Gregorius, Sanctus, Nazianzenus 7
 Grenholm, Gunvor 109
 Grezsa Ferenc 241
 Grimm, Jacob 403

- Grimm, Wilhelm 403
 Grist, Reinhold 425
 Groth, Otto 137
 Grothaus, Maximilian 109
 Grundel, Georg 171
 Guarini, Guarino 3, 4, 11, 123
 Guarino → Guarini, Guarino
 Gubás Pál 187, 188
 Gudenus János József 242
 Gulácsy Irén 233, 236
 Gulyás Károly 417
 Gulyás Pál 78, 244, 276, 420
 Gundlach, Franz 57
 Gustav Adolf, II., svéd király 109, 115, 120, 425
 Gustav Vasa, I., svéd király 105
 Guzmics Izidor 17, 218

 Gyallay Domokos 227, 229, 232, 263
 Gyárfás Miklós 265
 Gyenis Vilmos 166, 167
 Gyikó Gyula 299
 Gyikó János 299
 Gyikó Kálmán 299, 300
 Gyikó Karola 299
 Gyikó Károly 299, 301
 Gyomai Imre 48
 Gyöngyösi László 275, 276
 Györffy György 317, 374, 375
 György Béla 284
 György Dénes 232, 235–237
 György Lajos 232
 György, II., angol király 280
 Györy Sándor 168–170
 Győző Eszter 410
 Gyulafalvi Csaba 398
 Gyulai Pál 39, 199

 Haacke, Wilmot 138
 Haader, Lea 422, 423
 Haiman György 412
 Hajnal Mihály 76
 Hajós József 124
 Halasi Lipót 69, 79, 83
 Haljasmäe, Rene 425
 Haller 98
 Halmágyi Samu 228
 Halmágyi Samuné 228, 231
 Hamvas Béla 265
 Hamvas Ödön dr. 399

 Hangodi Ágnes 418
 Hankiss János 246
 Hankó Péter 84, 85
 Harangi Lászlóné Boros Vilma 243
 Haraszthy Gyula 263
 Haraszti Emil 387, 388
 Haraszti György 108
 Hargitai Henrik 415
 Hargittay Emil 117
 Harsányi István 159, 198
 Harsányi Kálmán 255
 Hartmann János 244
 Hartvik püspök 317–321, 324, 384
 Hatvany Lajos 29
 Hausel Sándor 417
 Havas László 414
 Havrán Dániel 74
 Haydn, Joseph 229
 Haykul, Anton 284
 Haynóczy Dániel 136
 Hazai Hugó 80
 Heckenast Kálmán 89, 91
 Hedvig Eleonóra, svéd királyné 106, 107
 Hedvig, I. Nagy Lajos, magyar király leánya
 331
 Hedvig, kaliszi hercegnő 329
 Hegedüs Anita 398
 Hegedüs István 9, 246
 Hegedüs László 16
 Hegedüs Lóránt 31, 45
 Hegyi Ádám 404, 416
 Heinrich, Joseph 358
 Heinrich, Thugut 358
 Héjja Julianna Erika 410, 413
 Hekler Antal 243, 252
 Helfert, Joseph Alexander von 139
 Héliodórosz 9
 Helisabeth, Sancta → Erzsébet, Szent, Árpádházi
 Hell, Josef Karl 206
 Hellebrant Árpád 151, 154
 Heller, Fred 75–77
 Hellinga, Lotte 87, 88
 Heltai János 157, 412, 420
 Heltai Jenő 76, 79, 80, 83, 430
 Heltai Gáspárné 127
 Helvetius, Claude Adrien 394
 Henckel, Johann 124
 Henricus → Imre, Szent, Árpádházi
 Henricus de Mügel 331, 332

- Henricus Sanctus → Imre, Szent, Árpádházi
 Henrik, IV., német-római császár 317
 Henszlmann Imre 331, 332
 Herczeg Ferenc 40, 80, 81, 231, 263, 430
 Herczeg Zsolt 399
 Herder, Johann Gottfried 214
 Herlicius, David 129
 Hermann Antal 79
 Hermann diakonus, prágai püspök 317, 318
 Hermann, Hermann Julius 343, 344
 Hermányi Dienes József 164–167
 Hermés Trismegistos 6, 8
 Hermész 95
 Hernádi László Mihály 411
 Hérodianosz 6, 9, 207
 Hérodotos 207
 Herring, Thomas 278
 Herschel, William 204
 Hervay F. Levente → Hervay Ferenc
 Hervay Ferenc 416, 421
 Herz Andor 43
 Hess András 290, 380, 383
 Hess, Johannes 122
 Hesus, Eobanus 124
 Heullant-Donat, Isabelle 349
 Hevesi Sándor 32, 41, 78, 80
 Heylyn, Peter 53
 Hidvégi Nemes Anna 283
 Hieronymus → Jeromos, Szent
 Higgins, Dick 208, 210
 Hilchen, Sylvia v. 384
 Hilf László 233
 Hill, Wilhelm 120
 Hitler, Adolf 48
 Hoare, Pierce 281
 Hobbing, Johann 426
 Hodos Bálint 305
 Hoffman Gizella 278
 Hoga Viktor 417
 Hoič, Samuil 391
 Holl Béla 307
 Holländer, Hugo 79
 Holler László 325–352, 325, 351
 Holló István 71, 74
 Holló Szilvia Andrea 170
 Hollós Attila 200
 Hollósi Kornél 198
 Holstein-Gottorp, Herzog von 426
 Hóman Bálint 247, 257
 Homérosz 6
 Honterus, Johannes 203
 Horánszky Dezső 257
 Horánszky Nándor, ifj. 355
 Horányi Elek 144, 395
 Horatius Flaccus, Quintus 6, 122, 168
 Hormayr, Joseph Freiherr von 67
 Hornák Mária 353–373, 353, 358, 362, 375, 415
 Horstmann, Angelika 384, 387
 Horthy Miklós 242, 246, 253
 Horthy Miklósné Purgly Magda 246
 Horvát István 422, 423
 Horváth Cyrill 335
 Horváth Eszter 418
 Horváth Hilda 413
 Horváth János 135, 241, 246, 248–252, 254–256
 Horváth János, ifj. 380
 Horváth János, püspök 213–225
 Horváth Jenő 262
 Horváth József 417
 Horváth Konstantin 213, 217, 218, 224
 Horváth Mária, K. 299
 Horváth Mihály 331
 Horváth Richárd 374, 381, 383
 Horváth Sándor 73, 74
 Horváth Sándor Domonkos 412
 Hotea, Meda-Diana 405
 Hotson, Howard 85
 Hoványi Ferenc 69
 Howell, James 54
 Hőrsik Richárd 151, 163
 Hrabanus, Maurus 209
 Hubay Miklós 263, 265
 Hubert Gabriella, H. 414
 Hultman, Petter 107
 Humboldt, Wilhelm von 403
 Hunyadi János 72, 110
 Hunyadi Mátyás → Mátyás, I., magyar király
 Hunyadiak 9
 Huszár Gál 160
 Huszár Károly 138
 Huszka József 340
 Huszti József 2
 Hügel Ottó 295
 Hüpereidész 9
 Hyde, Thomas 273, 276
 Hýroš, Štefan Nikolaj 154–156

- Ignotus Pál 47
 Illés Béla 240
 Illés Endre 33
 Illésházy (IV.) György 154, 156
 Illyés Gyula 418
 Imre, Szent, Árpádházi 341, 342, 374, 376, 380, 381
 Imrédy Béla 49
 Ince, III., pápa 320
 Incze Gábor 271, 272
 Incze Sándor 34
 Inkey József 242
 Inkey Pál 242
 Ioannes Morenus → Móré János
 Ioannes Pannonius 8, 9
 Ippoliti, Francesco 125
 Irinyi Károly 281
 Isac, Emil 236
 Isidorus, Sevillai 349
 Ispánovics Csapó Julianna 415
 István, Ákos nembéli, nádor 377
 István, első vértanú 384
 István herceg, I. Nagy Lajos magyar király öccse 330
 István, I., Szent, magyar király, 66, 67, 317–324, 327, 328, 374, 376–381, 383
 István, V., magyar király 327, 329, 378, 380
 Istvánovits Márton 300
 Iszokratész 6
 Iványi Béla 257, 296, 329
 Izabella, magyar királyné 166
 Izsák Lajos 402
 Izsákné Hetényi Valéria 415, 418, 419
- Jablónski, Mikołaj 129
 Jacob, Georg 105
 Jacobus de Voragine 332, 333
 Jäger, Eckhard 60
 Jakabfalvy András 391
 Jaklovszky Dénes 227, 228
 Jakó Zsigmond 291, 294, 410, 421
 Jakubovich Emil 327, 346–348
 James, Thomas 272, 273
 Jancsó Elemér 227
 Jáni István 412
 Jankovich Miklós 67, 418
 Jankovics József 1
 Jankovits László 62
 Jánó Mihály 341, 342
- János pap 100, 101
 János, István herceg fia 330
 János, XXI., pápa 153
 Janovics Jenő 233, 234
 Janovits István 262
 Janus Pannonius 11, 52, 62, 121, 123, 124, 130, 193, 194, 291, 294, 295, 418
 Járdányi Pál 198
 Jarring, Gunnar 105, 106
 Jászberényi József 415
 Jászberényi P. Pál 54
 Jékely Zsombor 341, 342
 Jellačić, Josip 27
 Jellen Gusztáv 257
 Jeromos, Szent 7, 350
 Jeszenszky Sándor 80
 Joannicius, Gabriel 129
 Johann, Presbiter → János pap
 Johannes Chrysostomus, Sanctus 7
 Johannes de Orta 380
 Jókai Mór 81, 183, 295, 310, 429
 Jolán (Ilona), IV. Béla magyar király leánya 329
 Joó Erzsébet 397
 Jósikáné Csáki Rozália 364
 Joyce, James 45
 József Attila 238, 418
 József, I., német-római császár, magyar király 63
 József, II., német-római császár, magyar király 63, 68, 145, 147, 291
 József nádor 203, 204, 354, 358
 Jöcher, Christian Gottlieb 395
 Jörg Endréné Draskóczy Ilma 77
 Juhász Géza 195, 198, 244, 245
 Juhász Gyula 416
 Juhász László 2, 329
 Juhász Levente 84, 86
 Julow Viktor 195
 Junker László 148
 Juranics László 213
 Juvenalis, Decimus Junius 6, 122
- Kabán Annamária 414
 Kabdebó Lóránt 255
 Kaczur István 396
 Kacsokovics Lajos 368–370
 Kacsó Sándor 235, 236
 Kádár Imre 232, 309
 Kádár Judit 242, 246, 247, 249
 Kadosa Pál 198

- Kadossa Ede 78–81, 83
 Käfer István 257
 Kafka, Franz 429
 Kajetán Endre 247
 Kajtár Mária 62
 Kałol, Piotr 120
 Káldi György 214
 Káldos János 88, 412
 Kállay Miklós 46, 48, 238, 244, 245, 256
 Kálmán, magyar király 317–320, 324
 Kalmár László 410
 Kálti Márk 346, 377
 Kálvin → Calvin, Jean
 Kämpfer, Frank 382
 Kampman, Dirk 209
 Kandó Tamás 401
 Kant, Fielding 392
 Kant, Immanuel 214
 Kántor Lajos 309
 Kanyó Antal 299, 304
 Kappus, Franz Xaver 429
 Kapronczay Katalin 415
 Karacs Ferenc 168–170, 281
 Karácsonyi János 226, 319
 Karádi Pál 412
 Kárász József 395
 Kardos József 204, 246
 Kardos Tibor 263, 277
 Kardos → Andraea, Johannes
 Karinthy Ferenc 265
 Karinthy Frigyes 430
 Karl XI → Károly, XI., svéd király
 Karl XII → Károly, XII., svéd király 105
 Karlsson, Åsa 105
 Kármán Gábor 105–118, 106
 Kármán József 415
 Károli Gáspár 307
 Karolina Augusztá 365
 Károly Gusztáv, X., svéd király 105, 107, 116
 Károly, II., Sánta, nápolyi király 378
 Károly, VI., német-római császár, III., magyar király 137
 Károly Róbert → Károly, I., magyar király
 Károly, I., Anjou, nápolyi király 378
 Károly, I., magyar király 327–329, 343, 377–380, 383
 Károly, I., Nagy, császár 95, 107, 114
 Károly, IV., német-császár 101, 330
 Károly, IV., osztrák császár, magyar király 32, 79
 Károly, szicíliai király 379, 380
 Károly, XI., svéd király 105, 106–109
 Károlyi Gáspár 307
 Kárpáti Aurél 298
 Kárpáti Sándor 198
 Karsai Géza 346
 Karsay Orsolya 1, 2, 8, 9, 325
 Kašić, Bartol 314
 Kass János 413
 Kassai István, id. 412
 Kassai István, ifj. 412
 Kasza Péter 84, 85
 Katalin, Alexandriai, Szent 325–328, 332–334, 336, 338, 341, 342, 344, 345, 350–352
 Katalin, Brandenburi 114, 115
 Katalin, I. Nagy Lajos magyar király leánya 327, 331
 Katalin, V. István magyar király leánya 327
 Katarina, soror 422, 423
 Katherine of Alexandria → Katalin, Alexandriai Szent
 Kathona Géza 157
 Katona Lajos 334, 336–339, 419
 Katona Tamás 113, 307
 Kazinczy Ferenc 31, 197, 204, 213–216, 218, 284–286, 288–291, 294, 393
 Keckermann, Bartholomaeus 153
 Kecskeméti Alexis János 86
 Kecskeméti Gábor 62
 Kecskeméti, Judith 206, 207
 Keéri-Szántó Andor 42
 Keglevich János 66
 Kégli Ferenc 92, 417
 Kelecsényi László 414
 Kelemen Anna 410
 Kelemen Lajos 157
 Kelemen, III., ellenpápa 317
 Kelemen, XI., pápa 165
 Kelényi Béla Ottó 419
 Kemény Druzsziánna 98, 99
 Kemény István 38, 42, 48
 Kemény János 116
 Kemény Jánosné Teleki Anna 278
 Kemény Katalin 265
 Kemény Simon 80
 Kemény Zsigmond 81, 199
 Kémeri Attila 399
 Kempis, Thomas a 395
 Kendeffy Lajos 242

- Kenéz Győző 143
 Kenyeres Ágnes 242
 Kenyeres Imre 258, 263–266, 269
 Kerceselich, Balthasar Adam 378
 Kerényi Ferenc 198–199, 410, 423–424
 Keresztury József 63, 145–147
 Kereszty Orsolya 416
 Kéri Piroska 29, 31, 36, 40, 48
 Kern, Matthias 362
 Kerny Terézia 65, 412
 Kertész Balázs 374–348, 375
 Kertvélyesi Pastoris János 58
 Keserű Bálint 84, 414
 Keszhelyné Mányi Ildikó 416
 Keveházi Katalin 84, 404, 418
 Kézai Simon 376
 Khuen-Héderváry Károly 185
 Kidrič, Francé 171, 173
 Kilián Frigyes 393
 Kilián György, ifj. 393
 Kilián István 195–198, 208–211, 209
 King Louis I. →Lajos, I., Nagy, magyar király
 Király György 98, 264
 Király László 307
 Király Péter 200, 201, 384–388, 384, 387
 Királyhegyi Ottília 396
 Kirchner, Hermann 57
 Kis Atilla, B. 414
 Kis Imre 286
 Kis István 97, 99
 Kis könyvtár 393
 Kisch, Egon Erwin 81
 Kiseleva, Ludmilla 86
 Kisfaludy Károly 79
 Kisfaludy Sándor 216
 Kisné Cseh Julianna 417
 Kiss Endre József 418
 Kiss Ferenc 363, 364
 Kiss József 41, 77–79, 83
 Kiss Károly 246
 Kiss Lajos 414
 Kiss Tamás 198
 T. Kiss Tamás 253
 Klaniczay Gábor 377–379
 Klaniczay Tibor 1, 119, 166, 377, 392
 Kleban →Clementis
 Klebelsberg Kuno 37, 239–243, 245–248, 251–257
 Klein Dezső 304
 Klein, Johan Samuel 155
 Klinda Mária 416
 Klingaité, Nijolé 405
 Klinghammer István 203, 413
 Klobusiczky András 271
 Klopán →Clementis
 Klöcker Ehrenstrahl, David 109
 Klug Magda 31
 Klusis, Mikélis 313
 Knapp Éva 97, 99, 410, 414
 Kner Imre 30
 Kner Izidor 90
 Knust, Hermann 333, 336, 337
 Kóbor Tamás 80
 Kocowski, Bronisław 124
 Kocziány László 292
 Kocsmár Mihály 173, 174
 Kodila Ferenc 174
 Koháry István 167
 Kókay György 63, 138, 144, 145, 215–225, 238, 308, 355, 407–408, 411
 Kolba Judit, H. 65
 Kollár Ádám 65, 139–143, 145, 146
 Kollár, Jan 391
 Kollarits Krisztina 415
 Koller János 26
 Kolmár István 390
 Kolozsvári Grandpierre Emil 265
 Kolta László 417
 Koltay Klára 405
 Koltay-Kastner Jenő 84
 Komáromi Csipkés György 274, 307
 Komáromi Lengyel Miklós 58
 Komáromi Sándor 7, 414
 Komjáthy Aladár 265
 Komlós Aladár 32
 Komlósi →Kacsokovics Lajos
 Komorová, Klára 402, 406
 Kondor László 233
 Konstantin, VII., Bíborbanszületett, bizánci császár 9
 Konstantinosz Porphyrogenetosz →Konstantin, VII., Bíborbanszületett, bizánci császár
 Kontár Judit 417
 Kopácsy József 18, 19, 214
 Kopernikusz, Mikolaj 123
 Koppány magyar vezér 321
 Koppány Júlia 213, 415
 Kordován László 134

- Korkmazova, Evgenija A. 158
 Kormos István 265
 Kornis Gyula 243, 257, 263
 Korpás Ferenc 298
 Kortschmayer →Kocsmár
 Kós Károly 233, 237
 Kosch, Wilhelm 75, 81
 Kossuth Lajos 27, 198, 295, 388, 389, 392
 Kosztolányi Dezső 38, 43–45, 255, 263, 419, 428
 Kotschmair →Kocsmár
 Kótsi Katica 424
 Kótsi Patkó János 424
 Kovachich Márton György 332, 395
 Kovács András 291
 Kovács Endre 131, 265
 Kovács Gábor 151
 Kovács Gyula 398
 Kovács Ilona 419
 Kovács Imre Attila 398
 Kovács János 309
 Kovács László 374
 Kovács Margit 48
 Kovács Máté 168
 Kovács Sándor Iván 53, 59
 V. Kovács Sándor 326
 Kovács Zsolt 419
 Kovalovszky Miklós 264
 Kovásznai Sándor 292, 293–295
 Kozocsa Sándor 254, 263
 Ködöböcz József 409
 Köhalmi Béla 29
 Köiv, Lea 425
 Kökényesi Istvánné 416
 Kölcsey Ferenc 79, 198
 Köleséri Sámuel 294
 Köpeczi Béla 112
 Köpeczi Bócz István 262
 Köpff, Johann Georg 414
 Körmendy Kinga 168–170, 411, 419
 Körösi László 62
 Köröskényi István 368
 Körösy László →Körösi László
 Kőszegfalvi Ferenc 395–401, 417
 Kővágó Sarolta 415
 Kővári László 98
 Köves József 42
 Cracker, Bernard 129
 Krajkó András 241
 Kralovánszky Alán 67, 331, 332
 Krankovics Ilona 413
 Krautwald, Valentin 122–124
 Krell, Fortunatus 153
 Krenner Miklós 226, 227
 Kristeller, Paul Oskar 8
 Kristina →Krisztina, svéd királynő
 Kristó Gyula 319, 331, 348, 374, 375, 377, 383
 Krisztina, apáca 423
 Krisztina, svéd királynő 109
 Kríza János 199
 Krleža, Miroslav 310
 Krmann Dániel 173
 Krúdy Gyula 428
 Kruppa Tamás 384, 385
 Kruzslíc István Gábor 416
 Ktésziász 207
 Kubinyi András 11
 Kubriczky András 25
 Kulcsár Adorján 265
 Kulcsár Péter 12, 59, 325, 329
 Kulcsár István 31, 64, 218, 220, 222
 Kuncz Aladár 48, 233, 234
 Kunike, Adolf 59–62
 Kupeczky János 64
 Kurcz Ágnes 377, 383
 Kuzmány, Karol 391
 Küküllei János 381–383
 Külkey Henrik 370
 Küzmics István 174
 Lackó Miklós 240, 254
 Lactantius, Firmianus, Laelius Caecilius 6, 7
 Ladányi Erzsébet 317–324, 318, 320, 322
 Ladányi N. Albert 158
 Ladányi Sándor 163
 Ladislaus, Sanctus →László, I., Szent, magyar király
 Lajos, orleansi herceg 327
 Lajos, I., Nagy, magyar király 62–68, 325–332, 335, 342–344, 351, 374, 377, 379, 381–383
 Lajos, IX., Szent, francia király 329, 378–382
 Lajos, Szent, toulouse-i püspök 328, 378, 379, 381, 382
 Lajos, XIII., francia király 120
 Lakatos Éva 36, 308, 395
 Lakatos László 78, 80
 Lamartine, Alphonse de 73

- Lambrecht Kálmán 31, 48
 Landerer Mihály 295
 Lándor Tivadarné 264
 Langer János 198
 Láni Zakariás 154
 Lani, Georgius 155
 Lantos Adolf 30, 33, 51
 Lantos Kálmán 31, 33, 34
 Lantosék 35
 Lány, Ján 151
 Lányi Ottó 263–265, 268
 Lányi Viktor 198
 Laskai Osvát 201, 202, 374–376, 378–384
 László Géza 168
 László, I., Szent, magyar király 317, 340,
 3412, 374, 376, 378–381
 László, IV., magyar király 376
 Latomus, Sigismund 132
 Lautsek, Márton 134
 Lázár Béla 41
 Lázár deák 203
 Lázár János dr. 401
 Le Goff, Jacques 376
 Léces Károly 410
 Lefèvre d'Étaples, Jacques 206
 Lefferts, Marian 87
 Legédy Katalin 423
 Lelkes István 398
 Lemberger Ármin 79
 Lemker, Johannes 56–59
 Lénárd Ödön 407
 Lenau, Nikolaus 429
 Lendvay György 172, 173
 Lengyel András 418, 419
 Lengyel Lajos 413
 Lengyel Menyhért 76, 78
 Leonello d'Este 3–5, 11
 Leopold I., Keisar → Lipót, I., német-római
 császár, magyar király
 Leovitus a Leonicia, Cyprianus 123
 Lerche, Johann Christian 173, 174
 Lettner, Josef Gottfried 90
 Lévai Lajosné Nagy Borbála 299
 Lévárdy Ferenc 333, 379
 Lévy Botondné 392
 Ligeti Ernő 227, 235, 309
 Lipót, I., német-római császár, magyar király
 107, 116
 Lipszky János 129, 168, 202–204, 413
 Lipták Dorottya 415
 Lisztóczy László 418
 Livius, Titus, Patavinus 7, 52, 53, 122
 Lonigo, Ognibene da 207
 Lorántffy Zsuzsanna 157, 163, 164, 271
 Loring diakónus 421
 Lotz Károly 182
 Lovas Antal 429
 Lovas, Nikolaus Aristid 429
 Lowt, Thomas 54
 Lökös Péter 100–101
 Lövei Pál 66, 331
 Luca Gizi 234
 Lucanus, Marcus Annaeus 6
 Lucianus → Lukianosz
 Lucretius Carus, Titus 6, 123
 Lucullus, Lucius Licinius 3
 Ludovicus rex, sanctus → Lajos, IX., Szent,
 francia király
 Ludovicus, beatus → Lajos, Szent, toulouse-i
 püspök
 Ludovicus → Lajos, I., Nagy, magyar király
 Ludwig der erste König in Ungarn → Lajos, I.,
 Nagy, magyar király
 Luitpold von Bayern 336
 Lukács Gáspár 264
 Lukianosz 418
 Lukšaitė, Ingė 314
 Lulyák Antal 188, 189
 Luther, Martin 8, 85, 125, 171, 173, 314, 425
 Luuk, Mare 425
 Lux, Josef August 81, 82

 M. N. → Nordau, Max
 Machiavelli, Niccolo 395
 Macrobius, Ambrosius Aurelius Theodosius 7,
 339
 Madách Imre 234
 Madarász Flóris 214
 Madas Edit 325, 333, 334, 348, 380, 422
 Magda → Horthy Miklósné Purgly Magda
 Magris, Claudio 62
 Magyar Bálint, dr. 297
 Magyar István 113
 Majer István 17, 22, 25
 Major László 298
 Makai Sándor 415
 Makay Attila 394
 Makay Gusztáv 264

- Makkai László 117, 156
 Makkai Sándor 84, 227, 229–233, 236, 241
 Makó Pál 142
 Maksay Albert 228, 229
 Malatyinszki József 412
 Malmström, Oscar 108
 Mályusz Elemér 347–349, 375, 383
 Mándli Gyula 409
 Mándy Iván 265
 Mandziuk, József 123
 Mann, Thomas 429
 Manutius, Aldus 207
 Mányoky Ádám 64
 Márai Sándor 428
 Marczinkay Elek 64
 Márfai Molnár László 418
 Margit, Antiochiai Szent 340
 Margit, Szent, Árpád-házi 376, 422
 Mária, Laskaris, magyar királyné 65
 Mária Dorottya, József nádor felesége 358, 360, 363, 366
 Mária, II. Endre magyar király leánya 423
 Mária királyné, I. Nagy Lajos magyar király leánya 65, 327, 331, 383
 Mária nápolyi királyné, V. István magyar király leánya 328, 329, 378–380
 Mária Terézia, magyar királynő 63, 134, 139, 147, 411
 Maria Ungariae →Mária, nápolyi királyné, V. István magyar király leánya
 Mária, a magyar király lánya →Mária, nápolyi királyné, V. István magyar király leánya
 Maria, filia Stephani quarti →Mária, nápolyi királyné, V. István magyar király leánya
 Mariano del Buono 6
 Markó László 168
 Marković, Nikola 403
 Marković, Svetozar 403
 Markovits Rodion 236
 Márkus László 238
 Markusovszky Sámuel 134, 137
 Marmontel, Jean-François 392
 Marosi Arnold 91
 Marosi Ernő 65, 67, 68, 325, 328, 331, 332, 341, 344, 345, 348, 381
 Marosi Ildikó 233
 Marót Sándor 233
 Marsch, Angelika 60
 Marsh, Henry 53, 54
 Marsigli, Luigi Ferdinando 62
 Martell Károly 329
 Marth J. Mátyás 133, 135
 Martialis, Marcus Valerius 6
 Martinkó András 264
 Martinovics Ignác 204
 Martinuzzi György 113
 Márton Béla 298
 Márton József 284
 Mártonfi, J. 284
 Martonosy Edit 399
 Mátai Mária 411
 Máté Károly 145, 257, 258, 260, 263
 Máthé Éva 414
 Matheson, Ann 88
 Mathia Coruino →Mátyás, I., magyar király
 Mátrai Gábor 119, 371
 Mátrai László 127
 Matthaecides, Samuel 134, 151
 Matthaesus, Antonius 57
 Matthias Corvinus →Mátyás, I., magyar király
 Matthison, Friedrich von 198
 Mattia Corvino →Mátyás, I., magyar király
 Mátyás, I., magyar király 1–3, 5–13, 52, 53, 62, 63, 66, 67, 290, 293, 294
 Mátyás, II., magyar király 114
 Maurus, Johannes Andreas 110
 Mayer Gyula 10
 Mayro, Franciscus de 378–380
 Mazhuga, Vladimir 86
 Mécs László 46
 Medgyesi László 276, 277
 Medgyesi Pál 156–164, 271, 274, 275–278, 418
 Medgyesi-Schmikli Norbert 375
 Medici, Lorenzo de 12, 13
 Mednyánszky Alajos 67
 Megyesi, Paulus Jeres →Medgyesi Pál
 Mehmed IV., török szultán 118
 Melancthon, Philipp 418
 Melich János 70
 Melius Péter 414
 Méliusz József 309
 Meltzer, Johann 112
 Mélykúti Gábor 205
 Mentovich Ferenc 198
 Menzel, Theodor 105
 Meskó Barna 264, 265
 Mészáros Andor 415

- Mészáros Erzsébet 417
 Mészáros István 15, 21, 139, 140, 151, 241, 388, 411
 Mészárosné Stenger Katalin 417
 Meyer Gotthold Alfréd 330
 Mezei Zsolt 410
 Mezey István 263
 Mező András 332, 341
 Mező Ferenc, dr. 34
 Mező János 278, 280, 281
 Mező →Field
 Mietzschke, Alfred 171, 173
 Migne, Jacques-Paul 349
 Mihalik Sándor 68
 Mihalovics Árpádné 415
 Mihály Ferenc 341, 342
 Mihály László 228
 Mihály, havasalföldi vajda 113
 Mikes Kelemen 99
 Mikiténé Kiss Katalin 415
 Miklós, V., pápa 12
 Mikó Árpád 1, 8, 9, 67, 340
 Mikoviny Sámuel 202–206
 Miksa, II., német-római császár 208
 Mikszáth Albert 79, 80
 Mikszáth Kálmán 79, 236, 430
 Milassin Miklós 66, 67
 Milde, Heinrich 171, 173
 Milfait Ferkó 91
 Milleker Rezső 298
 Millot, Claude François Xavier 214
 Milotai Nyilas István 157
 Milton, John 394
 Mindszenty, József 407
 Miskolczy Ambrus 245, 251, 252
 Miskolczy István, dr. 69
 Misocacus, Wilhelm 126, 127, 129, 130
 Misztótfalusi Kis Miklós →Tótfalusi Kis Miklós
 Mithridates Ponticus 3
 Mitrovics Gyula 298
 Mocsáry Lajos 186
 Mohácsy Jenő 81
 Moldvay Győző 398
 Molière 73
 Molnár Ákos 297
 Molnár András 418
 Molnár Antal 198
 Molnár Béla 417
 Molnár Borbála 97, 99
 Molnár Ferenc 76–78, 80, 81, 83, 428, 430
 Molnár János 143
 Molnár József Károly 412, 416
 Molnár K. János 142
 Molnár Kerstin, Gy. 413
 Molnár Sándor 411
 V. Molnár László 2
 Molter Károly 227–234, 236
 Molther, Johannes 57
 Monok István 132, 307–308, 312–313, 313–314, 409, 412, 414, 418, 425–427
 Monostori Imre 416
 Monte, Philipp de 387
 Mónus Imre 419
 Mooijweer, Joos 6
 Móra Ferenc 263
 Móra László 74
 Mórász Attila 398
 Móré János 11
 Móré Péter 11
 Morepetrus → Móré Péter
 Móric, hesseni tartománygróf 59
 Móricz Virág 263
 Móricz Zsigmond 37, 40, 41, 227, 236, 255, 263
 Móró Mária Anna 404
 Morris, William 88
 Mossóczi Institoris Mihály 136
 Mossóczy Zakariás 202
 Mosto, Giovanni Battista 384, 385, 387, 388
 Mózes Huba 308, 309
 Mölder, Ülle 405
 Möllenhoff, Christian Nicolaus 174
 Muckenhaupt Erzsébet 413
 Mucsi Tiborné 415, 418, 419
 Müglen Henrik →Henricus de Müglen
 Mulai Konstantin 148
 Munkácsy Mihály 182, 297
 Murádin Jenő 412
 Muratori, Lodovico Antonio 407
 Murillo, Bartolomé Estéban 342
 Musti, Ioan. Baptistae →Mosto, Giovanni Battista
 Mustus, Ioannes Baptista →Mosto, Giovanni Battista
 Muszaiosz 6
 Musztafa bég, egri pasa 116
 Mügelni Henrik →Henricus de Müglen

- Mühlpfordt, Günter 172
 Müller Róbertné 417, 419
 Müller, Gottfried 370
- Nadányi János 54, 55, 414
 Nádasy Ferenc 364
 Nádudvari Sámuel 294
 Nagel, Paul 86
 Nagy Antal Mihály 419
 Nagy Csaba 415
 Nagy Dániel 234
 Nagy Endre 34, 236
 Nagy Éva 416, 418
 Nagy Ferenc (c. 1745–1808) 92
 Nagy Ferenc 263
 Nagy Géza (1855–1915) 340
 Nagy Géza 417
 Nagy György 416
 Nagy Ignác 66
 Nagy Imre 330, 377
 Nagy Imre Gábor 419
 Nagy Iván 151
 Nagy Károly →Károly, I., Nagy, római császár
 Nagy Lajos →Lajos, I., Nagy, magyar király
 Nagy Lajos 38, 80
 Nagy Lipót 18, 23
 Nagy Zoltán 263 [költő, Nyugat-os]
 Nagy Zoltán 415
 Nagytályai P. István 151
 Naldi, Naldo 1–4, 6–10, 13
 Napóleon, I., francia császár 204
 Nápolyi Johanna →Johanna, nápolyi királyné
 Narbutas, Sigitas 313
 Návay Antal 242
 Navier, Claude Louis Marie Henri 169
 Nayman, Jakub 127
 Nebehay, Ingo 59, 62
 Négyesy László 40
 Nemanja-dinasztia 382
 Nemerkenyi Előd 416
 Nemes Anna 284
 Nemes Balázs 418
 Nemesios 9
 Németh Ambrus 148
 Németh Antal 41
 Németh Imre 183
 Németh József 205
- Németh László 238, 241, 246, 247, 254
 Németh S. Katalin 420–422
 Neubarth, Christoph 125
 Neubarth, Johann 125
 Neubarth-család 124, 129
 Newton, Isaac 205
 Nicholai de Dacia, Jacobus 209
 Nicolaus V., pontifex→Miklós, V., pápa
 Nicole, Pierre 214
 Niehusen, Anna 426
 Niehusen, Elsabe 426
 Nikandrosz 6
 Nollius, Henricus 84, 85
 Nordau, Anna 175
 Nordau, Max 174–184
- Nyigri Imre 46, 47
 Nyíró József 232, 236
- Oberlin, Jeremias Jakob 291
 Ocsovszky László 397, 398
 Ocsovszky László Vilmos 401
 Odescalchi Gyula 186
 Oefele, Edmundus l.b. ab 323
 Oeser Frigyes 64
 Offenbach, Jacques 178
 Ojtozi Eszter 41, 392–395, 392, 394
 Okolicsányi –család 153
 Okolicsányi Gáspár 151
 Okolicsányi Miklós 151
 Okolicsányi Zsigmond 151
 Oláh János 353
 Oláh Miklós 4, 200
 Olasz Sándor 397
 Olosz Lajos 227, 230, 232
 Olsson, Bror 106, 107
 Oltványi Ambrus 238
 Onodi, Georgius P. 412
 Opitz, Martin 426
 Oporinus, Johannes 208
 Optatianus Porphyrius, Publilius 209
 Orbán István 172
 Orbán János 231
 Orbán, II., pápa 317–320
 Orbán, V., pápa 329
 Ormos Mária 247
 Orosz László 410, 415
 Ortutay Gyula 263
 Osiander, Andreas 165, 314

- Osualdus de Lasko →Laskai Osvát
 Osvát Kálmán 232, 234
 Oswald der Schreiber 101
 Óváry Lipót 69
 Ovidius Naso, Publius 6, 122, 124
 Owen, Robert 357
- Ördögh Béla dr. 399
 Örkény István 265
 Ötvös László 307, 308
 Őz Pál 204
 Özdögei Besenyő Pál 66
 Őze Sándor 375
- Paál Árpád 232–234, 309
 Paál László 415
 Pacher Donát 148
 Painter János Mihály 92
 Pajkossy Györgyné 132
 Pajorin Klára 1–13, 1, 2, 9, 11
 Pakots József 38, 39
 Paku Imre 264
 Pál, VI., pápa 96
 Pálffy Géza 117
 Pálffy Margit 243
 Pálmai Kálmán 265
 Pálos István 228, 231
 Palotai Mária 226–237
 Pályi János 299
 Pályi Mariska 299
 Panormitanus→Tudeschis, Nicolaus de
 Paolino da Venezia 349
 Pap József 281, 284, 285, 287–290
 Pap Károly 389
 Pap Károly, dr. 75
 Papagno, Giuseppe 4
 Pápai Kiss István 295
 Papp Ágnes 384
 Papp János 413
 Papp Júlia 62–69, 64, 66, 405
 Papp Zsuzsanna 422, 423
 Pappné Beke Judit 419
 Papp-Váry Árpád 204
 Paracelsus, Theophrastus 85
 Paschalis II., pápa →Paszkál, II., pápa
 Pasor, Georgius 57
 Paszkál, II., pápa 318, 320
 Pásztor Árpád 77, 79, 80
 Pataki Sámuel 149
- Pataki Zoltán 417
 Pataky Dénes 168, 288
 Patera, Adolf 339
 Patzkó Ferenc 144
 Pauer János 18, 23, 90
 Pauler Ákos 243, 245, 248, 252, 254
 Pavercsik Ilona 124, 420
 Payr Sándor 133
 Paziázi, Michael von 170
 Pázmány Péter 72, 162, 214, 225
 Péczeli József 395
 Péczely →Péczeli József
 Pécsi Imre 286
 Pécsváradi Péter 412
 Peiszsiztratosz 3, 12
 Pejacevich, Nikolaus 180
 Pekár Gyula 39–41, 51, 76
 Pelbartus de Themeswar →Temesvári Pelbárt
 Pemsel, Jutta 175
 Perczel Mór 27
 Perédy György 226
 Pergen, Johann Anton von 139
 Perger Péter 409–419, 410, 412
 Pergolesi, Giovanni Battista 424
 Pernye András 387, 388
 Perosa, Alexander 1
 Peschke, Elke 403
 Pestalozzi, Heinrich 23, 199, 353, 357, 361
 Pesti Brigitta 418
 Petényi Sándor 417
 Péter Árpád 399
 Péter László 241, 255, 374
 Péter, magyar király 323
 Petercsák Tivadar 117
 Péteri Takács József 213
 Petes Gábor 288
 Pethe Ferenc 168, 393
 Pethes Dávid 281
 Pethes Gábor 287
 Peti János 305
 Petkó Béla 397
 Petőfi Sándor 39, 41, 76–78, 81, 82, 182, 230,
 254
 Petrarca, Francesco 7
 Petrik Géza 62, 171, 172, 284
 Petrovitz, Matthias 155
 Petróczi Éva 307
 Petrucci, Armando 5
 Petrus Comestor 347, 348

- Petrus Hispanus 153
 Pfeiffer, Almut 133
 Philadelphus, Moric 154–156
 Philip, Ian 272
 Philostratos Philadelphus 3
 Pikler Blanka 30
 Pilinszky János 265
 Pilinyi Péter 412
 Piller Celesztin 140, 145, 147
 Pingenn, Michell 426
 Pintér Jenő 238, 255, 256
 Piotrkowczyk, Andrzej 129
 Pirożyński, Jan 414
 Piscator, Johannes 57, 85
 Piscator, Ludwig Philipp 86
 Pisistratus → Peiszisztratosz
 Pius, II., pápa 4, 293
 Plantin, Christoph 208
 Platón 207
 Plautus, Titus Maccius 6
 Plihál Katalin 202–204, 413
 Plinius, Caius Secundus Minor 4, 6, 7, 122
 Plutarkhosz 7
 Pócs Dániel 2, 9
 Podhradczky, Josephus 380
 Podlaha, Antonin 339
 Pogány György 35, 411, 412, 414, 418
 Pogány Ö. Gábor 264
 Poggio, Bracciolini 123
 Polatschek, Karl 92
 Pólika → Radák Polyxéna
 Poliziano, Angelo 8–10, 13, 207
 Pomponio Leto 9
 Pór Antal 69, 327, 377
 Porcsalmi János 156
 Porfyrius, Optatianus → Optatianus Porphyrius,
 Publius
 Postma Ferenc 412
 Poszler György 250
 Pozzi, Giovanni 208
 Prágai Cosmas → Cosmas Pragensis
 Prahács Margit 373
 Praznovszky Mihály 415
 Priebsch, Robert 338
 Primisser, Aloys 67, 68
 Prixner, Gottfried 168
 Prónay Albert 392
 Propertius, Sextus 6, 290–294
 Prukner Pál 412
 Pruzsinszky Sándor 140
 Pseudo-Isidorus 320
 Ptolemaiosz 12, 126
 Pukánszky Kádár Jolán 195
 Puky István 197
 Puschmann Tibor 188
 Puskás Lajos 263
 Putnokyné Rozgonyi Piroska 345
 Pünkösti Andor 38
 Quandt, Johann Jacob 314
 Quondam, Amedeo 4
 Raab Vilmos 154
 Raabe, Paul 133
 Raátz Judit 93
 Rác Károly 154, 155
 Rác Lajos 95, 397
 Rác Miklós 330
 Radák Ádám 98, 99
 Radák család 99
 Radák Polyxéna 97, 99, 100
 Ráday Pál 135
 Radics Dávid 417
 Radnóti Miklós 36
 Radocsay Dénes 383
 Rákóczi család 129, 132
 Rákóczi Ferenc, II., erdélyi fejedelem 418
 Rákóczi György, I., erdélyi fejedelem 114, 115,
 161
 Rákóczi György, II., erdélyi fejedelem 116
 Rákóczi Györgyné, Lorántffy Zsuzsanna 164
 Rákóczi Zsigmond 275
 Rákosi Jenő 76, 428
 Rålamb Kolos → Rålamb, Claes
 Rålamb, Claes 105, 106
 Range, Jochen C. 313
 Ransano, Pietro 12, 324
 Rapcsák András 401
 Rápóti Pap Mihály 163, 164
 Ráskai Balázs 11
 Ráth-Végh István 45, 48
 Ratkóczy Miklós 171
 Ravasz János 139
 Ravasz László 158, 255
 Rázsó Gyula 2
 Réau, Louis 342
 Rédey Tivadar 264
 Regiomontanus, Johannes 123

- Regis, Stefan 155
 Regius, Johannes 153
 Rehlingen Antal 359–361, 364, 365, 367
 Reichard, Georg 85
 Reigl Endre 398
 Reimo, Tiiu 425
 Reiner Imre 412
 Reinhardt, Max 78
 Reinholdus, Erasmus 123
 Reisz T. Csaba 202–205, 413
 Rembrandt, Harmensz van Rijn 181
 Reményi József 47, 48
 Reményik Sándor 227–232, 244
 Remenyik Zsigmond 265
 Remete Jenő 79
 Rendek József 18
 Renius György 157
 Rennie, George 170
 Rétfalvi Gábor 132
 Réthelyi Ödön 232
 Révai Miklós 144, 149, 214
 Révész Béla 230
 Reviczky Gyula 79, 429
 Rezik János 134, 151, 154, 155
 Rhesa, Ludwig Jedemin 314
 Ricci, Milena 6
 Richelieu, Armand Jean Du Plessis, duc de 120
 Richter, Karl 133
 Rieder Máté 364
 Ries, Paul 109
 Rilke, Rainer Maria 429
 Ritoók Emma 37
 Ritoók János 309
 Ritoókné Szalay Ágnes 124
 Ritter Aladár 29
 Rizzi, Fortunato 1
 Róbert, faenzai bíboros püspök 318
 Robert, Kyra 425, 426
 Rodolfó →Gács Rezső
 Romhányi Gyula 264
 Romsics Ignác 242, 253
 Rónay György 265
 Rónay Mária 48
 Roóz Rezső 36
 Rosnyai János 157, 159–161
 Rosquist, Nils 108
 Rossi, Nicolo de' 209
 Rotarides, Izaiaš 155
 Roth, Johann 122
 Rothkrepf (Mátray) Gábor →Mátrai Gábor
 Rouillard, Clarence Dana 110
 Rous, John 273
 Rousseau, Jean-Jacques 214, 424
 Rozgonyi Ernő 296–298
 Rózsa György 59–62, 168
 Rózsa Mária 75–83, 310, 311, 415, 416
 Rozsondai Marianne 193–194, 402–406, 406, 413
 Rösler János Kristóf 363
 Rubens, Peter Paul 181, 342
 Rudnay Sándor 168, 214, 220, 360, 361
 Rudolf, II., német-római császár 208
 Rullus, Johannes 122
 Rummy Károly György 59–62, 361, 364, 366, 367
 Ruth Klára 233
 Ruzsa György 413
 Rynmann, Johann 413
 Rypson, Piotr 208–211
 Rystad, Göran 106
 Rzońca, Jan 127, 128
 Saád József 253
 Saar, Alois van 60
 Sággy Ferenc 297
 Saint-Étienne →István, I., Szent, magyar király
 Sajó Géza 380
 Salamon Konrád 415
 Salgó Ágnes, W. 417, 418
 Saliga Irén 411
 Sallnäs, Birger 106
 Sallustius, Caius Crispus 122
 Salzmann, Christian Gotthilf 362
 Samarjai Máté János 157
 Sámbock János 49
 Sanicroft, William 418
 Sándor, II., orosz cár 177, 178
 Sándor István 263
 Sappho →Szappho
 Sári Szabó Katalin 416
 Sárdi Margit, S. 97–100, 164–167, 165
 Sárkány József 264
 Sárközi György 46
 Sartori, Franz 61
 Sas Ede 77, 79
 Savornin Lohman, Christian de 56
 Savoyai Jenő 294

- Saytan Magda →Supka Géza
 Schaffarik, Paul Josef 171
 Schedius Lajos 204, 390
 Scheitz, Emil 105
 Scherer P., Henricus 63
 Schiller, Friedrich 120, 121, 130
 Schindelmayer, Karl Robert 285
 Schlager, Karlheinz 384
 Schlözer, August Ludwig 137, 138
 Schmeitzel, Martin 137, 138
 Schmeizel, Martin 166
 Schneider, Eduard 429
 Schober, Ulrich 209, 210
 Schodelné Klein Rozália 424
 Schoner, Johann 123
 Schottenloher, Karl 206
 Schönfeld, Gregorius 57
 Schönherr Gyula 69, 327
 Schönvitzky Bertalan 144, 148
 Schöpflin Aladár 77, 238, 245, 256, 298
 Schrämbel, Franz Anton 285
 Schubert, Johann Liebgott 284
 Schulte, Christoph 175, 176
 Schultheisz Emil 415
 Schwartz Ármin 45
 Schweiger, Franz Ludwig Anton 394
 Schweinitz, Lothar Hans von 180
 Scigliano, Mariarosaria 12
 Scipio, Publius Cornelius, Africanus Maior 124
 Scultetus, Bartholomaeus 126, 127
 Seán, comes a →Seau család
 Seau család 98
 Seau, Johann Friedrich 98
 Seau, Johann Honorius 98
 Seau, Louis 98
 Sebestyén Istvánné 359, 362
 Sebestyén-Spielmann Mihály 409, 416
 Seckendorff, Friedrich Heinrich von 173
 Seckendorff-Gudent, Brigitte 173
 Secker, Thomas 278, 280
 Seeborg Anna 353
 Seeborgi Sasváry Zoltán 412
 Sekszpír →Shakespeare, William
 Semetkay József 264
 Semper Viktor →Supka Géza
 Seneca, Lucius Annaeus 7, 122, 126, 127
 Senefelder, Alois 60
 Sényi László 226
 Sennyey Károly 17
 Séra Ferencné 417
 Seres József 264
 Serly Lajos 198
 Servet, Miguel 291
 Šešplaukis, Alfonsas 313
 Sevvillai Izidor →Isidorus, Sevvillai
 Sexti, Johannes 155
 Seyler, Abe 120
 Shakespeare, William 78, 82, 197
 Sharp, Granville, 280, 281
 Shaw, David 88
 Shaw, George Bernard 47
 Shyreswood, William of 153
 Sfk Sándor 46, 244
 Silagi, Gabriel 375
 Silius Italicus, Tiberius Caius 6, 9
 Simándi László 210
 Simon paróchus 154
 Simon, Florent 369
 Simon, Szent 330
 L. Simon László 415
 Simonyi Ernő 69
 Sinai Miklós 280
 Sinclair, Upton 46
 Singrenius →Singriener, Johann
 Singriener, Johann 124
 Sinkó Katalin 340
 Sipos Balázs 427
 Sipos Domokos 227, 228, 236, 237
 Sipos Gábor 291, 402, 406, 417
 Sipos Imre 419
 Sipos Kálmán 417
 Sipos Lajos 240, 252
 Skorina, Pranciškus 313
 Slíz Mariann 299–306
 Slovacius, Piotr 129
 Smičiklas, Tade 330
 Smidák, Dezider 186
 Sobri Jóska 91
 Soden, Friedrich Julius Heinrich von 395
 Soltész Erzsébet →Soltész Zoltánné
 Soltész Zoltánné 380, 420, 421
 Somkuti Gabriella 69–75, 417
 Somló Béla 42
 Somló Károly 79
 Somlyai, Adalbert 165
 Somlyó György 265
 Sommer, Hans 57

- Somogyi (Csizmazia) Károly 15
 Somogyi János 418
 Somogyi Károly 15, 17, 19, 21, 26–28
 Somogyi Mária 411
 Somogyváry Gyula 297
 Somssich Antalné 242
 Somssich László 242
 Sontheimer, Walter 10
 Soós István 204
 Soós László 265
 Sós Aladár 29
 Southern, Richard William 110
 Sörös Pongrác 14, 388
 Sötér István 198
 Specht, Nicolaus 426
 Spener, Philipp Jacob 174
 Spinoza, Baruch 181
 Splény Illés 154
 Splény Jeremiás 154
 Splényi Jakab 154
 Splényi Magdolna 154
 Splényi Zsuzsanna 154
 Sponer Antal 135
 Stablo, Wibald von 101
 Statius, Publius Papinius 6
 Ștefănescu, Ioan D. 341
 Stemler Ágnes 423
 Stephanus, István, I., Szent, magyar király
 Stephanus → Estienne
 Sternegger, Berthold 65
 Stockdale, Rachel 338
 Streibig-család 90
 Strozzi, Tito Vespasiano 11
 Stundžia, Bonifacas 313
 Stur József 142, 143
 Sturm, Caspar 57
 Suchy, Marek 339
 Supka Géza 29–51, 298
 Surányi Gábor → Supka Géza
 Surján Miklós 418
 Sükösd Sámuel 390
 Süli József 396
 Sváb János 206
 Sweeney, James Ross 376
 Święcicka, Elżbieta 105, 106
 Swieten, Gerard van 139
 Sylburg, Friedrich 208
 Sylvester János 162, 307
 Symons, John 88
 Szabó András (1738–1819) 142
 Szabó András (1954) 57, 127, 307
 Szabó András 299, 300
 Szabó Ede 265
 Szabó Edina 93–94
 Szabó János, B. 411
 Szabó Judit 399
 Szabó Károly 154, 201, 272
 Szabó Lőrinc 265
 Szabó Zoltán 198
 Szabó Zsolt 233, 234
 Szabóky (Schneider) Adolf 17, 18, 23
 Szabolcsi Miklós 238, 241
 Szabolcska Mihály 79
 Szák András 422
 Szakál Ernő 67, 331
 Szakály Ferenc 117
 Szalai Imre 30, 35, 36, 38
 Szalay Gyula 297
 Szalay Imre 72
 Szalay János 419
 Szalay Károly 76
 Szállási Árpád 451
 Számmer család 89–91, 411
 Számmer Imre 90
 Számmer Imréné 89
 Számmer Klára 90
 Számmer Mihály 89, 90, 92
 Számmer Pál 90
 Szamosközy István 294
 Szaniszló Ferenc 15–18, 28
 Szántó György 236
 Szántó Tibor 307, 413
 Szapphó 6, 8
 Szarka László 185
 Szász Károly 27, 79, 234, 309
 Szathmári István 162
 Szatsvay Sádor 149
 Szávay István 401
 Szávay Zoltán 79
 Zeberényi Lajos 23
 Széchenyi Ágnes 410
 Széchenyi Ferenc 203, 416
 Széchenyi Géza 242
 Széchenyi István 31, 168–170, 253, 353, 372
 Szederkényi Anna 428
 Székács József 389–391
 Székely Bertalan 182
 Székely György 69

- Székely Karolina 299
 Székely Mózes 110, 112
 Szekeres Margit 37
 Szekfü Gyula 240–242, 244–246, 248, 251, 252, 254–257
 Szelepcsényi György 155
 Szelestei N. László 62, 135, 136, 142, 144, 381, 411, 428
 Szelke József 75
 Széll Kálmán 185
 Szelle Károly 234
 Szemere Bertalan 81
 Szénási Zsófia 413, 418
 Szenci Kertész Ábrahám 307, 412, 414
 Szenci Molnár Albert 56–59, 127, 129, 156, 210, 274, 307, 414
 Szende Zoltán 264
 Szendrei Janka 411
 Szendrey István 300, 304–306
 Szendrey Júlia 81
 Szentes József 284
 Szentimrei Jenő 232, 235, 236, 309
 Szentimreiné Ferenczy Zsizi 235, 236
 Szentkirályi Móricz 369, 370
 Szentkuthy Miklós 244
 Szentmártoni Kálmánné 231
 Szentmihályiné Szabó Mária 230
 Szentpétery Imre 317, 326, 332, 374
 Szép Ernő 77, 80
 Szép Ferenc Szilveszter 401
 Szepsi Bényés Pál 58
 Szepsi Csombor Márton 129
 Szepsi Korocs György 58
 Szeraphin érsek 317, 318
 Szerb Antal 62
 Szerdahely, Georgius 63
 Szerdahely, Georgius Aloysius 63
 Szeszák Ferencné 419
 Szigeti György 164, 165
 Szigfrid apát 331
 Szíj Rezső 418
 Szilády Áron 335, 337, 339
 Szilágyi Ferenc 195–198, 196
 Szilágyi Géza 77, 79
 Szilágyi Sándor 69, 263
 Szilárdfy Zoltán 63
 Színi Lajos 234
 Szinnyei József, id. 62, 72, 91, 154, 168, 171, 183, 281, 284, 285, 308, 393
 Szinnyei József, ifj 72
 Szkander bég 53
 Szkladányi Mária 243
 Szober → Schober, Ulrich
 Szoboszlai Zsolt 397
 Szolnoki Scheftsik György 302
 Szomaházy István 80
 Szombati János 149, 156
 Szombati-Szabó István 233, 234, 236
 Szomszéd András 417
 Szovák Kornél 374
 V. Szócs Géza 198
 Szögi László 402
 Szőkefalvi-Nagy Erzsébet 410, 411
 Szölgvény Ferenc 397
 Szőnyi György 158
 Sztankó Béla 198
 Sztrokay Kálmán 263
 Szuromi Lajos 195, 196
 Szuromi Szabolcs Anzelm 95
 Szűcs Péter dr. 399
 Szűcsné Zomborka Mária 419
 Szvorányi Mihály 214, 215
 Szvorányi Róbert 406
 Tabéry Géza 226, 227, 233, 234, 236
 Tábori Kornél 47
 Tábori Pál 47
 Tacitus, Publius Cornelius 291
 Taddeo → Ugoletto, Taddeo
 Tagányi Károly 72
 Takács Béla 157, 159, 162, 284
 Takács Lajos 300
 Takács László 419
 Takács Mária 418
 Takács Miklós 417
 Takács, nyomdai munkás 304
 Takáts Gyula 264, 265
 Tamás Istvánné 417
 Tamási Áron 235, 236
 Tamerlán → Timur Lenk
 Tapolcainé Sáray Szabó Éva 168
 Tar Gabriella-Nóra 423, 424
 Tárkányi Béla 25
 Tarnai Andor 64, 326, 347–349
 Tarnai László 401
 Tarnay Alajos 198
 Tarnóc Márton 307
 Tasnádi Kincses Imre 58

- Tatár Imre 416
 Tataretus, Petrus 153
 Tattenbach, Erasmus 117
 Taubner Károly 389
 Tavasi (Teichengräber) Lajos 23, 390
 Tavoni, Maria Gioia 312
 Telegdy Anna 85
 Teleki Blanka 368
 Teleki József 9
 Teleki Sámuel 278, 290–295, 413
 Teleki Sámuelné Öttvös Mária 278
 Teleki Sándor 278
 Telekiné Krausz Mária 368
 Tellenbach, Gerd 317
 Telliesniczky Mária 263
 Temesvári Pelbárt 201, 202, 335–337, 339, 379, 380, 382
 Temlin Balázs 171
 Temlin Éva 171
 Temlin Ferenc 171, 172
 Temlin Mátyás 171
 Temlin Miklós 171
 Tenatius, Jan 129
 Terentius Afer, Publius 6
 Térey Sándor 32, 48
 Terray Barnabás 390
 Tersánszky Józsi Jenő 265
 Tersztyánszky Dániel 64, 142–144
 Tertina Mihály 147
 Tessedik Sámuel 149
 Tessitori Nóra 232
 Tetemy Pál 423
 Than Mór 182
 Theophrasztosz 6
 Thieme, Ulrich 60, 62
 Thiering Richárd 257
 Thököly Imre 112
 Thököly István 155, 156
 Thuküdidész 207
 Thukydidész → Thuküdidész
 Thurm und Perna, Heinrich, Graf von 426
 Thurn, Matěj Jindřich 120
 Thurn-Bánffy grófnő 358
 Thurócz, Johann → Thuróczy János
 Thuróczy János 65, 110, 331, 375, 379–382
 Thurzó Ferenc 151
 Thurzó Gábor 238, 264
 Thurzó János 122, 123
 Thurzo, Jan → Thurzó János
 Tibullus, Albius 6, 290–294
 Tietze, Andreas 109
 Tilhof Endre 419
 Tilly, Jean T'Serclaes de 120
 Timkó György 412, 413
 Timur Lenk 53
 Tinti, Paolo 312
 Tintoretto, Jacopo 342
 Tiraboschi, Girolamo 312
 Tisza István 185
 Tisza Kálmán 185
 Tiszay Andor 36
 Todorow, Almut 174, 175
 Toepke, Gustav 58
 Tofeus Mihály 166
 Toldy Ferenc 16, 72, 73, 162, 199, 327, 333–335
 Tolnai Dáli János 156, 163, 164, 275
 Tolnai Gábor 226
 Tomori Pál 113
 Tompa László 227, 228, 230, 231, 234–236
 Tompa Lászlóné 228, 231
 Tompa Mária 244
 Tompa Mihály 199
 Tonk Sándor 291
 Torkos András 171
 Tormay Cecile 238, 241–249, 252–256
 Tormai Pap István 164
 Torok Csaba 398
 Torstensson, Lennart 115, 120
 Tótfalusi Kis Miklós 280, 288, 307, 412
 Tóth András 72, 193
 Tóth Béla 281, 284, 287
 Tóth Gyula 413, 414, 419
 Tóth István György 117
 Tóth Kálmán 157
 Tóth Melinda 68, 331, 332, 344
 Tóth Péter 405, 406
 Tóth T. József 397
 Tóth Zoltán 320, 324
 I. Tóth Zoltán 355
 Tóth-Barbalics Veronika 238–256
 Tóthfalussy József 229, 230
 Tóthné Bordé Katalin 30
 Tothsolymosi János 325, 351
 Tóvízi Ágnes 411
 Tölcséry Ferenc 148
 Tölgyesi József 419
 Tömörkény István 236

- Török Enikő 203, 205
 Török Gyöngyi 381
 Török Ignác 300, 301, 304, 306
 Török József 381
 Török Pál 389
 Török Zsolt 413
 Transcius, Samuel 154
 Trattner Mátyás 295
 Traversari, Ambrogio 8
 Trencsényi-Waldapfel Imre 383
 Troppau, Martinus de 411
 Trostler József 198
 Tschizewskij, Dmitrij 171
 Tsétsi →Csécsi János
 Tuba László 417
 Tudeschis, Nicolaus de 124
 Tulipánt Judit 399
 Tullio →Cicero, Marcus Tullius
 Turcsányi Lajos 390
 Turgenyev, Ivan Szergejevics 297
 Turo, Tulvi-Hanneli 425
 Túróczi József 413
 Tüskés Gábor 377
 Tüskés Tibor 416
- U. H. →Ujvári Hedvig
 Udvardy László 148
 Udvari István 200
 Ugoletto, Taddeo 1–3, 8–10, 13
 Ugrai János 417
 Ugron Gábor 39
 Újházy György 265
 Újszászy Kálmán 419
 Újvári Béla 183
 Ujvári Hedvig 174–184, 174, 415, 427–428, 429–430
 Ujváry Gábor 247, 418
 L. Újváry Lajos 263, 268
 Ulászló, I., magyar király 113
 Unger Emil 385
 Ungvári Tamás 251, 252
 Upton, Anthony F. 108
 Urbán Aladár 414, 415
 Ursinus, Velius Kaspar 123
- Ürményi József 140, 142, 145
- Vaci András 275
 Vadász Veronika 84, 418
- Vaelckeren, Johann Peter 165
 Vág Ottó 355, 357, 359–361
 Vág Sándor 416
 Vágó Márta 31
 Vajay Szabolcs 327
 Vajda Endre 265
 Vajda Ernő 80
 Vajda János, ifj. 49
 Vajda Péter 370
 Vajthó László 265
 Vakarcz Szilárd 409, 411
 Valerius Flaccus, Caius Setinus Balbus 6
 Valk-Falk, Endel 425
 Valla, Lorenzo 207
 Van Swieten, Gerard 291
 Váradi Farkas Gergely 57
 Váradi Szabó János 23
 Varga Domokosné 204
 Varga Emőke 413
 Varga Gábor 416
 Varga J. János 108
 Varga Lajos 163, 164
 Varga Lívia 68, 331, 332, 334
 Varga Sándor 296
 Varga Soma 389
 Vargáné Sipos Terézia 417
 Vargha Balázs 195
 Vargha Gyula 79
 Vargha Kálmán 238
 Varjas Béla 307
 Varjas István 75
 Várkonyi Ágnes, R. 116, 117
 Varnhagen, Hermann 333, 336
 Varro, Marcus Terentius 7
 Varsányi Pastoris Daniel 58
 Váry Rezső 253
 Vas Gereben 414
 Vas Miklós 283, 284
 Vásárhelyi Judit, P. 127, 402, 409, 420
 Vaszary János 37
 Vatovia, Penha 416
 Vauchez, André 376, 379, 382
 Vay Miklós 288
 Véber János 404
 Vécsey Siegbert 203
 Végh György 265
 Vekerdi László 238
 Vékonyné Kovács Gabriella 419
 Velencei Katalin 126, 416

- Vér Mátyás 81
 Verböczy → Werböczy István
 Veréci S. Ferenc 156, 163
 Veresegyházi István 127
 Vergilius Maro, Publius 6, 122
 Verocchio, Andrea del 10
 Vereseghy Ferenc 213–225, 424
 Vértesy Miklós 72, 193, 254
 Vervliet, Hendrik D. 412
 Vespasiano da Bisticci 11
 Veszerle József 65
 Veszprémy László 374, 375
 Vesztróczy Zsolt 185–192
 Viczián János 276, 407
 Vicsei Anna 412
 Vidor Miklós 265
 Vietor, Hieronymus 124
 Viktor Emánuel, olasz király 177, 179
 Villani Máté → Villani, Matteo
 Villani, Filippo 330
 Villani, Giovanni 330
 Villani, Matteo 330
 Villányi László 396
 Vilmos, I., német császár 177, 179, 180
 Vinkovics Márta 205
 Virág Benedek 168, 214
 Virág Rita 257–270
 Virel, Mattheus 275
 Viskolcz Noémi 84, 85, 411, 418
 Viszota Gyula 168–170
 Vitéz Endrey Antal 397
 Vitéz János 2, 11, 52, 53
 Vitéz Mihály → Mihály, havasalföldi vajda
 Viti, Paolo 3, 4
 Vizkelety András 411
 Vladimirovas, Levas 405
 Vogel, Sabine 206
 Voinovich Géza 257, 263
 Volf György 334, 422
 Volfhardus, Adrianus 123
 Volney, Constantin François Chasseboeuf de 394
 Voltaire 47, 214
 Vörösmarty Mihály 16, 78, 82, 90, 199
 Vultejus, Hermann 57
 Wagner György 171
 Wagner, Bettina 100, 101
 Wagner, Robert 59, 60, 62
 Walckner, E. → Vaelckeren, Johann Peter
 Wallenstein, Albrecht von 120, 121
 Walter Gyula 227–232, 237
 Warga János 354
 Weber János 414
 Wecker, Johann Jacob 395
 Wéger Imre 263
 Wehli Tünde 65, 344, 381
 Weinberger, Wilhelm 290, 294
 Weingand, Johann Michael 414
 Weinmüller Bálint 281
 Weiss, Adam 426
 Wellcome, Henry 88
 Welling, Gotthard 106
 Wells, Herbert George 47
 Weöres Sándor 265
 Werböczy István 72
 Wessman, Lars 106
 Wheeler, George William 273
 Wibert → Kelemen, III., ellennpápa
 Wiesenberger Henrik 301
 Wigand, Gebrüder 414
 Wilderspin, Samuel 356–358
 William August, Duke of Cumberland 278, 280
 Williams, John 53
 Williams, Ulla 333
 Williams-Krapp, Werner 333
 Winckelmann, Johann Joachim 395
 Windisch Éva 147
 Windischgrätz, Alfred 27, 28, 392
 Wing, Donald 54
 Winkelmann, Johann Ernst 394
 Winter, Eduard 171, 173
 Wirth Lajos 142
 Witten, Norbert 3
 Wolf, Franz 60
 Wolf, Gunther G. 344
 Wollebius, Joannes 274
 Wurm, Viktor 138
 Wurzbach, Constant von 62, 67
 Wünsch Frigyes 296, 298
 Xenophón 207
 Zabarskaité, Jolanta 313
 Zach János Ferenc 204
 Zachar József 204
 Zádori Ev. János 69
 Zadravecz István 246

- Zala Béla 234
 Zarncke, Friedrich 100
 Zászkaliczky Tamás 388
 Závodszy Géza 409
 Zay Károly 390
 Zaytsev, Vladimir 86
 Zeán, comes a →Seau család
 Zedler, Gottfried 57
 Żędzianowski, Andrzej 127
 Zeitler, Andreas 171, 172
 Zékány János 396
 Zelei Béla 396
 Zelk Zoltán 265
 Zemplén Jolán, M. 142
 Zerich Tivadar 24
 Zhuravleva, Elena Vladimirovna 158
 Zibolen Endre 359, 362
 Zichy János 243
 Zichy József 176
 Zichy Mihály 182
 Zichy Rafaelné Pallavicini Edina 241–248,
 253, 254, 256
 Zichy Sarolta 243
 Zieger, Johann 63
 Ziegler, Konrat 10
 Zimonyi Zoltán 253
 Žitkius, Ján 151
 Zollikofer, Georg Joachim 394
 Zolnai Béla 245
 Zoltai Lajos 295
 Zoltán András 200
 Zoványi Jenő 156, 157, 163, 271
 Zrednai Vitéz János →Vitéz János
 Zrínyi János Antal 54
 Zrínyi Miklós, a költő, hadvezér 53, 54, 56,
 72, 115, 117, 272
 Zrínyi Miklós, a szigetvári hős 53
 Zukov, Nikolaj Nikolaevich 158
 Zulauf, Ernst 387
 Zweig, Stefan 429
 Zsámboki László 206
 Zsámboky János 49, 208
 Zsámpárné Szalay Mária 418
 Zsembery Elvira, B. 230, 232
 Zsigmond August, lengyel király 405
 Zsigmond Irma 413
 Zsigmond, I., lengyel király 124
 Zsigmond, Luxemburgi, német-római császár,
 magyar király 63, 65
 Zsigmondy Árpádné 420
 Zsinka Ferenc 241
 Zsoldos Attila 376
 Zsolnay Vilmos, id. 418
 Журавлева, Е. В. →Zhuravleva, E. V.
 Зукoв, Н.Н.→Zukov, N.N.
 Кoркмазова, Е. А. →Korkmazova, E.A.

PAJORIN KLÁRA

Az eszményi humanista könyvtár

Angelo Camillo Decembrio könyvtárideálja és Mátyás király könyvtára

A Corvin Mátyást dicsőítő irodalmi művek között kiemelkedő fontosságú a firenzei Naldo Naldi *De laudibus augustae bibliothecae ad Matthiam Corvinum* című panegyricusa,¹ amely a király egyik legfontosabb alkotásának, híres könyvtárának állított emléket. Mindaz, ami a szakirodalomban az egykori könyvtárról és állományáról olvasható, túlnyomórészt ebből származik. Az alábbiakban egy humanista irodalmi forrással hasonlítom össze, néhány új szempontot nyújtok a Naldi-mű hitelességének kérdéséhez, és a Corvina-könyvtár jelentőségére mutatok rá. Úgy tűnik, hitelt adhatunk azoknak a már ismert, de nem eléggé komolyan vett humanista laudációknak, amelyek a Corvina kivételes jelentőségére hívják fel a figyelmet.

Mint ismeretes, Naldo Naldi (1436–1513), aki Marsilio Ficino barátja, a firenzei neoplatonikus akadémia tagja volt,² a pármai Taddeo Ugoletónak Mátyásról szóló dicshimnuszai nyomán határozta el, hogy dicsérő költeményt ír a királyi könyvtárról. Ugoletto 1477-től Mátyás törvénytelen fiát, Corvin Jánost tanította Budán. Miután befejezte az oktatást, a király könyvtára vezetésével bízta meg őt. Ugoletto ekkor könyvbeszerző útra indult, melynek fő állomása Firenze volt.³ Itt találkozott Naldival, aki a tőle hallottak alapján lelkesült föl Mátyás király és az „augusta bibliotheca” iránt, és határozta el műve megírását.⁴ Naldi így ír erről: „Taddaeus Ugolettus ...cumque hic multa de Te Rege sapientissimo, deque Tua divina virtute, multis audientibus, multis assentientibus, praedicaret; tum ... arsi cupiditate incredi-

¹ NALDIUS, Naldus: *De laudibus augustae bibliothecae*. In: BELIUS, Matthias: *Notitia Hungariae Novae Historico Geographica*. Tom. 3, Viennae Austriae, Petrus Ghelen, 1737. 589–642.; CSAPODI, Csaba: *Bibliotheca Corviniana*. Bp., Magyar Helikon – Corvina, 1981. 62.

² Életéről és műveiről bővebben I. NALDIUS, Naldus: *Epigrammaton liber*. Ed. Alexander PEROSA. Bp., Egyetemi nyomda, 1943. III–VIII. /Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum/; GRANT, W. Leonard: *The Life of Naldo Naldi*. = *Studies in Philology* (60.) 1963. 606–617.

³ Életéről és munkásságáról bővebben I. RIZZI, Fortunato: *Un umanista ignorato Taddeo Ugoletto*. = Aurea Parma, 1953. Fasc. I–II, 1–17, 79–90; CIAVARELLA, Angelo: *Un editore ed umanista filologo Taddeo Ugoletto detto Della Rocca*. = *Archivio Storico per le provincie parmensi, serie quarta*, (9.) 1957. 133–173.

⁴ PAJORIN Klára: *L'educazione umanistica e Mattia Corvino*. In: *Matthias Corvinus and the Humanism in Central Europe*. Ed. Tibor KLANICZAY, József JANKOVICS. Bp., Balassi Kiadó, 1994. 185–192. /„Studia Humanitatis”, 10./ – (Az augusta szó jelentéséről I. MIKÓ Árpád: *Stories of the Corvinian Library*. In: *Uralkodók és corvinák. Potentates and Corvinas. Anniversary Exhibition of the National Széchényi Library... 2002*. Ed. Orsolya KARSAY. Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2002. 139.)

bili, ut ea, quae ille de Te ... memorasset, heroico carmine litteris mandarem.”⁵ Megemlíti azt is, hogy Mátyás a Firenzében készült kódexek emendálásával bízta meg őt;⁶ a felkérést nyilván Ugoletto közvetítette. Az utóbbi firenzei időszámítás⁷ szerint 1489. január végén készült visszatérni Budára. Ezt onnan tudjuk, hogy Bartolomeo Fonzió ez év január 30-án levelet írt Mátyásnak, amelyben dicsőítette a király műveltségpártolását, és értesítette őt, hogy Taddeóval könyveket küld, hogy azok helyet kapjanak „a földkerekség legnemesebb könyvtárában”.⁸ A levélből az is kiderül, hogy Fonziót és a többi firenzeit is Ugoletto lelkesítette fel Mátyás kultúrapártolása iránt.⁹ Úgy tűnik, Ugoletto nemcsak Mátyás kiválóságáról győzte meg a firenzei humanistákat, hanem segítséget is kért tőlük a budai könyvtár gyarapításához. Naldi szövege is arról árulkodik, hogy Mátyás kulturális követe széles körű propagandamunkát végzett. Valószínű, hogy a Ficinóval és neoplatonikus körével való kapcsolatok¹⁰ szorosává válása, a firenzei könyvküldemények gyakori érkezése stb. is Ugoletónak ezzel a firenzei útjával és a Corvina-könyvtár létrehozatalával függ össze.

Naldi művét, amely 1488–1490 között keletkezett,¹¹ Karsay Orsolya teljességre törekvő tanulmányban elemezte,¹² itt csupán néhány mondatban idézem fel a tartalmát. A panegyricus négy könyvből áll, és egy prózában írt ajánlólevél előzi meg. A 2–4. könyv a könyvtár épületéről, berendezéséről és állományáról szól. Az első könyv a király és felesége, Aragóniai Beatrix, valamint Mátyás törvénytelen fia és örököse, Corvin János magasztalását tartalmazza, majd a „Jupiterhez méltó”¹³ budai palotáról szól. A 2. könyv a könyvtár görög nyelvű állományát, a 3. könyv a latin nyelvű könyveket mutatja be, a 4. könyv az elengedhetetlenül szükséges

⁵ NALDIUS: *i. m.* [1. jegyz.], *Epistola ... ad Matthiam Corvinum*. 595.

⁶ Vö. „... in emendandis voluminibus, Tuo iussu, e scriptis occupamur”. (Uo., 596.)

⁷ A firenzei év márciussal kezdődött. Bővebben l. PÖCS Dániel: *Mátyás király hatalmi reprezentációja és Firenze az 1480-as években*. A Didymus-corvina címlapjának értelmezése és a kódex helye a királyi könyvtár tematikájában. Doktori disszertáció. Kézirat. Bp., 2003. 14. l. 25. jegyz.

⁸ „in ista bibliotheca totius orbis terrarum nobilissima” (FONTIUS, Bartholomaeus: *Epistolarum libri III*. Ed. Ladislaus JUHÁSZ. Bp., 1931, no. 11, 36, 12. sor. /Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum./ – Budára küldött műveit l. CSAPODI: *i. m.* [1. jegyz.], 70. – Fontiusról l. CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bartholomaeus Fontius. Újabb adalékok magyarországi kapcsolataihoz és Poétikája*. = MKsz 1978. 38–42; DANELONI, Alessandro: *Sui rapporti fra Bartolomeo della Fonte, János Vitéz e Péter Garázda*. In: *L'eredità classica in Italia e Ungheria fra tardo Medioevo e primo Rinascimento*. Ed.: Sante GRACIOTTI, Amedeo DI FRANCESCO. Roma, „il Calamo”, 2001. 293–309.

⁹ Vö. FONTIUS: *i. m.* [8. jegyz.], 35., 3–4. sor.

¹⁰ Bővebben l. HUSZTI József: *Platonista törekvések Mátyás király udvarában*. Pécs, 1925. /Klny. Minerva, 1924–1925./

¹¹ PAJORIN Klára: *Humanista irodalmi művek Mátyás király dicsőítésére*. In: *Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára*. Szerk. RÁZSÓ Gyula, V. MOLNÁR László. Bp., Zrínyi kiadó, 1990. 350.

¹² KARSAY Orsolya: *A fenséges könyvtár dicsérete*. = MKsz (107.) 1991. 316–324; l. még Uő.: *Uralkodók és corvinák*, *i. m.* [4. jegyz.], 44–47.

¹³ „... haec Iove digna ... omnia” (NALDIUS: *i. m.* [1. jegyz.], 611., 445–446. sor).

Biblia mellett a legfontosabbaknak vélt ókori keresztény szerzők műveit sorakoztatja fel. A 4. könyv végén a „múzsák lakóhelyéről”, vagyis a budai palota kertjéről és a paroszi márvány és ezüst kettős szökőkútról olvashatunk.

Naldi a királyi család dicséretéhez a legismertebb panegyricus-toposzokat használta föl; a „legbölcsebb” és „legműveltebb” Mátyás jellemvonásai megegyeznek az ókori panegyricusok fejedelmeinek tulajdonságaival.¹⁴ Kiváló irodalmi műveltséggel rendelkezik, és e téren fia sem marad el mögötte. Sőt arról is értesülünk, hogy Corvin János Ugoletótól teljes humanista képzést kapott, görögül is kiválóan megtanult.¹⁵ Ezek alapján a görög részleget tartalmazó könyvtár birtoklására apjánál is alkalmasabbnak látszott. Csapodi Csaba arra mutatott rá, hogy Naldi könyvtármagasztalásának egyik célja az volt, hogy Corvin Jánost a könyvtár társtulajdonosává tegye.¹⁶ Ez azért figyelemre méltó, mert mint köztudott, Mátyás élete utolsó éveiben rendkívüli erőfeszítéseket tett azért, hogy halála után feleségével, Beatrixszal szemben törvénytelen fiának biztosítsa trónját. Mátyáshoz és fiához hasonlóan Naldi a királynét, Beatrice d’Aragonát is magasztalja, de művéből nyilvánvalónak látszik, hogy Corvin Jánost tekintette Mátyás jövődó utódának. Sőt azt a látszatot kelti, hogy Corvin János a király legitim házasságából való: „Coniugis ingenium postquam quaesivit, et artem / Vt bene cuncta sibi cedant, bene cuncta gerantur. / Coniuge de tali, qualis concessa fuisset / Munere divino, natum sic deinde Ioan-nem / Erudit in patrias urbes, hominesque regendos”¹⁷

Mint láttuk, Fonzio szuperlatívuszban említette Mátyás bibliotékáját, Naldi pedig arról ír, hogy nincs nála külön. Művében csak ókori könyvtárakat említ, így pl. a Philoztratosz Philaladelphusét, a Peiszisztratoszét, az Eumenészét, a Mithridatész Ponticusét, a rómaiak közül a Lucullusét, a Iulius Caesarét, az Asinius Pollióét,¹⁸ kortárs könyvtárakat nem. A humanista könyvtár ismerveinek megfogalmazásához azonban nem volt nagy szüksége ókorismeretére. Úgy tűnik, műve vezérfonalául elsősorban egy kortárs művet követett: Angelo Camillo Decembrio *De politia litteraria* című dialógusának könyvtárleírását vette figyelembe.

Angelo Camillo Decembrio (1415 körül–1467 után), a híres humanista, Uberto Decembrio fia, valamint Pier Candido Decembrio öccse, az 1440-es években Ferrarában lett orvosdoktor. Tanulmányai közben Guarino iskoláját látogatta, és a legtevékenyebb alakja volt a Leonello d’Este udvarában létrejött humanista körnek. 1451-től 1458-ig, majd 1466–1467-ben ismét Ferrarában tartózkodott.¹⁹ Fő mű-

¹⁴ Ezekről bővebben I. BORN, K.: *The Perfect Prince According to the Latin Panegyrists.* = Am. Journ. Philol. (55.) 1934. 20–35.

¹⁵ Vö. NALDIUS: *i. m.* [1. jegyz.], 609., 352–360. sor.

¹⁶ CSAPODI Csaba: *Il problema dell’autenticità di Naldo Naldi /Contributo alla critica delle fonti della Biblioteca Corviniana.* = Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae, (6.) 1964, 174.

¹⁷ NALDIUS: *i. m.* [1. jegyz.], 607., 256–261 sor.

¹⁸ L. uo., 634–635., 205–206. sor.

¹⁹ Bővebben I. VITI, Paolo: *Decembrio, Angelo Camillo.* In: *Dizionario Biografico degli Italiani*, 33, Roma, 1987. 483–488; DECEMBRIO, Angelo Camillo: *De politia litteraria.* Hrsg. von Norbert WITTEN. München–Leipzig, Saur, 2002. 7–10. /Beiträge zur Altertumskunde, 169./

vében, a *De politia litteraria* című enciklopédikus könyvében (1447–1464), melyet 1464-ben II. Pius pápának ajánlott, dialógus formában ábrázolta Leonello és Guarino akadémiajának kulturális életét, irodalmi beszélgetéseit, vitáit. Prológu-sában fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy művének nincs köze a görög polishoz, hanem a csiszoltságról, illetve a csiszoltan írásról szól: „non a poli civitate, Graeca derivatione, sed a nostris, hoc est a poliendo seu polite scribendo appellare libet.”²⁰ A „politia litteraria” – mint könyve egésze sugallja – humanista, vagyis a humanisták által előnyben részesített irodalomban szerzett csiszoltságot, műveltséget jelent. Decembrio önálló fejezetet szentelt művében a könyvtár „modus”-ának és „ordo”-jának.²¹ Az előbbi szó az állomány nagyságára, a könyvek számában való mértéktartásra, az utóbbi a könyvtár helyére, a könyvek tartalmára és küllemére, a tárolás és az őrzés módjára vonatkozik.²²

Megfogalmazásaiban Naldi nem merített Decembrio könyvtárleírásából, de számos hasonlóság fedezhető fel műve és a *De politia litteraria* között. Mind Decembrio, mind Naldi könyvtárleírásában először a könyvtár helyéről, kialakításáról, a könyvek elhelyezéséről és védelméről olvashatunk. Decembrio szerint a könyvtárnak rejtett helyen,²³ Naldi szerint az épület belsejében kell lennie.²⁴ Egyikük sem szól a helyiségek számáról, így csak egyet képzelhetünk el, jöllehet Bonfini és Oláh Miklós kettőt említ.²⁵ Mindkét szerzőnél üveglablakok védik a könyveket a portól, a budai könyvtár ablakai színesek.²⁶ Decembrio Pliniust idézi, aki a hálószoza előtt levő („ante cubiculum”) könyvtárt említ, bár nem ezt tekinti az olvasás ideális helyének.²⁷ Naldi könyvtártermének mélyén aranytakaróval borított heverő van, melyen a király kényelembe helyezkedhet.²⁸ Decembrio megkülönböztet privát és közkönyvtárt. Az előbbiben a könyveket fiókos ládákban („armulis”) vagy szekrényben őrzik, ahonnan egyenként veszik ki és teszik vissza őket olvasás

²⁰ Idézi VITI: *i. m.* [19. jegyz.], 485; a politia fogalmáról l. még DECEMBRIO: *i. m.* [19. jegyz.], 47–52.

²¹ „Qui modus ordoque servandus in curanda poliendaque bibliotheca, deinde quo pacto struenda, scilicet qui libri in ea ex Latinis et Graecis opportuni, ac primo de metricis auctoribus, inter quos de Virgilio praecipua mentio, ac Tullio officiorum atque Salustio per Leonellum.” DECEMBRIO: *i. m.* [19. jegyz.], 148., 27–30. sor.

²² BALSAMO, Luigi: *Angelo Decembrio e la cultura del principe*. In: *La corte e lo spazio*. Ferrara estense. A cura di Giuseppe PAPAGNO e Amedeo QUONDAM. Roma, Bulzoni, 1982, 660. /Centro studi „Europa delle Corti”/Biblioteca del Cinquecento 17./

²³ „... bibliothecam in secretiore domus parte habere par est.” (DECEMBRIO: *i. m.* [19. jegyz.], 150., 16–17 sor.)

²⁴ NALDIUS: *i. m.* [1. jegyz.], 611., 1–2. sor.

²⁵ BALOGH Jolán: *Die Anfänge der Renaissance in Ungarn. Matthias Corvinus und die Kunst*. Graz, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1975. 66.

²⁶ Vö. DECEMBRIO: *i. m.* [19. jegyz.], 150., 4–5 sor; NALDIUS, *i. m.* [1. jegyz.], 612., 5–6. sor.

²⁷ „... bibliothecam ... cuiusmodi apud Plinium minorem ante cubiculum deprehenditur, quae quidem lectitandis magis libros, ut ipse ait, quam legendos includeret.” (DECEMBRIO: *i. m.* [19. jegyz.], 150., 15.)

²⁸ Vö. NALDIUS: *i. m.* [1. jegyz.], 612., 8–9. sor.

céljából.²⁹ Az utóbbiban – ilyen a szerzetesi könyvtár – a könyveket polcokon sorban – „tanquam catenatos servos”³⁰ – helyezik el. Mátyás könyvtárának három falán hármas osztatú, aranylevelekkel és drágakövekkel ékes könyvszekrények állnak,³¹ ezeken arannyal átszőtt bíbor függönyök védik a könyveket a por ellen. A könyvszekrények alatt ládákból őrzik azokat a kódexeket, amelyek fönt nem fértek el.³²

Mint a ránk maradt példányok is igazolják, a Corvina-könyvtárban túlnyomórészt pazar kiállítású könyveket őriztek. Az ideális könyvtár fontos követelménye volt, hogy a kódexek tudós másoló munkái és gyönyörűek legyenek. Angelo Decembrio, Leonello d’Este szájába adva a szavakat, így ír erről: „bibliothecae poliendae non omittenda, ut libri quam pulcherrimi sint, et aptissima librarii manu descripti”.³³ Mátyás könyvei mind a szépség, mind a helyes szöveg kívánalmának megfeleltek. Decembrio a könyvek kötéséről is nyilatkozik. Helyesli, ha a könyveket bíborba, selyembe, aranyba és gyöngyökbe öltöztetik, mivel úgy véli, hogy sokakat a könyvek szépsége csábít az olvasásra, ahogy a katonát is bátrabbá teszi a díszes szerzőszám.³⁴ Jól tudjuk, hogy a corvina-kódexek kötése is megfelelt a „politia litteraria” kivételesen magas igényeinek. Igaz, gyönggyel és arannyal díszített kötésűek nem maradtak fenn – ezek lehettek a legelsőek, amelyek a hajdani könyvtárból elvesztek.

A corvinák díszes kiállításával kapcsolatban olykor az a gyanú merül fel, hogy a dilettáns Mátyást a könyvek tartalma helyett inkább azok anyagi értéke érdekelt. Ezzel kapcsolatban érdemes megfontolni és a Biblioteca Corvinianára vonatkoztatni Armando Petrucci figyelmeztetését, amely szerint Nápolyban az Aragóniaiak udvari könyvtárát nem elszigetelten, egymagában, hanem az itáliai más hasonló könyvtárakkal összehasonlítva szabad csak vizsgálni.³⁵ Petrucci rámutat, hogy a 15. század 40-es és 70-es éve között az itáliai privát, fejedelmi könyvtárak (pl. a milánói Sforza-, a cesenai és a rimini Malatesta-, valamint az urbinói Montefeltre-könyvtár) és a római pápai könyvtár, amelyeket „állami könyvtáraknak” („biblioteche di Stato”) nevez, a humanizmus szellemében formálódtak át, és pontokba foglalja e könyvtárak közös jellemzőit. A közös ismérvek³⁶ általában Mátyás könyvtárát

²⁹ Vö. DECEMBRIO: *i. m.* [19. jegyz.], 149., 33–35. sor.

³⁰ Uo., 150., 2. sor.

³¹ „Arte laboratum, fului splendentibus auri / Bractea, quod pinxit foliis, tenuisque refulsit / Auratis: haec facta quidem pretiosa, metallis” (NALDIUS: *i. m.* [1. jegyz.], 612., 17–20. sor).

³² L. uo., 599., 612. sor.

³³ DECEMBRIO: *i. m.* [19. jegyz.], 151., 12–13. sor.

³⁴ „Sunt enim qui libros purpura, serico, margaritis, auroque vestiant. Nam librorum pulchritudo ad legendum plerosque magis invitatur, uti decora militem armamenta animosiores efficiunt”. (Uo., 151., 25–27. sor.)

³⁵ „In realtà la biblioteca palatina dei re aragonesi di Napoli non può e non deve essere studiata a sé, in totale isolamento rispetto alle altre consimili e analoghe istituzioni librerie che caratterizzavano nel medesimo periodo la realtà culturali delle altre città e regioni italiane e degli altri stati mediterranei.” (PETRUCCI, Armando: *Biblioteca, libri, scritture nella Napoli aragonese*. In: *Le biblioteche nel mondo antico e medievale*. A cura di Guglielmo CAVALLO. Roma–Bari, Laterza, 1988. 190.)

³⁶ L. uo., 191–192.

is jellemzik. Közéjük tartozik „az új, a humanista luxusra jellemző kéziratok túlsúlya, amelyeket gazdag díszítések és kötések ékesítenek”.³⁷ Mátyás ízlése tehát nem különbözik a kultúra élén álló itáliai fejedelmekétől. A Corvina-könyvtár tudományos szempontból is megfelelt a „politia litteraria” követelményeinek. Plinius-kódexéről (Cod. Vat. Lat. 1951) pl. megállapították, hogy „korának legjobb szövegváltozatát tartalmazza”, és ez bizonyítja Mátyás könyvtárának filológiai értékét.³⁸

A továbbiakban Decembrio és Naldi az egyes szerzők felsorolásával és rövid méltatásával bemutatja a könyvtár állományát. Decembrio a római szerzőkkel kezdi a katalógusát, ezután következnek a görögök, Naldi ezeket fordított sorrendben tárgyalja. A harmadik csoportot Decembriónál is ókori keresztény szerzők, az egyházatyák és Lactantius alkotják. Az egyes szerzők sorrendjében és értékelésében a két leírás sok hasonlóságot mutat. Mind a görög, mind a római szerzők bemutatása a költőkkel kezdődik, majd a prózairók következnek. Elmondható, hogy a szerzők személye és művei kiválasztásához, valamint bemutatásuk sorrendjéhez Naldi humanista előde katalógusát vette alapul, amelyből egyes szerzőket elhagyott, illetve másokkal cserélt fel. A görögök élén pl. Decembriónál az első helyért Homérosz és Muszaiosz verseng. Az utóbbit Naldi a harmadik helyre tette, mivel ő Hermész Trismegistossal indította katalógusát. Ezután mindkét szerzőnél a többi nagy költő, a tragédiaírók és a filozófusok következnek, kisebb-nagyobb sorrendi változtatásokkal. Apollóniosz, Aiszóposz, Diogenész Laertiosz csak Decembriónál, más szerzők (Orpheusz, Nikandrosz, Szapphó, Theophrasztosz, Démoszthenész, Aiszkhinész, Iszokratész, Héródianosz, Diodórosz Siculus)³⁹ csak Naldinál szerepelnek. Ez utóbbiak művei, Szapphó, Nikandrosz, valamint a már Decembriótól is említett Alkaiosz kivételével a fennmaradt Corvin-kódexek között ma is fellelhetők.⁴⁰

A görögökéinél jobban hasonlítanak egymásra a római szerzők katalógusai, amelyeknek az elején sorrendben a következő megfeleléseket találjuk: Vergilius–Vergilius, Terentius–Ovidius, Ovidius–Terentius, Horatius–Plautus, Iuvenalis–Iuvenalis, Plautus–Horatius, Statius–Statius. A továbbiakban Decembrio Tibullust, Catullust, Martialist, Claudianust, Propertius helyezi el ideális könyvtárában, ezeket – Martialis és Claudianus kivételével – Naldi is feltünteti, hozzájuk adva még Lucanust, Silius Italicust, Valerius Flaccust, Lucretius, Calpurnius, akik viszont

³⁷ Vö. uo., 191.

³⁸ GESZTELYI Tamás: *A Korvin-könyvtár Plinius-kódexe, avagy hogyan készült egy humanista szövegkiadás.* = Könyv és könyvtár (22–23.) 2000–2001. 24. – A kódex miniátoráról I. BUSSI, Angela Dillon: *La miniatura per Mattia Corvino: certezze e problematiche con particolare attenzione a quella fiorentina, a Bartolomeo di Domenico di Guido, a Mariano del Buono.* In: *Nel segno del corvo. Libri e miniature della biblioteca di Mattia Corvino re d'Ungheria (1443–1490).* Ed. Paola DI PETRO LOMBARDI, Milena RICCI. Modena, IL Bulino, 2002. 106–107.

³⁹ Decembriónál viszont Diodórosz Peripateticus szerepel.

⁴⁰ L. CSAPODI: *i. m.* [1. jegyz.], 37., no. 5; 55., no. 96; 45., no. 44; 61., no. 135 (a fennmaradt példányban a mű fordítója Bonfini); 70., no. 180.

Decembriónál hiányoznak. A latin prózaírók élén mindkét szerzőnknél Cicero áll, majd a történetírók következnek, elsőként Livius. Csaknem ugyanazok szerepelnek mindkét katalógusban, de Decembrio itt hárommal (Florus és Cornelius Nepos, valamint a latinra fordított Plutarkhosz) többet sorol fel, Naldi viszont tőle eltérően a XII táblás törvényeket is megemlíti Mátyás könyvtárából. A harmadik csoportban mindkét szerző a Biblia mellett a legismertebb ókori keresztény szerzőkről ír. Naldi átveszi a Decembriótól felsorolt auktorokat (Hieronymus, Augustinus, Ambrosius, Chrysostomus, Lactantius), és két egyházatyával (Gregorius, Basilius) egészíti ki jegyzéküket.

Ha ezek után még kétségeink volnának, hogy Naldi valóban Decembrio könyvtárkatalógusának sorrendjét követte, egy érdekes tény segíthet eloszlatni gyanakvásunkat. A legismertebb antik szerzőket tartalmazó katalógusban Naldi feltűnő módon nem említi Pliniust és a *Historia Naturalist*. Decembrio a római prózaírók közül külön fejezetben tárgyalta az erkölcsfilozófusokat, és híres művével együtt ott említette Pliniust.⁴¹ Naldi ezt a részt ebben a formában nem követte, csupán szemelgetett belőle. Három szerzőt vett ki innen (Varro, Macrobius, Seneca), és a prózaírók közé, az élen levő Cicero után helyezte el őket. A többieket mellőzte, köztük Pliniust is, ami véletlenül történhetett. Plinius természetesen nem hiányzott Mátyás könyvtárából; példa erre a fentebb említett vatikáni kódex.

Naldi katalógusából hiányoznak a nemzeti nyelvű könyvek, amelyeket Decembrio külön alfejezetben tárgyalt. Mint írta, ezek legfeljebb öregasszonyoknak és gyermekeknek lehetnének olvasmányai a téli éjszakákon,⁴² de az ő könyvtárában nem kaphatnak helyt, még Dante, Petrarca, Boccaccio művei sem. De távol tartandók Decembrio könyvtárától Petrarca és Boccaccio latin nyelvű könyvei is (Dante latin műveit nem említi), mint írja, ezeket máshol kell elhelyezni.⁴³ Mint láttuk, pontos szövegük, pazar kiállításuk is megkülönböztette a humanista könyvtár kódexeit másfajta kötetektől. Azok a tartalmi és külső ismérvek, amelyek a korvinákat is jellemezték, újabb érv lehet Csapodi Csaba bizonyítékaihoz arról, hogy a budai királyi palotában 1686-ban talált gyűjtemény, amely középkori, túlnyomórészt vallásos könyveket, kevésbé szép kiállítású kódexeket stb. tartalmaz, nem a Corvina-könyvtárban, hanem máshol volt elhelyezve.⁴⁴

A két leírás alapján megfogalmazhatjuk, mi jellemzi a humanista könyvtárt. Az ideális humanista könyvtár csak ókori műveket őrzött. Felölelte a pogány görög–latin ókor irodalmi és tudományos alkotásait, de azonos rangú hely illette meg benne az ókori görög–latin keresztény szerzőket, a patrisztika nagyjait is, és nem hiányozhatott belőle a Biblia. Kimaradt belőle viszont a teljes középkor – minden anonim és neves szerzőjével, minden vallásos, teológiai és világi témájú köny-

⁴¹ L. DECEMBRIO: *i. m.* [19. jegyz.], 164–166.

⁴² „...eos libros ... quos apud uxores et liberos nostros nonnunquam hybernis noctibus exponamus.” (Uo., 163., 14–15. sor.)

⁴³ Vö. uo., 164., 6–9. sor.

⁴⁴ CSAPODI Csaba: *A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek.* Bp., MTA, 1984. 5–9, 43–57, 81–82.

vével együtt. Olyannyira, hogy Naldinál a saját művével egyetlen kortárs humanista szerző sem szerepel benne. Neves humanisták, mint pl. Ambrogio Traversari, Angelo Poliziano vagy Marsilio Ficino csak görög művek fordítóiként jelennek meg. Más kérdés, hogy Firenze nagyjai ezt a szempontot később nem vették figyelembe, saját műveiket is lemásoltatták, fejedelemhez méltó díszbe öltöztették, és elküldték, hogy a Corvinában kapjanak helyet.

A két humanista könyvtárleírás hasonlósága újra felveti a Naldi-mű hitelességének kérdését. Naldi tudomásunk szerint nem járt Magyarországon, ennek ellenére művét a kutatók sokáig kétségtelen hitelességű forrásként használták. Csapodi Csaba, akinek a corvina-kutatás a legtöbbet köszönhet, a hitelesség kérdését önálló cikkben vizsgálta, s arra a következtetésre jutott, hogy a túlzó dicséreteket leszámítva, Naldi adatai megbízhatóak.⁴⁵ Véleménye azon a feltételezésen alapult, hogy Ugoletto, aki a mű megírására biztatta firenzei barátját, részletes tájékoztatást is nyújtott neki a könyvtár épületéről és állományáról. Karsay Orsolya ezt megkérdőjelezte,⁴⁶ és Mikó Árpád is kétségbe vonta a Naldi-mű hitelességét. Úgy vélte, hogy Naldi panegyricusával „nem hexameterekbe szedett könyvtárkatalógus hagyományozódott ránk, hanem az ideális könyvtár retorizált listája”.⁴⁷ Azzal érvelt, hogy Sappho költeményeinek önálló gyűjteménye nem maradt fenn az utókor számára, a 12. században látták őket együtt utoljára, és a ma ismert versek töredékeit később gyűjtötték össze más szerzők idézeteiből és papiruszleletekből. Budán őrzött műve tehát éppúgy rétorikai fikció, mint az, hogy a könyvtár Alkaiost is birtokolta.⁴⁸

Naldi művét egyáltalán nem tekinthetjük könyvtárkatalógusnak, márcsak azért sem, mert Mátyás halálakor még korántsem volt együtt a könyvtár állománya, de úgy vélem, nem nevezhető az ideális könyvtár retorizált listájának sem. Annak ellenére, hogy nem járt Magyarországon, Naldi a könyvtárt illetően meglehetősen tájékozottnak látszik. Úgy tűnik, hogy azok a fent idézett könyvek, amelyeket csak ő említ, valóban fellelhetők voltak Mátyás könyvtárában. Hermész Triszmegisztoz, mint láttuk, Decembrio katalógusában nem szerepelt, mivel a *De politia litteraria* keletkezése tájt alig volt ismert. A *Corpus Hermeticumot* Marsilio Ficino 1463-ban fordította le⁴⁹, s feltehetően később Mátyás könyvtárába is jutott belőle, mivel abban Ficino legtöbb – akár az összes – műve benne lehetett. Így tartalmazhatta a könyvtár Orpheuszt is, vagyis az *Orphei hymnit*, Ficino fiatalkori fordítását.⁵⁰ E két művet ismerte Ioannes Pannonius is, Ficino *Theologia Platonica*jának magyar

⁴⁵ CSAPODI: *i. h.* [16. jegyz.], 173.

⁴⁶ KARSAY: *i. h.* [12. jegyz.], 319.

⁴⁷ MIKÓ ÁRPÁD: *Uralkodók és corvinák.*, *i. h.* [4. jegyz.], 139.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ KRISTELLER, Paul Oskar: *Supplementum ficinianum*. Vol. 1. Florentiae Olschki, 1937. rist. 1973. CXXIX.

⁵⁰ Uo., CXLIV–CXLV.

bírálója, aki a kritizált művet Budán látta.⁵¹ Hihető az is, hogy a királyi könyvtár Héródiános művét is őrizte, mint Naldi írja, Angelo Poliziano fordításában.⁵² Poliziano szintén felajánlotta szolgálatait Mátyásnak, görögből kívánt fordítani,⁵³ és elküldte a saját műveit Budára, de mások alkotásaival is gyarapította a királyi könyvtárt. Ismert az a jegyzék, amely arról tudósít, hogy 1489-ben tizenkilenc könyvet küldött Mátyásnak.⁵⁴ Naldi művében – a Decembrióéval ellentétben – Calpurnius is szerepel. Értesülését magától Ugoletótól kellett szerezze, Calpurnius *Bucolicáját* ugyanis Germániában Ugoletó találta meg, és később – Nemesios művével együtt – lefordította és nyomtatásban is megjelentette.⁵⁵ Volt Mátyásnak Silius Italicus-kódexe is,⁵⁶ a mellett a nyomtatott példány mellett, melyet 1471-ben kiadója, Pomponio Leto küldött el Budára.⁵⁷ Ami a Naldi leírta könyvek többségét illeti, ismeretük a humanista műveltség nélkülözhetetlen feltétele volt, így Mátyás könyvtárából sem hiányozhattak. A könyvtár sok olyan művet is őrzött, mely a legkiválóbb tudósoknak is kivételes ingyencsége jelentett. Olyan szerzőkről is tudunk, akiknek a műve – az egyetlen corvina-példányával együtt – elveszett. Szavahihető, tudós humanisták (Cuspinianus, Brassicanus) látták hajdan a Corvina-könyvtárban ezeket a ma már nem létező műveket.⁵⁸ De tudunk olyan könyvet – jóllehet ezt Naldi nem említi – , Héliodórosz regényét, amely egyedül egy corvinában őrződött meg.⁵⁹ Konsztantinosz Porphürogenetosz *De cerimonia* ugyancsak egy corvinában maradt fenn.⁶⁰ Ezeket figyelembe véve, nem kell okvetlenül megkérdőjeleznünk Naldi állításait, akkor sem, ha a tőle említett szerzőknek egyáltalán nem maradt fenn könyve. Nem lehetetlen például, hogy a XII táblás törvényekből a Corvina-könyvtárban létezett valamilyen összeállítás, jóllehet ilyet a 15. szá-

⁵¹ Vö. Ficinónak szóló levelével, újraközölve: PAJORIN Klára: *Ioannes Pannonius e la sua lettera a Marsilio Ficino*. = Verbum. Analecta neolatina (1.) 1999. 68.

⁵² Példánya Bonfini fordításában maradt fenn. L. 40. jegyz.

⁵³ Mátyáshoz szóló episztoláját l. *Analecta nova ad historiam renaissance in Hungaria litteraria spectantia*. Ed. Eugenius ÁBEL, Stephanus HEGEDŰS. Bp., 1903. 423–426.

⁵⁴ TELEKI József: *A Hunyadiak kora Magyarországon*. 12. köt., Pest, Emich Gusztáv, 1857. 479; PÓCS Dániel: *Holy Spirit in the Library. The frontispiece of the Didymus Corvina and Neoplatonic Theology at the Court of King Matthias Corvinus*. = Acta Historiae Artium (41.) 1999/2000. 69. és 180. lapon, 18. jegyz.

⁵⁵ CSAPODI Csaba: *The Corvinian Library. History and Stock*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1973. 172., no. 148.

⁵⁶ L. CSAPODI: *i. m.* [1. jegyz.], 39., no. 12.

⁵⁷ TELEKI József: *i. m.* [54. jegyz.], 11. köt., 454–455.

⁵⁸ Brassicanus a teljes Hüperidész, Cuspinianus pedig Cresconius Corippus *Iohannisának* nyolc könyvét látta, melyek közül ma már csak kettő ismert. (CSAPODI: *i. m.* [1. jegyz.], 23.)

⁵⁹ KARSAY: *i. h.* [12. jegyz.], 320.

⁶⁰ MIKÓ, Árpád: *La nascita della biblioteca di Mattia Corvino e il suo ruolo nella rappresentazione del sovrano*. In: *Nel segno del corvo*, *i. h.* [38. jegyz.], 25.

zadból nem ismerünk.⁶¹ Nem kételkedhetünk abban sem, amit Naldi a könyvtár berendezéséről és környezetéről ír. A könyvtár közelében levő kertek, kutak más forrásból is ismertek. Az említett paroszi márvány kút, amelyet Itáliából hoztak („vectus ab Hetruscis oris”),⁶² az lehetett, melyet Firenzében Verocchio készített Mátyás számára, és amely Polizianót egy Mátyásnak szóló epigramma írására ihlette.⁶³ Elképzelhető tehát, hogy Naldi általában valós tényeket írt le, amelyeket Ugoletto elbeszéléséből és más információiból szerzett. Igazán tudhatta, milyen kódexek készültek a budai könyvtár számára, Mátyás megbízásából – mint tudjuk – Firenzében ő (is) emendálta őket.

Mátyás könyvtárát Naldi „sacellum sapientiae”-nak nevezi,⁶⁴ és elmondja róla, hogy közvetlenül a palota kápolnája mellett helyezkedik el, így a könyvtárban tartózkodva a király a templomi kórus énekében is gyönyörködhetett.⁶⁵ Decembrio ezt nem említi, de ókori forrásokból tudható, hogy a könyvtárak többnyire templomok mellé épültek, és nem lehetetlen, hogy a Corvin-könyvtár alapítása ennek ismeretében történt. A budai építkezéseket ókori és kortárs építészeti ismeretekre irányuló kutatások előzték meg. Bonfini Filarete építészeti munkáját fordította le Budán Mátyásnak,⁶⁶ Leon Battista Alberti *De re aedificatoria* című könyvéből pedig két corvina-példány maradt fenn.⁶⁷

Feltehető, hogy a *De politia litteraria* egyike volt azoknak a műveknek, amelyeket már a könyvtár alapításánál és gyarapításánál is figyelembe vettek. Könyvtárleírása elején Angelo Decembrio azt ajánlja, hogy ha tulajdonosának kedve tartja, a könyvtárban horoszkóp, éggömb és cithara is legyen.⁶⁸ A budai könyvtárt – mint tudjuk – Mátyás-horoszkópok díszítették, s lehet, hogy ennek ötletét Decembriótól vették. Naldi ezeket nem említi, de a 16. század második felében több Budán járt külföldi tudósított róluk. A könyvtár egyik termének boltozatán a király születési horoszkópja volt látható, a másik terem mennyezetére pedig – mint erről egy epigramma tanúskodott – eredetileg azt a bolygóállást festették fel, amely mellett Mátyás elnyerte a cseh királyságot. Erre az utóbbira Mátyás halála után utóda, I. Ulászló király ráfestette a saját horoszkópját, azzal a bolygóállással, amely mellett ő maga Magyarország trónját foglalta el.⁶⁹

⁶¹ A törvények rekonstrukciójára vonatkozó kísérletek csak a 16. században kezdődtek (*Der kleine Pauly*. Hrsg. Konrat ZIEGLER, Walther SONTHEIMER, Hans GÄRTNER. 5. Bd., München, Drückenmüller, 1975. 483). – Köszönöm MAYER Gyulának, hogy felhívta a figyelmemet erre.

⁶² NALDIUS: *i. m.* [1. jegyz.], 637., 344. sor.

⁶³ BALOGH Jolán: *A művészet Mátyás király udvarában*. 1. köt. *Adattár*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1966. 508.

⁶⁴ Uo.; NALDIUS: *i. m.* [1. jegyz.], 599.

⁶⁵ Vö. uo., 612., 13–14. sor.

⁶⁶ L. CSAPODI: *i. m.* [1. jegyz.], 62., no. 138.

⁶⁷ Uo., 52., no. 79.; 57., no. 106.

⁶⁸ „Intra bibliothecam insuper horoscopium aut sphaeram cosmicam ... habere non dedecet” (DECEMBRIUS: *i. m.* [19. jegyz.], 150., 20. sor).

⁶⁹ BALOGH Jolán: *i. m.* [25. jegyz.], 66–67.

Nem kizárt, hogy Decembrio műve, illetve a benne található gondolatok Magyarországon korán ismertté váltak. A dialógus Leonello d'Este ferrarai környezetében játszódik, Guarino da Verona, Janus Pannonius és más magyar humanisták nevelője szerepel benne. Egy másik résztvevője, Tito Vespasiano Strozzi 1450-ben váltott Janus Pannoniusszal verses leveleket.⁷⁰ Decembrio 1447–1449 közt tartózkodott Ferrarában, majd 1450-ben Leonello d'Este temetésén is megjelent a városban.⁷¹ Janus Pannonius, aki maga is megfordult Leonello udvarában, ismerhette Decembrio művét vagy a könyvtárról szóló elveit, s ezek népszerűsítésében is része lehetett. Ismeretes, hogy Mátyás király előtt ő és nagybátyja, Vitéz János rendelkezett humanista könyvgyűjteménnyel, és állandó vevői voltak a firenzei Vespasiano Bisticcinek, aki mindkettőjük életét megörökítette *Vite* című művében.⁷²

A budai könyvtár létrehozatalában Janus Pannonius egykori barátja, a már említett Bartolomeo Fonzio is részt vett. Erről tanúskodik további két levele, melyeket Firenzéből 1489. október 1-jén küldött. A levelekből kiderül, hogy Fonzio Budáról érkezett vissza, ahová bizonyára az év januárja után indult el.⁷³ Az egyik levél Mátyás királynak, a másik Ioannes Morenusnak, azaz Móré János királyi tárnoknak⁷⁴ szól. A levélíró üdvözlötte benne Balasthust („praefectum curiae”)⁷⁵ és Morepetrust,⁷⁶ valamint magyar ismerőseit.⁷⁷ Leírja, hogy egy maga által összeállított „könyvet” küld Mórénak, amelyben megtalálható, hogyan kell a könyvtárat berendezni: „rex, ut ... in hac bibliotheca alios principes antecellat, misi ad te cum his litteris librum cum veterum tum novorum auctorum omnium et gentilium et Christianorum in omni genere doctrinarum a me non sine multo labore et diligentia collectorum, ut videre possitis, ea quo sit ordine vobis instituenda.”⁷⁸ Arra kéri Mórét, küldje el neki azoknak a kódexeknek a jegyzékét, amelyeket Bécsben másolnak, nehogy Firenzében is lemásolják őket.⁷⁹ A Mórénak küldött iratról (itt „index”-nek nevezi) Mátyást is tudósítja.⁸⁰ A Budán járt Fonzio megoszthatta budai tapasztalatait Naldival, hiszen egy városban éltek, mindketten Ugoletto ismerősei voltak, és ugyanahhoz a humanista körhöz tartoztak.

⁷⁰ PAJORIN Klára: Janus Pannonius. Nomen atque omen. Kandidátusi értekezés. Kézirat. Bp., 1994. 41.

⁷¹ DECEMBRIO: *i. m.* [19. jegyz.], 7.

⁷² VESPASIANO da Bisticci: *Le vite*. Ed. Aulo GRECO. Vol. I. Firenze, Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento, 1970. 319–342.

⁷³ Vö. a 8. jegyzetben említett levelével.

⁷⁴ KUBINYI András: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. Bp., Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 1999. 245., 51. jegyz.

⁷⁵ Valószínűleg Balázs, vagyis Ráscai Balázs udvarbíró, egyszersmind vármagy és tisztartó Mátyás udvarában (1484–1490). Vö. CSÁNKI Dezső: *I. Mátyás udvara*. = Századok 1883. 534.

⁷⁶ Móré Péter. Más forrásból nem ismerem.

⁷⁷ Vö. FONTIUS: *i. m.* [8. jegyz.], 37., 12. sor.

⁷⁸ Uo., 37., 3. sor.

⁷⁹ Uo., 37., 4. sor.

⁸⁰ Uo., 36.

A felfokozott firenzei érdeklődés és gyarapítómunka arra utal, hogy Budán kivételes könyvtár alapítása történt. Természetesen korábban is volt Budán udvari könyvtár, de ez olyan volt, mint bármely európai uralkodóé, fejedemé. Az olasz humanisták lelkesültsége annak szólt, hogy az 1480-as évek második felében – úgy látszik – Mátyás humanista könyvtárat létesített székhelyén. A humanista könyvgyűjtemény nem azonos a humanista könyvtárral. Budán a mintaszerű humanista könyvtár épületét állították fel és rendezték be, amelyben a teljesség igényével kizárólag olyan könyveket helyeztek el, amelyek megfeleltek a humanista könyvgyűjteményre vonatkozó követelményeknek. Pietro Ransano 1488-ban írta Mátyásnak, hogy hallotta, hogy a király hatalmas és minden tekintetben gyönyörű könyvtárat akar létesíteni, több ezer kódex elhelyezésére, és már el is kezdte e munkát.⁸¹ A könyvtár gyarapításában – a budai mesterek mellett – főképp firenzei másolók, illuminátorok, miniátorok stb. vettek részt. Az olasz humanisták elismerése és támogatása nem csupán Mátyás pazar bőkezűségének szólt, hanem inkább annak, hogy az egész ókori műveltséget felölelő könyvtár, amilyennek a budai készült lenni, Itáliában is párját ritkította. Fonzio említett levelében Mátyás könyvtárat csak ókori híres könyvtárakkal és V. Miklós pápa könyvtárával tudta összemérni.⁸² Lorenzo de' Medici akkor még nem rendelkezett hasonló könyvtárral. Fonzio arról tudósította Mátyást, hogy a könyvtára gyarapítását célzó tevékenysége annyira fellelkesített egyeseket, hogy Firenzében Lorenzo de' Medici is görög–latin könyvtárt létesít: „*Studiosi quidem et boni viri et artium rectissimarum percupidi bibliothecae istius fama ad tuum nomen celebrandum una mecum scriptis perpetuis convertuntur. Quae adeo quosdam excitavit insignes viros, ut apud nos etiam Laurentius Medices nobilem Graecam ac Latinam pareret bibliothecam.*”⁸³ Hozzáteszi, hogy Mátyás könyvtára mindenkiét felül fogja múlni.⁸⁴ A nagy művet, sajnos, Mátyásnak nem sikerült befejeznie, s halála után az általa megrendelt, Firenzében készülő vagy befejezett kódexek egy része Lorenzo de' Medici könyvtárába, a Biblioteca Medicea Laurenzianába került. Ezek közül jó néhánynak az azonosítását Angela Dillon Bussinak, a Laurenziana-könyvtár munkatársának köszönhetjük.⁸⁵

⁸¹ „*Audivi praeterea superioribus diebus, dum Viennam versus iter ad te facerem, constitui nunc a te bibliothecam ingentem et omni ex parte eximie mirificeque ornatam, in quam aiunt multa milia codicum non vilis neque contemnendi precii, id est, qui sint perpulchris exarati litteris intusque et extra, te et velle et iam coepisse congerere.*” (RANSANUS, Petrus: *Epithoma rerum Ungararum*. Ed.: Péter KULCSÁR. Bp., 1977. 50–51.)

⁸² Vö. „*ad omnem posteritatem aeterniorem laudem consequeris, quam aut Athenis Pisistratus, aut Alexandriae Ptolemaeus, aut Eumenes Pergami, aut olim Romae Caesar, nuper vero Nicolaus quintus pontifex bibliothecis insignibus publicandis.*” (FONTIUS: *i. m.* [8. jegyz.], 35.)

⁸³ Uo., 36., 3–4. sor.

⁸⁴ Uo., 36., 5. sor.

⁸⁵ DILLON BUSSI, Angela: *Ancora sulla Biblioteca Corviniana e Firenze*, In: *Primo incontro italo-ungherese di bibliotecari, ... Problematiche e prospettive della ricerca ...* Red. Mariarosaria SCIGLITANO. Bp., Istituto Italiano di Cultura, 2001. 48–79; Uő.: *Ancora sulla Biblioteca Corviniana e Firenze*. In: *Uralkodók és corvinák, i. h.* [4. jegyz.], 63–70.

Számos dokumentum igazolja, hogy Itália, elsősorban Firenze oroszlánrészt vállalt a budai könyvtár létrehozásában. Ez nemcsak a busás anyagi haszon miatt történt, vagy azért, mert a humanisták – literátorok lévén – a könyveket becsülték a legtöbbre. Decembrio és Naldi művének tanulmányozása, valamint a kortársak nyilatkozatai alapján úgy vélhetjük, hogy Budán alapítottak először par excellence humanista könyvtárt, és elsősorban ennek a ténynek volt köszönhető, hogy az itáliai humanisták – élükön Naldo Naldival – tevékenységükkel odaadóan támogatták és dicsérték létrejöttét.

KLÁRA PAJORIN

La bibliothèque humaniste idéale

*L'idéal de bibliothèque d'Angelo Camillo Decembrio
et la bibliothèque du roi Matthias*

Le chapitre s'agissant des bibliothèques de l'ouvrage d'Angelo Camillo Decembrio intitulé *De politia litteraria*, dans lequel l'auteur résume les nouveaux besoins et exigences envers la bibliothèque, conformément aux points de vues des humanistes, vraisemblablement a servi de guide au panégyrique de Naldo Naldi, *De laudibus augustae bibliothecae*. Vraisemblablement les principes de Decembrio étaient également connues dans la cour royale de Matthias Corvin, et ont été respectés lors de l'installation de la bibliothèque de Buda. L'enrichissement fiévreux de la collection s'est déroulé entre 1488 et 1490, et cette activité – par la commission du roi, transmise par Taddeo Ugoletto, son bibliothécaire – a été organisée par Marsilio Ficino et les membres de son cercle néoplatonique. Dans les acquisitions un rôle très important a été joué par Angelo Poliziano et Bartolomeo Fonzio. Ce dernier avait rédigé un volume pour le roi et pour ses amis hongrois, dans lequel il a fait énumérer les codex de première importance à recopier. La bibliothèque de Buda du roi Matthias, selon toute vraisemblance, était conforme aux exigences formulées par les savants humanistes, et de même, selon l'avis de Bartholomeo Fonzio, elle avait servi de modèle aux Italiens et avant tout à Lorenzo de Medici à la fondation de sa bibliothèque.

FEHÉR KATALIN

Egy reformkori katolikus hetilap, a *Religio és Nevelés* (1841–1849)

A 19. század negyvenes éveiben, a reformkor derekán, a katolikus egyház felismerte, hogy a politikai szerepvállalása elengedhetetlenül szükséges. Ez az igény az 1843–44. évi országgyűlés alatt vált kiemelkedő fontosságúvá és halaszthatatlanná. A diéta alatt az egyház képviselői szembesültek a reformellenzék egyházpolitikai elképzeléseivel, a megvalósítás iránti elszántságukkal, hiszen az országgyűlés tárgyalásait a papsággal szemben megfogalmazódó nyílt kritikák, és országgyűlési részvételük megszüntetésére vonatkozó felvetések kísérték.

A Pozsonyban tanácskozó kanonokok illetve egy-két püspök arra a felismerésre jutott, hogy az egyháznak a reformfolyamattal szembeni merev ellenállás helyett új álláspontra kell helyezkednie. Úgy vélték, a katolikus egyház társadalmi-politikai érdekeinek érvényesítéséhez a hagyományos magatartás már nem elegendő. Nyilvános politikai megszólalásra van szükség a liberalizmus előretörésének ellensúlyozásához. Mind az alsó, mind a felsőpapságot igyekeztek mozgósítani, abból a célból, hogy a politikai élet iránt ne közönnyel, hanem az abba való bekapcsolódás igényével viseltessenek. Legalább ennyire fontosnak tartották, hogy a konzervatív főrendeket illetve nemességet, továbbá az udvari szervek magas rangú hivatalnok-apparátusát az egyház céljai iránt megnyerjék.

Az egyház „hagyományos”-nak nevezhető célkitűzései – például az iskolai nevelés katolikus jellegének megtartása és fokozása, hitbuzgalmi tevékenység növelése stb. – mellett szorgalmazták, hogy az egyháziak ne csak szorosan vett valláspolitikai kérdésekben, hanem valamennyi társadalmi, politikai, gazdasági problémát illetően fogalmazzák meg, és a nyilvánosság előtt is képviseljék álláspontjukat.

A politikai nyilvánosság igen fontos, és épp a reformkorban először óriási szerepet játszó eszköz, a sajtó jelentőségét a katolikusok szintén felismerték.¹ Gyakran és hangsúlyozottan hívták fel a figyelmet arra, hogy az egyháziaknak és az általuk képviselt politikai programnak folyamatosan jelen kell lenni a konzervatív sajtóban.

¹ SÖRÖS Pongrác: *A katolikus klérus törekvései az 1843–44. országgyűlés egyházi ügyeinek tárgyalása alatt.* = *Katolikus Szemle* 1901. 865–890.; DEZSÉNYI Béla: *Nemzeti Újság.* = *Regnum* 1940–41. 313–356.

E cél érdekében alakult a *Religio és Nevelés*² című lap, és melléklapja az *Egyházi Tudósítások*, mely igen jelentős szerepet játszott az 1840-es évek küzdelmeiben, a katolikus egyház álláspontját képviselve és népszerűsítve vallási és nevelési ügyekben.

A lap 1841. január 1-jén indult meg Pesten. 1843. június 30-ig Szaniszló Ferenc,³ 1843. július 1-től Somogyi Károly,⁴ 1848. július 1-től Danielik János⁵ szerkesztette.

1840. október 1-jén kelt előfizetési felhívásban, a leendő szerkesztő kifejtette: a megindítandó lap célja a vallási és a nevelési ismeretek terjesztése, mert ez a kettő „a polgári jólétnek legbiztosabb és legerősebb támasza”, és elmélyítésük által kíván a lap „a haza polgárainak mind ezen, mind másvilági boldogságuk munkálásában és elnyerésében segítségül lenni”. Ugyancsak a kor szokása sze-

² A lapról megjelent egyetlen rövid összefoglalás: MÉSZÁROS István: *Első pedagógiai hetilapunk, a Religio és Nevelés* = Vigília 1982. 6. sz. 444–447.

³ Szaniszló Ferenc 1792. augusztus 2-án született Szombathelyen. Iskoláit szülővárosában végezte, majd Pesten és Bécsben folytatott teológiai tanulmányokat 1809 és 1815 között. Miután teológiai doktori oklevélét megszerezte, 1815 decemberében pappá szentelték. Egy évig a szombathelyi papnevelő-intézet felügyelőjeként, majd 1816-tól a bécsi felsőbb papképző intézet tanára lett. 1819-től mint szombathelyi papnevelő intézeti tanár, egyházjogot és történelmet tanított. 1830-ban kinevezték a pesti egyetem hittanárává. 1839-ben a pesti központi papnevelő intézet kormányzója lett. 1841 januárjától 1843 júliusáig szerkesztette a *Religio és Nevelést*. 1844-ben helytartótanácsához kapott kinevezést, mint az egyházi ügyek előadója. 1848-ban a budai, majd az enzersdorfi ferencrendiek kolostorába vonult. 1850. szept. 5. nagyváradai püspökké nevezték ki. 1868-ban lemondott hivataláról. A bécsi kapucinusok kolostorában halt meg 1869. december 13-án.

⁴ Somogyi Károly Somogyi (Cszimazia) Károly, 1811. április 1-jén született Tiszaföldváron. Tanulmányait a pesti piarista gimnáziumban, Nagyszombatban és Pesten végezte. 1834-ben szentelték pappá. Több helyen működött káplánként, majd nevelőként. 1841-től Pesten Szaniszló Ferenc mellett segédszerkesztői feladatokat látott el, majd 1843–48-ig ő volt a *Religio és Nevelés* szerkesztője. 1849. január 2-án megindította a *Katholikus Iskolai Lapot*. Ebben több hazafias cikk jelent meg, ezért a szabadságharc bukása után bűjdosásra kényszerült. 1850-ben hercegprimási könyvtárnok lett Esztergomban. 1851-től a „Jó- és olcsó Könyvkiadó Társulat” (Szent István-Társulat) igazgatója volt. 1858-ban a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választotta. 1863–1868-ig ismét a Szent István Társulat alelnökeként tevékenykedett. 1865-ben esztergomi kanonokká nevezték ki. 1880-ban Szeged városának ajándékozta mintegy 40 000 kötetből álló nagyrértékű könyvtárát. 1888. március 20-án halt meg Esztergomban.

⁵ Danielik János 1817. május 20-án született Murányban. Tanulmányait Rozsnyón, a premontreiek gimnáziumában majd a pesti központi szemináriumban végezte, ahol 1836-ban bölcséleti doktorátust szerzett. 1840-ben Kassán szentelték pappá. 1842-től Rozsnyón tanított. 1848 márciusában Somogyi Károly meghívására Pestre került, a *Religio és Nevelés* szerkesztőségébe. Júliusban átvette a szerkesztést, 1849-ben tulajdonosa lett a lapnak, melyet 1850-től *Religio* címmel folytatott az uralkodóházhoz hű szellemben. Geringer császári biztos a hazai iskolák átszervezésével foglalkozó bizottság munkálataiba is bevonta. Hatalmas könyvtára a legtekintélyesebb magánkönyvtárak egyike volt a korszakban. 1853 nyarán ő lett a Szent István Társulat elnöke. 1855-ben sajszentpéteri préposttá, 1861-ben pristina püspökké nevezték ki. 1858 decemberében a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjai sorába választotta. 1865-ben Egerbe vonult vissza, 1888. január 23-án, Egerben halt meg.

rint ebben az előzetes értesítésben jelezte a szerkesztő, hogy milyen cikkeket kíván közölni. Első helyen természetesen azt említette, hogy az írások legyenek katolikus szelleműek, azután pedig „a világos írásmód, mégpedig népszerű, de tiszta, keresetlen és szívre ható, végül a velős kidolgozás és rövideg” kívánatos a közlésre szánt írásokban.

Érdekesek a *Religio és Nevelés* megindulásakor megjelent korabeli sajtóközlemények. A lap első száma még meg sem jelent, mikor a *Figyelmező* 1840. évi utolsó számában⁶ a szerkesztők, Toldy Ferenc, Vörösmarty és Bajza már örömmel üdvözlötték a tervezett lap programját:

„Religio és Nevelés, egy a cath. vallás és egyház, s vallásos nevelés érdekében, szelíd, a vakbuzgóságtól és üldözésvágytól óvakodó szellemben munkálkodandó népszerű lap; a hozzá mellékelendő Egyházi Tudósítások tárgyai a religio, anyaszentegyház és nevelés bel-és külföldi állapotja; előléptetések, hagyományok, alapítványok, bírálatok, s a netelán szükségessé leendő egyházi polémia. Örömmel találtuk fel programjában a bírálatot is, mert ki csak felületes ismeretével bír is hittani irodalmunknak, azoknak életszükségét elismerni kénytelen.”

Az első szám megjelenése után a *Jelenkor* a következőképpen adott hírt a lap megindulásáról:

„Religio és Nevelés és Egyházi Tudósítások cím alatt egy egyházi folyóírást indíta meg Szaniszló Ferencz úr, melynek eddig csinos nyomtatású 4-ed rétbén megjelent egy száma is bizonyossá teszi a közönséget, hogy vallási és nevelés ügyeinkre belőle nagy haszon fog háramlani.”⁷

A *Hírnök* a frissen megindult lapokat elemezve „Kis Futár” című rovatában így jellemzi az új orgánomot:

„Az ujan keletkezett folyóiratok közt a Religio és Nevelést, Egyházi Tudósítások melléklapjával együtt első helyre kell soroljuk fölséges tárgya iránti hódolatunkból. Ezen korszerű folyóirat iránya: vallási és erkölcsi nevelés. Korszerűnek mondjuk; mert az álműveltség már annyira elharapózik különösen a felsőbb osztályok közt, hogy nálunk s – fájdalom! – kivált a katolikusoknál, a vallási s erkölcsi nevelés többnyire elhanyagoltatik.”⁸

A folyóirat négylapos, nyolcoldalas volt. Eleinte hetenként egyszer, vasárnaponként, 1843. nyarától kezdve hetenként kétszer – csütörtökön és vasárnap – jelent meg. 1848. április 20-tól, a számok terjedelme hat lapra növekedett. 1848. július 1-től viszont már hetenként háromszor jelent meg – kedden, csütörtökön és vasárnap –, az egyes számok, egészen a megszűnésig négylaposak voltak.

⁶ Figyelmező 1840. december 29. 856.

⁷ Jelenkor 1841. 9. sz.

⁸ Hírnök 1841. 14. sz.

1843. július 2-án, amikor Somogyi Károly vette át Szaniszló Ferencről a lap szerkesztését, hosszú beköszöntő cikkében összefoglalta céljait.⁹ Nézete szerint a korszakban „az egész tudományos élet s előrehaladás jobbára csak az időszaki sajtó által képviseltetik.” Hazánkban a folyóiratok közvetítik a legkorszerűbb és legfontosabb gondolatokat, hatásuk felmérhetetlen. Éppen ezért van szükség egy olyan katolikus lapra, mely „korunknak vallási, s az ezekkel rokon erkölcsi s népnevelési kérdéseit” tárgyalja. A lap célja „e nemű tárgyak iránt kellő fölvilágosításokat nyújtani, kétségeket oszlatni, balítéleteket ostromolni, erősíteni a jóban, buzdítani a tökéletesbre, s ekképp az egész közéletre jótékonyan hatni.”¹⁰ A beköszöntő írás szerint a szerkesztő minden olyan cikknek helyt ad lapjában, amely a „hon boldogságát” és a vallás ügyét szolgálja.

A szerzők között megtalálhatjuk a korszak neves katolikus pedagógusait. Számos tanulmányt, cikket közölt a lap Majer Istvántól¹¹, az esztergomi katolikus tanítóképző tanáráról, Beély Fidéltől,¹² a bakonybéli bencés rendházban ez-
 időtájt működő tanárképző tanfolyam tanáráról. Publikált a lapban Szabóky

⁹ Egyházi Literatúra Lap. 1843. július 2. 1. szám. 1–3.

¹⁰ Uo.

¹¹ Majer István (1813–1893) teológiai doktor, püspök. Mocsonokon, Nyitra megyében született szegény családból. Elemi iskoláit Érsekújváron, a gimnáziumot Esztergomban, teológiai tanulmányait Nagyszombatban végezte. Felszentelése előtt Sennyey báró fiai mellett nevelősködött Pesten, ezalatt az egyetemen jogi tanulmányokat folytatott, és rézmetszést is tanult. Rajzai a *Regelő*, a *Rajzolatok*, a *Honművész*, az *Életképek*, és a lipcsei *Illustrirte Zeitung*ban jelentek meg. 1836-ban szentelték pappá. 1842-től az esztergomi érseki mesterképző-intézet tanáraként működött. 1849-ben a pesti egyetemen a felsőbb pedagógia helyettes tanárává, 1850-ben pedig Pest város nyilvános elemi és magániskoláinak igazgatója választották. Egyik tervezője és létrehozója volt az első pesti bölcsődének. 1866-tól esztergomi kanonok, 1869-től címzetes apát, 1874-től főesperes, 1880-tól címzetes püspök, 1891-től káptalani helytartó, az esztergomi érseki szék helynöke. Sokat publikált – főként népnevelési kérdésekről – a korabeli lapokban. Több mint ötven önálló kötete jelent meg, vallási, és nevelési kérdésekről. Az ifjúság számára írt munkái rendkívül népszerűek voltak.

¹² Beély (Briedl) Fidél (1807–1863) Székesfehérváron született. Elemi és középfokú tanulmányait szülővárosában végezte, majd 1822-ben a Szt. Benedek rendbe lépett. Pannonhalmán és Bakonybélben tanult. 1830. augusztus 6-án áldozópappá szentelték. Guzmics Izidor, aki már diákkorában felfigyelt a tehetséges ifjúra, apáttá történt kinevezésekor magával vitte Bakonybélbe. Őt találta alkalmasnak az oklevéltan, az esztétika, valamint a nevelés- és oktatástan tanítására. Egyidejűleg kinevevezte a könyvtár őrévé is. A fiatal tanár számos idegen nyelven olvasott, és a bakonybéli könyvtár gazdag anyaga is a rendelkezésére állt. Pedagógiai tárgyú írásokat fordított németből és angolból, és ezekben az években kezdett publikálni. Elméleti pedagógiai munkásságának elismerésül 1839. november 22-én az akadémia levelező tagjává választotta. Főműve, az *Alapnézetek a nevelésről*... 1848 márciusában jelent meg. A bukás után megszünt Bakonybélben a tanárképzés. Beély hat éven át az apátság botanikus kertjét gondozta, 1855-től a rend kőszegi gimnáziumának igazgatójaként működött, 1863. június 30-án bekövetkezett haláláig.

Adolf,¹³ Rende József,¹⁴ Beke Kristóf,¹⁵ Pauer János,¹⁶ Nagy Lipót¹⁷ és Bugát Pál¹⁸ is.

A *Religio és Nevelés*, hasonlóan a többi reformkori folyóirathoz, sokféle témával foglalkozott. A pedagógiai és egyházi-vallási tárgyú, folytatásokban közölt

¹³ Szabóky (Schneider) Adolf (1821–1880) piarista paptanár. Budán született. 16 éves korában lépett a piarista rendbe. Tanulmányait Budán, Vácon, és Nyitrán végezte. A rend szegedi és kolozsvári, 1850-től pedig harminc éven át a pesti gimnáziumában tanított. Tagja volt a Jó- és olcsó Könyvkiadó Társulatnak. Nagy érdemei vannak az országos iparegyesület létrehozásában, mely megalakulása után igazgatósági tagjává, később alelnökévé választotta. Részt vett a londoni, párizsi, bécsi és hazai kiállítások alkalmával a magyar ipar méltó bemutatásában. Mint a fővárosi törvényhatóság tagja évekig védte és képviselte az iparosok érdekeit. 1880-ban halt meg Budapesten. Számos tankönyvet és vallási munkát publikált.

¹⁴ Rende József (1810–1875) Tatán született polgári családból. Gimnáziumi tanulmányait szülővárosában végezte, majd növendékpapként Esztergomban és Nagyszombatban tanult. A teológiát Pesten, a központi papnevelőben végezte. 1836-ban szentelték pappá. Több helyen működött segédlelkészként, majd 1842-ben képzőintézeti tanárnak nevezték ki Esztergomba. 1869-ben esztergomi kanonokká nevezték ki. 1875-ben halt meg Esztergomban. Számos cikke jelent meg a korabeli lapokban, a *Társalkodóban*, a *Jelenkorban*, a *Religió és Nevelésben*, a *Nemzeti Újságban*, a *Pesti Hírnökben*. Később publikált a *Katholikus Néplapban*, a *Magyar Sajtóban*, a *Religióban*, a *Pesti Naplóban*, az *Idők Tanújában*, és más lapokban. Emellett főként egyházi beszédeket és tankönyveket publikált.

¹⁵ Beke Kristóf (1785–1862). Toronyon, Vas megyében született, polgári családból. A gimnáziumot és a bölcséletet Győrben, a teológiát Veszprémben és Pesten végezte. Pappá szentelése után Veszprémben működött lelkészként, ahol később az árvaház igazgatója, majd a Kopácsy hercegprímás által fölállított mesterképző tanáraként, majd igazgatójaként tevékenykedett. Veszprémben halt meg 1862-ben. Pedagógiai témájú kézikönyveket és vallási műveket publikált.

¹⁶ Pauer János (1814–1889) Ráckeven született, polgári családból. Alsóbb iskoláit Székesfehérváron, a gimnáziumot Pesten, a piaristáknál, teológiai tanulmányait Rómában, a Collegium Germanico-Hungaricumban végezte. Itt szerzett hit- és egyházjogi doktori címet. 1838-ban szentelték pappá. Segédszerkesztőként működött Szaniszló Ferenc *Fasciculi Ecclesiastico Litterarii* című latin folyóiratánál, és a *Religio és Nevelés*nél. 1844-ben tanárrá nevezték ki a székesfehérvári papnevelő intézetbe, ahol 1867-ig működött kisebb megszakítással. 1873-tól nagyprépost, 1878-tól székesfehérvári püspök. Húszezer kötetes könyvgyűjteményét püspöki könyvtárrá alakította. 1889-ben halt meg Székesfehérváron. Cikkei és versei jelentek meg reformkori lapokban, többek között a *Hazai s Külföldi Tudósítások*, a *Hasznos Mulatságok*, a *Társalkodó*, a *Fasciculi Ecclesiastici* a *Religio és Nevelés* hasábjain.

¹⁷ Nagy Lipót (1773–1861) piarista pap. A rend több iskolájában tanított, majd a váci rendház főnökeként a gimnázium igazgatójaként, és a süketnémák intézetének tanáraként működött. 1845-ben visszavonult, és 1861-ben halt meg Vácon. A *Tudományos Gyűjteményben*, és más reformkori lapokban is publikált.

¹⁸ Bugát Pál (1793–1865) orvos, egyetemi tanár, az akadémia tagja. Gyöngyösön született szegény iparos családból. A gimnáziumot szülővárosában és Egerben végezte. A pesti egyetemen 1818-ban szerzett orvosi, majd szemész szakorvosi diplomát. 1824-től huszonnégy éven át működött a pesti egyetemen az elméleti orvostudományok tanszékén. A szabadságharc alatti tevékenysége miatt megfosztották egyetemi tanári állásától. Ezt követően visszavonultan élt, és összehasonító nyelvészettel foglalkozott. 1865-ben halt meg Pesten. Számos orvosi tankönyvet és nyelvészeti tanulmányt publikált. Szerkesztette az *Orvosi Tár* című folyóiratot.

értekezések mellett novellák, példázatok és versek jelentek meg benne. Gyakran közölte a lap neves katolikus egyházi férfiak életrajzeit. Találhatóak benne „Nevelési maximák” címmel pedagógiai idézetek. Krónika című rovata a hazai és külföldi oktatásügy eseményeiről tudósított. Fontos szerepet szántak a szerkesztők a hazai és külföldi könyvek ismertetésének is.

A pedagógiai vonatkozású közlemények zöme a korabeli népoktatással foglalkozott. Az 1840-es évek hazai katolikus népoktatásügyének szinte teljes problematikája megtalálható ezekben az írásokban. A népnevelés elvi kérdésein túl a tananyag, az oktatási módszerek, a fegyelmezés voltak a leggyakrabban előforduló témák.

Az 1841. évi október 17-i számban jelent meg Kopácsy József esztergomi érsek pásztorlevele a katolikus papokhoz. A nagyjelentőségű írás a katolikus egyház álláspontját fogalmazza meg a népneveléssel kapcsolatban.¹⁹ Az irat hangsúlyozza a falusi papok alapvető szerepét és felelősségét a népnevelésben. A nevelés alapja a vallás. A vallástant tehát ne csak könyvből tanulják a gyermekek, hanem a pap élőszóval értelmezza, magyarázza is a tanultakat. A pap feladata, hogy a nép gyermekei megtanulják, mivel tartoznak Isten és az Anyaszentegyház, előljáróik, felebarátaik, és a „polgári társaság” iránt. A valláson kívül a katolikus népiskolákban a következőket kell tanítani: olvasást, írást, számvetést, földrajzot, történelmet, levélírást, és hivatalos iratok szerkesztését. A népiskolákban szükség van jó tankönyvekre, térképekre. A tanítók és papok törekedjenek arra, hogy a szülőket győzzék meg a gyermekek iskoláztatásának szükségességéről. Az érsek utasítja papjait, hogy pontos nyilvántartást vezessenek az iskolások nevéről, koráról, a tantárgyakról, az elért eredményekről, a hiányzásokról. Az irat kitér arra, hogy a közeljövőben, Esztergomban létesülő „praeparandia” jól képzett tanítókat fog kibocsátani a falvakba.

Szintén 1841-ben, érdekes összefoglalást olvashatunk a lapban Somogyi Károly tollából, a népnevelésről.²⁰ A szerző hangsúlyozza, hogy a korszakban alig van fontosabb kérdés szerte Európában, és hazánkban is, mint a népnevelés. Milyenek kell nevelni a népet? „Természetesen nem csak értelmesebbé, hanem egyszerűsre mind jobbra és boldogabbá, mint minő az eddig volt.”²¹ A népnevelés célja erényes és boldog embereket nevelni, „ép testben megelégedett, jámbor, hitőkben boldog keresztényeket, törvények iránt engedelmes, munkás, s ezáltal jobb állapotrú jutni képes polgárokat.”²² A népnevelés reformját, melyhez hozzátartozik a népiskolák tananyagának és a nevelés módszereinek korszerűsítése is, a szerző nézete szerint „az országrend sérelme nélkül, s ősi alkotmányának megrendítését kerülve” fokozatosan és meggondoltan kell végrehajtani.

¹⁹ Primás ő herczegségének a nevelés ügyében érsekmezebeli clerusához intézett pásztori levele. = *Religio és Nevelés* 1841. II. 241–246.

²⁰ SOMOGYI Károly: *Gondolatok a népnevelésről*. = *Religio és Nevelés* 1841. II. 260–264; 273–279.

²¹ Uo. 260.

²² Uo. 262.

Érdeemes a *Religio és Nevelés* népoktatással foglalkozó cikkei közül kiemelni Beély Fidél néhány írását. Egyik cikkében²³ a szerző népiskolák feladataival foglalkozva kifejti, hogy az első és legfontosabb feladat az, hogy a kisgyermek nevelését már csecsemőkortól kezdve tudatosan irányítsa a szülő, és folytassa tovább a népiskola. Abból az alapvető vallási tételből indul ki, hogy az ember úgy szolgálhatja leginkább Istent, ha folyamatosan munkálkodik. Beély Fidél szerint a nevelő akkor érheti azt, hogy a gyermek szívesen tanuljon, dolgozzon, ha minél változatosabb és érdekesebb feladatok elvégzéséhez szoktatja hozzá. Fontosnak tarja, hogy az elvégzendő feladat feleljen meg a gyermek érdeklődési körének és fejlettségi szintjének. A megfelelő szoktatással a gyermek önként és örömmel vállalja majd a hasznos foglalatosságokat.

A népiskola alapvető feladatának tartja Beély az engedelmességre való nevelést. Ennek eszköze az időnként és célszerűen alkalmazott büntetés.²⁴ A népiskolákban alkalmazott fenyítéket a szerző három csoportra osztja: az óvó fenyítékre, a fékező fenyítékre, és a büntetve javító fenyítékre. Az első két csoportba olyan vétségek esetében használható fenyítékeket sorol, mint például a figyelmetlenségből, vagy gondatlanságból elkövetett hibák. A szerző a makacs és erőszakos ellenszegülést, az iskolakerülést és a lopást tartja a legsúlyosabb vétségeknek, ezek esetében megengedőnek tartja a testi fenyíték alkalmazását. Beély azonban a tanítóknak mindig a lehető leghumánosabb módszert javasolja.

A tanítói személyiségről több – a *Religio és Nevelés*ben megjelent – cikkében²⁵ is részletesen szól. Négy tulajdonságot fogalmaz meg amellyekkel a tanítóknak mindenképpen rendelkezniük kell. „Jó és hajlékony szív”, amely mindig a vallás parancsait követi, a gyermekek iránti szeretet, a munkakedv, a „szende és nyájas kedély”.

Beély Fidél szerint²⁶, a tanítói pálya fenséges és szent, hiszen a tanító „a’ szüléknek engedelmes magzatokat, az országnak munkás polgárokat a’ fejedelemnek hű alattvalókat, a’ mennynek jámbor lelkeket nevel.”²⁷ A falusi tanítók helyzetét elemezve²⁸ kifejti, hogy ők gyakran nehéz és ínséges körülmények között élnek és végzik munkájukat. A néptanító legfőbb feladata a mély vallási érzések meggyökereztetése a tanulóknak.²⁹ A legfontosabb tantárgy a vallástan, mert ez adja

²³ BEÉLY Fidél: *Elfogulatlan nézetek a népiskolai tanulmányokról.* = *Religio és Nevelés* 1845. II. 353–357., 361–365., 369–372.

²⁴ BEÉLY Fidél: *Elméletek az iskolai fenyítékről.* = *Religio és Nevelés* 1847. I. 65–70.

²⁵ BEÉLY Fidél: *Buzdító szó néptanítóinkhoz, a kitűzött pályáni lankadatlan tovább – haladásra.* = *Religio és Nevelés* 1845. I. 204–206., 213–214.; BEÉLY Fidél: *A hű tanító legszebb jutalma.* = *Religio és Nevelés* 1841. I. 33–37.

²⁶ BEÉLY Fidél: *A hű tanító legszebb jutalma.* = *Religio és Nevelés* 1841. I. 33–37.

²⁷ Uo. 33.

²⁸ BEÉLY Fidél: *Buzdító szó néptanítóinkhoz, a kitűzött pályáni lankadatlan tovább – haladásra.* = *Religio és Nevelés* 1845. I. 204–206., 213–214.

²⁹ BEÉLY Fidél: *Elfogulatlan nézetek a népiskolai tanulmányokról.* = *Religio és Nevelés* 1845. II. 353–357., 361–365., 369–372.

az alapokat az erkölcsös élethez. A gyermek Isten hasonmása, vallja a szerző – úgy kell nevelni, hogy földön és a túlvilági élet során is boldog legyen.

Beély Fidél az emberi világ legfontosabb mozgatórugójának a fejlődést, az előrehaladást tartja. A két legfontosabb haladást szervező erő a vallás és a természet. Haladásunk célja és iránya³⁰ című cikkében pontosan meghatározza az emberi haladás két területét. Az első a szent vallás igazságainak ismerete és gyakorlása, melynek fejlesztése alkalmas arra, „hogy az akaratnak irányt adjon, a lelket világo-sítsa, és a szívet vigasztalja”. Beély kora legfőbb hibájának a terjedő naturalizmust és a racionalizmust tartja. Mindkettő megkérdőjelezi az egyház tanításait.

A haladás másik fontos kritériuma a szükséges ismeretek megszerzése. A legfontosabb népiskolai tárgyak: a hittan, a nyelvtan, a számtan, a földrajz, a történelem, a természettan.

A fejlődés egy társadalomban csakis akkor lehet egészséges és jó irányú, ha a gyermekek erkölcsi nevelése is magas fokon áll. Csak az a tanító nevelhet igazán erkölcsös embereket a tanítványaiból, aki maga is maradéktalanul betartja a vallás és erkölcs parancsait.³¹

Somogyi Károly és Beély Fidél mellett még sokan és sokat írtak a népoktatás kérdéseiről, a reformok fontosságáról a *Religio és Nevelés* hasábjain.

Ez a lap tette közzé 1845-ben azt a királyi rendeletet,³² mely az elemi oktatást szabályozta. A rendelet a katolikus iskolákra vonatkozott. Legfontosabb intézkedése volt, hogy az elemi iskolát két tagozatra osztotta: alsó és felső elemi iskolára. A két osztályból álló alsó tagozat tananyaga minden iskolában egységes volt, de nem terjedt túl a hagyományos olvasáson, íráson, számoláson, éneklésen és különböző tárgykörű olvasmányok megbeszélésén. A tanítás nyelve a falvakban az anyanyelv volt, a nemzetiségi területek városaiban viszont az anyanyelven kívül a magyar nyelv is. A felső elemi iskola harmadik osztályában, az alsó tagozatból áthúzódo tanítványok kívül, a gimnáziumba készülők latint is tanultak. A negyedik osztályt, melyet két év alatt lehetett elvégezni, azok számára szervezték, akik a harmadik osztályból nem mentek át gimnáziumba. Itt a tanítási anyag már kibővült mechanikával, természettanal, rajzzal és építészeti ismeretekkel, földméréssel, természetrajzzal, földrajzzal. Tanítottak magyar és német grammatikát és fogalmazást is. A lányok iskoláira vonatkozóan előírta a szabályzat, hogy azokat a tanulók rendi hovatartozása szerint kell megszervezni külön a parasztok, külön a polgárok és köznemesek és külön az arisztokraták leányai számára.

³⁰ BEÉLY Fidél: *Haladásunk célja és iránya a nevelésre vonatkozólag*. = *Religio és Nevelés* 1844. II. 321–325.; 329–332.

³¹ BEÉLY Fidél: *A gyermekek vallási és erkölcsi nevelésének fő akadályai a tanító részéről*. = *Religio és Nevelés* 1842. I. 225–250.

³² Címe: *Magyarország elemi tanodáinak szabályai*. Kinyomtatott szövegét 1845. július 16-i kelettel küldték szét az összes törvényhatóságoknak, a megyéknek, a városoknak, az egyházi tanügyi hivataloknak. Vö.: MÉSZÁROS István: *Az első hazai állami népoktatás-reform. (1845)*. = *Századok* 1980. 2. sz. 229–259.

Az 1845. évi szabályzat érdeme, hogy 6. és 12. év között minden gyermek számára kötelezővé tette az elemi iskola két alsó osztályának az elvégzését. A tankötelezettség elmulasztása esetén kilátásba helyezte a család pénzbüntetését. Intézkedett arról is, hogy hol kell elemi iskolákat felállítani. Az iskolák felállítási és fenntartási költségeiről a községeknek, tehát nem az egyházaknak vagy a földesuraknak kell gondoskodniuk. A katolikus elemi iskolák felügyeletét a tankerületi főigazgatóknak alárendelt világi tanfelügyelők helyett az esperesekre bízta.

Előremutatók a rendelet tanítókra vonatkozó rendelkezései. Tanítónak csak az alkalmazható – mondta ki – aki tanítóképzőt végzett, és erről bizonyítvánnyal rendelkezik, továbbá betöltötte a 20. életévét, és segédtanítói gyakorlata van. Harmincévi iskolai szolgálat után pedig – éppúgy, mint az állami hivatalnokokat – a tanítókat nyugdíj illeti meg.³³

Sokszor esett szó a lapban a gimnáziumokkal kapcsolatos tervekről, és a szakrendszerről.³⁴ A cikkek szerzői (kiléjük nem ismert) egyetértenek azzal, hogy a népoktatás rendezése halaszthatatlan feladat volt, de annak a véleményüknek adnak hangot, hogy ugyanilyen fontos a gimnáziumok mielőbbi reformja is. Az első cikk írója abból indul ki, hogy tarthatatlan az a helyzet, hogy a gimnáziumokban osztály- és nem szaktanítás folyik. Az ismeretek köre oly széles, hogy egy tanár egy-maga már képtelen a tantárgyak sokaságát lelkiismeretesen alaposan és megfelelő tudományossággal tanítani. Ezért van szükség a szakrendszer bevezetésére. „Minden tanulmányi tárgy egy külön, azon szakban kitűnő, s ahhoz különös hajlamot s tehetséget mutató” tanárra legyen bízva. Az azonos tárgyakat tanító tanárok közössége új, magyar nyelvű tankönyveket írhatna, melyek közül a legjobbat egy-egy esetben, minden gimnáziumban használhatnának. A válaszcikk szerzője nem ért egyet a szakrendszer bevezetésével. Azzal érvel, hogy a gimnáziumok tanulóinak nevelése szempontjából fontosabb, hogy egy tanár felügyelete alatt végezzenek el egy-egy osztályt, mint az, hogy egy-egy szakterületen kiváló, de állandóan váltakozó tanáregyenlőségekhez alkalmazkodjanak. A szerző véleménye szerint egy gimnáziumi tanár képes megfelelő szinten oktatni az összes tantárgyat egy osztálynak. Véleménye szerint nem a tanár magasszintű tudása a legfontosabb, hanem emberi tulajdonságai.

A lap 1846. júliusi számaiban érdekes cikket olvashatunk a pihenés, a szünidők fontosságáról, és a tanulók életrendjének megszervezéséről.³⁵ Majer István, az esztergomi katolikus tanítóképző tanára helyesen mutat rá arra, hogy mennyire fontos az egyhangú iskolai élet időnkénti megtörése. Nézete szerint rendkívül jó hatással van a gyermekekre a testmozgás a szabad levegőn, a kirándulások, a színjátékok előadása, az időnkénti közös iskolai ünnepek.

Helyet kaptak a lapban a neveléstörténeti témák is. Hazai szerzőktől származó, átfogó neveléstörténeti összefoglalások első ízben éppen e lap hasábjain jelentek

³³ *Magyarország elemi tanodáinak szabályai.* = Religio és Nevelés. 1845. II. 307–311; 316–319.

³⁴ *Gymnasiumaink.* = Religio és Nevelés 1846. II. 249–252.; *A szakrendszer gymnasiumainkban.* = Religio és Nevelés 1846. II. 257–261; 265–271; 277–280.

³⁵ MAJER István: *Az iskolai ifjúság fölépüléséről.* = Religio és Nevelés 1846. II. 41–44.; 49–53.

meg. A korabeli neves történetkutató, Pauer János – a későbbi székesfehérvári püspök – tizenkét folytatásban, „Nevelő s tudományos intézeteink története” címmel a hazai katolikus iskolák történetét írta meg a kezdetektől saját koráig.³⁶ Beély Fidél pedig az első hazai egyetemes neveléstörténeti összefoglalásokat közölte a lapban.³⁷ Hosszú, hatrészes cikksorozat látott napvilágot a lapban 1846 januárjától márciusáig „Elméletek Pestalozzi és nevelési rendszere fölött”³⁸ címmel. A cikksorozat megírására az adott alkalmat, hogy 1846 januárjában jelent meg a Tavasi Lajos³⁹ által szerkesztett *Nevelési Emléklapok*⁴⁰ című folyóirat első száma, amelyet teljes egészében a száz éve elhunyt nagy svájci pedagógus, Pestalozzi emlékének szentelt a szerkesztő. A folyóirat e száma Pestalozzi három levelét tartalmazta, amelyeket Brunszvik Terézhez írt, Tavasi, Váradai Szabó János és Szeberényi Lajos tanulmányait Pestalozziról, valamint a tiszteletére írott verseket. A *Religio és Nevelés* cikkírója részletesen elemzi Pestalozzi életútját, értékeli munkásságát. Véleménye erősen emlékeztet az éppen Pestalozzi nevelési elveivel kapcsolatban, 1817-ben kialakult első magyar sajtóvitára⁴¹, melynek néhány résztvevője vallástalansággal vádolta Pestalozzit.

A lap cikkei között találunk néhányat, melyek speciális nevelési területeket érintenek. Ilyen volt például Nagy Lipót piarista tanár cikksorozata: „Miképpen kell a szüléknek és nevelőknek a siketnéma gyermekkel kitsiny korában bánni”, vagy egy másik piarista, Szabóky Adolf cikke: „Erkölcstelen elhagyott gyermekeket nevelő és oktató intézetekről”.

A 19. század első felében Magyarországon nem volt egyetlen katolikus könyvkiadó sem; a vallási témájú művek alkalmoszerűen, általában magánkiadásban jelentek meg. Pedig ebben az időben már Európa-szerte, főleg francia és német földön, számos katolikus kiadó és terjesztő társulat működött. A nyomtatott betű

³⁶ PAUER János: *Nevelő- s tudományos intézeteink.* = *Religio és Nevelés* 1843. II. 25–29; 33–36; 41–44; 49–52.

³⁷ BEÉLY Fidél: *A középkor magasabb rendű iskolái és tanító intézetei 800–1517-dik évig.* = *Religio és Nevelés* 1845. II. 17–29.; és Uő: *A neveléstan történeti vázlata a keresztényeknél az újabb időkig s különösen Magyarhonunkban.* = *Religio és Nevelés* 1847. II. 337–339; 345–347.

³⁸ *Religio és Nevelés* 1846. I. 49–52.; 56–60; 121–124.; 129–133; 137–142.; 145–148.

³⁹ Tavasi (Teichengraber) Lajos ebben az időben a „pestalozzizmus” egyik legfőbb hazai propagátora. A körülötte tömörült protestáns pedagógusok csoportja – a hazai népoktatás általános reformja mellett – az egyházaktól független állami irányítású iskolák eszméjét népszerűsítették, és egyik eszmei elődjüket éppen Pestalozziban vélték megtalálni.

⁴⁰ *Nevelési Emléklapok Pestalozzi születésének évszázados ünnepélyére néhány magyar nevelővel együtt kiadta* DR. TEICHENGRÄBER Lajos, *a pesti ev. tanodák igazgató oktatója.* Első füzet. Pest, 1841. 72.

⁴¹ A vitáról: FEHÉR Katalin: *Sajtóvita Pestalozzi módszeréről 1817-ben.* = *Magyar Könyvszemle* 1999. 1. sz. 97–103.

általi hitoktatás és hittedjesztés lehetőségeit elsőként Fogarasy Mihály⁴² nagyváradi kanonok ismerte fel. A *Religio és Nevelés* 1844. december 1-jei számában felhívást tett közzé „Eszmék egy nevelési, épületes és fölvilágosító könyvek terjesztésére alakítandó társulat szerkezetéhez” címmel „egy nevelési, épületes és felvilágosító könyvek terjesztésére alakítandó társulat”⁴³ ügyében. A létesítendő társulat célját a következőképpen fogalmazza meg a szerző.

„A népnevelés időnkben életkérdéssé vált, s a polgári hatóság ez üdves célzt mozgalmaiva már-már megkísérteni kezdte. Sőt, e célra könyvecskéket is látunk napfényre jönni; de melyeken többnyire nincs meg a vallási szellem. Ez ügyben a katolikus klérus a tényezők sorából ki nem maradhat. Neki a népnevelés célirányosítása leg-sűrűtöbb föladata. S evégre oly könyvecskék terjesztése lenne szükséges, melyek oktatva és elbeszélve, a gyermekekben a vallásos szintűgy, mint erkölcsi érzést fölbreszteni, s általok a nevelés fő alapját, a szent vallást szívökbe oltani képesek.”⁴⁴

A 12 pontba foglalt tervezet felvázolja a könyvkiadó és könyvterjesztő társulat szervezeti felépítését, feladatait és működési rendjét. A gondolatokra Gózon György székesfehérvári kanonok nyílt levélben reflektált,⁴⁵ üdvözölve a társulat létrehozásának szándékát, és javaslatokat téve a gyakorlati megvalósításra.

1845. februárjában Zerich Tivadar erdélyi teológiai professzor cikkében arról ír, milyen nagy jelentőségű vállalkozás Fogarassy terve, és szükségesnek tartja az erdélyi katolikusok csatlakozását, és részvételüket a megvalósításban.⁴⁶

1845. május 10-én egy –a– jegyű szerző hívja fel a lap olvasóinak figyelmét a moldvai csángó magyarok szomorú helyzetére, és arra, hogy a társulat könyveiből nekik is juttatni kellene.⁴⁷

Fogarassy Mihály 1846-ban Pestre került, ő lett az egyetem Hittudományi Karának igazgatója. Fáradhatatlan szervezőmunkája eredményeképpen a 1847. június

⁴² Fogarasy Mihály (1800–1882) püspök. Gyergyószentmiklóson született. Tanulmányait szülővárosában, Marosvásárhelyen, Csiksomlyón a ferencrendiek gimnáziumában, majd a gyulafehérvári papnevelőben és a bécsi Pázmáneumban végezte, ahol 1828-ban teológiai doktori oklevelet szerzett. Erdélybe visszatérve a gyulafehérvári papnevelőben tanított. 1833-tól Bécsben, mint udvari káplán és a Szent Ágoston papnevelő intézet igazgatója működött. 1838-ban nagyváradi kanonokká és az ottani királyi akadémia igazgatójává nevezték ki. Az ő nevéhez fűződik a Szent István Társulat eszméje, melynek tervezetét a *Religio és Nevelés* közölte és melyet 1848–1853-ig ő irányított. 1846-ban a pesti egyetem hittani karának igazgatásával bízták meg. 1864-ben püspökké nevezték ki. Jelentős adományokkal iskolákat alapított és támogatott. 1882-ben halt meg Gyulafehérváron.

⁴³ *Religio és Nevelés* 1844. II. 345–348. A könyvkiadó később, 1847. február 15-én Jó és Olcsó Könyvkiadó Társulat néven alakult meg. Ez volt a Szent István Társulat elődje.

⁴⁴ *Religio és Nevelés* 1844. II. 345.

⁴⁵ GÓZONY György: *Nyílt levél főtiszt. Fogarasy Mihály apát és nagyváradi d. sz. kanonok Urhoz.* = *Religio és Nevelés* 1844. II. 405–409.

⁴⁶ ZERICH Tivadar: *Nyilatkozat Erdélyből a „nevelési épületes és fölvilágosító könyvek terjesztésére alapítandó társulat” iránt.* = *Religio és Nevelés* 1845. I. 88–90.

⁴⁷ *Figyelem Moldvára.* = *Religio és Nevelés* 1845. I. 321–322.

4-én könyvkiadó társulat alakuló közgyűlést tartott Fogarassy ideiglenes elnöklése alatt. 1847 novemberében a társulat 5000 példányban kiadta a *Keresztény Naptárt*, melynek példányai hamarosan elkelték. Mivel a cenzúra nem hagyta jóvá a társulat alapszabályait, a programnak megfelelő széles körű könyvkiadó és könyvterjesztő tevékenységre csak a cenzúra eltörlése, és a sajtótörvény kibocsátása után volt remény. A *Religio és Nevelés* 1848-ban is hírt adott a társulat munkájáról,⁴⁸ közzétette programját és alapszabályait.⁴⁹

Különösen érdekesek a lap számai 1848-ban. A március 19-i számában, a szerkesztő lelkesen üdvözölte a sajtószabadságot, és a következőkben hírt adott az országszerte megtartott szabadság-ünnepélyekről, közreadta Tárkányi Béla, (a későbbi apát kanonok) ünnepi alkalomra írt szabadság-énekszövegét.

1848. július 4-én Kubriczky András érdekes írását olvashatjuk a lapban,⁵⁰ mely a legsürgősebb teendőnek egy, a „magyarhoni katolicizmus érdekeit képviselő politikai lap” megjelentetését tartja. Erre a *Religio és Nevelés* nem alkalmas, mert más a célja. A cikkíró úgy érzi, hogy a korszak magyar sajtója „a katolicizmus elleni gyűlöletet leheli.” Ezért van szükség egy lapra, mely „e politikai fergetegű korban a katolikus érdekeket a közvélemény forrongó elemei közé vegyítvén azokat kibékítse, és egyensúlyba hozza.”

A nyári és őszi hónapokban sorra közölte a lap a vallás- és közoktatásügyi minisztérium rendelkezéseit, és helyt adott az Eötvös József kultuszminiszter felhívása nyomán beküldött számos iskolai reformtervezésnek is. A nyári számokban Majer István számolt be a Pesten tartott nagy jelentőségű „egyetemes tanítói gyűlés”-ről.⁵¹ Közreadták Eötvös népoktatási törvényjavaslatának szövegét, és teljes egészében a róla folytatott országgyűlési vita jegyzőkönyvét.⁵² A törvényjavaslat⁵³ szerint az állam kötelessége, hogy felügyeljen arra: elemi iskolai nevelésben-oktatásban minden gyermek részesüljön. Azokban a községekben, ahol több felekezet van, és egy-egy felekezet tanulóinak száma eléri az ötvenet, részükre külön-külön elemi iskolát kell nyitni. Ahol ez a kívánalom nem teljesül, ott a községnek „közös iskolát” kell állítani, amelyben a növendékek „hitfelekezet beli előny vagy különbség nélkül” tanulhatnak, hiszen a vallástan oktatása nem a közös isko-

⁴⁸ FOGARASSY Mihály: *Nyilatkozat a jó és olcsó könyvkiadó társulat ügyében.* = *Religio és Nevelés* 1848. I. 285–287.

⁴⁹ *A jó és olcsó könyvkiadó társulat programja és alapszabályai.* = *Religio és Nevelés* 1848. I. 298–301. Vö.: FÜLÖP Géza: *Törekvések, tervezetek és egyesületek a köznépművelésre és olvasóvá nevelésre a felvilágosodás idején és a reformkorban.* = *Magyar Könyvszemle* 1976. 1–2. sz. 94–102.

⁵⁰ KUBRICZKY András: *A legsürgősebb teendők egyike.* = *Religio és Nevelés* 1848. II. 9–11.

⁵¹ 1848. július 20 és 24. között ülésezett Pesten „a magyar tanítók első egyetemes gyűlése”, mely szakosztályokban tárgyalta meg a hazai oktatásügy problémáit.

⁵² A törvényjavaslat vitája 1848. augusztus 3–12 között zajlott, igen viharos körülmények között.

⁵³ 1848. augusztus 12-én a felsőház úgy határozott, hogy az ország súlyos helyzetére való tekintettel a javaslat megtárgyalását a legközelebbi ülészakra halasztják. Új népoktatási törvény tehát nem született.

lához, hanem közvetlenül az illetékes lelkészekhez tartozik. A képviselőház hosszas vita után kimondta, hogy az állam által fenntartott iskola csakis „közös iskola” lehet, az állam tehát minden községben csak a közös iskolát támogatja anyagilag. A felekezetek által létrehozott iskolákat az állam nem támogatja, azok fenntartásáról a felekezeteknek kell gondoskodniuk. A lakosokat nem szabad kényszeríteni arra, hogy a külön iskola fenntartásához szükséges költségekhez hozzájáruljon, és nem lehet a külön iskolákat állító felekezeteket felmenteni a közös iskola fenntartására kiszabott községi adó fizetése alól.

A „közös iskolák” ügye nemcsak az országgyűlésben, hanem a sajtóban is hatalmas vitát kavart, amelybe a korszak csaknem minden sajtóorgánuma bekapcsolódott. Eötvöst egyházi oldalról (a katolikusok és a protestánsok is) azért támadták, mert „róluk nélkülük” döntött. Eötvös erre a vádra úgy válaszolt, hogy a törvényhozás, ha szükségesnek látja, a népnevelés terén rendelkezhet a felekezetek meghallgatása nélkül is. Az egyház és az iskola nem azonos, a nevelés nem hitfelekezeti kérdés.

A *Religio és Nevelés* szerkesztőjének felfogása a hazai tanügyi események alakulását illetően világosan kirajzolódott a nyár és az őszi folyamán közölt cikkekből. Véleménye szerint mindenki állíthat s állítson is iskolákat, akinek erre lehetősége van, az állam is, az egyházak is. Ne harc legyen az egyes iskolafenntartók között, hanem békés egymás mellett élés. Minden felekezet tanuljon egymástól, sőt versenyezzen egymással. Ne egyformaság uralkodjon az iskolákban, hanem a közös cél fűzze össze őket: a haza polgárainak nevelése. „Mi nem akarjuk magunkat a status (állam) iskoláival ellentétbe helyezni – írta Somogyi Károly –, de a tanítási szabadság elvének megőrzésével függetlenek kívánván maradni, a magunk iskoláit velük azonosítani nem akarjuk.”

Somogyi Károly, aki öt éven át szerkesztette a lapot, 1848 júniusában átadta a szerkesztést a kevéssel korábban maga mellé vett segédszerkesztőnek, Danielik Jánosnak.

1848. szeptember 19-én, tehát már Danielik szerkesztése alatt jelent meg Koller János cikke, „Egy falusi pap nézetei a köziskolákról”,⁵⁴ címmel. Véleménye szerint a közös iskolák fokozatosan tönkreteszik a népet. A közös iskolákban nevelkedő gyermekek nemsokára „képesek felzavarni az egész községnek házias nyugalmát”, föllázítják „a békeszerető népet előljárói ellen”, és „az eféle elemeket a status a költségén fogja önnönmaga vesztére szaporítani”.

„... ha tehát a parasztnak főföldadata a polgári társaságban szántóföldét művelni, miért akarjuk őt mindenféle hozzá nem illő tudományokkal kínozni, miért akarjuk őt vallásossága előléésével erővel a poltícai életbe bevonni, s benne vágyakat gerjeszteni... melyek őt ezután is boldogabbá bizonyára nem teendik.”

⁵⁴ KOLLER János: *Egy falusi pap nézetei a köziskolákról*. = *Religio és Nevelés* 1848. II. 281–284.

A cikket azzal zárja, hogy „e törvényjavaslatnak életbe léptetése nemzetemnek vallástalan polgárokat nevelend, ezek pedig a hazának vesztét szürendik.” Hasonló szellemű a lap 1848. október 12-i számában megjelent cikk is.⁵⁵

Eötvös augusztusban rendeletet adott ki a középiskolák reformjáról. Ennek legfontosabb pontja a gimnáziumi szaktanítási rendszer bevezetése. A tanári állásokat a jövőben minden gimnáziumban pályázattal kívánták betölteni. A szaktanítási rendszert a budai és a pesti piarista gimnázium önként vállalta. A rendfőnök felterjesztette a szaktanításra alkalmas tanárok névsorát, de nem egyeztek bele a válástannak a rendes tárgyak sorából való törlésébe. Szeptember 11-én a kormány lemondott, Eötvös külföldre távozott, Szász Károlyt bízva meg a minisztérium vezetésével. „Szász Károly álladalmi titkár”-nak a lapban is közölt rendeletére – 1848. november 1-jén, a szokásos tanévkezdés napján, kísérletképpen az új elvek szerint indult meg a tanítás a pesti és a budai piarista gimnáziumban. Az e körül kikeredő heves vita számos dokumentuma olvasható a novemberi, decemberi számokban.

1848. november 19-én a Kossuth által indított kormányalakítási tárgyalások megakadtak, december 13-án Windischgrätz hadseregének előőrsei átlépték a magyar határt, 22-én megjelent Kossuth hadra hívó kiáltványa, 26-án Windischgrätz statáriumot hirdetett a népfelkelők ellen, majd másnap elfoglalta Győrt. December 30-án Perczel tábornok súlyos vereséget szenvedett Mórnál Jelačićtól, 1848 utolsó napján pedig az országgyűlés döntött arról, hogy a hadihelyzetre való tekintettel a kormány Debrecenbe teszi át székhelyét.

A *Religio és Nevelés* 1848. november 21-i számában jelent meg Somogyi Károly „előleges értesítése” egy új pedagógiai szaklapról, amelyet 1849 januárjának elején kívánt megindítani. Az új hetilap, a *Katholikus Iskolai Lap*⁵⁶ már kizárólag iskolai témákkal foglalkozik majd, írta a szerkesztő. A lap 1849. január 2-án megindult. Az új lap első számának megjelenése után három nappal, 1849. január 5-én Windischgrätz bevonult a fővárosba.

1849 elején, a *Religio és Nevelés* 1. és 2. száma még úgy jelent meg, hogy kiadóként Somogyi Károly, felelős szerkesztőként Danielik János volt feltüntetve. Az 1849. évi 3. számban jelent meg Somogyi Károly nyilatkozata, amely szerint a lap kiadói és tulajdoni jogát „Danielik János úrra végképp és örökösen” átruházta. Danielik szembefordult a szabadságharccal. Elítélte az uralkodóval való fegyveres összeecsapást, császárhűségre szólította fel a magyar tanítókat, több cikkben Windischgrätzet mint szabadítót üdvözölte, olyan írásokat közölt, amelyek a szabadságharc katonáinak a katolikus papok ellen elkövetett tetteit ecsetelték.

Ezzel szemben Somogyi Károly, bár nyílt politikai agitációt soha nem folytatott, mégis számos olyan cikknek adott helyet a *Katholikus Iskolai Lap* hasábjain, amelyek a szabadságharc eszméi és céljai mellett foglaltak állást.

⁵⁵ B.K.: *Közös iskolák*. = *Religio és Nevelés* 1848. II. 345–347.

⁵⁶ A *Katholikus Iskolai Lapról*: FEHÉR Katalin: *Egy pedagógiai hetilap 1849-ből*. = Magyar Könyvszemle 1996. 4. sz. 532–539.

Sajtótörténeti különlegesség, hogy a *Religio és Nevelés* 1849. január 2. és április 22. között napvilágot látott 1–40. számai két kiadásban, különböző tartalommal jelentek meg.⁵⁷

1849 áprilisa és 1849 szeptembere között szünetelt a lap kiadása, majd 1849. december 30-ig ismét megjelent, de ekkor már *Religio* címmel.*

KATALIN FEHÉR

Un hebdomadaire catholique de l'Ere des Réformes, 'Religio és Nevelés' (Religion et Éducation) (1841–1849)

Dans son étude, l'auteur résume l'histoire de la revue '*Religio és Nevelés*' autant que celle de son annexe '*Egyházi Tudósítások*' (Bulletin Ecclésiastique), à partir leur fondation, 1841 jusqu'à la cessation en 1849. Le journal jouait un rôle très important dans les luttes des années 1840, représentant et propageant le point de vue de l'église catholique dans les questions religieuses et pédagogiques. Le lecteur reçoit un image des circonstances de l'inauguration du journal, de sa réception contemporaine, de son écho dans la presse. L'étude analyse les principes et la pratique de rédaction des collaborateurs, Ferenc Szaniszló, Károly Somogyi et János Danielik, présente également les changements de direction de l'hebdomadaire au cours des années 1840, et analyse les articles les plus importants de rapports pédagogiques et religieux. Le journal a consacré beaucoup d'attention à l'enseignement primaire, à la situation des instituteurs, et aux changements de plan d'enseignement des lycées autant qu'aux différents problèmes de l'enseignement supérieur. C'est cette revue qui a informé la première, du projet de fondement d'une firme d'édition et de diffusion de livres catholique, (plus tard la Société Saint-Étienne). L'auteur relate détaillément les changements de direction du journal à l'époque de la révolution et de guerre de liberté de 1848/49.

⁵⁷ A témáról: V. BUSA Margit: *A Religio és Nevelés 1849. évi második kiadásáról.* = Magyar Könyvszemle 1966. 157–158. A két kiadás tartalma sok tekintetben különbözött egymástól. A szegedi Somogyi Könyvtárban megtalálhatóak a második kiadás bekötött példányai. A kötetstábla verzőjára a korábbi szerkesztő, Somogyi Károly sajátkezűleg jegyezte fel következő megjegyzéseket: „Emlékezet okáért megjegyzendő, hogy főtisztelendő Danelik úr az ezen évi első számokat (I. félév 1–40.) újra kinyomtatta, csakhogy ez új kiadás tartalma sokban egészen elüt az eredetitől, és ennyiben hamisítás.... Én a Religio és Nevelés kiadója és tulajdonosa lenni azonnal megszűntem, a mint Danielik úr a lapot politikai organummá tenni – még pedig az elnyomó német hatalom szolgálatában! – elhatározta. ... Azonnal, amint benne Windishgrätz proclamatioját megláttam lemondtam a lap tulajdoni jogáról. Én nem küldtem Sibiériába honfias érzelmeik miatt paptársaimat, mint ő. Elveimet sem nem változtattam, sem meg nem tagadtam; és Isten mégis megőrzött,... a gyalázattól is.”

* A tanulmány az OTKA támogatásával készült. (T 42579)

BÁLINT GÁBOR

**Supka Géza folyóirata, a *Literatura*
(1926–1938)**

Supka Géza (1883–1956) a „kultúra embere” volt. „Azzá tette az átfogó, ritka nagy műveltsége és igen sokirányú tehetsége”¹ – írták róla. Művészettörténészként, régészként a Nemzeti Múzeum igazgatója volt, Bécsben egyetemi tanár, a 1918–19-es forradalmak idején politikus és diplomata, a Széchényi Könyvtár munkatársa s természetesen író és újságíró. Egyébként szabadkőműves, radikális polgári liberális. Ahogy ő maga írta, az őseiben, a családjában benne van „a magyar betű rajongó szeretete, a magyar irodalom bensőséges tisztelete, a magyar szellemiség terjesztésének, propagandájának valósággal velemiszületett vágyakozása.”²

Amikor 1937-ben a kedvenc olvasmányairól kellett nyilatkoznia, sajnálattal közölte, hogy nem tud pontos választ adni, mert a *Literatura* szerkesztése közben kb. 5–6000 könyvet olvasott el, így „az erdőtől nem látja a fát”, másrészt azok a könyvek, amelyeket a legszívesebben olvasna, még nem jelentek meg. Ezek közül az első az 1914 óta elhangzott „összes történelmi hazugságok pontos cáfolatát” adná, a második pedig a Nobel-bizottság azon okirata lenne, amely szerint végre egy magyart tüntetnek ki...³ Nem véletlen hát, hogy ez az ember kezdeményezte a magyar könyvnapokat és hogy ő hívta életre a *Literaturát*, amely az irodalom, a könyvek népszerűsítését tűzte ki céljául.⁴

1925-ben Supka a *Világ* című napilap munkatársa volt, ám a szerkesztővel, Feleky Gézával való nézeteltérései miatt otthagyta a lapot, és a *Pester Lloyd*hoz került. Mivel *A nagy dráma* című könyve miatt, amelyben az első világháború okairól írt, nemzetgyalázási pert indítottak ellene, korábban az is felmerült, hogy Bécsbe költözne, ahol esetleg a *Világ* fiók-kiadóhivatalát vezetné. Természetesen mindezt könyvkereskedéssel, könyvpropagandával összekötve. Az emigrációban lévő Hatvany Lajosnak írott levelében érdeklődik az ottani viszonyok felől, s hozzászól, hogy a kinti magyaroknak munkát tudna ezzel biztosítani.⁵ A tervből végül is nem lett semmi, de Supka amúgy is úgy vélekedett, hogy „nemcsak Róma,

¹ Sós Aladár: *Emlékezés Supka Gézára*. = Új Írás 1988. 12. sz. 104–106.

² SUPKA Géza: *Kézírású levél helyett a Literatura olvasóihoz*. 1939. jan. 1.

³ KÖHALMI Béla: *Az új könyvek könyve*. Bp. 1937. 44–45.

⁴ Röviden feldolgozta már, valamint visszaemlékezéseket közöl KÉRI Piroska: *Supka Géza „Literatúra”-ja*. = Új Írás 1989. 7. sz. 104–114. Az érdekesebb cikkeket ismerteti (bő képanyaggal) RITTER Aladár: *A Literatúra és testvérnapja*. = Jel-Kép 1988. 2. sz. 132–145.

⁵ *Levelek Hatvany Lajoshoz*. Bp. 1967. 309–310.

hanem Párizs is fölöttébb unalmas falu, az egyetlen érdekes város ma Európában Budapest”.⁶

A *Literatura* terve 1925 őszén merült fel Supkában, amikor Lantos Adolfal, „az egyik, akkor legnagyobb aktivitását élő könyvkiadóval” (ahogy Supka jellemezte a visszaemlékező cikkében) beszélgetett. Lantos könyvkereskedőként, antikváriusként indult (boltja a Múzeum krt. 3-ban volt), de később pl. nyomdatulajdonos is lett,⁷ s megszerezte a Genius kiadót is. Híresek voltak a könyvesboltja emeleti termében tartott aukciói. Éppen ekkor, 1925-ben adta ki Pikler Blanka és Braun Róbert szerkesztésében az *Altalános magyar könyvjegyzéket*, amely az előszó szerint 16 000 címet tartalmazott és 20 000 példányban jelent meg.⁸ A cég 1924-ben indított egy negyedévente megjelenő folyóiratot a *Magyar Bibliofil Szemlét*, amelynek első évfolyama a Kner nyomdában készült. Kner Imre véleménye szerint viszont ez a lap nem bibliofil (jóllehet a Magyar Bibliophil Társaság több tagja is publikált benne), hanem bibliográfiai volt...⁹ A lap a második évfolyamával meg is szűnt.

Hogy Supkának rengeteg ötlete volt az új folyóirat anyagához az nem is volt kétséges, de Lantost inkább a pénzügyekkel kapcsolatban sikerült meggyőznie:

„... ön a könyvkereskedői üzemében ennyi meg ennyi millió koronát¹⁰ ... szán katalógusok, prospektusok kiadására, amelyet ma szétkülöd s holnapra már papírkosarak mélyén kuksolnak. ... Fektesse bele a katalógusokra szánt pénzt egy folyóiratba. Ebben képviselni fogjuk az ön jogos könyvkereskedői igényeit is, t. i. mellékelünk minden számhoz egy bibliografikus könyvárjegyzéket... Persze az a kikötésem, hogy a folyóirat belső tartalma teljesen független legyen az ön üzletpolitikájától.”

Ezzel a folyóirattal állandó kapcsolat lenne az olvasó, a könyvkereskedő, az író és a kiadó között is. Az olvasónak is jobb lenne ha belelátna „abba a hősies harcba”, amelyet a kiadó vív a könyvekért és az írókért, s ezzel a „betű pátoszáat” a kellő mértékre szállítani le. Ugyanakkor „kritizálni, nagyképüsködni ugyan lehetőség szerint nem fogunk” – fogadkozik – „ellenben informálni fogunk, ismertetünk minden könyvet, elmondunk minden irodalmi dolgot, ami a művelt magyar olvasót érdekelheti, amiről tudnia kell.”¹¹ Még egy fontos célkitűzés volt a politikamentesség:

„ne számítson az, hogy ki áll jobb oldalt, és ki bal kéz felől ... csak egy dolog számítson: tud-e ... akar-e ... az egyetemes emberi kultúrába illeszkedő magyar szellemi élet számára értéket adni. [...] A magyar kultúrának ilyen neutralizált, külön genfi konven-

⁶ Idézi (több korabeli levéllel együtt) SZALAI Imre: *Adalékok Supka Géza portréjához*. = Irodalomtörténet 1976. 1. sz. 159–164.

⁷ A Kunossy Grafikai Intézet a Stáhlly utca 13-ban.

⁸ Egy évtizeddel később aztán újra visszatért a tudományos antikvariátushoz, kb. 200 000 kötetes szortiment anyagát kiárusította. (*Literatura* 1937. február 1. címlapverző)

⁹ TÓTHNÉ BORDÉ Katalin: *Kner Imre és a közéleti nyilvánosság*. Nyiregyháza, 2001. 42.

¹⁰ Természetesen inflációs koronákról van szó, a pengőt 1927. január elsején vezették be.

¹¹ [SUPKA Géza] s.g.: *Tíz év*. = *Literatura* 1936. január 1. 1.

cióval védett menhelyét akarjuk a *Literaturában* megteremteni: semleges fórumot, amelynek legszentebb törvénye a treuga dei, levegője pedig a teremtő béke.”¹²

Így indult el a *Literatura* 1926 januárjában Beszámoló a szellemi életről alcímmel, Supka szerkesztésében, a felelős kiadó Lantos Kálmán volt. Először még csak 10 szám (július–augusztus kimaradt), de a következő évtől az időszak lapengedély megszerzése után már havonta jelent meg nagy kvart formában, színes borítólappal, először 32 majd 36 oldalon. Kezdetben ismétlődő, 1927-től folyamatos lapszámzással. Egy szám ára 6000 korona, vagyis 48 pengőfillér volt. Kezdetben a titkárnői feladatokat Vágó Márta, majd Klug Magda látta el.¹³

Különlegesek a rovatok címei. Supka ötlete volt „a magyar táblabíróvilág (biedermeier) sajtójának” egységes művészi újrafogalmazása,¹⁴ vagyis, hogy különböző reformkori folyóiratok címeit használja fel a rovatok élén – természetesen az eredeti (vagy legalábbis eredeti hatású) tipográfiában.¹⁵ Ilyen volt pl. a *Hazai 's Külföldi Tudósítások* (annak idején Kultsár István lapja), melyben kisebb-nagyobb irodalmi híreket közöltek, a *Hasznos Mulatságok* (az előbbi melléklapja), a *Tudományos Gyűjtemény*, amelyben Lambrecht Kálmán írt ismertetéseket a tudományos és ismeretterjesztő könyvekről, valamint 1936-tól a *Honművészt*, amelyben színházi kritikákat közöltek. Egyébként maga a lap neve is szándékosan a reformkorra utal, ezért is írták rövid u-val. Egy időben emiatt is támadták a lapot. Hegedűs Lóránt azt írta egy cikkében, elképzelhető-e, hogy „Kazinczy és Széchenyi korában egy szépirodalmi folyóirat idegen címet viseljen, mint *Literatura*, *Kultúra*, *Magazin*?” Supka válaszul öt olyan korabeli folyóiratcímet sorol fel, amelyben a *literatura* vagy valamelyik származéka szerepel...¹⁶

De a fentiekén kívül még több állandó rovata is volt a *Literaturának*: a régi szerzőkről az Elfelejtett írók, illetve az Írók furcsa élete cím alatt írtak, a kortársakról általában az Írók arcképcsarnoka rovatban, de volt egy Négyszemközt című is, amelyben a folyóirat bizonyos értelemben megteremtette az „irodalomtudományi riport” műfaját. Supka egyik célkitűzése volt ugyanis az, hogy „illenék kicsit az írói világszemlélet felől is néhanapján diskurálgatni, amely független a politikai vagy vallásbeli meggyőződéstől ... mert tisztán csak a jóhiszemű betű becsületességén épül fel.”¹⁷

A szépirodalmi könyvek ismertetései az Ezeket a könyveket illik elolvasnia, később az Ezekről a könyvekről beszélnek című rovatban kaptak helyet. 1935-től egy külön rovat indult Kalandos könyvek címmel, amelyben kifejezetten kalandregényeket, krimiket ismertettek. Nem véletlenül használtam az „ismertetni” szót: Supka is többször leírta, hogy a *Literatura* nem kritikai lap. Mivel az egyik fő cél

¹² [SUPKA Géza]: *Isten-békéje az irodalomban*. = *Literatura* 1926. 10. sz. 34.

¹³ KÉRI: *i. h.* 105.

¹⁴ *Literatura* 1933. február, 73–74.

¹⁵ *Literatura* 1931. május, 6.

¹⁶ *Literatura* 1932. június, 514.

¹⁷ [SUPKA Géza] s.g.: *Tíz év*. = *Literatura* 1936. január 1. I.

az olvasás megkedveltetése volt, ezért esztétikai szempontok alapján csak igen ritkán írtak rosszat egy-egy könyvről. Ilyen volt pl. a franciák akkoriban közkedvelt bestseller-írójának *A vágyak börtöne* című regénye, amelyről a következőket írja a lap:

„A népszerű Dekobra irodalmi szempontból elég messze áll az első klassziszú íróktól, de az tagadhatatlan, hogy könnyedén, fordulatosan és olykor szellemesen is ír. De ebben a regényben mindennek nyoma sincs. Szinte az az érzése az embernek, hogy Courths-Mahler írt ezúttal Dekobra álnéven. Az olcsó romantikájú történetet elképesztően rosszul írta meg.”¹⁸

A „kesztyűs kéz” elve nem vonatkozott azonban az aktuális, politikai és történelmi kiadványokra: ha ezekben valami hibát, tévedést, vagy éppen szándékos hamisítást fedeztek fel, akkor ezekről kíméletlenül lerántották a leplet. Ilyen volt pl. Bruno Brehm: *A kétféjű sas lehull* című, IV. Károlyról szóló könyve, amelyről megírta a lap, hogy „históriai jeleneteket egyszerűen meghamisít és elken” és így „olyan hazugságokat lop be a köztudatba, amelyeket aztán igen nehéz kiirtani”. A recenzens elismeri, hogy a téma közelsége miatt bizonyos dolgokat még nem lehet megírni – de a féligazságok helyett inkább hallgatni kellene ezekről.¹⁹

Márpedig a hallgatás, mint lehetőség a kritikák kapcsán is megjelenik. Supka egy tanulmánykötet kapcsán írja:

„Lehetnek ugyanis korok és körülmények ... amikor a kritikus kénytelen a véleményét lenyelni, mert nem mondhatja meg őszintén, százszázalékosan a legkülönbözőbb – világnézeti, magyarán politikai, nemzetközi s másféle – tekintetéből. Ezért tehát ilyenkor arra kényszerül a szerencsétlen kortárs, hogy az elébe kerülő műveket ne értékelje, csupán tárgyilagos ismertetést nyújtson, hogy – egyáltalán nyújthasson valamit s megfeleljen legalább annak a hivatásának, hogy az olvasók tudomására hozza ami újdonság van az irodalom terén.”²⁰

Teret kaptak a lapban más művészeti ágak is: pl. az első években a Muzsika című rovatot, „a *Literaturának* ezt az állandó mellékletét” Térey Sándor szerkesztette. A kezdeti időkben voltak tematikus számok is, pl. 1927-ben az első szám a színpadi rendezéssel foglalkozott (Márkus László, Hevesi Sándor és mások cikkeivel), a második szám a filmmel, a harmadik pedig Beethovennel.

Az első év végén minden előfizető egy vászonkötéses almanachot is kapott, amelynek naptárrészét minden napnál „valamely magyar író, tudós vagy művész születési vagy halálozási emléknapijával” egészítették ki, és tartalmazta az 1927-es év öt nagy magyar és tíz külföldi centenáriumának ismertetését, valamint „az 1926. november 1-ig megjelent és könyvtári forgalomban kapható minden magyar könyv pontos bibliográfiai katalógusát”.²¹ Ez utóbbi rész termé-

¹⁸ *Literatura* 1937. március 14. 102.

¹⁹ *Literatura* 1936. február 15. XV.

²⁰ [SUPKA Géza]: *Komlós Aladár: Írók és elvek.* = *Literatura* 1938. január 15. 37–38.

²¹ [SUPKA Géza]: *Isten-békeje az irodalomban.* = *Literatura* 1926. 10. sz. 35.

szetesen nem volt más, mint a Lantos cég *Általános magyar könyvjegyzéke*. Mindez pedig így egy „emlék, amely szüntelen emlékeztetni fogja az olvasót azokra az intellektuális és bensőséges kapcsolatokra, amelyek őt a *Literaturához* és a *Literaturát* az olvasóhoz fűzik”...

A következő évben ismét ismét kaptak almanachot az előfizetők, amelyben – a naptárrészen kívül – a szerkesztő és a belső munkatársak adnak önmagukról írói vallomásokot. A harmincas években ilyen ajándékkönyvről már szó sem lehetett, mindösszesen 1931 végén adtak a laphoz egy 16 oldalas kis füzetkét a *Literatura csíziója* néven, amelyben már csak a naptárrész kapott helyet.

A Lantos Magazin

Supka 1929 januárjában örömmel állapítja meg, hogy a *Literatura* fennállásának három éve nyomot hagyott a magyar kultúrában:

„Komoly szükségletet fedezett és ezért, minden kezdőnehézség ellenére is fenn kellett maradnia, és ha ma bármilyen okból be kellene szűnnie a *Literaturának*, a magyar közönségnek értékesebbik, mert gondolkodóbb része hiányát érezné. Hogy a *Literatura* a magyar szellemiség életében ezt a pontot elérte, azt három tényezőnek köszönheti. Elsősorban munkatársa lelkes és lelkiismeretes, de mindenkifelett tehetséges munkájának; másodsorban a kiadó áldozatkészségének, amellyel ... mindig többet nyújtott, mint amit ígért ...”²²

Ritka ez a jó viszony a szerkesztő és a kiadó között, lelkesedett Supka, mert bizonyára ekkor még nem tudta, hogy Lantosék egy új félhavi folyóirat indítását tervezik. A márciusi szám azonban már vastagbetűs cikkel kezdődik, amelyben bejelentik a *Lantos Magazin* elindulását. Egyfajta „family magazin” lenne ez, amely angolszász területen a „nem nagyon magas igényű és nyugodt idejű polgári családok pillanatnyi időöltése”, ugyanakkor azonban az új magazin „olvasmányos lap, irodalmi értékű lap is akar lenni.” Így válik a *Literatura* testvérlapjává: míg ez „az intellektuális világ eseményeiről” számol be, addig a *Lantos Magazin* „magát az anyagot fogja szolgáltatni: az élet anyagát és az irodalom anyagát.”²³

Megindult Lantosék reklámkampánya is: a budapesti utcákat „színes, jókedvű plakáteső” árasztotta el, amelyeken közölték, hogy aki előfizet egy évre 24 pengőért, az ajándékba kap egy eredeti 15,50 pengős Kodak fényképezőgépet...²⁴ Az ötlet úgy látszik bevált, mert az első három nap alatt 25 000 példány fogyott

²² [SUPKA Géza]: *A negyedik év kezdetén*. = *Literatura* 1929. január, címlapverző.

²³ *Literatura* 1929. március, 73–75.

²⁴ Lantos Adolf fia, Kálmán éppen extra reklámötleteiről volt ismert a szakmában. Nevéhez fűződik a Révai Kiadó halinába kötött erdélyi sorozata, s róla írta Illés Endre, hogy tervezte erdélyi föld adását kis ládikákban a sorozat vásárlóinak, és nem lett volna ellenére Bánffy Miklós gunyoros ötlete, hogy akár „erdélyi anyák könnyeit” terjesszék így... (ILLÉS Endre: *Mestereim, barátaim, szerelmeim*. Bp. 1983. 453–454.)

el a lapból.²⁵ A *Literatura* valamennyi számában (nem számítva az egyéb Lantos-reklámokat) egész oldalas hirdetés szólította fel az olvasókat, hogy rendeljék meg az „irodalom, művészet és tudás művelésére” alapított folyóiratot.

A decemberi számhoz egy négyoldalas betétlapot mellékeltek, amelyben – mivel hogy a „*Literatura* keretei immár túlságosan szűkek: szétfeszítik azokat ... olvasóink felfokozott és jogos kultúrigényei” – közli Supka, hogy a lap beleolvad a *Lantos Magazinba*, egyúttal elvállalja annak szerkesztését – addig Lantos Kálmán szerkesztette. A *Literatura* eddigi olvasói kedvezménnyel rendelhetik meg az új lapot, így a szerkesztő bízik benne, hogy valamennyi régi előfizető megmarad, annál is inkább, mert kötelezettséget vállalt a kiadóval szemben ebben a dologban... Ezekből a sorokból úgy látszik, mintha maga Supka kérte volna, hogy a *Literatura* beleolvadjon a *Lantos Magazinba* – tíz év múlva azonban már úgy fogalmaz, hogy a kiadó a másik lap rovatává süllyesztette az úgymond „virágzó, életképes” folyóiratot... Ismerve a történeteket bizonyára ez utóbbi történet valójában: ez esetben is a kiadó diktált, s megszüntetve a *Literaturát* minden erejével az új folyóiraatra koncentrállhatta erőit.

Belelapozva a *Lantos Magazin* egy-egy számába, határozottan úgy érezhetjük, hogy a lap Incze Sándor *Színházi Életét* próbálja meg utánozni. Vagy legalábbis leszögezhetjük azt, hogy valóban az angolszász magazinok voltak Lantosék példái, de mindezt már megvalósította Incze folyóirata. Egészoldalas fotó a belső címlapon, előtte több oldal reklám, egy oldalnyi vers (esetleg rajzzal), illusztrált novella, folytatásos regény, párbeszédű cikk az aktualitásokról, autósoldal (ahol felsorolják, hogy milyen neves személyiségek milyen autót vásároltak), divatoldalak, Nagy Endre „színházi zsörtölődései”, humor, cikk az arisztokratákról, keresztrejtvény, „grafológus válaszol”-rovat – mindezt akár a *Színházi Életről* is írhatnánk. Legfeljebb ebben a lapban itt olvashatjuk még Supka hosszú cikkét Clemenceau-ról, dr. Mező Ferenc sporttörténész Olümpiáról szóló írását is.²⁶ Mindezt 88 oldalon, 1 pengőért – ám a *Színházi Élet* 128 oldalon jelent meg 60 fillérért.

Supka szerkesztővé válásakor a lap átvette a *Literaturából* a frissen megjelent könyvek „sárga lapos” felsorolását, valamint a *Literatura* című rovatban egy-egy irodalmi témájú cikket és egy oldalnyi apróbetűs könyvismertetést... Ehhez hozzászámíthatjuk még az olyan cikkeket, amelyek belefértek volna a *Literaturába*²⁷ is, pl. az első pesti bábszínházról szólót stb.²⁸ de akkor is meg kell állapítanunk, hogy a *Lantos Magazin* szerkesztése visszalépés volt a *Literaturához* képest.

²⁵ *Literatura* 1929. április, 112.

²⁶ *Lantos Magazin* 1929. november 1.

²⁷ Amikor megjelent a *Literatura* 1931–1932-es évekre vonatkozó tárgymutatója (a két évfolyamnak folyamatos oldalszámozása van), közreadták a *Lantos Magazin* *Literatura*-vonatkozású cikkeinek tárgymutatóját is, amely azért több mint három oldal.

²⁸ *Lantos Magazin* 1930. február 15.

Talán a műveltebb olvasóközönség is így érezte, vagy talán nem adtak annyi újdonságot, mint amennyit ígértek, s amennyi ahhoz kellett volna, hogy a régebbi, hasonló stílusú magazinoktól előfizetőket hódítsanak el – tény az, hogy a *Lantos Magazin* nem érte meg a harmadik évfolyamát.

Az újraindulás

Supka szerette volna feltámasztani a *Literaturát*, de Lantosék ekkor már nem akartak pénzt fektetni semmilyen folyóiratba.²⁹ Más utat kellett tehát keresni. 1931 januárjában egy hirdetés jelent meg a *Századunk* című folyóiratban, ahol Supkának kapcsolatai voltak. Ebben néhány mondatban vázolja lapja négy esztendei tevékenységét, majd így folytatja:

„A *Literaturán* kívül eső okokból most egy éve beszünt ez a folyóirat. Újra fel akarom a saját erőmből, minden kiadó hátvéd nélkül, támasztani, mert úgy érzem, hogy a magyar kultúrával szemben ez kötelességem. Az újraindításhoz azonban legalább ötezer előfizető kell. Nagyon kérem a *Századunk* olvasóit: fizessenek önmaguk is elő a *Literaturára*, s ezenfelül néhány héten keresztül támogassanak jóindulatú barátságukkal abban is, hogy propagandát csináljak a megindulandó folyóiratnak. ... Gyűjtőíveket is szívesen küld Supka Géza dr. Budapest. I. Lenke út 65.”³⁰

Az említett ötezer előfizető igen soknak tűnik, hiszen a lap megszűnése előtt is csak 3500 példányban jelent meg (ebből 2200 volt a megrendelő). Ráadásul Lantosék megmakacsolták magukat és kezdetben nem voltak hajlandók átadni a régi előfizetők névsorát. Végülis megtették, ugyanis Supka egy levelében írja, hogy már a harmadik körlevelet fogja szétküldeni nekik, s eddig 1750-en válaszoltak.³¹ Így történt, hogy amikor a lap 1931 májusában újra megindult, bizony ez a 3500 példány is elérhetetlennek látszott. A későbbiekben azonban a folyóiratnak sikerült talpon maradnia, holott a példányszáma folyamatosan kb. 1650 volt.³²

Megváltozott a lap külseje is. Kisebb formátumra tértek át (korábban sok előfizető panaszkodott, hogy a postai szállítás során összehajtják az újságot), a színes borítókról szó sem lehetett. Kevesebb lett az illusztráció is: inkább a szövegnek kellett a hely. 36 oldalból állt a lap, de a frissen megjelent magyar és külföldi könyvek, valamint az aktuális irodalmi események számára – ahogy régebben is –

²⁹ De később mégis kiadják Asztalos Miklós szerkesztésében a *Könyvtári Szemlét*, amelynek megjelenését Supka is üdvözli (*Literatura* 1934. október 1. LXXVI.), de siet leszögezni, hogy a lap „tetemes részében a kiadó könyvüzletének propagandáját szolgálja.” Magáról a *Szemléről* lásd POGÁNY György: *A Könyvtári Szemle és Asztalos Miklós*. = Könyvtáros 1990. 6. sz. 337–344.

³⁰ *Századunk* 1931. 1. sz. 56.

³¹ Idézi SZALAI Imre: *Adalékok... i. h.* 164.

³² [SUPKA Géza] s.g.: *Tíz év*. = *Literatura* 1936. január 1. II.

négy „sárga lapot” iktattak be. Egyelőre számozatlanul, később római számokat kaptak ezek a lapok – először ismétlődve, majd egy idő múlva folyamatosan...³³

Az első számban minden lap alján propagandaszlogenek álltak – láthattuk, Supka mennyire fontosnak tartotta ezt: „Ha könyvet vásárol, könyvkereskedőjénél hivatkozzék a Literaturára!”, „Ha a Literaturában hirdető cégeknél vásárol, hivatkozzék a Literaturára!”, „Társaságban ne feledkezzék el a Literaturáról!”, „Ha tetszett ez a számunk, mondja el ismerőseinek, barátainak!”, „Minden új előfizető, akit szerez, egyúttal Önnek is haszna!”, „Csak pontos előfizetéssel tudjuk a lapot fenntartani!” stb.

Ugyanakkor Supka mindig büszke volt arra, hogy soha nem kért egy fillért sem pl. a TÉBE-től (a Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete), vagy a Gyáriparosok Országos Szervezetétől, amelyek annyi más lapot támogattak. Még nyomdahitelt sem vett igénybe, holott a lap jövedelmei kizárólag az előfizetésekből, és a (hátsó borítón lévő) hirdetésekéből álltak, s ha ezek nem voltak elegendők, akkor Supka mindig a saját pénztárcájából pótolta a hiányzó összeget. A lap tetemes részét ő töltötte meg írásaival (akár név nélkül is, illetve leggyakrabban Semper Viktor, ritkábban Saytan Magda álnéven³⁴) – hiszen saját magának nem kellett honoráriumot fizetnie. Ha volt pénze, akkor viszont gyakran „erőszakolt ki” cikkeket másokból – akár rendelkezésükre bocsátva a szükséges szakirodalmat – csak hogy segíthessen rajtuk.³⁵ Radnóti Miklós, aki pedig igen ritkán írt a lapba, egyik levelében dicsérőleg említi, hogy Supka, ha esetenként késve is, de valóban mindig fizet, ami „ritka becsületesség”.³⁶

Elősegítette az indulást Supka újabb ötlete: közös előfizetési akciót szerveztek a *Magyar Hírlappal*, amely nem volt más, mint az 1926-ban betiltott *Világ* folytatása: aki a napilap és a *Literatura* kombinált előfizetését veszi igénybe, az évi 16 pengőt megtakarít, és „tökéletes napilapot és tökéletes irodalmi magazint kap havi 3,50 pengőért”.³⁷ A szerkesztő, Roóz Rezső rendelkezésükre bocsátott egy szobát a *Magyar Hírlap* szerkesztőségében.³⁸ Supkáék számára nagy segítséget jelentett ez a megegyezés, ha más nem az „inkasszó lebonyolítása” terén: az elmaradt előfizetéseket, reklamációkat a másik lap hivatalnokai intézték. A kapcsolat egészen a napilap megszüntetéséig, 1938-ig fennállt.³⁹

Az újjáalakult *Literatura* különféle művészeti, kulturális szervezetek közlönye is lett, amelyek neveit a címlapon is felsorolták. Kezdetben nyilván Supka ismerősei révén jutott a lap a lehetőséghez, később már előfordult, hogy vissza kellett

³³ E számozási módszerről (amely egyáltalán nem könnyíti meg az idézést és a vizskeresést) külön kuriózumként ír LAKATOS Éva: *A borítólapok sorsa könyvtárainkban.* = MKsz 1999. 3. sz. 360.

³⁴ KÉRI Piroska: *i. h.* 107. Ő említi még a Surányi Gábor álnevet is, de tudomásom szerint csak a *Lantos Magazin*ban jelent meg egyetlen cikk ilyen névvel.

³⁵ Tiszay Andor visszaemlékezése. Közli KÉRI Piroska: *i. h.* 113.

³⁶ Idézi SZALAI Imre: *Adalékok ...*, *i. h.* 164.

³⁷ *Literatura* 1931. július. [IV].

³⁸ KÉRI Piroska: *i. h.* 107.

³⁹ [SUPKA Géza]: *...és mégis vagyunk!* = *Literatura* 1938. szeptember 15. [IV].

utasítani egy szervezet ajánlkozását.⁴⁰ A lap megszűnésekor hat társaság neve szerepelt a címlapon: a La Fontaine Társaság („amely elsősorban azt tűzte ki munkafeladataul, hogy a világirodalom nagy értékeit közvetítse a magyar közönség elé”⁴¹), a Magyar Irodalmi és Művészeti Szövetség⁴² (ez volt az első szervezet, amelynek a közlönye lett a lap, már az újraindulásnál), a Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete, a Magyar Kulturszövetség (amely „a nők tevékenységét kívánja a magyar kultúra szolgálatába állítani”, és elnöke Ritoók Emma volt⁴³), a Vajda János Társaság⁴⁴ (amelynek munkájában Supka is aktívan részt vett) és az UMBE (az Új Művészetek Barátai Egyesülete, amelyet Vaszary János alapított a műpártolás terjesztésére, a friss tehetségek támogatására⁴⁵).

Mind a lap, mind a fenti szervezetek, reklámot, hírverést nyertek ezzel a lehetőséggel. A *Literatura* konkrét „közlönysége” abból állt, hogy a lapvégi „sárga lapokon” közölte – igen kis betűkkel – a társaságokkal kapcsolatos eseményeket. De Supka, főként a harmincas évek elején, szívesen adott egy-két bekezdést pl. a Magyar Cobden Szövetségnek (amelynek volt közlönye, a *Cobden*), a Szegedi Fialatok Művészeti Kollégiuma,⁴⁶ vagy éppen Szekeres Margit József körüti könyvszalonjának előadásai részére.

1933 decemberétől a *Literatura* nem havonta jelent meg 32 oldalon, hanem kéthetente 16-on, az ára pedig 1 pengőről 40 fillérre csökkent. Így még inkább lépést tarthatott a frissen megjelenő könyvekkel. Azonban pár év múlva Supka leírja, hogy egyáltalán nem ez volt az eredeti elgondolásuk: azt tervezték, hogy hetenként jelennek meg, 20 filléres áron. Ám a hatóságok több hónapi hallgatás után – és „erőteljes protekció igénybevétele után” – csak a havi kétszeri megjelenést engedélyezték. Így a *Literatura* „terjedelmében elvesztette a havonta egyszer megjelenő folyóirat vastagságát, viszont árban úgy nem tudott leszállani, hogy a siker reményében mehetett volna ki az utcára, a rikkancsokhoz.” Ugyanakkor viszont most már havonta kétszer kellett szétküldeni, vagyis ez a költség a duplájára nőtt. De visszakozni nem lehetett, mert az új engedélyt úgy adták meg, hogy ha nem veszik igénybe, akkor a régi engedély is érvényét veszti...⁴⁷

⁴⁰ [SUPKA Géza] s.g.: *Tíz év.* = *Literatura* 1936. január 1. II.

⁴¹ *Literatura* 1932. január. [III].

⁴² Klebelsberg Kuno kezdeményezte 1928-ban. Az irodalmi szakosztály elnöke Móricz Zsigmond volt.

⁴³ *Literatura* 1932. szeptember. IV.

⁴⁴ Történetéről lásd: SZALAI Imre: *A Vajda János Társaság*. Bp. 1975.

⁴⁵ *Literatura* 1932. február. [IV].

⁴⁶ Történetéről lásd: CSAPLÁR Ferenc: *A Szegedi Fialatok Művészeti Kollégiuma*. Bp. 1967.

⁴⁷ [SUPKA Géza]: ...és mégis vagyunk! = *Literatura* 1938. szeptember 15. [II].

Az IGE

A Horthy-rendszerben élő magyar írók megélhetési nehézségeinek enyhítésére jött létre az Írók Gazdasági Egyesülete, amelynek megalakulásában és egész tevékenységében nagy szerepet játszott Supka Géza és a *Literatura*.

A magyar írók foglalkozásairól írt Kemény István már 1931-ben. Köztudott, hogy „az irodalomból megélni nem lehet” akkor sem, de régente sem. Cikkében felsorolja, hogy kik voltak papok, pedagógusok, újságírók, katonák, tisztviselők stb. a magyar irodalomban.⁴⁸ A következő év márciusában Pünkösti Andor cikkében hívja fel a figyelmet a hazai írók helyzetére:

„A kiadó fél, hogy a közönség érdeklődését a magyar könyv nem köti le [...] A magyar író kezében megtorpan a toll, lelkében visszahökken a harci kedv, mert tudja, hogy a kiadó tőle tízszeres óvatosságot kíván; de szívesen adja ki a külföldi íróknak olyan könyvét is, amelyhez hasonló merészségű magyar könyv kiadása elől a legghatózottabban elzárkóznék.”

A cikk végén Pünkösti leszögezi: nem kivételezést kér a magyar írók számára, csak azt, hogy „bocsássák meg neki hogy magyar!”⁴⁹

Pakots József országgyűlési képviselő (aki már többször is beszélt az írók helyzetéről a képviselőházban is) kezdeményezésére 1932 tavaszán létrejött az IGE.⁵⁰ Az alakuló közgyűlés május 23-án volt, de már a márciusi számban megjelent Pakots nagy feltűnést keltő cikke „Nem lehet tovább hallgatni” címmel. És a címlapon a *Literatura* – sok egyéb mellett – már mint az IGE közlönye jelenik meg. Pakots az irodalmi válság fő okát az írók szervezetlenségében látta, ezért hívta életre ezt a „defenzív védelmi szervezkedést”, amelynek fő célja a tehetségek megmentése a „fizikai elzülléstől.”⁵¹ A szervezet elnöke természetesen Pakots lett, a főtítkárnak Supka, a díszelnök pedig Albrecht királyi herceg. Szeptember 4–11. között országos tanácskozást tartottak a magyar írók a Balaton mellett, amelyre pl. külön IGE-vonatokat indított a MÁV, megjelent a kultuszminiszter – tehát valóban országos ügy lett belőle.⁵²

Az egyesület állandó hírein kívül a lap egy felmérés elkészítésére is vállalkozott az IGE megbízásából. Felkérték a „szellemi élet munkásait”, hogy válaszoljanak 16 kérdésre, amelyek elsősorban gazdasági természetűek voltak: van-e lakása, van-e

⁴⁸ KEMÉNY István: *Magyar írók foglalkozásai a múltban és jelenben*. = *Literatura* 1931. június, 59–61.

⁴⁹ PÜNKÖSTI Andor: *Nemo est propheta...* = *Literatura* 1932. március, 389–391. Persze nem ő volt az első, aki erről írt, mindenképpen megemlítené NAGY Lajos: *Idegen regények garmadája*. = *Nyugat* 1925. II. 215–227. és KOSZTOLÁNYI Dezső: *A magyar könyv pusztulása*. = *Nyugat* 1925. III. 66–72.

⁵⁰ Történetéről lásd SZALAI Imre: *Az IGE. Írók Gazdasági Egyesülete*. = *Irodalomtörténet* 1976. 2. sz. 377–406.

⁵¹ PAKOTS József: *Nem lehet tovább hallgatni*. = *Literatura* 1932. április, I–III.

⁵² Uő: *Beszámoló az Íróhétről*. = *Literatura* 1932. október, 671–673.

állása, mennyit keres az írásaiból, mennyi adót fizet stb., de az utolsó hat pont az írók világszemléletére vonatkozott.⁵³ A kérdésekre 109 névvel ellátott válasz érkezett. Az eredményt Supka összegezte, amelyből megtudhatjuk pl., hogy az írók 70%-a egy fillért sem keres az írásaival, 25%-a keres ugyan, de ez nem éri el a havi 60 pengőt sem...⁵⁴

1933-ban az egyesület első évéről szóló cikkében Supka vázolja a célkitűzéseket, amelyek hat pontból állnak, s a gazdasági, támogatási tételek közt már ott van az új szerzői törvény kidolgozására, valamint az irodalmi kritika lezülése elleni küzdelemre vonatkozó rész is. Ezzel cáfolni akarják azt a tévhitet is, hogy az egyesület célja pusztán a segélyezés lenne.⁵⁵ Hamarosan azonban egy minden eddiginél bővebb és pontosabb összefoglalás látott napvilágot, amely 24 pontból állt. Ez volt egyben az ekkor elhunyt Pakots József „szellemi végrendelete” is...⁵⁶ Az utóda az elnöki székben később Ugron Gábor lett, aki később szintén a *Literatura* hasábjain írta meg az IGE addigi eredményeit és lehetőségeit. Megpróbálta számba venni a magyar írókat anyagi helyzetük szempontjából, a gazdag, beérkezett íróktól (akik kb. ötvenen vannak Ugron szerint) egészen az „írói proletariátusig” (számuk kb. 120), vagyis összesen kb. 970 személyt. De pontos adatokat közöl arról, hogy mennyi segélyt, kórházi beutalást, gyermeküdültetést osztottak ki az íróknak és családtagjaiknak.⁵⁷

Pekár Gyula és a Petőfi Társaság

Az 1876-ban létrehozott Petőfi Társaság eredetileg a Petőfi-kultusz ápolására, és az irodalom művelésére jött létre. Ám valójában „egy elégedetlen írói clique alapította, amely irodalmi céljaival nincs tisztában s amelyet inkább pajtáság és személyes tekintetek fűznek össze, mint irodalmi elvek” – írta róla Gyulai Pál, s később hozzátette hogy nem Petőfinek van szükségük rájuk, hanem inkább a Társaságnak Petőfire „hogy dicsőségében sütkérezzék”.⁵⁸ A Társaság íróinak egy antológiájáról pedig a *Literaturának* egy érettségi tabló jut az eszébe, amelyen „mosolyognak a matúra izgalmaiktól kihevert boldog fiúk, a »beérkezettek«”⁵⁹ Az idők folyamán ugyanis a Társaság egyre inkább a kevesebbé tehetségesek, a középszerű írók klubja lett, egyfajta „ugródeszka”, ahonnan könnyen elérhető volt akár az akadémiai tagság is. Ezzel összefüggésben az első világháborút követően egyre jobban átpolitizálódott a Társaság, s ebben nagy szerepe volt Pekár Gyulának, akit

⁵³ *Literatura* 1932. július, IV.

⁵⁴ SUPKA Géza: *A magyar író 1932-ben.* = *Literatura* 1932. október, 678–682.

⁵⁵ [Uő.]: *Az IGE (Írók Gazdasági Egyesülete) első éve.* = *Literatura* 1933. június, XXV–XXVI.

⁵⁶ Uő.: *Pakots József.* = *Literatura* 1933. július, 243–245.

⁵⁷ UGRON Gábor: *A magyar írók gazdasági helyzete.* = *Literatura* 1935. december 15. 337–340.

⁵⁸ Idézi [SUPKA Géza]: *Petőfi neve alatt.* = *Literatura* 1931. augusztus, [III–IV].

⁵⁹ *Literatura* 1936. augusztus 15. bor. 3. old.

Herczeg Ferenc lemondása után elnöknek választottak.⁶⁰ Ő egy időben miniszter is volt, később a Külügyi Bizottság elnöke lett éppen Apponyi Albert ellenében – és ahogy Supka kajánul közölte, mint „Irodalmi hír”-t: a leányfalusi önkéntes tűzoltóegyesület díszelnökévé is megválasztották...⁶¹

Nyilvánvaló nem ezért volt ő a „tehetségtelenség és a reakció szimbóluma”, a komoly irodalom „bête noir”-ja, ahogy Benedek Marcell jellemezte,⁶² hanem azért, mert politikusként gyakran támadta a kortárs magyar irodalmat. Dekadensnek, erkölcstelennek, nemzetietlennek nevezte pl. Móricz Zsigmondot⁶³ is. Supka a maga módján vágott vissza neki: egymás mellé állította az ominózus támadó beszédét korábbi műveivel, elsősorban a *Dodó főhadnagy problémái* című kötetével. Ha Pekár elítéli a beszédében azt az író, aki „a perverzítások rothadt érzékiségével tüntet a maradi magyar szemérem ellen”, akkor bizonyára elítéli azt a Pekárt is, akinek Dodó főhadnagy nevű hőse „olyan merően nézett az asszony ruhájának kivágására, hogy az önkéntelenül is odakapott és elpirult”... S ha Móricz Zsigmonddal kapcsolatban a „szláv veszedelmet” idézgeti, akkor bizonyára egy másik Pekár írta annak idején, hogy „a szlávoké a jövő”... Eszerint „két Pekár él közöttünk”, az egyik „az erkölcs mord bajnoka”, a másik meg „valami ponyvaíró”.⁶⁴

Hasonlóan reagált Pekár egy másik beszédére is, amelyben „öt mondatban tizenyolcszor dübörög fel vagy kong a nemzet és a magyar fogalma: valósággal díjat kellene kitűzni, hogy hol lehetne még ezekbe a mondatokba a »nemzet« és a »magyar« szót valahová belepréselni” de vajon túl lehetne-e szárnyalni a „magyarosan magyar nemzeti” jelzőt... S ez a Pekár utasítja el a „nemzetköziség áfiumát”, akinek egy régebbi írása szerint a haza nem más mint „valamely földrésznek fináncokkal és határkövekkel körülrakott területe”⁶⁵

Amikor Pekárt végül is eltávolították a Külügyi Bizottság éléről, Supka „az emlékezet okából” szó szerint közli a „rigorózusan keresztény” *Uj Nemzedék* vezércikkét, amelyben az „Agyó, agyó...” kezdetű operettslágerrel búcsúztak a közismerten nagy testalkatú Pekártól, az utolsó mondatban pedig készséggel elismeri

⁶⁰ Csathó Kálmán szerint Herczeg is „lenézte a Parnasszusra tolaikodó írómesterembereket és a Pekár Gyula kezébe esett Petőfi Társaságot, amely ... kezdett egyre jobban a hazafias frázisok mögé bújt akarnokok egyletévé alakulni.” Egyébként leír egy esetet, amikor egy kétségtelen dilettáns bekerült a Társaságba csak azért, mert Csathó és Herczeg, meghallván a jelölt végső érvét, hogy az arcképe megjelent a *Vasárnapi Ujságban*, „buta viccből” rászavaztak... Lásd: CSATHÓ Kálmán: *Író-társak között*. Bp. 1965. 176.

⁶¹ *Literatura* 1934. augusztus 1. LVIII.

⁶² Benedek Marcell visszaemlékezése. Közli KÉRI Piroksa: *i. h.* 112.

⁶³ Móricz nagy vihart kavart cikke: *Az irodalom és a „faji jelleg”*. = *Nyugat* 1931. 5. sz. 285–287. Ebben Négyesy László vádjaira válaszol, s azokról ír, akiknek Trianon csak ürügy arra, hogy megnyírbálják a gondolat szabadságot, hogy cenzúrázzanak stb.

⁶⁴ SUPKA Géza: *A két Pekár: Zsül és Gyula*. = *Literatura* 1931. június, 45–47.

⁶⁵ *Literatura* 1932. május, 475–476.

a cikkíró, hogy amikor „hatalmas méretű egyénisége” felemelkedett az elnöki szék-
ből, valóban „óriási űrt hagyott maga után...”⁶⁶

Benedek Marcell visszaemlékezett arra is, hogy mennyire örült Supka, „ami-
kor sikerült megkapnia egy fényképet Pekárról, amely tökéletesen kifejezte ennek
az embernek a lelkeségét: tátott szájjal harsogó ostobaságát”. A fotó ezzel az alá-
írással jelent meg: „Pekár Gyula az entellektüel-együtműködés kongresszusán”.⁶⁷
A kép után Supka egy bizonyos (l. b.)-nek válaszol, aki a *Koszorúban*, a Petőfi Tár-
saság lapjában írt egy cikket a *Literatura* szerkesztője ellen. Túlzás, feleli, hogy
„minden számban” támadnak Pekárt. Valóban sokat foglalkoznak vele, ám egyrészt
a regényeit dicsérték,⁶⁸ másrészt többször is csak mások negatív véleményét idéz-
ték – harmadrészt a a legtöbb megjegyzés jogos volt, általában Pekár viselt dolgai
indukálták valamennyit. Ez azonban csak kettejükre vonatkozik, írja Supka, miért
kell (l. b.)-nek „fogadatlan prókátor” módjára beleszólni? Vajon ez az illető azo-
nos Lázár Béla művészettörténésszel, akinek korábban annyi cikkét közölte a *Lite-
ratura*, s akinek a könyveiről dicsérőleg szólt mindig is a lap?...

A Petőfi Társaság pedig abban bűnös, írja Supka később, hogy „nyugodtan asz-
szisztál, amikor elnöke – néha a Társaság nevében is – támadja Adyt, Ambrus
Zoltánt, Babits Mihályt, Bíró Lajost, Hevesi Sándort, Móricz Zsigmondot, Németh
Antalt ... az egész modern magyar irodalmat. [...] ellentmondás nélkül hallgatja
elnökének ... beszédét, amely ... felszólítás arra, hogy a nemhivatalos irodalom
művelőit zárják ki a nemzet testéből...” És hogy lehet az, hogy sem az elnök, sem
valamelyik petőfista nem szólalt fel Petőfi verseinek cenzúrázása ellen?⁶⁹ A Tár-
saság tagjai ne azonosítsák magukat minden esetben az elnökükkel, főleg a poli-
tikai jellegű támadásokkor nem. Annál is inkább, mert „a Petőfi Társaság már
alapszabályai miatt sem politizálhat!”⁷⁰

Supka 1937-ben, Pekár halálakor is leszögezi: hogy nem egyes emberek ellen
folyik a harc, hanem azon nemzedék ellen, amely annyira ellene van a modern
Magyarországnak, s amelynek Pekár csak egyik élenjárója volt.⁷¹

⁶⁶ *Literatura* 1934. május 1. XXXIII–XXXIV.

⁶⁷ *Literatura* 1936. július 15. címlapverző

⁶⁸ Pl. az *Attila* című kétkötetes művét: *Literatura* 1935. augusztus 1. 238. Egyébként Pekár könyv-
gyűjtő is volt, halála után könyvtárának egy része Debrecenbe került, lásd OTTOZI Eszter: *Possessori
bejegyzések a debreceni Egyetemi Könyvtár 1711–1750 közötti külföldi könyveiben V.* = MKsz
1999. 4. sz. 453.

⁶⁹ Nem tudni mire gondol itt Supka, hiszen pl. Petőfi királyellenes versei is megjelentek 1877 óta
az *Összes költeményekben*, lásd: Kiss József: *A Petőfi-költemények kiadásának története 1850-től
1945-ig.* = MKsz 1979. 1. sz. 55.

⁷⁰ *Literatura* 1937. június 1. 198.

⁷¹ *Literatura* 1937. szeptember 1. címlapverző.

Könyvnapok és konkurrenszek

A Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesületének 1927. évi rendes közgyűlésén Supka Géza javasolta először a rendszeresen megrendezendő könyvnapok elindítását.⁷² Két évvel később, 1929-ben a *Literatura* márciusi számához kapták meg az olvasók e terv részletes, négyoldalas leírását. Nem késett el vele így sem, mert az első könyvnapot csak ebben az évben rendezték meg. A lap hasábjain ettől az időtől kezdve visszatérő téma lett a könyvnapok kérdése. Ugyan- ebben a számban pl. Balassa József lelkesedik a májusban megrendezendő ünnep- ségekről,⁷³ majd Kemény István ír a készülődő német könyvnapról.⁷⁴

A következő években azonban egyre inkább a hibák kerülnek előtérbe. Supka 1931-ben abszurditásként említi, hogy ő maga, egy könyves folyóirat szerkesztője csak 45 perces telefonálgatás után tudta meg a könyvnapok pontos dátumát, „ami- kor már hetek óta hírlapok, rádió, film, plakátok, könyvkiadások, szórócédulák százezreivel kellett volna a közönség figyelmét az eseményre előre felhívni”... Így aztán nem is csoda, hogy a könyvnap „fáradt, szürke, közönybe fúló, érde- ketlen, hangulat nélküli ... Ugy látszik a könyvkereskedői szakosztály vezetőjéből hiányzik minden iniciatíva, ötletesség és összefogó erő”. S valóban Supka újfent több egyszerű, de hatásos ötlettel is előáll, amelyek színesítenék a könyvnapokat, hiszen ő már az eredeti tervzetben is felvetette, hogy akár kürtös heroldok nyit- hatnák meg az ünnepséget. „Több színt, több hangulatot, több fantáziát az eljövő könyvnapokra” – fejezi be Supka a rövid cikkét.⁷⁵

Ugyanígy többször kritizálja a rendezést Kemény István is, „nem azért mintha azt hinnék, hogy ezek meghallgatásra találnak, hanem legalább lelkiismeretünk meg- nyugtatásának érdekében”: a könyvnapon könyvek drágulása, a reprezentatív könyv- napi kiadványok és az izléses árusítóhelyek hiánya stb.⁷⁶

A könyvnapok megrendezésének hibáin túl állandó téma Supka számára, hogy nem ismerik el, hogy ő volt az egész ötlet szülőatyja. Nem állja meg szó nélkül, hogy pl. *A Könyv* című folyóirat így ír: „A könyvnap gondolata hat évvel ezelőtt született meg néhány okosan lelkes férfi agyában”. Nem hat, hanem nyolc éve és nem „néhány” hanem csak egy ember agyában – reagál rá azonnal Supka.⁷⁷ Hozzáteszi még, hogy azóta is nagyjából ugyanazok a gondok, és ugyanazok a java- solt megoldások is, amelyet ő már annak idején leírt a tervzetben. Szintén *A Könyv* írja később, hogy „Keéri-Szántó elnök úr, aki apja a Könyvnap gondolatának”... Ragaszkodjunk a „históriai tényekhez”, fortyan fel Supka, hiszen „éppen Somló Béla szerkesztő-kiadó úrnak illenék tudnia”, hogy ki javasolta először a könyv-

⁷² KÖVES József: *A könyvnapok ötven éve*. In: *Könyvnap, könyvhét, ünnepi könyvhét*. Bp. 1979. 9.

⁷³ BALASSA József: *A Magyar Könyv Hete*. = *Literatura* 1929. március, 76–77.

⁷⁴ KEMÉNY István: *A „Könyv napja” Németországban*. = *Literatura* 1929. március, 77.

⁷⁵ *Literatura* 1931. június, 43–44.

⁷⁶ *Literatura* 1936. június 15. címlapverző

⁷⁷ *Literatura* 1935. július 15. LIV.

napokat...⁷⁸ Ugyanakkor – ahogyan írja – „meghatottan olvasta” azokat a cikkeket, ahol végre elismerik a munkásságát „a nagy értetlenségben”: a *Szegedi Friss Ujság* Cserzy Béla által írt vezércikkét.⁷⁹

A könyvnapokon túl Supka másik nagy „álma” az igazi nagy magyar könyves folyóirat megjelenése volt. Éppen ezért voltak ellenérzései, amikor „gyors egymásutánban, egyre-másra bukkannak fel a *Literaturához* hasonló, vagy azzal egészen azonos célkitűzésű folyóiratok”, pl. az Egyetemi Nyomda *Diárium*a, a *Könyvtári Szemle*, a *Könyves*, vagy éppen a fent említett *A Könyv*. A magyar könyvolvasók alacsony teherbíróképessége miatt ez nem egészséges verseny, hanem az erők felesleges felmorzsolódása.

„Nem lenne-e a magyar könyv érdekében helyesebb, ha az erőket inkább összefognák? Nem látja-e a magyar könyvkereskedők és könyvkiadók egyeteme hasznosabbnak, ha az anúgy is elapadóan csörgedező lehetőségeket tömörítve egyetlen reprezentatív jelentőségű és a különböző részérdekeket is kielégítő folyóiratba fektetné bele energiáit?! Amely folyóiratot nagy példányszámánál fogva olcsón dobhatná bele a közönségbe s ezzel egyben hatalmas kultúrmunkát is végezne.”

Ha valóban létrejönne egy ilyen folyóirat, teszi hozzá Supka, úgy a *Literaturát* habozás nélkül beleolvasztaná.⁸⁰ Herz Andor, a *Könyves* szerkesztőbizottsági tagja válaszolt erre cikkekre, mondván, hogy a nagyközönség kezébe a fentiek közül csak a *Diárium* kerül, a többi kifejezetten a szakemberek olvassák, vagyis nem jelentenek konkurenciát a *Literaturának*. Ebből is következik, hogy a Supka szerkesztette folyóiratnak nem kell beleolvadnia semmibe, megszűnését „a magyar könyv minden igaz barátja csak mély szomorúsággal és fájdalommal vehetné tudomásul”...⁸¹ Valóban csak a *Diárium* tekinthető bizonyos szempontból ellenfélnek, sőt Supka ellenérzései is jogosnak tűnhetnek, ugyanis az 1931-ben induló lap átvette a *Literatura* sárgalapos bibliográfiáit, a Hazai és külföldi tudósítások rovatcímét – csak éppen ahhoz nem illő, modern, szecessziós betűvel – a könyvismertetések rendszerét is, de azt nem vette észre, teszi hozzá Supka, hogy a *Literaturában* mindez a „septem artes” belső tematikája szerint történik...⁸²

Egyébként még ebben az évben bejelentette a *Könyves*, hogy évi tíz szám helyett már csak négygel fog jelentkezni, amelyre Supka reakciója megint csak az volt, hogy felesleges szétforgácsolni az erőket: a sokféle próbálkozás helyett inkább álljanak a *Literatura* mögé, s ezzel valóban a magyar könyvet erősítik.⁸³

⁷⁸ *Literatura* 1936. június 1. címlapverző

⁷⁹ *Literatura* 1937. július 1. címlapverző

⁸⁰ [SUPKA Géza]: *Az erők porlódása*. = *Literatura* 1935. január 1. I–II.

⁸¹ *Literatura* 1935. február 1. IX.

⁸² *Literatura* 1931. május. 6.

⁸³ *Literatura* 1937. szeptember 1. [IV].

Supka Géza helyesírása

A *Literatura* egyik jellegzetessége volt a különleges helyesírása, amely természetesen Supka elveit tükrözte. Ezekhez olyannyira ragaszkodott, hogy a munkatársai cikkeiben is megjelennek ezek a sajátosságok, nyilván rábeszélte őket, hogy ebbe a lapba így írjanak. Rögtön a címlapon szembetűnik, hogy Supka január, február helyett januáriust, februáriust írt, mondván, hogy a március szóban sem vágjuk le a latinos végződést, akkor ezekben miért tennénk?

Bár logikája hibátlan, de nem vette figyelembe a kialakult nyelvszokást, s emiatt többször is vitába keveredett másokkal. Mivel a munkatársak, a szedők és az olvasók is rákérdeztek ezekre, Supka magában a lapban, konkrét példákon keresztül mutatja be elveit. Ezek között jó néhány van, amelyekben teljesen igaza volt, pl., az „éppen” és az „épen”, az „ami” és az „amely”, illetve a „se” és a „sem” megkülönböztetése; a névelő helytelen elhagyása pl. a „Szerző kiadása” esetében stb. Viszont az idegen (eredetű) szavak magyar helyesírásában már különleges nézetei voltak, pl. a „dzsungel” helyett ő mindig „dzsangel”-t, a „konzerv” helyett „konszerv”-et, a „barokk” helyett „barok”-ot írt, tehát ragaszkodott az eredeti kiejtéshez. Kárhoztatta pl. az Egyiptom országnevet, amelynek szerinte „semmi logikája nincs”, helyette az „Egiptus”-t használta.⁸⁴

De ugyanebben a számban közöl egy ismertetést az akkortájt induló *Magyarosan* című folyóiratról – és rengeteg hibát talál benne. Pl.: „gond tárgya lett a nyelv helyessége” – az ilyen mondatokat egy iskolai stílusgyakorlat-órán sem tűrik el, füstölög Supka. S előtör belőle a budapesti lokálpatrióta is: felszólítja a „bűnös főváros” nyelve ellen kiállókat (név szerint), akik persze mind vidéken születtek, hogy „hagyják békén” a pestieket, és „menjenek vissza, oda ahonnan jöttek” ha nem tetszik az itteni nyelv...⁸⁵

A kemény szavakat nem hagyhatta válasz nélkül az egyik megemlített „vidéki”, Kosztolányi Dezső, aki a *Pesti Hírlapban* reagált a fentiekre. Részint védelmébe vette a kifogásolt kifejezéseket, részint személyeskedéssel vádolta Supkát, aki erre a költőnek az *Uj Nemzedék* hasábjain korábban vezetett Pardon című rovatát említette, amelyben „a személyeskedésnek a magyar sajtóban eladdig teljesen ismeretlen, uszító formáját fedezte fel” Kosztolányi.⁸⁶

Tárgyilagosabb érvet hoz fel a maga igazára Supka egy későbbi cikkében, amelyben egy olvasói levélből idéz: mit keres Kosztolányi, a költő a „nyelvracionalizáló” „örökérvényű szabályokat” hozó akadémikusok között? Hiszen ő maga is leírta, hogy „a nyelv olyan rendszer, amelyben sok örület van”. A költő „szó- és gondolatforradalmár, tehát 180 fokban ellenszöge minden akadémiizmusnak.”

⁸⁴ [SUPKA Géza]: *A Literatura helyesírási és stílári „sajátosságai”*. = *Literatura* 1932. július, II–III.

⁸⁵ [SUPKA Géza] s.g.: *Magyarosan, rangosan... Amikor a Magyar Tudományos Akadémia magyarít*. = *Literatura* 1936. július, 582–584.

⁸⁶ *Literatura* 1932. október, [III–IV.]

A cikkíró ezután a Hágában megjelenő *Transition* című folyóiratot említi, amely a 20. század új forradalmi nyelvezetét James Joyce *Ulysses*ében találja meg...⁸⁷

A vita ezzel elült, Kosztolányi szépirodalmi műveit pedig ezalatt is dicsézően említette a lap⁸⁸ (és természetesen a költő a PEN Clubban, vagy éppen az IGE keretében végzett tevékenységét is), de azért időnként megjelentek kisebb írások, amelyben megemlítik a „jósándékú, harcias kis folyóirat”-ot, a *Magyarosant*, „amelynek tartalmát tetemes százalékban a Literaturával való polemizálás teszi ki.”⁸⁹ Hozzátehetjük: Supka sem hagyott ki egyetlen alkalmat sem, hogy – akár egy tárgyilagosnak indult ismertetésben – ne üssön egyet a lapon és prominens személyiségein.⁹⁰ Természetesen ugyanez történt a Kosztolányi szerkesztésében megjelenő *A Pesti Hírlap nyelvőre* című könyv kapcsán is, sőt ebben is felemlegeti Hegedűs Lóránt támadását a *Literatura* neve ellen...⁹¹

A fentiekhez hasonló nyelvhelyességi, stilisztikai téma a leiterjakabok, sajtóhibák ismertetése is – és mennyivel szórakoztatóbb olvasmány, mint a személyeskedő viták. Már az első évfolyamban is előfordult, hogy közöltek egy-két „gyöngyszemet”⁹², s mellesleg felvetették a korrektorok felelősségét. A cikkekre Schwartz Ármin is reagált a *Typographiában*, amelyet átvett a *Literatura* is,⁹³ sőt egy év múltán Schwartz újabb cikket írt a sajtóhibáról, erről az „élősdírlő”, amely „szedőnek, korrektornak, nyomdavállalatnak, írónak, szerkesztőnek, tanárnak, tudósnek egyaránt ellensége”.⁹⁴ Maga Ráth-Végh István is szívesen gyűjtötte egyébként a leiterjakabokat, hiszen ezek is a kultúrtörténet érdekességeivé válhatnak. Nem véletlen, hogy később, pl. az IGE alapításának lázában is volt hely a lapban a fordítói, újságírói baklövések ismertetésére, hiszen „amíg újságírás lesz a világon, addig Leiter Jakab úr élni fog ... a sajtólibákkal (!) egyetemben”.⁹⁵ Az 1938-as évfolyamban, amikor pedig már a megszüntetés fenyegette a lapot, három hosszú leiterjakabos cikk is szolgál az olvasó mulatságára...

⁸⁷ [SUPKA Géza]: *Mégegyszer „Magyarosan”*. = *Literatura* 1932. december, 788–789.

⁸⁸ Ugyanakkor nyilván hatással volt Supka és Kosztolányi viszonyára az a tény, hogy elterő véleményük volt Adyról. Lásd pl.: SUPKA Géza: *A vértelen költő*. = *Literatura* 1937. február 15. 49–51., és Uő.: „Ennyi volt csak? ... Ennyi volt...” *Kosztolányi özvegyének könyve az uráról*. = *Literatura* 1938. június 1. 185–187.

⁸⁹ *Literatura* 1934. február 1. X. Itt jegyzem meg, hogy pl. a *Magyar Nyelvőrt*, és szerkesztőjét, Balassa Józsefet viszont dicséri Supka, és „bensőséges szeretettel üdvözli a testvér folyóirat jubiláló szerkesztőjét”: *Literatura* 1935. január 1. III.

⁹⁰ *Literatura* 1935. május 15. 160.

⁹¹ *Literatura* 1933. február, 73–74.

⁹² *Literatura* 1926. 10. sz. 35–36.

⁹³ *Érdekes vita*. = *Literatura* 1927. 4. sz. 117–119.

⁹⁴ SCHWARTZ Ármin: *A nyomdászat filloxérája*. = *Literatura* 1928. 8. sz. 281–284.

⁹⁵ *Leiter Jakab örökzöld virányiról...* = *Literatura* 1932. szeptember, 665–668.

Egyéb cikksorozatok

Az évek során a *Literatura* számtalan alkalommal közölt cikksorozatokat, amelyben vagy egy téma részletes kifejtésére volt lehetőség, illetve több szerző esetén ugyanazon téma különböző nézőpontból való vizsgálatára nyílt lehetőség.

Az előbbire jó példa Fülöp Zsigmond „Az amerikai zsurnalizmus” című sorozata. Az első részben azt fejtegeti, hogy míg Európában a nemesség és a művelt polgárság vásárolta az újságokat, addig az USA-ban ez a két réteg hiányzott, ehelyett az újságok a „dolgozó-küszködő-úttörő” embereknek nyújtottak olvasnivalót, mégpedig elsősorban információkat. Ebből következik, hogy ezek „megemésztését” az olvasóra bízta, politikai befolyásolásra nem törekszik.⁹⁶

A következő cikkben amerikai napilapoknál létkérdésnek számító gyors és tökéletes hírszolgálatról és azt lehetővé tevő távirati irodákról ír a szerző. Ott természetesen nem egyetlen ilyen működik, de a sajtó standardizálódása, uniformizálódása meglévő probléma.⁹⁷ A harmadik cikkben a nagy lapvállalatokról, a Munsey-, a Hearst-, a Copley- stb. konszernekről,⁹⁸ a következőben az újsághirdetésekről, pl. a csupán 5 centbe kerülő *Saturday Evening Post* 120 oldalt kitevő reklámjairól,⁹⁹ az utolsóban pedig az amerikai tollforgatók honoráriumáról ír Fülöp Zsigmond, természetesen a magyar írók helyzetével összehasonlítva.¹⁰⁰

A másik fajta cikksorozatra jó példa ugyanebből az évfolyamból az a sorozat, amelyről ezt mondja Supka: „A különböző világnézeteknek a magyar irodalomra és szellemiségre való kisugárzásait szándékozunk néhány essay sorozatában a legilletékesebb szakemberek tollából bemutatni”. Az első cikket Kállay Miklós, a *Nemzeti Újság* kritikusa és szerkesztője írta a katolikus szellem és irodalom megújulásáról,¹⁰¹ majd ehhez kapcsolódva a következő számban a magyar katolikus írókról egy újabb cikket, amelyben Mécs Lászlóról, Sík Sándorról és Sárközi Györgyről fotót is közölnek. Viszont a magyar katolicizmus nem tudna fenntartani egy katolikus folyóiratot, „romantikus utópia lenne itt olyan fényűzéssel kiállított és a szellemi élet legmagasabb horizontján járó ... folyóiratról ábrándozni, mint a francia *Vigile*”¹⁰², de az Alszeghy Zsolt által szerkesztett *Élet* tömöríteni tudná a mai magyar irodalom erőit.¹⁰³

A sorozat második részében Nyigri Imre, a *Népszava* kritikusa ír a szocialista irodalomról, elsősorban Upton Sinclairről, „aki a ma élő írók között talán a legmesszebb jutott a tiszta kollektivizmus felé”. S miközben „Európa szellemi életének

⁹⁶ FÜLÖP Zsigmond: *A hirlap lelke: az üzlet.* = *Literatura* 1931. július, 99–102.

⁹⁷ Uő.: *A hírszerzés technikája.* = *Literatura* 1931. augusztus, 150–153.

⁹⁸ Uő.: *Az amerikai nagy lapvállalatok.* = *Literatura* 1931. szeptember, 192–195.

⁹⁹ Uő.: *Az újságok és hirdetések.* = *Literatura* 1931. október, 234–235.

¹⁰⁰ Uő.: *Mennyit keresnek az amerikai írók?* = *Literatura* 1931. november, 265–267.

¹⁰¹ KÁLLAY Miklós: *A magyar szellem a világ katolikus rönesszanszában.* = *Literatura* 1931. július, 96–98.

¹⁰² A *Vigília* majd 1935-ben indul el.

¹⁰³ Uő.: *A mai katolikus irodalom és munkatársai.* = *Literatura* 1931. augusztus, 141–143.

talaját új vulkánok lávatömegei öntik el H. G. Wells, G. B. Shaw ... Henri Barbusse, Andersen Nexö örökében”, addig a magyar szocialista irodalom nem kap nyilvánosságot.¹⁰⁴

A harmadik cikkben Ignotus Pál fejti ki nézeteit a liberális irodalomról, s arról, hogy Európa nagyobbik felében ez az irodalom fő elve, de Magyarországon nem ez a helyzet, holott „a magyar irodalom újjászületése egybeesett az európai liberalizmus győzedelmes kamaszkorával; Bessenyeiék Voltaire-en nevelkedtek”.¹⁰⁵ Az érdekes cikksorozat ezzel véget is ért, jóllehet lett volna még feldolgozandó világnézet.

A *Literatura* szívesen fogadta az olvasók reagálásait, ezeket gyakran közölte is a római számos oldalain kommentárok nélkül. Előfordult, hogy valóságos vita alakult ki a levelek írója között. Így történt pl. a könyvkölcsönzés elleni liga megindítása, illetve a „könyvet nem veszek”-téma kapcsán is.¹⁰⁶

A munkatársak

Supka büszke lehetett arra is, hogy a munkatársait – hasonlóan hozzá – „valami mániákus szent tűz fűti”. S közülük is a külföldön élők mindegyike „egy-egy örösege volt a magyar irodalomnak”, akik kint a hazai szellemi mozgalmakat ismergették, itthon pedig a külföldieket.

Elsőként említhetjük közülük Tábori Pált (1908–1974), aki a lapba szintén publikáló Tábori Kornél fia volt. 1933 előtt Németországról jelentek meg cikkei, majd 1937-ben Londonba költözött, ahol megalapította a World Literary Service-t, amely fordítási jogokkal foglalkozott. Minden hónapban listát adott ki a vele összekötetésben álló írókról, amelyet 800 kiadónak küldött el rendszeresen. A magyar írókkal külön is foglalkozott, mint a Mideuropean Literary Service londoni igazgatója. Rendszeresen publikált a *Bookseller*ben, a *Guide and Ideas*ban és a glasgow-i *Evening Times*ban.¹⁰⁷ Természetesen a *Literaturában* a londoni, angliai irodalmi életéről tudósított. E tárgyú cikkei Tit-Bits („irodalmi pletykázkodás”), More Tit-Bits, Angol ceruzajegyzetek, Londoni levél stb. címekkel jelentek meg.

Reményi József (1891–1956) clevelandi egyetemen összehasonlító irodalomtörténetet tanított, s a régibb és újabb amerikai irodalomról szóló esszéi a *Literaturában* jelentek meg. „Szintetikus meglátásai, amelyekkel egy-egy író oeuvre-jének legjellemzőbb vonásait néhány találó mondatban tudja összefoglalni, páratlan mély

¹⁰⁴ NYIGRI Imre: *A szocialista világnézet és az irodalom céljai*. = *Literatura* 1931 szeptember, 180–182.

¹⁰⁵ IGNOTUS Pál: *Liberális irodalom*. = *Literatura* 1931. október, 222–224.

¹⁰⁶ Ezekről lásd: BÁLINT Gábor: *Olvasók és olvasmányok a két világháború között*. = MKsz 2002. 4. sz. 439–443.

¹⁰⁷ *Literatura* 1938. október 15. címlapverző

beleértése ... rendkívül érzékeny kriticismusa ... biztos vezetővé teszik Reményit az amerikai irodalomban” – írják róla esszéketének megjelenése kapcsán.¹⁰⁸

Gyomai Imre (1894–1962) a lap párizsi szerkesztője volt, egy időben a *Le Monde* munkatársa, de pl. Kuncz Aladáról közölt egy tanulmányt a *Nouvelles Littéraires*-ben, de több regényt is írt franciául. Ő természetesen a legfrissebb francia irodalmi eseményekről és szerzőkről írt a *Literatúra*-ba.

Kovács Margit, a *Literatura* brüsszeli munkatársa volt, s az ottani *Onze Tijd* című irodalmi, művészeti és tudományos folyóiratban is publikált a modern magyar irodalomról.¹⁰⁹

Általában Kemény István (1901–?) foglalkozott a lapban a német nyelvű országok könyvkiadásával, irodalmával. Számátalan írásban ismertette a kinti problémákat, és azt is, hogy mindebből milyen tanulságot vonhatnak le a magyar könyvesek.¹¹⁰ Cikkei nagyon gyakran Az irodalom országútján címmel jelentek meg. Ő vetette fel az ötletet a *Magyar Hírlap*ban, hogy Hitlerék hatalomra jutása után most több német író nem jelenhet meg a saját hazájában: érdemes lenne magyar kiadóknak kiadni ezen műveket és terjeszteni őket világszerte...¹¹¹

Rónay Mária (1899–1968) Kemény mellett (és természetesen Supka után) talán a legtöbbet publikáló szerzője volt a lapnak. A legkülönbözőbb, könyvekhez vagy írókhoz kapcsolódó témában írt, s szinte mindegyik számban szerepel a neve.¹¹² A *Literatura* megjelenése előtt, illetve megszűnése után több regénye is megjelent. 1959-ben ő gyűjtötte össze a lap még élő munkatársaink emlékeit.¹¹³

Ráth-Végh István (1870–1959) tulajdonképpen nem volt a *Literatura* munkatársa, legalábbis olyan értelemben nem, ahogyan az eddig említettek, hiszen nem is volt újságíró. Saját témakörében, a kultúrtörténeti érdekességek feltárásában viszont iskolát teremtett, és Supka, aki tulajdonképpen felfedezte őt 1929-ben, és először közölte ezeket az írásait, szívesen adott helyet valamennyi cikkének az Irodalmi kuriózumok című rovatban. Később ezek könyvben is megjelentek: Supka ismertette össze Cserépfalvi Imrével,¹¹⁴ aki kiadta pl. *A könyv komédiája* című művét.¹¹⁵

Gyakorta írt a lapba Lambrecht Kálmán (1889–1935) természettudós, Térey Sándor (1886–1955) aki pl. Ady Endre verseit fordította le franciára, Kállay Miklós

¹⁰⁸ *Literatura* 1938. január 15. 31.

¹⁰⁹ *Literatura* 1938. június 1. címlapverző

¹¹⁰ Pl.: KEMÉNY István: *A német könyv válsága – elméletben, és a magyar könyv válsága – gyakorlatban.* = *Literatura* 1933. január, 17–18.

¹¹¹ *Literatura* 1933. június, 231.

¹¹² Egy különleges tervezetéről lásd: RÓNAY Mária: *Nemzetközi Szellemi Olimpiázt!* = *Literatura* 1936. szeptember 1. [III–IV].

¹¹³ Ezeket közli: KÉRI: *i. h.* 112–114.

¹¹⁴ CSERÉPFALVI Imre: *Egy könyvkiadó feljegyzései.* Bp. 1982. 81–86.

¹¹⁵ Egyéb könyves vonatkozású cikkeivel kapcsolatban lásd: BÁLINT Gábor: *Ráth-Végh István és a könyvek.* = *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros* 2002. június, 43–46.

(1885–1955), aki később a *Napkelet*, illetve a *Híd* szerkesztője lett, Fülöp Zsigmond (1882–1948), aki a természettudományos ismeretterjesztés egyik nagy alakja volt, korábban e célból külön folyóiratot alapított *Darwin* címmel, valamint ifj. Vajda János (1907–1944), aki a Vajda János Társaság egyik prominens tagja volt.

A kevésbé ismertebb munkatársak között Fodor Erzsébet (?–1932) nevét említhetjük meg. Ő pl. Zsámboky Jánosról írt a *Literatúrába* egy cikket,¹¹⁶ és a Magyar Újságírók Szindikátusának egyik alapító tagja volt.¹¹⁷ Halálának évében még két munkatárstól búcsúztak el Supkáék: Fejérváry Géza Gyula biológus és pécsi egyetemi tanártól, valamint Gáyer Gyula szombathelyi törvényszéki bíró és szegedi egyetemi magántanártól.¹¹⁸

Megszűnés

Az 1938-as esztendő volt a volt a *Literatura* utolsó éve. Januárban még büszkén írta le a szerkesztő, hogy „rettentően nagy idő ez a tizenhárom esztendő” amióta a lap létezik, „alig néhány folyóirat vitte eddig”,¹¹⁹ ám pár hónappal később már bevallja, hogy „a közelmúltnak hazánkra is visszaható külpolitikai eseményei”, vagyis a március 13-i német–osztrák Anschluss, „nyomokat hagytak gazdasági életünkön”. A többi lapvállalat mellett „megérzi ezt a *Literatura* is: régi hűséges előfizetői közül nem egy volt kénytelen – ahogy keservesen írta – fájó szívvel lemondani a lap további járatásáról”¹²⁰

Az események „első áldozata ismét a magyar betű volt: a könyvvásárlás szinte egyik pillanatról a másikra egyszerűen leállt, a tavaszi könyvnapot elmosta a politika s ettől kezdve a magyar betű sorsa egyáltalán ebek harmincadjára került.” – írja később.¹²¹ A nyár folyamán pedig megszűnt a *Magyar Hírlap*, s vele együtt természetesen az eddig jól működő közös előfizetési rendszer is. Ekkor születik meg az első zsidótörvény is, valamint az új sajtótörvény, az 1938/XVIII-as is, amelyhez kapcsolódóan július 16-án megjelent az 1938/4950. számú rendelet, amelyet Imrédy Béla miniszterelnök írt alá. Ennek 8. paragrafusában a következőket olvashatjuk:

„a naponként megjelenő időszaki lapokat kivéve mindazok az időszaki lapok és hírlaptudósító újságok, amelyek már 1938. évi június hó 16. napján is fennállottak, az 1938. évi december hó 31. napja után csak akkor jelenhetnek meg, ha további meg-

¹¹⁶ FODOR Erzsébet: *Magyar tragédia Bécsben. Sámbock János születésének 400. évfordulójára.* = *Literatura* 1931. július, 77–80.

¹¹⁷ *Literatura* 1932. június, I.

¹¹⁸ *Literatura* 1932. július, I.

¹¹⁹ *Literatura* 1938. január 1. címlapverző

¹²⁰ *Literatura* 1938. július 15. címlapverző

¹²¹ [SUPKA Géza]:...és mégis vagyunk! = *Literatura* 1938. szeptember 15. [IV]

jelenésüknek engedélyezését az 1938. évi augusztus hó 31. napjáig kérik, és a m. kir. miniszterelnök az engedélyt megadja.”¹²²

A kérelemhez különféle okiratokat kellett csatolni (pl. a majd csak egy augusztusi rendelet alapján létrejövő sajtókamara igazolásait), valamint 1937. június 16-ától a kérelem benyújtása napjáig megjelent minden számából egy példányt... Egyébként a rendeleten novemberben annyit módosítottak, hogy ha egy lap megkapja az elutasító határozatot, akkor a december 31-i határidő nem érvényes, a megjelenést azonnal be kell szüntetni.

A *Literatura* egészen az év végéig megjelent, ám a januári szám helyett már egy nyolcoldalas nyomtatott körlevelet kaptak a lap előfizetői, amelyben a szerkesztő közölte, hogy az engedélyt nem kapták meg. De vajon mi lehetett ennek az oka – kérdezi Supka? Talán „a sajtótörvénnyel szoros eszmei kapcsolatban álló zsidótörvény? De az ő családjában nem voltak zsidók, csak papok, gimnáziumi és főiskolai tanárok, ahogy az anyai ágban és a feleségében sem. Mindez nem dicsekvés – teszi hozzá – csak tény, amely rámutat arra, hogy „minő is igazában ez a fajvédelem”. Vagy talán a lap törekvései miatt szüntették meg, a könyvnapok, az IGE, az eredeti magyar könyvek szorgalmazása stb. az ok? „Ha a kormányzat jónak látta, hogy egy ilyen tisztán idealisztikus célkitűzésű és lendületű lapot elnémítson, ám jó, lelke rajta.”

Nyilvánvalóan a lap és a szerkesztő liberalizmusa volt a megszüntetés oka: Supka e levélben is leírja a „minden közíróra egyformán szent parancsot: minden egészséges nemzeti lét alaptörvénye a gondolat szabadsága.”¹²³

A lap alján két külön keretben még közli az olvasókkal, hogy a lap bekötési táblája januárban még megrendelhető, valamint, hogy a *Literatura* munkatársainak egy része ezek után a Csécsy Imre által szerkesztett *Századunk* című társadalomtudományi szemlében publikál majd.

*

Supka Géza folyóirata fontos forrása a Horthy-korszak irodalmi életének, különösen nélkülözhetetlen a könyvnapok és az IGE történetét kutatóknak. Bibliográfiai rovata segítséget nyújt a korszak könyvkiadásával foglalkozóknak abban, hogy egy kiadvány olyan adatait is meghatározhassák, amelyek máshol nem találhatóak meg, pl. az árát, valamint havi pontossággal a megjelenési idejét is.

Ezenkívül a *Literatura* évfolyamait lapozgatva magát a szerkesztőt, Supka Gézát a huszadik század első felének e figyelemreméltó alakját is megismerhetjük, nézeteivel, szenvedélyeivel, küzdelmeivel – és természetesen hibáival együtt.

¹²² *Magyarországi rendeletek tára*. Bp. 1938. 930.

¹²³ SUPKA Géza: *Kézírású levél helyett a Literatura olvasóihoz*. 1939. jan. 1.

GÁBOR BÁLINT

Le magazine de Géza Supka, 'Literatura' (Littérature) (1926–1938)

Géza Supka, historien d'art, journaliste libéral, franc-maçon, avait inauguré son magazine mensuel, s'occupant de la culture de livre, intitulé '*Literatura*' en 1926, avec le sous-titre 'Beszámoló a szellemi életről' (Compte-rendu de la vie intellectuelle), avec l'aide du libraire-éditeur Adolf Lantos. L'objectif de la revue était la propagation de la culture et du livre hongrois. Bien que la revue eut un succès considérable, l'éditeur, après quatre années, l'avait supprimée, plus précisément intégrée dans son propre organe '*Lantos Magazin*' (Magazine Lantos). Après l'extinction de ce dernier Supka avait fait remarrer la revue '*Literatura*' dans sa propre édition, il n'a jamais demandé de subvention de nulle part. La revue, à côté des articles s'occupant de l'histoire de civilisation et de la vie culturelle de l'époque, avait enregistré les dernières parutions, en les faisant connaître également, mais ces compte-rendus n'étaient jamais des critiques, le but de la revue restant toujours la propagation de la lecture et des livres. Son principe fondamental était toujours dépourvu de visées politiques, aussi bien par rapport des ouvrages à faire connaître, que par rapport de ses rédacteurs. En même temps il a pris parti de façon très décidée contre toute forme de censure ou de restriction quelconque de la liberté de l'écrivain, ainsi par exemple il a pris parti contre la Société Petőfi, d'esprit conservateur, dirigé par Gyula Pekár. Le rédacteur Supka, a fait naître l'idée des journées du livre, et il a accompli un rôle décidément important aussi dans l'Association Économique des Écrivains. L'organe était un des promoteurs de la vie culturelle de l'époque par sa fonction de bulletin des différentes sociétés littéraires et artistiques. La revue '*Literatura*' a été supprimée en 1938, bien entendu à cause de sa conception libérale, au moment où des lois de presse toujours plus rigoureux avaient vu le jour.

KÖZLEMÉNYEK

A müncheni clm. 15.733 jelzetű Livius-kódex problémája. A müncheni Bayerische Staatsbibliothek hatalmas kódexgyűjteményében számos olyan darab található, amely Magyarországról került oda. Vannak nemcsak korvinák, hanem egyebek mellett olyanok is, amelyek egykor Zrednai Vitéz János tulajdonában voltak. Ezek a Mátyás királytól sokáig nagyon pártolt, de utóbb a királyhoz hűtlenné vált és Mátyás ellenségéhez, a császárhoz pártolt Beckensloer püspök által kerültek Salzburgba, majd onnan Münchenbe.¹

A nem kevesebb mint hét Vitéz-kódex közt van három Livius: *Ab urbe condita* (clm. 15.731), *De secundo bello Punico* (clm. 15.732) és *De bello Macedonico* (clm. 15.733).² Ezek közül az első kettőben ott található a *possessor* Vitéz János címere, tehát a tulajdonos nem kétes. Problematikusabb azonban a harmadik kötet. Ennek első lapján, az első lap alján ugyanis a *possessor*-címerpajzs üres. Az üres címerpajzstól címertanilag jobbra, a lapszélkereten Vitéz érseki címere, a címertanilag bal oldalon pedig Janus Pannoniusnak püspöki pecsétjén használt címere látható.³

Hogy a kódexnek kapcsolata van Vitéz Jánossal, azt az ő címere bizonyítja. De miért nem *possessor*-címerként és miért maradt üres a *possessor*-címerpajzs?

A kódex keletkezési ideje elég szűk kereten belül datálható. 1465 előtt nem készülhetett, mert Vitéz érseki címere van ott. A magyarázatot tehát az 1465 és 1471 közti eseményekben kell keresnünk. Tudjuk, hogy Vitéz nem sokkal érökké történt kineveztetése után élesen szembefordult Mátyás királlyal, sőt – más összeesküvőkkel együtt a magyar trónra a lengyel király fiát hívta meg, aki trónigényét arra a téves megállapításra alapozta, hogy a magyar király csak királyi elődöktől származhat, tehát Mátyás megválasztása törvénytelen volt, és ő a törvényes jogosult mint Albert király leányági leszármazottja. Hadaival meg is indult Magyarország ellen, hogy jogigényét ott érvényesítse. Mátyás azonban idejében értesülvén az összeesküvésről, meghíúsította ezt a vállalkozást, és Vitézt is fogságra vetette, Janus Pannonius pedig menekülése közben meghalt.

Ami a kódex problémáját illeti, éppen a címerek kínálják a megoldást. Az üres címerpajzs fölött egy idősebb nő és egy férfi koronát tart. Alája, a címerpajzsra nyilvánvalóan a jövődő király címerét szánták, de erről még nem tudhatták, milyen lesz. Az üres címerpajzs, a Vitéz- és Janus-címer tehát azt a megoldást javasolják, mivel Vitéz számára már éppen elkészülőben volt Firenzében a harmadik Livius-kódex s annak még *possessor*-címere nem készült el (tudvalevő, hogy az óvatos olaszok akkor

¹ CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Hungarica. II.* Bp. 1993. 60–67.

² CSAPODI–GÁRDONYI, Klára: *Die Bibliothek des Johannes Vitéz.* Bp. 1984. 115–116.

³ Uo. 47–49. t. – CSAPODI Csaba: *Janus Pannonius kódexei és címerhasználatának kérdése.*
= MKSz 2003. 2. sz. 205.

festették be ezt, amikor a kódex már ki volt fizetve,⁴ Vitéz arra gondolt, hogy ezt a Livius-kódexet ajándékkul fogja adni az új királynak, nyomatékozva a maga és Janus érdemeit.

Erre az ajándékozásra természetesen nem kerülhetett sor, hanem a kódex – szomorú emlékeként a félresikerült vállalkozásnak –, Vitéz birtokában maradt s az ő halála után vitte magával egyéb Vitéz-kódexekkel együtt Beckensloer Salzburgba, és került onnan Münchenbe.

CSAPODI CSABA

A Florus Hungaricus egy washingtoni példányáról. Mint arról már több ízben írtam, az 1663–65 közötti másfél-két év az angliai Zrínyi-kultusz szinte példátlan feljutását jelentette: a török háborúval, illetve benne a Zrínyi testvérek szerepével nem kevesebb, mint húsz angol kiadvány foglalkozott hosszabb-rövidebb formában.¹ 1664 márciusában megjelent O. C. kompilációja, *The conduct and character of Count Nicholas Serini...* ahol Zrínyi Miklós Tamerlán (Timur Lenk) és Szkander bég mellett a legnagyobb törökverő hősként van leírva,² és 1663 őszétől 1664 végéig a Henry Marsh nevével jegyzett, a török háborúkkal foglalkozó legnépszerűbb mű, *A New Survey of the Turkish Empire* számos kiadása. A Marsh-féle történeti összefoglalás kiadási történetét már részletesen ismertettem egy dolgozatban,³ most csak annyit kell elmondani róla röviden, hogy az első két, 1663-as kiadás után 1664 januárjában megjelent *The Second Part of the New Survey...* amit néhány hónappal később egy Samuel Bolton részére nyomott újabb, de már újra teljes címetcserélt kiadás, *A New Survey of the Turkish Empire, History and Government Completed* követ. A Bolton-féle és az utolsó, John Williams részére nyomott török történet-kiadás ikonográfiailag meglehetősen újat hoz: ezúttal Zrínyi Miklós John Chantry által készített, erősen stilizált páncélinges arcképe uralja a címlap melletti oldalt, amelynek alján egy kis Timur Lenk- illetve Szkander bég-portré, tetején pedig egy-egy picike kép a német császárt, illetve francia királyt ábrázolja. A kép jobb oldalán egy szakállas, ótestamentumi profétára emlékeztető szellem (aki a szigeti hős, Zrínyi Miklós szelleme akar lenni) emel magasba egy fáklját és szájából az „Avenge thy country and my Blood” (Bosszúld meg hazádat s véremet) felirat kígyózik elő. Maga Zrínyi bal kezét kardja markolatán nyugtatja, jobb kezében pedig valamilyen pálcát tart; a kép tetején pedig lendületes csatajelenet látható.

Ezzel a két kiadvánnyal ér tetőpontjára az angliai Zrínyi-kultusz. De a török történetekkel párhuzamosan nő az angolok érdeklődése a magyar történelem iránt, hiszen a háborúk színtere Magyarország. Ezt 1663 előtt csak részben tudják kielégíteni a nagy angol kozmográfiák és áttekintések, amelyek közül például Peter Heylyn *Cosmographie* c. műve 1652-ben és 1657-ben is megjelent.

⁴ Ezért nem lehet ma már megállapítani, hogy melyek voltak a Firenzében Mátyás király számára készült, de az ő életében Magyarországra nem került kódexek. Ezek különböző, más tulajdonosok birtokába kerültek. (CSAPODI Csaba: *Mikor pusztult el Mátyás király könyvtára.* = MKsz 1961. 399–421., és ua. önállóan: Bp. 1961. /A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei 24./

¹ ItK 1999. 5–6. sz. 598. valamint GÖMÖRI György: *A bujdosó Balassitól a meggyászolt Zrínyi Miklósig.* Bp., Argumentum, 1999. 212.

² Új hasonmás-kiadása, magyar fordítással az *Angol életrajz Zrínyi Miklósról.* Szerk. KOVÁCS Sándor Iván. Bp. 1987.

³ GÖMÖRI György: *Adalékok az 1663-64 évi angliai Zrínyi-kultusz történetéhez.* In: Gömöri: *i. m.* 210–228.

Így azután 1664-ben napvilágot lát Londonban Nadányi János latinul írt és egy évvel korábban Amszterdamban kiadott *Florus Hungaricus*ának angol fordítása, a *Florus Hungaricus, or The History of Hungaria and Transylvania*. Fordítója a J. H. kezdőbetűk mögé rejtőző James Howell, nyomdásza W. G. (William Godbid), kiadója pedig ugyanaz a Nathaniel Brook, aki Jászberényi P. Pál *Fax nova linguae latinae* c. latin nyelvkönyvét is kiadja ugyanebben az évben. Az angol *Florus* címlapján szép magyar címer is látható, metszete John Chantry, ugyanaz, aki a Bolton-féle török történet nagy Zrínyi-képeért is felelős. Az angol *Florus Hungaricus*nak két kiadása létezik, a Brook számára készített 4°-es kiadás mellett W. G. egy másik, 8°-os méretű Henry Marsh részére is kinyomtatott.⁴ Mivel a két kiadás imprimatúrája azonos, nehéz eldönteni, melyik kiadás a korábbi.

Mindenesetre a washingtoni Folger Library *Florus Hungaricus* példányának kiadója Nathaniel Brook, aki azt „at the Angel in Cornhill”, vagyis a Cornhill utca angyalos cégtáblájánál (ami lehetett kocsmá, de lehetett más épület is) árusította. Viszont a könyvtár 211.558 jelzetű könyvének van egy különleges sajátossága: a *Florus Hungaricus* címlapjának bal oldalán, ahol más példányokon az imprimatúra szokott lenni, az a Zrínyi-kép található, amiről főntebb már beszélünk: *A New Survey of the Turkish Empire* Bolton- illetve Williams-féle kiadásának szellemmel teljes, bár a valódi Zrínyire nemigen hasonlító képmása. Más szóval valaki (akiben Zrínyi Miklós kortársát gyanítjuk) kitepte a Bolton- vagy Williams-kiadás képét és beragasztotta a *Florus*ba, ezzel mintegy jelezve, hogy ez a hadvezér a magyar történelem legfontosabb alakjai közé tartozik.

Mielőtt ennek a magyarországi eseményeket jól ismerő embernek a kiletét próbálnánk tisztázni, azt kellene tudnunk, honnan került ez az angol *Florus* példány a Folger Library birtokába. Ezt a címlapon látható bélyegző elárulja: az írországi Cashel Diocesan Libraryből származik. Mármost tudjuk, hogy 1961-ben az elég sanyarú anyagi körülmények között működő ír egyházi könyvtár, hogy modernizálhassa állományát, számos régi duplumát eladta külföldi, főleg amerikai könyvtáraknak. A bökkenő csak az, hogy a *Florus Hungaricus* (a casheli könyvtáros információja szerint) nem szerepel az áruba bocsátott könyvek listáján. Viszont mivel Cashelnek ma is van egy *Florus Hungaricus* példánya, méghozzá Henry Marsh kiadásában, feltételezem, hogy 1961-ben nem vették észre, hogy itt két különböző kiadásról van szó, ezért vették fel az eladandó könyvek közé a Brook-féle *Florust*. S mivel a Yale egyetem Beinecke könyvtárának megvan *A new Survey* Bolton-kiadása,⁵ de a nagy Zrínyi-kép nélkül, amennyiben azt is a Cashel Librarytől vették, minden jel arra mutat, hogy a kép beragasztása a *Florus Hungaricus*ba még Írországbán történt.

Még az sem lehetetlen, hogy azonosítani tudjuk az illetőt Mark Forstall ágostonrendi író szerzetes személyében, aki közeli embere volt Zrínyi Miklósnak, szerzője egy „Stemmatographia” című, kéziratban maradt Zrínyi családtörténetnek.⁶ Forstallról tudjuk, hogy Zrínyi Miklós halála után is a család szolgálatában maradt Zrínyi János Antalnak, Miklós unokaöccsének a nevelőjeként és csak 1672-ben tért vissza Írországba, miután ott sikerült elnyernie a kildarei püspökséget. Ha valaki, Forstall teljesen tisztában volt Zrínyi Miklós jelentőségével, ha tehát *A new survey of the Turkish Empire* Yalen őrzött példányának első tulajdonosát, Thomas Lowtot sikerülne Írországbán megtalálnunk, meglenne az a láncszem, amelyik Forstallt összekapcsolja a két könyvvel, hiszen az való-

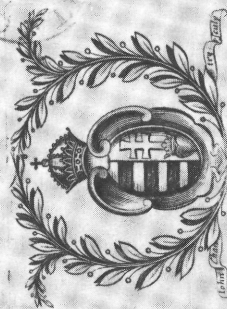
⁴ Printed for W.G. for Hen. Marsh at the Princes Arms in Chancery-Lane. 1664. A Marsh-féle kiadás címlapja csúnyább, mint a Brook-féle kiadásé: ebben az ötsoros alcím utolsó sora belecúsúzik a címert körülvevő babékoszorúba. A Wing-katalógusban 3077 szám alatti Brook-kiadás két esetben (Cashel Library, Trinity Library, Dublin) valójában a 3077/a alatti Marsh-kiadást jelenti, vö. WING, Donald: *STC of Books Printed in England, 1641–1700. 2nd edition. Vol. II.*, New York, 1982. 267.

⁵ Jelzete 156.031. A címlapon possesszori bejegyzés: „Sum Thomae Lowt 1667”.

⁶ BENE Sándor foglalkozott vele hosszabban vö.: *A Zrínyi testvérek az Ismeretlenek Akadémiáján. (Velencei karnevál.)* = ItK 1993. 5–6. sz. 650–668.

FLORUS HUNGARICUS:
OR
The History
OF
HUNGARIA
AND
TRANSYLVANIA

Deduced from the Original of that Nation, and
their settling in Europe in the Year of our Lord 461,
To this Dangerous and Suspectful Period
of that Kingdom by the pretent *Turkish*
Invasion, *As in 1664.*

LONDON, Printed by W. G. at Nath. Breeks
at the Angel in Cornhill, 1664.

Nadányi János „Florus Hungaricus”-ának egy Zrínyi-álportréval összeragasztott példánya
a washingtoni Folger Library-ban

színűtlen, hogy könyveinek Bécsben 1672. február 6-án felvett regiszterében túl sok újabb angol kiadvány szerepelt volna; a Zrínyire vonatkozó angol irodalmat már csak Írországra való visszatérése után szerezhette be. Ha a Cashel Libraryban más, Forstalltól származó könyvet is találunk, ez megerősítené hipotézisünket. Igaz, ha figyelembe vesszük az angliai Zrínyi-kultusz méreteit, még az is elképzelhető, hogy olyasvalaki ragasztotta be a Zrínyi-képet a *Florus*ba, akinek nem volt különösebb köze a magyarokhoz, de 1664-ben figyelmesen olvasta a híreket, és egy pillanatra odafigyelt arra, ami Kanizsa és Szentgotthárd környékén történt, a vasvári békével befejezett török háborúra.

GÖMÖRI GYÖRGY

Szenci Molnár Albert ismeretlen albumbejegyzése 1611-ből. Szenci Molnár Albert sok utazással, ismeretességgel teli életrajzában naplójának viszonylag részletes volta ellenére is vannak még fehér foltok. Az életrajz kronológiájához a jövőben is pontos adalékkal szolgálhatnak ismeretlen emléksorai.

Szenci Molnár albumbejegyzéseiről e folyóirat hasábjain legutóbb Gömöri György adott hírt 1979-ben,¹ és azok mindegyikét a hágai Királyi Könyvtárból közölte. Itt egy olyan bejegyzést ismertettünk, amely egy később, 1988-ban a könyvtár birtokába került album amicorumban található.

Az emlékkönyv tulajdonosa Johannes Lemker német diák volt, aki jelenlegi ismereteink szerint nem tartozott Szenci Molnár állandó ismerőseinek sorába. Az album elülső kötéstábláján I L B W [= Iohannes Lemkerus Bentheimensis Westphalus] monogram, a hátulsón pedig az 1610-es évszám látható,² a benne található legkorábbi bejegyzés 1608-ból, a tulajdonos szülővárosából, a Münster közelében fekvő Bentheimből (mai neve: Bad Bentheim), a legkésőbbi 1614-ből, Herbornból származik.

Lemker 1589-ban született Bentheimben. Tanulmányai után szülővárosában lett ügyvéd, majd – mivel Hollandia egyetemet végzett értelmiségieknek kedvezőbb feltételeket kínált, mint a harmincéves háború pusztításaitól szenvedő szűkebb pátriája – 1622/23 körül családjával a Hollandia Overijsszel tartományában található Vollenhove városban telepedett le, ahol először köztisztviselő, 1624-től a magisztrátus titkára, majd 1635 és 1638 között a városka polgármestere lett. 1657-ben halt meg.³ Leszármazottai révén a család neve Hollandiában egészen a 19. század végéig fennmaradt,⁴ így ez is oka lehet annak, hogy Lemker album amicoruma hollandiai könyvtárba került.

Lemker tanulmányait a bentheimi iskolában kezdte,⁵ majd az 1588-ban alapított, előbb a Bentheim közelében fekvő Schüttoffban, majd 1591-től Steinfurtban működő gymnasium illusztrébe (Gymnasium Arnoldinum) ment, ahol jogi tanulmányokat folytatott.⁶ 1610. szeptember 13-án ugyancsak jogi tanulmányok céljából beiratkozott a marburgi egyetemre.⁷ Itteni tanulmányai végeztével 1611.

¹ GÖMÖRI György: *Szenci Molnár Albert album- és könyvbejegyzései külföldi könyvgyűjteményekben.* = Magyar Könyvszemle 1979. 372–378.

² Jelzete: 135 J 49.

³ MOOIJWEER, JOOS–SAVORNIN LOHMAN, Christian de: *Johannes Lemker aus Bentheim. Stadtsekretär und Bürgermeister von Vollenhove (Overijssel).* = Bentheimer Jahrbuch 1992. 120–121.

⁴ *I. h.* 122.

⁵ Album f. 262v.

⁶ Uo. f. 259.

⁷ *Catalogus studiosorum Scholae Marpurgensis.* Edidit Iulius CAESAR. Pars quarta. Ab ineunte anno MDCV usque ad extremum annum MDCXXVIII pertinens (a továbbiakban: CSSM). Marburgi MDCCCXXXVI. 51.

október 1-jén a herborni főiskolának lett hallgatója, ahol 1612. augusztus 29-én jogi témából disputált.⁸ Herborni tanulmányai a marbuginál jóval hosszabbnak bizonyultak. Az album bejegyzői 1612 júliusától már „candidatus”-nak (jelölt) nevezik, de ugyanígy titulálják még egy évvel később is, megjegyezve, hogy tanulmányait nemsokára befejezi, ugyanakkor még az album utolsó, 1614. augusztus 15-i bejegyzése is „LL. studiosus”-ként (joghallgató) említi.⁹

Marburgban számos olyan professzor jegyezte be nevét Lemker albumába, akiket Szenci Molnár már 1611 előtt is ismert. Köztük van id. Rudolf Goclenius (1547–1628) matematika-, Caspar Sturm (1550–1625) teológia-, Raphaël Egli (1559–1622) teológia-, Gregorius Schönfeld (1559–1628) teológia-, Hermann Vultejus (1555–1634) jogász-, Johannes Molther (1561–1618) teológia- és hébernyelv-, Johannes Goddaeus (1555–1632) jogász-, Hermann Kirchner (1562–1620) matematika- és Antonius Matthaues (1564–1637) jogászprofesszor,¹⁰ akik Szenci Molnár 1607. június 18-i marburgi beiratkozásakor¹¹ már valamennyien hivatalukban voltak.¹²

Mint azt Szenci Molnár naplójában feljegyezte, Matthaueusszal még 1601-ben Herbornban ismerkedett meg.¹³ Az idősebb Gocleniusszal, Goddaeusszal, Schönfelddel és Vultejusszal már Marburgba érkezésekor megismerkedhetett, mivel Johannes Piscator (1546–1625) herborni teológiaprofesszor 1607 májusában Szenci Molnárt hozzá írt levelében arra kéri, hogy ha Marburgba érkezik, nevében üdvözölje őket.¹⁴ Molthert Váradí Farkas Gergely, Marburgban tanuló magyar diák 1608. június 26-án kelt, Szenci Molnárhoz írt levelében közös ismerősükként említi.¹⁵ Az idősebb Goclenius, Egli és Kirchner lakodalma irtak köszöntő verset 1611 őszén, Sturm pedig 1612-ben üdvözölte verssel.¹⁶

A herborni bejegyzők között szerepel Johannes Piscator,¹⁷ aki a herborni főiskolára korábban, 1600. november 26-án¹⁸ beiratkozó Szenci Molnárnak is tanára volt,¹⁹ majd 1604-ben üdvözlőverset írt a *Dictionarium Latino-Ungaricum*hoz, és később is leveleztek.²⁰ Ugyancsak emléksorokat írt Lemker albumába Georgius Pasor (1570–1637) a görög nyelv professzora,²¹ aki már Szenci Molnár beiratkozásakor is a főiskola tanára volt, és szintén üdvözlőverset írt a latin-magyar szótárhoz.²²

⁸ *Die Matrikel der Hohen Schule und des Paedagogiums zu Herborn*. Hrsg. von Gottfried ZEDLER und Hans SOMMER (a továbbiakban: MSH). Wiesbaden 1908. 58, 716. /Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Nassau V./ – LEMKER *Disputatio politico-juridica de majestate ejusque jure* című munkáját a wiesbadeni Hessische Landesbibliothekben őrzik.

⁹ Album ff. 117, 241, 250.

¹⁰ Album ff. 103, 106, 107, 134, 135, 138, 139r, 140, 142.

¹¹ CSSM 21.

¹² *Catalogus professorum Academiae Marburgensis. Die akademischen Lehrer der Philipps-Universität in Marburg von 1527 bis 1910*. Bearb. von Franz GUNDLACH. Marburg, 1927. 12, 14–15, 80–81, 91–92, 320, 366, 388.

¹³ *Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*. Kiad. DÉZSI Lajos (a továbbiakban: NLI). Bp. 1898. 32; lásd még *Szenci Molnár Albert naplója*. Közzéteszi SZABÓ András (a továbbiakban: SzMAN). Bp. 2003. 76, 141. /Historia Litteraria 13./

¹⁴ NLI 209.

¹⁵ Uo. 273.

¹⁶ Uo. 450–452, 454, 458–459.

¹⁷ Album f. 145.

¹⁸ MSH 32.

¹⁹ Az általa Szenci Molnár részére 1601. július 19-én kiállított bizonyítványt lásd NLI 433–434.

²⁰ Uo. 36, 167, 208–209, 315.

²¹ Album f. 150.

²² NLI 36.

Lemker emlékkönyvében Szenci Molnáron kívül nincs más magyar bejegyző, jóllehet 1610. július 12-én Szenci Molnár azt írta be naplójába, hogy Wittenbergből nyolc magyar diák érkezett Marburgba.²³ A további magyar szerzőtől származó emléksorok hiányának egyik oka az, hogy bár két és fél hónappal Lemker előtt a nyolc diák közül hat beiratkozott a marburgi egyetemre,²⁴ – a maradék kettő már korábban, 1610 augusztusában a heidelbergi egyetemnek lett a hallgatója²⁵ –, a hat diák közül kettő már 1610 szeptemberétől, további négy pedig 1611. március 21-től a heidelbergi egyetemen folytatta tanulmányait.²⁶ Így abban az időszakban, amelyből Lemker albumában a marburgi bejegyzések zöme származik (1611 áprilisa–júniusa, vagyis az ottani tanulmányainak befejezése körüli időszak) Szenci Molnáron kívül már nem tartózkodtak magyarok a városban.²⁷ A további magyar bejegyzések hiányának másik oka az, hogy Lemker Herbornban sem találkozhatott magyarokkal, hiszen Szenci Molnár második, 1607. április 5-i beiratkozása²⁸ óta egészen 1614-ig, amikorról az album utolsó, Herbornban készült bejegyzése származik, nem iratkozott be magyar diák a főiskolára.

Szenci Molnár 1611. május 24-én Marburgban jegyezte be sorait Lemker emlékkönyvébe:

Rebus in adversis pariter rebusq(ue) secundis,
Arx mea semper erit, petraq(ue) firma Deus.

Recta valent obliqua cadunt, stat gloria veris,
Turpes eventus quae simulantur habent.

Virtute et eruditione conspicuo
juveni Dn. Johanni Lemkero,
convictori et amico suo p(rae)claro
amoris et memoriae causa sc(ri)bsit

Albertus Molnar Szenciensis Vngarus.

Marburgi 24 Maji 1611.²⁹

Eszerint Lemker Marburgban Szenci Molnár asztaltársa volt.

²³ Uo. 51–52; SzMAN 82, 156.

²⁴ 1610. július 11-én Fegyverneki Hajtó János, Szepsi Korocs György, Szepsi Bényés Pál, Varsányi Pastoris Dániel, Kertvélyesi Pastoris János, július 22-én Tasnádi Kincses Imre iratkozott be az egyetemre. Lásd CSSM 51.

²⁵ Komáromi Lengyel Miklós és ifj. Bornemisza János. Lásd *Die Matrikel der Universität Heidelberg von 1386 bis 1662. II.* Bearb. und hrsg. von Gustav TOEPKE (a továbbiakban: MUH). Heidelberg, 1886. 250.

²⁶ 1610 szeptemberében Fegyverneki Hajtó és Tasnádi Kincses, 1621. március 21-én Szepsi Korocs, Szepsi Bényés, Varsányi Pastoris és Kertvélyesi Pastoris iratkozott be az ottani egyetemre. Lásd MUH 250, 252.

²⁷ A teljesség kedvéért megemlítendő, hogy van az albumban két, 1612. június 8-i marburgi bejegyzés (Album f. 139r-v). Ezek egy alkalmi marburgi látogatás emlékei lehetnek, hiszen az 1612-es évet zömmel herbormi emléksorok képviselik. 1612-ben beiratkozott ugyan egy magyar diák, Ceglédi S. Pál a marburgi egyetemre – az anyakönyv szerint az év utolsó napjaiban (lásd CSSM 67) – ő azonban 1613. április 9-től már szintén a heidelbergi egyetemen folytatta tanulmányait (lásd MUH 264), így Lemker vele sem találkozhatott.

²⁸ „Albertus Molnar Szenciensis Ungarus repetiit scholam Nassovicam. 5. Aprilis [1607]”. Lásd MHSZ 47.

²⁹ Album f. 252.

Az emlékkönyv egy másik, közvetlenül Szenci Molnáré után következő bejegyzéséből az is kiderül, hogy rajta és Lemkeren kívül még egy személy ült rendszeresen az asztalnál: Daniel Breslerus Gdańskból érkezett diák, aki 1610. június 23-án iratkozott be a marburgi egyetemre,³⁰ és Lemkert 1611. május 28-án kelt emléksoraiban szintén „convictor”-nak nevezi;³¹ így vele újabb névvel bővül Szenci Molnár alkalmi ismerőseinek a sora.

Szenci Molnár naplójában az 1611 márciusa és júliusa közötti időszak leírása sajnos, eléggé hézagos: március 24-én (ami ebben az évben húsvétvasárnap volt) Heidelbergben V. Frigyes (1596–1632) pfalzi választófejedelemnek ajándékozott egy példányt a *Lexicon Latino-Graeco-Hungaricum*ból, húsvét másnapján pedig a fejedelem palotájában ebédelt.³² A következő bejegyzés 1611. április 17-ről származik, amikor Móríc hesseni tartománygrófnak (1572–1632) ajándékozta szótárát, és házassága ügyében kérvényt nyújtott be hozzá. Végül július 14-én azt írta be naplójába, hogy elhagyta Marburgot a pestis miatt.³³

Az ismeretlen bejegyzés a hiányos életrajzi kronológiát egészíti ki, és arról tanúskodik, hogy 1611 májusának második felében Szenci Molnár még Marburgban volt.

BUIJTÁS LÁSZLÓ ZSIGMOND

Rumy Károly György csak külföldön nyilvántartott műve. 2001-ben Budapesten két, majdnem teljesen azonos témájú kiállítást rendeztek. Mindkettőn 19. századi művészeknek magyar tájakat megörökítő, gyakran sokszorosított műveit mutatták be a rendezők. Az első a Szépművészeti Múzeumban március 9-étől május 27-éig volt látható,¹ a másik a Közép-európai Kulturális Intézetben szeptember 20-ától október 20-áig tartott nyitva.² Mindkét bemutatón méltán kiemelt helyen szerepeltek az Adolf Kunike kiadásában megjelent Duna-menti településeket ábrázoló litográfia-sorozat lapjai.³ A kiadványt Robert Wagner a kor kétségtelenül leghíresebb dunavidéki látképösszeállításának nevezi, ami azért meggyőző, mivel ő volt a Monarchia sokszorosított vedutasorozatait feldolgozó,

³⁰ CSSM 51.

³¹ Album f. 253.

³² NLI 52; SzMAN 83, 157. Vö. KOVÁCS Sándor Iván–KULCSÁR Péter: *Szenci Molnár Albert V. Frigyes pfalzi választófejedelemnek dedikált könyvei a Vatikáni Könyvtárban.* = Magyar Könyvszemle 1970. 251–252.

³³ NLI 53; SzMAN i. h.

¹ *Útjázok / Travel Impressions.* Szépművészeti Múzeum Grafikai Osztálya. Rendezte és a katalógust írta GONDA Zsuzsa. Bp. 2001.

² *Dunai vázlatok. 19. századi rajzolóok táj- és városképei / Sketches on the Danube. Vedutas by 19th Century Artists.* Közép-európai Kulturális Intézet. Szerk. GELLÉRI Katalin, rend. BASICS Beatrix. Bp. 2001.

³ *Zwey hundert vier und sechzig Donau-Ansichten nach dem Laufe des Donaustromes von seinem Ursprunge bis zu seinem Ausflusse in das schwarze Meer.* Sammt einer Donaukarte herausgegeben von Adolph KUNIKE. Historienmaler und Inhaber eines lithographischen Institutes. Begleitet mit einer topographisch-historisch-ethnographisch-pittoresken Beschreibung von Dr. Georg Carl Borromäus RUMY, ... Wien, auf Kosten des Herausgebers, gedruckt bey Leopold Grund 1826. Vö.: NEBEHAY, Ingo–WAGNER, Robert: *Bibliographie altösterreichischer Ansichtenwerke. II.* Wien, 1982. 336. sz. – Reprint kiadás megjelent: München, [1978]. Az Országos Széchényi Könyvtárban jelzete: Dm 1576.

sokat forgatott korpusz egyik szerzője, tehát a téma egyik legjobb ismerője.⁴ Emellett az is biztos, hogy a kiadvány a bécsi litográfia egyik legkorábbi és legjelentősebb vállalkozása volt. A 264 látkép az 1821 és 1826 között eltelt időben, négyesével csoportosítva, havonta jelent meg, az eredeti borítók fennmaradtak a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képesarnokának gyűjteményében. A lapok az első állapotban nem kaptak számot, de ismert római számozású második állapotuk is.

A sorozat kiadója a német származású Dr. Adolf Kunike (1777–1838), festő és grafikus, aki a bécsi képzőművészeti akadémián tanult és történeti festőként kezdte pályafutását.⁵ Alois Senefelderrel, a litográfia feltalálójával megismerkedvén Bécsben is dolgoztak együtt. Az új művészi sokszorosító eljárást elsajátítva jelentős szerepet játszott annak bécsi bevezetésében és népszerűsítésében. Bécsben lapjai litográfia-inkunábulumoknak számítanak. Litográfiatörténeti szempontból még fontosabb azonban kiadói tevékenysége, amelynek több látképsorozatot köszönhetünk, köztük a legjelentősebb, a dunai látképes album volt.

Kunike a *Donau-Ansichten* képeinek művészi megvalósítását a hírneves tájképfestő-familia fejére, Jakob Altra (1789–1872) bízta.⁶ Őt azonban a török megszállás alatti területen az utazás nehézségei elriasztották attól, hogy Belgrádnál tovább utazzék. Helyette Kunike a vejét, a Bécsben az 1820–30-as években működött litográfus Ludwig Erminyt bízta meg a további rajzok elkészítésével.⁷ Ezt a körülményt a füzetborítók szövegei is jelzik. A litografálás megoszlik maga Alt, Kunike és az ő munkatársai között, akik közül Alois von Saart⁸ és Franz Wolfot⁹ ismerjük név szerint. A szignatúrák és a litográfusok munkamegosztása közötti viszonyról az Alt által rajzolt lapokat illetően stíluskritikai vizsgálat alapján Gmeiner-Hübel disszertációja nyújt felvilágosítást.¹⁰ A látképek rajzolásában és litografálásában közreműködő művészeknek nem sikerült mindig egyenletes művészi színvonalat elérniök. Ebben a művészek tehetsége mellett az új technikának, a litográfiának szokatlansága is közrejátszott. De – amint ezt Rummy az alább idézendő bevezetésben megállapítja – a vedutáknál a hitelesség szempontja megelőzi a művészi niveau-ét.

A kísérő szövegnek a címlapon felsorolt jelzőit úgy kell értelmeznünk, hogy Adolf Kunike a 18. században kialakult és a következőben rendkívüli népszerűsége jutott „voyages pittoresques” egyik korai példáját teremtette meg. Előkelő és gazdag utazókat kísérő vagy élelmes kiadók megbízását megvalósító művészek a 19. században számos esetben követték ezt a példát. Az útközben készült vázlatok később, otthon nyerték el végleges és többnyire sokszorosított formájukat. A tájképeket az ábrázolt település vagy tájrészlet földrajzi, történeti, és művelődéstörténeti érdekességeinek olvasmányos formában megírt leírása kíséri. A Kunike-féle munka képcinek magyarázó szövege a szepességi Iglón született Rummy Károly Györgytől származik, aki a címlapon a klasszikus irodalom, a filozófia és a történeti tudományok nyugalmazott professzorának nevezi magát, és a következő címeteket sorolja még fel: a prágai tudományos társaság, a bécsi, prágai, brünni, klagenfurti mezőgazdasági társaságok, a göttingi tudományos társaság és a porosz akadémia hasznos tudományok erfurti társaságának tagja.

⁴ WAGNER, Robert: *Gedruckte Donau-Ansichten von 1493 bis 1900*. In: *Lüneburger Beiträge zur Vedutenforschung*, II. Hrsg. Angelika MARSCH und Eckhard JÄGER. Lüneburg, 2001. 127.

⁵ THIEME–BECKER: *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler* 22. kötet. Leipzig, 1928. 105–106.

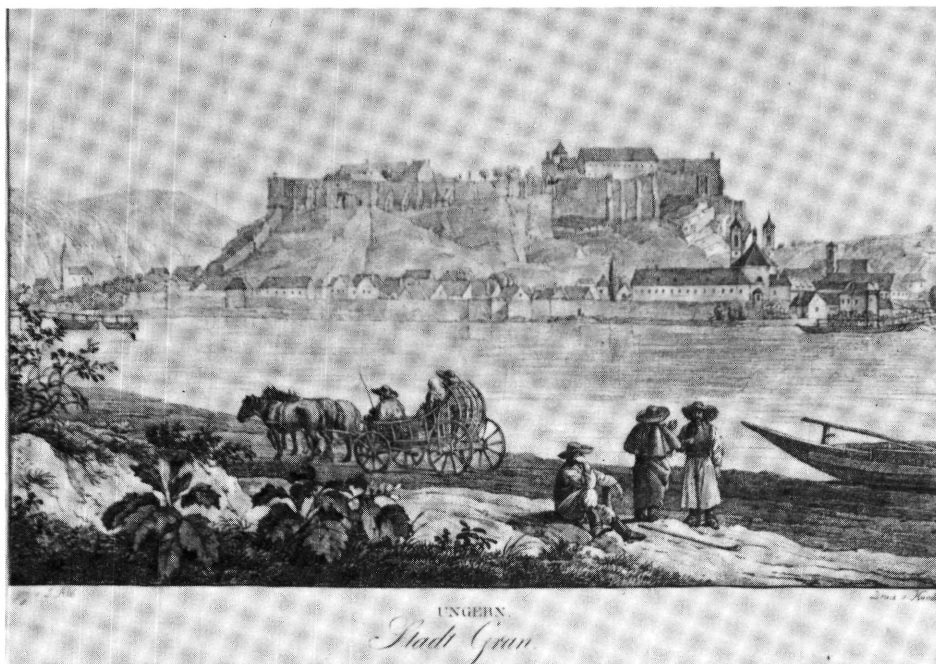
⁶ GMEINER–HÜBEL, Gabriele: *Jakob Alt (1789–1872). Leben und Werk*. Gépíratos disszertáció. Graz, 1990.

⁷ SAUR: *Künstlerlexikon*. 34. kötet. München–Leipzig, 2002. 42.

⁸ THIEME–BECKER: *i. m.* 29. kötet. Leipzig, 1925. 278.

⁹ THIEME–BECKER: *i. m.* 36. kötet. Leipzig, 1947. 196.

¹⁰ GMEINER–HÜBEL: *i. m.* 123–130.

*Esztergom, Rumy utolsó éveinek színhelye:
A. Kunike litográfiája J. Alt rajza alapján a „Donau-Ansichten”-ből*

A szöveg bevezetésében előadja a kiadvány létrejöttének rövid történetét, és közli a bel- és külföldi előfizető előkelőségek névsorát. Elmondja, hogy a szövegnek a rendelkezésre álló túl rövid idő alatti megírását nagy elfoglaltsága miatt nem vállaló Dr. Franz Sartori maga helyett javasolta őt a feladatra. Ez a változás egyébként a képek számára nyomtatott borítón is olvasható. Rumy saját véleménye szerint a feladat megoldására alkalmassá teszi, hogy magántudósként él Bécsben, tehát lesz ideje a munkára, és a Dunamenti településeket – főleg Magyarországon – saját tapasztalatából jól ismeri, könyvtára pedig tartalmazza a szükséges forrásműveket. A Magyarorszáig terjedő Duna-szakasz városai közül – birodalmi patriotizmusának megfelelően – Bécsről ír legtöbbet. A magyar városok sorából Győr hiányzik, azt látkép sem képviseli a sorozatban. Az Aldunai részekhez érkeve megjegyzi, hogy maga is érzi, hogy itt kissé rövidebbek a szövegek, de azt hozza fel mentésére, hogy az elején kissé elszámította magát, és kevés hely maradt a későbbi részek leírására. Egyébként a művészeti kérdésekhez is ért, esztétikai előadásokat is hallgatott, és rajzot tanított is. A szöveg végén a Duna-vidék földrajzára és történelmére, gazdasági és néprajzi kérdésekre vonatkozó tekintélyes irodalmat közöl, amely a régebbi és kortárs szerzők munkáira is kiterjed. Végül megjegyzi, hogy a folió méret ugyan nehézkes utazás közben, de az előfizetők kívánsága volt, hogy a szöveg a képekkel azonos formátumú legyen. Amennyiben lehetősége lesz rá, később a szöveget kisebb méretben is megjelenteti, ami által az utazás közbeni betekintésre alkalmasabb lesz. Ez is azt mutatja, hogy a tudományos országismertetés (Landeskunde) és a Baedeker-műfajt nem választja el átjárhatatlan fal.

Érdekes, hogy a magyar tudományos irodalom Rumynak erről a munkájáról elfelejtkezett. Nem szerepel Kőrösi László biográfiájában sem,¹¹ aki tételesen felsorolja Rummy műveit. Hiányzik Petrik bibliográfiájából,¹² és Szinnyei lexikonjából is.¹³ Ennek a következménye az, hogy a művészettörténeti említések sem térnek ki arra, hogy itt nemcsak magyar témájú vedutákkal van dolgunk, de a ritka és értékes kötet egy – bár jórészt német nyelven író – hazánkfia nevét ismertette meg külföldön. A feledés okát abban kell keresnünk, hogy a Széchényi Könyvtárban nem volt meg a kötet teljes példánya, csak 1980-ban szerezték meg a reprint kiadást. A *Donau-Ansichten* címlapján kívül egyedül a Wurzbach lexikonban találjuk meg Rummy nevét.¹⁴ Ennek következtében a későbbi német irodalom is számon tartja.¹⁵

Nem lehet most feladatunk Rummy irodalmi jelentőségének meghatározása, vagy annak megítélése, hogy munkássága hogy viszonylik a magyar irodalomtörténethez, ezért nem tartjuk szükségesnek az újabb irodalom áttekintését, elég ha megemlítjük, hogy Szerb Antal „csodálatos tevékenységű”-nek nevezi,¹⁶ és az ő írásai jelentik a 19. század elején az egyik vékony eret, amelyen a németül olvasók a magyar irodalomról tudomást szerezhettek. Német anyanyelvű hazánkfia e népszerűnek szánt, anyagi nehézségekkel terhelt bécsi évei folyamán írott munkája mindenestre megérdemli a beillesztést a magyarországi német irodalom történetébe. Ennek megfelelően megállapíthatjuk, hogy Claudio Magris szép és tanulságos *Duna* könyvében, ahol a téma korábbi feldolgozásaira hivatkozik,¹⁷ helye volna Adolf Kuniké képesszeállításának is.

RÓZSA GYÖRGY

Adatok I. (Nagy) Lajos király korának képzőművészetéről a felvilágosodás és a korareformkor hazai sajtójában. A felvilágosodás és a korareformkor hazai sajtóirodalma nemcsak a kortárs honi és külföldi képzőművészet és művészeti élet eseményeiről tudósított, hanem – a művelődési eszmény erősödésével párhuzamosan – figyelmet szentelt a nemzeti művelődés fénykoraiként értékelt korábbi időszakoknak is. A képzőművészetnek és irodalomnak a literátus, tudós réteg képviselői között toposzszerűen emlegetett Mátyás-kori virágzása¹ mellett – amelynek legfontosabb eseményei és eredményei még a magyar művelődési viszonyok iránt többnyire kritikus külföldi tudósok és utazók²

¹¹ KÖRÖSY László: *Rummy élete*. Bp. 1880. 92–96.

¹² PETRIK Géza: *Magyarország bibliographiája 1712–1860. III.* Bp. 1891. 257–258.

¹³ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. 11. köt. Bp. 1906. 1392–1399.

¹⁴ WURZBACH, Constant von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. 27. köt. Wien, 1874. 265.

¹⁵ THIEME–BECKER: *i. m.* 22. köt. 105. – NEBEHAY–WAGNER: *i. m.* II. 336. sz. 119. – SAUR: *i. m.* 34. köt. 42.

¹⁶ SZERB Antal: *Magyar irodalomtörténet*. Bp. 1935. 275.

¹⁷ MAGRIS, Claudio: *Duna*. Ford. KAJTÁR Mária. Bp. 1992. Például Sigmund von BIRKEN 1664-ben megjelent *Donau-Strandja*, és Luigi Ferdinando MARSIGLI Duna-térképe 1726-ból, 33. és 41.

¹ A Janus Pannonius költészetét értékelő ún. Janus-hagyomány történetéhez pl. vö.: GERÉZDI Rabán: *Egy költői hírnév története*. = Irodalomtörténeti Közlemények 1962. 720–732; SZELESTEI N. László: *Adatok Janus Pannonius 18. századi ismeretéhez*. In: *Janus Pannonius és a humanista irodalmi hagyomány*. Szerk.: JANKOVITS László, KECSKEMÉTI Gábor. Pécs, PJTE, 1998. 51.

² Mátyás király gazdag budai könyvtáráról és a palotát egykor díszítő, 1526-ban Konstantinápolyba hurcolt három bronzszoborról pl. számos külföldi látogató mellett Edward Browne angol utazó is részletesen beszámolt. BROWNE, Edward: *Durch Niederland, Teutschland, Hungarn, Serbien, Bulgarien... gethane gantz sonderbare Reisen...nunmehr...in die Hoch-Teutsche übersetzt...*

előtt is ismeretesek voltak – a sajtóban több tudósítás és tanulmány foglalkozott Nagy Lajos korának művészeti emlékeivel. Néhányuk összegyűjtése – a Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeumában 2004-ben megrendezésre kerülő nagyszabású Mariazell-kiállítás tükrében – talán nem lesz időszzerűtlen.

Az említések egy részét azok a napihírek³ és reklámok tették ki, melyek publicisztikai jelleggel, közhelyszerűen hivatkoztak a Nagy Lajos uralkodása alatti kulturális-művészeti virágzás hagyományára. A budai királyi egyetemen 1784-ben rendezett ünnepségen – olvashatjuk a Keresztury József bécsi udvari ágens által indított latin nyelvű *Ephemerides Vindobonenses*-ben – Szerdahelyi György esztétika professzor a Curia jelenlévő képviselői előtt a szépművészeteknek és a tudományoknak I. Lajos és Corvin Mátyás uralkodása alatti dicsőséges, fényes kezdeteiről, illetve Mária Terézia és I. József alatti virágzásáról beszélt.⁴

A mariazei kegyhely⁵ meglátogatása és megajándékozása nemcsak a mélyen vallásos Mária Terézia uralkodása idején, hanem később is gyakran szerepelt a fejedelmi programokban. 1802-ben – tudósított a *Bécsi Magyar Hirmondó* – a Bécsből Olaszországba utazó nápolyi királyné és családja Sankt Pöltenen keresztül Mariazellbe érkezett.

„Itt, az Iső Lajos Magyar Király által építtetett nagy templomban, mellyben áll a' B. Sz. Mária tsudákat tett képe, végezte ájtatosságát Ő Felsege egész Királyi Familiájával egygyütt; a' hova egy drága ajándékot is vitt magával a' Felseges Királyné, melly tiszta ezüsből készült itten, [azaz Bécsben, P. J.] 's azon nagy asztalnak, a' nép felé szolgáló oldalát fogja be egészszen, a' mellyen Misét mondanak a' B. Sz. Mária oltára előtt. Ezen a' nagy ezüst táblán ki vagynak ezüsből tsinálva nem tsak az örök emlékezetű Mária Theresia Királynénknak Magzatjai, hanem a' Felseges Nápolyi Királynének Maradékai is.”⁶

Nürnberg, (verlegts Johann Zieger) 1686. 93–94. (Eredeti kiadása: *A brief account of some travels in Hungaria, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thessaly, Austria...* London, 1673.) vö.: BALOGH Jolán: *A művészet Mátyás király udvarában. I–II.* Bp. 1966. 141.

³ 1778-ban a pozsonyi kórház építéskor I. Lajos és Zsigmond korában vert pénzeket találtak. *Pressburger Zeitung* 1778. 43. sz. 1. n.

⁴ „Buda, 13. Sept. Cum Regia scientiarum Vniuersitas 6. h. m. annum scholasticum et suam hac in vrbe in annum septimum commorationem terminaret, Programma Georgius Aloysius Szerdahely, Aesthetics Doctor, praesentibus vtriusque Curiae membris, habit, tantaque cum facundia disseruit, vt ab omnibus eximia laude ornaretur. Elegantissimo nempe sermone praeclara bonarum artium et scientiarum in Hungaria, regnantibus Ludouico I. et Mathia Coruino, initia, tum felices, Augusta Maria Theresia Regina, earum progressus breui compendio complexus est, ac denique Augustissimi Imperatoris ac Regis Josephi II. paternam in transferenda Pesthinum scientiarum Vniuersitate prouidentiam ingenue dilaudauit.” *L. Ephemerides Vindobonenses* 1784. 458. A lapról vö.: *A magyar sajtó története. I. 1705–1848.* Szerk.: KÓKAY György. Bp. 1979. 66–68.; BUZINKAY Géza: *Kis magyar sajtótörténet.* Bp. 1993. 10.

⁵ A legenda szerint 1363-ban a többszörös túlerőben lévő pogányok ellen készülő I. Lajos király hadisátrában Szűz Mária képe előtt imádkozott. Az uralkodó álmában megjelent Mária, aki győzelmet ígért neki, s megparancsolta, hogy a győzelem után tiszteletére Zellben pompás templomot építsen. Hogy a királynak ne legyen kétsége, Szűz Mária az asztalon lévő szentképet az alvó uralkodó mellére helyezte. Az álmából felriadt király szíve harcra gerjedt, s vitézei segítségével győzedelmeskedett az ellenségen. Vö.: SCHERER, P. Henrico: *Atlas Marianus.* Mainz, 1702, 55.; SZILÁRDFY Zoltán: *Barokk szentképek Magyarországon.* Bp. 1984, 14. kép.; BARNÁ GÁBOR: *Máriacell és Magyarország. Adalékok a Celli Mária – Magna Domina Hungarorum hazai tiszteletéhez.* = *Ars Hungarica* 1997. 1–2. sz. 199–200.

⁶ *Bécsi Magyar Hirmondó* 1802. II. 137–138.

A Kultsár István szerkesztésében megjelenő *Hazai Tudósítások* hasábjain Marczinkay Elek „Képiró” 1807-ben a reklámszempontokat sem nélkülöző hosszú programírást közölt. A cikkben – amelynek végén felajánlotta festői szolgálatait a művészeteket támogatni szándékozó hazafiaknak – a szépmesterségek hazai fejlesztésének szükségességét hangoztatta. Feleslegesnek ítéli,

„hogy hosszasan előadja, mennyi ditsőséges előkelés háramlik a’ szép mesterségekből minden Nemzetekre, a’ hol ezek menedék helyet és nagy lelkű védelmezőket találnak. – Elmúlt Görög Ország és néma emlékezetét tsupán a romló időnek megemésztő kezeitől fön maradt ritkaságiban szemlélhetjük felséges remekeit, a’ melyeket a’ máj tudós világ vetekedve tsudál.” „Mennyire betsülnénk mi Istváninknak, Lajosinknak és egy elfelejthetetlen, és halhatatlan Mátyásunknak képeiket, ha ezek eredeti valóságokban megvolnának!”⁷

Annak a korban gyakran hangoztatott nézetnek a visszhangjával találkozunk itt, mely szerint a korábbi időszakokban a magyaroknak is voltak nagyszerű művészeik és nagylelkű mecénásaik, a művészeti emlékek azonban az állandó háborúk miatt szinte teljesen elenyésztek.⁸ A nemzeti művelődés hívei ezzel a gondolatmenettel kívánták azt az elsősorban külföldiek által hangoztatott véleményt cáfolni, miszerint a magyarok csak a fegyverforgatásra alkalmasak, a művészetek és a tudományok művelésére és élvezetére nem.⁹ Ugyanez a szemlélet fogalmazódik meg – a megmaradt hazai művészeti emlékek védelmének fontosságára figyelmeztető utalással kiegészítve – az újság egy másik tudósításában is: Nagy Lajos székesfehérvári kápolnája nemcsak az építető emlékezetét, hanem „Nemzetünk ditsőségét” is megörökítette volna, ha a költségek kiméltése végett a legutóbbi időkben le nem rombolják, hiszen a történelem viharai ellenére fennmaradt művészeti emlékek „a’ Magyarok jó ízlésének tanúbizonyságai”.¹⁰

A Nagy Lajos korának művészetével foglalkozó sajtóemlékek másik csoportját azok a tanulmányok és műismertetések tették ki, amelyek az uralkodó korából fennmaradt, illetve abból az időszakból származónak vélt építészeti, képző- vagy iparművészeti emlékekkel foglalkoztak. A Bécsben 1771 és 1776 között Tersztyánszky Dániel által szerkesztett, de valójában a bécsi udvari könyvtár

⁷ Hazai Tudósítások 1807. II. 163–164. Marczinkay a Ditső Nemzethez címzett, olaszországi tanulmányútjához támogatókat kereső későbbi felhívásában fontosnak tartja az irodalmi műveltség hagyományának ápolását is: „Most ujjollag... a’ Nemzet legfelfelhetőbb kintsét, az ő halhatatlan ’s mind eddig megörzött örökségét, az Árpádok, Istványok, Lászlók, Andrások, Lajosok, és Mátyások nyelvét, nemzeti méltóságára emelni kívánnya...” L.: Hazai és Külföldi Tudósítások 1826. I. 1. levél toldaléka, 4.

⁸ Nekünk is voltak jeles képiróink, például Kupeczky János, Mányoky Ádám, Oeser Frigyes – írja Marczinkay – legtöbbjük azonban a mostoha körülmények miatt külföldre kényszerült. Tervbe vett itáliai tanulmányútján a festészetben való tökéletesedés mellett felkeresné a dicsőséges magyar múlthoz kapcsolódó műalkotásokat, s lemásolná az itáliai múzeumokban található magyar vonatkozású festményeket, hogy a Nemzeti Múzeumban kiállíthassák őket. L.: Hazai és Külföldi Tudósítások 1826. I. 1. levél toldaléka, 1–8.

⁹ TARNAI Andor: *Extra Hungariam non est vita...* (Egy szállóige történetéhez.) Bp. 1969.; PAPP Júlia: „...nem szűkölködik már a Magyar a’ Kultúrában...” (A művelődési téma a 19. század hazai képzőművészetében – egy nemzet-karakterológiai toposz változásának tükrében.) = *Művészettörténeti Értesítő* 2001. 3–4. sz. 294–296.

¹⁰ Hazai Tudósítások 1806. 235–236.

tudós igazgatója, Kollár Ádám szellemi irányításával megjelent magyar érdeklődésű, német nyelvű folyóirat, az *Allergnädigst privilegierte Anzeigen*¹¹ a mariazelli kegytemplomról közölt ismertetőt. Az 1772–73-ban megjelent cikksorozat¹² a *Sechstes Jahrhundert der zu Mariam nach Zell in Steyermark angefangenen Wallfahrt, mit dazu gehörigen Nachrichten, herausgegeben von P. Bertholdo Sternegger, des H. Benediktordens im Stift St. Lambrecht Professoren, und Schatzmeister alldort. Steyr gedruckt bey Gregori Menhardt, im Jahre 1758.* című könyvet mutatta be. A cikksorozat „von R” monogrammal jelzett szerzője írt a templom építéséről, kincstárának bővítéséről, a későbbi fejedelmi látogatásokról. Említést tett a Nagy Lajoshoz kapcsolódó képcsodáról¹³, s a magyar királynak az építésben játszott szerepéről.

„Ludwig der erste König in Ungarn ließ dieses Gebäude gänzlich wiederreißen, und baute an dessen Stelle, ein anders weit herrlichers dergestalten, daß nur die heilige Kapelle alleine ohne Veränderung stehen geblieben; Er versahe zugleich dasselbe, nach dem Zeugniß des Johann Thurócz, mit allerhand zum Gottesdienst gehörigen Gefäßen, Kelchen, Büchern verschiedenen kostbaren Kirchengerräthe und einem Kelch von purem Golde.”¹⁴

A bemutatott könyvből vett idézetekből az olvasó megismerhette az emlékegyüttessel foglalkozó jelentősebb régebbi leírásokat, krónikákat, tudósításokat is.

Nagy Lajos lányának, Mária királynének egykori tulajdonosként való szerepeltetése merült fel a *Hazai Tudósítások* 1807. évfolyamában közölt, a tornai templom ezüst kelyhéről szóló írásban. A szerző a kehely részletes leírása után kitért az emlék eredetének kérdésére is. Azt a vélekedést, mely szerint az ötvösmű II. András feleségének, a Bánk bán által meggyilkolt Gertrudisnak „ajándéka” lett volna, teljesen elvetette, „mert Andrásnak 3 felesége közül egy sem volt Mária nevezetű, ez a’ kehel pedig Mária kegyességére utal.” Elfogadhatóbbnak véli azok feltevését, akik „Nagy Lajos’ Leányát, Maria királynét, ki 1382 tájon kezdett uralkodni, mint ezen kehelnek szerzőjét, tisztelik. Ezek vélekedésének kedvezni láttatnak a’ 14dik Századból némelly reánk maradott szép régiségeknek hasonló maradványai.” Ismertet ugyanakkor egy újabb nézetet is, amely szerint a kehely IV. Béla özvegyének, Laskaris Máriának „jótéviségétől származott” volna.¹⁵ Bár a szerző neve nem szerepel az újságban, személye az újabb kutatások alapján azonosítható. A cikk szövege pontosan megegyezik ugyanis azzal a leírással, amely az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található „Collectio Manuscriptorum argumenti varii...” című kolligátumban olvasható. Ezt a történeti feljegyzéseket is tartalmazó kéziratot 1856-ban Veszerle József özvegye ajándékozta a könyvtárnak, a tornai kehelyről szóló tudósítás szerzője tehát a tudós numizmata volt.¹⁶ A kehely

¹¹ *A magyar sajtó története... i. m.* 1979. 63.

¹² *Allergnädigst privilegierte Anzeigen* 1772. 282–284, 290–292, 298–301, 314–315, 321–323, 337–341, 361–363, 369–372, 386–388, 393–394, 1773. 33–34.

¹³ *Allergnädigst privilegierte Anzeigen* 1772. 338.

¹⁴ *Allergnädigst privilegierte Anzeigen* 1772. 315.

¹⁵ *Hazai Tudósítások* 1807. I. 402–403. A tornai kehelyről I.: H. KOLBA Judit: *Szent Borbála kehely.* = Művészet, 1983. 4. sz. 14–17.; *Művészet Zsigmond király udvarában 1387–1437.* Katalógus. Bp. 1987. Szerk.: BEKE László, MAROSI Ernő, WEHLI Tünde. Ebben az Ö.9. katalógusszám alatt K. J. (Kolba Judit): *Kehely Tornáról.* II. 415–417.

¹⁶ KERNY Terézia: *Bibliográfiai adalék a tornai kehely kutatástörténetéhez.* = *Ars Hungarica* 1993. 2. sz. 219–221.

készítetője egyébként az ötvöstárgyon található címer alapján Özdögei Besenyő Pál horvát-szlavón bán volt, aki hivatalát a 15. század elején viselte.¹⁷ A kehely a *Hazai Tudósítások*-beli írás megjelenése után néhány évvel, 1815-ben buzini gróf Keglevich Jánosnak, a templom kegyurának ajándékként a Nemzeti Múzeum gyűjteményébe került.

A felvilágosodás és a korareformkor hazai sajtójában kibontakozó, a honi művészeti, építészeti emlékek felkutatására, megismertetésére és megmentésére irányuló mozgalom¹⁸ képviselői kiemelt figyelmet fordítottak a székesfehérvári főtemplomra, amelyet egy kápolnával egykor Nagy Lajos király is bővített. 1806-ban a *Hazai Tudósítások* művészetben jártas szerzője a Westminster apátsággal, az Escoriallal, a francia St. Denis apátsággal vetette össze a középkori magyar királyok koronázó és temetkező helyének egykori fényét és jelentőségét. A régi síremlékek, címerek, boltozati díszek mellett ismertette a szentélyhez kapcsolt Nagy Lajos kápolna szépségét.

„Ezen kápolna mintegy 10 ölnyi magasságú ékes épület vala, merő faragott kövekből készült, boltozatjainak hajlásain a' Magyar Országhoz kaptolt Tartományoknak márványból faragott czimerei függöttek, régi szokás szerint hajó formára az eleje boltozatokkal fel volt emelve, és így két részre osztva. A' Magyar Régiségnek ily ditsőséges maradványát és Fejérvár régi fényességének kiseded, de jeles képét már Nagy Ignác első Püspök Úr nem isteni szolgálatra, hanem eleség tartásra fordította, és a' Fő Templomnak oszlopaít, mellyekhez volt kaptsolva ezen Kápolna, a nagy köveket máshová akarván fordítani, ledöntötte... Így a' kápolna boltozatain olly repedéseket okozott, hogy a' mostani Püspök...tanátsosabbnak ítélte, hogy a' Magyar régiségnek ezen szép kintsét elrontassa.”¹⁹

A Szent István által épített főtemplom jobb oldalán Nagy Lajos kápolnája állott, bal oldalán pedig – olvashatjuk Fejér Györgynek a Székesfehérvár történetét és művészeti emlékeit ismertető írásában is –

„Corvinus Mátyás Király' Kápolnája, a' mostani Püspöki Udvarban: hajó formájú, 's ékes készületű volt; fenn állott 1800. eszt.eig; Boldogult Milassin Miklós püspöktől rész szerént öszvedülésének veszedelmére nézve, rész szerént, hogy a' Püspöki háznak köveket szerezzen, lerontatott föld színig. Fundamentomí maiglan a' földben vannak. 1789. esztendeig Isteni szolgálatot tartatott benne a' német Hívek' számára...”²⁰

¹⁷ LÖVEI Pál: *Néhány címeres emlék a 14–15. századból.* = Művészettörténeti Értesítő 1991. 1–2. sz. 49–67, ebben Özdögei Besenyő Pál kelyhe: 49–51.

¹⁸ PAPP Júlia: *Hazai művészeti, régészeti és építészeti emlékek ismertetése a felvilágosodás és a korareformkor sajtójában. (Adalékok a műemlékvédelmi gondolkodás kialakulásához.)* = Magyar Műemlékvédelem (Az Országos Műemlékvédelmi Hivatal Évkönyve, 1991–2001) (11.) 2002. 31–78.

¹⁹ A tudósító az íráshoz fűzött jegyzetben is a hazai műemlékek – köztük az esztergomi Porta Speciosa – pusztulását fájjalja: „Nagy Szerentsétlensége Hazánknak, hogy a' Mesterségeknek szép művei, és a' Magyarok jó izlésének tanubizonyosságai részszerént a' vad Szomszédok ellenséges pusztításai; részszerént véletlen esetek által elenyésztek. Így az Esztergomi Fő Templomot és annak Bizantiumi Görög Kőfaragók által mozaik módon felékesített márvány nagy Ajtaja puskaporral vi-gyázatlanul hányatván a' melléke öszvedöntetett Gróf Barkótzí Ferencz alatt...” L.: *Hazai Tudósítások* 1806. 235–236.

²⁰ Tudományos Gyűjtemény 1818. VI. 42–43.

A székesfehérvári bazilika megmaradt részeinek pusztulását a kor neves gyűjtője, Jankovich Miklós²¹ is fájalta.

„Láttam” – írja – „ditsöült Sz. István Apostoli buzgósága” világszerte híres maradványát, a’ Magyarok’ Nagy Asszonya’ gazdag templomának éjszaki oldalát, a’hoz ragasztott bálvány kövekből ékesen faragott sudaras oszlopokat, és ezekből kihajlott külömbféle állatoknak, ’s Képzeteknek kimetszésével ékesített boltozatok’ karjait. – Láttam ennek tulsó oldalán még harmad részben fedél alatt, első Lajos Királytól tizenöt öl hosszára kőből faragott boltozatra, hárnas padolat osztályra felségesen épített, és régisége által már egészen setét éjjelben borult a’ Prépost’ udvarában helyzetett Kápolnát, mellynek magasságát kívülről közel 14 öltre tartottam, és a’ mellyben 1793–5 esztendőknben többszöri ízben ájtatoskodtam de tavali esztendőben ennek elpusztított helyén már üres udvarhelyet találtam.”²²

Azt, hogy Jankovich Miklós aktívan részt vett az ingó művészeti emlékek megmentésében, már a kortársak is említésre méltónak találták: Szent Magdolna rézre festett képét – számolt be Fejér György – a neves műgyűjtő „maga első Lajos Királynak Fejérvári kápolnájából, a nagy oltárról levette, midőn a’ Kápolna Milassin Püspök által Isteni szolgálatokra alkalmatlannak ítéltetett, és utóbb lerontatt.”²³

Egy Nagy Lajos korából származó rendkívüli értékű műalkotás részletes leírásával találkozunk az osztrák birodalmi patriotizmus képviselői, Josef Hormayr és Mednyánszky Alajos által Bécsben indított *Taschenbuch für die vaterländische Geschichte* lapjain. Igaz, az 1824-ben megjelent tanulmány szerzője, Aloys Primmiser²⁴, a bécsi Ambras gyűjtemény²⁵ tudós öre Szent Margit ezüst házi oltáraként (*Der silberne Hausaltar der ungarischen Königstochter Margarethe*) ismertette a műtárgyat, a pompás ötvösdarab azonban valójában Nagy Lajos király anyjának, Erzsébet királynénak a meg-

²¹ Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás (1772–1846). Szerk.: BELITSKA-SCHOLTZ Hedvig. Bp. 1985.; Jankovich Miklós (1772–1846) gyűjteményei. Kiállítási katalógus. Szerk.: MIKÓ Árpád. Bp. 2002.

²² Tudományos Gyűjtemény 1827. II. 46. A székesfehérvári főtemplomról – a fent említett forrásokat is felhasználva – I.: DERCSÉNYI Dezső: *A székesfehérvári királyi bazilika*. Bp. 1943. 61.; MAROSI Ernő: *Mátyás király székesfehérvári sirkápolnája*. In: *Székesfehérvár Évszázadai*. 2. Szerk.: KRALOVÁNSZKY Alán. Székesfehérvár, 1972. 169–184.; FÉNYI Ottó: *A székesfehérvári királyi bazilika és préposti residentia a XVII. században*. In: *Székesfehérvár Évszázadai* 3. Szerk.: KRALOVÁNSZKY Alán. Székesfehérvár, 1977. 127–144.; KRALOVÁNSZKY Alán: *A székesfehérvári Anjou-sirkápolna*. In: *Művészet I. Lajos király korában (1342–1382)*. Katalógus. Bp. 1982. 165–174.; SZAKÁL Ernő: *A székesfehérvári Anjou siremlékek és I. Lajos király sirkápolnája*. In: *Művészet I. Lajos király korában (1342–1382)*. Katalógus. Bp. 1982. 175–182.

²³ Tudományos Gyűjtemény 1817. XI. 29. Vö.: JANKOVICH: *i. m.* 2002. 87. (31. számú tétel: Bűnbánó Szent Mária Magdolna, 1700 körül. Vörösréz lemez. Bp. Szépművészeti Múzeum, Régi Képtár. Ltsz.: 3134.)

²⁴ WURZBACH, Constant von: *Biografisches Lexikon der Kaiserthums Oesterreich, enthaltend die Lebenskizzen der denkwürdigen Personen, welche seit 1750 in den österreichischen Kronländern geboren oder darin gelebt und gewirkt haben*. Wien, 1872. 23. köt. 298–304., ADEL, Kurt: *Joseph Freiherr von Hormayr und die vaterländische Romantik in Österreich*. Auswahl aus dem Werk. Wien, 1969. 31., *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*. Wien, 1979. 281–282.

²⁵ PRIMISSER, Aloys: *Die k. k. Ambraser-Sammlung*. Wien, 1819.

rendelésére készült.²⁶ Primisser írását a mindenre kiterjedő, tudományos igényű monografikus érdeklődés jellemzi, a stiláris és történeti analógiák értő alkalmazása, illetve a rokon művészeti ágak emlékeinek összevetése. Feldolgozása elején a szerző ismertetést közölt az ónémet szárnyasoltárok fejlődéséről, tartalmi és formai sajátosságairól, s megemlíti a műfaj néhány jelentős európai emléket. A Batthyány Vincéné bécsi gyűjteményében lévő emlék ismertetésére áttérve Primisser részletesen leírta az „ónémet” – azaz gótikus – stílusú kápolnácskát formázó, első látásra építészeti modellnek tűnő házioltárt. Ismertette és értelmezte az ábrázolt bibliai jeleneteket, figyelmet szentelt a technikai kidolgozásra – zománcdíszítés, ezüst megmunkálásának módszere stb. – s kitért a formai sajátosságokra: a színek összhangjára, az árnyalatokra, a kompozícióra is. Véleményét, amely szerint a házioltár a 13. században élt Margit magyar királynéé lehetett, azzal támasztotta alá, hogy a műalkotáson mindazt a tökéletlenséget (Unvollkommenheit) megtaláljuk, amelyek ama korszak művészetének sajátosságai voltak, például a karok és kezek ügyetlen állása, a perspektíva hiánya, az építészeti elemek monotoníája stb. Az emlék korára következtetett abból is, hogy rajta az ónémet építőművészet jellegzetességei figyelhetők meg. A csücsívek – ad rövid ismertetést – az épületek fontosabb részein már a 12. században feltűntek, a 13. században pedig már az alárendeltebb helyekre, például az ablakokra is átkerültek. A csücsíves stílus uralkodása, s vele együtt a házi oltárkán megfigyelhető rózsablakoké is a 13. század végére vált jellemzővé. Az érdeklődők számára megadta néhány, a kérdéssel foglalkozó szakkönyv adatait. Az oltár mesterét – írta – nem ismerjük, német vagy osztrák aranyműves munkája lehet.²⁷ Az aranyozott ezüst, áttetsző (transzluclid) zománc triptichon valójában 1340 és 1350 között Párizsban készülhetett. Az oltárt az óbuda klarissza nővérek őrizték, majd amikor 1541-ben, Buda elfoglalása után Pozsonyba menekültek, magukkal vitték. A klarisszák 1714-ben visszaköltöztek Budára. A birtokukban lévő ötvösremeket a rend II. József rendelete nyomán 1782-ben történt feloszlata után egyéb ingóságaikkal együtt 1784 májusában elárverezték. Primisser szerint a műemkek a mohácsi csata és az ország török megszállása után a margitszigeti kolostorból Pozsonyba, a klarisszákhoz, majd a rend feloszlata után Batthyány hercegprímáshoz került. A későbbi kutatások (Fraknoi Vilmos) szerint azonban az ötvösmunkát a feloszlattott klarissza kolostor ingóságainak elárverezésekor valójában nem Batthyány József hercegprímás, hanem gróf Batthyány Ignác egri kanonok, későbbi erdélyi püspök szerezte meg, majd onnan került a püspök unokaöccse, Batthyány Vince feleségének tulajdonába. Az oltárt 1867-ben a Batthyány család Párizsban értékesítette, majd a párizsi Rothschild-gyűjteményből 1962-ben New Yorkba, a Metropolitan Museum of Arts Cloisters gyűjteményébe került.²⁸

Hazai történeti vonatkozásai miatt tartotta ismertetésre érdemesnek Goró Lajos hadmérnök-kapitány, a *Wanderungen durch Pompeii* című, a pompeji és herkuláneumi ásatások során előkeletet ismertető, 1825-ben Bécsben megjelent könyv szerzője Nagy Lajos király öccsének, az Itáliában meggyilkolt András (Endre) hercegnek nápolyi siremlékét. „Egy hazánkat illető történetnek emlékét, melly itt Európának legdélibb szegeletében sok más számtalan monumentumok között mintegy elrejtve fekszik, méltó hogy Magyar hazánk közelebről esmerje.”

²⁶ MIHALIK, S.: *Problems concerning the Altar of Elizabeth Queen of Hungary.* = Acta Historiae Artium 1964. 3–4. sz. 247–298. Mihalik A. Primisser tanulmányát a házioltár első említéseként ismerteti. *i. m.* 249.; *vö.: Művészet I. Lajos király korában 1342–1382.* Szerk.: MAROSI Ernő, TÓTH Melinda, VARGA Lívia. Bp. 1983. 96–97.; *Magyarországi művészet 1300–1470 körül.* 1. köt. Szerk.: MAROSI Ernő. Bp. 1987. 230.

²⁷ Taschenbuch für die vaterländische Geschichte 1824. 97–103.

²⁸ MIHALIK: *i. m.* 1964. 249.

A történeti források szerint felesége, Nápolyi Johanna beleegyezésével meggyilkolt András herceg sírja – írta 1826-ban a *Tudományos Gyűjtemény* Régiségek rovatában Goró Lajos – Nápolyban található, a

„Sz. Januárius püspöki templomban, a' sekrestye ajtaja mellett jobbra. Emlék-köve négy szegletű fejr márványból van szépen kifaragva. Közepét egy párkány, szegeleteit négy tziimer-mező ékesíti. A' felső két mezőbe, melly tojás kerekességű, 's mellyet egy gerenda balról jobbra két egyenlő részre oszt, négy lilium vagyon kivágva. Az alsó két tziimer-mező karika formájú, egyikben balról egy koronázott – a' másikban egy pikkelyes oroszlány van.”

Goró közölte a két címer között elhelyezkedő sírfelirat szövegét, illetve annak a fehér márványtáblának a feliratát, amely a síremlék előtt, a padlón található, s amely arról tudósít, hogy András herceg sírját a templomnak az 1732-es földrengést követő 1733. évi helyreállításakor helyezték át a sekrestye mellé.²⁹

PAPP JÚLIA

Könyvtári állások betöltése a Széchényi Könyvtárban 1896-ban. E rövid tanulmány megkísérli bemutatni – fennmaradt írásbeli dokumentumok alapján – hogyan kerültek betöltésre az állások a millennium évében a Széchényi Könyvtárban, akkori nevén: a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárában.

Vizsgálódásaink a következő kérdésekre keresik a választ. Kik pályáztak könyvtárosi állásra a kor egyik meghatározó jelentőségű intézményébe? Ennek bemutatása szociográfiai jellegű – s bár a minta igen szűk, mint cseppben a tenger, tükröződik benne a társadalmi valóság. Kiket találtak alkalmasnak az állás betöltésére, milyen elvárásoknak kellett a pályázóknak megfelelniök, mi volt tehát a felállított követelmény-rendszer? Ez a válasz már szorosan a könyvtárosképzés témaköréhez kapcsolódik. Végül: milyen módszerrel történt a kiválasztás, s az adott esetekben hozott döntéseket igazolta-e az idő?

²⁹ *Tudományos Gyűjtemény* 1826. VIII. 132–134. A síremlék későbbi ismertetései közül l.: HOVÁNYI Ferenc: *Olasz út 1850-ben. I–II.* Bécs, 1851. II. 137.; ZÁDORI Ev. János: *Utivázlatok Olaszországból, 1867.* = *Magyar Sion* 1868. 708.; SIMONYI Ernő: *András magyar királyfi sírja Nápolyban.* = *Századok* 1868. 211–212.; ÓVÁRY Lipót: *A nápolyi magyar történelmi műemlékek.* = *Budapesti Szemle* 1874. (4.) 407–408.; *A magyar nemzet története.* (Szerk.: SZILÁGYI Sándor) III. köt. *Az Anjou ház és örökösei. (1301–1439).* Írták: PÓR Antal és SCHÖNHERR Gyula. Bp. 1895. 172–173. o. közötti táblán a síremlék fényképével.; Dr. MISKOLCZY István: *András herceg tragédiája és a nápolyi udvar. I.* = *Századok* 1928. 7–8. sz. 799–800. BANFI, Florio: *Ricordi Ungheresi in Italia.* Roma, 1942. 101–102.; GENTHON István kiadatlan kézírata a magyar vonatkozású külföldi művészeti emlékekről. /MTA Művészettörténeti Kutatóintézet Adattára, MKI – C – I – 36./; CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Anjou Endre bibliája.* In: *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar közép-korról.* (Szerk.: SZÉKELY György) Bp. 1984. 390.; BELLÉR Béla: *Magyarok Nápolyban.* Bp. 1986. 44–45.; CSORBA László: *Magyar emlékek Itáliában.* Benda FOTO 2003. 54, 57.

Tárgyunk forrásai a Széchényi Könyvtár irattárában találhatók. A pályázók személyi anyagai természetesen már nincsenek itt, de a belőlük készült táblázatos kimutatás megvan. Fennmaradtak a szakmai vizsgák jegyzőkönyvei és a mindezeket összefoglaló értékelések és a kinevezési javaslatok.¹

1896-ban a Széchényi Könyvtárban két ún. „segédi” állás betöltésére került sor nyilvánosan meghirdetett pályázat útján: egy könyvtárosi és egy levéltárosi állásra a könyvtár levéltári osztályán. Ez utóbbi nem a Kézirattárat jelentette, hanem az ekkor még létező Levéltári osztályt, amelyet csak a két világháború közötti korszakban csatolnak véglegesen az Országos Levéltárhoz. Ezenkívül betöltöttek még egy segédi állást a könyvtárban, de ezt a pályázatás mellőzésével: a kiváló képességű Melich János – aki később a könyvtár igazgatója lett – személyre szóló meghívást kapott az állásra. Kivételek tehát akkor is voltak, de ez esetben teljes joggal.²

A „segédi” állás – más korabeli dokumentumokban „gyakornoki” megjelöléssel – előszobája volt a „segédőri” állásnak, amely már megbecsült státusz volt, hiszen fölötte már csak az „őr”, a custos állt, a könyvtár vezetője. Ugyanígy őr állt a Múzeum többi részlege, a Régiségtár, a Természetiek tára és a többi tár élén, (osztályöröknek is nevezték őket), míg fölöttük az egész intézmény vezetője, a Nemzeti Múzeum igazgatója állt. A segédőrök tudós férfiak voltak: 1892-ben a Nemzeti Múzeum 26 szaktisztviselőjéből 13 volt a Magyar Tudományos Akadémia tagja. A segédek felvételénél tehát már e tudós gárda utánpótlására is gondolni kellett.

A könyvtári állás betöltésére 1896 januárjában, a levéltári állás betöltésére júliusban került sor, de a könnyebb áttekintés érdekében e kettőt összevontan ismertetjük. Az első alkalommal hét, a második alkalommal négy pályázat érkezett, de egy pályázó mindkét esetben jelentkezett, tehát összesen tíz pályázóval foglalkoztak. A tizenegyedik pályázónak, aki már évekkal azelőtt volt egyszer a könyvtár napidíjasa, s azóta a Pénzügyminisztérium irodatisztjeként működött, iratai nem érkeztek be időre, s a felvételi vizsgán sem jelent meg, így őt mellőzni kellett.

A tíz pályázóból hat tanár, közülük az egyik Pesten az országos közoktatási tanácsnál van alkalmazásban, egy tanárjelölt, aki jelenleg is mint napidíjas a könyvtárban dolgozik, egy végzett bölcsészhallgató, aki szintén már másfél évig volt a könyvtár napidíjasa és jelenleg katonai szolgálatát tölti, egy lapszerkesztő és egy volt katolikus pap, jelenleg állástalan. Egy sincs közülük pesti születésű, hárman származnak Erdélyből, de a pályázat benyújtásakor már valamennyinek van budapesti szállása, legalábbis lakcíme. A századvégi főváros értelmiségét tehát a vidék szállítja. Nyolcan folytattak egyetemen bölcsészettudományi tanulmányokat (hatan Budapesten, egy fő Kolozsvárott, egynél nincs megjelölve), négyen szereztek doktorátust. Egy fő járt külföldi egyetemeken is (München, Erlangen). Szerepel egy katolikus és egy evangélikus teológiai végzettség. Egy fő katolikus teológiai tanulmányait megszakítva váltott át világi egyetemre.

Szaktárgyaikat tekintve dominál a magyar nyelv és irodalom, egy fő klasszika-filológus, van egy földrajz–történelem szakpárosítás és egy történelem és segédtudományai végzettség. Hármuknál szerepel még az esztétika, a latin nyelv és irodalom, egynél a német nyelvészet és egynél a művészet-történet. A pályázatokat értékelő Fejérpataky László, a könyvtár akkori őre (vezetője) a túltengő magyar irodalmi végzettségről azt írja, hogy az „mindenesetre oly diszciplína, melynek művelése

¹ OSzK Irattár 85/1896, 391/1896.

² Melich János (1872–1963) nyelvész, egyetemi tanár, az MTA tagja. 1896-tól a Széchényi Könyvtár munkatársa, 1916-tól a Nyomtatványi osztály vezetője, 1919–1922 között a könyvtár igazgatója.

a Múzeumi könyvtárnak mint legnagyobb hungaricum-könyvtárnak tudományos céljaihoz tartozik”, de kevesli a történeti végzettségük számát.³

Nyelvtudás tekintetében a pályázók közül a német nyelvet valamennyien, a latin nyelvet egy kivételével megjelölték, a franciát hatan, a hetedik még tanulja, az angolt hárman, románt ketten, olasz egy, görög egy, szláv nyelveket egy fő „érti”, szerbül és horvátul egy fő beszél. A nyelvtudásnak természetesen fokozatai vannak, a nemcsak értő és fordító, hanem beszélő szintet csak kevesen érték el. A pályázatok elbírálásánál a nyelvismeretnek fontos szerepe volt; Fejérfpataky így ír erről a könyvtárosi állásra pályázók értékelésénél:

„Általában valami kiváló nyelvismeretet a folyamadók közül egyik sem mutathat föl Fülöp Sándoron kívül, ki a németen és francián felül a Múzeum könyvtára nézve fontos román és szerb nyelveken is bír némi jártassággal...”

A könyvtári állás pályázati feltételeinél a szláv nyelvek tudása valamint a paleográfiai ismeretek előnyt jelentettek volna, de ezeket az előnyöket úgyszólván egyik sem igényelheti – megint csak Fejérfpatakyt idézve.

Komolyabb irodalmi munkásságot csak ketten tudnak felmutatni, nem véletlen, hogy ők lesznek a pályázat nyertesei. (Esztegar László, Bartha József.) Rajtuk kívül még négyen hivatkozhatnak nyomtatásban megjelent művekre, egy hivatkozik, de nem bizonyítja, egy fő kéziratban meglévő dolgozatokat említ, kettőnek még nincs irodalmi munkássága, igaz, ők a legfiatalabbak: 23, ill. 24 évesek.

Életkor szerinti megoszlás: 23–24 éves 3 fő, 26–30 éves 3 fő, 34–38 éves 3 fő, és egy fő 47 éves. Itt egy rendkívüli esetről van szó: Holló Istvánt 22 évi tanári működése után nagyothallása miatt nyugdíjazták. E testi fogyatékosága miatt Fejérfpataky nem tartja alkalmasnak könyvtári munkára, de akadályt jelent kora is.

„A segédi állás – írja Fejérfpataky – pályája kezdetén álló, tudományos ambícióval bíró, a Nemz. Múzeum céljai iránt lelkesülő egyénnek való. Csak ilyenből képezhető a Múzeum tudományos és kulturális céljait teljesen felfogó és a succrescentiát (fel-növekvő utánpótlást) biztosító jó tisztviselő. A segédi állás egy pályának kezdete, nem pedig befejezése.”

Holló István foglalkoztatását csak úgy tudná elképzelni – sőt ez esetben örömmel is venné – ha erre a minisztérium külön keretet biztosítana. A betöltendő állásra való felvétele viszont káros precedenst teremtene.⁴

A segédi állás betöltésének feltételeit a Magyar Nemzeti Múzeum 1889-ben kiadott Szervezeti és szolgálati szabályzatának 9. paragrafusa írta elő. Ezek a következők voltak: egyetemi vagy más felsőbb iskolai végzettség, magyar történeti és irodalomtörténeti vagy diplomatikai ismeretekben való jártasság, a magyaron kívül még két élő nyelv s lehetőleg a latin nyelv tudása, egy vizsga sikeres letétele. Hivatkozott a szabályzat a köztisztviselők minősítéséről szóló 1883. évi 1. tc. 1. és 3. paragrafusában foglaltakra, mint amelyek általánosan irányadóak. Innen megtudhatjuk, hogy Magyarországon ekkor a főbb köztisztviselői állások betöltésénél – az igazolt elméleti képzettségen és két év közigazgatási gyakorlaton felül – a jelölteknek egy közigazgatási vizsgát is le kellett tenniük, amely írásbeli és szóbeli részből állt. A vizsgáztatás tehát – állami állások betöltésénél – törvényben

³ Fejérfpataky László (1857–1923) történész, egyetemi tanár, az MTA tagja. A történeti segéd-tudományok – oklevéltan, címertan, genealógia – tudományos igényű művelésének megalapozója. 1882-től a Széchényi Könyvtár munkatársa, a levéltári osztály vezetője, 1894–1919 között a könyvtár vezetője (igazgatója), 1916–1923 között a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója.

⁴ A pályázók életrajzait l. a Függelékben.

előírt általános gyakorlat volt. Az Egyetemi Könyvtárnál például a végleges állásra való kinevezést már 1847-től egy belső vizsga sikeres letételéhez kötötték. Ennek tárgyai voltak: könyvészet, könyvtártan, irodalomtörténet, nyelvek közül a latin, görög és a német. Ilyen vizsga alapján utoljára 1898-ban vettek fel könyvtárost az Egyetemi Könyvtárban, később már nem követelték meg a vizsgát.⁵

Érdekes, hogy a Széchényi Könyvtárban nem szerepel a „könyvészet”, „könyvtártan” elnevezés a vizsga tárgyai között, de lényegében hasonlót körvonalaz Fejérpataky, amikor ezt írja: „Az általános irodalmi tájékozottság, mely könyvtári szolgálatban elengedhetetlen kellék ...” A kiértékeléseknél Fejérpataky többször hangsúlyozza „előtanulmányaiknál és hajlamaiknál fogva”, tehát a könyvtári szolgálatra való alkalmasság nemcsak tudás, hanem „hajlam” dolga is, mint azt korábban már idéztük: „tudományos ambícióval bíró, a Nemzeti Múzeum céljai iránt lelkesülő” egyéneket kívántak alkalmazni.

A vizsgánál a szervezeti és szolgálati szabályzat értelmében jelen kellett legyen a Nemzeti Múzeum igazgatója (jelen esetben Szalay Imre) mint a bizottság elnöke és két vizsgáztató: az illetékes osztály öre (esetünkben Fejérpataky László) és egy meghívott külső szakember. A könyvtárosi állás betöltésénél a külső szakértő Szinnyei József egyetemi tanár volt (ő a nyelvész Szinnyei József, a bibliográfus id. Szinnyei József fia), a levéltárosi állásra pályázóknál Tagányi Károly országos allevéltárnok. Jelen volt még a könyvtár egy-egy munkatársa mint jegyzőkönyvvezető. Ezúttal külön-külön tárgyaljuk a könyvtárosi és levéltárosi vizsgák lefolyását, az utóbbi speciális volta miatt.

Szinnyei József irodalomtörténeti kérdéseket tett fel: Balassi Bálint, Zrínyi Miklós, Pázmány Péter, Faludi Ferenc, Apor Péter, Toldy Ferenc élete és munkássága volt a kérdés tárgya, de elhangzott olyan kérdés is, amely pl. a 17. század legkiválóbb epikusait, a 18. század költői irányait, vagy Kazinczy hatását a magyar irodalomra tudakolta. A jövőendő könyvtárosának szóltak az olyan kérdései, mint pl. melyik a legrégebb magyar kódex, melyek a legnevezetesebb magyar nyelvemlékek, milyen életrajzgyűjtemények tartalmazzák a magyar írók életrajzát, milyen népköltési gyűjteményeket ismer a vizsgázó.

Fejérpataky László kérdései sokkal inkább történeti jellegűek és könyvtár-centrikusabbak. Többek között: milyen krónikákat ismer a 14. és 15. századból, mit tartalmaz Anonymus krónikája, a 16. század magyar történelmi irodalmának emlékei, a 18. század magyar történetírói, a legrégebb magyar költői nyelvemlék, a legrégebb magyarországi nyomtatvány, a legelső magyarnyelvű nyomtatvány, hol vannak kiadva a legrégebb magyar törvények, vannak-e oklevelek az Árpád-korból, milyen mű tartalmazza a régi magyar könyvek repertóriumát, ki volt Verbőczy, hogyan van a római naptár beosztva? Kérdései igazodnak a jelölt végzettségéhez, speciális ismereteihez is, pl. a volt katolikus paptól a régi magyar misekönyvek és a magyar szentek után tudakozódik. Arra a kérdésre viszont, hogy miből lehet a hazai misekönyveket megkülönböztetni a külföldiektől, nem biztos, hogy egy vidéki volt katolikus pap válaszolni tudott volna. Bár az illető vizsgáját egyhangúlag elfogadták, értékelő jelentésében róla írta Fejérpataky, hogy általános irodalmi tájékozottsága „sok kívánnivalót hagy maga után”. A latin filológiával foglalkozó jelöltől a középkori latinság segédkönyvei, a magyarországi latinság szótára és Du Cange glosszárúma után tudakozódott. Általában ő egy jelöltnek több kérdést tett föl, mint Szinnyei, néha öt-hatot is. Ő tette fel az egyetlen könyvtártani kérdést: milyen rendezési elvek szerint rendezte iskolája könyvtárát?

A levéltári állás betöltésénél a kérdések nagy része speciálisan jogtörténeti jellegű, pl.: melyik a legrégebb alaptörvény, a nádori méltóság eredete, hatásköre, a hiteles helyek mibenléte, a vármegyék szervezete, a szabad királyi városok jogállása, a rendi országgyűlés, a jobbágyi kilenced, a jobbágyok szabad költözésének joga, mikor telepedtek le a kunok Magyarországon, milyen jogokat gyakorolhatott Hunyadi János mint kormányzó, Erdély közjogi helyzete, mikor szervezték a Helytartóta-

⁵ Vö. TÓTH András–VÉRTESY Miklós: *A Budapesti Egyetemi Könyvtár története (1561–1944)*. Bp. 1982. 307.

nácsot stb. A kérdések másik része formai jellegű, azaz a diplomatika tárgyköréből való: milyen korból származnak a legrégebb magyar oklevelek, mik a címeres levelek, az oklevelek keletkezésének kérdései, milyen okleveleket adnak ki egy donatio (adományozás) során, középkori oklevelek gyakorlati olvasása és értelmezése.

A nyelvi felkészültséget fordítási gyakorlattal és beszélgetéssel vizsgálták. Valamennyi pályázónak kellett latinból fordítania (többnyire a Budai Krónikából vagy egy középkori oklevélből), az élő nyelvekből irodalmi szöveget vagy hírlapi cikket kaptak a jelöltek. (Franciából pl. Lamartine és Molière műveiből.)

A vizsgabizottság tíz pályázó közül hétnek vizsgáját egyhangúlag elfogadta, kettőt szavazattöbbséggel fogadott el (az egyiket csak doktori címére való tekintettel!) és egyet elutasított „előtanulmányainak és nyelvismeretének hézagosa volta miatt”. A kinevezési feltejtészeket – bő indoklással – Fejérpataky László írta meg, mindkét állásnál rangsorolva három-három pályázót jelölve meg. Javaslatait elfogadták s az állást a két első helyre rangsorolt pályázó nyerte el: Esztegar László és Bartha József. A választást igazolta az idő: Esztegar László néhány év alatt országosan is elismert könyvtári szakember lett. Számos könyvtártani tanulmányt közölt – pl. ő ismertette először Magyarországon az Egyetemes Tizedes Osztályozás rendszerét – és több külföldi konferencián képviselte hazánkat. Korai halála miatt sajnos csak kilenc évig lehetett a könyvtár munkatársa. Beigazolta azt, amit Fejérpataky László írt róla: „...hajlamai kiválólag könyvtári szolgálatra buzdítják. ... Fellépése, feleletei és hajlamai bennem azt a meggyőződést keltik, hogy belőle a könyvtárnak hasznos tisztviselője képezhető ki.” Esztegar László ekkor 26 éves volt – meghalt 35 évesen. A levéltári státust a 30 éves Bartha József nyerte el, de sajnos csak két évig volt a könyvtár munkatársa, ezután visszatért a tanári foglalkozáshoz. Itt sikeres pályát futott be: tankerületi főigazgató lett és jelentős irodalmi munkásságot fejtett ki főleg a magyar irodalom oktatása terén. Fejérpataky őt így jellemezte: „...megállapodott, komoly, tudományokkal behatóan foglalkozó egyén hatását teszi, ki palaeographiai és diplomatikai előismereteinek gyakorlati úton leendő fejlesztésével hasznos tagja lesz a könyvtár tisztí karának.” Fejérpataky őt azzal a Horváth Sándorral szemben részesítette előnyben, aki már előzőleg másfél évet töltött mint napidíjas a levéltári osztályon, tehát ő birtokában volt azoknak a paleográfiai és diplomatikai ismereteknek, amelyeket Bartha Józsefnek még ezután kellett megszereznie. Fejérpataky mégsem Horváth Sándor mellett döntött, mert hiányolta benne „a komoly tanulmányvágyának és kellő szorgalomnak jeleit”, jóllehet képességeit, tehetségét nem vonta kétségbe. Az emberi adottságok tehát többet számítottak szemében, mint egy speciális tárgyi tudás. Horváth Sándorból azonban mégis levéltáros lett, 1918-ban már országos levéltárnokként látjuk viszont – úgy látszik, az ambícióhoz később megjött a szorgalom is. Pályázata idején mindössze 24 éves volt.

Összegezeként megállapíthatjuk, hogy a múlt század végén a Széchényi Könyvtárban igen gondos válogatás alapján, minden szempontot mérlegelve történt az állások betöltése. A jelöltnék meg kellett felelnie az általános követelményeknek: megfelelő szakképzettség, általános tájékozottság és nyelvismeret. Ezen túlmenőleg azonban csak az jöhetett számításba, akiben tudós hajlamot, megfelelő szorgalmat és komolyságot véltek felfedezni s akitől remélhető volt, hogy belőle a Nemzeti Múzeum céljai iránt elkötelezett és a tudományos utánpótlást biztosítani tudó munkatárs válik. Nagyon is tisztában voltak azzal, hogy a könyvtár lelke a könyvtáros, amit Toldy Ferenc, az Egyetemi Könyvtár igazgatója így fejezett ki:

„A könyvtárnok az, ki a könyvtárnak vagy megőző betűje, vagy verőszíve, ő képes a leggazdagabb gyűjteményt holt tetemmé lelketleníteni, mint képes azt, ha magát nem ragyogó, de annál melegítőbb hivatásának egész lélekkel és szívvel oda adja, élő hatalommá emelni. Példa mindkettőre van. Közép itt nincsen.”

E mondatokat 1843-ban írták le – maig időszerűek.

Függelék

A pályázók életrajza

DR. BARTHA JÓZSEF (1866–1950). Gimnáziumi tanulmányait Egerben végzi. Papnövendék a ciszterci rendben, amelyből később kilép. Két év teológiai képzés után tanulmányait a budapesti egyetem bölcsészkarán folytatja. Szaktárgyai: magyar nyelvészet és irodalomtörténet, latin filológia. 1895-ben doktorál. Helyettes tanár a nagybecskereki főgimnáziumban. A könyvtárban a levéltári állás pályázatának nyertese. A könyvtár munkatársa 1896. aug. 13-tól 1898. júl. 3-ig, ezután tanár a budapesti VIII. kerületi áll. főgimnáziumban, amelynek 1922-től igazgatója. Később tankerületi főigazgató. A budapesti tankerületben a magyar nyelv és irodalom szakfelügyelője. Jelentős szakirodalmi munkásságot fejtett ki.

DR. ESZTEGÁR LÁSZLÓ (1870–1905). Erdélyi örmény családból származott, apja ügyvéd. Iskoláit előbb szülővárosában, Szamosújváron, majd Nagyszebenben és Kolozsvárott végzi, egyetemi tanulmányokat Budapesten folytat. Szaktárgyai: magyar és német irodalom, esztétika. 1892-ben doktorál. Már egyetemista korában tagja a *Fővárosi Lapok* szerkesztőségének. Számos folyó-, heti- és napilapban publikált. 1892–1895 között tanár. 1896 januárjában ő nyeri el a könyvtári segédi állást. Haláláig a könyvtárban dolgozik. Kiemelkedő elméleti munkásságot fejt ki a bibliográfia területén. Nevéhez fűződik a Széchényi Könyvtár Kézirattárának a Levelestár megszervezése. Több nyugat-európai ország könyvtári szervezetét tanulmányozta, részt vett az 1897. évi brüsszeli és az 1900. évi párizsi bibliográfiai kongresszuson. (Vö. GALAMBOS Ferenc: *Esztegár László 1870–1905*. = Könyvtáros 1979. 4. sz. 233–234. – MÓRA László: *Aki a tizedes osztályozást elsőnek ismertette hazánkban*. = Könyvtáros 1979. 8. sz. 471.)

FÜLÖP ÁRON (1861–1920). A gimnáziumot Székelyudvarhelyen végzi, majd tanulmányait a budapesti egyetem bölcsészettudományi karán folytatja. Szaktárgyai: magyar és latin nyelv és irodalom. Tanár Hódmezővásárhelyen, majd Szatmárnémetiben. Budapesten az országos közoktatási tanácsnál mint díjnok dolgozott, amikor a könyvtári segédi állásra pályázik. Vizsgáját a bizottság egyhangúlag nem tartotta elfogadhatónak. Később költői munkásságot is folytat.

FÜLÖP SÁNDOR (1858–?). Tanulmányait a pozsonyi evangélikus gimnáziumban folytatja, majd ugyancsak Pozsonyban evangélikus teológiai végzettséget szerez 1880-ban. Különböző lapok szerkesztője (pl. *Magyar Házi Kincstár*), maga is sokat ír (tárcákat, ismeretterjesztő cikkeket). *Államnevelészet* címmel önálló munkája jelenik meg. 38 évesen pályázik a könyvtári segédi állásra. Fejérpataky dicséri széleskörű nyelvtudását, vizsgájáról így szól: „Feleleteiből kiváló képesség, nagy olvasottság és tájékozottság tűnt ki.”

HAVRÁN DÁNIEL (1873–1958). Középiskoláit Rozsnyón és Késmárkon végzi. A budapesti egyetem bölcsészettudományi karán folytat tanulmányokat, szaktárgyai: történelem, földrajz, magyar nyelv és irodalom. Több féléven át hallgat paleográfát. Tanárjelöltként lesz a könyvtár napidíjas gyakornoka, 1896 júliusában pályázik a levéltári állásra. Ekkor nem nyeri el, de 1898 júniusában mégis a könyvtár munkatársa lesz, s főkönyvtárnokként innen megy nyugdíjba 1934-ben. Kisebb szakcikkei jelentek meg többek között a *Magyar Könyvszemlében*.

HOLLÓ ISTVÁN (1849–?). Középiskoláit Székesfehérvárott végzi, a veszprémi papnevelőt otthagyja, majd jogász, nevelő és katona; végül a budapesti egyetem bölcsészettudományi karán végez, szaktárgya a magyar nyelv és irodalom. Tanári pályája során (Sopron, Székesfehérvár, Szolnok) tanít latint és történelmet is. 22 évi szolgálat után nagyothallása miatt nyugdíjazták 1895-ben. 47 évesen pályázik a könyvtári segédi állásra. Pedagógiai cikkeket írt.

HORVÁTH SÁNDOR (1872–?). Középiskoláit Sopronban, Pozsonyban és Budapesten végzi, majd a budapesti egyetem bölcsészettudományi karán folytat tanulmányo-

kat. Szaktárgyai: történelem és segédtudományai. 1894-ben napidíjas a könyvtár levéltári osztályán, majd önkéntes katonai szolgálatra jelentkezik. Még mint katona pályázza meg a levéltári állást 1896 júliusában, de azt nem nyeri el. Vizsgáját a bizottság csak szótöbbséggel fogadja el. Később az országos Levéltárba kerül, 1918-ban már országos levéltárnok. Szakterületén számos cikket publikált, önálló művei is vannak.

DR. PAP KÁROLY (1872–1954). Apja református lelkész. Középiskoláit Nagykörösön, az egyetemet Kolozsvárott végzi. Szaktárgyai: magyar irodalom, művészettörténet, esztétika. 1894-ben doktorál. Már egyetemista korában pályadíjakat nyer. Tanár Kolozsvárott, majd Budapesten. A könyvtári segédi állásra pályázik, de a kulturális minisztériumtól egyidejűleg külföldi tanulmányi ösztöndíjat kapott, így az állást azonnal nem is tudta volna elfoglalni. Két évi külföldi tartózkodás után (Olasz- és Németország) tanár Budapesten. Számos cikket publikált.

SZELKE JÓZSEF (1862–?). Középiskolai tanulmányait Brassóban és Gyulaféhevárott végzi, ugyanitt nyer teológiai képesítést. Mint katolikus lelkész szolgál Erdélyben több helyen. Amikor 1896-ban a könyvtári segédi állásra pályázik, mint „volt pap” szerepel.

DR. VARJAS ISTVÁN (1868–?). A gimnáziumot Szabadkán végzi, a budapesti egyetem bölcsészettudományi karán egy évet tölt, majd tanulmányait külföldön folytatja. (Münchenben három évig, Erlangenben fél évig.) Doktorál 1895-ben. Szaktárgyai: latin, művészettörténet, esztétika. Tanár Budapesten, amikor pályázatát benyújtja előbb a könyvtári, majd a levéltári állásra. Vizsgáját a bizottság szótöbbséggel csak doktori címére való tekintettel fogadta el.

SOMKUTI GABRIELLA

Magyar irodalom az Österreich-Ungarns Zukunft (1916) című bécsi és az Ungarns Zukunft (1917–1918) című budapesti folyóiratban. Az 1916. februárja és júniusa között Bécsben félhavas megjelent *Österreich-Ungarns Zukunft. Eine Halbmonatsschrift für Politik, Volkswirtschaft und Kultur* című folyóiratot Fred Heller (1889–1949) osztrák újságíró adta ki. Heller, aki regényíróként volt ismert, 1938-ban Uruguayba vándorolt ki, és ott is halt meg.¹ A folyóirat címének olvas-tán rögtön felmerül a kérdés, mi volt az értelme osztrák–magyar közös jövőről beszélni 1916-ban, amikor az I. világháború már több fronton folyt, s amely év novemberében meghalt I. Ferenc József, a Monarchia fő összetartója?

A bevezetőben arról van szó, hogy minden idők legnagyobb háborúja, amely olyan sok szenvedést okozott, hogy évtizedek kelljenek jóvátételére, néhány jó dolgot is létrehozott, ilyen például a Monarchia egysége. A folyóirat célját így fogalmazzák meg a szerkesztőségi közleményben: „A Monarchia mindkét fele egyenjogúságát kifejezésre juttatni, mindazt elősegíteni, ami mind Ausztria, mind Magyarország szellemi és anyagi haladását magával hozza és előmozdítja, keresni azokat az eszközöket és azt az utat, amelyek a sajnos ismétlődő félreértéseket a birodalom mindkét felében megszüntetik, ez kell, hogy ennek a félhavi folyóiratnak az első és fő feladata legyen.” Mert a szerkesztőség véleménye szerint a világháború ezen a viszonyon is sok mindent, és pedig előnyösen meg fog változtatni! „Anélkül, hogy egyetlen pillanatig is a nemzetiségek elnyomására vagy politikai, szociális és gazdasági jogainak szűkítésére gondolnánk, a következő programot valljuk magunkénak: Ausztriában a németiségé, Magyarországon a magyarságé kell hogy legyen a vezető

¹ Heller, Fred. In: *Deutsches Literatur-Lexikon*. Begr. v. Wilhelm KOSCH. Bern und München, 1990, Bd. 7, 835.

szerep.” További célként azt említik még meg, hogy a háború utáni nagy gazdasági versenyben ez a két ország összefogva tud majd egy boldog jövőn munkálkodni. A cikk Ferenc József jelmondatával: „Viribus unitis” fejeződik be.²

Az Osztrák–Magyar Monarchia közös politikájával foglalkozik a Civis álnevű szerző írása. A szerző Ausztria-Magyarországot földrajzi egységnek tartja. Ebből nem következik véleménye szerint az, hogy ez a két állam államjogi egységet képez, egy olyan közösséget, amelyben mindketten tökéletesen felolvadnak azért, hogy kifelé hatalmasnak tűnjenek. Károsnak tekinti a korábbi szétválasztási törekvéseket, mert közben a világot kereskedelempolitikailag felosztották. A Monarchia dualista államformájának feltétel nélküli elismerése a gazdasági célok elérésének alapfeltétele – írja.³

A folyóiratban megjelent tanulmányokban a Monarchia ipari-gazdasági kérdéseit, agrárproblémákat, az osztrák–magyar vámunió helyzetét tárgyalták. A magyar szerzők közé tartozott Pekár Gyula, Szalay Károly, Hajnal Mihály, a folyóirat célkitűzéseit támogatta gróf Apponyi Albert. E témák mellett azonban nagy súlyt fektettek a szépirodalom, vagy olyan irodalomtörténeti és kritikai írások közlésére is, amelyek nagy része a magyar irodalommal kapcsolatos. Mi ezeket a publikációkat kívánjuk számba venni.

A magyar lírát képviseli a Molnár Ferenc „Huszárnóta” (Husarenlieder) című versciklusából közölt kis részlet, amely a csatatéren keletkezett, és az *Egy haditudósító emlékei* első kötetében 1916-ban jelent meg. A fordítást Brájjer Lajos (1865–1943) nagybecskereki szerkesztő, műfordító, a *Grossbecskereker Wochenblatt* és a *Torontál* című lapok szerkesztője készítette.⁴ A némi összekötő szövegbe ágyazott versrészleteket hű és jól sikerült fordításnak tartja az írás „-l-” szignójú közlője.⁵

Fred Hellertől származik a kortárs magyar lírát összefoglaló és értékelő hosszú „Stiefkinder des Ruhmes” [A dicsőség mostohagyermekei] című tanulmány. Írását azzal kezdi, hogy a bécsi Hofburgtheater igazgatóságának két éve ajánlották bemutatásra Rákosi Jenő otthon már nagy sikert elért darabját „A szerelem iskolájá”-t, amely magyarul 1883-ban jelent meg. Bemutatását először különböző okokból kifolyólag vissza akarták utasítani, de Heller, a darab német fordítója kiállt mellette. Mint írja – mindezt csak bevezetésül szánja a kortárs magyar irodalom bemutatása elé. Mindenekelőtt leszögezi, hogy Petőfi után is van jelentős magyar líra. A magyar irodalom fogadtatásáról német nyelvterületen szólva megjegyzi, hogy az úttörő ezen a téren Molnár Ferenc „Az ördög” című darabja volt, amely már befogadásra és sikerre talált. Ez a siker visszahatott más magyar írókra is, de közülük csak Bródy Sándor tudott „A tanítónő”-vel némi sikert elérni, azonban ez nem volt elég hangos ahhoz, hogy további utakat nyisson meg előtte. Majd őt követte a német színpadokon Biró Lajos, Lengyel Menyhért és Heltai Jenő, novellákat és humoreszkeket fordítottak németre, valamint regényeket és a kikerülhetetlen operettlibrettókat.

A magyar irodalom győzelmében csak a magyar líra nem részesülhetett. Ennek okait vizsgálva Heller leszögezi, hogy a német irodalom nem szenvedett hiányt soha jó versekben, míg darabokban néha igen. Könnyebb lenne, ha a népszerű színműírók verseket is írnának. Nem gondolja azonban, hogy a sokat fordított színdarabgyárosokat (Molnár „Liliom”-ját kivéve) költőnek tartanak. A következő ok, hogy hiány van jó fordítókból. Egyedül Brájjer Lajost emeli ki a fordítók közül, akinek fordításait felhasználja, hogy bemutassa a kortárs magyar lírát. Brájjernak ekkorra már két, a kortárs magyar

² *Zum Geleit.* = Österreich-Ungarns Zukunft (a továbbiakban: Ö-UngZ) 1. Februarheft 1916, 1–3.

³ CIVIS: *Die Politik der österreichisch-ungarischen Monarchie.* = Ö-UngZ 1. Februarheft 1916, 4–7.

⁴ Brájjer Lajosról lásd: KOMÁROMI Sándor: *A magyarországi német irodalom 1848/49 és 1918 között. Feltárázó Délvidék.* In: *Fejezetek a magyarországi német irodalom történetéből.* Bp. 2002. 337–338.

⁵ -l-: *Husarenlieder. Im Felde gesammelt von Franz Molnár. Übersetzt von Dr. Lajos Brájjer.* = Ö-UngZ 1. Februarheft 1916, 25–29.

lírát bemutató kötete is megjelent, az első *Ungarische Dichtungen* címen 1906-ban Lipcsében, a második *Moderne ungarische Dichter* címen 1914-ben Nagybecskerekén. Mindkettő tartalmazza az itt felsorolt költők verseit. A magyar költők közül Kiss Józsefet és Ábrányi Emilt emeli ki elsőként, akik nem ismeretlenek német nyelvterületen, az első Neugebauer László fordításainak köszönhetően. Ábrányiról azt írja, hogy klasszikus formái vannak, de képei és gondolatai egy letűnt időt tükröznek. Verstechnikája nem idejétmúlt, hanem modern. Szól egy költőnőről, a ma már elfeledett erdélyi Draskóczy-Jörg Ilmáról (Jörg Endréné Draskóczy Ilma 1884–1945) és Szilágyi Géza szerelmes verseiről, akinek realizmusát és csodás képeit dicséri. Szép Ernőt mint a nagyváros árnyoldalainak kitűnő ismerőjét emeli ki. Szabolcska Mihály érzelmes versei alapján akár német költő is lehetne – jegyzi meg. Megnevezi még Pásztor Árpádot, aki újságíróként Magyarországon kívül is ismert. A felsorolásnak a végére hagyja Adyt, aki „súlyosan kivert strófaíval tör előre, a megsemmisülésig lázadozva, megélt keserűségét kibékítve a valódi beismerés szabad hangjával. Forma és tartalom egységben vannak, a minden langyos, tökéletlen és gyáva elleni bösz harcának saját magával kellett a legnagyobb harcot megvívnia, hogy át tudjon törni a magával hozottakon. [...] És aztán iskolát teremtett”. Végezetül megjegyzi, Petőfi még mindig a legnagyobb, az elérhetetlen. De véleménye szerint a jelen költői csak azért, mert korban utána következnek, szerényen beállnak mögé a háttérbe, de nem ezt érdemlik. Dicsőséget kell aratniuk, maguk és hazájuk, Magyarország számára.⁶ Érdekes, hogy Babits neve nem szerepel Heller összeállításában, pedig Brájjer második kötetében közölt tőle két verset. (Die Csárda von Golgotha, Abendfrage).

Sas Ede (1869–1928), író, költő, a *Pesti Napló* munkatársa Molnár Ferencnek a háborúval foglalkozó színdarabjáról ír. „A fehér felhő” 1916-ban jelent meg, és ugyanebben az évben került bemutatásra. Bevezetésül leszögezi, hogy a háború kezdete óta a színpad felvállalta a mozgósítás feladatát, de ezek a csatazajtól hangos darabok nem örvendtek túl nagy népszerűségnek, mert csak üres frázisok puffogtak bennük, és minden költői értéket nélkülöztek. Molnár Ferenc nemcsak a magyar irodalom, hanem a külföld számára is esemény – véli. Darabjai a német színpadoknak is állandó repertoárdarabjai. „A fehér felhő”-ben a népmese formáját és az álom motívumát választotta, hogy költői igazságait közölhesse. Ezek mögött rejtőzik a szomorú, lesújtó valóság, a háború. Molnár, aki maga is haditudósító volt, megrendítő hitelességgel ábrázolta a háborút, a lövészárkok minden szörnyűségét. A Nemzeti Színház előadásáról azt írja, hogy a darab minden este telt házzal megy, és ünnepnap mindenki számára.⁷

Schöpflin Aladár az „újromantikáról” ír. Témája az, hogy a háború mindenkit kizökkentett a nyugodt, egyhangú hétköznapi foglalatosságokból, s hogy ez milyen hatással lesz a fiatal generációra. Az élet eddig mentes volt a kalandoktól, és ugyanez volt jellemző az irodalomra is. Mind a regény, mind a dráma nélkülözte a a fordulatot, kalandos történeteket. Ehelyett a belső történésekre, a lélek mozgásaira helyeződött a hangsúly. Most az írók és az olvasók egyként döbbsenek arra, hogy az életben mégis vannak események, hogy az életben krízisek vannak, változatos, felizgató dolgok történnek, nem is beszélve, hogy vannak, akik állandó életveszélyben élnek. A háború a békés életformából egy csodás, romantikus és bombasztikus életformába vetett minket – írja. Végezetül azt látogatja, ez a megváltozott élet milyen hatással lesz az irodalomra, újra visszatér-e a romantika az elbeszélés módjába és a stílusba.⁸

Brájjer Lajos a magyar háborús költészetéről közölt összefoglalást. Kiindulópontja, hogy hiányzik az olyan nagy költő-egyéniség a magyar irodalomban, mint amilyen Petőfi volt, akinek neve a nemzetet harcra hívta. Ma az általános hadkötelezettség szólít mindenkit a háborúba, és a mai költők

⁶ HELLER, Fred: *Stiefkinder des Ruhmes*. = Ö-UngZ 2. Februarheft 1916, 48–58.

⁷ SAS, Eduard: *Franz Molnár's Kriegsstück*. = Ö-UngZ 1. Märzheft 1916, 79–82.

⁸ SCHÖPFLIN, Aladár: *Neu-Romantik*. = Ö-UngZ 2. Märzheft 1916, 105–108.

jól tudják, hogy ezt a háborút nem mi akartuk, nem akarunk vele semmit nyerni, ezt a háborút ránk kényszerítették. Brájer elmondja még, hogy a háború kitörésekor felszólították a költőket, küldjenek be háborús verseket, be is érkezett vagy háromszáz, de véleménye szerint ezek többsége dilettáns. Azóta azonban sokasodnak a háborús tematikájú versek, Molnár Ferenctől kezdve sok író-költő volt a fronton, megjelent jónéhány személyes élményeken alapuló kötet is. Az egyik visszatérő téma a nemzeti büszkeség, amely a veszélyeztetettség érzéséből fakad, hogy széthull az ország. De ez nem következett be. Keletkeztek még „népdalok” is, amelyek szerzői ismeretlenek, de a dalokat a lövészárkokban mégis éneklék, ismerik. Végezetül kiemeli Kiss Józsefnek az elesettekről szóló elégikus hangulatú verseit. A kultúrember felismerte ekkorra már, mennyi szenvedést hoz az emberiségre ez a világháború – szögezi le.⁹

Az 1915/16-os budapesti színházi szezonról külön írás jelent meg, szintén Brájer Lajos tollából, – aki úgy látszik – állandó szerzője volt a lapnak. A színházak mind Budapesten, mind az országban másutt, nagyon jól látogatottak – jegyzi meg, csak a publikum összetétele változott meg, a páholyokban főleg azok az emberek ülnek, akik hibásak abban, hogy ilyen nagy a drágaság – írja. A Nemzeti Színházban valódi Shakespeare-kultusz van, akinek darabjait magyar klasszikusok, Arany, Petőfi és Vörösmarty fordították. Ezek után a „A fehér felhő” című Molnár Ferenc darab sikeréről szól. Kiemeli még Hevesi Sándor „A Madonna rózsájá”-t (1915), amely szintén szép sikert aratott, míg a „Palika” hamar lekerült a színről. Lakatos László Eisler Fannyról szóló darabjának sem volt nagy a visszhangja. A legjobb szezont a Magyar Színház tudhatja maga mögött, amelyben nagy szerepe volt Bródy Sándor „Lyon Leá”-jának (1915), amelynek irodalmi értékén persze lehet vitatkozni. Tény azonban, hogy az emberek csapatostul mentek a színházba, hogy hallhassák amint egy orosz nagyherceg egy rabbi lányának kegyeiért küzd. Megemlíti még egy, zsidó környezetben játszódó darabot, Drégely Gábor „A kisasszony férje” (1916) című vígjátékát. A Víg-színházban Bródyt, Gábor Andort, Lengyel Menyhértet, Barta Lászlót játszanak változó sikerrel. Bécsi és berlini vendégek is jártak Pesten, Max Reinhardtnak meg kellett elégednie a pénzügyi sikerrel. Mindent összevetve, a dráma műzsája meg lehet elégedve a háború második évével – somnázza benyomásait.¹⁰

A második májusi füzetben rövid közlemény látott napvilágot, hogy a papírhiány miatt következő összevont szám június végén jelenik meg. Ez már jelezte a folyóirat kiadásának problémáit, és az összevont számmal meg is szűnt az *Österreich-Ungarns Zukunft*. Mai szemmel nem igazán érthető, mi lehetett a célja a folyóiratnak a világháború második évében a Monarchia egységének kiemelt hangsúlyozásával. A rövidéletű kiadvány érdemét úgy foglalhatjuk össze, hogy hasznos szolgálatot tett: a kortárs magyar irodalmi és színházi élet eseményeiről tudósított a német nyelvű olvasóközönségnek színvonalas fordításokon és írásokon keresztül.

Nem bizonyított, hogy kapcsolat létezne a tárgyalt folyóirat és egy másik hozzá hasonló tördelésű és témájú, már Budapesten megjelenő folyóirat az *Ungarische Zukunft. Halbmonatsschrift für öffentliches Leben, Kultur und Volkswirtschaft* című folyóirat között. Ez a lap 1917 májusától kezdve jelent meg szintén nyolcadrét alakban, az első fél évben félhavonta, majd havonta, második évfolyamként jelezve az indulás évét. Ezek erősítik az esetleges kapcsolat fennállását kettejük között. Szerkesztője az utóbbinak Kadossa Ede (1881–1940/1941), akinek ezt a lapját Gulyás nem ismeri, hanem *Ungarische Revue* [sic] című „zúglapot” említ, amit Kadossa alapított, s „erkölcsi fogvatékoságai”-ról, valamint vasúti szabadjeggyel elkövetett csalásairól beszél.¹¹ A folyóirat minden külö-

⁹ BRÁJER, Lajos: *Die Kriegsliryk der Ungarn*. = *Ö-UngZ* 1. Aprilheft 1916, 141–145.

¹⁰ BRÁJER, Lajos: *Das Budapester Theaterjahr 1915/16*. = *Ö-UngZ* 1. u. 2. Juniheft 1916, 257–260.

¹¹ GULYÁS Pál: *Magyar írók élete és munkái. Új sorozat*. 16. köt. Bp. 1995. 48–49.

nősebb program megfogalmazása nélkül indult, mindössze egy rövid írással kezdődik IV. Károly megkoronázásáról, s hogy ez a felemelő pillanat mit jelent a magyar nép számára. Tehát a címben, amely már csak a Monarchia magyar felének jövőjét emeli ki, semmiféle politikai értelemben vett elszakadási vágy, törekvés nem fejeződik ki. Kadossa maga főleg színi kritikákat, könyvismertetésekét közölte a lapban, de található benne néhány tőle származó fordítás is.

Állandó rovatban neves magyar személyiségek, főleg politikusok életrajzát ismertették, sok banki, biztosítási témájú írás látott napvilágot, de mi itt is az irodalommal kívánunk foglalkozni. A folyóirat nagyon sok magyar lírai alkotást közölt. „Ungarische Dichtungen” című állandó rovatában találjuk Szász Károly (1829–1905) „Zwei Honvéds” [Két honvéd] című háborús versét Halasi Lipót fordításában.¹² Vargha Gyula, a Központi Statisztikai Hivatal igazgatója „Harcba induló harangok” című háborús témájú versét Hermann Antal fordításában jelentették meg.¹³ A fordító nevének közlése nélkül hozták Heltai Jenő („Az én szobrom”) és Pásztor Árpád egy-egy versét.¹⁴ Az „Ungarische Dichtungen” rovatban látott napvilágot Hugo Holländer nevű szerző „Die Verstossenen” [A kitaszítottak] című verse, a költőről sajnos nem sikerült semmilyen adatot találnunk.¹⁵ Ugyanabban a számban jelent meg Szilágyi Géza „Vergebens” [Hiába] című verse is.¹⁶ Az áprilisi füzetben szerepel Szabolcska Mihály „Prüfung” [Vizsga] és Gárdonyi Géza „Rohitsch” című verse.¹⁷ Kiss József „A trombitás” című versét, amely a „Levelek hullása” ciklushoz tartozik, kivételesen a fordító Somló Károly nevének feltüntetésével közölték.¹⁸ Kisfaludy Károly „Mohács” című elégiáját Lemberger Armin fordításában tették közzé.¹⁹ Szávay Zoltán „Mennek a harangok” című költeményét Remete Jenő fordításában és Sas Ede egy költeményét Halasi Lipót átültetésében találjuk az „Ungarische Dichtungen” rovatban.²⁰ A következő magyar költemény Reviczky Gyula „Szerelem filozófiája” című verse Halasi Lipót fordításában.²¹ Mikszáth Albertnek, Mikszáth Kálmán fiának „Meine Feder” [Tollam] című versét jelentették meg az Ungarische Zukunft hasábjain.²² Kiss József „Odessza” című versét a fordító feltüntetése nélkül közölték.²³ Kölcsey „Himnusz”-át az 1918. október 31-ei polgári demokratikus forradalmat köszöntő számban közölték. A fordító nevét nem adták meg. A fordítás hűségéhez csak annyit, hogy a legismertebb első strofa első sorából (Gib dem Ungarn heitern Sinn) kimarad az „áldd meg” kifejezésben meglévő vallási konnotáció.²⁴ Ady

¹² SZÁSZ, Karl v.: *Zwei Honvéds*. = Ungarische Zukunft (a továbbiakban: UngZ) Januarheft 1917, 24.

¹³ VARGHA, Julius v.: *Glocken ins Feld!* = UngZ Märzheft 1917, 12–14.

¹⁴ PÁSZTOR, Árpád: *Der Wanderer*. = UngZ Märzheft 1917, 18–19. HELTAI, Eugen: *Mein Denkmal*. = UngZ Märzheft 1917, 19–20.

¹⁵ HOLLÄNDER, Hugo: *Die Verstossenen*. = UngZ April-Doppelheft 1917, 26–27.

¹⁶ SZILÁGYI, Géza: *Vergebens*. = UngZ April-Doppelheft 1917, 27–28.

¹⁷ *Ungarische Dichtungen*. = UngZ Aprilheft 1917, 27.

¹⁸ KISS, Josef: *Der Trompeter*. = UngZ Juni-Juli-Doppelheft 1917, 42.43.

¹⁹ *Mohács. Elegie von Karl Kisfaludy, aus dem Ungarischen übersetzt von Dr. Armin Lemberger*. = UngZ Augustheft 1917, 21–24.

²⁰ SZÁVAY, Zoltán: *Die Glocken ziehen in's Feld. Deutsch von Dr. Eugen Remete*. = UngZ Septemberheft 1917, 20–21. SAS, Ede: *Ich höre die Stille. Deutsch von Dr. L. Halasi*. = UngZ Septemberheft 1917, 21.

²¹ REVICZKY, Julius von: *Liebesphilosophie. Übs. von Dr. Lipót Halasi*. = UngZ November-Dezemberheft 1917, 21–22.

²² MIKSZÁTH, Albert von: *Meine Feder*. = UngZ Januarheft 1918, 18–19.

²³ KISS, Josef: *Odessa*. = UngZ August-Septemberheft 1918, 20–21.

²⁴ KÖLCSEY, Franz: *Ungarische Nationalhymne*. = UngZ Dezember 1918, 2.

Endre „Szívek messze egymástól” és Kemény Simon „Felhő” című versei²⁵ zárják az *Ungarische Zukunft* magyar lírai közléseinek sorát.

A prózai közlések sorában elsőként szerepel a ma már feledésbe merült Jeszenszky Sándor (1886–1957) zenekritikus és művészeti író „Der Mann” [A férfi] című novellája.²⁶ Ezt követi Mikszáth Albertnek egy elbeszélése „Des Helden Grabfahrt” [A hős temetése].²⁷ Molnár Ferenc „Tavaszi részegség” című elbeszélését a fordító nevének feltüntetése nélkül közölték.²⁸ Bródy Sándortól szintén egy elbeszélés, a „Leányfej” című jelent meg két részletben.²⁹ Kőbor Tamástól a „Die Schnur” [A zsinór] című novella került közlésre az *Ungarische Zukunft* hasábjain.³⁰ Hazai Hugótól „Gedichte in Prosa” [Versek prózában] címen az egyes évszakokhoz kapcsolódó lírai természetleírások láttak napvilágot.³¹ Heltai Jenő „Szivar-legenda” című elbeszélését Kadossa Ede fordította.³² Szomaházy István „Az örökség” című novellája az 1918. januári számban jelent meg a fordító nevének feltüntetése nélkül.³³ Bíró Lajos „A szobalány” című elbeszélését Kadossa ültette át.³⁴ Molnár Ferentől „A legrosszabb nő”-t közlik, ismét nem tudhatjuk meg, ki fordította.³⁵ Ebben az utolsó számban még egy Szép Ernő-³⁶ és egy Nagy Lajos-elbeszélés³⁷ található.

A színházi témájú írások között ki kell emelnünk Herczeg Ferenc „Ritter von Gestern” című vígjátékának Vígszínház-beli bemutatójáról szóló ismertetést. A világsikert hozó fanyar iróniájú darab magyarul „Kék róka” címen jelent meg 1917-ben, s még ebben az évben bemutatták. Az ismertetést Kadossa írta, aki kiemeli, hogy „a drámai tömegtermelés vigasztalan sivatagjában virágzó oázist képez Herczeg darabja. [...] A szerző kitűnően érti, hogy kell a közönséget lenyűgözni, érdeklődését felkelteni, és párbeszédeire finom báj jellemző, a téma érdekessége mellett a műnek nagy művészi értéke van.”³⁸ A darabból egy részletet közölnek is.³⁹ A másik ismertetett színdarab Vajda Ernő „A váratlan vendég” című vígjátéka, a kritikát Lakatos László (1881–1944), író, újságíró írta. A darab a háborúból – hazatérő katona és a háborúból meggazdagodott otthonmaradott konfliktusára épül, ami nem csak magyar, hanem általános probléma – írja Lakatos.⁴⁰ Az *Ungarische Zukunft* állandó rovatban számol be az új színházi bemutatókról. Így többek között a Hevesi Sándor által feldolgozott „Kárpáthy Zoltán”-ról. Pásztor Árpád „Vengerkák” (Die Vengerka[!]) című regényét Góth Sándor állította a szerzővel együttműködve színpadra, a Vígszínház mutatta be a darabot. A darab, akárcsak a regény, nagy sikert aratott. Szász Zoltán „Kedves Mester!” című színdarabjának Magyar

²⁵ ADY, Andreas: *Herzen*; KEMÉNY, Simon: *Wolken*. = UngZ Dezember 1918, 14.

²⁶ JESZENSZKY, Alexander von: *Der Mann*. = UngZ Februarheft 1917, 7–11.

²⁷ MIKSZÁTH, Albert v.: *Des Helden Grabfahrt*. = UngZ April Doppelheft 1917, 25–26.

²⁸ MOLNÁR, Franz: *Frühlingsrausch*. = UngZ Mai-Heft 1917, 19–26.

²⁹ BRÓDY, Alexander: *Mädchenkopf*. = UngZ Januarheft 1917, 9–12, Februarheft 1917, 18–20.

³⁰ KŐBOR, Thomas: *Die Schnur*. = UngZ Juni-Juli-Doppelheft 1917, 38–42.

³¹ HAZAI, Hugo: *Gedichte in Prosa*. = UngZ Septemberheft 1917, 21–24.

³² HELTAI, Eugen: *Zigarren-Legende. Aus dem Ungarischen übersetzt von E. K.* = UngZ November-Dezemberheft 1917, 18–21.

³³ SZOMAHÁZY, Stephan: *Die Erbschaft*. = UngZ Januarheft 1918, 37–41.

³⁴ BÍRÓ, Ludwig: *Magd*. = UngZ August-Septemberheft 1918, 18–20.

³⁵ MOLNÁR, Franz: *Die Schlimste*. = UngZ Dezember 1918, 10–11.

³⁶ SZÉP, Ernst: *Zeitungleser*. = UngZ Dezember 1918, 11–12.

³⁷ NAGY, Ludwig: *Das Liftmädchen*. = UngZ Dezember 1918, 12–14.

³⁸ E. K.-a.: *Zwei ungarische Uraufführungen. Ritter von Gestern. Komödie in 3 Aufzügen von Franz Herczeg*. [Ism.] = UngZ Februarheft 1917, 25.

³⁹ *Ritter von Gestern. Komödie in drei Akten von Franz Herczeg*. = UngZ Februarheft 1917, 21–22.

⁴⁰ LAKATOS, Ladislaus: *Zwei ungarische Uraufführungen. Der unerwartete Gast. Lustspiel in 3 Aufzügen von Ernst Vajda*. [Ism.] = UngZ Februarheft 1917, 26.

Színház-beli bemutatójáról ugyanitt írt rövid, de megsemmisítő kritikát Kadossa.⁴¹ Gajary István operájáról, amely Mohácsy Jenő „A makrancos herceg” című darabja alapján készült, dicséző kritika jelent meg.⁴² Kadossa írásában Beöthy László (1873–1931), a Magyar Színház igazgatójának tevékenységét méltatja, abból az alkalomból, hogy 10 éve vette át a színház vezetését, amelyet ő alakított át drámai színházzá, és hozott ezzel új szint, új stílust a magyar színházi életbe. Így jellemzi Beöthyt: „Nagyvonalú, céltudatos színházi ember, sokoldalú, mindig idealista művészetfelfogással áthatott igazgató, igazi európai ember a szó legnemesebb értelmében és vonzó személyiség.”⁴³ Kadossa ír három ujonnan bemutatott színdarabról, Herczeg Ferenc „Árva László király”-áról, Bródy Sándor „A szerető” című romantikus darbjáról és Molnár Ferenc „Úri divat” című vígjátékáról.⁴⁴

A következőkben könyvismertetésekkel és rövidebb írásokkal foglalkozunk. Kadossa közölt ismertette Drasche-Lázár Alfréd (1875–1949) író és diplomata, a trianoni béke egyik aláírójának 1917-ben megjelent „Tűzpróba” című regényéről. A műről azt tartja, hogy a magyar irodalmat gazdagítja, dicséri a stílus költői finomságát, a logikusan felépített kompozíciót.⁴⁵ Arany János születésének 100. évfordulója alkalmából rövid méltatást tesznek közzé, és beszámolnak az ebből az alkalomból rendezett megemlékezésekről.⁴⁶ „-a” jelű szerző (valószínűleg Kadossa) ismertette Vér Máttyás *Az árnyék* című 1917-ben kiadott kötetét, melyet színes és fantasztikus regénynek tart, Vér Máttyást pedig érdekes íróegyeniségnek. Vér Máttyás (1875–1955) ügyvéd, jogi szakíró volt, két elbeszéléskötete és két regénye jelent meg.⁴⁷ Egon Erwin Kischnek, a prágai születésű „szárgoldó riporternak” Orsován keletkezett írása arról szól, hogyan menekítette és rejtette el Szemere Bertalan a magyar koronát 1849 augusztusában Orsován, ahol aztán Kisch az elásott korona helyén emelt kápolnánál idézi fel az eseményeket, még a résztvevők neveit is helyesen felsorolja.⁴⁸ Molnár Ferenc rövid írásában a hirtelen meggazdagodott réteg megjelenéséről ír a társas élet különböző területein (a színházban, a lóversenypályán, a kávéházban, a korszón). A jelenség megtalálható Párizsban éppúgy, mint Budapesten, de az újjazdagodókból csak színházi közönség lesz, nem téma.⁴⁹

A tanulmányok közül okvetlenül ki kell emelnünk egy a magyar irodalommal foglalkozó összefoglaló jellegű cikket, Josef August Lux (1871–1917) írását, amelyet több részletben közöltek. Lux osztrák festő, író, dramaturg és költő, aki 1910-től Münchenben élt.⁵⁰ Kiemeli, hogy Magyarország nemzeti és politikai újjászületése a nemzeti irodalom megteremtődésével szoros kapcsolatban ment végbe. A magyar irodalom fejlődését Balassitól tekinti át egészen a 19. század végéig. A magyar költészet virágkorának kiteljesedését, a népből kiemelkedett költőknek, elsősorban Petőfinck és Aranyak tulajdonítja. Ők klasszikusok és népiesek is egyben. Petőfiről szólva tévesen jegyzi meg, hogy Szendrey Júlia színésznő volt. A regény műfajában két „csillagot”, Kemény Zsigmondot és Jókait emel ki. Az egyes költők-írók bemutatásakor mindig világirodalmi, vagy a német

⁴¹ (K.): *Zwei ungarische Uraufführungen*. = UngZ April-Doppelheft 1917, 28–29.

⁴² - g.: *Eine ungarische Opernmovität*. = UngZ April-Doppelheft 1917, 29–30.

⁴³ KADOSSA, Eduard: *Ein Theaterjubiläum. Ladislaus von Beöthy und das Ungarische Theater*. = UngZ Septemberheft 1917, 17–19.

⁴⁴ [KADOSSA, Eduard] (E. K.): *Drei ungarische Uraufführungen*. = UngZ 1917, 22–24.

⁴⁵ (e. k.): *Feuerprobe. Roman von Alfréd von Drasche-Lázár*. [Ism.] = UngZ Februarheft 1917, 26–28.

⁴⁶ *Johann Arany. Zur hundertsten Jahreswende seiner Geburt*. = UngZ Märzheft 1917, 20–21.

⁴⁷ a-: *Der Schatten. Roman von Mathias Vér*. = UngZ Märzheft 1917, 31.

⁴⁸ KISCH, Egon Erwin: *Die entführte und wiedergefundene ungarische Königskrone*. = UngZ Septemberheft 1917, 11–15.

⁴⁹ MOLNÁR, Franz: *Die neuen Reichen und das Theater*. = UngZ Septemberheft 1917, 15–17.

⁵⁰ Josef August Luxról in: *Deutsches Literatur-Lexikon*. Begr. v. Wilhelm KOSCH. Bd. 10. Bern, 1986. 159–161.

irodalomból vett párhuzamokra hívja fel a figyelmet. 1867 után megváltozott a magyar irodalom jellege – írja –: a kapitalista ipari fejlődés következtében előtérbe kerültek a modern nagyváros témái, a szociális gondolat. Az irodalmat igen erősen az újságírás tematizálja, az általános európai jelenti az orientációt, a formális újítások mellett megjelenik a társadalmi satíra, fő szempont a publikumra gyakorolt hatás. Részletesebben azonban erről a korszakról nem kíván beszélni. Luxnak egyébként 1917-ben látott napvilágot Münchenben *Ungarn. Eine mitteleuropäische Entdeckung* című könyve. A könyvben megkísérli a magyarokkal kapcsolatos előítéleteket eloszlatni, előszavában kifejti azt a nézetét, hogy a Közép-Európa-gondolat a béke gondolata is egyben.⁵¹ Binder Jenő (1856–1933) irodalomtörténész professzor a magyar népdalokról szóló tanulmányát azzal a megállapítással kezdi, hogy Németországban a világháborúig alig ismerték Magyarországot. Amit Magyarországáról tudtak, az – írja –, hogy a tokaji bor és a rablóromantika hazája. Egy német egyetemi tanár még a közelmúltban is úgy jellemezte diákjainak a magyarokat, hogy egérfogókkal házaló nép. Ily módon a rablóromantikáról és az ártalmatlan felvidéki szlovák egérfogó-kereskedőkről alkotott kép keveréke élt a köztudatban. Ezen a helyzeten sokat változtatott a háború, ahol a németek vállalva harcoltak a magyarokkal, akikről megtudták, hogy bátor nemzet. A háború tette alkalmassá a helyzetet, hogy a berlini egyetemen magyar nyelv- és irodalom tanszéket alapítsanak. Az 1916-ban megalapított tanszéket Gragger Róbert vezette. (R.M. megj.) Binder ezek után elmondja, milyen dalokkal ismerkedik meg egy egyszerű magyar paraszt gyermekkorától kezdve. Szól itt a Himnuszról és a Szózatról, Petőfi dallá vált verseiről, a Kossuth-nótákról, szerelmes és katonadalokról.⁵² Szintén a magyar népdalokról értekezik, és saját fordításában közread néhány népdalt, a bevezetőben pedig kitér a cigányzene jelentőségére.⁵³ Más címen, de ugyanerről a témáról szól egy másik írása.⁵⁴ A 19. századi magyar líráról, Vörösmartyról, Aranyról és Petőfiről szól egy a szerző nevének feltüntetése nélkül megjelent tanulmány. Az ismeretlen szerző szerint a század közepe a magyar költészet nagyszerű korszaka, mert ekkor alkotott a három legnagyobb magyar költőcseni. Elemzi költészetüket, személyiségük eltérő, ill. hasonlóságok mutató vonásait. Vörösmartyt még Arannyal és Petőfivel szemben az előző korszak, a klasszicizmus gyermekének tartja, aki aztán a romantikában teljesedett ki, és a líra minden műfaját kipróbálta. Aranynál ezzel szemben a romantika teljesen háttérbe szorult, őt a legnagyobb nemzeti művésznek és gyökeréig magyar költőnek tartja. Egyszerű származása, melyből a legmagasabbra tudott kiemelkedni, hazaszeretete a múlt témái felé fordították, költészetének legsajátabb műfaja az epikus költészet. Kisebbségi elbeszélő művei közül ki kell emelni balladáit, amelyek valóságos tragédiák, nem véletlenül tartják őt a ballada Shakespeare-jének. Petőfi költőcsenije Arany érett férfiaságával szemben a frissesség, a fiatalság és élénkség varázsa, tüzzel, lelkesedéssel, közvetlenséggel és természetességgel tele. Ahogy Arany az epikát, úgy tette Petőfi a lírát igazán nemzetivé, és emelte a népdalt irodalmi színvonalra. Burnshöz és Goethehez hasonlítja, legfőbb érdemének tartja, hogy Petőfi megteremtette Magyarországon a műdalt. Megemlíti végezetül, hogy forrón szeretett hazájáért még az életét is feláldozta.⁵⁵

Bár nem magyar szépirodalommal kapcsolatos írások, de feltétlenül szót érdemelnek a következő hungarológiai témájú közlemények. Gragger Róbertnek, akiről korábban már szóltunk, egy Drezdában elhangzott előadása szövegét közölte az *Ungarische Zukunft* Magyarország Németország

⁵¹ LUX, Joseph Aug.: *Ungarische National-Literatur*. = UngZ Februárheft 1917, 6–9, Märzheft 1917, 10–14.

⁵² BINDER, Eugen: *Das ungarische Volk in seinen Liedern*. = UngZ Augustheft 1917, 14–21.

⁵³ BINDER, Eugen: *Ungarische Volkslieder*. = UngZ Feber-März-Doppelheft 1918, 28–36.

⁵⁴ BINDER, Eugen: *Über den ungarischen Volkscharakter*. = UngZ August-Juliheft 1918, 11–15.

⁵⁵ *Ungarische Lyrik im neunzehnten Jahrhundert. Vörösmarty [sic], Aranz, Petőfi*. = UngZ August-Septemberheft 1918, 15–18.

számára fontos kulturális értékeiről. Gragger ugyan ma már elfogadhatatlan terminológiát használva „nem árja nemzetnek” nevezi a magyart, amelynek dicséri kitartását és fennmaradási ösztönét, ahogyan a nyugat-európai kultúrához alkalmazkodni tudott. Gragger vázlatosan szól Magyarországi gazdasági értékeiről, majd politikai és katonai jelentőségéről Németország számára, ezután a kultúra különböző területeire (magyar népköltészet, történelem, magyar tudományos eredmények, a művészetben belül kiemeli egyes német zeneszerzőknél a magyar hatásokat) tér rá.⁵⁶ Gragger egy másik írásában részletesen ismerteti a Berlinben alapított Magyar Intézet feladatait és célkitűzéseit. Kiindulópontja, hogy a világháború oka az, hogy a nemzetek egymást nem, vagy rosszul, előítéletesen ismerik. A külföldi stúdiumok ezt a helyzetet hivatottak megszüntetni. A berlini Magyar Intézet feladata a magyar–német kultúrkapcsolatok ápolása, a magyar nyelv és irodalom oktatása, valamint a magyar kutatók, tudósok részére berlini kutatási lehetőség biztosítása. Gragger felhívja a figyelmet egy a tudományos eredmények közzétételére hivatott orgánum (ez lett az 1921-től kezdve negyedévenként megjelenő *Ungarische Jahrbücher* című folyóirat) és egyéb kiadványok szükségességére, valamint az intézet könyvtárának fejlesztésére.⁵⁷

A „Das neue Ungarn” című vezércikkben a decemberi számban a szerkesztő hitet tesz a polgári demokratikus forradalom mellett, üdvözli a vértelen forradalmat, Magyarország függetlenségét. Az *Ungarische Zukunft* feladatát az utódállamok és Magyarország közti közvetítésben tüzi ki.⁵⁸ A folyóirat formája is megváltozott, alakja nagyobb negyedré, tördelése kéthasábos lett.

Mindkét folyóiratról elmondható, hogy a kortárs magyar szépirodalomból a legnevesebb írókat-költőket egy-egy németre lefordított munkájuk képviseli, így adva ízelítőt a legjava magyar líra- és prózatermésből. A korszak legdivatosabb szerzői közül ki kell emelnünk Molnár Ferenc, Heltai Jenő és Bródy Sándor nevét, de közöltek Kiss Józseftől és Adytól is. Jelentősebb színházi bemutatókról rendszeresen jelentek meg írások. A Kadossa-féle lap szerkesztésének hiányosságai közé tartozik, hogy a fordítók neveit gyakorta nem közölték. A megnevezett fordítók – mindkét lapban – Brájjer Lajos, Halasi Lipót és Kadossa Ede voltak. Mindenképpen figyelmet érdemelnek a tanulmányok a magyar népköltészetéről, a magyar irodalomról, valamint Gragger Róbert közleményei. Kadossa vállalkozása, a majdnem két évet megért *Ungarische Zukunft* a háborús hiánygazdaság miatt eleve nem lehetett hosszúéletű, hogy eredetileg is ilyen hézagosan jelent meg, vagy csak a Széchényi Könyvtárban fennmaradt példány (amelyen kívül másról nem tudunk) csonka, tény az, hogy az 1918-as évből hiányzik az áprilistól júniusig terjedő időszak, valamint október és november. A két rövidéletű folyóirat címének felelevenítése, tartalmának ismertetése kis adalék a magyar irodalom 20. század eleji német kapcsolatainak történetéhez. A folyóiratok vállalt célja a magyar irodalom német nyelven való népszerűsítése volt, s valóban számos klasszikus, ill. kortárs magyar írótól, költőtől közöltek műveket, ill. mutatták be őket a német olvasóközönségnek.

RÓZSA MÁRIA

⁵⁶ GRAGGER, Robert: *Kulturwerte Ungarns für Deutschland*. = UngZ Septemberheft 1917, 10–14.

⁵⁷ GRAGGER, Robert: *Die Auslandsstudien und Ungarn*. = UngZ Juliheft 1918, 10–17.

⁵⁸ *Das neue Ungarn*. = UngZ Dezember 1918, 1.

FIGYELŐ

Fiatal Filológusok Füzetei – Korai Újkor 1–4. Szeged, 2002–2003.*

Új sorozattal jelentkezett a szegedi művelődéstörténeti iskola, amely az elmúlt négy évtizedben is komoly erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy a pályakezdő vagy fiatal kutatók számára publikálási lehetőséget biztosítson. A „Fiatall Filológusok Füzetei” című sorozat a kéziratban maradt vagy nehezen hozzáférhető források filológiai elemzésére vállalkozik, s feladatául tüzte továbbá a koraiújkor kutatásában meghatározó jelentőségű iskolák, tudós egyéniségek bemutatását is. Az eddig megjelent négy kötet mindegyike a Szegedi Tudományegyetem Régi magyar irodalom tan-székének doktori iskolájában készült Balázs Mihály vezetésével.

A sorozatszerkesztő elvi és gyakorlati megfontolásokból bocsátotta útjára az induló kötetet. Az elmúlt években különböző képzési keretek között számos olyan publikáció készült el, ami egyrészt nem illeszthető be az eddigi, a magyar human tudományosságban példaértékűnek tartható nagyszámú sorozat egyikébe sem, másrészt egy új együttműködés forma van kialakulóban a Tisza parti modern, klasszika és régi magyar filológusok között. Ennek a szétszágzó doktori iskola tevékenységének a terméke a most ismertetésre kerülő négy kötet. A sorozat címe utal Koltay-Kastner Jenő által kezdeményezett régi együttműködésre, hiszen „az újonnan feltárt magyar nyelvű vagy Magyarországon és Erdélyben született szövegek filológiailag megmunkált közlésére éppúgy gondoltunk tehát, mint olyan latin, angol, francia vagy német nyelvű szövegek magyarítására és a legszükségesebb kommentárokkal való közlésére, amelyek meghatározó jelentőségűek voltak a Kárpát-medencét is elérő európai eszmei forrongásban.”

Az első füzet Ecsedi Báthory István 1603-as végrendeletét mutatja be. A nevezetes szegedi Adattár-sorozat két évtizeddel ezelőtt külön kötetben jelentette meg az országbíró meditációit, Erdei Klára és Keveházi Katalin munkáját dicsérve. A mostani szövegközlés Keserű Bálint által felfedezett autográf kézirat alapján történt, a fellelhető négy másolat közül háromnak a felhasználásával. Az elvégzett munka értékét külön kiemeli, hogy a hazai szakirodalomból sajnálatosan hiányzik egy-egy jelentős történelmi személy végrendeletének olyasfajta retorikai-poétikai megközelítése, mint amelyre a szokatlanul hosszú testamentumot kísérő lábjegyzetekben tesz kísérletet Vadász Veronika. Érdekes példa erre Makkai Sándor regényében, az *Ördögsekér*-ben is szereplő intelem az ifjú Báthory Gáborhoz, amelyben párbeszédés formában szerepel a testamentum egy-egy részlete. A végrendelet után két esküszöveg következik, s itt kapott helyet az egyik örökös,

* *Ecsedi Báthory István végrendelete 1603.* Bevezetéssel közreadja VADÁSZ Veronika. 2002. 107 l. /FFF 1./ – *A filozófiai parergon tüköre Henricus Nollius hermetikus-rózsakeresztes regénye.* Fordította KASZA Péter, a jegyzeteket és a mutatót készítette FAZEKAS Sándor. 2002. 111 l. /FFF 2./ – *Johann Arndt az ősi filozófiáról. Szövegváltozatok Carlos Gilly tanulmányával.* Fordította és az utószót írta HANKÓ Péter. 2002. 93 l. /FFF 3./ – *A harmincéves háború prófétái és chiliasztái. I. Tanulmányok.* Összeállította JUHÁSZ Levente és VISKOLCZ Noémi. 2003. 115 l. /FFF 4./

Telegdy Anna műkincsjegyzéke, amely a művészet- és iparművészet-történet kutatóinak nyújt értékes adalékokat.

A második füzet a mindössze 36 évet élt 17. századi eleji német filozófus Heinrich Nolle latin nyelvű irodalmi művének magyar fordítása. Paracelsus sokáig ismeretlen munkáinak felfedezése után az 1570-es évektől először német területen, majd Hollandiában és Skandináviában végigfutott a hermetizmus második hulláma, amely némi késéssel megékeztet Közép-Európába is. A rövid terjedelmű rózsakeresztes regényben az alcímben megjelölt téma szerint „kifejtésre kerül a Bölcsék Köve elkészítésének az egész világ számára megfontolandó módszere és problémája”. Nolle a giesseni egyetem professzora volt, amikor távoznia kellett egy per következtében, amit a most lefordított regény (1623) miatt akasztottak a nyakába. A vádak között szerepelt, hogy tankönyvnek álcázták a kiadást, az egyetem könyvkötője összejátszott az íróval, titkos összeesküvést szerveztek. Magában a rózsakeresztes szövetségben természetesen a szerző sem hisz „mert igazából nem ismerek ilyenfajta létező társaságot, csupán képletesen beszéltem és csendben igyekeztem megrajzolni a legjobb társaság legtökéletesebb formáját.” A fordítás Kasza Péter, a jegyzetek Fazekas Sándor munkája.

A harmadik füzet a kora újkori kegyességtörténet legkiválóbb alakjának, a magyar művelődésben meghatározó szerepet játszó Johann Arndt német evangélikus lelkész eddig kevésbé ismert fiataalkori beszédét közli az ősi filozófiáról, amelyet Carlos Gilly kísérőtanulmányával együtt Hankó Péter fordított le. A most közreadott szövegben a humanista tudományosság zord kritikája ötvöződik hermetikus-spiritualista elemekkel díszített lutheránus teológiával. Az eddigi konfeszionalista szemléletű egyháztörténet-írás kevésbé vette figyelembe a betagozódást elkerülő perifériára szorult, vagy üldöztetésre kényszerített személyeket, pedig Arndt példája jól mutatja, hogy a felekezeten belül maradvá eretnek gondolatokat beépítve igyekezett az egyházi megújulást elősegíteni, miközben műveinek recepciója egyházkomformmá tette őt. Hermész vagy Luther?, kérdezhetnénk Gilly-vel együtt, aki komoly filológiai apparátussal írta meg e korai oráció első interpretációját. „De antiqua philosophia” 1580 körül íródhatott a bázeli egyetemen, ahova Arndt már Paracelsus követőjeként iratkozott be. Gilly teozófiai munkának tekinti a művet, amelyben kísérletet tesz a régi bölcsék ősi filozófiája tekintélyének visszaállítására.

A negyedik füzet három tanulmány közlése a harmincéves háborúhoz kapcsolható próféciákról. Cambridge-ben megvédett disszertációjában Jürgen Beyer három prófétát emel ki ebből az időszakból, közös tulajdonságuk, hogy jóvendöléseik széles körben ismertek voltak, s idővel elidegenedtek a lutheránus egyháztól. Egyikük tábori prófétaként a svéd hadsereggel vonult, a másik lovas angyalokkal beszélgetett a bűnbánatról, a harmadik pusztuló városokról és sárkányokról számolt be. A víziók egy része nyomtatásban is megjelent, de például Georg Reichard látomásainak fele kéziratban terjedt tovább, sokkal szélesebb olvasóközönséget célozva meg, amelyhez átgondolt terjesztés is párosult. A zavaros látomásoknál érdekesebb a korabeli teológiai vita ezekről a próféciákról. Az 1630-as években kibontakozó disputákból egyértelműen kiolvasható a teljes elutasítás az ilyesfajta víziók iránt, általában a Sátán ügyködésének tekintik a laikusok által tollba mondott álmokat, amelyeket szükségtelennek, sőt károsnak ítélték. A vita lezárulásával nagyon kevés ortodox teológus állt ki a látások igazsága mellé. A második tanulmány szerzője Howard Hotson, aki Oxfordban védte meg Johann Heinrich Alstedről szóló disszertációját. A könyvből közölt fejezet összefügg a korszakban oly népszerű, egyes kutatók szerint a katolikus csoda-hit pótlására elterjedő, a középkorban gyökerező chiliaszta „váradalmakkal”. Erdélyből a herbomi egyetemre peregrinált magyar diákok megismerkedhettek Johannes Piscator chiliaszta bibliamagyarázataival és a már említett Alsted kronológiai spekulációival. A harmadik tanulmány szintén egy disszertáció, ezúttal egy hazai értekezés egyik fejezete. Viskolcz Noémi átfogó képet rajzol a 17. századi magyar protestáns irodalomban található jóvendölésekről és „váradalmakról”. Eddig kissé elhanyagolt területe volt a magyar

irodalom-történetírásnak a profetikusszövegek és publicisztika, pedig – mint ahogyan e tanulmány is bizonyítja – a tárgyalt korszak bővelkedik ebből a forrástípusból. A tanulmány szerzője legfőképpen az 1630 és az 1660 közötti időszakot vizsgálja, amely Alsted, Johann Heinrich Bisterfeld és Ludwig Philipp Piscator, a három herboni professzor Erdélybe érkezését illetve Johann Amos Comenius távozása utáni időt jelzi. Martin Luther asztrológusokkal szembeni kirohanása tükröződik egy jóval későbbi debreceni lelkész Kecskeméti Alexis János Dániel próféta könyvéről írt magyarázatában, amely már csak halála után jelenhetett meg (1621). Tanulságos ugyancsak a magyar szakirodalomban többször elemzett Frölich Dávid prognosztikon-kritikája is. Frölich, csakúgy, mint az 1630-as évek német jövendölés-ellenes teológusai sátáni praktikának tartotta az ehhez hasonlatos sugalmakat. Paul Nagel lipcei matematikus professzor viszont az 1610-es évektől néhány profétikus írást adott ki, amelyben különböző égi jelenségeket, például az 1572-es Tycho Brahe-féle szupernóvát, a Dudith András, neves magyar humanistát is megihlető 1577-es üstököst az elkövetkezendő világvége bizonyítékaiként értelmezte, s kiszámolta ennek bekövetkezését a gyakorta felidézett 1666-os évrre, amely több, a korban divatos vízióban is az Antikrisztus eljövetelének időpontjának tartottak. A két, eredetileg idegen nyelvű tanulmányt Juhász Levente fordította.

Összegezve bátran mondhatjuk, hogy a legújabb szegedi művelődéstörténeti sorozat, a Keserűiskola legfrissebb vállalkozása ugyanolyan kitüntetett figyelmet érdemel, mint a tucatnál is több, évtizedes párijai.

FARKAS GÁBOR FARKAS

A Consortium of European Research Libraries (CERL) éves közgyűlése és szemináriuma.

2003. november 13–14-én tartotta a Consortium of European Research Libraries (CERL) éves közgyűlést és szemináriumát, amelynek helyszíne Szentpétervár, az Orosz Nemzeti Könyvtár (Rossiyskaya Nacionalnaya Biblioteka) volt, házigazdánk pedig Dr. Vladimir Zaytsev, a könyvtár főigazgatója.

A CERL éves közgyűlései elé évente hagyományosan egy-egy nagyobb témának szentelt szemináriumot is szerveznek. Míg a tavalyi, Hágában rendezett szeminárium témája a „Könyvek háttárok nélkül” volt, a mostaninak címe: „Európai kulturális örökség a digitális korszakban: hozzáférés és megőrzés”. Az orosz kollégák, Ludmilla Kiseleva, Natalia Elagina és Vladimir Mazhuga előadásai a kéziratokkal kapcsolatos témákkal foglalkoztak, közülük N. Elagina bemutatta a szentpétervári Nemzeti Könyvtár birtokában lévő 8. századi „Insula Gospel” elektronikus változatát (www.nlr.ru/rlin/rukopisi.php), amely tapasztalatuk szerint az egyik leggyakrabban kutatott nyugati kézirat a könyvtárnak. L. Kiseleva a kéziratok marginális bejegyzéseiben rejlő értékes adatmennyiséget, V. Mazhuga pedig a földrajzilag távol eső, de számítógéppel közel hozható kéziratrövidékek kutatásában rejlő lehetőségekről beszélt.

A holland, német és olasz kollégák a kérdést a nyomtatott, sokszorosított dokumentumok terén vizsgálták. A finn Nemzeti Könyvtár igazgatója, Kai Ekholm a kulturális örökség különféle, sokszorosított típusainak megőrzésével, digitalizálásával és e szolgáltatások „eladhatóságával” foglalkozott. Olyan, kellő formában a nagyközönség érdeklődését is felkeltő nyomtatványtípusok digitális közzétételéről beszélt, mint pl. a fényképek, plakátok, reklámok, régi ábécés könyvek. Folyik az 1771–1860 között megjelent folyóiratok elektronikus feldolgozása és bemutatása (<http://digi.lib.helsinki.fi>). Jan Bos a holland Királyi Könyvtár részéről a holland (www.kb.nl/stcn) és flamand (www.stcv.be) short-title katalógust ismertette. Szólt a tavaly Hágában újdonságként bemutatott Bibliopolisról (www.kb.nl/bibliopolis), vagyis a holland elektronikus könyvtörténetről, kibővítve a „holland nemzeti örökség” program keretében folyó más kezdeményezésekkel, például a már hozzáférhető kéz-

irat-katalógusokkal (www.kb.nl/kb/manuscripts). Luisa Buson a padovai egyetemi könyvtárból a régi könyvek olaszországi könyvtárakban folyó, imponáló méretű digitalizálási munkáiról adott áttekintést. A kulturális értékek digitalizálása két fő programjuk – a MINERVA és a Rinascimento Virtuale – keretében és finanszírozásával folyik. A bajor Nemzeti Könyvtárát képviselő Claudia Fabian bemutatta a CERL tezaszauruszait.

Míg a szemináriumot a szentpétervári Nemzeti Könyvtár új, az idén tavasszal átadott épületében rendezték, addig másnap az éves közgyűlés helyszíne a könyvtár régi, történelmi épülete volt. Ott a formális és adminisztratív jelentéseket követően néhány kérdés részletesebb megvitatására is sor került, köztük a kéziratári munkacsoport jelentésére. Az a terv, hogy a CERL tevékenysége ne csak a régi könyvekre, hanem a jövőben a kéziratokra is terjedjen ki, a két évvel ezelőtti, lyoni szemináriumon és közgyűlésen merült fel először, több könyvtár kezdeményezése nyomán. Időközben megállapodás született arról, hogy a kéziratokat időhatár nélkül bevennék az adatbázisba.

Lotte Hellinga betegsége miatt a kéziratári munkacsoport beszámolóját a CERL igazgató-menedzsere, Marian Lefferts adta elő. Ezzel kapcsolatban merült fel a tagdíjak szinten hagyása, vagy az évi 8000 euróról 7500 ill. 7000-re való csökkentése. A CERL költségvetésének mostani, nyereséges pénzügyi helyzete az angol font / euró árfolyam kedvező alakulásának köszönhető, ez azonban az elkövetkező évekre nem garantálható. Végül a közgyűlés a tagdíjak változatlanul hagyása mellett döntött, és ezáltal továbbra is van mód a kézirat munkacsoport tevékenységére. Javaslat hangozott el, hogy a következő évi közgyűlésre egy kéziratáros szakembert is hívjanak meg, hogy a speciális kérdéseket a többségében régi nyomtatványokkal foglalkozó kollégákkal együtt érdemben véleményezni tudja.

Másik hangsúlyos kérdésként merült fel, hogy a kelet-közép-európai térség történeti anyaggal rendelkező könyvtárait a CERL kedvezményes tagságával kellene előmozdítani, úgy, hogy a pénzügyi könnyítéseket file-szolgáltatáshoz kellene kötni. Nem kétséges ugyanis, hogy nemcsak az egyes közép-kelet-európai könyvtáraknak érdeke, hogy használhassák a CERL által nyújtott szolgáltatásokat, mindenképp a Hand Press Book (HPB adatbázist), hanem éppen ilyen érdeke a konzorcium minden tag-intézményének, hogy áttekintést kapjanak ezekről a nagy múltú, európai történeti könyvtárakról, elsősorban Szlovákia és Románia területén. Hasonlóképpen fontos a még kevésbé ismert és még nehezebben hozzáférhető dél-amerikai régi könyv-anyag bevitele a HPB adatbázisba, amelyekről igen kevés információja van az európai könyvtáraknak, jóllehet gazdag latin, spanyol, francia és portugál nyelvű anyagokat rejtenek.

Hogy érzékeltessük a Hand Press Book változatos és gazdag tartalmát, az év folyamán az alábbi, régi könyveket tartalmazó fájlok kerültek be az összesített nemzetközi adatbázisba: a wales-i Nemzeti Könyvtár első részletben 5600 rekordot, a londoni egyetem könyvtárai 6500 rekordot, a VD-16 kiegészítései 28 000 rekordot tesznek ki. Nemrégiben került be az oxfordi egyetemi könyvtárak kb. 83 000-es állománya és a szentpétervári Orosz Nemzeti könyvtár 8000 rekordja, amely a Tengerészeti Kadét Intézet történeti könyvtára. Az első, Észak-Amerikából kapott fájl is hamarosan bekerül a HPB-be: ez pedig a Yale Egyetem könyvtárnak történeti állománya, összesen 150 000 tétellel. Az év folyamán az OSzK által megküldött Antikva-katalógus rekordjainak konvertálására a Yale-egyetemi fájl után kerül sor, ekkor fognak bekerülni a HPB-be, amely jelenleg 1 600 000 rekordot tartalmaz.

A HPB-nek felajánlott, és a jövő (2004) év folyamán megküldendő fájlok között ott van a salamancai egyetem régi könyveinek első, 4500 rekordos részlete, a lisszaboni nemzeti könyvtár spanyol és portugál 16–17. sz.-i állománya és 4000 kötetes Elsevier-gyűjteménye, a British Library skandináv gyűjteménye, a nápolyi Nemzeti Könyvtár 90 000-es rekordja stb.

Az év folyamán a 2003. március 5. és 8. között Hágában tartott LIBER konferencián a CERL vezetősége beszámolt a kézirat-adatbázis létrehozására tett lépéseikről az ott jelenlévő, Európa több országát képviselő kéziratáros szakembereknek. Időközben öt szakértő írásbeli véleményét

kérték ki a kézirat-adatbázis létrehozásával és lehetséges szerkezetével kapcsolatban, különböző országok és különféle gyűjtemények képviselőiben. Az általuk benyújtott elemzések értékelése alapján a javasolt leírási és keresési módokkal a jövő évi (2004-es) CERL közgyűlésen 2–3 kézirat-fájl bemutatására fog sor kerülni, amelynek helyszíne a Skót Nemzeti Könyvtár lesz.

Nagy nyeresége a Hand Press Book adatbázisnak az azzal együtt, de külön, szabadon is használható három CERL-tezaurusz: a helynév, nyomdász/kiadó név és szerzői név-tezaurusz (www.cerl.org). Ezek közül jelenleg a legkidolgozottabb a helynév-tezaurusz, amelyhez néhány nemzeti könyvtár már beadta saját helynév tezauruszát (mint a göttingeni Egyetemi Könyvtár és a zágrábi Nemzeti és Egyetemi könyvtár), de várják ugyanezt minél több nemzeti könyvtártól. A szerzői név tezaurusz a holland és angol STC név-anyagával már rendelkezik, ezt is megküldte a zágrábi könyvtár.

Az éves közgyűlés keretében hagyományosan sor kerül az év folyamán beküldött fájlok bemutatására, idén három ilyen prezentációt láthattak a résztvevők. Ezek közül kettő, a VD-16 supplementumai és a Wellcome-könyvtár rekordjai már megtalálhatók a HPB-ban. Az előbbiről Claudia Fabian számolt be a müncheni Állami Könyvtár részéről. A 25 nyomtatott kötet után elkészült, csak elektronikusan a Supplementum, amely 50, nemcsak németországi könyvtár német nyelvű 16. századi nyomtatványait tartalmazza. Claudia Fabian külön kiemelte azt a két könyvtárat, amelyekről különösen sok adatot kaptak: a szentpétervári Nemzeti Könyvtárt és az Országos Széchényi Könyvtárt (az OSzK-ból és a bécsi Nemzeti Könyvtárból származó pótlásokat Borsa Gedeon azonosította és küldte meg). A kollégák tudtára adta azt a jó hírt is, hogy 2003. karácsonyára elkészül a teljes (nyomtatott formában 25 kötetes) VD-16 digitális változata.

Az első magyarországi hozzájárulás a Hand Press Book adatbázishoz az OSzK antikva-katalógusának fájlja. Ez az eredetileg három nyomtatott kötetben megjelent antikva-katalógus 13 000 rekordot tartalmaz, 17 000 példányról XML-formátumban. A rekordok konvertálását a californiai RLG (Research Libraries Group) végzi. Erről, és az OSzK egyéb, régi könyves adatbázisairól Káldos János prezentációját láthatták a résztvevők, bemutatva a Szegedi Egyetemi Könyvtárral közösen kidolgozott Eruditio adatbázist (www.eruditio.hu/antiqua/index.html) és a készülő, a kézműipari nyomtatás teljes korszakára kiterjedő, idén megkezdett magyarországi régi könyv adatbázist. Ennek az antikva katalógust tartalmazó része az OSzK honlapján hozzáférhető.

A harmadik prezentáció, a londoni Wellcome Institute könyvtárának anyaga. Ez az orvostörténeti gyűjtemény az első szakkönyvtár, amelynek rekordjait a CERL megkapta, és amelyet John Symons mutatott be. Nemcsak a legnagyobb európai orvostörténeti gyűjtemény, hanem pl. szakácskönyvekben és útleírásokban is bővelkedik az alapító, Sir Henry Wellcome érdeklődési körének köszönhetően. Ebbe a könyvtárba került William Morris jó néhány saját könyve, amelyek egy része az általa alapított nevezetes, historizáló stílusban dolgozó Kelmscott Press kiadványa. A Wellcome Library magyar vonatkozású és magyar szerzőktől származó könyvekben is gazdag – amint azt a John Symons előadásában bemutatott egyik útleírás is érzékeltette.

Az év folyamán új tagként csatlakozott a CERL-hez a litvániai Nemzeti Könyvtár.

A közgyűlés megerősítette elnöki tisztében Dr. Ann Mathesont a skót Nemzeti Könyvtár részéről, a CERL titkára tavaly óta Dr. David Shaw, aki Lotte Hellingát követte ebben a funkciójában, és aki a canterbury-i katedrális könyvtárának igazgatója volt.

SZEMLE

Frigyik Katalin: Typis Számmerianis. A Számmer nyomdászcsalád története és a nyomtatványok bibliográfiája 1794–1920. I.: A család története. II. 1–2.r.: A nyomtatványok bibliográfiája. Székesfehérvár, 2003. Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága. 259 l.; 373, 504 l.

Ritka alkalom, hogy olyan nyomda-monográfia vehetünk kezünkbe, amely egy négygenerációs nyomdászcsalád 126 évének történetét és kiadványait foglalja össze több mint ezerszáz lap terjedelemben. Talán már ezek az adatok is érzékeltetik annak a munkának igényességét és alaposságát, amellyel a szerző, Frigyik Katalin a székesfehérvári Szent István Király Múzeum Könyvtárának vezetője feldolgozta témáját. Mostani monográfiájának közvetlen előzménye az a kiállítás, tanulmány és katalógus, amellyel Székesfehérvárott 1994-ben a Múzeumban bemutatta a Számmer család tevékenységét. Akkor 484 nyomtatvány reprezentálta a nyomdász-dinaszta veszprémi és székesfehérvári munkásságát.

Frigyik Katalin újonnan megjelent Számmer-monográfiája két kötetből, de összesen három darabból áll. Az első a család és a nyomda történetét mutatja be, a két részből álló bibliográfiai rész pedig a kiadványokat. A szerző e munkájában egyaránt megmutatkoznak a muzeológus és bibliográfus erényei. Tanulmányához forrásként a Számmer család saját nyomtatványai, kiterjedt levéltári kutatások és a család ma élő tagjainak – a Számmer–Heckenast leszármazottainak – dokumentumai, személyes visszaemlékezései szolgáltak. A második kötet a nyomtatványok leírását tartalmazó bibliográfiai rész, amely

terjedelménél fogva két részben jelent meg: az elsőkben a könyvek, aprónyomtatványok, hirdetések, folyóiratok és újságok, a másodikban pedig a színlapok.

Frigyik Katalin – még mielőtt belefogna a Számmer-család történetének tárgyalásába, – külön fejezetben összefoglalja a Számmer-nyomdákra vonatkozó korábbi kutatásokat. Ezután veszi sorra a család önálló nyomdatulajdonosait, mindnek egy-egy fejezetet szentelve. Az 1794-ben Veszprémben, majd 1803-ban Székesfehérvárott letelepedő nyomdász-dinaszta jelentős szerepet játszott a két város és a két megye életében. Országos hírnevet szerző könyveivel előkelő helyet biztosított magának a magyar nyomdásztörténetben. A család négy generáción át, fáradhatatlanul munkálkodott azon, hogy a nyomda fennmaradását biztosítsa, ezáltal a nehezen megszerzett privilégiumot a következő nemzedéknek átadhassa. Ahogy a szerző megfogalmazta, a fennmaradás hét kitanult nyomdászmester szakmáshoz tartozó, rátermettségének és három kitaró özvegyasszony erőfeszítésének köszönhető. A nyomdászcsalád első tagja Számmer Mihály, utolsó e néven Számmer Imréné, majd utóda veje, Heckenast Kálmán.

A család története szorosan összefonódik a nyomdászzal, a nyomdák történetével. A szerző tanulmányában talán túlságosan is, de nem lehetett könnyű eldönteni, hogy vezérfonalként a Számmer-család történetét kövesse-e vagy a nyomda (nyomdák) történetét. Hogy a mérleg a család története javára billent, azt az egyes nyomdatulajdonosok melletti életrajzi dátumok érzékeltetik (a születés és halálozás dátuma), nem pedig a működési adatok. Ezáltal vált az első kö-

tet egyben helytörténeti monográfiává is. (A nyomtatványokat sorraevő bibliográfiai részben viszont, helyesen, a működési adatok vannak feltüntetve.) A kötetben magyar és német nyelvű összefoglalást, gazdag irodalomjegyzéket, függeléként levéltári dokumentumok közlését, illusztrációk jegyzékét és a Számmer család leszármazási tábláját találjuk még. Névmutató ehhez a kötethez nem készült, csak a bibliográfiai kötetekhez.

A Számmer familia Németországból vándorolt hazánkba, a családi legenda szerint őseik Augsburgban vagy Hessen-Darmstadtban nyomdászkodtak. Magyarországra költözésük időpontja nem ismert. A monográfia címében is jelzett 1794-es évszám a veszprémi kezdeteket fejezi ki, ekkor önállósult és vált nyomdatulajdonossá az első Számmer. Meggyőző azonban Frigyük Katalin érvelése, amikor már az 1788-as pápai kezdeteknél is Számmer Mihály jelenlétét valószínűsíti. Joggal feltételezhető, hogy a győri Streibig nyomda pápai fióknyomdájának vezetője, faktora, már Számmer Mihály volt, aki egyébként 1794-től Streibigék rokonának is számított, felesége révén.

A korábbi évszázadokban sem Fejér vármegyében sem Székesfehérvárott nem működött nyomda. A 18. század során itt csak könyvkötők és kereskedők foglalkoztak könyvekkel. A később Pesten letelepedő Josef Gottfried Lettner nyomdaalapítási kísérlete is megakadt. Székesfehérvárott tehát Számmer Mihály megjelenésével indul meg a könyvnyomtatás.

A veszprémi Számmer nyomda székesfehérvári kapcsolatai 1794 óta dokumentálhatók kiadványok révén. De talán a Székesfehérvártól kapott 1802. évi jelentősebb megrendelés után döntött úgy Számmer Mihály, hogy engedélyt kér a székesfehérvári nyomda felállítására a városi magisztrátustól. A privilégiummal kapcsolatban Frigyük Katalin megállapításai lényeges kérdésre világítanak rá. A nyomdatulajdonosok – a megszerzett privilégium miatt is – minden más szakmánál jobban törekedtek arra, hogy szellemi és anyagi javaikat utódaiknak átörökítsék, egy műhely felszerelése ugyanis több generációnak biztosított megélhetést. A többgyerme-

kes nyomdászcsaládok igyekeztek több privilégiumos nyomdát létesíteni, mint Számmer Mihály is. A Számmer család leghosszabb ideig Székesfehérvárott működött.

Ami a Számmer-nyomdászdiasztáát bemutató háromkötetes mű külsejét illeti, szolid, elegáns borítóval szinte bibliofil köteteket vesz kézbe az olvasó, amely mondanunk sem kell, nem mellékes körülmény, ha éppen nyomdatörténetről van szó. A család- és nyomdatörténeti tanulmányt kiváló színvonalú képek, szám szerint 136 színes illusztráció kíséri. Ha csak az illusztrációkra koncentrálunk, képekkel dokumentálva kísérhető végig e nyomdászatot hivatásának tekintő polgárcsalád egész története és közben természetesen a veszprémi, zalaegerszegi és székesfehérvári nyomdászat egy-egy szakasza.

Az illusztrációk között megtalálható Számmer Mihály kérvénye a székesfehérvári magisztrátushoz a nyomda felállítására. A könyv bemutatja a második világháborúban elvesztett, de legalább fotokópiában fennmaradt 1806-os nyomdaalapítási privilégiumot. Illusztráció szemlélteti az első székesfehérvári nyomtatványt, majd a nyelvújítási harc nevezetes darabját, a *Dics-halomban*, de valójában Számmer Kláránál Veszprémben nyomtatott *Mondolatot*. Két különlegesen finom kompozícióval, selyemre nyomtatott német nyelvű költeménnyel a nyomda dolgozói köszöntötték Számmer Pál székesfehérvári nyomdatulajdonost nevenapján. Székesfehérvár rézmetszetű látképe díszíti a város több, reformkorból származó tisztújítási névsorát. Irodalomtörténeti nevezetesség Vörösmarty Mihály *A' bujdosók* és a *Csongor és Tünde* székesfehérvári őskiadása, amelyeknek kinyomtatását a budai cenzor nem, de a székesfehérvári cenzor, a ciszterci gimnázium igazgatója engedélyezte. Éppen a szabadságharc idejéből, 1849-ből való a Pauer Jánostól származó első híradás *A' Székesfehérvárott fölfedezett királyi sirboltról*. Az illusztrációk között látható a ma is álló Bástya utcai nyomdaépület korabeli képe, a Számmer Imre által Kner Izidornak kiállított igazolás és a könyvkötőműhely megnyitásának hirdetése.

A két kötetet kitevő bibliográfiai rész mintegy 5000 nyomtatványról ad számot. A Szám-

mer-nyomtatványok bibliográfiája teljességre törekszik, és azokat is regisztrálja, amelyekből jelenleg nem ismeretes egyetlen példány sem (ezek száma 296). Amint Frigyük Katalin a gyűjtőmunka fázisairól beszámol, a Számmer nyomtatványok regisztrálása a székesfehérvári Szent István Király Múzeumban őrzött nyomdatermékek számbavételével indult, majd a többi helyi gyűjtemény helyismeretei állományának átvizsgálásával folytatódott. Ezt a munkát az országos bibliográfiák és Szinnyi József életrajzi lexikonának kicédelúzása, a címek azonosítása követte, majd a helyi gyűjteményekben meg nem lévő nyomtatványok esetében az Országos Széchényi Könyvtár katalógusának és példányainak átnézése.

Kivételesen szerencsés helyzet, és nagymértékben elősegítette a Számmer család székesfehérvári tevékenységének rekonstruálását, hogy az 1822–1848 közötti időből szinte teljesen fennmaradtak a helyi cenzori jelentések. Ezeknek köszönhetően úgy tűnik, hogy ebben az időszakban a bibliográfia majdnem teljességgel regisztrálja az akkor fehérvári könyvtermést. Ami pedig magukat a nyomtatványokat illeti, az elődök lokálpatriotizmusát, a helyi múzeum tudatos gyűjtőmunkáját dicséri, hogy a helyi nyomtatványokat a Szent István Király Múzeum elődje, a Fejérvármegyei és Székesfehérvári Múzeum már a 20. század elején elkezdte gyűjteni. Marosi Arnold múzeumigazgató működése idején a helyi szerzők megküldték műveik egy példányát a múzeumi könyvtárnak, a helyi nyomdák termékeikből „kötelepéldányt” adtak, a Számmer-nyomda utolsó tulajdonosa, Heckenast Kálmán pedig saját nyomtatványai mellett több régi Számmer nyomtatványt is juttatott a gyűjteménynek. Tudatos gyűjtőmunkájuk mögött az a felismerés rejlik, hogy egy-egy helyi nyomda termékeinek összegyűjtése nemcsak az adott nyomdász tevékenységét reprezentálja, hanem a település életét is, különösen abban az időszakban, amikor az adott helységnek csak egyetlen nyomdája volt.

A veszprémi kezdetek után a reformkorban a család egyik tagja néhány évig párhuzamosan Zalaegerszegen is nyomtatott. Volt tehát hét olyan év (1830 és 1836 között), amikor Számmer-

nyomda egyidejűleg három színhelyen is dolgozott. E három városban működő nyomda kiadványait mutatja be Frigyük Katalin bibliográfiája. A veszprémi korszakban (1794–1838) 398 nyomtatványról tudunk, a zalaegerszegi évek termése hat mű, Székesfehérvárott a nyomda működésének 117 éve alatt (1803–1920) 4553 mű készült. A kétkötetes bibliográfia folyamatos sorszámozással 4957 tételben közli a nyomdatermékeket. Első tétele az 1794-ben Veszprémben nyomtatott árszabás, az utolsó pedig egy 1920-ban Székesfehérvárott megjelent műkedvelő előadás színlapja.

A bibliográfia első kötetben a leírások e három város, a Számmer-nyomdák működésének három helyszíne szerint vannak tagolva; majd ezen belül is három kategóriába sorolva találhatóak egyrészt a Könyvek, évkönyvek, aprónyomtatványok, másrészt a Hirdetmények, harmadrészt a Folyóiratok, újságok. E kategóriákon belül kronológiai rendben következnek a leírások. Éppen e többszörösen tagolt felépítés miatt igen jó szolgálatot tesz a használatnak a két bibliográfiai kötetben végigfutó előfeje, és a kötetenként külön összeállított névmutató. A folyóiratok, újságok leírása nem részletező, csak a teljesség kedvéért szerepelnek, tekintettel arra, hogy már korábban megjelent Fejér megye részletes sajtóbibliográfiája. A Hirdetmények azért vannak külön fejezetben, mert besorolásuk alapja nem a betűrend, hanem a keltezés, akárcsak a színlapoknál.

Egyébként éppen a Hirdetmények festik a legszínesebb képet egy-egy városról, egy-egy korszakról. A hirdetmények között ott találni azt a statáriális hirdetményt 1836-ból, amely a hírhedt bakonyi betyárok, Milfai Ferkó, Sobri és társai elfogatására jutalmat tűzött ki (példánya nem maradt fenn). Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc országos és helyi eseményeit tükröző hirdetmények közül első az 1848. március 17-i felhívás a Hazafiaknak, az utolsó pedig már a „pártütöket” fenyegeti 1849 őszén. 1872-ben hirdetés népszerűsíti a gázvilágítást. Majd az 1919-es hirdetmények első darabja március 23-i dátummal a Székesfehérvári Forradalmi Tanács elnökének hirdetménye a szeszital tilalom életbelépéséről.

Az egyes címleírások tételszámot kaptak, és a mutatók erre a tételszámra utalnak. A leírások igényességét jellemzi, hogy a szerzők nagy többségénél ott állnak életrajzi adatai is. A címleírások inkább részletezőek, nehogy bármilyen hely- vagy művelődéstörténeti adat elszikkadjon. A címleírást további bibliográfiai adatok követik, utalások a mű korábbi vagy későbbi kiadására, itt található a gyűjteményes munkák tartalmi leírása, az illusztrációra, a nyomdatermék típusára, műfajára, egy-egy eseményre vonatkozó megjegyzés. Ezután következik a leírt mű lelőhelye. Itt a szerző azt a megoldást követte, hogy amennyiben van székesfehérvári közgyűjteményben található példány, akkor azt regisztrálta, ha nincs, akkor elsősorban az Országos Széchényi Könyvtár példányát. A 4957 tétel 16 gyűjteményből (könyvtár, levéltár, múzeum) adódik össze.

A színháztörténet számára különösen gazdag adatforrás az a 2623 színlap, plakát és színházi jelentés, amely a második bibliográfiai kötetet alkotja. A színlapok megjelenési időköre Veszprém 1814–1834 között, Székesfehérvárott 1807–1920 között. A színlapok többsége a székesfehérvári nyomdákban készült, az előadásokra pedig 1818 októberétől a Pelikán fogadóban, 1874 augusztusától pedig az akkor átadott Városi színházban került sor.

A bibliográfia tételeiből megállapítható, hogy Veszprém 1814–1834 között Számmer Mihály alkalmanként a szomszédos vármegyék számára is dolgozott. Több évtizedre szóló munka-kapcsolat alakult ki a nyomda és gróf Festetics György között. Az első keszthelyi vonatkozású nyomdatermék az ottani gimnázium 1796. évi értesítője, ezt követte 1801-ben egy alkalmi költemény. Érdekesnek ígérkezik a keszthelyi kapcsolat teljes felderítése, amelyet a szerző is további célként tűz ki magának. A kapcsolat folyamatosságát látszik bizonyítani az a mintegy tíz, bibliográfiailag ismeretlen veszprémi egyházi címtár is, amelyeket legújabbban sikerült a keszthelyi Helikon Könyvtár anyagában azonosítani, és amelyek még Frigyk bibliográfiájában sem szerepelhettek (*Calendarium dioec. 1799, 1800 stb.*). Ugyanakkor az 1800-as évig Frigyk bibliográfiája még

teljesebb is, mint a nemzeti bibliográfia, hiszen egy korábban ismeretlen tételt is felsorol Számmer veszprémi működéséből: Nagy Ferencről a Mnemosynon c. vers (29. tétel).

Mindössze néhány apróbb hiba csúszott csak a kivételes gondnal összeállított bibliográfiába. Meg kellene különböztetni a két Karl Polatschek könyvkötőt, időben itt csak apáról és fiáról lehet szó. A Painter János Mihály névalak bizonyára elírás miatt kerülhetett be külön személyként a bibliográfiába. A nevezetes jezsuita írói lexikon összeállítója Michael Anton Paintner, akinek művét Számmer 1802-ben hirdette. Végül mégsem jelent meg, a kutatók máig fontos forrásmunkaként használják terjedelmes kéziratát Pannonhalmán.

Amint a szerző is megjegyzi, a Számmer-monográfia folytatásaként szükség lenne az összes székesfehérvári nyomdára kiterjedő anyaggyűjtésre. 1882-től kezdve a városban további nyomdák létesültek, 1920-ig összesen 12 nyomda és 3 kiadó működött Székesfehérvárott. Nem kétséges ugyan, hogy a leghosszabb életűek és legjelentősebbek közülük a Számmer nyomdák, amelyeknek a helyi és országos művelődéstörténetben betöltött szerepét most ez az igényes, és rendkívüli adatgazdaságával kitűnő monográfia tárja fel, kiváló színvonalon. Ugyanakkor a magyar nemzeti bibliográfia 19. századi szakaszához is bizonyára számtalan új adalékkal járult, ezért tarthatjuk különösen szerencsésnek a szerzőnek és lektorának, Kégli Ferencnek, az Országos Széchényi Könyvtár e korszakkal foglalkozó bibliográfusának együttműködését.

Frigyk Katalin *Typis Számmerianis* c. monográfiájának megjelenésére azt az ünnepélyes alkalmat és évfordulót választották, amikor a város 2003. június 3-án a Székesfehérvárott két-száz évvel ezelőtt megindult könyvnyomtatást ünnepelte. Ebből az alkalomból emléktáblát helyeztek el a ma is álló, Bástyá u. 9. számú házra, ahol a 19. század folyamán a Számmer-nyomda működött. Ugyanakkor a Szent István Király Múzeumban a Számmer-nyomdában készült színlapokból rendeztek kiállítást.

Fercsik Erzsébet–Raázt Judit: Kommunikáció szóban és írásban. Bp., Krónika Nova Kiadó. 2003. 92 l.

Új köntösben, de változatlan beltartalommal jelent meg az immáron hat kiadást megélt, az általános kommunikáció területeivel foglalkozó jegyzet, amelyet a szerzők elsősorban a nem magyar szakos pedagógusjelöltek számára készítették.

Örvendetes ez az új kiadás, mivel ebből arra következtethetünk, hogy a pedagógusképző intézmények, illetve maguk a pedagógusjelöltek felismerték azt aényt, hogy a kommunikáció egy olyan fejleszthető és fejlesztendő terület minden hivatásos beszélő esetében, amelyen egy pálya sikeressége vagy kudarca múlhat.

A szerzők azzal a szándékkal írták 1993-ban a szóban forgó könyvet, hogy a leendő pedagógusok az általános kommunikációval foglalkozó fejezetek át tanulmányozása után, majdan részt vállalhassanak tanítványaik anyanyelvi és kommunikációs nevelésében. A jegyzet ma is ugyanezt a feladatot hivatott betölteni, de meggyőződésem, hogy mindezen túlmenően a pedagógusjelöltek saját kommunikációs készségeiket is fejleszthetik e könyv segítségével. Így tehát elmondhatjuk, hogy a kiadvány nem csupán a pedagógusképzés módszertani tárházat gazdagítja, hanem bármilyen, a kommunikáció fejlesztését szolgáló kurzusok segédkönyve is lehet, hiszen felépítése mindezt lehetővé teszi.

Az egyes fejezeteket áttekintve megállapíthatjuk, hogy a szerzők szemléletét az elméleti ismeretek gyakorlati alkalmazhatóságának bemutatása határozza meg. Ennek megfelelően a könyv egyes fejezetei, sőt alfejezetei után is bőséges gyakorlatst találhatunk, amely a leírt kommunikációelméleti ismeretek gyakorlati hasznosíthatóságára világít rá.

A könyv öt nagyobb fejezetből áll, amelyek számos alfejezetre tagolódnak, és a tárgyalt részek mindig a már említett gyakorlatokkal zárulnak. A feladatok összetétele a nehézségi fokokat tekintve változatos. Találhatunk néhány olyan gyakorlatot, amelyek leginkább a középiskolás populáció érdeklődésének hivatott megfelelni,

de a feladatok többsége alkalmazható felnőtt kommunikációfejlesztő csoportokban is. A fejezetek végére minden esetben az adott témához kapcsolódó irodalomjegyzéket is illesztettek a szerzők, ami további ismeretszerzésre ad lehetőséget.

Az első fejezetben rövid tájékoztatást kap az olvasó arról, hogy mi is a kommunikáció, illetve, hogy a szerzők mit értenek alatta. Számos megközelítés létezett már a 90-es években is, a kör természetesen azóta csak bővült. Megállapítható viszont, hogy a jegyzet céljának megfelelően, vagyis a kommunikáció hatékonyságának növelése érdekében, a fejezet a mai ismeretekhez viszonyítva is megállja a helyét.

A következő részből a nyelvi kommunikáció kutatási eredményeiről értesülhet az olvasó, olyan formában, hogy az egyes új gondolatokat tartalmazó áttekintést, rögtön gyakorlatokon keresztül is rögzíti a szerző, így egyáltalán nem érezhetjük monotonnak az egyes elméleti részeket. Majd a könyv következő fejezete a nem verbális jelek bemutatásával foglalkozik. Itt az egyik legjobban kidolgozott résszel találkozhat az olvasó, a feladatok is bőségesek, és jól használhatók minden korosztálynál. Még ma is, a számos újonnan megjelent általános kommunikációs könyv ellenére, újszerű az írásban előforduló nem verbális jelek áttekintése, és a hozzájuk kapcsolódó feladatok is élvezetesekek, tanulságosak. Ugyanis nagyon fontos kérdésre irányítja rá a figyelmet a könyvnek ez a fejezete. Arra, hogy az egyetemisták, főiskolások mennyire felkészítettek pályájuk kezdetén az egyik nagy megmérettetésre, az önéletrajz megírására. A jegyzet gyakorlatban történő kipróbálása után elmondhatom, hogy a tapasztalatok azt mutatják, szinte semennyire. Ez oknál fogva is igény van egy ilyen típusú gyakorlatias részre, különösen a felsőoktatás résztvevőinek íródott kommunikációs könyvben. Remélhetjük, hogy egy következő kiadásban talán még részletesebben, az új formákat is figyelembe véve dolgozzák ki ezt a nagyon jó, és a 90-es években újszerűnek tekinthető kezdeményezést a szerzők.

A nem verbális jelek áttekintése után a verbális jelekkel is megismerkedik az olvasó. Itt

még a beszédet és a nyelvet, a dualista szemléletnek megfelelően, különválasztva tárgyalják a szerzők. Ez a szemlélet természetesen még ma is él a nyelvtudományban, bár egyre gyakrabban kerülnek előtérbe a társasnyelvészeti szempontok a nyelvbemutatók során.

Öröndetes módon nyelvrétegződési modellel is találkozunk a fejezetben, illetve nyelvjárási kérdésekről is esik szó. Egy esetleges átdolgozott kiadásnál ezekre az alfejezetekre véleményem szerint szükséges lenne nagyobb hangsúlyt fektetni, hiszen nemcsak a magyar tanároknak kötelessége tájékozottnak lenni nyelvföldrajzi kérdésekben, hanem más pedagógusjelölteknek, így a különböző szakos tanároknak, de a tanítóknak és az óvodapedagógusoknak is. Rendkívül nagy hiányosságok adathozhatóak ugyanis ezen a területen. Mondhatni nyelvföldrajzilag szinte teljesen képzetlenek leendő pedagógusaink, ami azért nagy gond, mert ebből következően iskolai éveik alatt számos gyermek hátrányos megkülönböztetésben részesül nyelvváltozata miatt úgy, hogy a pedagógus közben észre sem veszi, milyen nagy károkat okoz a gyermek kommunikációs készségeinek fejlődésében, de egyben személyiségfejlődésében is. Itt már csak azt a kérdést kell a szerzőknek mérlegelniük, hogy van-e helye egy ilyen alfejezetnek egy általános kommunikációval foglalkozó tankönyvben. Szerintem mindenképpen, különösen, ha az leendő pedagógusoknak készült.

A következő fejezet a verbális kommunikáció technikai alapjaival foglalkozik. Itt a beszédtechnika különböző területeivel találkozhatunk. Annál is inkább nagyon lényeges ennek a résznek a felnőttoktatásba bekerülnie, mert egy hivatásos kommunikátor, így egy tanár, nem hozhatja magát abba a helyzetbe, hogy esetleges beszédrendellenességei miatt nevetséges legyen, sem pedig diákjait nem hozhatja olyan helyzetbe, hogy azok ne értsék beszédét. Az egyes feladatok, a logopédia módszertanát figyelembe véve, megfelelőek, és ma is gyakorlásra alkalmasak. Talán egyedül a hang- és kiejtésgyakor-

latokat lehetett volna jobban differenciálni. Hiánnyolható itt még a hangterápia elemeinek a feladatokba való beépítése. Ez azonban nem róható fel a szerzőknek, csupán annak köszönhető, hogy a 90-es években ez az eljárás még nem vonult be a köztudatba. Ma viszont egyre gyakrabban és egyre hatékonyabban alkalmazzák a pedagógusok körében a hangterápiát, amire valóban nagy szükségük van hangjuk épségének megőrzése érdekében. Egy esetleges későbbi átdolgozásban minden bizonnyal a szerzők is beépítenék jegyzetükbe a terápiás eljárásokat. A következőkben az egyes beszédhibák vázlatos ismertetése kap helyet. A tárgyalat rész végén pedig a helyesírásról esik szó, bemutatja a szerző a helyesírás szabályzatot, de viszonylag kevés kapcsolódási pontot keres a helyesírás és a kommunikáció között. A fejezet, és így egyben a könyv is, bőséges feladatsorral és irodalomjegyzékkel zárul.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a könyv mindenképpen ajánlható, még így átdolgozatlanul is, a felsőoktatás minden résztvevőjének. Bárki, tanár és diák vagy akár a kommunikációs készségeinek fejlesztését megcélzó ember is, életményszámba menő ismeretekkel és játékos gyakorlatokkal találkozhat ebben a kiadványban. Külön kiemelhető a minden egyes elméleti gondolat után konzekvensen megjelenő gyakorlati, a mindennapi életben használható szemléltető feldolgozás. Az egész jegyzetre a világosság, az áttekinthetőség és a következetesség jellemző.

A véleményem, hogy ez a könyv illeszkedik azon ritkán megjelenő színvonalas kommunikációs kötetek sorába, amelyek kiválóan szolgálják az egyre magasabb kommunikációs elvárásoknak való megfelelést. Mindenképpen alkalmazásnak tartom arra, hogy egy esetleges későbbi átdolgozással széles körben alkalmazandó egyetemi és főiskolai tankönyv legyen, amely a pedagógusjelöltek kommunikációs technikájának fejlődését nyújtana.

Szuromi Szabolcs Anzelm: Egyházi intézménytörténet. Bp. 2003. Szent István Társulat Kiadó, LXVII, 236 l. /Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici. Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae. I. Institutiones 5./

Örömmel üdvözölhetjük a napjainkban szinte egyedülálló színvonalú Szuromi Szabolcs Anzelm csornai premontrai szerzetes, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Kánonjogi Posztgraduális Intézetének tanszékvezető tanára tollából megszületett intézménytörténetet.

Az intézménytörténet ismerete elengedhetetlen minden tudományág területén, ám sok fehér folt van e téren is. Rövid áttekintés ugyan megjelent (Rácz Lajos szerk.: *Felekezetei egyház-jog Magyarországon*. H.é.n.) egyetemi tankönyv részeként, azonban önálló kötetet e témában most van szerencséje kézbe venni az olvasónak. A katolikus egyház látható intézményként és struktúrájában is kétezer év eredményeként áll előttünk, éppen ezért fontos újrafogalmazása hiszen a krisztushívő ennek a keretei között végzi tevékenységét, küldetését. Pusztán a hiány felfedezésével is nagy érdemeket szerezhet valaki, azonban annak megszüntetésével még inkább növekszik érdemei száma. Ez érhető tetten e mű esetében.

Az Előszó, Rövidítés jegyzék, Források és szakirodalom bővelkedik a legújabb, XX. századi forrásokkal, és feldolgozásokkal, amelyek igen pontos utánajárára engednek következtetni. Ezek összeállítását Erdő Péter bíboros Ajánlása hivatkozik az intézménytörténet jelentőségére az európai jogtörténet vonatkozásában, amelynek nyitánya a barokk korra vezethető vissza.

A szerző meghatározza történetének tárgyát és korszakait. Az intézménytörténetet köztes disciplinának tekinti a jog és jogtörténet között, amely módszerénél fogva merít a teológiából, a jogból és a történelemből. A korszakolást tekintve követi az egyháztörténelmet, így az Ókor (I–V. sz.), A korai középkor (VI–XI. sz.), Az érett középkor (XI–XVI. sz. a Trienti Zsinatig) és A modern kor (XVI. sz.-tól napjainkig).

Az ókori egyház (I–V. sz.) szakaszában a szerző bemutatja a zsidó gyökereket, amelynek alap-

ján az egyház formálódott és azt a fogalomkészletet, amelyet a görög szórványban használtak. Az intézmény kialakulását azon a történelmi alapon mutatja be, ahonnan elindult hódító útjára. Földrajzi adottságából kifolyólag az egyházi intézmények sokat tanultak, illetve ráépültek a római örökségre. Az író tisztázza azt a fogalmat, hogy mit jelent kereszténynek lenni és jogállását is részletezi, jelesen a laikusnak, a klerikusnak és a szerzetesnek a sajátos vonásait és jogait. Az egyház hierarchikus felépítésében világosan szól a pápai hatalomról, annak történelmi előzményeiről. A kötet részletesen ír a diocletianusi reform alapján szervezett püspökökről, érsekekről és metropolitákról, és a hierarchiában fölöttük álló pátriárkák, exarchák és primások jogkörének kialakulásáról. Érdekes, hogy az egyházmegyék, metropóliák, pátriárkatusok irányításával egyenértékűnek tekinti intézményeit és kitér a zsinat különböző szintjeire is. Ez után olvasható az archipresbiter, és archidiaconusokról, mint a hierarchia alacsonyabb szintjén álló személyekről. A szerző kitér a bűnbocsánat, illetve a házasság szentségének intézménytörténeti vonatkozásaira is. Végül a korai szakasz lezárásaként, és valóban illő helyen utolsóként, az anyagi javak eredete, és azokért felelős gazdálkodás is sorra kerülnek. Ez a szerkesztés vonul végig a további szakaszokban is azzal a különbséggel, hogy századok folyamán új intézmények kapcsolódnak az eddigiekhez.

A korai középkor (VI–XI. sz.) politikai környezetében az író felvázolja a népvándorlás által hozott változásokat, a különböző pogány népek keresztény hitre térítését, és ennek a folyamatnak csúcspontját Nagy Károly római császárrá történő koronázása által éri el. E részben új intézményként jelenik meg a bíborosi kollégium. A kollégiumnak belső tagoltsága – presbiter, diakónus, püspök – szintén történeti háttérben rajzolódik meg. Ebben a korszakban formálódnak a Szentszék központi szervei a kancellária, a kamara és kisebb hivatalok. A metropolitai méltósággal egy rangban lévő primás tisztsége a VI. században kezd elterjedni a római birodalom Nyugati felében. A plébániák gyors elterjedése és megszervezése szintén ekkor követhető nyo-

mon. Új intézményi formát ölt a káptalanban a papi testület a VIII. században Chrodegang szervezésében, amely mintájául szolgál a később létrejövő káptalanoknak. A szentek kultuszának pontosabb szabályozása is ekkor kezdődött. A szerző bővebb terjedelmet szentel a temetkezés keresztényi jellegének, amely azért is figyelemfelkeltő, mivel tolla nyomán kiváló kötete jelent meg e témában. (*A temetésre vonatkozó egyházfegyelem a XII–XIII. században*. Bp. 2002.) A világi javaknál pedig ekkor alakul ki a Péteri Örökség (Patrimonium Petri), amely területileg alapozta meg a Pápai Államot.

Az érett középkor (XI–XVI. sz. a Trienti Zsinatig) fejezetben a szerző a gregoriánus reform bevezetése és az investitúra után szól a pápai hatalom megerősödéséről, új egyházmegyék – így a magyar egyházszervezet – kialakulásáról és főként a hamis Szilveszter bulláról mint az apostoli királyi cím megalapozójáról. Megjelennek a bírósági intézmények is, mint a Penitenciaría, a Rota Romana és a Signatura. A zsinatok részben kifejezésre kerül az egyházkormányzat önállóságának igénye a császároktól függetlenül. A szerzetesek is a gregoriánus hatás alatt szerveződtek és az eddigiektől eltérően rangot kapott a szigor, illetve a központosítás. A világi javaknál megjelenik a rezerváció kérdése és a Pápai Állam számára beszédett adónemek. Új mozzanatként kerül be ugyancsak az egyházmegyei szintű bíráskodási szervezet, illetve az Esztergomi Primási Főszentszék születésének körülményei (1452), amely a mai napig érvényes ítéletet hoz harmadfokon. A XIII. századra kitisztulnak a szentté avatási perek formái is. Lényeges, új intézmény jelenik meg az egyetemekkel. Érdekes, hogy az egyetem fogalmát az író a céh szervezetével tisztázza.

A modern idők egyháza (XVI. sz. Trienti Zsinattól napjainkig) több évszázadot fog össze, így a reformációtól az I. Vatikáni Zsinaton, a Pápai Állam megszűnésén át az állam és egyház szétválásáig. Ebben az időszakban három zsinat, a Trienti /1545–1563/, az I. Vatikáni (1869–1870) és a II. Vatikáni Zsinat (1962–1965) rendelkezései az irányt mutatóak. A pápaság helyzetében a pápaválasztás körülményei és módosítások ol-

vashatók 1996-ig bezárólag. A pápai primátus kérdése az I. Vatikáni Zsinaton teljeseedik ki a tévedhetetlenség dogmájával. Az egyház és állam viszonyában jelentős az egyes országok és az egyház közötti megállapodások rendszere, a konkordátumok, egyezmények formájában. A Trienti Zsinat fontosságát a reformációra adott válasz emeli ki, amikor a Szentírás és a Szent-hagyomány egységét hangsúlyozza. A pápai törvényhozás a Pápai Kúrián keresztül érvényesül, a területi törvényhozás pedig egyes zsinatokon ölt testet, ahol döntenek a személyek inkardinációjáról, a szentségekről, az egyházi szolgálatokról és másokról. A bitorosi kollégiumnál szabályozzák a pápai megüresedett szék jogálását, amely meghatározza, hogy nem vezethet be újításokat a kollégium, de a Vatikán felett hatalmat gyakorol. Az intézmények sorában pedig szép számban növekedett a kongregációk száma. Ezekben a századokban jelennek meg a nunciatúrák, amelyeknek mai formája a XV. századra vezethető vissza. A szerzetesség címszó alatt megjelennek a magánfogadalmak közössége világi kongregációk formájában. Az egyházi bíráskodásban a hiteleshelyi gyakorlat is helyet kapott ebben az időben, amelyet általában a káptalanok végeztek. A világi javak között az egyházi tized súlyának megfelelően kap szerepet, de szó van az egyházközségek létrejöttéről is. A zsinat is egészen más az eddigiekhez képest, hiszen a II. Vatikáni Zsinaton megjelennek a különböző egyházi felekezetek képviselői is, amely az egyház nyitottságának is a jele. Ekkor a zsinat újra fogalmazza az egyházról, a tanításról, más egyházakkal való kapcsolatáról szóló gyakorlatát. Teljesen új intézmény a püspöki szinodus, amelyet VI. Pál pápa 1965-ben hozott létre. Az 1917-es Egyházi Törvénykönyvet pedig felváltotta az 1983-as Törvénykönyv.

A Függelék eredeti nyelven közöl hét dokumentum-részletet, így például a Donatio Constantini hamis adományleveléből, valamint az 1929-es Lateráni Egyezményből. Végül Név- és tárgymutatóval zárul a kötet. A megjelent munka nem csupán témájánál fogva tarthat érdeklődésre számot, hanem tudományos apparátusa folytán is, amely több nyelvű szakirodalomban

való jártasságról is tanúskodik. A szerző elévülhetetlen érdeme, hogy gondosan utána járt állításainak és ennek megfelelően készítette jegyzeteit, ezzel kínálatot nyújt azoknak, akik e témában tovább szándékoznak csemegézni. Minden biztonnal haszonnal forgatja az olvasó e kiváló kötetet, és reménykedhetünk abban, hogy az író kutatásai és felfedezései nyomán hamarosan újabb munkával örvendeztetni meg olvasói körét.

BEKE MARGIT

Az elfátyolozott arckép. Bárány Radák Polyxéna kisasszony emlékezete. Zebegény, 2003. Borda Antikvárium, 83 [5] l. /A Borda Antikvárium tizenkettedik könyvészeti kiadványa./

Nem sűrűn esik meg kutatóval, hogy nem ő keresi meg témájával a kiadót, hanem a kiadó keresi meg őt egy megoldásra váró problémával; ha ez megesik, hát az a probléma ugyancsak érdekes, vonzó kell hogy legyen. Ez fordult azonban elő Borda Lajossal, aki véletlenül talált ugyan rá a kiindulásul szolgáló füzetre, a Radák Polyxéna haláláról írt versekre, de jó antikváriusként és könyvgyűjtőként ráérezett a kétszáz éve halott fiatal leány életének és halálának érdekességére, s a maga eszközeivel föl akarta támasztani, halálának kétszázadik évfordulóján új életre kelteni az elfátyolozott arckép ifjú tulajdonosát.

Az érdeklődés szerencsésen találta meg a szakértelmet, a kegyeletet a hozzáértést. Knapp Éva a könyvtári, levéltári, kéziratári adatföltárásban jártas kutató gyakorlatával találta meg mindazt a – nem túl számos – adatot, amelynek segítségével háttér rajzolható a szerelmi öngyilkosság mögé.

Az így kialakult kötet tartalmazza Kis István beresztelki református papnak a halálesetről készült, két év alatt ötször kiadott verseit; Knapp Éva tanulmányát az ifjú Radák Polyxéna életéről, haláláról, valamint az öngyilkosság irodalmi utóéletéről (Kis István és Molnár Borbála verseiről, valamint Dózsa Dániel „történeti beszélyéről”); egy könyvészeti mellékletet az öt Kis-kiadásról a címlapok közlésével; továbbá

Borda Lajos „Epilógus”-át a könyv kiadástörténetéről, a Radák Polyxéna élete helyszínein, Mikeszszán és Magyarbényén látottakról.

Knapp Éva avatott kutató, valószínűleg minden adatot sikerült előbányásznia, ami Radák Polyxéna életéről tanúskodik, leveleket a Magyar Országos Levéltárból, egyháztörténeti följegyzéseket, halotti beszédeket. Az összegyűjtött adatanyag ugyanazt a hatást teszi, mint Anonymus „Prologus”-a a *Gesta Hungarorum* előtt: van benne annyi adat, hogy érdemes legyen találgatni, de annyi nincs, hogy bármi egyértelműen eldönthető volna. Megismerhetjük a családot, a tágabb ismerősi kört, Pólka és édesanyja leveleit, de a valódi okokhoz és a valóban lezajlott eseményekhez nem jutunk közelebb. A tanulmány szerzője korrektül összegzi a fejezet végén: „Nem tudjuk pontosan, mi történt 1803 nyarán. [...] A kérdést nyitva kell hagynunk.” (30.) A tudós önmértéklő tartózkodását azonban néha háttérbe szorítja a rokonszenv és az intellektuális rejtvényfejtő kaland: megpróbál összefüggéseket találni a fennmaradt nevek, kitapintható viszonylatok között. Sajnos az a tapasztalatunk, hogy a nevek, adatok, műtöredékek, utalások nem fontosságuk és összetartozásuk arányában maradnak fenn és semmisülnek meg: még az is lehet, hogy az öngyilkos utolsó (vagy akárhány) fennmaradt levele nem árul el semmit az írójában dülő érzelmekről, köznapi intézkedés csupán, mondjuk egy korabeli bevásárlólista, könyvmegrendelés, farsangi tudósítás vagy névnapi üdvözlés. Knapp Éva sokkal jobb tudós annál, semhogy bizonyosságként állítana olyasmit, amit a rendelkezésre álló adatokból bizonyítani nem lehet. A tapasztalataim azonban rosszak: ha a tudós csak megenged is egy föltételezést, amely érdekesebb, romantikusabb, szenzációként jobban tálalható, mint a sokkal valószínűbb, de hétköznapi valóság, a második kézen már csak a szenzáció, a „blikfangos” változat marad, s keletkezik egy újabb, kiirthatatlan irodalmi legenda. (Murphy egyik törvénye: a dilettáns kicsiszolt, harsány, kerek koncepciója mindig vonzóbb, mint a tudós dadogó, óvatos tapogatódzása.)

Mindhogy azonban ilyen irodalmi legendából máris több van, mint elég, s azok igen rosszat

tesznek a – most amúgy is a vásári felé hajló – közfelfogásnak, hadd vállaljam el én minden filológusok atyjával, Király Györggyel szólva „a délibábos betegség forrolázát lehűtő” előzetes szűrő feladatát, s szögezsem le jólőre:

- Az egyértelműen kiviláglik az írásokból, hogy Pólíka öngyilkossága a korszakban már szaporodó számú, szentimentális háterű szerelmi öngyilkosságok közül való. Az is valószínű, hogy a szentimentalizmus által oly sűrűn használt „született nemesség – lelki nemesség” ellentét miatt jutott el a tragikus végkifejlethez, s hogy a Pólikánál jóval idősebb, özvegy Bánffy György lánykérése ezt siettetette. De nem tűnik úgy, hogy a Radák-házaspár valami rideg, számító, erőszakos föllépéssel váltotta volna ezt ki. Az apa, Radák Ádám bizonyára jó viszonyban volt leányával, ha az „édes apónak” szólíthatta levelében; talán csak a kellő határozottság hiányzott belőle, a lánykérőt mindenesetre az anyához utasította. (Pontosan így: „A leány az anyjáié, az én feleletem utolsó”, a közölt faksimilén jól látszik a nazálsrövidítő jel.) Az anya levele is inkább körültekintő tanács, mintsem erőltetés. A „szigorú szülő, meg nem értett gyermek” közkeletű patront tehát nem alkalmazhatjuk új bizonyságok nélkül.
- A fennmaradt adatok nem bizonyítják egyértelműen, hogy az azonosíthatatlan Laji volt Pólíka szerelme. Pólíka azt írja róla fivérének: „én megirtam volt néked egy levelet, hogy vigye el Laji, de ő úgy ideláncolatott Kolozsvárhoz bizonyos engem nefelejcsékért”, hogy még mindig Kolozsvárt hetel. Ez nem föltétlenül bizonyítja azt, hogy a nefelejcsék Pólikától származnak, sőt, ez a könnyedén évődő hang inkább másra vonatkoztatva érthető. Pólíka anyja, Kemény Druziánna pedig azt írja: „Lai, írod, bent van; köszöntséd szómmal, ha látod. Vigyázz, édes Pólikám, hogy bánssz Laival, kíméld őtet, minthogy talán már nem boldogíthatod; ha hibázott is Lai ellenünk, nem akaratjából esett.” Nem tudom, mit hibázott Laji, de ez a vétek nemigen lehet az, hogy szerelmet vallott Pólikának. Vajon az anya lánya által köszöntette volna a lánya

számára tilos szerelmest? Úgy vélte volna, hogy a hiba nem akaratjából esett? Úgyhogy egészen biztosak ne legyünk a dologban.

- Ámde megeshet, hogy mégis Laji volt Pólíka kedvese, és talán azonos is lehetett Louis Seau-val, bár azt, hogy Kővári László miből jutott erre a következtetésre, szintén érdemes volna ellenőrizni. Végül is a Seau család nem olyan nemtelen, hogy egy erdélyi bárónak rangon aluli lett volna velük rokonságba kerülni, az osztrák adminisztráció magasrangú tisztviselőiként ekkor már száz éve vannak jelen Erdély pénzügyi igazgatásában. Bethlen Miklós kettőről, Johann Friedrichről és Johann Honoriusról emlékezik meg, mindkettő a kamarai bizottság elnöke volt a 18. század első éveiben, nevüket így írja: Comes a Zeán vagy Seán. De akárki volt Laji, biztosan nem volt azonos a ludasi tisztartóval. Nem, mert Kemény Druziánna levelének külső címzésén határozottan Ludasi (jav. ebből: Ludusi) áll, az semmilyen módon nem olvasható ’Suolusi’-nak, bár ha annak olvasnánk, sem volna azonosítható a Zeánnak vagy Szeánnak ejtett Seau névvel. És nem, mert ha elfogadjuk, hogy Kemény Druziánna azért utasítja a ludasi tisztartót leánya levelén arra, hogy a Vásárhelyről kapott választ az ő kezébe küldje, mert cenzurát gyakorolt leánya levelezésén, akkor meg kellett bízni a ludasi tisztartóban, ennél fogva az nem lehet a gyanúba vett fiatalember. (És ha ő lett volna, az anya miért a Vásárhelyre menő és onnan jövő levelet akarta ellenőrizni?)
- A keresztnév nélküli Haller levelei Pólikához egy derűs, megbízható rokon vagy barát hangján beszélnek. Igaz ugyan, hogy „rejtjelezett szöveggént is olvashatnánk”, de fölösleges, mert úgy tűnik, egyszerűen arról szólnak, amiről: fürdőre várja Pólikát anyjával együtt. A második levél sem látszik titokzatosnak, a sokat sejtető „vajon mit jelentenek ezek a sorok?” kérdésre könnyen adhatunk választ, hiszen ő maga írja: „míg lovam nincsen, hát mit csináljak?” Az utóirat („Csak nem kell a két lovat elfelejteni, mert a legény gyalog jár”) így nem olyan talányos, nyilván

a Radák családtól várta, akarta venni, hozni, hozatni a két lovat. (Egyébként ez a bájos szófordulat, ahogy önmagát egyes szám harmadik személyben „a legény”-nek titulálja, mint-ha Mikes tollán született volna.)

- Pólika utolsó fennmaradt, 1803 márciusában, József napja körül kelt levele, ha az egész levélszöveget olvassuk, szintén tele van köznapi beszámolókkal: „Minekelőtte leveledet vettem volna, Laji, János kimentek, izenetedet nem mondhatom meg. De ?ai? itt van, és megmondatom. Azt mondja, h[ogy] te is éppen olyan <olyan> rossz vagy, nem írsz neki soha. [Volt] Sándor napján itt nálunk egy kicsi bál, amely reggel négy óráig tartott. A bátyámuram még most is sokat emlegeti Vásárhelyt, és minekelőtte Erdélyből kimenyen, még egyszer oda akar menni. Vigasztald meg őket hát ezzel a Viza(?) menetellel. Fáj (?) Éltető Mihálynál voltunk. Táj(?) még egyszer. Polixena Ra[dák].” A teljes szöveg kontextusa korántsem tragikus, ha nem a szeptember 11-én bekövetkezett halál felől visszafelé nézzük. Én egyébként nem látom F-nek a két utolsó sor tragikusan interpretált három betűs szavait. Az elsőt bizonytalanul, a másodikat határozottan T-nek látom, gallér nélküli nagybetűnek. Hátha nem is a 'Fáj' ígéről van szó? Furcsán is hatna így, a bátyámuram és Éltető Mihály közöm-bős közegében! Hátha az Erdélyben ma is használatos 'Táj' 'pá-pá' elköszönő formula felbukkanását olvassuk? Ez értelmileg sokkal jobban bele is illik a levélszövegbe! Pólika láthatóan az erdélyi regionális köznyelven írt, a „kicsi bál” fordulat jól mutatja.

Minden más találgatás: hogy Radák Ádámot Polyxéna közlése miatt ütötte meg a guta, hogy Kemény Druzsiánna mégis hozzá akarta kényszeríteni lányát – az általa korábban nem is nagyon pártolt – Bánffihoz, hogy Polyxéna várandós lett volna. Mondjuk rá Knapp Évával: „A kérdés nyitva kell hagynunk.”

Igazi csemege az öngyilkosság irodalmi utóéletét, a legendaképződést vizsgáló fejezet. Úgy tűnik, a három szerző három különböző irodalmi hagyomány, három „beszédmód” számára

dolgozta föl az esetet: Kis István a halotti prédikációk moralizáló, oktató modorában (1803), Molnár Borbála a szentimentalizmus könnyes erkölcsnemesítő célzatával (1804), Dózsa Dániel pedig a vadromantika epikus fordulataival (1852). (Egyébként úgy vélem, a két verset semmilyen megengedő árnyalattal nem nevezhetjük hexameternek, ill. leoninusnak, l. 37., 44.) Igen tanulságos végigkísérni, hogyan alakítja minden szerző a maga felfogásához s az ő köreiben uralkodó divathoz a történetet. Kis István akaratában, érzelmeiben korlátozott Pólikát ábrázolt, akiről csak annyit tudni, hogy „embert, nem bárót szerete”. Molnár Borbála tudatosan a külföldi románok pótlására szolgáló művet alkotott, amelyben jól föl lehet ismerni a saját életét földolgozó *Életének igaz tiköre* motívumait, a jelek szerint Molnár Borbála tartós fájdalmait: a rangvágó, erőszakos anyát, az ellenszenves, de megfelelő társadalmi állapotú kérőt, az anya véleményének változását. Itt a hősnőből már titkon szerető, megesett lány lett, s a történetet a köznemesi származású szerelmes elégtételszerű rangemelkedése, kései megérkezése, a báró és a gyermekágyas hősnő melodramai házassága színesíti. Dózsa Dániel beszélye még inkább tarkállik a vadromantikus elemektől, s már alig hajaz a valóságra. Előkerül a hősszerelmes, Tehaum hadnagy édesanyja, akit valaha a hősnő apja szeretett; szöknek, esküsznek, lopóznak, lázasan hánykolódnak, mindenki indulatos, minden érzelem csúcson lobog, s a végén kiderül, amit minden edzett olvasó az elején tudott, hogy a fiatalok testvérek. Az egyidejű öngyilkosságból azonban csak a hősnőé sikerül, a hősszerelmesnek erre a lipcei csatáig kell várnia. (Igen érdekes Knapp Éva megfigyelése, hogy Molnár Borbála művének majd minden szereplője nő, Dózsaéi majd mind férfiak.) Ritkaság, hogy a szemünk előtt zajlik egy legenda formálódása, s ezt élvezzük is, csak egyet nem szabad megtenni: ezekből visszakövetkeztetni a történeti eseményekre. A szűzsé változása, alakulása filológiai módszerekkel nem közelíthető meg, erre a szűzséttörténeti kutatások vagy az irodalmi kultuszképződés terjedő vizsgálódásai kínálnak megfelelő módszert. Talán Kis Istvánnak voltak ismeretei

a részletekről, de ha voltak is, azokból nem árult el sokat; a halotti prédikációkban és versekben szokásos alkalmazásból, erkölcsi tanításból nem szabad konkrét eseményeket kiolvasnunk. Például a gyalázat nem konkrétan Pólikára vonatkozik, hanem minden emberre, különösen a szülőkre („Így tanul az ember saját kára után: Akkor indul meg ő a bölcsesség után, Mikor a gyalázat s a váratlan eset Gondolatlan fején szomorán megesett; Akkor ölt ő páncélt s paizst a testére, Mikor patak módra csorog piros vére”); a „ne szívjátok, mint ő, a virágból mérget” sor a pókra. A mikeszászi sirboltban talált értelemezen olvasható „holtanak meg” igealak sem bizonyítja azt, hogy Polyxéna várandós lett volna, csupán a fősorolt halottakra vonatkozik, akárcsak előtte a „haláloztak meg”.

A finom, női empátiával földolgozott szövegegyüttesből a Borda Antikvárium a témához illően finom, szép kiadványt készített a régít utánzó papíron és szennylappal, a témához illeszkedő nyomdai záródíszekkel.

S. SÁRDI MARGIT

Wagner, Bettina: Die „Epistola presbiteri Johannis” lateinisch und deutsch. Überlieferung, Textgeschichte, Rezeption und Übertragungen im Mittelalter. Mit bisher unedierten Texten. Tübingen, 2000. Niemeyer, 732 l. /Münchener Texte und Untersuchungen zur deutschen Literatur des Mittelalters, Band 115./

János pap nevével a 12. században találkozzunk először Otto von Freising „Chronica sive Historia de duabus civitatibus” című művében. Az irodalom- és vallástörténészeket azóta is sokat foglalkoztatta a legendás indiai papkirály alakja. A kutatás középpontjában egy, az európaiakhoz címzett latin nyelvű levél áll (Epistola presbiteri Johannis), amelyben János pap – akit gyakran azonosították az Apokalipszis szerzőjével – egy utópisztikus társadalom képét vázolja fel. Ez a levélben ábrázolt társadalom mintegy ellenpólusa a korabeli európai társadalomnak. A középkori olvasók számára János pap és or-

szága mindig is valós, létező személy illetve hely volt, a levél fiktív jellegével azonban – úgy tűnik – sokan tisztában voltak. Erre abból következtethetünk, hogy a mű gyakran szerepel más, nyilvánvalóan fiktív levelekkel egy kéziratban (például az Epistola Luciferi, vagy az Epistola regis Abgari ad Christum).

A korábbi kutatás főképp János pap személyének azonosítására koncentrált – eredménytelenül. Ma már főképp a legenda funkciója foglalkoztatja a kutatókat. Az 'Epistola'-val kapcsolatos kutatások azonban mindeddig azokon a textológiai vizsgálatokon alapultak, amelyet Friedrich Zarncke végzett a 19. század második felében. Bár Zarncke úttörő munkájának számos eredménye ma is helytálló, az eltelt több mint száz év miatt időszerű volt, hogy valaki ismét feldolgozza a mű kéziratot hagyományát. Ez azért is sürgető volt, mert Zarncke még csak 96 latin kézitről tudott (ezek közül 17-et nem is látott), ma már viszont több mint 200 kéziratot ismerünk, amelyek az 'Epistola' szövegét megőrizték. Ráadásul a textológiai vizsgálat és az 'Epistola' szövegkiadása Zarncke vizsgálódásainak csak egy részaspektusa volt, hiszen őt elsősorban a mű történelmi háttere érdekelt. Ezen túlmenően a latin és népnyelvű változatok szövegtörténeti összefüggéseinek feltárása is, csak úgy lehetséges, hogy ha a teljes ma ismert kéziratot hagyomány feldolgozását elvégezzük.

Ma összesen 207 kézirat ismert. Wagner könyvéből kiderül, hogy a Zarncke által kézbe nem vett kéziratok közül néhány nem is tartalmazza a levelet, néhány pedig azonos volt a leírtak egyikével, vagyis bizonyos kéziratok „megkét-szereződtek”.

A szerző először az 'Epistolá'-t megőrző kéziratoknak és nyomtatott kiadásainak naprakész listáját állította össze, amely minden további vizsgálat kiindulópontja. A ránc hagyományozott változatokat azután két ágba sorolja, és megvizsgálja keletkezésüket, elterjedésüket és egymástól való függésüket. Megpróbálja a legkorábbi változatok alapján a szöveg keletkezési területét behatárolni. A levél legrégebb változata 1180 előtt keletkezett, szerzőjének kiletét még nem sikerült egyértelműen tisztázni. Egyesek sze-

rint klerikus, mások szerint talán német staufi hűbéres volt. Wagner új hipotézissel áll elő. Szerinte a szerző a képzett, görögül is jól tudó Wibald von Stablo (1097 k. – 1158), I. Frigyes bizalmi embere volt, aki Bizáncban is járt s talán onnan szerezhette értesüléseit János papról. A szerző persze nem tudja megcáfolhatatlan bizonyítékokkal e feltételezését alátámasztani, így ez is csak hipotézis. A kérdés vélhetően soha nem lesz egyértelműen megválaszolható.

A kódexek provenienciájából és a mű mellett feljegyzett szövegek elemzéséből Wagner meghatározza a mű befogadó közönségét: a latin változatot egyházi vagy egyetemi körökben olvashatták, ami persze egy ilyen mű esetében nem meglepő. A művet rövidsége miatt előszeretettel jegyezték fel üresen maradt kódexlapokra. A könyv első részének végén Wagner kilenc szövegváltozat edicióját is közli, jelentősen megkönnyítve ezzel a további kutatásokat.

A könyv második részében a szerző a mű hat középkori német fordítását tekinti át és elemzi. A német fordításokban a korabeli állapotokat kritizáló megjegyzések gyakoribbak, a konkrét korabeli eseményekre való utalások sokkal nagyobb hangsúlyt kapnak, mint a latinban. Ennek valószínűleg az az oka, hogy a latin szöveg olvasója nem szorult arra, hogy külön megmagyarázzák neki a célnyelvet. A német fordítások sajátossága továbbá, hogy hajlanak az epizálás felé. Wagner szerint ez azzal magyarázható, hogy az 'epistola' mint önálló műfaj hiányzik a középkori német nyelvű irodalomban. Érdekes viszont, hogy a német fordításoknak nem volt olyan nagy sikere, mint a latin eredetieknek.

A német fordítások közül számunkra Oswald der Schreiber újbányai jegyző verses fordítása különösen fontos, mert ez a mű a magyarországi német irodalom terméke. A hat fordítás közül Oswaldé volt a leghosszabb, sajnos azonban csak a mű második fele maradt fenn (1398 sor) egy 15. századi kéziratban, amelyet ma Heidelbergben őriznek. E mű különlegessége továbbá, hogy egyrészt ez az egyetlen német fordítás, amelyeknek a szerzőjét ismerjük, másrészt Oswald

az első magyarországi német költő, akit név szerint ismerünk. A mű vélhetően a 14. század második felében készült. Wagner megpróbálja pontosítani a keletkezés idejét: szerinte a terminus post quem 1371. János pap hálószobájában van ugyanis egy drágakő-mozaik, amelynek leírása az 'Epistolá'-ból hiányzik. Ennek mintája Wagner szerint a prágai Szt. Vitus székesegyház mozaikja lehet, amelyet IV. Károly császár készíttetett 1370/71-ben. Ez a mozaik, amelyet Wagner szerint az újbányai jegyző beszámolókból ismerhetett, nagyon hasonlít Oswald leírására. Ezen állítás helyességét azonban – úgy véljük – további művészettörténeti kutatásoknak kell bizonyítani.

Oswald művében összeköti János pap mondáját a Frigyes császár-mondával. Nem ismeretlen ez a középkori irodalomban: ismerünk például egy olasz történetet, amelyben János küldöttséget menesztett Frigyeshez. Oswaldnál a János pap által küldött csodás dolgok által lehetséges a német-római császár eltűnése illetve majdani visszatérése. Oswald műve császárpárti tendenciájú: a pápa által kiátkozott és elűzött császár képviseli az igazi kereszténységet. Olyan körökben olvashatták szívesen, amelyek az egyház elvilágiasodását kritizálták. Wagner arra hívja fel a figyelmet, hogy a 14. század második felében Ausztriából sok valdens mehetett a felvidéki német városokba, s nem zárható ki, hogy a pápaellenes tendencia valdens hatás lehet.

Összességében megállapítható, hogy Bettina Wagner terjedelmes könyve sok új ismerettel gazdagítja az 'Epistola presbiteri Johannis'-ról alkotott képünket. A kéziratok hagyomány feltárásával, rendszerezésével megteremtette az alapot a további kutatásokhoz. Néhány megállapítását, feltételezését még további kutatásoknak kell majd igazolni, könyve mindazonáltal fontos adalék a középkori latin irodalom történetéhez. Oswald der Schreiber műve miatt pedig a magyarországi német irodalom kutatóinak is megkerülhetetlen lesz.

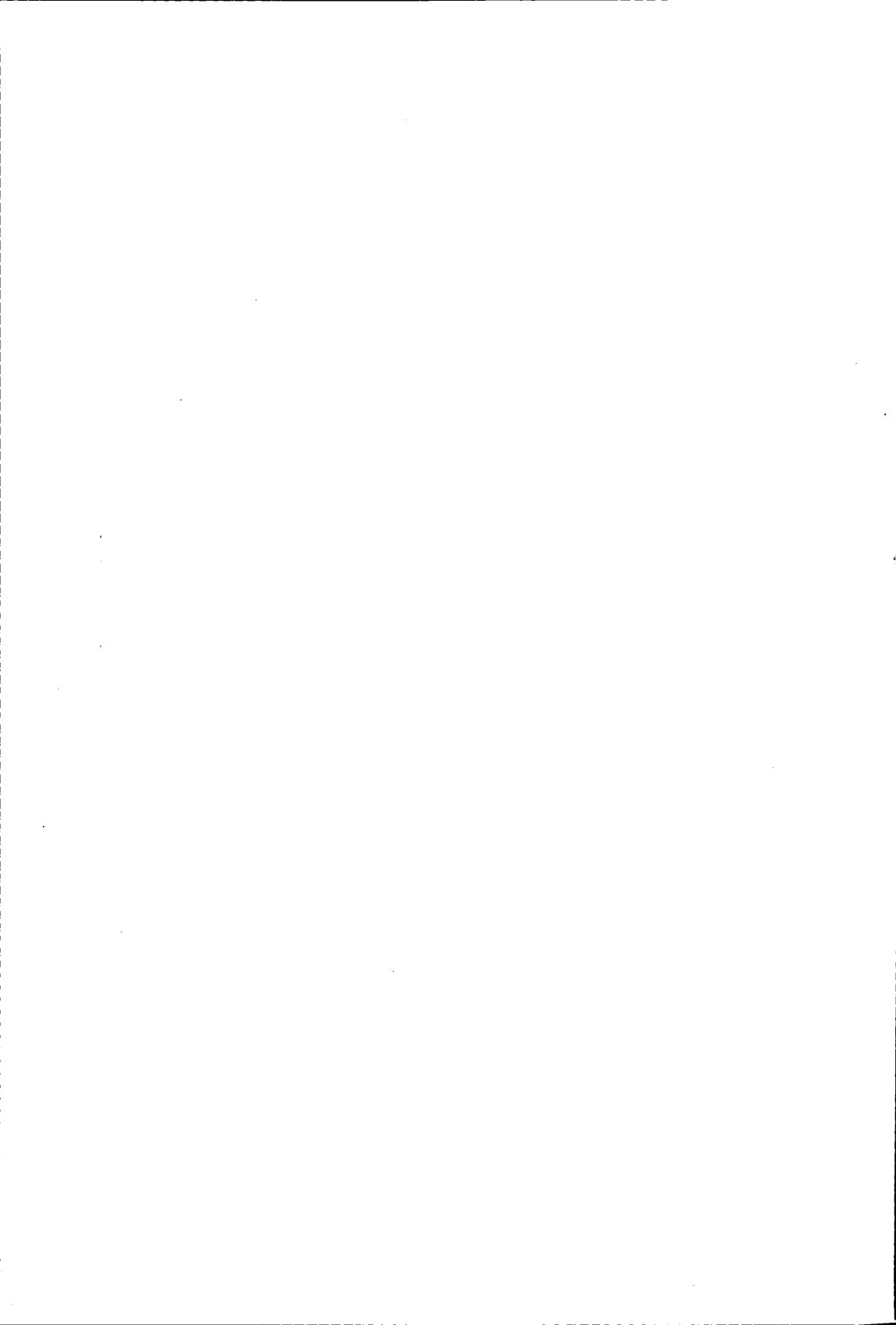
Folyóiratunknak ez a száma
a Nemzeti Kulturális Alapprogram
támogatásával jelent meg.

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Megjelent 9,3 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025-0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Tördelte Markó Sándorné
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme
Felelős vezető: Roznai Zoltán

TARTALOM

<i>Pajorin Klára</i> : Az eszményi humanista könyvtár	1
<i>Féher Katalin</i> : Egy reformkori katolikus hetilap, a Religio és Nevelés (1841–1849)	14
<i>Bálint Gábor</i> : Supka Géza folyóirata, a Literatura (1926–1938)	29

KÖZLEMÉNYEK

<i>Csapodi Csaba</i> : A müncheni csm. 15.733 jelzetű Livius-kódex problémája	52
<i>Gömöri György</i> : A Florus Hungaricus egy washingtoni példányáról	53
<i>Bujtás László Zsigmond</i> : Szenci Molnár Albert ismeretlen albumbejegyzése 1611-ből	56
<i>Rózsa György</i> : Rummy Károly György csak külföldön nyilvántartott műve	59
<i>Papp Júlia</i> : Adatok I. (Nagy) Lajos király korának képzőművészetéről a felvilágosodás és a korareformkor hazai sajtójában	62
<i>Somkuti Gabriella</i> : Könyvtári állások betöltése a Széchényi Könyvtárban 1896-ban	69
<i>Rózsa Mária</i> : Magyar irodalom az Österreich-Ungarns Zukunft (1916) című bécsi és az Ungarns Zukunft (1917–1918) című budapesti folyóiratban	75

FIGYELŐ

<i>Farkas Gábor Farkas</i> : Fiatal Filológusok Füzetei – Korai Újkor 1–4.	84
<i>V. Ecsedy Judit</i> : A Consortium of European Research Libraries (CERL) éves közgyűlése és szemináriuma	86

SZEMLE

<i>Frigyik Katalin</i> : Typis Számmerianis. A Számmer nyomdászcsalád története és a nyomtatványok bibliográfiája 1794–1920. I–II. Székesfehérvár, 2003. (<i>V. Ecsedy Judit</i>)	89
<i>Fercsik Erzsébet</i> – <i>Raätz Judit</i> : Kommunikáció szóban és írásban. Bp. 2003. (<i>Szabó Edina</i>)	93
<i>Szuromi Szabolcs Anzelm</i> : Egyházi intézménytörténet. Bp. 2003. (<i>Beke Margit</i>)	95
<i>Az elfátyolozott arckép</i> . Bp. 2003. (<i>S. Sárdi Margit</i>)	97
<i>Wagner, Bettina</i> : Die Epistola presbiteri Johannis lateinisch und deutsch. Tübingen, 2000. (<i>Lőkös Péter</i>)	100

SOMMAIRE

<i>Pajorin, Klára</i> : La bibliothèque humaniste idéale	1
<i>Fehér, Katalin</i> : Un hebdomadaire catholique de l'Ère des Réformes, 'Religio és Nevelés' (Religion et Éducation) (1841–1849)	14
<i>Bálint, Gábor</i> : Le magazine de Géza Supka, 'Literatura' (Littérature) (1926–1938)	29

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Csapodi, Csaba</i> : La question du codex de Tite-Live de Munich, sous la cote elm. 15.733	52.
<i>Gömöri, György</i> : D'un exemplaire de Washington de l'ouvrage 'Florus Hungaricus'	53
<i>Bujtás, László Zsigmond</i> : Note d'album inconnue de Albert Szenci Molnár, de l'année 1611	56
<i>Rózsa, György</i> : Ouvrage de Károly György Rummy, enregistré uniquement à l'étranger	59
<i>Papp, Júlia</i> : Données relatives aux beaux-arts de l'époque du roi Louis I ^e , le Grand dans la presse hongroise des Lumières et du début de l'Ère des Réformes	62
<i>Somkuti, Gabriella</i> : Nominations à des postes bibliothécaires à la Bibliothèque Nationale Széchényi en 1896	69
<i>Rózsa, Mária</i> : Littérature hongroise dans la revue viennoise 'Österreich-Ungarns Zukunft' (1916) et dans celle de Budapest, 'Ungarns Zukunft' (1917–1918)	75

CHRONIQUE

<i>Farkas, Gábor Farkas</i> : 'Cahiers des Jeunes Philologues' – Ère Moderne précoce 1–4.	84
<i>Ecsedy, Judit, V.</i> : Séminaire et assemblée annuelle de 'Consortium of European Research Libraries' (CERL)	86

REVUE

<i>Frigyik, Katalin</i> : Typis Számmerianis. L'histoire de la dynastie imprimeur Számmer et la bibliographie de leurs imprimés 1794–1920. I–II. Székesfehérvár, 2003. (<i>Ecsedy, Judit, V.</i>)	89
<i>Fercsik, Erzsébet – Raátz, Judit</i> : Communication en parole et en écrit. Bp. 2003. (<i>Szabó, Edina</i>)	93
<i>Szuromi, Szabolcs Anzelm</i> : L'histoire des institutions ecclésiastiques. Bp. 2003. (<i>Beke, Margit</i>)	95
Le portrait voilé. Bp. 2003. (<i>Sárdi, Margit, S.</i>)	97
<i>Wagner, Bettina</i> : Die Epistola presbiteri Johannis lateinisch und deutsch. Tübingen, 2000. (<i>Lőkös, Péter</i>)	100

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

120. ÉVFOLYAM

2004

ARGUMENTUM KIADÓ

2

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

120. ÉVFOLYAM 2004. 2. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY *felelős szerkesztő*

MONOK ISTVÁN *társzerkesztő*

KULCSÁR PÉTER

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

VIZKELETY ANDRÁS

TÓDOR ILDIKÓ *technikai szerkesztő*

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág. Előfizethető közvetlen a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján, Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál (Bp., VIII., Orczy tér 1. tel.: 06-1-477-6300; postacím: Bp., 1900). További információ: 06-80-444-444; hirlapelofizetes@posta.hu. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesboltban* (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.). **Külföldön terjeszti** a Hess András Kereskedelmi Kft. (H-1026 Budapest, Guyon Richárd u. 7. tel./fax: 200-1153.).

Előfizetési díj 2001-től egy évre 1600 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszoveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézírathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

KÁRMÁN GÁBOR

Magyarország és Erdély egy 17. századi svéd népkönyvben*

Bár Svédország a 17. század folyamán regionális jelentőségű középhatalomból európai szintű nagyhatalommá nőtte ki magát – amely elsősorban a vesztfáliai békében jutott kifejezésre –, az Oszmán Birodalom kiesett a skandináv királyság látóköréből. Szórványos diplomáciai kapcsolataik nagyrészt a svéd királyok és Erdély fejedelmei közti szövetségekötések folyamányai voltak, és ennek következtében a század 40–50-es éveire koncentrálnak.¹ A 17. századi Svédországban mindössze két könyv jelent meg, amely az Oszmán Birodalommal foglalkozott. Az első Claes Rålamb, a svéd király képviselőjében 1657–58 folyamán Konstantinápolyban járó diplomata jelentése volt, amely – előszava szerint – a nagy érdeklődésre való tekintettel jelent meg, huszonegy évvel benyújtása után.² A másikat Erland Dryselius jönköpingi lelkész adta ki a század végén.

A svéd–oszmán kapcsolatok az utóbbi időben számos kutatás témáját adták: elég csak a 18. századi konstantinápolyi követcsalád, a Celsingek bibyi rezidenciáját feldolgozó, több területről érkező kutatót foglalkoztató munkacsoportot említeni.³ Annál meglepőbb, hogy a fent említett két könyv alapos elemzését egyet-

* 2000/2001-ben végzett svédországi kutatásaimat a Svenska Institutet ösztöndíja tette lehetővé; segítségüket ezúton is köszönöm.

¹ ARNE, Ture J.: *De äldre förbindelserna mellan Sverige och Turkiet.* = Hävd och Hembygd (2.) 1927. 37–40; BJÖRKMAN, Walter: *Die schwedische-türkischen Beziehungen bis 1800.* In: MENZEL, Theodor (hrsg.): *Festschrift Georg Jacob zum siebzigsten Geburtstag 26. Mai 1932.* Leipzig, Harrasowitz, 1932. 10–12; ARNE, Ture J.: *Svenskarna och Österlandet.* Stockholm, Natur och Kultur, 1952. 65–70; JARRING, Gunnar: *Vidgad horisont.* In: EKSTRAND, Gudrun (red.): *Tre Karlar. Karl X Gustav, Karl XI, Karl XII.* Stockholm, Livrustkammaren, 1984. 137–142.; ŚWIECICKA, Elżbieta: *Den diplomatiska trafiken mellan Sverige, Tatariet och Osmanska riket från Gustav Vasas tid till Karl XII.* In: BOSTROM ANDERSSON, Rut (red.): *Den nordiska mosaiken. Språk- och kulturmöten i gammal tid och i våra dagar. Humanistdagarna vid Uppsala Universitet 1997.* Uppsala, Uppsala Universitet, 1997. 297–299.

² RÅLAMB, Claes: *Kort Beskrifning om thet som wid then Constantinopolitanske Resan är föreluppit, Huruledes Kongl. May:tz anförtrodde Ährender äro förrättade, samt uthi hwad wilkor then Turkiske Staten widh samma Tydh befans.* Stockholm, Keyser, 1679. A beszámoló magyarországi részeitől SCHEITZ Emil közölt szemelvényeket: *Rålamb Kolos svéd királyi követ utazása Magyarországon át 1658-ban.* = A Földgömb (1.) 1930. 295–312.

³ KARLSSON, Åsa: *Centrum för kunskap och kontakter. Den svenska legationen i Konstantinopel under 1700-talet.* = Dragomanen (4.) 2000. 30. 39. jegyzet.

len svéd kutató sem vállalta magára. Rålamb – akinek a 20. században útinaplóját is kiadták – még részesült némi figyelemben,⁴ ám Dryselius könyvét az elemzők általában mindössze néhány sorban minősítették. Ezek kiemelik az oszmánokkal szembeni elfogultságát, sőt, Elżbieta Świącicka egyenesen muszlimellenes propagandairatnak bélyegzi.⁵ A magyar kutatás számára Dryselius írása több jelentőséggel bír: a *Luna Turcica* ugyanis a tizenötödik századtól kezdve egyre kevésbé foglalkozik az oszmán történelemmel, viszont egyre több figyelmet fordít a magyar és erdélyi história ábrázolására. Az olvasó néha hosszú oldalakon keresztül nem találkozik a műben törökökkel, míg alapos leírást olvashat többek közt a magyar királykoronázás szertartásrendjéről, vagy a Wesselényi-összeesküvés következményeiről. Dryselius krónikája tehát már csak azért is érdemes a bemutatásra, mert a kevés lehetőség egyikét tisztelhetjük benne, amelyen keresztül ismeretet nyerhetünk arról, hogyan látták a három részre szabdalt magyar királyságot a 17. századi Skandináviában.

Erland Dryselius 1641-ben született, a dél-svédországi Ljungby közelében.⁶ Apjának pályáját követve alighanem ő is paraszt lett volna, ha a gyülekezet lelkésze fel nem figyel a fiú kiváló képességeire. Az ő ajánlására küldte apja tanulni Växjö iskolájába. Húsz éves volt, amikor először utazott német területre, hogy tanulmányait ott folytassa. Rostockban, Wittenbergben és Jenában járt, majd hazaérkezvén, 1664-ben Uppsala egyetemére iratkozott be. Hedvig Eleonóra királynétől kapott ösztöndíjával újabb hároméves külföldi tanulmányúton vett részt, így disszertációját Wittenbergben védhette meg, 1673-ban. 1675-ben avatták lelkésszé, és – miután rövid ideig a királyi család egyes tagjainak udvari lelkésze volt – a södermanlandi Sorunda gyülekezetének élére került. A politikai életben is tevékeny részt vállalt: 1682-ben a rendi gyűlés tagjaként részt vett a XI. Károly régenseinek tevékenységét ellenőrző bizottság munkájában. Hat évvel később

⁴ RÅLAMB, Claes: *Diarium under resa till Konstantinopel 1657–1658*. Utg. av Christian CALLMER. Stockholm. Norstedt, 1963. /Historiska handlingar, 37/3./; A diplomata tevékenységéről és naplójáról lásd JARRING, Gunnar: *Claes Brorsson Rålamb. 1600-talsresenär, diplomat och kulturpersonlighet*. = Meddelanden (Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul) (11.) 1986. 29–44; BRENDAMOEN, Bernt: *Some Remarks on Claes Brodersson Rålamb and his Contemporaries*. In: EHRENSVÄRD, Ulla (red.): *Turcica et Orientalia. Studies in Honour of Gunnar Jarring on His Eightieth Birthday 12 October 1987*. Stockholm, Svenska Forskningsinstitutet Istanbul, 1987. /Swedish Research Institute in Istanbul Transactions, 1./ 9–18; KÁRMÁN Gábor: *Svéd diplomácia a Portán 1657–1658. Claes Rålamb és Gotthard Welling konstantinápolyi követsége*. = Sic Itur ad Astra (13.) 2001. 1–2. 53–85; KÁRMÁN Gábor: *Fatányér és kőkorszó. Magyarok és havasalföldiek egy 17. századi svéd diplomata szemével*. = Korall (9.) 2002. Szeptember 107–136.

⁵ ARNE: *i. m.* 1952. 70.; BROBERG, Gunnar: *Stormaktstida möten*. = Multiethnica (8.) Juni 1991. 2; ŚWIĄCICKA: *i. m.* 1997. 300.

⁶ Életrajzának forrásai: BJÖRKMAN, Rudolf: *Jönköpings historia III*. Jönköping, Richards, 1919. 429–437; OLSSON, Bror: *Dryselius, Erlendus Brodderi*. In: *Svensk Biografisk Lexikon XI*. Stockholm, Norstedt, 1932. 472–475; RYSTAD, Göran: *Jönköping under stormaktstiden*. In: RYSTAD, Göran–SALLNÄS, Birger–WESSMAN, Lars: *Jönköping stads historia II. Från stadens brand 1612 till kommunalreformen 1862*. S. I, s. n., 1965. 262–263.

nyerte el az éppen megüresedett jönköpingi lelkészséget, amely egyértelműen előrelépést jelentett, mivel a közép-svédországi város fontos igazgatási központ, a négy svéd királyi fellebbviteli bíróság egyikének székhelye volt. 1708-ban bekövetkezett haláláig itt teljesített szolgálatot.

Dryselius nagy tiszteletnek örvendő lelkész volt, amit elsősorban műveltségének köszönhetett. Prédikációi – amelyek közül százhetvenkettő nyomtatásban is megjelent – Bror Olsson szerint néha igen erőteljesek és hatásosak voltak, bár túlságosan sok utalása az Ótestamentum és a svéd történelem eseményeire legtöbbször nehezen követhetővé és anekdotikussá tette őket. Dryselius mindenesetre nemcsak prédikációiban engedte szabadon historizáló hajlamát, hanem kiterjedt irodalmi munkásságot is folytatott, csaknem egyedül foglalkoztatva városának nyomdászát, Petter Hultmant. Az Ó-, illetve az Újtestamentum egyháztörténete mellett a világi történelem is foglalkoztatta: a *Monarch-Spegel* (Királytükör), hosszas címe szerint a négy birodalom, illetve a császárok történetét dolgozza fel Nimródól I. Lipótiig, míg a már említett *Luna Turcica* „mintegy tükörben mutatja a hívságos mohamedán kormányzatot.”⁷ Egy, a pápaság történetét bemutató műve töredékben maradt.

Dryselius minden művére jellemző a királyhoz való lojalitásának hangsúlyozása. Ezt már disszertációjának témaválasztásával is egyértelművé tette: a *Lineamenta gloriae Sveciae* az ún. góticismus, a 17. század Svédországnak nagyhatalmi ideológiája szellemében ismerteti a skandináv királyság uralkodóinak dicsőségét. Az ismertetés az ősi svédekkel indul, akikről már Julius Caesar is rettegett, és közismert mondását az ő esetükben „veni, vidi, fugi”-ra módosította. Megtudhatjuk még belőle, hogy a svédektől Nagy Károly is félt, de a nép igazi virágkorát a Vasa-ház uralma alatt érte el. Legnagyobb teret természetesen pártfogójának, az özvegy Hedvig Eleonóra anyakirálynőnek néhai férje, X. Károly Gusztáv kapta.⁸

Mind a *Monarch-Spegel*, mind a *Luna Turcica* az 1690-es években jelent meg, így ajánlásuk is az időközben megkoronázott új uralkodónak, XI. Károlynak szól. Dryselius azonban nem elégedett meg ennyivel, hanem hosszas előszóban fejtegette témaválasztásának okait, és azt, miképpen segítenek hozzá könyvecskéi a király jóhírének megőrzéséhez. Ez a császárok történetéről szóló munka esetében egyszerűbb feladat volt, hiszen hivatkozhatott a XI. Károly és Nagy Károly közti (feltételezett) rokoni kapcsolatra, amely a királyt magát is császári utódok sorába emelte. Emellett kérte olvasóit, hogy amikor az istentelen és zsarnoki uralkodók által okozott károkról értesülnek, adjanak hálát Istennek, hogy ilyen kiváló, jámbor és igazságos uralkodójuk van, aki békét és biztonságot ad népének.⁹

⁷ DRYSELIUS, Erland: *Monarch-Spegel, eller Kort Bertällelse om de Fyra Monarchier och Hufwud Regimenten i Werlden, ifrån den Förste Monarchen Nimrod, in til denne tid regerande Keisar Leopold I. af åtskillige Trowärdige Historieskrifware, på wårt Swänska Språk, enfaldigt sammanfattadt*. Jönköping, Hultman, 1691; DRYSELIUS, Erland: *Luna Turcica eller Turkeske Måne, anwjsandes lika som uti en Spegel det mahometanske wanskelige Regementet*. Jönköping, Hultman, 1694.

⁸ DRYSELIUS, Erland: *Lineamenta gloriae Svecicae*. Wittenbergæ, Henckel, 1673.

⁹ DRYSELIUS: *i. m.* 1691. III–XVI.

Dryselius az utóbbi stratégiát követi a törökökről szóló mű esetében is: ajánlásában felhívja az olvasók figyelmét arra, milyen hálásnak kell lenniük azért, hogy elkerülték a törökök zsarnoki hatalmát, és helyettük olyan kiváló uralkodójuk van, mint XI. Károly.¹⁰ Miután megelőlegezi a kötet morális tanulságát – vagyis hogy az ősi, igaz törvényektől való eltérés okozza a népek bukását, többek közt a törökök által leigázott magyarokét is –, a *Luna Turcica* előszavában buzdító beszédet intéz honfitársaihoz:

„buzgón kell kérnünk Istent, hogy egyesítse minden keresztény király és uralkodó szívét, így közös erővel és egyetértésben szilárdan ellen tudjanak állani a gonosz és barbár ellenségnek; hogy a Mindenható küldjön nekik szentségéből segílyt, vigye végbe terveiket és erősítse meg őket Szent Lelkével, hogy Isten nevének dicsőségére és gyülekezetének drága menedékére és oltalmára férfiasan és szerencsésen harcoljanak, és végül elnyerjék a győzedelmet!”¹¹

XI. Károly abszolutista államának kiépítésében nagy szerepet juttatott a lutheránus egyháznak is. Mint minden hasonló államban, részben az egyház volt felelős a hatalom legitimációjáért: azért, hogy Svédország lakosai ne csak félelemből engedelmeskedjenek a törvényeknek, de morális kötelességüknek is tekintsék azt.¹² Így egy, az uralkodóháznak Dryseliusnál kevésbé elkötelezett egyházi szerző esetében is érthető lenne a dicsőítő hangvétel. Ugyanakkor kérdéses, mennyire volt része XI. Károly ideológiájának a törökellenes háborúk felmagasztalása.

A svéd király hivatalosan csak 1686-ban vett részt a Magyarország területén folyó nemzetközi törökellenes háborúban, mintegy ezer fős serege Buda ostromának utolsó napjaiban érkezett a várhoz, és egy hónap múlva haza is tért.¹³ 1684 és 1687 között udvarának egyik főnemese, Nils Bielke ugyan harcolt a Habsburgok oldalán az oszmán csapatok ellen, ám Dryselius könyvének megjelenésekor, 1694-ben már régóta hazatért, királyának kívánságára.¹⁴ Az oszmánok elleni küzdelem propagandisztikus felhasználásáról sokkal korábbról van tudomásunk. A XI. Károly koronázása alkalmából, 1672 decemberében tartott pompás felvonulás alkalmával használt öltözékek az abban az évben kezdődött lengyel–oszmán háborúra utaltak. A svéd főnemesség színe-java négy quadrillban vonult fel. Az első a letűnt idők dicsőségét, az erény uralmát szimbolizáló rómaiak öltözékeit viselte, és az új király is köztük lovagolt. A második csoport a vad törököket szim-

¹⁰ DRYSELIUS: *i. m.* 1694. IX.

¹¹ DRYSELIUS: *i. m.* 1694. XV.

¹² UPTON, Anthony F.: *Charles XI and the Swedish Absolutism*. Cambridge, Cambridge University Press, 1998. /Cambridge Studies in Early Modern History/ 169–178.

¹³ ROSQUIST, Nils: *Svéd királyság*. In: BARISKA István–HARASZTI György–VARGA J. János (szerk.): *Buda expugnata 1686. Europa et Hungaria 1683–1718. A török kiűzésének európai levéltári forrásai*. Bp., Budapest Főváros Levéltára, 1986. II. 961–962.

¹⁴ MALMSTRÖM, Oscar: *Nils Bielke och kriget mot turkarna 1684–1687*. Stockholm, Nordin & Josephsson, 1895. 17–87; a Nils Bielke által zsákmányolt és vásárolt tárgyak képezik Svédország kora újkori iszlám művészeti emlékeinek nagy részét: ÅDAHL, Karin: *Orientalismen i svensk konst. Islamiska föremål, förebilder och influenser i konst och konsthantverk*. [Höganäs], Wiken, 1989.

bolizálta, akik a békés Európát fenyegetik. Utánuk következtek az ártatlan szenvedők megtestesítői, a lengyel öltözékben vonuló főurak, míg a menetet a nyugati öltözékben lovagló, Európa összes nemzetét képviselő nemesek zárták. A koronázás emlékére készült díszes kiállítású, hatvan pompás metszetet tartalmazó kiadvány – amely a kor svéd arisztokrata körökben legnépszerűbb festője, David Klöcker Ehrenstrahl munkája – magyarázó szövegben fejtette fel az egyébként nem különösebben bonyolult szimbolikát: Európa népei csakis összefogva képesek megfékezni a barbár törököket, akik Lengyelországra támadva újra a kontinens békéjét fenyegetik. S ha ez teljesül, ismét az erény korszaka következhet be.¹⁵

Hosszas és alapos kutatásokra lenne szükség ahhoz, hogy megtudhassuk, mennyiben foglalkoztatta a skandináv királyság közvéleményét az 1683 után meginduló, magyarországi törökellenes hadjárat. A rölapok és hírlevelek egész korabeli Európára jellemző áradata mellett Svédországban 1645 óta létezett egy heti rendszerességgel megjelenő folyóirat is, amelyet királyi utasításra a stockholmi postamester volt köteles összeállítani, külföldi nagyvárosokban fizetett levelezőinek híradásaiból. 1674 óta két udvari tanácsos felügyelte a lapot, hogy a benne megjelenő hírek összeállítására és hangvétele megfeleljen a kormányzat elképzeléseinek.¹⁶ Feltételezhető, hogy a Habsburgokkal jó kapcsolatban lévő XI. Károly Svédországában a törökellenes háború hírei nem maradhattak ki a kormányzat szócsövének tudósításaiból.

Dryselius munkája mindenesetre egyértelműen csatlakozott ahhoz a tradícióhoz, amelynek az 1672-es koronázási menet is része volt. Európában a 15–16. század folyamán alakult ki az első egységes törökkép, amelyben az oszmánok zsarnoki és kegyetlen hódítókként jelennek meg. A rájuk ruházott vonások nem sokban különböznek a korszakban általános ellenségképtől – többek közt azoktól, amelyekkel a svédeket és a franciákat látja el a Német-Római Birodalom publicisztikája a harmincéves háború alatt – csupán egy fontos vonásuk különíti el őket: eltérő vallásuk.¹⁷ Az iszlám már a középkor óta kihívás elé állította a keresztény

¹⁵ KLÖCKER EHRENSTRAHL, David: *Certamen equestre caeteraque Solemnia Holmiæ Suecorum Ao: MDCLXXII. M. Decbr: celebrata cum Carolus XI. omnium cum applausu Aviti Regni Regimen capesseret.* Stockholm, Eberdt, 1672.

¹⁶ ÅBERG, Alf: *Hur nyheterna kom till Sverige.* In: GRENHOLM, Gunvor (huvudred.): *Den svenska historien 4. Gustav Adolfs och Kristinas tid 1611–1654.* Stockholm, Bonniers, 1967. 188–189; RIES, Paul: *The Politics of Information in Seventeenth-Century Scandinavia.* In: DOOLEY, Brendan–BARON, Sabrina A. (eds.): *The Politics of Information in Early Modern Europe.* London–New York, Routledge, 2001. /Routledge Studies in Cultural History, 1./ 240–245.

¹⁷ GROTHAUS, Maximilian: *Zum Türkenbild in der Kultur der Habsburgermonarchie zwischen den 16. und 18. Jahrhundert.* In: TIETZE, Andreas (hrsg.): *Habsburg–osmanische Beziehungen / Relations Habsbourg–ottomanes.* Wien, 26.–30. September 1983. *Colloque sous le patronage du Comité international des études pré-ottomanes et ottomanes.* Wien, Verl. des Verbundes der wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs, 1985. /Beihefte zur Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, 13./ 69–73. A Német-Római Birodalom törökképéről magyarul lásd BARBARICS Zsuzsa tanulmányát: „Türck ist mein Nahm in allen Landen...” *Művészet, propaganda és változó törökkép a Német-római Birodalomban a 17. század végén.* = *Hadtörténelmi Közlemények* (113.) 2000. 329–374.

teológusokat és történetírókat. Legtöbbször a kereszténységről leszakadt, tévelygő szektát láttak bennük, akiket a szélhámos Mohamed rossz útra vezetett. Torzításaik nem mindig tudatlanságból eredtek: a 9. századi hispániai apokaliptikus írónak bőven lett volna lehetőségük az iszlám közeli megismerésére, ám ehelyett nézeteik egyes része a folklórból érkezett, mások saját rosszindulatú kitalációikat használták fel. Ugyan a 13. században, Avicenna és Averroës filozófiájának felfedezésével megindult az iszlám alaposabb megismerése, ám ez a folyamat a későbbiekben a visszájára fordult. Paradox módon ez éppen az oszmán előrenyomulás 15. századi sikereivel összhangban történt: az iszlám megszűnt potenciális szövetséges lenni – amellyel kapcsolatos remények a korábbi századokban feltűnőek –, és a róla írott munkákban ismét burjánzott a fantázia.¹⁸ A 16–17. századi, az Oszmán Birodalomba utazó franciák közül C. D. Rouillard mindössze egyet talált, aki hajlandó volt az iszlámot vallásként és nem babonaként értelmezni.¹⁹

Dryselius négy könyvre osztotta a *Luna Turcicát*. Az első könyv Mohamed életével kezdődik, és pontosan a fent említett összetevőket tartalmazza. Az iszlám próféta minden cselekedetét kiforgatja, szarkasztikus hangnemben ostromozza a hiszékeny népet, akit megtévesztett a hamis tanítás, és racionális érvekkel próbálja cáfolni a Korán téziseit. Ezek színvonala nem különösebben magas, amit talán elég csak egyetlen példával illusztrálni. Dryselius kétségbe vonja, hogy a test nélküli lélek képes válaszolni az angyalok hozzá intézett kérdéseire, illetve, hogy a rossz válasz esetén az angyalok képesek lennének kínozni a gonosz lelket. Hogy feltegye a koronát roppant frappáns meglátásaira, hozzáteszi: egyáltalán, már az is kétséges, hogyan képesek elviselni az angyalok a rothadó test bűzét (25–26.).

A fent említett példának forrását is megadja: Johannes Andreas Maurus leírásában található, aki Dryselius szerint török pap volt – annak ellenére, hogy a papság mint intézmény az iszlám vallásban nem létezik –, 1487-ben lett keresztény és ezután írta meg részletesen a Korán cáfolatát. Ez az információ felveti a *Luna Turcica* forrásainak kérdését. Az első, korai időkről szóló könyvben – amelyben következetesen törökökről ír, holott az általa ismertetett események nagy részének arabok, később tatárok a főszereplői – szerzőnk még ad támpontokat, csakúgy, mint az Oszmán Birodalom kezdeti szakaszát ismertető részben. Középkori, latin nyelvű szerzők krónikáit sorolja, amelyek közt Thuróczy János, illetve Bonfini krónikái is feltűnnek.²⁰ A későbbiekben azonban egyre kevesebb alkalommal tudhatjuk meg, honnan merítette a svéd lelkész – időnként meglehetősen hiteltelen – információit. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy Dryselius továbbra is számos forrásból dolgozott, műve kompiláció, annak minden hátrányával. Igencsak jellemző Bethlen Gábor esete, aki először Székely Mózes leverése után kerül említésre, mivel

¹⁸ SOUTHERN, Richard William: *Western Views on Islam in the Middle Ages*. Cambridge. MA – London, Harvard University Press, 1962.

¹⁹ ROUILLARD, Clarence Dana: *The Turk in French History, Thought and Literature (1520–1660)*. Paris, s. n., 1940. /Études de littérature étrangère et comparée, 13./ 336.

²⁰ Thuróczy Nándorfehérvár 1440-es ostrománál tűnik fel (75.), míg Bonfini Hunyadi János sikereinek ismertetésekor idézi (80.).

Bethlen Gábor arcképe a *Luna Turcica* 163. oldalán

a bujdosók Erdély fejedelmévé választják (megtoldva azzal a nem hiteles információval, hogy Bethlen ennek megerősítésére elvette feleségül Székely özvegyét – 162–164.). A későbbi fejedelem ezután egy darabig nem szerepel a történetben, csak Báthory Gáborral folytatott viszálya kapcsán kerül ismét szóba. Dryselius szükségesnek tartja, hogy újra bemutassa – „Bethlen Gábor, aki erdélyi nemesúr volt, és addigra már kapcsolatba került a törökkel” (177.) –, holott a két említést alig tíz oldal választja el egymástól. Elképzelhető, hogy Dryselius nem volt tudatában a két személy egyezésének, hiszen első esetben Gabriel Bethlen, másodikban Bethlen Gábor formában írja le nevét (később pedig hol Bethlen, hol Gábor alakban utal rá).

A kötet kompiláció voltából fakadó hiányosságok egy másik jellegzetes példája Thököly Imre értékelése. Dryselius az 1683-as események ismertetésekor meglehetősen sötét képet fest a magyar főúrról: bár a császár amnesztiát hirdetett számukra,

„Thököly és kísérete a török oldalán maradtak, és nagyobb kárt okoztak a császáriaknak, mint maguk a törökök és tatárok. Thököly különböző előkelő magyar uraknak fejét vettette, és egy másik előkelő, Johann Meltzer nevű urat nyilvánosan felakasztatott, amiért a császár pártjára állt.” (366.)

A későbbiekben azonban több oldalt szentel annak, hogy nagy együttérzéssel ismertesse Thököly pályáját, kiemelve jámbor keresztényi lelkületét és fejedelmi erényeit (428–432.). Utóbbi esetben forrását „egy szavahihető szerző”-ben jelöli meg (428.), amely a röpirat-irodalom egyik kedvelt fordulata. Ha feltételezzük, hogy a svéd lelkész a 16–17. századi eseményeket nagyrészt röpiratok, hírlevelek és folyóiratok alapján állította össze, magyarázatot találhatunk arra is, miért hagyja abba forrásainak pontos jelölését: ezek a híradások ugyanis nagyrészt a szerző neve nélkül láttak napvilágot.

Éppen a munka kompiláció voltánál fogva, nehéz lenne bármilyen állandó szemléletmódot találni a *Luna Turcicában*. Léván svéd evangélikus lelkész, Dryseliustól az olvasó elvárna, hogy protestáns és – legalábbis a harmincéves háború időszakáról írva – Habsburg-ellenes álláspontot képviseljen. Ám Thököly példája kiválóan mutatja, hogy a kettősséget, amely a fejedelemmel foglalkozó korabeli európai irodalmat jellemzi – török csatlós, vagy a protestantizmusért és a szabadságért küzdő magyar főúr – Dryselius minden különösebb nehézség nélkül ötvözi ugyanabban a könyvben.²¹ Bethlen Gábor 1618–19-es hadjáratanál pedig még ennél is meglepőbb jelenséggel szembesülünk: amikor beszámol róla, hogy Bethlen Rödington körülvárta, és a császári helyőrség már az éhhalál küszöbén volt, isteni beavatkozásként értékeli azt, hogy a fejedelem – egy felmentő seregről szóló rémhír hatására – hajlandó volt fegyverszünetet kötni (219.). Ha belegondolunk a szemben álló felek vallási megoszlásába, hasonló kommentárokat fordított helyzetben várnánk a svéd lelkésztől.

²¹ Thököly ambivalens kortárs megítéléséről lásd: KÖPECZI Béla: „Magyarország a kereszténység ellensége.” *A Thököly-felkelés az európai közvéleményben*. Bp., Akadémiai, 1976; CSAPODI Zoltán: *A Thököly-felkelés visszhangja a Német-Római Birodalom területén*. = Aetas 1995. 1–2. sz. 140–168.

A pápai zsoldosok kivégzése a Luna Turcica 157. oldalán

Az olvasó néha hiába várja a protestáns irodalomból jól ismert érvelési formákat. Az 1444-es várnai ütközet előzményei között Dryselius megemlíti ugyan, hogy Ulászló király megszegte a frissen kötött békeszerződést, de – többek közt Magyar Istvánnal ellentétben – kihagyja a ragyogó alkalmat a királyt erre biztató pápa és kardinálisok elmarasztalására (81–83.).²² A mohácsi vereséért azonban már egyértelműen Tomori Pált teszi felelőssé, akit a következőképpen jellemez: „ostoba ember és becsvágyó ferences szerzetes, Kalocsa érseke, aki erőszakkal hadvezérré tette magát, és kézzel-lábbal bizonygatta, hogy majd ő megveri a török hadakat.” (112.) A csata leírása ugyancsak Tomori általa feltételezett gyenge hadvezéri képességeit jelzi, hiszen a magyar sereg azonnal elveszíti az ütközetet. Erdély nagy szerzetes-politikusa, Fráter György sem jár jobban: őt kapzsinak és hitetlennek bélyegzi Dryselius (124–125.).

A 16. század végének véres eseményeit a svéd lelkész különösebb kommentár nélkül ismerteti, sem Báthory Zsigmond, sem Vitéz Mihály, sem Giorgio Basta nem részesül elítélő megjegyzésekben. A leghosszabban a pápai lázadás leverésénél időzik Dryselius, részletesen ismertetve a török oldalára álló vallon zsoldosok kegyetlen kivégzését. A hatás fokozása végett erről kép is található a kötetben, amely – lévén meglehetősen egyszerű, gyermekrajzra emlékeztető fametszet – kétséges, hogy elérte-e célját.

Bocskai történelmi szerepét – Thökölyhez hasonlóan – Dryselius kétféleképpen értékeli. Egyrészt kijelenti:

²² Vö. MAGYARI István: *Az országokban való sok romlásoknak okairól*. Sajtó alá rendezte KATONA Tamás. Bp., Magyar Helikon, 1979. 52.

„Mely idő alatt miféle siralom és nyomorúság jutott Magyarország és a körülötte fekvő földek osztályrészéül, leírni nem lehetséges: hiszen a törökök, tatárok és a bocskaiták, akik mind egy követ fújtak, és egymással jó kapcsolatban álltak, itt-ott beütöttek, és tüzzel és vassal dúlták a földet; így sok hely teljesen megsemmisült, mivel sok nép onnan a hegyekbe és más lakatlan területekre menekült, ahol sokakat elvitt az éhség; sokakat pedig elvitt a török és a tatár örök nyomorúságra, amely a halálnál is rosszabb.” (172.)

Ugyanakkor Bocskait halála után a következőképp jellemzi: „istenfélő úr volt, aki több figyelmet fordított az evangélikus vallás megtartására, mint saját magára és életére.” (173.)

Báthory Gábor fejedelemsége már sokkal egyértelműbben negatív megítélésben részesül. A fejedelem szászokkal folytatott viszályát Dryselius részletesen ismerteti, csaknem egy teljes oldalt szán a szász városok II. Mátyáshoz írott kérvényének ismertetésére (177–178.). Ez talán annak a következménye lehet, hogy szász forrást használt a korszak bemutatásához, bár ebben az esetben nyilván nem tévedett volna akkorát, hogy azt írja: a szászok Nagy Károly idején költöztek Erdélybe (177.). Báthory Gáborról, annak halála után adott értékelése mindenesetre nem hagy kétséget az ifjú fejedelem megítélése felől: „Elvesztette hát, kegyetlen és zsarnoki uralma miatt, nemcsak földjét és népét, de még az életét is, és igazolta a régi szöveget: Ritkán halnak a zsarnokok természetes halállal.” (179.)

Bethlen Gábor az első erdélyi fejedelem, aki kapcsolatban állt Svédországgal. Ha azonban arra számítunk, hogy ezáltal az ő bemutatása pontosabb, csalódnunk kell. Lippa várának ostromát ugyan megírja a svéd lelkész, de beszámolóját azzal fejezi be: a fejedelem megígérte, hogy nem adja át a várat a töröknek (181.). A harmincéves háború első szakaszába való beavatkozásról meglehetősen hosszú rész szól. Itt Dryselius forrása alighanem a katolikus oldalról származhatott, mert hosszan részletezi a protestánsokkal szemben kegyetlenkedő Dóczy András kassai kapitány megkínzását és a jezsuiták kivégzését. Kivételessé teszi azonban az esetet, hogy ezúttal a svéd lelkész saját értelmezését adta a cselekménynek, hangsúlyozva Dóczy protestánsellenes cselekedeteit (184.). Sajátos, hogy Bethlen kapcsolatait a cseh rendekkel és a Téli Királlyal csak a nikolsburgi béke megkötése után, mintegy véletlenül említi.

Bethlen uralkodásának utolsó tíz évéről nem sok információhoz juthatunk, utolsó magyarországi hadjárata ki is maradt a *Luna Turcicából*, ezzel szemben Esterházy Miklós nádornak három hatalmas győzelméről is részletesen beszámol Dryselius a második hadjáratból visszavonuló török csapatok felett. A Brandenburgi Katalinnal kötött házasság említése után már csak Bethlen végrendeletének vázlatos ismertetése maradt hátra.

Az I. Rákóczi György hatalomra jutása utáni időszakból két levelet is közöl Dryselius, amelyeket állítólag Esterházy és Rákóczi váltottak egymással. A nádor levele felhívja a fejedelem figyelmét, hogy ne szakadjon el igaz uralkodójától, a magyar királytól, és felszólítja II. Ferdinánd megkövetésére, felajánlva közbenjárását a király kegyelme érdekében. Rákóczi válasza – stílusából ítélve valószínűleg hamisítvány – a következőképpen hangzik:

„Hogy a nemes magyar királyságnak ilyen méltatlan átkot kell hordoznia nádorának személyében, igen sajnáljuk. Fájdalommal hallottuk mély felháborodását, ha boldog tanácsa a karácsony előtti böjt idején érkezett volna, az éhezés okozta rémálomnak tartanánk. De hogy mi, akik az ország legnemesebb családjaiból és legősibb nemzetsegeiből származunk, hagyjuk magunkat meggyőzni egy dölyfös és szégyentelen magyar ökörpásztor által, és hogy a fejedelemséget, amelyet sok ellenséges szándék ellenére a Mindenható gondoskodása és parancsolatja nekünk ajándékozott, papírosának fenyegetésére és hívságos unszolására elhagyjuk és rabló kezeibe helyezzük, az egész tisztességes világ számára képtelennek és gyalázatosnak tűnne. De hogy mi árulással mocskoltuk volna be magunkat, vagy igaz urunktól elszakadtunk volna, sosem bizonyíthatja be az ostoba tanácsadó. Talán azt kell erről gondolni, hogy szája az ökörganajtól oly tisztátalan lett, hogy azt az egész Duna sem tudja kimosni. Épp ezért jószándékú tanácsunk az, hogy ha vissza akarná nyerni elkőborló esztét, arra figyeljen, miképp vezetheti jól és híven hazáját, és ne akarjon kánikulában szánon utazni, vagy karácsonykor zöld füvet kaszálni. A császár Öfensége ellen nem tettünk semmi olyat, amiért bocsánatot kellene kérnünk, de ha az ostoba nádor úr többet tett, mint amennyiért felelni képes, foglalkozzon maga azzal, miképpen nyerhetne bocsánatot.” (224–225.)

Mivel a „nádor úr” kifejezést Dryselius Monsieur Palatinként említi, feltételezhetően francia forrást használt.

Természetesen ezek után Dryselius beszámol a nádor és a fejedelem közti harcokról, a császári oldal békekötésre való hajlamát II. Gusztáv Adolf németországi hadjáratával magyarázva (225.). Ugyanígy részletesen ismerteti a Rákóczi és Brandenburgi Katalin közti összetűzéseket, majd Bethlen István és a budai pasa támadását. Hosszasan időzik a szalontai ütközet leírásánál, a korszak híradásaiban szokásos eljáráshoz híven külön megemlítve a zsákmányolt zászlók számát. Az 1644–45-ös magyarországi hadjáratot is meglehetősen leegyszerűsített formában adja elő: Kassa elfoglalása (a háború első lépése) után gyakorlatilag már semmi nem történt, Rákóczi nem találkozott számottevő ellenállással, de csak egyetlen várat tudott bevenni. Ezután már csak a linzi béke pontjainak ismertetése maradt hátra, amelybe Dryseliusnál becsúszik Oppeln és Ratibor az erdélyi fejedelem birtokába kerülése is, amely valójában csak Bethlen a császárral kötött békéiben szerepelt. Annak megemlézésére, hogy Rákóczi svéd szövetségben háborúzott, már csak a békekötés után kerül sor. Ekkor Dryselius felhívja a figyelmet arra, hogy Rákóczi kedvező békepontjai annak voltak köszönhetőek, hogy Lennart Torstensson serege is a Duna mellett járt, és a császár nem akart egyszerre két ellenfél ellen háborúzni. Az, hogy a két sereg közt volt összeköttetés, csak onnan derül ki, hogy Rákóczi búcsút mond a svédeknek, mielőtt seregével együtt hazamegy. (236–237.)²³

I. Rákóczi György halála után, hosszú idő óta először, Dryselius nemcsak erdélyi, hanem magyarországi eseményekről is beszámol. Az 1650-es évek elejének „jó conjuncturája” számos portyát hozott, amelyeket az arányokra nem különösebben érzékeny Dryselius alaposan ismertet: egy 1651 novemberi Zrínyi-portya ugyanannyi terjedelmet kap (240.), mint I. Rákóczi György teljes 1644–45-ös had-

²³ I. Rákóczi György külföldi híréhez lásd: GÖMÖRI György: *I. Rákóczi György híre a XVII. századi Angliában*. In: *Uő: Erdélyiek és angolok. Művelődés- és kapcsolattörténeti tanulmányok*. Bp., Héttorony, 1991. 27–36.

viselése. Természetesen nem maradhat el a nagyvezekényi ütközet megemlézése sem, felsorolva az elesett négy Esterházyt (241.). Részletes leírást közöl I. Lipót királlyá koronázásáról is (244–247.).

II. Rákóczi György megítélése a kortárs röpirat-irodalomban általában nagyon kedvező, nem annyira szerencsétlen lengyelországi hadjáratát emelik ki, hanem inkább azt, hogy a török ellen harcolva esett el.²⁴ Nincs ez másképp Dryselius esetében sem. Miután ismertette két sikeres hadjáratát Moldvába és Havasalföldre – utóbbit a havasalföldi vajda támadásának sikeres visszaveréseként állítva be –, közli, hogy X. Károly Gusztáv szövetségében Lengyelország ellen indult. Dryselius úgy tudja, a svéd király távozása után a hazafelé tartó Rákóczit a lengyelek ütközetben megverték és így kényszerítették békére. Még a halottak számát is megadja (ötezer fő), nem tud viszont az erdélyi sereg tatár fogságba eséséről (249–250.).

A legmeglepőbb fordulat azonban csak ezek után következik. Az Erdély számára katasztrófális 1658-as török büntetőhadjárattal kapcsolatban Dryselius a következőket írja:

„Rákóczi erdélyi fejedelem összevonta minden seregét, mely országában tartózkodott, bátran és félelem nélkül szembeszállt a törökkel, hogy az erőszakért erőszakkal fizessen: Ez oly jól sikerült neki, hogy nemcsak egyes török csapatokat vert meg, de végül a teljes török sereget futásra bírta, és oly nagy buzgalommal eredt a menekülő török nyomába, hogy amelyiket nem fogta el, azt egy közeli mocsárba kergette, ahol egy részük megfulladt és életével lakolt, a török tábor pedig gazdag zsákmányt nyújtott a fosztogató erdélyieknek. Az elfogottak közt volt az egrí pasa Musztafa bég, Esztergomból a janicsárok legfőbb agája, a budai legfőbb aga, Ali bég Budáról, a lippai bég, Ali bég Vácról, akit a csatában a lovag agyontapostak, s emellett még sok előkelő tiszt. A nagyvezír maga is csak nagy nehézségek árán szabadult meg, egy huszár el is fogta volna, miközben egy patakon lovagolt át, ha néhány török nem jön a segítségére és le nem vágják a huszárt.” (250–251.)

1659-ben aztán már a *Luna Turcica* szerint is nagy vereségeket szenvedtek az erdélyiek, ám a „bátor hős”-nek aposztrofált fejedelem halála is csak a balszerencse műve volt, hiszen 1660-as, törökellenes hadjárait sikerekkel kezdte. Marad még meglepetés a végére is: a fejezet utolsó mondatában Dryselius közli, hogy Rákóczi testét Eszékre vitték temetni (253.).²⁵

Nagyvárad eleste, a Kemény és Barcsai közötti háborúskodások és a császári csapatok megjelenése előbbi megsegítésére szintén megtalálható Dryselius beszámolójában, bár időnként nem egyszerű feladat elválasztani a szövegben a jelentős seregmozgásokat a legfeljebb lokális fontossággal bíró portyáktól. Az olvasó ismét találkozhat meglepő kommentárokkal, így azt az eseményt, hogy Székelyhíd a csá-

²⁴ GÖMÖRI György: *II. Rákóczi György a kortársak szemében*. In: Uő: *Erdélyiek és angolok. Művelődés- és kapcsolattörténeti tanulmányok*. Bp., Héttorony, 1991. 48–52; R. VÁRKONYI Ágnes: *A „kereszténység Achillese”*. In: R. VÁRKONYI Á.: *Europica varietas – hungarica varietas*. Bp., Akadémiai, 1994. 76–90. (Korábbi változata: *A nemzetközi törökellenes szövetség genezise és II. Rákóczi György*. = *Történelmi Szemle* (27.) 1984. 1–2. sz. 67–79.)

²⁵ Az eredetiben olvasható „Essech” semmiképp nem értelmezhető a helyes „Enyed”-nek.

szár helyett Apafihoz csatlakozott, „szégyenteli és elítélendő lázadás”-ként értékeli (271.). Az 1663–64-es törökellenes háborúkat, Érsekújvár elestét, és Zrínyi Miklós haditetteit – amelyek izgalomban tartották a korabeli röpiratirodalmat²⁶ – hosszasan elemzi, bár leírása itt is hemzseg a félreértésektől. A legnagyobb zavart a Szentgotthárd után történtek okozták: a már egyszer szétvert oszmán sereget a győztesek ugyan nem üldözik, mégis alkalmat találnak rá, hogy még kétszer megverjék, miután az felgyújtotta Zrínyiújvárat, Kiskomáromot és Egerszeget, majd a Rába felé (!) menekült.

„Ezáltal a törökök rákényszerültek, hogy békét kössenek a keresztény császárral húsz éves időtartamra. A törökök ebben a békében megtarthatták Érsekújvárat, négy magyarországi megyével, de le kellett mondaniuk Erdélyről, bár azzal a feltétellel, hogy Apafi fejedelem bizonyos mennyiségű éves adót fizet majd a török császárnak.” (280.)

A Zrínyi Miklós haláláról adott beszámoló (281–282.) csak a vadkanról beszél, nem említve bármilyen más, már a kor röpirodalmában is szellőztetett elméletet a baleset hátteréről.²⁷ Figyelemre méltó, hogy Dryselius a vasvári béke okmányainak kicserélése után említi először, hogy az oszmán birodalom figyelme ezzel fordulhatott Velence felé, holott a kandiai háború akkor már húsz éve folyt Kréta szigetének birtoklásáért. A következő kérdés, amelyet érint, a Wesselényi-összeesküvés megtorlása. Beszámolója rokonítható a *Siralmas jajt érdemlő játék* címmel korabeli magyar verzióban is fennmaradt, számos változatban ismert röplap-beszámolóval.²⁸ Néhány pontot a svéd lelkész nem érint, míg más helyeken több részletet árul el, így több nevet említ a magyar variánsnál, és kiterjed Tattenbach gróf kivégzésére is (285–297.). A protestáns gyászévtized eseményei azonban teljes egészében kimaradnak a *Luna Turcicából*, holott ez az időszak nagyon is foglalkoztatta a protestantizmus védelmezőjeként fellépő Svédországot: a Bécsbe küldött svéd követ ki is adatta állama tiltakozó iratát a gályarab prédikátorok ügyében.²⁹

²⁶ G. ETÉNYI Nóra: *A 17. századi közvéleményformálás és propaganda Érsekújvár 1663-as ostromának tükrében.* = Aetas 1995. 1–2. sz. 95–138; G. ETÉNYI Nóra: *Magyarországi ostromhírek az európai sajtóban (1663–1664).* In: PETERCSÁK Tivadar–BERECZ Máttyás (szerk.): *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben.* Eger, Dobó István Vármúzeum, 1999. /*Studia Agriensia*, 20./ 83–103; G. ETÉNYI Nóra: „*Szigetvár 1664. évi ostroma.*” *Egy téves hír analízise – és a Zrínyi-hagyomány.* = *Történelmi Szemle* (41.) 1999. 1–2. sz. 209–227.

²⁷ BENE Sándor–BORIÁN Gellért: *Zrínyi és a vadkan.* Bp., Helikon, 1988. /*Labirintus*/ 71–94.

²⁸ BAJÁKI Rita: *Siralmas jajt érdemlő játék.* In: BAJÁKI Rita (közread.) – HARGITTAY Emil (szerk.): *Siralmas jajt érdemlő játék. Magyar nyelvű tudósítás a Wesselényi-mozgalomról.* Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 1997. 5–31; a nemzetközi visszhangról lásd még R. VÁRKONYI Ágnes: *A Wesselényi szervezkedés történetéhez 1664–1671.* In: FODOR Pál–PÁLFFY Géza–TÓTH István György (szerk.): *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére.* Bp., MTA TKI Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kutatócsoportja, 2002. /*Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek*, 2./ 425–427.

²⁹ MAKKAJ László: *Bevezetés.* In: UŐ (szerk.): *Galeria omnium sanctorum. A gályarab prédikátorok emlékezte.* Bp., Magyar Helikon, 1976. 23.

A könyv fennmaradó, több mint száz oldalát az 1683-mal kezdődő, magyarországi felszabadító háborúk töltik ki. Egymás után sorjáznak a különböző, kisebb-nagyobb haditettek, valóságok és valótlanok egyaránt, és a svéd lelkész mindeközben arra is megtalálja a lehetőséget, hogy beszámoljon I. József magyar királlyá koronázásáról, illetve a IV. Mehmed ellen Konstantinápolyban kitört lázadásról. Nagy ritkán előkerülnek a háború Magyarországon kívüli frontjai is (így Velence sikelei), ám Dryselius továbbra is elsősorban a magyar hadszíntér eseményeit ecseteli, nagy részletességgel és kevés következetességgel. És mindezt a következő mondatral zárja:

„Bármennyire is szeretném szórakoztatni a kegyes olvasót a török hadicselekményekről szóló beszámolóm teljessé tételével a jelenlegi, 1694. évig, de meg kell állnom 1688 elején. A hadiesemények oly kockázatosan állnak, hogy nem lehet biztosat írni róluk, csak miután már láttuk a végeredményt. Ezért inkább elhalasztanám ezt egy megfelelőbb időre, mint hogy ostoba és tökéletlen elbeszélésekkel tömjem a kegyes olvasót.”

Mint a korábbiakból kiderült, annak ellenére, hogy Dryselius az 1688-as évvel abbahagyta a krónika írását, elbeszélése magán hordozza a tökéletlenség egyes jegeit. Ha azt kérdeztük, hogyan láthatták a három részre szabdalt Magyarországot Svédországban, válaszunk az lesz, hogy a nagy távolság meglehetősen sokat torzított: a *Luna Turcica* hemzseg a félreértésektől, álhírektől, sőt – egységes szemlélet hiányában – még a királyt népszerűsítő pedagógiai funkcióját sem láthatta el maradék nélkül. Nem tudjuk ezen kívül, milyen körben fejtette ki hatását: a jönköpingi nyomda túlzottan kicsi volt ahhoz, hogy különösebben nagy kapacitással rendelkezessen, és nem tudunk későbbi újrakiadásról, így olvasóinak száma nagyon kicsi lehetett. A svéd királyság lakosságának természetesen más eszközök is rendelkezésre álltak, ha Magyarországról akart információhoz akart jutni: ezek elemzése más tanulmányok feladata lesz.

GÁBOR KÁRMÁN

La Hongrie et la Transylvanie dans un livre populaire suédois de 17e siècle

Erland Dryselius, pasteur de la commune suédoise Jönköping, a rédigé son ouvrage historique intitulé *Luna Turcica* en 1694. Le livre, destiné par l'auteur plutôt à un large public qu'aux cercles savants, résume l'histoire de la communauté, qualifiée par l'auteur comme turque, mais comprenant également les autres peuples musulmans, à partir de Mohamed jusqu'en 1688. A partir le 16e siècle Dryselius concentre son attention avant tout aux événements du théâtre de guerre de Hongrie, et son ouvrage peut être considéré plutôt histoire hongroise et transylvaine que turque. Vue les fautes et malentendus innombrables, la *Luna Turcica* ne peut pas servir de source historique, par contre le livre présente de façon excellente, combien l'image de la Hongrie est déformée dans l'opinion publique suédoise.

DUKKON ÁGNES

A könyves kultúra és a kalendárium-műfaj kapcsolata a 16–18. századi Közép-Európában

Az európai kultúra történetében fontos szerepet játszó kiadványok, a kalendáriumok jól szemléltetik a könyves kultúra nemzetközi jellegét. Ez a kiadványtípus a könyvnyomtatás kezdete óta folyamatosan jelen van a nyomdák kínálatában, gyakran azért, hogy a kisebb példányszámú, igényesebb munkák nyomtatásához behozza a pénzt a tipográfusnak. Mind tartalomban, mind formában nagy változatosságot mutatnak, mégis sok szálon kapcsolódnak egymáshoz. A naptári kalkulációkat egyetemek – pl. Bécs, Krakkó – vagy más szellemi központok – így Boroszló, Gdańsk – matematikusai és asztrológusai készítik, a krónikák és az irodalmi jellegű kiegészítések (versek, anekdoták, találós kérdések) az európai kultúra közös kincseiből származnak, olyannyira, hogy a szerzőség kérdése általában kideríthetetlen.

Mindennek ellenére azt tapasztaljuk, hogy a magyar irodalomtörténet-írás ezt a műfajt egyáltalán nem ismeri. A hatkötetes akadémiai irodalomtörténet említést sem tesz róla, mint önálló kiadványtípusról és műfajról, amely pedig a magyar nyelv és kultúra szempontjából érdekes és sokrétű forrásanyagot is jelent, de önmagában, mint évezredes hagyományból alakult kulturális jelenség, figyelmet érdemel. A reneszánsz és a barokk kori népszerű irodalomról szóló fejezetekből – ahol okkal szerepelhetne – ugyanúgy hiányzik, mint a felvilágosodás és a reformkor ismertetéséből. Csupán a 2. kötet „A népszerű kispika” fejezetében olvashatunk hat sort arról, hogy a kalendáriumokban elszórt, nagy mennyiségű anekdota mennyiben segítette elő a magyar próza fejlődését.¹ A 18. században már példányszámban és kiállításban is jelentős fejlődést mutatnak a naptárak, a reformkorban, majd a 19. század második felében pedig tudós literátusok, történészek, mint Edvi Illés Pál, Mátrai Gábor, reflektálnak a műfajra. Sőt, a 19. század második és harmadik évtizedében Fazekas Mihály *Debreceni kalendáriumával* már a hagyományral polemizálva hoz létre valami újat, egy olyan heterogén szövegtípust, amelyet

¹ „A naptárakban – különösen a győri Steibig-nyomda kalendáriuumaiban – elszórt megszámlálhatatlan anekdota, illetve anekdotikus történet között vannak nagy emberek érdekes esetei, szellemes mondásai, kisemberek világát bemutató genre-képek, csintalan szerelmi történetkék, Eulenspiegel tréfái és ehhez hasonlók. A nemzetközi vándoraneidotáknak ez a népszerűsége és a naptárakban, ponyvakiadványokban való felhalmozódása készítette elő az anekdoták – pusztán szórakoztató céllal való – gyűjteményes kiadásait.” *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Szerk.: KLANICZAY Tibor, Bp., 1964. 612.

„alkalmazott irodalom”-nak nevezhetnénk: elsődleges célja a régi, „babonás” tartalom helyettesítése hasznos gyakorlati vagy tudományos ismeretekkel, de mindez irodalmi köntösben jelenik meg, összeállítója nem is tagadhatná költő mivoltát.

A 18. századi Európában sok helyen adtak ki tematikus kalendáriumokat, tehát olyan kiadványokat, amelyekben a tulajdonképpeni naptári kalkulációt a régi típusú toldalékanyag (prognosztikon, horoszkóp, krónika) helyett színházi, történelmi, politikai vagy irodalmi jellegű olvasmányok és illusztrációk kísérik. Ilyen volt a Gothában 1775-től a 18. század végéig kiadott *Theater-Kalender*,² amely létrejöttét annak köszönheti, hogy a jeles hamburgi színházi együttes Abel Seyler vezetésével rendszeresen szerepelt Gothában. A színházi kalendárium kiadója jól ismerte a színpad világát, s német nyelvterületen ez volt az első ilyen típusú kalendárium.³ Ugyancsak említésre méltó az 1791-ben, Lipcsében megjelent *Historischer Calender für Damen*, amelynek szerzője nem más, mint Friedrich Schiller.⁴ Tartalma minden szempontból roppant érdekes: a hónapok mellett rézmetszetek találhatók, külön lapként bekötve, de nem a hagyományos ábrákkal, hanem a harmincéves háború egyes eseményeinek illusztrációi. Ezután következik Schiller értekezése, a „Geschichte des Dreißigjährigen Kriegs”, amelyhez az előző évben, 1790-ben kezdte a forrásokot kutatni, gyűjteni, s a dátumból láthatjuk, hogy az év végére már elkészült a tanulmány, mert csak így tudta közölni az 1791-re szóló kalendárium. Ismeretes, hogy Schiller ekkor gyűjtötte össze az anyagot nagy trilógiájához, a *Wallenstein*hez, amelynek teljes szövege 1800-ban jelent meg. Ebben a fent említett „Damen-Kalender”-ben is kitüntetett szerep jut Wallenstein alakjának, mind képen, mind szövegben. A metszetek az alábbi sorrendben követik a hónapokat:

1. Thurn grófot kivetik a prágai palota ablakából.
2. V. Frigyes, pfalzi választófejedelem és felesége, Erzsébet, I. Jakab lánya.
3. Pfalzi Frigyes veresége, menekülése.
4. Wallenstein Stralsund mellett táborozik.
5. II. Ferdinánd aláírja a restitúciós edictumot.
6. Gustav Adolf Németország megmentésére indul. lányát a rendekre bízta.
7. Tilly Magdeburg alatt; égetésre és pusztításra biztatja a katonákat.
8. Gustav Adolf a lipcsei győzelem után egy fa alatt hálát ad Istennek.
9. Gustav Adolf a lützeni csata után, a ravatalon.
10. Bernhard von Weimar, pater Joseph, Richelieu és XIII. Lajos egy térkép fölött beszélget.
11. Bernhard von Weimar a Breysach melletti csata után. Előtte a fogoly császári generálisok.
12. A beteg Torstensohn találkozása a feleségével.

² KAŹKOL, Piotr: *Gotajskie kalendarze teatralne w badaniach nad gdańską sceną II połowy XVIII wieku*. In: *Europejskie związki dawnego teatru szkolnego i europejska wspólnota dawnych kalendarzy*. Gdańsk, 2003. 148–149.

³ HILL, W.: *Die deutschen Theaterzeitschriften des achtzehnten Jahrhunderts*. Weimar, 1915. 46–58.

⁴ *Historischer Calender für Damen für das Jahr 1791*, von Friedrich SCHILLER. Leipzig, bey G. J. Göschen. Gdańsk, Biblioteka Polskiej Akademii Nauk.

Ezután olvashatjuk Wallenstein jellemzését: túlságosan büszke, kemény, babonás, fáradhatatlan. Komor és szigorú arcvonásai félelmet keltenek, soha nem nevet. A pompát kedveli, királyi gesztusaiért katonái rajonganak érte, bár kemény kezű hadvezér. A trilógiában ezeket a jellemvonásokat bontja ki Schiller részletesebben, különösen az asztrológia iránti érdeklődését emeli ki („babonás”), a sors titkainak fűrkészését a csillagok állásából, mint különös személyiségjegyeket.

A rézmetszetek alkotói is a kor jelentős művészei közé tartoznak: a rajzokat Daniel Chodowiecki, a gdański származású kiváló grafikus készítette, a rézmetsző pedig I. Pentel.

Visszatérve a kalendárium-műfaj és az irodalomtudomány problémájára, úgy gondoljuk, csak részben indokolt az a felfogás, hogy a kalendárium leginkább a folklór, illetve a néprajz vagy a művelődéstörténet, könyvészet illetékességi körébe tartozik. Címszóként szerepel a *Néprajzi Lexikonban*, az *Új Magyar Irodalmi Lexikonban* és a megjelenés alatt álló *Magyar Művelődéstörténeti Lexikonban* is, s tartalmának összetett jellege folytán méltán kerül több tudományág vizsgálódási körébe, de sajnálatos, hogy éppen az irodalomtörténeti és a nyelvtörténeti összefoglalások, kézikönyvek érdeklődtek iránta a legkevésbé. Pedig a reneszánsz és barokk kor naptáraiban megjelenő, sajátos kalendáriumi tartalom, az asztrológia csak akkor válik értelmezhetővé, ha fikcióként, tehát irodalomként kezeljük. Ennek a hiedelemvilágnak, az ókori csillagmitológia elemeinek fennmaradását és közismertté válását, majd folklorizálódását ismereteim szerint jóformán csak a kalendáriumok segítették elő. A humanista irodalom, ahol természetes közegében élt, csak a művelt keveseké maradt. Akik a kalendáriumok számára összeállították, és akik „fogyasztották” az ilyen típusú szövegeket, akár komolyan vették, akár nem, az antik irodalom egy sajátos ágának mozaikjait őrizték és adták tovább. Tehát a kalendáriummal, mint a kora újkorban a népszerű irodalmat képviselő sajátos műfajjal foglalkozó elemzéseknek nem az a feladata, hogy az asztrológiai tartalmat minősítsék (elítéljék), hanem az, hogy feltárják, értékeljék a kalendárium-műfaj szerepét az említett csillagmitológia, vagy annak egyes elemei megőrzésében, hagyományozásában. S mivel tömegkiadványról van szó, a nyelvtörténeti, nyelv-szociológiai vizsgálódások számára is tartogathat érdekes adatokat.

Az asztrológia és az irodalom összefüggésének tanulmányozására Bollók János kutatásait tekinthetjük példaértékűeknek: munkáiban többször rámutat, hogy az asztrológiai háttérismeret hiányában Janus Pannonius költészetét sem lehet igazán megérteni, vagy legalább is sok téves interpretáció keletkezett ebből a hiányságból.⁵ Ezt a szemléletet és törekvést az ún. népszerű irodalom kategóriájában is célszerű érvényesíteni, mert sokkal többet tárnak föl a kalendáriumok a maguk koráról, hiedelmek és félelmek szemléletformáló hatásáról, ha ismerjük a csillagmitológia jelrendszerét, fikciós világát és ennek működését a reneszánsz és barokk korban.

A kalendárium eredendően nem folklór-termék, hanem az ókori tudomány és irodalom közegéből, tehát a magas kultúrából származó, s a középkori óraskönyv-

⁵ BOLLÓK János: *Asztrális misztika és asztrológia Janus Pannonius költészetében*. Bp., 2003.

vek, kódexek által továbbított műfaj, amelynek készítéséhez mindenkor bizonyos iskolázottságra volt szükség, s nem is kizárólag a naptári kalkuláció miatt, hanem az egyéb témák (medicina, prognosztikon, krónika, irodalmi jellegű szövegek) összegyűjtéséhez, közléséhez. Ezért tartom fontosnak a naptárszerzők és kiadók kulturális hátterének feltárását: milyen egyetemekhez, művelődési központokhoz, szellemi irányzatokhoz tartoztak, milyen forrásból merítettek, s mi volt a viszonyuk azokhoz a szövegekhez és illusztrációkhoz, amelyeket a kalendáriumokban közzétettek. Természetesen nem könnyű ezt a háttéranyagot kutatni, a szerzőkről adatokat gyűjteni, vagy az egyes példányok tulajdonosaira következtetni, mert legtöbb esetben külföldi könyvtárakból, levéltárakból lehet csak információhoz jutni. De arra mindenképpen érdemes fölfigyelnünk, hogy ahol jelentős humanista csoportok működtek, fejlett matematikai, asztronómiai iskolák alakultak, a reformáció korában fontos iskolák, nyomdahelyek jöttek létre, illetve a katolikus szellemi központok aktivitása, működése fölélnkült (pl. Nagyszombat a 17. században), vagy később, a 18. században, ahol a szórakozásnak, például a világi színjátszásnak nagyobb tere volt, ott a kalendáriumkiadás is új impulzusokat kapott.

Jelen tanulmányban Boroszló, Bécs, Krakó és Gdańsk (Dancka, Danzig) szerepét vizsgálom meg abból a szempontból, hogy a különféle kiadványok, így a kalendáriumok – és az ezeket tápláló asztronómiai, asztrológiai irodalom –, hogyan vándoroltak, milyen személyeket, csoportokat kötöttek össze, mi az, ami megtudható a szerzőkről, kiadókról s szellemi környezetükről. A kalendáriumkutatásban ez is a kevésbé feltárt területekhez tartozik.

Boroszló kulturális jelentősége a humanizmus korában kezdett megnövekedni, legalábbis a könyves kultúra szempontjából vizsgálva. A krakkói egyetemről odaérkező Jan Thurzo – azaz, Thurzó János – és köre komoly európai kapcsolatokkal rendelkezett. 1500-ban került Boroszlóba, s előbb dékáni tisztséget töltött be, majd két év múlva Johann Roth püspök koadjutora, s az ő halála után, 1506-ban a boroszlói egyházmegye elöljárója. A krakkói egyetemen a szabad művészetek magisztere volt, majd a kánonjog doktora fokozatot szerezte meg, tanulmányokat folytatott Itáliában is, foglalkozott a klasszikus irodalommal, valamint a korabeli filozófiai áramlatok is megérintették. Krakóban Ovidius *Metamorphoses*-ét tanította, Itáliában latin feliratokat gyűjtött a humanista divatnak megfelelően; kedvenc szerzői közé tartozott Cicero, Seneca, Gellius, Livius, Sallustius és Plinius, de Vergiliust, Horatiust és Juvenalist is alaposan tanulmányozta. Boroszlói püspöki tisztségében nagy energiát fordított arra, hogy az irodalom és a művészetek felvirágoztatását elősegítse Sziléziában.⁶

Erazmus sziléziai recepciójában meghatározó szerepet játszott ez a társaság, amelynek tagjai: Kaspar Ursinus Velius, humanista költő, Valentin Krautwald, a nysai plébániai iskola rektora, továbbá Johannes Hess, a kitűnő szónok és stilszta, aki később a reformáció boroszlói előfutára lesz, Johannes Rullus, a Mária Magdaléna templomhoz tartozó iskola rektora (ő is Krakóból érkezik Boroszlóba)

⁶ Thurzóról és köréről részletesebben: GŁOMBIEWSKI, Karol: *O poczyności Erazma z Rotterdamu.* = Roczniki Biblioteczne 1960. 3.

s a nagyműveltségű Stanisław Saurus, könyvgyűjtő, humanista. Thurzó János és Ursinus szenvedélyes levelezést folytat Erazmusszal. Figyelemreméltó adalékokat találtunk e témához a közeli Nysa (Neisse) és a sziléziai könyvkultúra történetének tanulmányozása során. A város a 16. században püspöki székhely s egyúttal földrajzi helyzete következtében fontos könyvkereskedelmi központ volt Szilézia, Csehország, Morvaország és Magyarország számára. A 16. században erős protestáns hatás érvényesült a városban, a könyvterjesztés, a reformátorok írásai egész Sziléziában megteremték gyümölcsüket. Wittenberg, Lipcse, Frankfurt am Main, Ingolstadt nyomdáiból kerültek ide könyvek.⁷ A nysai Szt. Jakab templom és iskola könyvtárában az asztronómiai és asztrológiai irodalom is bőven megtalálható, egyebek közt a geográfus és asztronómus Johann Schoner műve (*Tabulae astronomicae*, Wittenberg, 1536), Erasmus Reinholdustól a *Primus liber tabularum directionum* (Tübinga 1554), Regiomontanus és Kopernikusz, továbbá Cyprian Leovitus a Leonicia munkái. Ez utóbbtól pl. a *Tabulae positionum pro variis ac diversis poli elevationis* (Augsburg, 1551), amelyet sok naptárkészítő fölhasznált később is. A 17. században megváltozik a helyzet: a rekatolizáció előretörése vonalat húz a protestáns Észak és a katolikus Dél között, így Nysa is elszakad a protestáns központoktól.

A 16. század első két évtizedében azonban ez a kis város nagyon előkelő szerepet tölt be a lengyel erazmianizmus kibontakozásában, amely a kezdeti szakaszban nem az elit értelmiség körében, hanem az írástudók alacsonyabb, de szélesebb rétegében hódított (könyvkiadók, nyomtatók, tanárok, orvosok, diákok).⁸ Erazmus írásai föltűnnek Nysaban, Valentin Krautwaldnál (1490–1545), aki 1514-ig az ottani plébániai iskola rektora volt, s az ő személye tartotta össze a sziléziai erazmiánusokat. Thurzó Jánossal is személyes összeköttetésben áll. Ebből a körből nem kalendárium, hanem egy másik magyar vonatkozású kiadvány kapcsán fontos tudatosítanunk a sziléziai központ jelentőségét: a wrocławui Ossolineum Könyvtár XVI 3707–XVI 3713 jelzetű kolligátumában megtalálható Janus Pannonius 1512-ben, Bécsben kiadott műve, a Guarinohoz írt panegyricus,⁹ amelyhez Paulus Crosnensis és Adrianus Volfhardus írt üdvözlő verset. A kolligátum többi darabja sem érdektelen: Lucretius *De rerum naturájának* kéziratos másolata,¹⁰ mellette a Bécsben, 1512-ben Augustus Moravus kiadásában megjelent, Guarino és Poggio által összeállított antológia (*Antologion Guarini et Poggii de praestantia*

⁷ MANDZIUK, József: *Biblioteka przy kościele Sw. Jakuba*. 1976. 60–61.

⁸ BARYCZ, Henryk: *Śladami Erazma z Rotterdamu w Polsce. W 500-lecie urodzin wielkiego humanisty*. In: H. BARYCZ, *Z epoki renesansu, reformacji i baroku*. Warszawa, 1971. 7–41.

⁹ *Joannis Pannonii Episcopi quinq3 Ecclesiarum, Poetae et Oratoris clarissimi Panegyricus in laudem Bptistae Guarini Veronensis Praeceptoris sui conditus*. Viennae Austriae edibus Hieronymi VIETORIS, et Ioannes SINGRENII. Anno MDCXII. Jelzete: XVI. Qu. 3713

¹⁰ Ez a kézírásos szöveg egy nyomtatvány folytatásaként szerepel a kolligátumban: „Corriguntur in hoc opusculo LXX. loca in iure civili et Septem legum novae et verae sententiae aperiantur. Pius Antonius Bartolinus clarissimo Viro Joanni Francisco Aldovrando preclarae reipublicae Bono. sexdecemviro ornatissimo S.P.D.” Jelzete: XVI. Qu 3708

*Scipionis Africani, et C. Iulii Caesaris, nuper Doctissimi Augustini Moravi cura, in lucem editum*¹¹). Ez a mű is Vietoris és Singrenius nyomdájában látott napvilágot, mint Janus Pannoniusé. A könyvben Valentin Krautwald (=Valentinus Crautwaldus) kézírásos bejegyzése olvasható, szintén az 1512-es dátummal („Moravis Libellus de instituton Adolescentem ad optimos mores 1512. V: C.”), tehát a megjelenés évében már a nysai rektor tulajdonában volt. A többi nyomtatvány, illetve kézirat, amely ebben a gyűjteményben együtt található, vagy az 1512-es dátumot viseli, mint az *Encomium Nuptiale* Zsigmond lengyel király számára, Eoban Hessustól, vagy az előző években, évtizedben jelent meg. Mindenképpen említésre méltó még egy kézíratos, disztichonokból álló költemény, amelynek végén Desiderius Erasmus aláírását olvashatjuk, valamint egy szintén kézírásos latin öröknaptár, asztronómiai ábrákkal és kommentárokkal. A kolligátum provenienciájáról Bronislaw Kocowski adatai közt szerepel Valentin Krautwald neve is: a kötet hátsó lapján az ő kézírásában olvasható, hogy Andreas Gloger nysai polgár özvegye ajándékozott neki könyveket elhunyt férje könyvtárából, s felsorolja az egyes tételeket is (pl. Ovidiustól a *Heroidum epistolas*, *Cesaris Commentarios*, *Processum Panormitani*, *Tractatum de sacramentis*, *Libellum cui titulus Bononia illustrata*, *Hymnos Callimachi Graece* stb.). A felsorolt vegyes műveket a kötetben megelőzi Rotterdami Erasmus *Moriae encomium* 1511-es strassburgi kiadása. A kötet külső megjelenése: fa könyvtáblák, vaknyomásos sárga félbörkötés, 1512-re datálható, a kötéstartókat 14. századból származó pergamen kézirat darabjával erősítették meg.

Boroszló érdekessége tehát a 16. század első évtizedeiben az erazmiánus kör könyvgyűjtő tevékenységével függ össze, amelyben az említett 1512-es Januskiadás jelent értékes magyar kapcsolatot. A magyarországi erazmisták közül Johann Henckel és Dudith András kötődik Boroszlóhoz és Krakóhoz, valamint Thurzóék köréhez,¹² ezért nem érdektelen, ha adatokat találunk arról a könyves háttérről, amely ennek a csoportnak a szellemi tájékozódását mutatja.

A későbbi évtizedekben sem szakadnak meg a Sziléziával kialakult összeköttetések, de a jelen témához a 17. század második-harmadik évtizedétől meghatározóvá váló kalendáriumkiadást kell elsősorban említenünk. David Frölich híres német és latin kalendáriumait ott jelenteti meg a Baumann-nyomda, majd a Neubarth család a század derekától biztosítja ezt a folytonosságot egészen a 18. század első harmadáig. Mivel Frölichről viszonylag sok szakmunka íródott az utóbbi időben,¹³ és a Neubarth család magyarországi kapcsolatairól is történt

¹¹ XVI.Qu.3707

¹² RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes: *Erazmus és a XVI. századi magyarországi értelmiség*. In: Uő, „*Nympha super ripam Danubii*”. *Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés történetéből*. Bp., 2003. 161–175.

¹³ Csak a legutóbbi másfél évtizedből pl. DUKKON Ágnes: *Asztrológia és keresztény hit a régi kalendáriumokban (Frölich Dávid)*. = ItK 1992. 5–6. sz. 594–607., PAVERCSIK Ilona: *David Frölich sajtókezű feljegyzései műveiről. I–II*. = Magyar Könyvszemle 1996. 3. sz. 292–319; 1996. 4. sz. 429–449., HAJÓS József: *Frölich Dávid*. = Magyar Könyvszemle 1997. 1. sz. 16–31.

említés,¹⁴ bár ez a téma még további kutatásokat igényel, ezúttal csak összefoglalásképp említek néhány adatot.

A 17. század közepétől a 18. század elejéig Christoph Neubarth, majd fia, Johann készítette a prognózisokat a kolozsvári, lőcsei, debreceni, bártfai, komáromi naptárak számára. Nemcsak az asztronómiához értettek, hanem teológiai képzettséggel is rendelkeztek, ezért az általuk készített naptárakban érdekes gondolatokat olvashatunk a jövődölések és a Gondviselésbe vetett hit ellentmondásairól, a szabad akarat és a determinizmus összeegyeztetési módjairól. Johann Neubarth a 17. század végén már nyíltan utal arra prognózisaiban, hogy az efféle jövődöléseket inkább az olvasók kedvéért készíti, valójában ő maga nem hisz bennük, mert Isten akaratát a csillagokból nem lehet kiolvasni. Hogy jelként tekintsük az égi mozgásokat, azt megengedi, de értelmezésüket az emberi hívságok közé sorolja, nem az isteni akarat megnyilvánulásának tartja, mint sok korábbi, „ijesztgetős” prognózis – amelyekkel már a 15. században Marsilio Ficino is vitatkozott,¹⁵ majd a következő évszázadban Luther, Kálvin, továbbá Dudith András az üstökösökről írott traktátusában (l. alább). Megvizsgálandó, hogy a Neubarth-kalendáriumokban fölmerülő témák mennyire érintkeztek a század protestáns szellemi áramlataival, Comenius tanaival, milyen mértékben ismerhették a 17. század derekán erőteljesen ható prófétai asztrológiát. Egyelőre magukból a fennmaradt naptárszövegekből tájékozódunk, de érdekes lenne a német nyelvű Neubarth-naptárakat is részletesebben föltárni, s az összehasonlításból kiderülhetne, hogy a magyarra fordítás mennyire volt pontos, tehát kinek a gondolatait közli a kalendárium, a szerzőit-e vagy a fordító/kiadóit? Ugyancsak érdekes adalék, hogy ennek a 17. századi Neubarth-családnak a leszármazottai mindmáig élnek, s még a névadásban is követik az elődöket: jelenleg a berlini Akademie Verlag munkatársa egy Christoph Neubarth, akit foglalkoztat a család eredete, sőt, tulajdonában van egy 1685-ös Neubarth-kalendárium is. A mostani Christophnak a fia pedig szintén Johann, mint a 17. századi ősök esetében. Minderre az internet jóvoltából derült fény 2002 nyarán, amikor a berlini Christoph Neubarth megtalálta a világhálón a brémai kötetben megjelent tanulmányt (l. 14. jegyzet) s elektromos levélben tette föl kérdéseit a család 17. századi történetére vonatkozóan. Mivel eredetük a mai Lengyelország területére, Bolesławecbe (Bunzlau, Wrocławtól észak-nyugatra) vezet, az ottani levéltárak adhatnának részletesebb fölvilágosítást a kalendáriumkészítő Neubarthokról, s talán a magyarországi kapcsolataikról is.

A Bécs–Borosló–Krakkó–Gdańsk útvonalon vándorló kiadványok sorában megemlítem még a 16. század közepéről a bécsi egyetem tanárának, császári mate-

¹⁴ DUKKON, Ágnes: *Historische deutschsprachige Kalender in Regionen von Ungarn im 17. Jahrhundert*. In: *Zeitung, Zeitschrift, Intelligenzblatt und Kalender. Beiträge zur historischen Presseforschung*. Bremen, 2000. 237–245, és Uő: *Régi magyarországi kalendáriumok európai háttérben*. Bp., 2003.

¹⁵ A *Disputatio Contra Iudicium Astrologorum* című művében leplezi le a hamis asztrológusok módszereit, s erről a Francesco Ippolitinek írt leveleiben is említést tesz. *The Lettres of Marsilio Ficino*. Vol. 3. (Liber IV.) London, 1981. 75–77.

matikusnak, Paulus Fabriciusnak egyik kalendáriumát („Allmanach”-ját), amelyet a wrocławai Egyetemi Könyvtárban őriznek.¹⁶ Ez is kolligátumban található, mégpedig a 16. század utolsó harmadában Görllitzben tevékenykedő Bartholomaeus Scultetus naptáraival egybekötve. Fabricius almanachja 1567-re szól, Scultetus pedig 1568-tól 1594-ig adott ki kalendáriumokat, amelyek lényegében a bécsi mester által teremtett mintát követik, tartalomban és felépítésben egyaránt. Fabricius-tól az OSzK-ban is található három kiadvány, egyikük német nyelvű almanach,¹⁷ amelyet a bécsi, passauai, salzburgi, olmützi és magyarországi püspökségekre alkalmazott. Ez valójában színes fametszetekkel díszített falinaptár, s nem asztrológiai, hanem bibliai keretben: bal oldalt a Tíz parancsolat, jobb oldalt a Miatyánk illusztrálása 50×50 mm-es fametszeteken.

Legújabbán pedig Velencei Katalin közli az 1563-as kiadású Fabricius-nyomtatvány – *Diarium cum Iudicio-Astrologico* – kötetáblában fennmaradt címlapját,¹⁸ ami azért érdekes számunkra, mert a keretdész megegyezik a wrocławai példánykéval: a lap felső sávjában Bécs látképe szerepel, a keretben pedig egymás alatt különböző osztrák várak metszetei következnek (pl. Linz, Enns, Crems stb.).¹⁹

A másik Fabricius-mű az 1556-ban, Bécsben látott üstökösről szóló jövendölés²⁰ németül, s figyelemreméltó mozzanat, hogy olyan kolligátum része, amelyben a török veszéllyel foglalkozó írások szerepelnek. A harmadik kiadvány latin nyelvű iudicium az 1577. nov. 10-től dec. 22-ig Bécsben megfigyelt üstököséről.²¹ Érdekes eleme ezeknek a nyomtatványoknak az üstökösökről szóló történeti áttekintés: mindegyikben ismétlődik (részletesebb vagy rövidebb előadásban) az ókori tudósok – Arisztotelész, Seneca, Ptolemaiosz –, majd a középkorból Albertus Magnus véleménye az üstökös mibenlétéről, valamint a bibliai jövendölések témája az utolsó ítélet jeleiről. Jórészt azonos tudásanyagot mozgósítottak a 16. századi prognózisok szerzői, a bécsi Paulus Fabricius mintát jelentett a görllitzi Scultetusnak; az 1577-es üstököséről jövendölést írt a gdański Misocacus, aki szintén foglalkozik az üstökös-irodalom áttekintésével; ezt a Misocacus-féle prognózist Kolozs-

¹⁶ *Allmanach Doctoris Paulii Fabricii Rö. Kay. May. Mathematici. Auff das Jar Nach der Geburt und Menschwerdung Unnseres Herrn und Heylands jesu Christi. 1567, Gedruckt zu Wienn in Österreich bey Gaspar Stainhofer in S. Anna Hof. Bibl. Univ. Wroclaw 461822 skk.*

¹⁷ *Almanach durch Paulum Fabricium 1560. Gestellt auff die Bistumb Wienn, Passau, Salzburg, Olomutz und Hungern. OSzK, Ant. 9210*

¹⁸ VELENCEI Katalin: *A székesfehérvári Püspöki Könyvtár 16. századi nyomtatványairól.* In: *Fata libelli.* Bp., 2003. 125–140. A Fabricius-kalendárium címlapját a Velencében 1563-ban kiadott, Caspar Casalius-féle mű hátsó kötetáblájából áztatták ki. A címlap másolata a 139. lapon látható.

¹⁹ A wrocławai példány címlapjának másolatát l. DUKKON: *Régi magyarországi kalendáriumok...*, i. m. 2003. 181.

²⁰ *Der Comet im Mertzzen des LVI. Jahrs zu Wienn in Österreich erschienen...* Paulus FABRICIUS OSzK RMK III. 283/a/12.

²¹ *Iudicium De Cometa, qui anno Domini MDLXXVII. A 10. die Novemb. usque ad 22. diem Decemb: Viennae conspectus est. In quo varia de Cometarum natura et forma in genere breviter tractantur.* Viennae, apud Michaellem Apffelium. OSzK Ant. 10329.

várt Heltainé nyomdájában, 1578-ban magyarul is kiadták.²² Fabricius, Scultetus, Misocacus jóvendöléseikhez pedig érdekes módon kapcsolódik Dudith András vitairata az üstökösökről – *De cometarum significatione commentariolus*²³ –, amely az 1577-ben látott csillagászati jelenségre reflektál. Eltéli a kalendáriumi jóvendöléseket, s tudományos alapú magyarázatot igyekszik adni a hiedelmek ellenében. Fabriciusra is hivatkozik, akit kora kiváló tudósának tart:

„De a peripatetikuskok fentebb érintett véleményét a jelek szerint a kiváltképpen tudós, derék és ebben a tudományban rendkívüli tapasztalatokkal bíró filozófus és orvos, Paulus Fabricius császári matematikus sem helyesli teljesen. Inkább Senecához csatlakozik, akinek állítása szerint az üstökös olyan csillag, amelyet kezdetben Isten a többiekkel együtt teremtett, és amelyet hatalmának megmutatása végett a kellő időben mintegy jel gyanánt tár elének.”²⁴

Az 1577-es üstökös képe megjelenik Szenci Molnár Albert *Naplójában* is; első gyermekkori emlékét így írja le:

„Megesett egy éjjel, hogy az egész házunk népe fölkel, és a hálókamrákból kiment. Én a zajtól fölriadván, mert egyedül hagytak, szörnyen sírtam. Anyám bejött, karjaiba emelt, kivitt, s ujjával az égre mutatott: egy igen hosszú, a végénél horgas üstökös csillagot láttam, melynek képe mindig megmaradt lelkemben.”²⁵

A 17. században, a történelmi események alakulásának nyomán újra fölélenkül a világvége-hangulatra reflektáló kalendáriumi jóslás (üstökösök föltűnése okán, pl. 1618-ban,²⁶ a harmincéves háború kezdetén), s a korábbi évszázadból örökölt toposzok kis változtatásokkal újra előjönnek a boroszlói, krakkói, bécsi kalendáriumokban ugyanúgy, mint a korszak egyéb régióiban. Krakkóban három kalendárium jelent meg 1619-re, amelyek egyaránt sokat foglalkoznak ezzel a jelenséggel. A szerzők – Jakub Nayman, a krakkói akadémia professzora, a másik Mateusz Bembus tudós jezsuita szerzetes, a harmadik Andrzej Żędzianowski filozófus – a kor hangulatának megfelelően moralizáló, és nem tudományos szempontból értékelik a jelenést: felsorolják az ország összes bűneit, amelyekre vonatkozóan az üstökös föltűnése a büntetés lehetőségét rejti magában. Egyedüli segítség a megjavulásért történő szívbeli fohászkodás, az ima erejével igyekezni kell a fenyegető veszélyt elhárítani. Másutt is erre a következtetésre jutottak, a varsói Szent János templomban a hívek negyven órán keresztül imádkoztak. 1619. január 20-án pedig körmenetet tartottak, s a magasra emelt kereszten az üstökös fából készült modellje

²² DUKKON: *Régi magyarországi kalendáriumok...*, i. m. 2003. 102, 109–110, 127–131, 135, 153.

²³ Bázél, 1579, RMK III. 677.

²⁴ DUDITH András: *Rövid kommentár az üstökösök jelentőségéről*. Ford. BORZSÁK István és MÁTRAI László. In: *Janus Pannonius. Magyarországi humanisták*. Bp. 1982. 1143–1173.

²⁵ *Napló*. (Ford.: SZABÓ András). In: *Szenci Molnár Albert válogatott művei*. Szerk. VÁSÁRHELYI Judit. Bp. 1976. 470.

²⁶ Erről az üstökösről a *Theatrum Europaeum (1617–1629)* I. kötete is említést tesz, Frankfurt am Main, 1633. 116–118. Idézi: RZOŃCA, Jan: *Interpretacja zjawiska komety z 1618 roku w starodrukach Biblioteki Kórnickiej*. = *Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej*, z. 22, Ossolineum, 1988. 117–125.

volt látható. A király is részt vett ezen a körmeneten.²⁷ A keresztre emelt üstökös nagyon régi, bibliai előképre, a 'rézkígyóra' látszik utalni:

„És monda az Úr Mózesnek: csinálj magadnak tüzes kígyót és tűzd fel azt póznára: és ha valaki megmarattatik, és feltekint arra, életben maradjon. Csinála azért Mózes rézkígyót és feltűzé azt póznára. És lön, hogy ha a kígyó valakit megmar vala, és az feltekinte a rézkígyóra, életben marada.” (IV Mózes 21 : 8–9)

Ezt a bibliai helyet Krisztus keresztre feszítésével (tkp. felemeltetésével) szokták a prédikációk összefüggésbe hozni: a rézkígyó az Úr megbocsátásának jele volt, a bűnbánó közösségről elhárította a bajt, így Jézus Krisztusnak az egész bűnös – és bűnbánó – emberiség megváltására, az egyetemes baj elhárítására kellett felemeltetnie a keresztre. Ezért ebben a kontextusban a keresztre emelt üstökös meglehetősen bizarr képe a barokk vallásosságnak, látványos példája annak, hogyan kap mágikus interpretációt a bibliai hely. Ugyanis a mágia él hasonló módszerekkel, akár testi, akár morális bajokat akar orvosolni. Mert amíg a rézkígyó felemelése egyszeri jel volt, Jézus Krisztus áldozata is egyszeri és nem ismétlődő cselekmény, úgy az ilyen utánzás mindenképpen gyanús, nagyon emberi mesterkedés. Érthető, hogy az igazi tudós elmék, mint pl. Dudith András, miért ítélték el az üstökösökkel és egyéb csillagászati jelenségekkel ijesztgető jószokásokat, akik az amúgy is sokat szenvedő szegény népet még a pánikkeltéssel is terheltek:

„Hát csak éljenek boldogan, és hadakozzanak egymásnak is ellentmondó jövődőléseikkel, mérjenek kölcsönös csapásokat egymásra és jövődömondó művészetükre, és hagyjanak fel végre azzal, hogy az oly sok bajtól túlon túl meggyötört, szegény népet a küszöbön álló csapásoknak ily hiú félelmével nyugtalanítsák.”²⁸

A 17. század folyamán időről időre találunk még híradásokat a kalendáriumi krónikákban üstökös csillag föltűnéséről. Az 1693-ra szóló lőcsei²⁹ és kolozsvári³⁰ kalendáriumokban a krónika tudósít az 1692-ben Pécssett észlelt „égi jel”-ről, azaz, üstökösről, de már a korábbi félelemkeltő interpretáció nélkül. A lőcsei Brewer-kalendáriumban ezt olvashatjuk:

„1692. Péts Várossa tartományban, sok rendbeli Éghi jegyek láttattak-meg, kiknek effektusát a' jo Isten tudja.”

Majdnem szó szerint így hangzik a kolozsvári Veresegyházi István-féle naptár szövege:

„1692. Péts Tartományában sok égi jelek avagy csudák láztottak: kiknek effectusit a' jó Isten tudja.”

²⁷ RZONCA, J.: *i. h.* 1988. 124.

²⁸ DUDITH: *i. m.* 1982. 1156.

²⁹ RMK I 1443, OSzK

³⁰ RMK I 1439, OSzK FM₂/1049

Jellemző ez a változás a 17. század végére; a csillagászat, a matematika és a fizika fejlődése valamennyire érezteti hatását a kalendáriumkészítő asztrológusok körében is; valószínűleg sok más tényező is alakította a kor hangulatát ahhoz, hogy a korábbi, Dudith és mások által elítélt pánikkeltő magyarázatok az égi jelenségekkel kapcsolatban visszaszorulnak. S még száz év telik el, mikor a 18. század végén a kiváló matematikus és csillagász, Bogdanich Imre Dániel megírja matematikai alapú, elméleti értekezését az üstökösök pályájáról *De orbis cometarum* címmel.³¹

Krakkó szerepe a magyarországi szellemi kapcsolatok, így a kalendáriumkiadás területén a 16. században jelentősebb, a 17. században sok más nyomdahely mellett kissé háttérbe szorul. A város magyar vonatkozásaival sok szakmunka foglalkozik, ugyanis Krakkó – kiváltképpen a 16. században – a magyar könyvtörténet, sőt, irodalomtörténet szempontjából kiemelkedő jelentőséggel bír. A következő krakkói szerzők/asztrológusok neve szerepel a hazai nyomdáknak megjelent kalendáriumokban: Andrzej Piotrkowczyk, Gabriel Joannicius, Piotr Slovacius, Mikołaj Jablónski, Valentin Fontanus, Bernard Kracker, Jan Tenatius. A 17. században Boroszló veszi át Krakkótól a vezető szerepet a főntebb említett Neubarth család tevékenységével. Az 1620-as évektől két évtizedig David Frölich is itt jelenteti meg német nyelvű kalendáriumait. Tehát kialakulnak folyamatosan követhető kapcsolatok a boroszlói naptárkészítőkkel, bár mellette a krakkói szálak sem szakadnak meg, csak alkalmyszerűen működnek. Valószínűleg Boroszló és Szilézia protestáns jellege, kapcsolatai folytán alakult így ez a területi és felekezeti megoszlás: az ország katolikus régióiban inkább a bécsi és krakkói asztrológusok kalkulációit használták, a szepességi és szász környezetben, valamint Erdély és Kelet-Magyarország protestáns nyomdahelyei Boroszló asztrológusaihoz fordultak. Gdańsk (Dancka) magyar vonatkozásai pedig erőteljesebben a történelmi viszonyok függvényében jelennek meg: a 16. században Báthori István lengyel király és erdélyi fejedelem személye teremti meg az összeköttetést (Misocacus neki dedikálja az üstökösről szóló judiciumát). Balassi Bálint danckai útja során látta meg a „tenger morotváját”; a 17. század elején megfordult itt Szepsi Csombor Márton, Szenci Molnár Albert, majd egy századdal később, a vesztes szabadságharc után Rákócziék innen indulnak tengeri úton Franciaországba. De mindenképpen érdemes számon tartanunk azt a néhány kalendáriumot és prognosztikont, amely Gdańskhoz és környékéhez kötődik: Misocacus magyarra fordított prognosztikonját, s ugyancsak tőle az Országos Széchényi Könyvtár kolligátumában található német nyelvű judiciumot,³² továbbá Misocacus utódjának, David Herlicius sargardi asztrológusnak a nevét, akinek a kalkulációit felhasználta a lőcsei nyomda az 1639-re szóló kalendáriumban (már Herlicius halála után).

A fenti adatok, összefüggések, könyvek és szerzők vándorlásai arra mutatnak rá, hogy a kora újkori kalendárium-készítés nem független az éppen aktuális szellemi

³¹ Említi BARTHA Lajos: *Bogdanich Imre Dániel felsőgeodéziai méréseinek eredményei Lipszky Magyarország-térképének tükrében*. In: *A magyar térképészet nagyjai*. Bp. 2001. 30.

³² OSzK, Ant 3655/47

és politikai áramlatoktól: követi és kommentálja azokat, egymástól távol fekvő városok közt kapcsolatokat tud létrehozni (l. a gdański prognosztikon kolozsvári kiadását). A humanista műveltséghez pedig hozzátartozott az asztronómiai és asztrológiai szakirodalom ismerete (vö. a boroszlói és nysai könyvtárjegyzékeket). Az asztrológusok jövődölései, állásfoglalása egy-egy csillagászati jelenség kapcsán időnként térben és időben nagy távolságokat átívelő polémiákká változnak (mint az „üstökös-irodalom” a 16. század második felében). A kalendárium-műfaj rendkívüli rugalmassága és ugyanakkor struktúrájának állandósága biztosította, hogy századokon át mindenféle kulturális jelenséget képes volt föl-szívni magába anélkül, hogy szétesett, fölismerhetetlenné vált volna. Paulus Fabricius 1567-es *Allmanachja* és Schiller 1791-es *Damen Calendere* elég távol van egymástól, mégis mindkettőben jól fölismerhető a kalendárium-jelleg. A régi, bevált és egyszerű játékszabályok betartása – a gyakorlati célú naptár és az utána következő egyéb, mindig a kor követelményeihez, divatjához, a megcélzott közönség vagy a megrendelő igényeihez igazodó tartalom – teszi lehetővé, hogy az Idő futásának eme változatos dokumentumait a könyves kultúra értékes, érdekes részeiként tartsuk számon.

ÁGNES DUKKON

**Le rapport de la culture des livres et du genre de calendrier
aux 16e – 18e siècle en Europe Centrale**

L'étude s'occupe de plusieurs sujets contigus. Il accentue l'importance du genre de calendrier dans l'histoire d'évolution de la littérature hongroise. Il examine le rôle de Boroszló (Wroclaw), de Vienne, de Cracovie et de Danzig (Gdansk) du point de vue que les différentes publications, ainsi les calendriers – et la littérature astronomique, astrologique les alimentant – de quelles manières sont répandues, quels groupes et personnes ont été reliés par leur migration, en général qu'est-ce qu'on peut apprendre des auteurs, des éditeurs et de leur environnement intellectuel. Les données de l'étude, en rapport de la migration de livres et d'auteurs démontrent que la publication des calendriers au début du Nouvel-Ere n'est pas indépendante des tendances intellectuelles et politiques actuelles, elle les suit et les commente, réalise des rapports entre des villes lointaines, pour exemple la publication de Kolozsvár du Prognostique de Misocacus de Gdansk. A cette époque la connaissance de la littérature spéciale astronomique et astrologique appartenait étroitement à la culture humaniste, comme prouvent les inventaires de bibliothèque provenant des cercles erasmistes de Wroclaw et de Nysa. Dans ces derniers se trouve une édition de Vienne de 1512 d'un ouvrage de Janus Pannonius, actuellement conservé à la Bibliothèque Universitaire de Wroclaw. Les prophéties des astrologues, les prises de position à propos d'un certain phénomène astronomique se forment en polémie presque sans fin en temps et en espace (comme „la polémie de comète” à la 2e moitié du 16e siècle à laquelle s'est attachée également András Dudith). La souplesse et en même temps la stabilité de structure du genre de calendrier lui avait assuré la possibilité d'absorber pendant des siècles toutes sortes de phénomènes culturels, sans une telle décomposition qui l'eut rendu indiscernable.

FEHÉR KATALIN

Iskolai újságolvasás Magyarországon a 18. században

Már a 17. században történtek törekvések Európában arra, hogy a sajtót, az iskolázás magasabb szintjein, oktatási célokra használják fel. Sajtótörténeti szakirodalmunk a sajtó és nevelés kapcsolatának ezeket a kezdeti lépéseit nagyon röviden és érintőlegesen vette számba, a nevelés- és iskolatörténeti szakirodalom pedig csak a korszak tantervi újításainak keretében, említésszerűen tárgyalja. Pedig a kérdés mind sajtótörténeti, mind neveléstörténeti szempontból érdemes a figyelmünkre.

Az első, legkorábbi nyom, amely arra utal, hogy a sajtó által nyújtott információk az iskolai oktatásban is felhasználhatóak lehetnek, Comeniustól származik. Sárospataki tartózkodása alatt, 1651-ben ő vetette fel először azt, hogy a korabeli újságok közül néhány olvastatása alkalmas lenne az iskolai oktatás kiegészítésére. Sárospatakon írta a *Scholae pansophicae classibus septem adornandae Delineatio*¹ című munkáját, amelyben röviden kifejti, miért, milyen tananyagok esetén, és milyen korú tanulóknál érdemes az újságokat az oktatásban felhasználni.² Tehát Comenius már a 17. század közepén felismerte, hogy az újságok iskolai olvastatása hármas célt szolgálhat: elősegítheti a latin nyelv alaposabb ismeretét, hiszen a klasszikus latin szövegek nem tartalmazznak a későbbi századokban kialakult fogalmakra vonatkozó latin kifejezéseket. Emellett a kortárs történelem megis-

¹ COMENIUS, J. A.: *Scholae pansophicae classibus septem adornandae Delineatio*. Didactica Opera Omnia. Amsterdam 1657. Cap. VI. Operarum ordo, § 77. Page 28.

² „A történelmi ismeretek begyakorlása az emlékezetgyakorlatok közé sorolható, mert hiszen a tanulók e tárgy kölcsönös kikerdezését sem fogják mellőzni, de itt mégis valami mást lehet bevezetni: Például azt, hogy hetenként tüzzünk ki egy órát (esetleg szerdán éppen a déli órát, mindjárt ebéd után), s akkor az iskola egész ifjúsága előtt olvassák fel a Kereskedők Újságját, ha meg lehet szerezni. Ha ezt nem lehet, akkor a Francia-Belga Merkúrból olvassák fel és magyarázzák meg azokat a nevezetes dolgokat; melyek az elmúlt félév folyamán bárhol a földkerekségen megtörténtek. Ennek a dolognak hármas haszna lesz: 1. a nyelv használatának erősítése; 2. a jelenkor történetének némi megismerése: megtudjuk például, hogy milyen királyok élnek jelenleg, kikkel élnek békében vagy viselnek háborút ezek vagy azok a népek, milyen ütközetek történtek és milyen kiemenetellel; milyen városokat szálltak meg vagy foglaltak el stb.; 3. végül tanulják így a földrajzot és a vidékek fekvését is, bár más tárggyal foglalkoznak. A tanító pedig mindent bővebben világítson meg az efféle dolgokban járatlan itteni tanulóknak, mivelhogy az író csak röviden beszél el az eseményeket (a helyeket és a személyeket ismerő olvasóknak).” *Comenius Magyarországon*. Összeáll. Bev. és jegyz. KOVÁCS Endre. Bp. 1962. 145.

merésére is alkalmasak az újságok, mert azok a különböző országok uralkodóira, népeire, háborúira vonatkozóan is ismereteket nyújtanak. Ugyanígy hasznosak az újságok a földrajz tanulása szempontjából is: azokban gyakran van szó a különböző országokról, vidékekről. Hetenként egy órát javasol az iskolai újságolvasás céljára, a szerda déli órát, amikor az egész iskolai ifjúság előtt felolvashatnák és magyarázhatnák az újságok híreit.

Érdeemes kitérni arra a kérdésre, hogy Comenius mely korabeli újságokat javasolta az iskola számára. A latin szöveg szerint „ordinariae Mercatorum Novellae, ubi haberi possunt”, vagyis „a rendszeres kereskedelmi újságokat, ha azokat meg lehet szerezni”. Itt a 17. század első felében már erősen elterjedt ún. *Ordinari Zeitung*okra gondolhatott Comenius, amelyek főként kereskedelmi célokat szolgáltak. Emellett említi még a Frankfurtban 1604-től félévente rendszeresen megjelenő *Mercurius Gallobelgicus*³ című periodikát, amely ugyan nem volt újság, hanem az adott félév eseményeiről beszámoló folyóirat-szerű krónika, de mégis alkalmas volt a modern történeti-földrajzi ismeretek közvetítésére. A *Mercurius Gallobelgicus* a kor jellegzetes terméke, egész Európában olvasták.

Igen érdekes lenne kideríteni, hogy Comenius sárospataki tartózkodása alatt voltak-e újságolvasó órák a kollégiumban. Erre biztos adatok nincsenek, de mindenesetre érdekes egybeesés, hogy a Rákóczi család sárospataki könyvtárában megtalálhatóak voltak a *Mercurius Gallobelgicus* kötetei.⁴ Megkockáztatható az a feltételezés, hogy praktikus okokból, esetleg éppen a könyvtárban meglévő számok miatt javasolta a Comenius a *Mercurius Gallobelgicus* olvastatását az iskolában.⁵

Az újságolvasó órák gondolata Comenius nyomán Németországban bukkant fel ismét. 1657-ben például, a breslauer Elizabeth Gimnáziumban bevezették a latin újságok olvasását, mint új tantárgyat.⁶ Pár évvel később a pietisták⁷ körében került

³ A *Mercurius Gallobelgicus*ról: PAJKOSSY Györgyné: *A két Mercurius Gallobelgicus.* = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei V. 1970. Bp. 1971. 239–248. A periodika pontos címe: *Mercurii Gallobelgici Succenturiati, sive rerum in Gallia et Belgio potissimum: Hispania quoque, Italia, Anglia, Germania, Ungaria, Transylvania, vicinisque locis.* A frankfurti őszi és tavaszi vásárra jelentek meg a kötetek, és az előző félév eseményeit rögzítették. A kiadó, Sigsimund Latomus, kizárólag periodikus kiadványokat adott ki. Magyarország neve harmadik helyen áll a periodika címében, és a hazánkra vonatkozó híryanag is a harmadik helyet foglalja el az egyes számokban. A *Mercurius* a kor jellegzetes terméke, egész Európában olvasták. Hírei befolyásolták az olvasókat, de híryanagának hitele megkérdőjelezhető.

⁴ MONOK István: *A Rákóczi-család könyvtárai.* Szeged 1996. 63.

⁵ A 17. század második felében néhány magyarországi iskola könyvtárában is voltak példányok e periodikából. A szakirodalom számon tartja, hogy a beszercebányai, a kassai, a pozsonyi a soproni, a szabolcai és a zágrábi jezsuita iskolák könyvtáraiban is voltak *Mercurius Gallobelgicus* kötetek. Vö. PAJKOSSY Györgyné: *i. m.* 244.

⁶ BIALOWONS, Günter: *Geschichte der deutschen Presse von den Anfängen bis 1789.* Leipzig, 1975. 119.

elő az újságolvasó órák gondolata. A 17. század végén August Hermann Francke⁸ – a Halle melletti Glauchaban, nemes ifjak számára létesített Paedagógiumának⁹ – tantervében¹⁰ heti egy alkalommal szerepel az újságolvasás, mégpedig hétfőn délután 3–5-ig.¹¹ A latin nyelvű újságokból a tanulók nem csak az új felfedezéseket ismerhetik meg – vallotta Francke –, hanem földrajzi, történelmi és genealógiai ismereteiket is szélesíthetik általa. A tanterv IV. fejezetében Francke a német újságok olvastatását is előírja, a földrajzi tanulmányok kiegészítésére. Módszertani javaslatként felveti, hogy a tanár az óra előtt maga is olvassa el az újságot, az óra elején hívja fel a tanulók figyelmét a legfontosabb dolgokra, hogy az időt jól ki lehessen használni.¹² Az iskolában francia nyelvet is tanítottak, ennek kiegészítésére francia nyelvű újságok olvastatását írja elő a tanterv, amely az 1699–1702 közötti időszakra vonatkozik. A különböző újságok iskolai olvastatása során Francke bizonyára arra a következtetésre jutott, hogy egy – elsősorban az iskolai újságolvasás céljára létrehozott – lap még eredményesebben szolgálná a kitűzött célt, ezért 1708-ban megindította saját újságját, *Hallische Zeitung* címmel.

Bél Mátyás 1704 és 1707 között Hallében folytatott egyetemi tanulmányokat. Francke nagyra becsülte a tehetséges fiatalembert. Lehetőséget biztosított számára, hogy két évig a paedagógiumban tanítson, így Bél Mátyás tapasztalatokat szerezhethetett az újságolvasás iskolai alkalmazásával kapcsolatban is.

Hazatérése után előbb a beszercebányai, majd 1714-től 1719-ig a pozsonyi evangélikus iskola rektoraként működött, amely az ő tevékenysége nyomán a 18. század legjelentősebb, legszélesebb hatósugarú, legtekintélyesebb hazai evangélikus oktatási-nevelési intézményévé vált. 1719-ben, amikor a pozsonyi evangélikus gyülekezet vezető lelkészéül hívták meg, lelkészi munkája mellett sokat foglalkozott az iskola ügyeivel is. Az őt követő új rektorokkal, Marth J. Mátyással, majd 1721

⁷ Mióta a 17. században a pietizmus, mint fogalom jelentkezett, és mint mozgalom elterjedt, számtalan mű, köztük jó néhány monografikus munka foglalkozott vele. Ezek sorából kiemelhetjük: BEYREUTHER, Erich: *Geschichte des Pietismus*. Stuttgart, 1978.

⁸ Műveinek bibliográfiája: RAABE, Paul-PFEIFFER, Almut: *August Hermann Francke 1663–1727. Bibliographie seiner Schriften*. Tübingen, 2001.

⁹ A Francke által létrehozott oktatási intézmények (árvánház, népiskola, gimnázium) sorában foglalt helyet a királyi paedagógium, mely bentlakásos intézmény volt, vagyonos nemes ifjak számára. Az intézményekről: PAYR Sándor: *A pietizmus paedagógikája*. Pozsony, 1908. 81–96.

¹⁰ *Ordnung und Lehr Art, wie selbige in dem Paedagogio zu Glaucha an Halle eingeführet ist (1699–1702)*. In: RICHTER, K.: *A. H. Francke. Schriften über Erziehung und Unterricht*. Berlin, 1871. 461–546.

¹¹ „Nachmittag von 3 bis 5 Uhr werden Montags die lateinischen Zeitungen gelesen, daraus sie nicht allein die neuerfundenen Dinge lateinisch lernen nennen, sondern es wird auch zugleich die Geographie, Historie und Genealogie wiederholet: wo etwas merkwürdiges vorrkommt, wird es in die dazu verfertigen Diaria unter gewisse Titel eingetragen.” In: RIHTER, K.: *i. m.* 488.

¹² „Von der Geographie: Es werden auch bey dieser Lection die teutschen Zeitungen tractiret, welche der Praeceptor zuvor durchlieset, und zum Anfange der Lection, die vornehmsten Puncta erzehlet, damit nicht dadurch der Lection selbst zu viel Zeit entgehen möge.” In: RIHTER, K.: *i. m.* 518.

júniusától Beer Frigyes Vilmoossal együtt irányította az iskola modernizálásának második szakaszát.

Bél Mátyás rektorsága éveiben, és azután is, mikor már csak szellemi irányítóként vett részt az iskola ügyeiben, a Halleban megismert pietista pedagógia elveit igyekezett érvényesíteni a pozsonyi evangélikus iskolában.¹³ Nem feledkezett meg az újságolvasás beiktatásáról sem. Az „Ephemerides scolasticae”¹⁴ című tanulmányi naplóban, amelyet Béll rektorsága alatt, 1718-tól kezdve kezdtek el vezetni, már 1720-ban, felbukkan a külföldi újságok olvastatásának a gyakorlata. E szerint a „tertíá”-ban, amely a syntaxisták osztálya volt, a rektor vezetésével rendszeresen felolvasták – akárcsak Franckénél, Halléban – a pozsonyi iskolában is a hírlapokat: a lipcsei latin, a bécsi német újságot, és egyes szavakhoz, kifejezésekhez nyelvi, földrajzi és történeti magyarázatokat fűztek. Ezzel a módszerrel segítették a latin, a német, a földrajzi és történeti tanulmányokat.

E kezdeményezés nem volt egyedi jelenség ezekben az években. Források valának arról, hogy a Felvidék más iskolavárosaiiban, és nem csak a pozsonyi iskolában folytak újságolvasó órák. Erről az 1690-től az 1740-ig terjedő időszak legjelentősebb iskolatörténetében, a Rezik–Mattheides-féle „Gimnaziológia”-ban olvashatunk. A kézirat¹⁵ említi, hogy az evangélikus iskolák poétikai osztályaiban helye volt az újságok rendszeres olvastatásának:

„Novellarum lectionem, quibus Juventutis profectus eleganter augetur, in uberiorem notitiam mapparum Geographicarum introducit.”¹⁶

A „Gimnaziológia” fennmaradt kéziratváltozatai¹⁷ közül többen történik említés az egyes iskolák leírásánál, hogy ott a 18. század első felében olvastak latin és

¹³ MARKUSOVSKY Sámuel: *A pozsonyi ág. h. ev. lyceum története*. Pozsony, 1896. 127–224.

¹⁴ Ephemerides Scholasticae. Rationarium Lectionum Scholasticarum Scholae Posoniensis Evangelicæ. Anno 1718 usque ad annum 1754. Kézirat. Ustredna Knjižnica SAV Bratislava – Lycealna Knjižnica.

¹⁵ „Joannis Rezik Gymnasiologia Evangelico-Hungarica sive historia scholarum et earundem rectorum celebriorum opera et studio ... Samuelis Mattheides ... nuper Lycei Eperiesiensis intra et extra moenia moderatoris, et simul Slavorum nationis pastoris, ex auctoris annotationibus autographis et aliorum documentis, ad annum 1728. eruta. Editio prima Gryphisvaldiae [Greifswald]. Denuo describere coepit Martinus Lautsek Turocino Martinopolis [Turócszentmárton], ecclesiae Felsősjajóiensis et Redoviensis [Redova] pastor immeritus anno 1772. die 14. Julii.” Egykorú kézirat. Csak részben Laucsek Márton kézírása. A címlapon megjegyzések: „Vere editam fuisse Gymnasiologiam non scit Wiet[oris].” – „Potius tertía [editio]. Prima editio ita dicendo hujus Gymnasiologiae est in bibliotheca... Conventus Pos[oniensis]; ego vero alteram possedi adhucdum errantem, multis multorum notis auctam et cum Posoniensi collatam; haec tertía est amplissima – sed non continuata.” OSzK Kézirattár Quart. Lat. 29/I–II. k. 300, 271 f.

¹⁶ („Bevezette az újságok olvasását, mellyel az ifjúság előmenetelét és a térképek ismeretét jelentősen előmozdította.”) REZIK, Johannes: *i. m. Sect I. Cap I. 4. f. Vö.* FINÁCZY Ernő: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. II.* Bp. 1902. 45.

¹⁷ A kéziratváltozatok leírása, és lelőhelyeik: KORDOVÁN László: *A Rezik–Mattheides-féle Gimnaziológia kéziratai*. Bp. 1988.

német nyelvű újságokat a felsőbb osztályokban, a nyelvi és földrajzi-történelmi tanulmányok kiegészítésére.¹⁸

Talán már az említett külföldi lapok olvastatása közben alakulhatott ki Bél Mátyásban az az elhatározás, hogy maga is kiad egy újságot, abból a megfontolásból, hogy a hazai vonatkozások jobban lekötik a tanulók figyelmét, mint a távoli országok hírei.¹⁹

A lap, hazánk első rendszeresen megjelenő újságja, a *Nova Posoniensia* 1721 januárjában indult.²⁰ A pozsonyi Royer nyomdában készítették, negyedrét nagyságban, kéthasábos tördeléssel. Az ismert számok azt bizonyítják, hogy a lap hetenként jelent meg. A főlaphoz havonta egyszer melléklet is kapcsolódott, „Syllabus rerum memorabilium” címmel. A szerkesztő nevét nem tünteti fel a lap, de minden bizonnyal Bél Mátyás szerkesztette, volt tanártársai, Marth J. Mátyás és Beer Frigyes Vilmos segítségével.

Hogy az újságot iskolai felhasználásra is szánták, fennmaradt levelek bizonyítják. Már az első szám megjelenése után igyekezett a szerkesztő a lapot a felvidéki evangélikus iskolák rektorainak figyelmébe ajánlani. 1721. március 22-én kelt, Bohus György késmárki rektorhoz intézett levelében írja:

„Noua Posoniensia, apud nos imprimi coepta eo Tibi commendo confidentius, quo sunt latinus scripta. Dabis ergo operam ut ea publice in ludo vestro queant legi, qua in re quin facilem sis habiturus Perillustrem Dominum Sponer nullus dubito. Pretium earum una cum mercede cursoris, vix florenos 6. Superabit.”²¹

Olvasták a lapot más iskolákban is. Fennmaradt Bél Mátyás egy levele, amelynek címzettjét nem ismerjük, de feltételezhető, hogy egy felvidéki iskola tanárához,

¹⁸ Pl. az eperjesi, a körmöcbányai, a löcsei, a losonci, a selmecbányai, a besztercebányai evangélikus gimnáziumokban.

¹⁹ A *Nova Posoniensia*ról: DEZSÉNYI Béla: *A Nova Posoniensia és az újságolvasók a XVIII. században*. In: *Horváth János Emlékkönyv*. Bp. 1948. 142–163. A lap mintájául Francke 1708-ban, ugyanebből a célból megindított *Hallische Zeitung* című újságja szolgált.

²⁰ Megjelenésének pontos napját nem ismerjük, mert mind a megmaradt pozsonyi, mind pedig a budapesti példányokból hiányoznak az első számok. De Bél Mátyás 1721. január 23-án kelt, Ráday Pálhoz intézett levelében már említi, hogy Pozsonyban is nyomtatnak újságot, amelyből legközelebb mutatványszámot küld. („Nunc et Posonii imprimantur nouellae, quarum speciem proxime sum missurus”) In: *Bél Mátyás levelezése*. Szerk. bev. és jegyz. SZELESTEI N. László. Bp. 1993. 86.

²¹ („A nálunk nyomtatni kezdett Nova Posoniensiat annál melegebben ajánlom, mivel latinul íródott. Szorgalmazd, hogy iskolátokban nyilvánosan lehessen olvasni. Nem kétlem, hogy Sponer úr is könnyen rááll az ügyre. Az ára postaköltséggel együtt alig kerül többre hat forintnál.”) *Bél Mátyás – Bohus Györgynek. Pozsony, 1721. március 22*. In: *Bél Mátyás levelezése*. Szerk. bev. és jegyz. SZELESTEI N. László. Bp. 1993. 87–88. Bohus György (1687–1722) Besztercebányán született. Szülővárosában majd 1708-tól a wittenbergi egyetemen tanult. Hazatérése után előbb Selmecbányán volt nevelő, majd a késmárki evangélikus iskola tanáráként, később rektoraként működött. Nevéhez fűződik az iskola pietista szellemű átszervezése, amelyet a pozsonyi iskola mintájára hajtott végre. Erről: *Bohus György – Bél Mátyásnak. Késmárk 1720. május 19*. In: *Bél Mátyás levelezése*. Szerk. bev. és jegyz. SZELESTEI N. László. Bp. 1993. 72.

rektorához szól. Ebben Bél előfizetési felhívást küld a címzettnek, és megjegyzi, hogy milyen hasznos kezdeményezés a *Nova Posoniensia*.²²

Sopronban egészen biztosan ismerték és olvastatták a lapot az evangélikus iskolában. Haynóczi Dániel, aki 1718-tól Deccard János mellett prorektori tiszteletet töltött be a soproni evangélikus gimnáziumban, 1722 januárjának elején levélben köszöntö meg Bél Mátyásnak a *Nova Posoniensia* mellékletének rendszeres küldését.²³ Feltételezhető, hogy Eperjesen és Lőcsén is ismerték és olvasták az iskolában a *Nova Posoniensia* példányait.

Érdeemes megvizsgálni, milyen újság volt, és újság volt-e valójában a *Nova Posoniensia*? A heti rendszeres megjelenés, és tartalmának egy része a korabeli hírlapokhoz sorolja, még akkor is, ha a tudományos folyóiratokra emlékeztető jegyeket is fedezhetünk fel benne. Az újság jelentős részét a hírlapokra jellemző anyag, rövid, néhány soros referáló hírek töltik ki. Ezeket úgy csoportosította a szerkesztő, hogy a legtávolabbi országokból származók voltak elől, a pozsonyi és az egyéb hazai hírek pedig az újság végén. A hírek legnagyobbrészt külföldi eredetűek, amelyek forrásul a szerkesztőhöz eljutó külföldön kiadott lapok szolgáltak.

Folyóirat-szerű jegyeket visel a „Syllabus”, amelyet havonta mellékel a szerkesztő a főlaphoz, és amelyben az adott hónap nevezetesebb eseményeiről tájékoztatta az olvasókat, megmagyarázva az ismeretlennek tűnő földrajzi-történelmi fogalmakat. Helyet kaptak benne különböző tudományos tartalmú közlemények, amelyekben a tudományos életről, akadémiákról, tudós társaságokról, új felfedezésekről, természeti jelenségekről és megjelent könyvekről számoltak be. Többször megnyilatkozik a *Nova Posoniensia*ban Bél államismereti érdeklődése is. Abból az anyagból, amelynek gyűjtését Magyarország leírásának elkészítéséhez már akkor megkezdte, nem egyszer közölt lapjában is részleteket.

Bél Mátyás lapja azonban nem volt hosszú életű. Az újság jellegén az 1722. július 29-i számtól kezdve lényeges változás figyelhető meg: a lap iránya konzervatívabbá válik. Megváltozik a lapfej is, amely 1722 közepéig egy magyar és egy császári címert tartó angyalt ábrázolt, július 29-től, az új fejlécen az angyal helyét kétféjű sas foglalja el, amelynek testén látható a magyar címer. A változásról az újság hangjának módosulásán kívül, a *Nova Posoniensia* egyik pozsonyi példányán olvasható későbbi bejegyzés is tájékoztatást ad. Az iskola későbbi lelkésze, Mossóczi-Institoris Mihály²⁴ egy, a pozsonyi evangélikus iskola könyvtárának birtokában lévő *Nova Posoniensia* szám címlapjára azt jegyezte fel, hogy

²² Bél Mátyás ismeretlenek. Pozsony, 1721. május 1. In: Bél Mátyás levelezése. Szerk. bev. és jegyz. SZELESTEI N. László. Bp. 1993. 88–89.

²³ Haynóczi Dániel – Bél Mátyásnak. Sopron, 1722. január eleje. In: Bél Mátyás levelezése. Szerk. bev. és jegyz. SZELESTEI N. László. Bp. 1993. 93.

²⁴ Institoris Mihály (mossóczi) (1731–1803) evangélikus lelkész. Gimnáziumi tanulmányait Pozsonyban végezte, majd 1751–1756-ig Debrecenben tanult a református kollégiumban. 1756-ban magyar és szlovák lelkésznek választották Pozsonyban, emellett az evangélikus gimnáziumban a teológushallgatókat tanította. Értékes könyvtárát az evangélikus iskolának adományozta.

„Ez az első hírlap Magyarországon. Ezen derék és hasznos vállalat szerkesztői valószínűleg a pozsonyi ág. hitv. evang. iskola oktatói. A jezsuiták áskálódásai miatt kénytelenek voltak az alig megkezdett munkát abbahagyni, és ellenfeleiknek átengedni, folytatás végett. De nemsokára ők is abbahagyták, mivel az eredmény kétségkívül nem felelt meg törekvéseiknek és óhajtásaiknak.”²⁵

A *Nova Posoniensiát* tehát megindítása után egy és negyed évvel a jezsuiták szerezték meg. A pontos okokat nem ismerjük, de bizonyosnak vehető, hogy a lapban megnyilvánuló felvilágosult szellem és a protestánsok helyzetével kapcsolatos információk közlése eredményezhette a jezsuiták közbelépését. Erre az adott számukra lehetőséget, hogy a cenzúrát III. Károly rendelete a jezsuitákra bízta²⁶, és a pozsonyi jezsuita kollégium igazgatója, a kinevezett városi cenzor, élni kívánt a rábízott hatalommal. A jezsuiták megkísérelték, hogy az újságot saját szolgálatukba állítsák, de az nem sikerült: konzervatív iskolarendszerükbe nem tudták beilleszteni az újságolvasást.²⁷

Közvetlen utódja és folytatója nem akadt Bél Mátyás kezdeményezésének, új, iskolai célokra is felhasználható lap hosszú ideig nem indult hazánkban.

A 18. század második felében a sajtó hatalmas fejlődésen ment keresztül. Európaszerte egyre több újság és folyóirat látott napvilágot. Ebben az időszakban az egyetemeken és akadémiákon, számos helyen kezdték a sajtót az oktatásban felhasználni, főként az államtudomány és segédtudományai tanítása során. Az okok könnyen beláthatók. Az újságok és folyóiratok a jelennel foglalkoztak, folyamatosan új híreket közöltek a világ eseményeiről, az egyes országokban bekövetkezett politikai, vallási, gazdasági, tudományos változásokról, ezért nélkülözhetetlen forrást jelentettek az államtudományi tárgyak oktatásához. Kevés forrás maradt fenn ezekről az ún. „újságkollégiumokról”, de tudjuk, hogy pl. Németországban, Wolfenbüttelben, Halleban, Jenában és Göttingenben tartottak ilyeneket.²⁸ Jenában Martin Schmeitzel,²⁹ Göttingenben pedig Schlözer³⁰ tartott nevezetes és nagyhatású újságkollégiumokat.

²⁵ MARKUSOVSKY Sámuel: *Érdekes adatok a Bél Mátyás féle hírlaphoz.* = Nyugatmagyarországi Híradó 1902. 4. sz. 3.

²⁶ 1721. március 30-án, a pesti vallásügyi tárgyalások idején látott napvilágot III. Károly rendelete, amely a nagyszombati egyetem kancellárjára, illetve az általa megbízott személyekre bízta a könyvek és sajtótermékek cenzúrázását.

²⁷ A katolikus szerzetesrendek közül a felvilágosodás eszméitől megérintett piaristák voltak azok, akik Kelet-Európa egyes országaiban lapokat adtak ki, de a jezsuiták nem használták fel az időszaki sajtót más országokban sem. Ők, mint cenzorok, a 18. században sokkal inkább gátolták, mint segítették a hírlapirodalom kibontakozását.

²⁸ GROTH, Otto: *Die Geschichte der deutschen Zeitungswissenschaft.* München, 1948. 376.

²⁹ Schmeitzel, Martin (1679–1747) egyetemi tanár, a politikai statisztika megalapítója és első művelője. Brassóban született, gimnáziumi tanulmányait is ott végezte. 1700–1702-ig Jenában, később Wittenbergben, és Halleban folytatott egyetemi tanulmányokat. Előbb a jenai majd a hallei egyetemen tanított.

³⁰ Schlözer, August Ludwig (1735–1809) egyetemi tanár, történétíró. Teológiai tanulmányokat végzett Göttingenben és Wittenbergben, majd 1755-től, mint nevelő működött Stockholmban, Upsalában, később Oroszországban, Szentpéterváron. 1769–1804-ig a göttingi egyetem professzora.

Nyomtatásban fennmaradt Schmeitzel újságkollégiumainak vázlata 1723-ból,³¹ és Schlözer egy munkája 1777-ből, amelyben leírja a már évek óta heti 2-3 órában tartott újságkollégiumának célját, tartalmát és módszerét.³² Schlözer meg akarta tanítani hallgatóit az újságolvasás művészetére. Ennek feltétele az, hogy az újságolvasó különbséget tudjon tenni az újságokban olvasható hírek és az azokhoz fűzött kommentárok között. Hangsúlyozza: meg kell tanulni felismerni a fontos és a jelentéktelen híreket, még akkor is, ha az utóbbiakról szóló híradások a hosszabbak. Schlözer politikai és államismereti érdeklődése miatt lenézte a korabeli újságoknak azt a gyakorlatát, hogy az udvari ceremóniákról hosszú tudósításokat írtak, ugyanakkor hiányolta, hogy gazdasági, társadalmi és politikai kérdésekről csak röviden szólnak. Érdekes Schlözer véleménye az újságok valódi és valótlán híreivel kapcsolatban. Szerinte minden újság azt írja címlapjára: „Relata refero”, mindegyik az igazat akarja írni, nem az újságíró a hibás, ha valamelyik híre nem bizonyul igaznak. Nem szabad az újságot többre tartani, mint ami: hírek és ítéletek gyűjteményének, amelyek különböző vidékek különböző embereitől származtak; a legtöbb esetben az újságíró igazságukról nem győződhet meg. Schlözer nagy jelentőséget tulajdonított az újságoknak, de óva intette tanítványait attól, hogy mindent elhiggyenek, amit az újságban látnak. Az újságolvasás művészete abban áll, hogy a hallgatók kritikával olvassanak újságot, hiszen ezek fontos eszközei a tájékozódásnak, de vakon nem szabad hinni a közölt hírekben.

Az újságkollégium módszeréről a következőket írja: minden félévben kiválasztja azokat a legjelentősebb eseményeket, amelyekkel egy ideig minden újság tele van. Ezeknek az eseményeknek azután a göttingai könyvtár segítségével alaposan utánanéző, hozzáolvas, hogy a híreket megfelelő földrajzi, történelmi és politikai magyarázatokkal tudja ellátni. Schlözer meg kívánta tanítani hallgatóit arra is, hogy az újságokban óvatosságból elrejtett rövid, de fontos híreket is észrevegyék, és jelentőségüknek megfelelően értékeljék.³³ Számos magyar hallgató látogatta Göttingenben Schlözer újságkollégiumait, ezek hatása a hazai sajtó kezdeti szakaszára nagyon nagy.

Hazánk szempontjából is érdekes tény, hogy az újságok iskolai felhasználásának gondolata az oktatáspolitikai szintjén az 1770-es évek elején merült fel először, az osztrák tanügyi reformmunkálatok során. Ekkor Bécsben olyan felvilágosult

³¹ SCHMEITZEL, Martin: *Abriss zu einem Zeitungs-Collegio welchen er in einem publico collegio Seinen Herren Auditoribus zur Continuation der neuen Historie umständlich deutlich erläutern will.* Mit einer Vorrede von der Einrichtung dieses Collegii. Jena 1723.

³² *Entwurf eines Zeitungs Collegii.* In: *Entwurf zu einem Reise-Collegio* von A.L. SCHLÖZER. Göttingen, 1777. 21–30. A műről: HAACKE, Wilmut: *Schlözers Göttinger Zeitungskolleg von 1777.* In: *Für den Tag schreiben. Festschrift Dr. phil. Viktor Wurm. Verleger und Chefredakteur.* 70. *Geburstag.* Göttingen, 1968. 35–46. és KÓKAY György: *Göttinga és a magyar újságírás kezdetei.* In: *Uő: Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában.* Bp. 1983. 98–105.

³³ Rendkívül érdekes, hogy Schlözer újságkollégiumának 1777-ben, Göttingenben megjelent vázlatát magyarul közli 1818-ban a *Tudományos Gyűjtemény.* HUSZÁR Károly: *Javallat Újság – Collegiom felől.* = *Tudományos Gyűjtemény* 1818. VII. 115–119.

gondolkodású férfiak kerültek a legmagasabb állami és udvari tisztségekbe, akik a Swieten által megalapozott eszméket vitték tovább.

Példaként említhetjük Anton Pergen³⁴ grófot, aki diplomataként Európa számos országában megfordult, és tapasztalatait felhasználva tanügyi reformjavaslatokat nyújtott be Mária Teréziának 1770-ben és 1771-ben.³⁵ (Mellékletében megtalálható Francke hallei paedagógiumának ismertetése, az ott folyó újságolvasó órák említésével.)

A javaslat lényege az, hogy az osztrák iskolarendszer elavult, alapvető változtatásra szorul. A szerző hangsúlyozza, szükség van az oktatásügy egyházi irányításának megszüntetésére, és állami felügyeletének mielőbbi bevezetésére.

Témánk szempontjából is találunk a javaslatban egy érdekes megjegyzést. A földrajz, valamint a természetre és az államrendre vonatkozó ismeretek tanításáról szóló résznél találkozunk az újságok heti egy alkalommal történő olvastásának felvetésével.

„Es würde nicht allein zu einer sehr angenehmen Abwechslung im geographischen Unterricht, sondern sogleich zur besten Wiederholung des Erlernen dienen, wenn wöchentlich ein Schüler nach dem andern ein paarmal eine wohlgeschriebene Zeitung öffentlich vorläse und der Lehrer die darin vorkommende geographische sowohl, als Natur und Staatsmerkwürdigkeiten den Schülern auf eine unterhaltende Art zu erklären.“³⁶

Pergen gróf javaslata nem valósult meg, de előkészítette a talajt a küszöbön álló nagy tanügyi reformnak.

A Ratio Educationis keletkezéstörténetét, tartalmát, hatását, jelentőségét, részletesen feltárta már a magyar neveléstörténeti szakirodalom.³⁷ A benne körvonalazott új tantárgy, az újságolvasás a „studium novorum publicorum” kérdésért

³⁴ Pergen, Johann Anton von (1725–1814): osztrák diplomata. Életről és működéséről átfogó, új összefoglalás: BERNARD, Paul P.: *From the Enlightenment to the Police State. The Public life of Johann Anton Pergen*. Urbana, 1991.

³⁵ PERGEN, A.: *Instruction für die Orientalische Akademie als ein allgemeiner Plan für Öffentliche Erziehungs und Schulanstalten*. 1770. 470 f. Kézirat. Hof-Haus und Staatsarchiv (Wien.) A tervezetet kivonatosan közli: HELFERT, J. A.: *Die österreichische Volksschule*. Prag, 1860. 196–224. A javaslatot ismerteti: FINÁCZY Ernő: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*. II. Bp. 1902. 41–45.

³⁶ (Nem csupán nagyon kellemes változtatás lenne a földrajz tanításában, hanem egyszersmind a tanultak legjobb ismételtesére is szolgálna, ha hetenként egyszer egy-egy tanuló nyilvánosan felolvasna egy jól megírt újságot, és a tanár az abban említett földrajzi, természeti és államismereti vonatkozásokat szórakoztató módon elmagyarázná a tanulóknak.) PERGEN, A.: *i. m.* 300. f. vö. FINÁCZY Ernő: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*. II. Bp. 1902. 45.

³⁷ FINÁCZY Ernő: *Az 1777. évi Ratio Educationis alapelvei*. = Akadémiai Értesítő 1901. 375–384. RAVASZ János: *Az 1777-i Ratio Educationisról*. In: *Tanulmányok a neveléstudomány köréből*. Bp. 1958. 423–456. CSÓKA J. Lajos: *Mária Terézia iskolareformja és Kollár Ádám*. Pannonhalma, 1936. MÉSZÁROS István: *Két Ratio Educationis: kiteljesedés vagy hanyatlás?* = Magyar Pedagógia 1982. 2. sz. 190–203.

azonban csak mellékesen, említésszerűen tárgyalja egy-egy könyv vagy tanulmány. Pedig e tárgykör vizsgálata mind sajtótörténeti, mind neveléstörténeti szempontból rendkívül fontos. A Ratio alkotói fontos szerepet szántak a bevezetendő újságot olvasó óráknak. Ezekben a foglalkozásokon a gimnázium felsőbb évfolyamait látogató, és az akadémiákon tanuló fiatalok (vagyis az ország jövőendő értelmisége) elmélyíthetik a különböző stúdiumok keretében már megszerzett ismereteiket, tájékozódhatnak a gazdasági, társadalmi, politikai és tudományos élet aktuális eseményeiről, vagyis megismerkedhetnek a lapok által (természetesen csak megszürtve) közvetített új felvilágosult eszmékkel.

A Ratio Educationis összeállítója, Ürményi József³⁸, 1776-ban kérte fel Piller Celestin³⁹ piarista szerzetest, aki ekkor a pesti gimnáziumban tanított, hogy dolgozza ki az új tárgy – a studium novorum publicorum – módszertanát. A kéziratos mű címe: „De publicorum novorum studio existimatio”.⁴⁰ Piller tervezetében óvatossan fogalmaz, mivel a tárgy bevezetésének már a gondolata is ellenállást váltott ki számos egyházi vezető részéről. Ő nem elsősorban az iskolai újságot olvasásnak a földrajzi, történeti, államismerteti tanulmányok szempontjából hasznos voltát hangsúlyozza, hanem azt, hogy az újságokban számos vallási és erkölcsi szempontból buzdító erejű hír található, és ez jó példát nyújthat az ifjúságnak. Éppen ezért javasolja, hogy az újságot olvasó órákon csak a jó erkölcsű és szorgalmas hallgatók vehessenek részt, a hanyagok és a fegyelmezetlenek ne.⁴¹

A Ratio előírása szerint az újságot olvasó órákat az iskolarendszer magasabb szintjein kell bevezetni: a gimnáziumokban és a királyi akadémiákon.

A gimnáziumokra vonatkozó 155. § a következőképpen fogalmaz:

„Nem csekély mértékben befolyásolja az állampolgárok műveltségét, és nem ritkán bő hasznot szerez számukra azoknak az eseményeknek az ismerete, melyek nap mint nap történnek a földkerekség különböző részein, hiszen az új eseményeknél semmi sem kerül gyakrabban szóba köztük. Bizony röstelkedhetnénk, ha ezen a téren a magyar ifjak tájékozatlanok maradnának. Ezért nemcsak arra kell lehetőséget adni a gimnáziumban, hogy olvassák az új híreket, de arra is, hogy az ezekből származó és az ezekből várt tanulságokat is levonhassák... a gimnázium igazgatója a tanév elején kezdje el ezeket az új eseményeket tárgyaló előadásokat, és maga tartsa azután hetenként két alkalommal.”⁴²

³⁸ Ürményi József (1741–1825) oktatáspolitikus. Életrajzának és munkásságának legújabb feldolgozása: PRUZSINSZKY Sándor: *Ürményi József*. Bp. 1990.

³⁹ Piller Celestin (1742–1821) piarista áldozópap és tanár. Vácon, Szegeden, Pesten, Selmecen, Kőszegen tanított. Tankönyveket, egyházi műveket írt.

⁴⁰ OSzK Kézirattár Fol. Lat. 2997. 78–90 ff. „Caelestini Piller e Scholis Piis Gymnasii regii Ginsiensis directoris localis De publicorum novorum studio existimatio.”

⁴¹ Ez a gondolat a Ratio Educationis 155 §-ban így jelenik meg: „Zárja ki ebből (az újságot olvasó órákból) a lustákat és a figyelmetleneket, viszont a többi tanulót, a jó gondolkodásúakat és a szorgalmasakat bocsássa be.” *Ratio Educationis. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása*. Ford. jegyz. és mutatók: MÉSZÁROS István. Bp. 1981. 122.

⁴² Uo. 122.

A királyi akadémiák filozófiai tagozatán is be kell vezetni az újságotlémények olvasását, mondja ki a 177. §. A logika, a fizika, a természetrajz, a matematika, a hazai és világtörténelem, az egyháztörténet mellett itt előadásokat kell tartani újságotlémények alapján.

„...e foglakozásoknak az a sajátossága az akadémián, hogy a vezetésre kiszemelt tanár az események elbeszélése során szőjön közbe hasznos megjegyzéseket, utalva a földrajz, a történelem és más kapcsolódó tudományok vonatkozásaira.”⁴³

A Ratio Educationis a királyi akadémiák jogi tagozatán is kötelezővé teszi az „újságotlémények tárgyaló”⁴⁴ előadást.

Érdekes és nehezen megoldható kérdésként merült fel a Ratio alkotóiban, hogy milyen újságotkat javasoljanak a gimnáziumok és akadémiák számára. A Ratio előírásai itt ellentmondóak. A 183 §-ban olvashatjuk:

„Valamennyi akadémia járassa mind a közéleti, mind a tudományos eseményeket közlő lapokat, részint hogy a tanárok ne legyenek a világon történt események tekintetében röstelli való módon tájékozatlanok; részint, hogy a tanulni vágyó növendékek... tanulmányaikat rendben és sikeresen végezhessek.”⁴⁵

Tehát a Ratio szerzői szerint a világ dolgaiban történő tájékozottság megszerzéséhez nélkülözhetetlenek az újságotok, ezért az akadémiáknak több lapot is járattatniuk kell. A főként külföldről beszerezhető lapok azonban nagyon drágák voltak. Feltehetően ezért, de a jobb ellenőrizhetőség kedvéért is előírja a Ratio egy külön iskolai célra készülő lap létrehozását:

„A királyi egyetemen szerkesztik majd azt a közlönyt, amely a leginkább emlékeztetre méltó esetekről hírt fog adni.”⁴⁶

Egy ilyen lap létrehozása egyedülálló vállalkozás lett volna, hiszen az ország jövőd értelmisége műveltségét tette volna a korábbiaknál jóval szélesebbé, korszerűbbé, irányított keretek között. A Ratio megalkotói sokféle funkciót szántak ennek az egyetemen szerkesztendő lapnak.⁴⁷ Tájékoztatnia kellett volna a gimnáziumok magasabb osztályait, és az akadémiákat látogató ifjúságot a politikai dolgokról, a tudomány legújabb vívmányairól, meg kellett volna ismertetnie velük a korabeli élet által felvetett kérdéseket, el kellett volna mélyíteni bennük a földrajzi, történelmi, államismereti stúdiumaik során szerzett ismereteket. Emellett hírt kellett volna adnia a hazai tanügy eseményeiről, a frissen megjelent hazai és külföldi könyvekről, az idegen országokban működő tudós társaságotok tevékenységéről.

⁴³ Uo. 140.

⁴⁴ Uo. 146.

⁴⁵ Uo. 144.

⁴⁶ Uo. 122.

⁴⁷ A Ratio latin szövege a lapot „ephemerides publicae”, ill. „literariae” szavakkal említi.

Egy ilyen lap szerkesztése elsősorú érdeke lett volna a magyar szellemi életnek, de az anyagi alap biztosítása, a megfelelő szerkesztő megtalálása nagy nehézségekbe ütközött. 1778 és 1784 között különféle tervek születtek a lap alapításával kapcsolatban.⁴⁸

A helytartótanács 1778. szeptember 7-én, 4766. számú leiratában felszólította a budai egyetem tanácsát⁴⁹, hogy dolgozza ki a kiadandó lap tervét. Mivel a Ratio a gimnáziumokban, valamint az akadémiák filozófiai és jogi fakultásain írta elő az újságolvasást, a terv kidolgozásával e három iskolatípus előjáróit bízta meg az egyetem tanácsa. A filozófiai kar részéről Makó Pál,⁵⁰ a jogi kar részéről Stur József,⁵¹ gimnáziumi részről pedig Molnár K. János⁵² budai főgimnáziumi igazgató vett részt a munkában. Mindhárman elkészítették tervezetüket.⁵³

Makó Pál tervezete önálló koncepcióra, és széleskörű tájékozottságra vall. Úgy gondolta, hogy a heti egy órás tantárgy igényei miatt egy – a politikai hírlap és a tudományos folyóirat kritériumainak egyaránt megfelelő – lap szerkesztése és kiadása az egyetemen túlságosan nagy anyagi és szellemi áldozattal járna. A politikai lap szerkesztéséhez egész Európát behálózó levelezőgárdára, hatalmas nyelvismeretre, és rengeteg pénzre lenne szükség. Emellett az egyetem tanárai között nincsenek olyanok, akik erre időt tudnának szakítani az oktatás mellett. Ezért tehát egy olyan tudományos folyóirat kiadását javasolja, amely megismerteti a magyar olvasókkal a külföld tudományos eredményeit, és alkalmas arra, hogy a magyar szellemi alkotásokat külföldön népszerűsítse. A folyóiratba nem csak a budai egyetem tanárai írhatnának, hanem a vidéken élő értelmiségiek is. Példaként olyan korabeli külföldi tudományos lapokat említ, amelyek mintául szolgálhatnak. (*Journal des Scavans, Monthly Review, Journale d'Italia à Modena, Göttinger Anzeigen*). A létrehozandó lap címe *Miscellanea Budensia* lehetne.

⁴⁸ Erről: F. CSANAK Dóra: *A Ratio Educationis és az iskolai újságolvasás.* = Magyar Könyvszemle 1975. 243–260. és SZELESTEI N. László: *Tersztyánszky Dániel iskolai-újság tervezete.* = Magyar Könyvszemle 1976. 390–396.

⁴⁹ Az egyetemi tanács a négy fakultás igazgatójából, a budai főgimnázium igazgatójából és az egyetem jegyzőjéből állt. Elnöke a teológiai fakultás igazgatója, Szabó András (1738–1819) volt.

⁵⁰ Makó Pál (1724–1793) jezsuita, majd a rend megszűnése után világi pap, kiváló fizikus, matematikus, a Ratio Educationis latin nyelvű szövegezője. Tankönyveit Európa-szerte használták. Róla: M. ZEMPLÉN Jolán: *A magyarországi fizika története a XVIII. században.* Bp. 1964. 240–253. WIRTH Lajos: *Makó Pál élete és életműve.* Jászberény, 1997.

⁵¹ Stur József, az egyetem természetjogi majd római jogi tanszékének tanára. Vö. ECKHART Ferenc: *A Jog- és Államtudományi Kar története.* Bp. 1936. 88.

⁵² Molnár K. János (1728–1804) jezsuita, a rend megszüntetése után világi pap. Pozsonyban, Bécsben, Grazban tanult, Nagyszombatban, Győrben, Budán a rend gimnáziumaiban tanított. A rend feloszlata után lelkészkedett, 1776-ban a budai gimnázium igazgatójává nevezték ki. 1784-ig működött, mint tanár, sokféle tudományt tanított. Ürményi József is a tanítványa volt. Számos műve jelent meg, ő írta az első magyar nyelvű fizikai, építészeti és pedagógiai művet.

⁵³ OL. A 39 Acta Generalia 1779/5150. A tervezetek latin nyelvű szövegét közli: F. CSANAK Dóra: *i. m.* 247–249; 251–252; 254.

Molnár János sokkal konzervatívabb állásfoglalása szerint olyan politikai és tudományos közleményeket tartalmazó lap típust lenne érdemes az iskolák céljára kiadni Budán, amely másodközléseket tartalmaz, olyanokat, amelyek más európai lapokban már megjelentek. Így csak a válogatás munkája hárulna a szerkesztőkre.

1779 tavaszán született meg a jogi kar tervezete a lap ügyében. Stur József rövid javaslatában hangsúlyozta egy tudományos folyóirat kiadásának hasznát. Ő elsősorban a könyvismertetések közlését tartotta fontosnak, de az új külföldi és hazai tudományos hírek is helyet kaphatnának a lapban – írta. Egyetlen új momentum fedezhető fel tervezetében, mégpedig az, hogy az egyetemi könyvtár feladatává tenné az ismertetendő könyvek, valamint a külföldi, elsősorban egyetemi kiadványok, periodikák beszerzését. A tanügyi bizottság 1779. szeptember 4-én tárgyalta a lap ügyét, de megfelelő anyagiak hiányában a döntést elhalasztották.

Az iskolai újságolvasás céljainak megfelelő lap kérdése még felmerült néhány-szor a következő évek során. A magas költségek miatt arra is gondoltak, hogy új lap kiadása helyett vásárolják meg az 1771 és 1776 között Bécsben német nyelven megjelent *Allernädigst privilegirte Anzeigen aus sämtlich kaiserlich-königlichen Erbländern herausgegeben* című folyóirat⁵⁴ megmaradt példányait, mely megfelelné az újságolvasó órák követelményeinek, és Bécsben még kapható. Ez az ötlet aztán úgy módosult, hogy elhatározták, nem az *Anzeigen* teljes anyagát használják fel, hanem egy, a hazai történelemre, földrajzra szorítkozó kompendiumot adnak ki iskolai használatra.

Közben az *Anzeigen* szerkesztője, Tersztyánszky Dániel⁵⁵ kompendium helyett egy új, negyedévenként megjelenő, 12 íves, kizárólag magyar anyagot tartalmazó periodika kiadását javasolta, *Beyträge zur königlichen ungarischen Erbländer* címmel.⁵⁶

Adatok maradtak fenn pozsonyi katolikus gimnáziumban az 1780. április 5-én tartott tanári értekezletről, amelyen az igazgató közölte a tantestülettel, hogy Tersztyánszky Dániel, aki a Ratio Educationis munkálataiban is részt vett, és aki 1779-től pozsonyi királyi kamarai tanácsosként Pozsonyban élt és dolgozott, újságkiadási tervének támogatását kéri az iskola tanáraitól. Mivel Magyarországon „a közjót szem előtt tartó, különféle tárgyakról szóló latin nyelvű újságok nincsenek”, Tersztyánszky felkéri az iskola tanárait, hogy írásaikkal támogassák a tervezett

⁵⁴ A lapot a Kollár Ádám által alapított „tudós társaság” adta ki, de a tényleges szerkesztést Tersztyánszky Dániel végezte. A lap földrajzi, természettudományi, gazdasági és történelmi vonatkozású cikkeket és könyvismertetéseket közölt.

⁵⁵ Tersztyánszky Dániel (1730–1800) kamarai levéltárnok, 1779-től pozsonyi kamarai tanácsos. Részt vett a Ratio Educatiois megalkotásában.

⁵⁶ Tersztyánszky lapalapítási terveivel foglalkozó iratok lelőhelye a Magyar Országos Levéltár. C-67. Departamentum litterario-politicum. Universitas Budensis. 1778. Fons 39. Pos 1–2. Fons 19. Pos 1–20. Az iratokról Kenéz Győző készített kivonatokat, amelyek megtalálhatóak az MTA Irodalomtudományi Intézetének levéltárában.

lapot. Közölnék, hogy milyen tárgyról írnának szívesen, és milyen honoráriumot kívánnak.⁵⁷ A tanárok támogatásukról biztosították az újság tervét.

1780. május 21-én a tanügyi bizottság is tárgyalta a tervet, de a lap végül nem valósult meg,⁵⁸ mert az egyetemi tanács nem támogatta a javaslatot, visszatért a kompendium változathoz azzal a kiegészítéssel, hogy az iskolai céloknak egy latin nyelvű kompendium inkább megfelelné, mint egy német. Azt is hozzáteszik, hogy azt ne az egyetemi nyomda jelentesse meg. 1780. október 6-án a királynő úgy határozott, hogy küldjék fel neki a tervezett kompendium egy összefüggő részét, ezután dönt arról, hogy vállalja-e a költségeket az állam. Arról nincsenek dokumentumok, hogy a latin nyelvű kompendium egyáltalán elkészült-e.

Tersztyánszky azonban változatlanul kitartott egy önálló iskolai lap kiadásának tervénél. November 13-án kelt, „Idea Ephemeridum publicarum”⁵⁹ című tervezete szerint olyan latin nyelvű lapot adna ki, amely maradéktalanul megfelel a Ratio szellemének. A hetenként kétszer, szerdán és szombaton megjelenő újság címe *Selecta Istropolitana* lenne. A kiadást Patzkó Ferenc pozsonyi nyomdász (az első magyar nyelvű lap, a *Magyar Hírmondó* kiadója) vállalta. Az újság beszámolna minden „hasznos dologról”, történeti, földrajzi, természettudományi témákról. Közölné a királyi rendeleteket, különös tekintettel az iskolaügyet érintőekre. Hírt adna a Magyarországon megjelenő könyvekről, tudományos eredményekről. A külföldi eseményeket az európai lapok nyomán közölnék. Tersztyánszky részletesen írt a kiadás várható költségeiről is. A tervezetet 1780. november 15-én tárgyalta a helytartótanács. Megvalósulására azonban nem került sor.

Több mint négy év múlva, 1784. december 16-án Horányi Elek, a pesti piarista gimnázium történelemtanára nyújtott be lapolapítási tervet a helytartótanácsához.⁶⁰ A tervezet, ugyanúgy, mint Tersztyánszkyé, a Ratio 155.§.-ából indul ki. Utal arra, hogy az iskolai újságolvasás céljait szolgáló lap nem valósult meg. Célja egy nyolcadrészt formájú hetilap kiadása, a pesti Trattner nyomdában, *Memoriae Istropolitanae* címmel. A tervezet szerint Horányi híreket közölt volna a külföldi és magyarországi egyházi, politikai ügyekről, a gazdaság, az ipar, a kereskedelem állapotáról. A lap hazai és külföldi könyvek ismertetéseit is közölné. Mivel a tervezet megfelelt a Ratióban megfogalmazott igényeknek, a lapindítási engedélyt gyorsan megadták. Ennek ellenére a lap nem valósult meg, valószínűleg az előfizetők kis száma miatt. Tehát a sok terv és próbálkozás ellenére a kifejezetten iskolai újságolvasás céljait a szolgáló lap végül is nem valósult meg.

⁵⁷ SCHÖNVITZKY Bertalan: *A pozsonyi katolikus főgymnasium története*. Pozsony, 1896. 221–222.

⁵⁸ Vö. F. CSANAK Dóra: *i. m.* 251.

⁵⁹ A tervezet latin nyelvű szövegét közli: SZELESTEI N. László: *Tersztyánszky Dániel iskolai-újság tervezete*. = *Magyar Könyvszemle* 1976. 391–394.

⁶⁰ A beadvány szövegét közli: F. CSANAK Dóra: *i. m.* 258–259. A tervezett lapról: CSAPLÁR Benedek: *Révai Miklós élete II.* Bp. 1883. 162. és KÓKAY György: *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780–1795)*. Bp. 1970. 422.

Érdekes kérdés, hogy egyáltalán volt-e olyan periodika, amely a Ratio Educationis által előírt lap szerepének megfelelt? Sajtótörténészeink feltételezik, hogy az *Ephemerides Vindobonenses* volt ez a lap.⁶¹

Az *Ephemerides Vindobonenses* 1776. július 5-én, tehát a Ratio Educationis megjelenése előtti évben indult Bécsben, nyolcadrét nagyságban, kéthasábos formában. Fejlécén a császári kétfejű sas látható egy címerrel és két mitológiai alakkal. Eleinte hetenként egyszer, később kétszer jelent meg. Időnként, ha a lap terjedelme kevésnek bizonyult, toldalékot, Appendixet csatoltak hozzá. A lapot a bécsi Kurzbeck-nyomdában nyomták szép tipográfiai kiállításban. Szerkesztője Keresztúry József⁶² volt.

Az előfizetési felhívásban a szerkesztő vázolja megindítandó újságának programját és létrejöttének szükségességét. A művelt nemzetek példájára hivatkozik, ahol már csaknem mindenütt van hírlap. Ugyanezt olvashatjuk Piller Celestin 1776-ban írt kéziratában, amelyben Ürményi megbízása alapján a Ratio Educationisba felveendő „studium novorum publicorum” módszertanát vázolta. A továbbiak során azt ígéri Keresztúry, hogy a legnagyobb hűséggel szándékozik a hírlapban beszámolni arról, ami a világban történik, de csakis azokról az eseményekről, amelyeknek közlése kulturális vagy gazdasági szempontból valamiféle haszonnal jár. Piller tervezetének is az az alapelve, hogy az újságolvasó-studiumnak hasznosnak és érdekesnek kell lennie. Végül arról ír, hogy a magasabb osztályokba járó kiváló előmenetelű diákok számára milyen hasznos olvasmány lehet az *Ephemerides Vindobonenses*.⁶³ Piller is korlátozza a „collegium novorum publicorum”-ban résztvevő diákok körét: egyrészt úgy, hogy csak azok számára írja elő, akik magasabb irodalmi tanulmányokat szándékoznak folytatni, másrészt pedig elvként állítja fel, hogy csak nemes származású vagy pedig egészen kiváló tanulók vehetnek részt az újságolvasó órákon.⁶⁴

Ezek az egyezések arra vallanak, hogy Keresztúry ismerte Piller tervezetét, ami elfogadható feltételezés, hiszen Keresztúry jól ismerhette Kollár Ádámot, (akinek szerepét a Ratio Educationis létrehozásában tisztázta már a szakirodalom) és rajta keresztül Ürményi Józsefet is, aki felkérte Pillert a tervezet elkészítésére. Keresztúry József és Kollár Ádám rendtársak voltak, mindketten jezsuiták. Tudjuk, hogy Kollár ekkor a bécsi udvari könyvtár igazgatója volt. Így minden okunk megvan

⁶¹ KÓKAY György: *Az Ephemerides Vindobonenses (1776–1785)*. = Magyar Könyvszemle 1957. 347–358.

⁶² Keresztúry József (1739–1794) Tizenöt éves korában a jezsuita-rendbe lépett, majd Nagyszombatban a grammatikai osztály tanára lett. 1764-ben, jóval a rend feloszlása előtt, kilépett a Jézus-társaságból és Varasdon, majd Grácban folytatta tanulmányait. Előbb irodalmat majd jogot tanult, később ügyvédi gyakorlatot folytatott. Varasdon közjegyző lett, majd Bécsbe költözött, ahol udvari ágens volt hosszabb ideig. 1789-ben II. Józseftől nemességét kapott. 1794-ben halt meg.

⁶³ *Ephemerides Vindobonenses*. 1777. 166.

⁶⁴ MÁTÉ Károly: *Sajtó és nevelés*. Bp. 1947. 6. és *Dezsényi: i. m.* 157.

feltételezni azt, hogy Keresztúry, aki Bécsben szerkesztette lapját, személyesen is kapcsolatban állt Kollárral. A lap – programja szerint – a kor hazai és külföldi eseményeiről akart beszámolni. Keresztúry nem szándékozott mindenfélét, válogatás nélkül közölni, csak azt, ami haszonnal jár az olvasók számára. A politikai hírek mellett beszámol irodalmi, tudományos, művészeti és gazdasági eseményekről is. Az újságot elsősorban magyar, horvát, szlavón, dalmát, erdélyi és lengyel olvasóknak készíti, akik számára a latin második anyanyelv. Ezért elsősorban ezekre az országokra terjed ki a hírlap érdeklődési köre, és főleg ezeket a népeket érintő rendeletekről és az ezekben az országokban lejátszódó egyházi és világi eseményekről számol be. Az előfizetési felhívás végül felkéri az említett országok művelt férfait, hogy segítsék a vállalkozást, és hazájuk közlésre méltó eseményeiről tudósítsák a hírlap szerkesztőjét.

Az újság első száma 1776. július 5-én jelent meg. A híreket országok, azon belül városok szerint is csoportosítva hozta. Első helyen mindig a Németországból, és a Bécsből származó hírek állottak. Ezután következtek a magyarországi, olaszországi, franciaországi, angliai, lengyelországi, törökországi, oroszországi, dániai, svédországi hírek. E közlemények valóban sokrétűek voltak, hisz egész Európára, sőt néha Ázsiára, Afrikára és Amerikára is kiterjedtek. A hírek megjegyzés nélküli, többnyire más újságokból kivonatolt közlemények voltak. A külföldi hírek közül csupán csak azok élénkebbek, amelyek bécsi eseményekről számoltak be. Ez érthető is, hiszen ezeket saját élményei alapján írhatta a szerkesztő. A magyarországi közlemények hangján érezhető, hogy azok álltak a szerkesztőhöz legközelebb. Levelezők tudósításai nyomán beszámol különböző vidékek nevezetesebb eseményeiről: tűzvészekről, árvizekről, földrengésekről, az időjárásról és a termésről. A magyarországi események közlése során néha fel is hagy az egyszerű referáló modorral és megjegyzéseket is tesz, főleg akkor, ha valamilyen hasznos példa követésére buzdíthat. Gazdasági kérdésekről rendszeresen hírt adott *Oeconomica* című rovatában, mert – miképp a szerkesztő ezt még a lap indulása előtt írta – ez jár a legtöbb haszonnal az olvasók számára.

A magyarországi hírek jó része foglalkozik a nevelésügyi reformmal és az iskolaügy átszervezésével. A *Ratio Educationis* megjelenése alkalmából részletesen, több számon keresztül ismerteti a rendelkezést, a magyar iskolaügy átszervezését, és új felépítését. A lap, később is rendszeresen beszámolt az iskolákat érintő hírekről, kinevezésekről, áthelyezésekről. Volt az újságnak egy rovata *Res literariae* címmel, amelyben a megjelent könyvekről olvashatunk rövid ismertetőket. Találunk a lapban kisebb híreket találmányokról, felfedezésekről is, az *Inventa* című rovatban.

Az újság nyelve latin volt, részben azért, mert a szerkesztő a lapot a műveltek és nem a köznép számára készítette, részben, mert a Birodalom sok országot foglal magában, ahol az anyanyelven kívül leginkább latinul beszélnek.

Kik voltak az olvasók? Nyugodtan állíthatjuk, hogy elsősorban az iskolai tanulóifjúság. Őket nevezi meg egyedül határozottan a szerkesztő, mint olyan olvasóréteget, amelyre számít. Az eddig elmondottak is arra utalnak, hogy Keresztúry lapját valóban a *Ratio Educationis* által előírt újságolvasó kollégiumok részére szánta

elsősorban.⁶⁵ A latin nyelv az 1770-es években még nem vesztett vezető szerepéből, hiszen Magyarországon nemcsak az egyház, hanem a törvényhozás, a bírászkodás a közigazgatás és az oktatás nyelve is ez volt. Keresztúry szól arról, hogy hírlapja által az ifjúság könnyebben megtanulja a jelen eseményeit latinul elbeszélni, mint a klasszikus szerzők művein keresztül. Tehát a gyakorlati, a hivatali és politikai életre – amelynek nyelve a latin volt – szándékozott az ifjúságot előkészíteni. Keresztúry lapja 1785-ben szűnt meg, amikor II. József bevezette a német hivatalos nyelvet.

Határozottan állíthatjuk, hogy e lap szolgálta elsőként a Ratio által előírt újságkolégium megvalósítását. Erre mutatnak – mint láttuk – Keresztúrynak a felvilágosult abszolutizmushoz közelálló nézetei nevelésügyi kérdésekről, az újság előfizetési felhívása és Piller tervezete között levő egyezések, a hírlap bőséges híradásai a Ratio Educationisról és a vele kapcsolatos oktatásügyi kérdésekről, és nem utolsósorban az, hogy maga a szerkesztő is a tanulóifjúság számára ajánlotta lapját.

Felmerül még egy kérdés: a Ratio Educationis szövegében többször előfordul az iskolai újságolvasás céljaira kiadni kívánt, és az egyetemen szerkesztendő latin nyelvű lap, amelyet *Ephemerides Budenses* címen emlegetnek. (177. §).

Volt-e valami köze az 1790 áprilisában indult, és 1793-ban megszűnt *Ephemerides Budenses* című, Tertina Mihály által szerkesztett újságnak a Ratio Educationisban emlegetett hasonló című laphoz? Kutatók⁶⁶ kiderítették, hogy bár Tertina lapja számított a tanulóifjúságra, mint olvasóközönségre, sőt az 1791. november 8-i számban előfizetésre szólítja fel az iskolákat, megjegyezve, hogy az újságolvasást a Ratio Educationis előírja, nem iskolai célokra készült újságról van szó. A szerkesztő a lapot nem az ifjúság, hanem a latinul jól beszélő, politikailag számottevő réteg, főként a nemesi-értelmiségi réteg számára adta ki. Nem ez volt tehát a tervezett egyetemi újság, nem is lehetett, hiszen felvilágosult irányzata miatt nem számíthatott hivatalos támogatásra, a cenzúrával is többször összeütközésbe került.

Ezek után joggal merülhet fel a kérdés: vajon megvalósult-e a Ratio által előírt iskolai újságolvasás a magyar oktatásban? Voltak-e újságolvasó órák a gimnáziumokban és az akadémiákon? Milyen újságokat olvastattak ott, ahol bevezették a tárgyat?

Fináczy Ernő szerint az iskolai újságolvasás csak egy-két nagyobb iskolában folyt, ahol a tanár a maga pénzén járatta az *Ephemerides Vindobonenses* című lapot, az intézetek nagyobb részében azonban elmaradt e foglalkozás.⁶⁷

Ez a megállapítás nem helytálló. Valóban kevés adat maradt fenn az újságolvasó órák bevezetéséről a különböző iskolákban, de a szórványos adatokból az derül ki, hogy a hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek elején, sőt az 1790-es évek-

⁶⁵ DEZSÉNYI Béla: *i. m.* 158.

⁶⁶ Vö. WINDISCH Éva: *Adalékok az Ephemerides Budenses keletkezésének kérdéséhez.* = Magyar Könyvszemle 1955. 312–319. és DEZSÉNYI Béla: *i. m.* 158.

⁶⁷ Vö. FINÁ CZY Ernő: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. II.* Bp. 1902. 359–360.

ben is, nem csak egy-egy, de számos magyar katolikus iskolában bevezették a „collegium novorum publicorum” című tárgyat.

A pozsonyi katolikus gimnáziumban már az 1777/78-as tanévtől kezdve Faitser Ferenc igazgató heti két órában, hétfőn és pénteken 11–12-ig tartott újságotolvasó órát rendkívüli tárgyként.⁶⁸ A győri katolikus gimnáziumban is folytak újságotolvasó órák már a Ratio megjelenését követő tanévtől kezdve. Április végéig szerdán és szombaton, májustól kezdve csak szombatonként voltak újságotolvasó órák. Itt ugyan nem az igazgató tartotta az órákat, de minden alkalommal ő is jelen volt.⁶⁹ A kecskeméti piarista gimnáziumban a IV. és V. évfolyam számára rendkívüli tárgyként heti hét órában tartott újságotolvasó órákat az igazgató, amelyen kizárólag a jeles tanulók vehettek részt.⁷⁰ A kőszegi katolikus gimnáziumban eleinte nehézségeket okozott a rendkívüli tárgyak, így az újságotolvasás bevezetése, de már 1778 tavaszán sikerült megvalósítani. Itt is az igazgató tartotta az órákat.⁷¹ A veszprémi katolikus gimnáziumban a IV–V. osztályokban tanították rendkívüli tárgyként a „collegium novorum publicorum” című tárgyat, amelyet az igazgató, Mulai Konstantin adott elő a jeles tanulóknak már az 1777/78-as tanévtől kezdve.⁷²

A győri királyi akadémia bölceleti karán az 1777/78-as tanévtől kezdve mindkét félévben, szombatonként voltak az újságotolvasó órák.⁷³ 1792-ben vezették be az újságotolvasó órákat az egri jogakadémián, ahol szintén szombatonként folyt a stúdium tanítása. Itt a világ- és a hazai történelem tanára tartotta az órákat, mindkét félévben, heti két órában, olyan formában, hogy a felolvasott újságot földrajzi, történelmi és egyéb magyarázatokkal kommentálta.⁷⁴ A sort még folytathatnánk.

Arról is kevés adat maradt fenn, hogy milyen újságokat olvastak az iskolákban. Számos helyen, ahol előírt tantárgy volt a „collegium novorum publicorum”, vagy az *Ephemerides Vindobonenses* olvasták, vagy külföldi lapokat rendeltek meg erre a célra.⁷⁵

Érdekes kérdés, hogy az 1780-tól kezdve megjelenő magyar nyelvű újságokat ismerték és olvasták-e a magyar iskolák tanulói, tanárai. Számos adat vall arról, hogy igen. Sőt nem csak olvasták az újságokat, hanem sok tanár, és az idősebb tanulók közül jó néhányan írtak is a lapokba.

⁶⁸ Vö. SCHÖNVITZKY Bertalan: *i. m.* 281–282.

⁶⁹ Vö. ACSAY Ferenc: *A győri katolikus főgymnasium története*. Győr, 1901. 214–215.

⁷⁰ Vö. JUNKER László: *A kegyes tanítórend kecskeméti főgymnasiumának története*. Kecskemét, 1896. 27.

⁷¹ Vö. PACHER Donát: *A kőszegi gymnasium története. 1677–1895*. Kőszeg, 1895. 68.

⁷² Vö. TÖLCSÉRY Ferenc: *A kegyestanítórendiek vezetése alatt álló róm. kath. főgymnasium története*. Veszprém, 1895. 33.

⁷³ Vö. NÉMETH Ambrus: *A győri tudomány akadémia története keletkezésétől 1785-ig*. In: *Értesítő a pannonhalmi Szent Benedek Rend győri gymnasiumáról*. Győr, 1897. 19.

⁷⁴ Vö. UDVARDY László: *Az egri érseki jogliceum története*. Eger, 1898. 134.

⁷⁵ A győri királyi akadémia igazgatója, Apfalter József apát-kanonok például azzal a kéréssel fordult a tanügyi bizottsághoz, hogy az általa oktatási célokra megrendelt bécsi és regensburgi latin nyelvű hírlapok 1778. és 1779. évi előfizetési díjait juttassák vissza az akadémiának. A kérést elutasították, pénzhányra hivatkozva. OL A 39 Acta Generalia 1780/337.

A pozsonyi *Magyar Hírmondó* már megjelenésének első évében, 1780-ban eljutott hazánk csaknem minden tájára. Olvasták a lapot a Felvidéken, Erdélyben éppúgy, mint a Dunántúl és az Alföld városaiban. Az előfizetők között szép számmal találunk tanárokat, iskolaigazgatókat.⁷⁶ Az újság tudósítói között is sok a tanár. Küldött a lap számára tudósításokat Pataki Sámuel⁷⁷ Kolozsvárról, Benyák Bernát,⁷⁸ a piarista gimnázium tanára Pestről, Tessedik Sámuel, a szarvasi mezőgazdasági iskola vezetője, és számos más, az ország különböző városainak iskoláiban működő tanár. 1784-ben, amikor Révai Miklós vette át a pozsonyi *Magyar Hírmondó* szerkesztését, ingyen küldte a lapot a „Főbb Oskoláknak” is, Budára, Pestre, Egerbe, Zágrábba, Nagyváradra, Kolozsvárra, Nagyenyedre, Debrecenbe, Sárospatakra azzal a nem titkolt céllal, hogy a tanulóifjúság és a tanárok olvassák a magyar nyelvű lapot.

A *Magyar Kurír*, amely Szatsvay Sándor szerkesztésében indult Bécsben, 1786-ban szintén sok iskolába és sok tanárhoz jutott el.

A Bécsben 1789 és 1795 között megjelent *Hadi és Más Nevezetes Történetek* (1792-től *Magyar Hírmondó*) című lap nagyon népszerű volt, 1300 előfizető jártatta. A szerkesztők ingyen küldték meg a lapot a gimnáziumokba, hogy ezzel is elősegítsék a magyar nyelvű újságok olvasását a tanárok és a tanulók körében. Járt az újság az ekkortájt országszerte sorra alakuló magyar irodalmi diáktársaságoknak is.

A *Mindenes Gyűjtemény*, 1789-ben indult első ismeretterjesztő folyóiratunk is szoros kapcsolatot tartott fenn a korabeli iskolákkal. A lap munkatársai között találjuk például Bodola Jánost, a nagyenyedi református kollégium teológia és egyháztörténet tanárát, Szombati Jánost, a sárospataki kollégium tanárát, és másokat. A folyóiratnak az egész országra kiterjedő szerzőgárdája volt. Érkeztek cikkek a korszak jelentős iskolavárosaiból, Kolozsvárról, Debrecenből, Sárospatakról, Pápáról, Nagyenyedről, Kőszegről, Pozsonyból, Pestről, Máramarosszigetről. Ezt a lapot is olvasták például a pozsonyi papi szeminárium hallgatóiból alakult irodalmi diáktársaság tagjai, közülük Fejér György és Döme Károly írt is a *Mindenes Gyűjtemény*be. A pesti papi szemináriumban, a Dayka Gábor körül kialakult társaság tagjai is olvasták a komáromi folyóiratot, sőt a lap hírt adott a pesti kispapok magyar nyelvi törekvéseiről. Az összesen csak 137 előfizetőt számláló lap nem volt hosszú életű, 1792-ben megszűnt.

Ha megpróbáljuk felmérni az iskolai újságolvasás bevezetésére irányuló törekvések jelentőségét Magyarországon, az ötlet felvetődésétől, a 17. század második felétől kezdve a 18. század végéig, elmondhatjuk: mind sajtótörténeti, mind neveléstörténeti szempontból fontos kezdeményezéssel van dolgunk, és e kettő időszakunkban szorosan összefügg. Comenius már 1651-ben megfogalmazta, hogy mennyire szükséges a modern fogalmak megismertetése a tanulóifjúsággal, és hogy ennek jól használható eszköze az újság. Az ő felvetése nyomán Európa-szerte,

⁷⁶ GORIUPP Alisz: *Az első magyar újság előfizetői*. = Magyar Bibliofil Szemle 1925. 98.

⁷⁷ Pataki Sámuel (1731–1804) orvosdoktor, a kolozsvári református kollégium tanára.

⁷⁸ Benyák Bernát (1745–1829) piarista tanár és író.

és a 18. század húszas éveitől kezdve hazánkban is gyökeret vert az iskolákban ez a gyakorlat, bár céljában, tartalmában és módszereiben az idők során módosulások figyelhetők meg. Az iskolai újságolvasás elterjedtségéről pontos adatok nem állnak rendelkezésünkre, de a sok apró hír arra enged következtetni, hogy a hazai iskolákban a 18. század folyamán jelen voltak az újságok, a latin, a német és a század végén a magyar nyelvűek is, és szervezeten az órákon, vagy öntevékenyen az órákon kívül a tanárok és a diákok olvasták a lapokat.

Végleges tényként azt állapíthatjuk meg, hogy az iskolai újságolvasás 18. századi gyakorlata miként Európában, úgy hazánkban is jelentős mértékben hozzájárult a felvilágosult gondolatok terjesztéséhez.

KATALIN FEHÉR

Lecture de journal dans les écoles en Hongrie au 18e siècle

L'auteur dans son étude résume l'histoire de la lecture de journal scolaire de Hongrie, à partir la naissance de l'idée, suggérée par Comenius dans un de ses ouvrages, écrit à Sárospatak, en 1651, jusqu'à la fin du 18e siècle. D'après Comenius, la lecture de journal se présente dans la pratique des écoles d'esprit piétiste de l'Allemagne, plus tard, à l'initiative de Matthias Bél, la même pratique s'est répandue dans les écoles luthériennes de la Haute Hongrie. La politique d'instruction absolutiste des Lumières, considérait la lecture des journaux comme un moyen de valeur dans la propagation des connaissances pratiques, c'est pour cela la Ratio Educationis a ordonné son inauguration comme discipline extraordinaire aux classes supérieures des lycées, et dans les académies, et de plus, proposa la publication d'un journal scolaire. L'auteur présente à partir de riches sources les problèmes en rapport de la publication d'un journal de langue latine, destiné aux buts de la lecture de journal scolaire, et prouve de manière convaincante, contrairement aux avis de la littérature spéciale jusqu'ici, que la discipline de la lecture de journal a été enseignée non seulement dans quelques écoles, mais dans de nombreuses institutions d'enseignement secondaires jusqu'à la fin du 18e siècles.

KÖZLEMÉNYEK

Egy kéziratos filozófia-tankönyv 1626-ból. E könyv Sárospatakon, a Tiszáninneni Református Egyházkerület Nagykönyvtárában található, Kt.588. jelzet alatt. A régi kódexlapba kötött, 187 levélből álló, 170×110 mm méretű kézirat első lapján a cím: Logica, a könyv utolsó lapján név és dátum: Simon Frivaldszky, 1626. A könyv provenienciájáról a könyvtárban adat nincsen. A kéziratos könyv érdemes némi elemzésre, leírójának (nem pedig szerzőjének), Frivaldszky Simonnak (1609?–1679) az élete is, ismertetésre.

A Trencsén-megyei Frivaldon született, apja Frivaldszky Boldizsár (1590?–1626 u.), nagyapja a nemesség megszerzője, Frivaldszky János. A család 1570 táján csatlakozott az ágostai reformációhoz, a vidék urát, Thurzó Ferencet követve. Tanulmányait valószínűleg a szomszédos kisvárosban, Rajecen kezdte, mert ekkor Frivaldon még nem volt iskola, sőt akkor, 1621-ig lelkes sem. Rajecen viszont nagyapjának öccse, Frivaldszky Menyhért (1555k–1633u.) segédtanító (školnik) volt, aki őt bizonyára pártfogásába is vette. Életkora alapján 1618-ban kezdhette el az iskolát. Ekkor Ján Žitkíus volt Rajecen a rektor, csak 1619-ben került helyére Ján Czaban (alias Ján Lány), aki ott hét évig tanított.¹ Hogy tanulmányait tovább hol folytatta, nem tudjuk. Arra viszont adatunk van, hogy (a gimnáziumot már elvégezvén) 1626-ban Miskolcon, Okolicsányi Gáspár korrepetálója („Praeceptor privatum”) volt a költészeti és szónoklati tantárgyakban („in poesi et oratoria”). Frivaldszky Simon a korrepetálás fejében tanulhatott maga is a jómódú Okolicsányi család költségén. Miskolcra pedig nyilván e családdal együtt került.² Éppen ebből az évből való az említett könyve is.

Miskolcon azonban nem volt evangélikus, hanem csak református iskola. A református iskolák az 1620-as években még a 15. századi iskolaszervezetet őrizték, a diákokat nem különítették el tantárgyak szerint évfolyamokra.³ Ezek jóval később, 1679-ben a következők voltak: „ábécédáriusok, elementariusok, conjugisták, gramatikusok, syntaxisták, poéták, oratorok és logikusok,” habár ezeket a tantárgyakat nyilván korábban is ugyanebben a sorrendben tanították. A református iskolák teológiát végzett rektorait Sárospatakról kapták.⁴ Miskolcon ekkor az 1625-ben végzett Nagytályai P. István volt a rektor.⁵

¹ REZIK, JÁN–MATTHEIDES, SAMUEL: *Gymnasiologia*, Bratislava, 1971. 489.

² Evangélikus Országos Levéltár, Kézirattár (továbbiakban: EvK) V.68. 355–356. A forrás ugyan Frivaldszky Imrét ír Simon helyett, de ő akkor még nem élt. Imrét írják egyébként Simon fiának is, apjának is. Az Okolicsányi családban a Gáspár név igen ritka. Minden bizonnyal azzal lesz azonos, akinek apja Miklós (1582), fia pedig Zsigmond (1678), 1688-ban pedig Liptó-vármegyei aljegyző (juratus vice notarius) (NAGY Iván: *Magyarország nemesi családjai...* 1865. VIII. 208.)

³ MÉSZÁROS István: *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között*. Bp. 1981. 317.

⁴ KOVÁCS Gábor: *A miskolci ev. ref. főgymnasium története 1885–1895*. Miskolc, 1885. 12–13.

⁵ HELLEBRANT Árpád recenziója Kovács Gábor könyvéről (vö. a 4. jegyzettel) = Századok 1886. 914–918.; HÖRCSIK Richárd: *A sárospataki református kollégium diákjai. 1617–1777*. Sárospatak, 1998. 58.

A Frivaldszky Simon nevéhez fűződő könyv nem az ő műve, ő azt csupán egybeszerkesztette („Consertum per Simonem Frivaldszky”). Egy másik mű kivonatának tűnik, ugyanis az elején a kivonatolást utólag túl sommásnak találva, második olvasásra még hozzáírt egyes részeket a margóra. Szép kalligrafikus írása miatt nem saját magának készített jegyzetnek látszik. Talán tandíj fejében másolta, azért is kerülhetett a könyv végül Miskolcra Sárospatakra. Tulajdonképpen nemcsak logikát tartalmaz, hanem második részében tudományelméletet, harmadik részében pedig ontológiát is. –

Lássuk mindezt kissé részletesebben.

A kézirat – iskolai füzetek hagyománya szerint – „Isten nevében” kezdődik, majd minden cím nélkül a bevezetésbe kezd, amely (Arisztotelész nyomán) a citerajátékost említi, akinek ugyanúgy szüksége van hangszerre (organum, organon) felhangolására, mint nekünk a logikára. Ezután 2 caput következik: A logika meghatározása és felosztása.

Az erősen strukturált 12 ívnyi szöveg tovább a következőképpen tagolódik:

I. LIBER Az egyszerű (simplex) logikai ismeret (notio).

1. sectio. A fogalom (kategória). (praedicamentum). 5 caputban: Az egyed, nem faj, faji különbség, tulajdonság.

2. membrum. [sic!]. A fogalom belső természete. 13 caputban: A szubsztancia, [A 2.–7. caput a könyvkötésnél kimaradt] a mennyiség, minőség, viszony, akció és passzió, hely, idő, helyzet, habitus.

3. membrum. A fogalmak egymáshoz való viszonya. (postpraedicamentum) 6 caputban: Az ellentét, ellentmondás, megfosztás, ellentétes szembenállás, különálló és viszonylagos szembenállás, azonosértelműség.

II. LIBER. Az összetett [az eredetiben tévesen: simplex] logikai ismeret. [azaz: az ítélet]

1. sectio. Az összetett logikai ismeret lényegi természete. 9 caputban: A beszéd általában, a főnév és ige, az alany és állítmány, a kategorikus kijelentés; a modális, összetett, mennyiségi és minőségi kijelentés.

2. sectio. Az összetett logikai ismeret tulajdonságai (natura affectionalis). 3 caputban: egyenértékűség, megfordítás, szembenállás.

III. LIBER. Az értelem harmadik tevékenysége az ítéletek sorolása által.

PARS PRIOR. A következtető vagy szillogisztikus ismeret.

1. sectio. A szillogizmus.

[A másolásánál kimaradt alcím: 1. membrum. A tökéletes szillogizmus.] 12 caputban: A szillogizmus anyaga és formája, [a 3.–4. caput a kötésnél kimaradt.] a második és harmadik [skolasztikus] alakzat, a redukció, az expozíció; a végtelen, a modális s a rejtett szillogizmus; a szillogizmus hatékonysága.

2. membrum. A nem tökéletes szillogizmus. 6 caputban [kötéshibából 3.–1.–2. sorrendben] az indukció, az összevont szillogizmus (enthymema), a láncszillogizmus (sorites), a példa és a hivatkozás, a feltételes és megkülönböztető szillogizmus.

2. sectio. A szillogizmus tartalma. (materia)

1. membrum. A szükségszerű apodiktikus szillogizmus. 5 caputban : A tudományos tárgy, tulajdonság, alapelv; a bizonyítás alapelvei és felosztása.

2. membrum. A szükségszerűnek mondott szillogizmus. 10 caputban: Az anyagi és formális ok, az okozat, a tárgy, a járulékos tulajdonság, a rész és egész, a meghatározás, a felosztás, az összeférhetetlen és a szembenálló, a természetes bizonyítás (testimonium divinum).

3. membrum. A topikus és kontingens [tartalmilag helyes és elégséges?] szillogizmus. 14 caputban: Az érvelő (dialecticus) szillogizmusok meghatározása és felosztása, a ható-ok és a cél-ok, az anyagi és formai ok, az okozat, a rész és egész, a külső hely, a leírás; az egyenlő, a hasonló, az egyenlőtlen és az azonos; az ismeret és tartozékai: a bizonyítás, a tanítás módja, a vitakozás módja.

4. membrum. Az álokoskodó szillogizmus 8 caputban.

PARS POSTERIOR. Az összerendezett ismeret. 3 caputban: A szintetikus, az analitikus és a participáris módszer.

Epilógus.

Itt egy ívnyi tudományelméleti bevezető következik a filozófiába Salus describenti címmel, összehasonlítva azt a teológiával, a matematikával, az orvosi és jogtudománnyal.

Ezt 9 ív terjedelemben egy ontológia követi, de cím nélkül, csak alcímekkel. Ennek szerzője – a szöveg kevéssé strukturált volta miatt – érezhetően nem azonos a logikai rész szerzőjével. Fejezetei:

A lét és a lényeg.; a cél; az ok; a belső alapelvek; az anyag; a forma. A lényekről kimutatja, hogy minden lény igaz, jó, összetett, tökéletes; vagy potencia vagy aktus, vagy szubsztancia vagy járulék. Szó van a lélekről, az angyalokról, a testekről, az első anyagról, a járulékokról és fajtáiról. A skolasztikus módszer szerint felállít egy tételt, felveti az ellenvetést, majd bebizonyítja, végül megjegyzéseket tesz. A végén szerepel az összeállító (consortum est per...) neve, majd egy istendicsérettel fejeződik be a kézirat.

Sárospatakon akkortájt Keckermann, Krell vagy Goclen Logica-ját tanították.⁶ A könyv azonban nem kivonata sem Bartholomaeus Keckermann: *Gymnasium logicum*, (1606), sem Fortunatus Krell (Crellius): *Isagoge logica*, Neustadt (első: 1581, hetedik: 1602), sem Rudolf Goclen: *Praxis artium generalium; grammaticae, rhetoricae et dialecticae*, Cassel, (1609) c. könyvének; de a következőknek sem, amelyek kiadási évük és helyük alapján még esetleg szóba jöhetnének: Johannes Regius: *Commentariorum ac disputationum logicarum libri*, Wittemberg (1601), Johannes-Henricus Alstedius: *Septem artes liberales*, Herbornae Nassoviorum, (1620).

Tekintve, hogy az I. Liber három alfejezetének megnevezése nem következetes, (egy sectio és két membrum), már a kivonatolt-másolt eredeti is igen valószínűleg kézirat lehetett, valakinek élő előadásból készített egyetemi jegyzete, hiszen nyomtatott könyvekben ilyen következetlenségek nem szoktak előfordulni. A szöveg teljesen skolasztikus, az először a 13. sz. elején Wiliam of Shyreswoodnál felbukkanó Barbara, Celarent stb. képletekkel, viszont – érdekes módon – nem ismerteti a negyedik szillogisztikus alakzatot. Ebben az időben a logika-tankönyvek többnyire a 13. századi Petrus Hispanust, a későbbi XXI. János pápát követték. Ez utóbbi *Summulele* c. műve elemzése szerepel pl. Petrus Tatarus *Opera Omnia*ja (Venetiis, 1614) első felében, azonban ennek felépítése sem hasonlít Frivaldszky Simon kéziratára.

Tekintve, hogy a könyv első, logikát tárgyaló részének ősmintáját nem sikerült megtalálni, a tudományelméleti és a metafizikai rész forrásárának kinyomozására – igen kevéssé strukturált voltuk miatt – ezek után már semmi esély nem kínálkozott. Ám nézzük Frivaldszky Simon további élettörténetét.

Metafizikai tanulmányait még Miskolcon félig autodidakta módon láthatólag befejezván, a következő években nyilván elvégzi még a hiányzó etikai, és teológiai stúdiumokat, de nem Sárospatakon, mert az ottani iskolai anyakönyvben nem szerepel.⁷ Tanulmányai befejeztével (1630) tanítani kezd. Legelőbb a Liptószentandrás melletti Okolicsnán, egykori pártfogóinak, az Okolicsányi-családnak a birtokán „vindicatus”, ahol cseh menekültek (valószínűleg anabaptisták) gyerekeit tanítja.⁸ Ezután a közeli Szent-Iványban lesz rektor.⁹ Valószínűleg itt veszi el feleségül Splényi

⁶ KOVÁCS GÁBOR: *i. m.* 11.

⁷ HÖRCSIK: *i. m.*

⁸ REZIK: *i. m.* 206.

⁹ EvK IV.e.6. 155.

Zsuzsannát.¹⁰ Ez pedig feltehetően annak a besztercebányai Slpényi Jakabnak a lánya, aki 1634-ben volt rektor Szent-Iványban, ahonnan később Rózsahegyre ment lelkésznek.¹¹ Frivaldszky Simon 1635-ben már a Gömör-megyei Csetneken, 1636–1639 közt pedig Breznóbányán rektor. Ezt követően 1639-ben Zólyomlipcsére hívják diakónusnak, itt 1640-ben lelképásztorrá lép elő. 1640–1646 közt a Zólyom-megyei Garam-Dubován lelképásztor, végül Németlipcsén (ma: Partizánska Lupča) 1646-tól 1673-ig¹² evangélikus paróchus. A nevezetes Samuel Transosciust 1648-ban hívja meg oda kántornak.¹³

A tehetős, német eredetű, de addigra elszlovákosodott város papja tekintélyes személy. 1649-ben egy antijezsuita könyvet ajánlanak neki.¹⁴ Ezt a fajta megtiszteltetést az elkövetkező húsz évben még további öt követi.¹⁵ Amikor a korábbi liptói esperes (senior) meghal, a megye összes evangélikus paróchusa a németlipcsei templomban összegyűlve 1653. okt. 14-én egyhangúlag öt választja helyére. Ezt a választást Illésházy György is megerősíti.¹⁶

1653-ban már ingatlana is van, egy negyed porta, amit elcserél egy másikra. A következő évben örökül hagyható adományként (donatio), amellet adókedvezménnyel megkapja a városban a szűcs telkét, amely fél portányi és 25 éve gazdátlan.¹⁷ A következő nyolc évben további több mint fél portányit vesz, majd rétet és kertet is.¹⁸

A városban rendkívül szeretik, a nemesek is. Amikor 1655. szept. 9-én a nemesi közgyűlés éppen azt tárgyalja, hogy a város egy, a Ferdinánd király által engedélyezett malmot akar felépíteni, Simon paróchus ünnepélyesen fellép és ellene mond, mert ez sértené a plébánia malomjogát a meglévő két malmot illetően. A közgyűlés ezt határozatilag tudomásul is veszi.¹⁹ Az egyházi malmok jövedelmét egyébként a város is élvezte. 1661-ben 60 cent (kb. 3350 kg) súlyú harangot öntet a templom részére, rajta a városi előljárók neve mellett az övé is szerepel. A városháza (át)építését is neki

¹⁰ EvK V.68. 355–356. Az 1650-es évek közepén már első lányukat adják férjhez.

¹¹ Itt egymást válthatták. Illés és Jeremiás nevű fiai szintén rektorok. Magdolna nevű leánya Láni Zakariás bíccsei rektor felesége lett 1624-ben. REZIK: *i. m.* 1971. 155.

¹² A különféle források ezt az időszakot eltérően adják elő, különféle, tanítványaitól származó, korabeli visszaemlékezések alapján. A legmegbízhatóbbnak azonban a következő forrás tűnik, amely egyúttal a legrészletesebb: EvK IV.e.6. 155. – Egy másik forrás szerint előbb Okolicsnán tanított, majd 1631 k. Csetneken, ezután több éven át 1639-ig Breznón, ahol sok, név szerint is említett tanítványa volt, majd Dubaván lelképásztor. (EvK V.68. 120.). – Ismét más forrás szerint 1634–1642 közt volt Breznóbányán rektor (RÁCZ Károly: *A pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben I–III.* Lugos, 1889. II. 51.); – illetve, hogy 1634-ben Okolicsnán, 1630-ban és 1638-ben Breznóbányán. (REZIK János: *Gymnasiologia OSzK Quart.Lat.29. 39 és 205. fől.*; REZIK: *i. m.* 137, 206, 250, 367.; FABO András: *Monumenta evangelicorum I–III:* 1861–1865. III. 57, 62, 286. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái.* Bp. 1896. adatai e forrásból származnak.

¹³ Ez ott 5 évet tölt el, mielőtt 1653-ban máshová ordinálják. Evangélikus Országos Levéltár, Index Ordinatum, Raab Vilmos regesztái, (továbbiakban: EvOrd) G.III. 28. 54. sz.

¹⁴ (Szerk. ČAPLOVIČ, Ján:) *Bibliografija tlači vydanych na Slovensku do roku 1700. I–II.* Martin, 1972–1984. 954. sz.

¹⁵ SZABÓ Károly–HELLEBRANT Árpád: *Régi Magyar Könyvtár* (továbbiakban: RMK), III/1, 655–656.; ČAPLOVIČ: *i. m.* 634, 1229, 2490, 2502. sz.

¹⁶ PHILADELPHY, Moric: *Krátka historia cirkve podľa A. V. evanjelickej Nemecko-Lupčianskej.* H. n. 1883. 14.

¹⁷ Liptovsky Mikulaš, Okresny Archív Mesto Nemecka Lupča, Protocollum civium Lupcza allmanilis (továbbiakban: LUP PROT); Egy porta= négy telek.

¹⁸ LUP PROT;

¹⁹ HÝROŠ, Štefan Nikolaj: *Zámok Lykava a jeho páni.* Turč. Sv. Martin, 1876. 263–264.

tulajdonítják 1663-ban, ám ide csak két oszlopot adományozott, miközben a bíró hálából, hogy Isten megsegítette, mindössze egyet.²⁰

Ami gyermekeit illeti:²¹ Legidősebb leányát, Helénát Johannes Andreae (eredetileg: Kardos) helyi rektorhoz adja feleségül, aki 1652–1657 közt működött a városban, majd 1658–1668 közt Thököly István házi prédikátoraként tevékenykedik. 1668-ban Árvában lelkész, 1672-ben pedig az árvai Trsztenában. Ekkor bebörtönzik Likava várába, ahonnan aranyon váltják ki. 1684-ben a Hont-megyei Rima-Brézón (Rimavská Brezova), 1695-ben Bagyanban (Baďan) lelképásztor.²²

Második leányát, Justinát Mathias Petrovitzhoz adja férjhez, aki 1660–1668 közt Okolicsnán, később az árvai Alsó Kubinban volt rektor, végül 1713-ban Leštínben hal meg. Ennek második felesége Clementis-lány, fiaik rektorok a 18. sz. elején.²³ E második házasság 1657-ben jöhetett létre, tekintve Zacharias Clementis ez évtől németlipcsei diakónus, és Erzsébet nevű leányának, 1658. jan. 1-jén már gyermeke születik, ahol Frivaldszky Simon a keresztkoma („compater”). Petrovicz első felesége, Frivaldszky Justina ezt megelőzően tehát – nyilván – fiatalon meghalt. E keresztzsúlóséggel a vő második feleségét mintegy befogadták a Frivaldszky-családba.

Ez a Zacharias Clementis (apja még: Kleban. E család – más néven Klopen – a Frivaldszky család egy mellékága) Breznón Frivaldszky Simon diákja volt, aztán Rózsahegyén lett rektor, 1657–1660 közt Németlipcsén diakónus, 1660–1663 közt Okolicsnán, 1664-ben Dubravicán lelkész. Itt hasonnevű fia gyermekének keresztelőjén, – akinek édesanyja Stefan Regis lánya, – szabálytalanság történik. Frivaldszky Simon felesége az említett keresztelést emiatt megtámadja („interat”). Az említett ifj. Zachariusról még azt tudjuk, hogy később Sáros megyében lesz rektor, Késmárkon ad ki hőskölteményt.²⁴ Az említett keresztelésben – mint kiderül – az keltett visszatetszést, hogy a lelkész (a nagyapa) Clementiséknek a kislányát a szülők kérésére Johannesnek keresztelte. (Utólag úgy magyarázták, hogy ezt Johannának kellett érteni. Nem tudni, mi állt a dolog hátterében.)²⁵

A harmadikat, a legkisebbiket, Katalint 1665. máj. 3-án adja férjhez Izaias Rotarides diakonushoz.²⁶

1672. márc. 2-án a szepesi püspök katonai segédlettel a németlipcsei templomot birtokba veszi és átadja egy katolikus kanonoknak. 1673. aug. 25-én Szelepcsényi esztergomi érsek Zólyom, Túróc és Liptó megyék 33 lelkészével együtt Frivaldszky Simont is a pozsonyi bíróság elé idézi.²⁷ 1674. május 10-én reverzálist iratnak velük alá, hogy felhagynak a lelkesi tevékenységgel.²⁸ Sőt, ez a Rezik által „jó embernek”, a „megye legtisztelteméltóbbjának” nevezett személye még katolizál is, mert – mint mondja – nem tudja feldolgozni magában az említett keresztelési botrányt. A kortárs evangélikus szerzők a vádat rágalmazásnak minősítik,²⁹ és katolizálásáért súlyosan elítélik. Németlipcse polgárai megbecsülését mindazonáltal nem veszítette el.

Az 1679. évben, amelyben a város kuruc és labanc hadak felvonulási területe volt, nov. 2-án halt meg fertőző betegségben. Az egész város megsiratta, bár akkor már magánember volt, de haláláig

²⁰ PHILADELPHY: *i. m.* 15.; *Kronika nemecko-lupčianska*. = Časopis Muzealneje Slovenskeje Spo- ločnosti, 1903) (továbbiakban: *Kronika*) 73.; HYROŠ: *i. m.* 265.; LUP PROT;

²¹ EvK V.68. 355–356.

²² FABO: *i. m.* III. 84, 86, 312, 348.; REZIK: *i. m.* 1971. 138, 207, 499.

²³ REZIK: *i. m.* 137, 138, 530.

²⁴ REZIK: *i. m.* 95, 149, 217, 275, 495.

²⁵ REZIK János: *Gymnasiologia OSzK Quart.Lat.* 29. 39 és 40. fol.

²⁶ *Kronika* 35; PHILADELPHY: *i. m.* 15.

²⁷ PHILADELPHY: *i. m.* 15; KLEIN, Johann Samuel: *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften Evang. Prediger... I–III*. Leipzig und Ofen, 1789. III. 290.

²⁸ RÁCZ K.: *i. m.* II. 51.

²⁹ LANI, Georgius: *Funda Davidica*, Leipzig. 1676 „K” ív; SEXTI, Johannes–BERIUS, Johannes: *Animadversiones...* Leipzig, 1676. 73.; FABO: *i. m.* 1861. III. 52.

szerette a németlipcseieket. A templomba temették, a koporsót szenátorok vitték. A történetírók szerint volt olyan jelentős személy, mint maga Illésházy (IV.) György, a trencsényi és lipcsei főispán (korábban Thököly, 1684 után a császár pártján).³⁰ A Frivaldszky Simonról szóló – protestáns – források vagy méltatják emberi értékeit, de nem említik konverzióját, vagy említik, de emberi értékeit hallgatják el.

A teljesség kedvéért még annyit, hogy három lánya után két fia is született. Mindketten jó iskolákba jártak, több köszöntő vers maradt fent a nevük alatt különböző alkalmi versgyűjteményekben.³¹ Az idősebbik, Frivaldszky Imre külföldre ment, Németországba tanulni, majd Lengyelországba rektornak, vele a kapcsolata az itthoniaknak megszakadt. A fiatalabbik, Frivaldszky Ferenc apja katolizálása után evangélikus rektor lett Németlipcsén, majd ugyanott az utolsó lelkész, mielőtt a templomot a katolikusok másodszor, s ekkor már véglegesen visszafoglalták.³²

ID. FRIVALDSZKY JÁNOS

A pataki agenda két kiadása.* Pataki agenda, illetőleg puritán agenda néven ismeretes a Medgyesi Pál (1605–c. 1663) szerkesztette *Liturgia Sacrae Coenae* (1658).¹ Miért és miként került sajtó alá kétszer ez a tizenkettődrét kötetke?

A magyar puritánok mozgalma – többek között – az örökölt református szertartási szokások megváltoztatására irányult. Szenci Molnár Albert zsoldárainak befogadása s egyeduralomra jutása nagyrészt mozgalmuk eredménye. Ezzel együtt a magyar istenes énekek elhagyása és a magyar gregorián elszorítása is velejárója csöndes térnyerésüknek. Magyarországon a középkori énekes örökség másutt péld nélküli mértékben folytatódott az óprotestáns szertartásban. Ennek megvetése és irtása a puritánok – másként dicséretes – működésének árnyoldala. Szertartási reformjaik is ezzel kapcsolatosak. A megállapodott szertartási kötétségek tudnivalóit zömében a gyakorlat során, tehát szóban és kézírásban adták tovább a prédikátorok nemzedékei. A részleteket egyes nyi-

³⁰ PHILADELPHY: *i. m.* 15.; HYROŠ: *i. m.* 265–266.; LUP PROT;

³¹ ČAPLOVIĆ: *i. m.* 208, 224, 1127, 1140. sz.; ill. RMK II. 920, 1125, 1184. sz.

³² Életükről bővebben: ID. FRIVALDSZKY János: *Három új Hungarica és szerzőjük.* = Magyar Könyvszemle, 1998. 2. sz. 138–140.

* Készült az OTKA (T 026146) támogatásával.

¹ RMK I. 933 – A korabeli iratokból a szerkesztő személyére és az agenda keletkezésére vonatkozó adatokat SZOMBATI János összegyűjtötte, ezek alapján már a 19. században ismeretes volt a szerkesztő személye, vö. HEGEDŰS László: *Adatok és tanok a XVII. századi magyar ref. Egyház életéből.* = Sárospataki Füzetek (1.) 1857. 349–366. – Az agendát szerkesztő bizottság többi tagja volt: Porcsalmi János (1614–ante1681) tályai lelkész, Tolnai Dáli János (1606–1660) 1656-tól tarcali lelkész, és Veréci S. Ferenc (1607–1660) pataki lelkész. – A keletkezés történetét feldolgozta immár klasszikus, de nem mindenütt elfogulatlan tanulmányában ZOVÁNYI Jenő: *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban.* Bp. 1911. /A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadványai./ – Az ötvenes évek szemléletének bélyegeit viseli, és a liturgikus kérdéseket éppen csak említi gazdaságtörténeti alapozású áttekintésében MAKKAI László: *A magyar puritánusok harca a feudálizmus ellen.* Bp. 1952. – Az elnevezésre vö. BENEDEK Sándor: *A magyarországi református egyház istentiszteletének múltja.* Órisziget, 1971. 210–212, 234. DIENES Dénes: *Liturgia Sacrae Coenae. 340 éves a tiszáninnyi puritánus úrvacsorai rendtartás.* = Sárospataki Füzetek (2.) 1998. 66–76. – Az agenda két angolból fordított imádságának szövegösszefüggéseit tisztáztam: *A pataki agenda és a Praxis pietatis.* = Könyv és Könyvtár (25.) 2003. 65–98., *Liturgia Sacrae Coenae...* Patakon, 1658. S. a. rend., szerk., jegyz., tan. írta: FEKETE Csaba. Sárospatak, 2003. /Acta Patakina XV. – Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 3./

latkozatokból, a megmaradt protestáns graduálok tételeiből rakhatjuk össze. Sok kérdőjellel. A liturgia sok kérdéséről nem adnak átfogó képet az ágendák. Csupán egyes részterületekre (vitatott kérdésekre) vetnek fényt, főként a református tanítás hitviták tüzeiben fogalmazott tételeit taglalják.

1621-ben jelent meg az a pfalzi hatásokat rögzítő szerkönyv, református ágenda, amelyet Milotai Nyilas István a debreceni és erdélyi gyakorlatból elsajátított.² Rejtett belső polémiát gyaníthatunk ebben is, az Alvinci Pap Péter hamarosan szintén megjelent kassai ágendájában is.³ A óprotestáns köztes állapot ékes példája Samarjai Máté János ágendája,⁴ ez a liturgiát is értelmező legkorábbi magyar protestáns áttekintés. Ugyanabban az évben jelent meg, mint az igen hasonló szemléletű Öreg graduál,⁵ valamint a puritán Medgyesi Pál angolból fordított kegyességi könyve a Praxis pietatis.⁶

Medgyesi az úrvacsora újszerű felfogását, a szent jegyek osztásának megváltoztatott rendjét Gyulafehérvárott gyakorolta a fejedelmi udvar tetszésére. Sárospatakra kerülve ugyanezt próbálta a fejedelemszönyv hathatós támogatásával. A gyülekezetek és lelkészek elleneztek a szertartási újítást, és Lorántffy Zsuzsannával is szembe fordultak. Ezért még 1656. táján sem érett meg annyira az idő, hogy a megváltozott szertartás elfogadtatását és bevezetését mindjárt sikerrel kísérlehesék meg szélesebb körben is, tehát a tisztáninenni tractusok (esperességek, egyházmegyék) egész területén. Az elfogadtatás több zsinaton olvasva, újratárgyalva és a szöveget módosítva ezután sem ment egykönnyen. Medgyesi prédikációkat mondott el előzetesen Patakon, telve az akkori református zsinatok rejtjeles rosszállásával, és munkáit meg is jelentette.⁷

Végül, hogyha a címlapon olvasható keltezésnek minden tekintetben hitelt adhatunk, két évvel később, talán már 1658 nyarán, de az év folyamán mindenképpen megjelent a zsinaton megszavazott pataki ágenda.⁸ A megváltozott közhangulatnak Zoványi nem tudja pontos okát adni, a fejedelemszönyvtől anyagilag is függő nemesség erőteljes akcióját gyanítja a háttérben, amely döntően hozzájárult a Lorántffy Zsuzsánna kívánságának teljesüléséhez, illetve a lelkészek és gyülekezetek ellenállásának elnémitéséhez.⁹

² RMNy 1251 – vö. TÓTH Kálmán: *Milotai ágendája*. In: *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár – Bukarest, 1957. 602–603. Egyik példányáról, amelyet a 19. században is használtak GOMBÁNE LÁBOS Olga: *Megjegyzések Milotai Nyilas István Ágendájához*. = Könyv és Könyvtár (11.) 1977. 85–93.

³ RMNy 1263 – vö. még HELTAI János: *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*. Bp. 1994. /Humanizmus és reformáció. 21./ 109–111.

⁴ RMNy 1654 – vö. KATHONA Géza: *Samarjai János gyakorlati theológiája*. = Theologiai Szemle (16.) 1940. 323–544. Külön: Debrecen, 1940. /Theologiai Tanulmányok 61./

⁵ RMNy 1643

⁶ RMNy 1639 – vö. még ESZE Tamás: *A magyar Praxis pietatis*. = Könyv és Könyvtár (3.) 1963. 43–79. – V. ECESEDY Judit: *A legnépszerűbb 17. századi magyar könyv*. = Magyar Grafika 1994: 39–44. – A Zoványi munkájával egy időben megjelent első monográfia végén Medgyesi munkáinak bibliográfiájában nem tüntette föl, és csak következtetett egyes hasonlóságokból arra, hogy Medgyesi a szerkesztő: „E szabályzatot Medgyesi szövegezte, az előszót is ő írta hozzá. Neve nincs ugyan rajta seholsem, de a Praxis pietatis-ra való többszöri utalás alapján állításunk valószínű...” CSÁSZÁR Károly: *Medgyesi Pál élete és működése. Irodalomtörténeti tanulmány*. Bp. 1911. 82.

⁷ *Isteni és Istenes Synat*. Többire valamint először az Saaros Pataki Eccleliában 6. Junii. Az Vr napján 1655-ben, el praedicáltott... Sárospatak, 1656. RMNy 2606 (ugyanaz más műveivel együttesen is megjelent másodsor, RMK I. 960). Vö. ZOVÁNYI: *i. m.* 322–325.

⁸ Rozsnyai ebben az évben kezdett önállóan nyomtatni; Renius valószínűleg 1657-ben meghalt. Vö. TAKÁCS Béla: *Comenius sárospataki nyomdája*. Sárospatak, 1958. /A sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei. 14–16./ 61. – TAKÁCS Béla: *A sárospataki nyomda története*. Bp. 1978. 36–37.

⁹ ZOVÁNYI: *i. m.* 325–326.

A Tiszáninnen teológiai hagyományába beleyökerezett agenda¹⁰ szövegkiadásához 2003. május végén megtekintetem nemzeti könyvtárunk példányait, mert a Sárospatakon meglévő példány néhány levele csonka (az ép példány Nyizsnyij Novgorod foglya)¹¹, és a szöveg kéziratossá kiegészítése nem kétségtelen, valamint néhány helyen egyes ékezetes betűk vagy szavak halvány volta megerősítést kívánt. Futólagos belelapozáskor az Országos Széchényi Könyvtár harmadik példányában helyenként eltérő betűformákra és szóalakokra bukkantam.¹² A teljes szöveg tüzetes átvizsgálása eldöntötte, hogy nem csupán a nyomtatás folyamán történt helyenkénti javításokról, nem is valamilyen okból történt részleges újrasedésről, hanem – talán az első kiadás némi töredékét kivéve – a szöveg változatlan, és szó szerinti újrasedéséről van szó, tehát egy második, változatlan kiadásról. Ennek bizonyosságait alább előtárom. Előtte szükséges a nyomda állapotát jellemeznem.

A betűk keveredése a pataki nyomda ekkori kiadványaiban általános.¹³ Nincs szó tehát arról, hogy például nagy sietség vagy valamilyen fenyegetett helyzet következménye a szöveg újrasedése.

¹⁰ A kenyér és pohár fölött mondott (de későbbi) pataki imádságot a Ravasz László szerkesztette agenda is beiktatta alternatív rendben (*Istentiszteleti rendtartás a magyar református egyház számára*. Bp. 1930. /Református egyházi könyvtár. 24–25./) Azonban ennek a két imádságnak a szövege az 1658-ban olvashatótól teljesen független. – Egy évtizeddel az után, hogy a VIII. Budapesti Zsinat által elfogadott – Bartha Tibor irányításával szerkesztett – rendtartás ezt kiküszöbölte (*Istentiszteleti rendtartás a Magyarországi Református Egyház számára*. Kiad. a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Bp. 1985.), a Tiszáninenni egyházkerület visszatért saját hagyományához, amint ezt megtehetette; vö. SZÖNYI György: *A tiszáninenni úrvacsorai rendtartás*. = Sárospataki Református Lapok 1995. 3–5.

¹¹ Ez az M. 531. b jelzetű példány, vö. *Трофейные книги из вивлиоотеки Шарошпатакского реформатского колледжа (Венгрия) в фондах Нижегородской государственной областной универсальной научной вивлиоотеки. Каталог*. Составители: Е. В. ЖУРАВЛЕВА, Н. Н. ЗУКОВ, Е. А. КОРКМАЗОВА. – *Displaced Books from Sarospatak Calvinist College Library (Hungary) in the collections of Nizhny Novgorod Regional Research Library. Catalogue*. Moscow, 1997. 0594. tétel.

¹² Az első példányt az Országos Széchényi Könyvtár 1930. 128. számon gyarapította; egybe van kötve az RMNy 2550 teljes példányával. Címlapján tulajdonbejegyzést olvashatunk: „Est Alberti Ladanyi ab anno 1671. 12. Maji.” Ladányi N. Albert (kb. 1650–1711), Sárospatakon 1668. május 15-én iratkozott be, az agendát mint tógátus diák vásárolta. Főiskolai tanulmányai után Rimaszombatban volt rektor, majd prédikátor Feleden, Kassán, Tarcalon, Szakályon. – Az első kötetláblán belül beragasztott későbbi címeres exlibris F. D. kezdőbetűkkel a 18. századból, a 147×90 mm méretű félbőr kötés gerince aranyozott, LITURGIA felirattal, a tábla dísztelen, barna. – A második példányban tulajdonosi bejegyzés nincs. Ötbordás 150×100 mm méretű fekete bőrkötése, a bélyegző felirata szerint, a „Gottenmayer könyvkötő műint. Budapest” munkája. Gerincfelirata: | Liturgia | sacrae | coenae. | Sárospatak | 1658. | – A harmadik példány korábban <Lit. 1098.> jelzettel, tábláján [Fazakas József] kézírásával: „A könyvkötéskor a körülvágásnál felül megcsonkult néhány levél. Egyébként teljes.” A 144×96 mm méretű félbőr kötés vízszintes gerincfelirata: UR VACSORAJANAK KI OSZTASABAN VALO REND. 1658.

¹³ Az idegen betűk hozzákeveredésére Medgyesi Pál Patakon nyomtatott prédikációinak csupán címlapjairól választottam ide néhány idézet szemléltetésül. Elvászójel (az itt látható, és nem a szokásos módon): könyhullat= fokban (*Sok jajjokban...*); In= fegeből (*Rab-szabadeto...*); gyuladoz (*Rohogó tűz...*). – Kötöjel (igekötő és ige összekapcsolásában): meg=olthassátok (*Ezékias kir. Hitü. Avagy Hit-ostroma...*); Fel=gerjedt; meg=eméltzi; fel=gyujtja (*Rohogó tűz...*); Borosjenöt=is (*Magyarok Hatodik Jajja...*). – Antikva és kurzív keveredése: MUNKACSNAL (*Igaz Magyar-Nep Negyedik Jajja...*); (oh nagy Iften!); modjára; jöhető; firatja, firattatja (*Ötödik Jaj és Siralom...*).

dése, vagy egyes megoldások következtelensége.¹⁴ (Ne feledjük az állandó török veszélyt, erről elég szó esett Medgyesi Pál prédikációjában.) Patak ekkori nyomdászának, Rosnyai Jánosnak nem lehettek mindenkor szétválogatva a betűi. Volt elég kastája, de ezek mintegy harmada számára nem volt hely a tipográfiában, ezeket a könyvtárban őrizték.¹⁵ Az is valószínű, hogy defektusos betűi pótlására nem volt módja.¹⁶ Szedésében nem ritkák az idegen betűalakok. A kurzív szövegben háromféle kurrens *v* és *z* következik találomra. Egyazon szóban is lehet kétféle *z*. Ugyanez megesik *β* és *lz*, *ff* és *fs* (sőt *β*) kötetlen váltakozásában. Az antikva kurrens szövegben kurzív *j*, *?*, *!* és *:* is felbukkan, de ennek fordítottja sem ritka; kurzívban *!*, *:* és *?* teljesen rendszertelenül előfordul. Például a verzálban is keveredik – bár valamivel ritkábban – *U*, *V* és *U*. Elvlasztó jelül vagy kötőjelként – és ferde vagy vízszintes = egyaránt használatos.¹⁷ Ezek a vonások nem tartoznak a gondosan szedett és szép könyv ismérvei közé. A kutatásnak ebből annyi haszna van, hogy az ilyen nyomtatványban óhatatlanul és gyakrabban felbukkannak egyes apró eltérések, ez által tisztázható, hogy lehet-e szó egyetlen szedés két változatáról (részbeni újrasedésről), vagy pedig megállapítható-e a teljes szöveg újrasedése.

A két eltérő kiadást így különböztetem meg:

Ⓐ változat a Sárospatakon őrzött, valamint az Országos Széchényi Könyvtár első és második példánya; – ezt vélem korábbiak, illetve első kiadásnak;

Ⓑ változat az Országos Széchényi Könyvtár harmadik példánya; – ezt vélem későbbinek, illetve változatlan szövegű újrasedésnek vagy második kiadásnak.

Két aprócska eltérés már a címlapon felfedezhető. A cífrák szegélyezte címszöveg alatt, a legelső sorban egy fél arabeszk, jobbra a legszélső, nem azonos helyzetben van. Ⓐ: megfordult; Ⓑ: helyes. Ugyanakkor az impresszum két sora mellett is más a szegélyező arabeszkek elrendezése; Ⓑ: a mandula alakot formáló száracskák között kis nyílás van, Ⓐ: nincs.

Az ajánlás végén a záródísz a szövegtől Ⓐ: 11 mm, Ⓑ: 15 mm távolságra van. A kötetke végén a záródísz (olaszkorsó) a VÉGE szó alatt szintén nem egyforma távolságra van a szövegtől, Ⓐ: 9 mm, illetve Ⓑ: 12 mm.

Egy lap szövegében olyan egyezést találtam a két változat között, amely némi óvatosságra int. Mindenütt (kurzívban is) csupán ő használatos Patakon, csupán egyetlen alkalommal van ő Ⓐ és Ⓑ szövegében: „Az Vr az ő Lelke által...” mondatban (31). Rosnyai nyomtatványában az ő igen ritkán található, mint (hibásan) a „Külön ülő keresztyén” e mondatában: „Nőét-is eleget guggolá az el-veszett világ”¹⁸, vagy a böjti prédikációk végéhez ragasztott könyörgés elején: „el-töröllöd”.¹⁹ Nem sikerült másutt rábukkannom *β* helyett *f*; betűre, ez csupán itt fordul elő az agenda mindkét

¹⁴ Összehasonlításként átvizsgáltam az RMNy 2487, 2549, 2604, valamint egy Medgyesi műveit tartalmazó kolligátum szövegeit (RMK I 934 + I 960). Ezekben Medgyesi helyesírásának ingadozására és alakulására számos példa kínálkozik, amelyek a pataki agenda két kiadásának lapjain is általánosak.

¹⁵ 29 pár volt a nyomdában, 14 a Református Kollégiumban. TAKÁCS Béla: *Comenius sárospataki nyomdája...* 35.

¹⁶ A Harsányi István által közölt későbbi leltárakban is találunk „hijjával vagyon”, „confusa”, és „sok hijjával van. Ugymint nintsen a B. F. H. J. O. T. X. Y. Z. V.” megjegyzéseket. Vö. TAKÁCS Béla: *Comenius sárospataki nyomdája...* 108–109.

¹⁷ Szemléletes ez a ferde = például Czeglédi István hitvitázó művének címlapján a PAJ=TARSI SZO=BESZEDE szavakban (RMK I 946).

¹⁸ Ez a *Hatodik Böjt napi Prædicatio*. Sárospatak, 1657. 30 (RMK I 923).

¹⁹ *Ötödik jajj és siralom...* Sárospatak, 1658. 44.

kiadásában ezen a lapon. Ezt az utóbbi szükségmegoldást – mert nem volt öntőműszere – Huszár Gálnál találjuk (Komjáti graduál, 1574).

A pataki ágenda első kiadásának szedése valamely részében együtt maradhatott volna Rosnyai nyomdájában, bár a régieknél nem volt szokásos a szedés állva hagyása. De egy ötfves kötetke terjedelme és betűigénye eltérpül például a szintén 12° formátumban nyomtatott Tokaj-Tarcali hitvallás 33 ½ vagy a Buzinkai logikája 29 ½ íves terjedelméhez képest. Maradhatott volna valamennyi a korábbi szedésből akkor is, ha az első után a második kiadás nyomtatása hamarosan sürgőssé vált. Erre nincs adatunk. Az sem volt szokás, hogy átmenjenek egész sorokat újraszédéskor. Talán mégis történt valami ilyesmi? Találgatásokra azért kényszerülök, illetve az β helyett f ; ugyanazon szóban előfordulását nem hagyhatom említés nélkül. Ilyen egyszeri és jellegzetes egyezés nem magyarázható meg tökéletesen azzal, hogy a szedő gépiesen dolgozott. A kötetke egészében azt mutatja, hogy az ékezésbeli különbségek, javítások vagy sajtóhibák a teljes kötetben mintegy véletlenül szóródnak, nem sikerült megállapítanom, hogy bármelyik íven kétségtelesen azonos, másutt meg végig eltérő megoldásokkal találkozunk. Mindezekkel együtt vélem az \textcircled{A} és \textcircled{B} változatot első illetve második kiadásnak.

A szavak végén szokásos betűalakok között vannak hosszú szeriffel és a nélkül formáltak (például e -, m -, n -, t -). Ahol a sorban nem alkalmazta a szó elválasztását a nyomdász, ott az őr ezekkel töltötte ki. A kétféle formájú betű keveredik \textcircled{A} és \textcircled{B} szövegében, ezt nem tudom reprodukálni. Egy helyen a 'Pohárt-is' szó nagy kezdőbetűjének bal oldalt nyúlánya van \textcircled{A} szövegében²⁰, \textcircled{B} szövegében nincs (ez az 5. lapon a legelső sor kezdőszava).

A kiadványban igen gyakori jelenség az antikvába keveredett kurzív j , illetve a kurzívban fölbukkanó antikva j . A sok példa közül néhányat választottam \textcircled{A} ~ \textcircled{B} sorrendben): akarja ~ akarja (4); nyujcsa ~ nyujcsa (8); *ju/sit* ~ *ju/sit* (9); Bejte ~ Bejte (10); fejeiben ~ fejeiben (10); Módját ~ Módját (10); jó ~ jó (12).

Szintén elegendő néhány példa a tömegesen használt kétféle kötőjel eltéréseiből is: hálá-adással ~ hálá=adással (39); meg-bocsátom ~ meg=bocsátom (43); Aldjon-meg ~ Aldjon=meg (59).

Szükségtelen volna példákat válogatnom a : ? ! írásjelek eltérő használatából, mert van elegendő szemléletesebb példánk a két változat azonosságának vagy különbözőségének eldöntésére.

Az második kiadás szövege sorról sorra követi az elsőét. Elvéve tapasztalható némi eltolódás, de csak töredékszó helyett teljes szó vagy több szótag kerül át másik sorba néhányszor. Soreltolódás nincs egyetlen lapon sem. Például egyik lapon kötőjellel kapcsol egy szót \textcircled{A} az utolsó előtt sor végén: s -, az utolsó sort így kezdi: több. \textcircled{B} nem használ kötőjelet, a kötőszót is átviszi, így kezdi a legelső sort a második kiadás: s' több (10). Egy ízben \textcircled{A} elválasztja a Bol-lyon szót, \textcircled{B} átviszi a következő sorba: Bollyon (31).

²⁰ Úgy látszik, ezt a kezdőbetűt ritkábban használta a nyomdász. Több helyen megtalálható a 12° pataki kiadványokban, így Buzinkai logikájában (*Institutionum dialecticarum libri dvo...* Patakini, MDCLIX. RMK II 938) például a Perficientes (77), Proportio (208), Precamur (311), Possibile (383), Propositio (416) és Primarius (460) szóban. Nem találtam a II. Helvét Hitvallás két nyelvű kiadásában (RMNy 2549), holott az *A, Æ, B, D, F, M, R* stb. kezdőbetűkből is van a nyomdának egy díszesebb alakja, amelyet szintén találok meg Rosnyai. De megvan nagyobb fokozatban ez a kezdőbetű például a Medgyesi prédikációinak 4° kiadásában a 'Pataki' szóban (a *Rab-szabadetó...* címlapján), vagy a 'Prædikállotta' szóban (*Ötödik jaj*, címlap).

A 11/12. lap a helyes custos és hibás/helyes folytatás példáját kínálja. ①: aján- ②: aján-, – ellenben a következő lap tetején az első szó ①: dékuvaknak ②: ajándékuvaknak. A lap tetején ① lefelelte a szó elejét, de ② ezt javította.

Egy ízben hibásan í található az ① szövegében, ezt ② helyesbitette: *ihol* ~ *ihol* (14).²¹

② többször javította az ① szövegének sajtóhibáit, pótolta a hiányzó ékezeteket (a hibás és javított szóalakok mindig ① ~ ② sorrendben következnek, és a szöveget követi a kurzíválás is): *buzgosággal* ~ *buzgósággal* (29); *éz* ~ *ez* (29); *kézdéd* ~ *kezded* (22); *kőlön* ~ *külön* (17); *Mágyar* ~ *Magyar* (10); *nékié* ~ *nékie* (26); *nevézendő* ~ *nevezendő* (18); *parantsolatokkal* ~ *parantsolatokkal* (21); *Vegyetek, Egyétek, Igyatok* ~ *Vegyétek, Egyétek, Igyátek* (21); *vejedő* ~ *vewendő* (19); *vocsorált* ~ *vacsorált* (9); *érdemért* ~ *érdeméért* (34).

① helyes szóalakjai nyomdahiásak ② szövegében: *adja* ~ *ádja* (24); *Egyházi* ~ *Eegyházi* (7); *és* ~ *és'* (31); *kegyes* ~ *kégyes* (45); *lelki* ~ *leki* (45); *Meg-aldáfról* ~ *Meg-adáfról* (7); *mértékünkhoz* ~ *mértékünkhoz* (4); *mienkel* ~ *miénkel* (10); *mindgyárt* ~ *mindyárt* (5); *Tányerra* ~ *Tányéra* (7); *ult.* ~ *utl* (7); *utánn* ~ *ütánn* (31).

Eltérő alakú ragok találhatóak néhányszor ① szövegében és ② szövegében, tehát *ű* ~ *ö*: *neméből* ~ *nemébül* (17); *Kenyérből* ~ *Kenyérbül* (17); *töllem* ~ *tülem* (19).

Eltérő ékezetek, betűalakok, szóalakok ① szövegében és ② szövegében nem ritkák: *ajándkúvakat* ~ *ajándékúvakat* (11); *a'* ~ *az* (31); *alat* ~ *alatt* (25); *áldott* ~ *áldot* (19, 56); *ártatlanlágával* ~ *ártatlanságával* (37); *bellő* ~ *belső* (53); *bizonfágot* ~ *bizony-ságot* (39); *buzgosággal* ~ *buzgósággal* (29); *ceremoniakért* ~ *ceremoniákért* (32); *egyeségben* ~ *egyefégben* (26); *el-keféttettem* ~ *el-kézféttettem* (14); *érdeméjért* ~ *érdeméért* (22); *erezheffem* ~ *érezheffem* (34); *erősfetéffék-meg* ~ *erősfetéfsék-meg* (45); *gyűlölféggimmel* ~ *gyűlölségimmal* (37); *holt* ~ *hólt* (34); *igazfágul* ~ *igazfágul* (26); *Isten* ~ *ISTEN* (26); *jokért* ~ *jókért* (33); *joval* ~ *jóval* (53); *Junii* ~ *Juny* (10); *kegyelmeféggiről* ~ *kegyelmességiről* (32); *keljen* ~ *kellyen* (22); *magafságát* ~ *magalfságát* (39); *Magoknak* ~ *magoknak* (10); *melyfege* ~ *mélyfege* (47); *modon* ~ *módon* (46); *nyavalás* ~ *nyavalvás* (34); *rám* ~ *rám* (52); *repettem* ~ *repétettem* (33); *βent* ~ *fzent* (13); *f-lelkedhez* *szoréthas* ~ *s-lelkedhez* *szoréthas* (21); *fzent* ~ *Szent* (31); *fzokat* ~ *fzókat* (46); *fzolgalodat* ~ *fzolgálotat* (34); *fzoljon* ~ *fzóljon* (43, 46); *fzollyon* ~ *fzóllyon* (46); *Szencséggel-való* ~ *Szentséggel-való* (47); *telépedheffem* ~ *telépedheffem* (52); *Tiszánn* ~ *Tiszán* (12); *tőredelmességel* ~ *tőredelméffeggel* (31); *Ur* ~ *Ur* (5); *valófágos* ~ *valofágos* (21); *volt* ~ *vólt* (42).

Néhány ízben a Medgyesi nyelvért jellemző és munkában található *-ét* alakú ige-kepző a ma használatos köznyelvi alakban tűnik föl (① *-é-*, ~ ② *-i-*; ennek a fordítottjára nincs példa; (Rosnyai nyelvjárása, vagy a sociusé, eltért a Medgyesietől): *erőfsécen meg* ~ *erőfficsen meg* (9); *meg-fefzétetik* ~ *meg-fefzittetik* (22); *Idvezétőnk* ~ *Idvezitőnk* (24); *fel-fzabadéttatásunk felől* ~ *fel-fzabadittatásunk felől* (31);

Különírás, egybeírás tekintetében csupán néhány helyen van különbség ① szövegében és ② szövegében: *halála által* ~ *halála által* (26); *mintha* ~ *mint ha* (10); *mivel-hogy* ~ *miivel hogy* (26); *ugymint* ~ *ugy mint* (24).

Néhányszor az is megtörténik, hogy ponttal rövidített szóalakot találunk, például: ① *Euangeliáltak*, és *Szent Pál* ~ ② *Evangeláltak*, és *Sz. Pál* (5).

Medgyesi Pál a maga Geleji Katona István gyakorlatát vitató helyesírási gyakorlatában eleinte nem használta az *-y* betűt, e helyett „horgas vonétással” jelölte

²¹ Ritkán előfordul más kiadványokban is ez a betűcsere, például: „néha meg-ínt” Medgyesi Rákóczi György felett mondott halotti beszédében: (*Erdély... hármás jajja... 30*).

a jésedést²² (‘ ~ y), későbbi munkáiban fokozatosan ő is a mai köznyelvi jelölést alkalmazta. ① -’ ~ ② -gy- : *frig’ed ~ frigyed* (47); *Veg’étek, eg’étek ~ Vegyétek, egyétek* (48). Az első kiadás elején több ilyen szóalakot találunk, majd ezek ritkulnak; a második kiadásban helyenként ez is módosul. A fordítottja, tehát -gy helyett -g’ nem fordul elő.

Ugyancsak megtaláljuk Medgyesi munkáiban az e korban általánosan (például Pázmánynál is) ingadozó -c/k használatát szó végén. Itt is vannak különbségek a két kiadásban, és bár ellenpéldákra is bukkanunk, a későbbi fázis inkább és aránylag jobban jellemzi a ②, mintsem az ① szövegét.

① szövegében szóvégi -c ~ ② szövegében szóvégi -k található némelykor: *adatatic ~ adatik* (8); *annac ~ annak* (7); *bocsátjuc ~ bocsátjuk; ezec ~ ezek; valjuc ~ valjuk* (6, 39); *Sacramentumnac ~ Sacramentumnak* (3). Ugyanez elvétve szó közepén is előfordul: *őröcké ~ örökké* (3); *szűkölködöckel ~ szűkölködőkkel* (32). Nem tudatos és következetes javításról van szó, ezt bizonyítja az, hogy ugyanakkor a betűcsere fordítottjával is találkozunk.

① szövegében szóvégi -k ~ ② szövegében szóvégi -c: *concludaltanak ~ concludaltanac* (10); *haragjának ~ haragjánac* (19); *Márk ~ Márc* (6); *melynek ~ melynec* (4); *nékünk ~ nekünc* (43); *utolsó Articulufunk ~ utolfo Articulufunc* (7).

① szövegében V ~ ② szövegében U és fordítva: *Euangelistak ~ Evangelistak* (5); *Uj ~ Vj* (31); *Ung ~ Vng* (10); *Ur ~ Vr* (3) (25); *Ur ~ UR* (26); *Urunk ~ Vrunck* (8); *Vr ~ UR* (31).

Ennyi példa elegendő annak szemléltetésére, hogy a korábbi szöveget gépiesen és betű szerint követte a későbbi újraszédéskor a nyomdász. Közben néhol elvettette a betűt, vagy nem is nagyon válogatta, ami az összekeveredett betűcsaládok közül a kezébe akadt, azt használta. Egyszóval a Patakon e tájban készült könyvekre általában jellemző apró eltérésekkel vagy pontatlanságokkal dolgozott. Többére javította az észrevett sajtóhibákat, de néhány újabbat is elkövetett vagy nem vett észre a korrigálás folyamán az egyébként teljesen változatlan szövegű és beosztású második kiadásban.

A példából látható, hogy ② szövegében (azaz a második kiadásban) néhányszor javítás történt; és Medgyesi által nem használt alakú rag (-*búl*, -*bűl*) meg képző (-*ít*) csak ebben található meg, ① szövegében (azaz az első kiadásban) nem. Főntebb ugyanezt említettem a -’ ~ -gy kicseréléséről. Ezek az apróságok döntik el, hogy a két szedésből melyik lehet korábbi, melyik későbbi. Az összes többi eltérés ugyanis vegyesen fordul elő.

Mikor és miért készülhetett a második kiadás? Az 1658. év (vége felé megjelent?) első kiadás után mindjárt az 1659. évben, azért, mert az első hamarosan elfogyott? Nem ismerjük a példány-

²² Az *Erdély s-egesz magyar nep... harmas jajja...* végén írja ezeket az errata után: „az y-nal én az régi Mag’ar Jráfnak állapotja fzerént, nem akarván élni, tsak horgas vonétáfsal jeg’zettem meg fenn, az nég’ lág’ betöket...” (84). E szakaszt hosszabban is, de átírva idézi TAKÁCS Béla: *Come-nius sárospataki nyomdája...* 52–54. Későbbi munkáiban Medgyesi, és például a prédikációi gyűjteményes kiadásaihoz írt előszavakban, nem folytatta ezt a helyesírási gyakorlatot. A pataki ágendában sem végig követi ezt; gyakori, hogy más helyesírási jellemzők is vegyesen bukkannak föl, az agenda előszavában sűrűbben, később csak elvétve. – Vö. még *Corpus grammaticorum linguae hungaricae veterum. A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig*. Kiad. TOLDY Ferenc. Pest, 1866. 708–712. – SZATHMÁRI István elsősorban Toldy közreadása nyomán jellemzi Medgyesinek a Geleji Katona helyesírási és nyelvhelyességi elveivel való polemizálását a *Decalogvs Politico-Ecclesiasticus...* (RMNy 2309) előszava alapján: *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Bp. 1968. 402–404.

számot. Tudjuk, hogy a hitvallást (amely háromszáz lapos könyvecske), valamint Medgyesinek a presbitériumról való húsz leveles rövid tanítását egyaránt ezer példányban nyomtatták.²³ Ha az ágendából is ennyi készült volna, biztosan nem fogyott volna el hamar. Nem tudjuk, hogyan történt az agenda elterjesztése. Szétszathatták az esperességek lelkészeinek bekötvé. Megvásárolhatták a lelkészek és érdeklődők krúdában és ki-ki tetszése szerint beköttette az ágendát (például üres levelekkel együtt). Lehetséges, hogy a fejedelemasszony szétküldte, és akkor biztosan a zempléni református nemesség is kapott belőle. Azt is gondolhatjuk, hogy csak az 1660. év folyamán ébredtek rá, hogy második kiadásra van szükség, mert kevés példányban jelent meg az első kiadás. Rossz hírek és aggodalmak (például a fejedelemasszony egészsége meg a török miatt) láthatták úgy, hogy ameddig még lehet, biztosítják, hogy később is legyen elég példány az ágendából. Jelenleg csupán találgatni tudunk – különféle elgondolások alapján –, a kérdés eldöntésére nincs közvetlenül felhasználható bizonyítékunk.²⁴

Van azonban egy gyanús adalék; ez az agenda második (változatlan) kiadásának létezésével egybecseng, legalább egyeztethető. 1898-ban Zoványi Jenő egyfelől ezt írta a Medgyesi Pálról szóló lexikoncikkében: „Részt vett a »Liturgia sacrae coenae« (Sárospatak, 1660.) szerkesztésében s az előszót is ő írta hozzá.”²⁵ Medgyesi munkáit időrendben sorolja, ezt az utóbbit külön említi a többiek után. Igaz, hogy másfelől a puritánizmusról szóló munkájában ettől eltérően nyilatkozott: „az 1658 ápr. 3.-a helyett 10.-én megnyílt sárospataki közzsínaton... immár végleg magokévá tették a Medgyesi-fogalmazta agendákat... Az eként hivatalossá vált »Liturgia sacrae coenae, azaz: Úr vacsorájának kiosztásában való rend és cselekedet« napvilágot látott még abban az évben”.²⁶ Lexikonának második és harmadik kiadásában mégis változatlanul azt találjuk, hogy az agenda 1660-ban jelent meg.²⁷ Forrásra nem hivatkozik. Valószínűleg levéltári kutatásaiból származott megnevezetlen értesülése. Talán egy kiadatlan könyvjegyzék adatát vette alapul, vagy valahol a korábbi szakirodalomban lappang olyan körülmény, amelyre véleményét alapozta, és amelyet a puritánokról frott tanulmányába nem dolgozott bele.

Támogatja Rápóti Pap Mihály (1627–post 1692) Bodrogkeresztúrról való menesztésének időpontja azt a feltételezést, hogy az új agenda bevezetése nem történt (nem is igen történhetett) azonnal, hanem az 1659. évben, illetve csak 1660-ban. A Medgyesiek reformját hevesen pártoló másik keresztúri lelkész, Debrétei Márton,²⁸ nyilatkozatának idejét ismerjük Rápóti naplójából:

²³ RMNy 2549 illetve 2487

²⁴ Lorántffy Zsuzsanna halála után többé Medgyesiről nem tudunk, halála éve és helye is bizonytalan.

²⁵ *Theologiai ismeretek tára, hazai és külföldi források alapján. II.* Szerk. ZOVÁNYI Jenő. Mező-túr, 1898. 370.

²⁶ *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban.* Bp. 1911. /A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadványai. 28./ 360. – Főntebb utaltam arra, hogy ekkor az egyházmegyék testületének vélekedésében hirtelen fordulat történt.

²⁷ „Ő szerkesztette s látta el előszóval a »Liturgia sacrae coenae« (Sárospatak, 1660.) c. munkát.” Zoványi Jenő cikkei a „Theologiai lexikon” részére a magyarországi protestantizmus történetéből. Kézirat gyanánt. Bp. 1940. 298. – Ugyanígy: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* 3. javított és bővített kiadás. Szerk. LADÁNYI Sándor. Bp. 1977. 398. – A Tolnai Dáliról és a Veréciről szóló cikkben ugyanakkor mindig Sárospatak, 1658. olvasható (1. kiad. 332, 383; 2. kiad. 488, 518; 3. kiad. 645, 684)! Valamilyen Medgyesi személyéhez és működéséhez fűződő adalék vagy gyanítás lehet Zoványi kétféle keltezésének az oka.

²⁸ Pataki diák volt: „Martinus Debretei. Anno 1637. die 10 Junii. Ductus Szanthainum ad officium Rectoratus Anno 1642. 29. Januarij.” HÖRCSIK Richárd: *A Sárospataki Református Kollégium diákjai 1617–1777.* Sárospatak, 1998. 67. – Tévesen olvasta és írta nevét Dobrici alakban Varga Lajos.

„A3 J[é]zus. C[h]ristus egyházának]. nem iga3 tagja a3 [olyan prédikátor] valamely a3 Patakj vege3es berint ñ el a3 Vr vac3orajaval. Luc. 6. v. 36.²⁹ A. 1659. 10. Septemb.” Rápóti előzőleg Tolnai Dáli János miatt kényszerült gyülekezetváltásra (Tarcalról, ahová egy időben választották őket, de természetesen az akadémikus Tolnai volt az első lelkész, elment Ibrányba).³⁰ Most az 1660. évi félközsinat eljárása után mindjárt máshol kellett befogadó egyházmegyét, illetve gyülekezetet találnia, mert a puritán többségű fraternitas nem tűrte el neki, hogy a korábbi zsinatokon a conformitas jegyében világiak által is megszavazott új ágendát elutasította. Naplójában ezt így írta le: „E3 formát en babonafnak ifmerven lenni, rea nem allottam, a3ert a3 öreg meltofágos Rako3i Györgyne Fejedelem AßBonnak el arulvan engem Debretei Collegam, Generalis lön Patakon 1660. 25. februar, kibem engem elő ranta Márthon Pap és ilyen vadolaft tön [:] Hogy c3ak egyedül én vagyok oka annak, hogy az Kereszturi Eccla ennek az viragh s3alnak melle nem al es azt be nem vette, mellyet hallvan, reménkedtem az ujságon kapdosó Predikátoroknak, hogy bocsássanak inquisitorokat ki és menjenek végére, de ad simplicem accusationem Martini Debretei ilyen deliberatomot c3inálának.

Mivel Rápóti Mihály az evangéliumi tudományt az ő folyásában meghátolta, annak okáért az mi társaságunkból menjen ki és keressen Predikátorságot magának.”³¹ Egy hónappal később kapott ajánló levelet a Bodrogkeresztúr községi elöljáróságától Rápóti Pap Mihály. Tornai Pap István esperes, majd püspök (1602–1665?) 1660. április 12-én kelt concessával befogadta a Tiszántúli egyházkerületbe, el is költözött Tiszadob gyülekezetébe április 27-én, és attól fogva a hajdúkerület helységekben lelkészkedett csaknem haláláig, legalább 1692-ig.

Az új szertartási rend elterjesztéséhez szükségét láthatták Medgyesiek, hogy az időközben elfogyott könyvecskét ismét kinyomtassák. A pataki agenda későbbi lenyomatáról (második, változatlan szövegű kiadásáról) most csak annyi látszik valószínűnek, hogy már vagy még 1659-ben, de talán inkább Lorántffy Zsuzsanna halála körüli időben próbálták véglegesíteni a szertartási rend nehezen elért törvényesítését, ennek érdekében a *Liturgia sacrae coenae* az 1660. esztendő tavaszán másodszor is napvilágot látott.

FEKETE CSABA

Ismeretlen Hermányi-kézirat. 2003 őszén egy eddig ismeretlen kézirat bukkant elő egy Czigány Géza antikvárius által Debrecenben vásárolt hagyatékból: Hermányi Dienes József jegyzőkönyve. A negyedréti, kissé sérült 18. századi kötésen még látható az eredeti minta. 212 több számozott lapot tartalmaz.

Az írás a meglévő autográfákkal összevetve kétségtelenül Hermányi Dienes József saját kézírása. Maga a szöveg is bizonyítja ezt a 129. lapon: „Udvarhelyi Oskolából El-Jötömben E' Vólt Commendatorium Néhai T. Szigeti György Professoromtól, nékem Hermányi D. Josef[ne]k.” Ezt a bejegyzést csak maga Hermányi tehette.

²⁹ Legyetec azért irgalmafoc mint az ti atyátokis irgalmas. – Talán inkább a 37. versre (is) gondol: Ne itéllyetec és nem itéltetec: Ne kárhoztallatoc és nem kárhoztattoc, megbotfállatoc, néktekis megbotfáltatic (a Vizsolyi Biblia szerint).

³⁰ DIENES Dénes: *i. h.* 71.

³¹ Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, Debrecen, Kézirattár R 540 – Az eredeti naplót idézem betű szerint; a VARGA Lajos által *Nánási emlékirat* címen közreadott részletek (Sárospataki Füzetek 1858–1859) nem mindenütt hűek. – Rápóti Pap Mihály türelmetlen száműzését megerősíti a Protocollum Dioecesis Zempleniensis (Sárospatak, Református Kollégium, Levéltár I. 3.) több zsinati és egyházlátogatási feljegyzése. Vö. DIENES Dénes: *i. m.* 71.

A kötet voltaképpen egy vegyes tartalmú jegyzőkönyvecske, benne minden akad, amivel az író abban az időben (1752 végén, 1753-ban) találkozott. A kritikai kiadással (*Hermányi Dienes József Szépprózai munkái*. Kiad. S. SÁRDI Margit, Bp., Akadémiai Kiadó–Balassi Kiadó, 1993.) összevetve láthatjuk, hogy erről készült az az ösmásolat, amiről a legtöbb másolatot, köztük a két nagy gyűjteményt, a gyulafelhérvárit (a kritikai kiadásban Gyfv) és a marosvásárhelyit (a kritikai kiadásban Mvh) másolták.

A kézirat tartalma:¹

1. 1–2. **Édes Posteritásim*. Végén dátum és aláírás: d. 27. Dec. 1752. Enyed. Hermányi József.
2. 3–19. *Clementis Divina Providentia Papae XI*. (latin)
3. 19–26. *Joh. Frickii annotationes in Bullam hanc A. 1719. Ulmae* (latin)
4. 27–41. *A N. Enyede [!] V. *Tractus' leg-régibb Protocolumából. 1752-ben*. (A továbbiakban: NVT)
5. 42. *Gubernium Commissiojának Copiája az Inneplésről. A. 1752*. Aláírása: *Adalbertus Somlyai*. (latin)
6. 42–43. NB. jelek alatt magyar nyelvű kommentár
7. 43–44. *T. Superintendens Borosnyai L. János Uram Levele Copiája. Marosvásárhely, 1751. 10. Oct.* (latin)
8. 44–45. *Summa propositionum Regiarum d. 10. Maj. an. 1751. in Diaeta Generali Posonii* (latin)
9. 45–50. *E' Walckneri Vienna a Turcis Obsessa A. 1683*.
10. 51–53. **Pasquillus, qui Posonii emanavit sub Diaeta 1751*. (latin)
11. 53–56. *Romae 1. Jul. 1751. Constitutio Pontificis Benedicti XIV. edita* (latin)
12. 56–62. *Copia Literar[um] Archiepiscopi Viennensis* (latin)
13. 62–63. Kommentár
14. 64. A' *Basileai Bibliákrol T. Professor Ajtai Ur[am] Czedola[ja]*
15. 64–96. *Anno 1752. ezen Esztendőbeli Novellákból* (újságok kivonata, magyar–latin)
16. 97. Csillag jelzéssel fél lapnyi szöveg, a helynevekből láthatóan a NVT folytatása)
17. 97–99. *A' *Székely Reformatusoknak Gravaminái et Postulatumi. A. 1643. d. 14. Jun.*
18. * 100. *Resolutio V. D. Ministrorum Orthodoxorum. 1643. d. 15. Jun.* A lap alján: A' *Több Resolutiok el-vesztenek a' mi Protocolumunkból*.
19. 100–112. NVT
20. 112–118. *Acta S. Synodi Generalis jussu et consensu Cels. et Clementissimi nostri Principis D. D. Michaelis Apafi*
21. 118–120. NVT
22. 121–129. *1752-ben az Agrippinai Novellákból való Excerpták* (újságok kivonata, magyar–latin)
23. 129–131. *Udvarhelyi Oskolából El-Jötömben E' Vólt Commendatoriam Néhai T. Szigeti György Professoromtól, nékem Hermányi D. Joseffnejk* (latin)
24. 131–153. *E' *Biographia <Illust. Com.> Nicolai Bethlen MS.* (a jelzett szavak tintája elmozdítva)
25. 153–155. **Carmen Nicolai Betlen ad Josephum Filium A. 1708. in Aug.* (latin)
26. 156. (egy bekezdésnyi érdekesség után) **Andreas Osiander* (latin–magyar)

¹ A csillaggal megjelölt részek a két nagy gyűjteményben, a Gyfv és Mvh jelűben is megvannak, csak nem ebben a sorrendben.

27. 157–161. *E' Schmeizelio Coronensi de Statu Eccl. Luther. Transyl. 1722. (latin–magyar)
 28. 161–174. *Isabella Királyné Diplomája (latin), egyházi följegyzések (magyar)
 29. 174–175. *Smeizel a' Templombeli musikárul
 30. 175–176. *A' Keresztelés Brassóban. A' Temetésről Brassóban
 31. 176–178. *Szász Püspökök Catalogusa
 32. 179–212. *Tofeus Mihály Reform. Püspökről, tréfás dolgok [Püspökök élete]

A kis szövegrészek nincsenek elkülönítve, csupán némelyik alá van húzva.

Az előkerült kézirat számos kérdést megválaszol vagy jobban megvilágít, amit a kritikai kiadás sajtó alá rendezésekor nem lehetett megnyugtatóan tisztázni, és – ami talán még értékesebb, mert ritkább információ – bepillantást enged a szerző alkotásmódjába. Ezek a pontok a következők:

- A kéziratból kiderül, hogy Hermányi állandóan írt. Úgy értem: állandóan. Mindent pugillárisba tett, amivel találkozott, az olvasott újságszövegeket, rendeleteket, zsinati döntéseket, jegyzőkönyveket, saját gondolatait. Napló módjára folyamatosan vezette, de egyetlen részét sem tekintette műalkotásnak. Az utókor által irodalmi műnek tartott *Nagyenyedi venerabilis tractus* szintén csak a tudomására jutott (éppen olvasott) apróságok kijegyzése.
- Hatalmas mennyiségű (másfélszáz kötetnyi) kéziratanyaga jórészt ilyen folyamatosan vezetett, vegyes tartalmú kötetekből állhatott. Elvesztük alighanem nem olyan nagy tragédia, mint a számuk sugallná.
- Ritkán fordul elő, hogy egy utólag előkerült kézirat a szövegkiadó kollacionáló munkáját veti próbára. Jelen anyagból a kritikai kiadás készítésekor két írást tekintettem szépirodalmi jellegűnek és közöltem, a *Nagyenyedi venerabilis tractus* és a *Püspökök életét*. Autográf kézirat hiányában a fennmaradt másolatokat vettem figyelembe, a *Nagyenyedi venerabilis tractus* esetében a gyulafehérvári és a marosvásárhelyi kéziratokat, a *Püspökök élete* esetében három leszármazási ágba tartozó öt kéziratot, főváltozatként a gyulafehérvári kéziratot követve. Most, az autográf kézirat előkerülte után az „Édes posteritásim” kezdetű bevezető szövegösszevetését végeztem el. Ez azt mutatja, hogy bárhol, ahol a gyulafehérvári másolat más szöveget adott, mint a többi, a gyulafehérvári őrizte meg Hermányi szövegét. Sajnos magam sem voltam elég bátor mindenütt a főváltozatot követni; addig is, míg az autográfiának kiadása születik, a szövegkiadás úgy olvasandó, hogy mindenütt a gyulafehérvári kézirat szövegét kell helyesnek tekinteni.
- A kiadáskor úgy véltem, a három másolatcsalád közvetlenül Hermányi összvegére megy vissza. Most látnunk kell: a kis szövegek igen nagy részét megőrző két nagy kézirateggyűttes, a gyulafehérvári és a marosvásárhelyi szövegeinek sorrendje azonos, de nem azonos Hermányiéval. Tehát volt egy ősmásolat, nevezzük alfának, amely közéjük illeszkedett.
- Az autográfiából kiderül, hogy a *Nagyenyedi venerabilis tractus* szövege jóval hosszabb, mint eddig tudhattuk, az ősmásoló csak annyit írt le belőle, amennyit az első helyen látott, a 27–41. lapokon, a többit nem.
- A Hermányival foglalkozó kutatók fölvetették, hogy a „Rövid Satyra” c. vers valamilyen módon helyet foglalt a Hermányi-művek kompozíciójában, legvalószínűbben úgy, hogy megelőzte az „Édes posteritásim” kezdetű előljáró beszédet és a püspökök életéről szóló munkát.² Az autográfia legfigyelemreméltóbb tanulsága az, hogy semmilyen módon nincs megkompo-

² KLANICZAY TIBOR: *Hermányi Dienes József ismeretlen munkája*. = ItK 1954. 58–62; GYENIS Vilmos: *Bod Péter és Hermányi Dienes József. Ismeretlen vitájuk a valóságábrázolásról*. = ItK 1970. 705–706.

nálva,³ az bizony csak jegyeztetés: a „Rövid Satyra” sehol nincs a könyvben, és semmilyen kompozícióhoz nem tartozott. Én magam a kritikai kiadás jegyzeteiben úgy véltem, a „Rövid Satyra” ugyan nem tartozott a kompozícióhoz, de „kétségtelenül” a *Püspökök élete* előszava volt az „Édes posteritásim” kezdetű előljáró beszéd. Nos, most már tudjuk: az „Édes posteritásim” sem tartozott a *Püspökök életéhez*, hanem az évi jegyzetkönyvet vezeti be.

- Az „Édes posteritásim” tehát nem a *Püspökök élete* előszava, hanem egy levél az utókorhoz, amiben a szerző csak megemlíti a *Püspökök életét*, amely eszerint előbb volt kész, mint a jegyzetkönyv élén a levél, de csak utóbb másolta be.
- Minthogy a kézirat előszava, amelyben utalást tesz a püspökök életéről szóló művére, 1752. dec. 27-én kelt, a *Püspökök élete* keletkezését 1752-re tehetjük az eddigi 1752–1759 közötti tágabb időhatár helyett.
- Ezzel megoldódott az az időrendi probléma, amely Bod Péter és Hermányi összeütközésének tárgyalását mindig is zavarta, hogy ti. Hermányi a *Püspökök élete* fölfogását ért bírálatra az „Édes posteritásim”-ban válaszolt, tehát a *Püspökök élete* megírása után, de az „Édes posteritásim” megírása előtt ütközött össze Boddal. (Ha az „Édes posteritásim” a *Püspökök élete* előszava volna, feloldhatatlan volna az ellentmondás, hogy a mű előszavában védekezik a művet ért bírálat ellen.)
- Drámai sejtésekre adott alkalmat az irodalomtörténészeknek, hogy a *Püspökök élete* minden fennmaradt másolatában van egy hiány, amelynek az eredetiben való meglétét jelzi minden másoló üres hely kihagyásával vagy „Hic/Hinc quaedam desunt” megjegyzéssel. Gyenis Vilmos azt föltételezte, hogy Bod Péter tépte ki Hermányi kéziratából Hermányi halála után. Nos, Hermányi autográfijában is van a megfelelő helyen egy kivágott lap. Itt a szöveg a kivágás előtt valamivel hosszabb, mint a másolatokban, de nincs is meg a folytatása: ebben a kéziratban az volt az utolsó levél, és a szöveg vége is megsemmisült a kivágással. Az alfa ösmásolat oldaltördelése más volt, nyilván kisebb formátumú, apróbetűs levelekből állt, és megőrizte a szöveg zárását. Azaz: x szövegrész megvan itt, de hiányzott az alfa másolatból; y szövegrész nincs meg sem itt, sem ott; z szövegrész nincs meg itt, de megmaradt a másolatokban.
- Az autográfijában a megmaradt rész Bethlen Kata három cliensével végződik. Ez volt az, amit valaki megsemmisített. Bárki volt az, mindkét kéziratpéldány, ez és az ún. alfa is a kezében volt. Így aztán igazán nem tudok elképzelni olyan helyzetet, hogy mindkét példányból Bod Péter vágta volna ki, mint azt Gyenis Vilmos föltételezte: ezt leginkább mégiscsak Hermányi tehetta meg.⁴

Az autográf kézirat Czigány Géza tulajdonában van, s kiadásra vár.

S. SÁRDI MARGIT

³ Az elmúlt évtized szövegkiadói munkái nyomán fölöttebb kezdek kételkedni abban, mennyire jogos a korszak írásait műalkotásoknak tekintenünk a szó mai értelmében, hiszen egyre több helyütt látom: a szerzők nem komponálták meg műveiket, hanem csak jegyeztettek, s abból mások vagy ők maguk alkalmoszerűen készítettek egy-egy „alkotást”. Ezt tudjuk Bethlen Katáról, Koháry Istvánról; most, íme, Hermányi esetében is kiderült, hogy életművében az „alkotás” határai igen csak elmosódtak.

⁴ Erre a föltételezésre jutottam a Bod Péter-konferencián (2002. február 22–23.) elmondott előadásomban (*Püspökéletrajzok és Bod Péter emberábrázolása*. Sajtó alatt.), még e kézirat ismerete nélkül.

Karacs Ferenc metszetei a Buda és Pest közötti állóhíd tervéhez. Karacs Ferenc térképmezői tevékenységével a közelmúltban Rózsa György foglalkozott,¹ rézmetszeteit a korabeli sajtó tükrében pedig Foghtűy Krisztina vette számba. Megállapítása szerint: „A kutatók alig foglalkoztak könyvillusztrátori tevékenységével, és szinte teljesen ismeretlen Karacs és a korabeli magyar sajtó kapcsolata is.”² Foghtűy Karacs Ferenc tanárának, Dugonics Andrásnak műveihez készített illusztrációt említi meg, ill. Virág Benedek Horatius fordításához készített Horatius portréjára, valamint Pethe Ferencnek *Nemzeti Gazda* c. művében megjelent mezőgazdasági eszközökről készített metszeteire utal, mint könyvillusztrációkra.³ Karacs Ferenc metszeteinek bibliográfiája⁴ sem említi azt a két metszetet, amelyek Győry Sándor: *A Buda 's Pest közt építendő álló hidról* c., 1832-ben kiadott munkájának illusztrációs táblái.

A Budapesti Hídegyesület 1832-ben felhívást tett közzé a Buda és Pest között felépítendő híd tervének készítésére, és az építkezés anyagi feltételeinek biztosítási módjára tett javaslatok ismeretetésére. 1832 őszén több javaslat mellett Győry Sándor mérnök, a Duna felmérés volt főépítészeti igazgatója, az Akadémia rendes tagja könyv formájában megjelentetett tanulmányban tette közzé véleményét,⁵ amelyet Estergami K. Beimel József nyomtatott ki.⁶ Győry Sándor elképzeléseit két rajzmelléklet illusztrálta. Ezek metszője volt Karacs Ferenc.

Karacs Ferenc (1770–1838) közismert személyisége volt a 19. század eleji Pest szellemi életének, rézmetszői tevékenységének elismertsége és tematikai sokrétűsége⁷ pedig eléggé indokolja, és nem kíván további bizonyítékot arra, hogy miért őt választotta akár a szerző, akár a nyomdász a kiadvány mellékleteinek megalkotására.

170 éve annak, hogy 1834 decemberében Széchenyi István és a hídeszme támogatóinak kétévi kemény küzdelme után az országgyűlésen megkezdődhetett a Buda és Pest közötti állóhídról szóló törvényjavaslat tárgyalása. A hidépítés történeti előzményeit, az előkészítő munkálatokat, az 1836. XXVI., a hídról szóló törvénycikk elfogadásáig vezető éles politikai és gazdasági küzdelmeket részletesen ismertette Viszota Gyula: *A Széchenyi-híd története az 1836 : XXVI. t. c. megalkotásáig* c. 1935-ben megjelent munkájában.

Viszota röviden foglalkozott a Hídegyesület felhívására beérkezett javaslatok között Győry Sándor könyvével is. Értékelése szerint: „A mű érdekes szakmunka.”⁸ Győry Sándor (1795 – 1870) mint akadémikus⁹ sokat tett a magyar matematikai szaknyelv kialakításáért, de könyve

¹ RÓZSA György: *A kartográfus Lipszky János és rézmetszői, Karacs és Prixner*. = Művészet-történeti Értesítő 2000. 310–314.

² FOGHTŰY Krisztina: *Karacs Ferenc rézmetsző tevékenysége a korabeli sajtó tükrében*. = MKSz 2000. 95.

³ Uo. 95–98.

⁴ LÁSZLÓ Géza: *Karacs Ferenc (1770 – 1838)*. Annotált személyi bibliográfia. = Studia Cartologica 1979.

⁵ VISZOTA Gyula: *A Széchenyi – Lánchíd története az 1836 : XXVI. t. c. megalkotásáig*. (Az eszme megpendítésének százéves évfordulója alkalmából.) Bp. 1935. 42–45, 56–57.

⁶ *Könyv-, és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig*. Összeáll. KOVÁCS Máté. Bp. 1963. 383. – Beimel József Rudnay Sándor prímás kérésére létesített nyomdát Esztergomban, hogy a Nagyszombatból 1820-ban visszaköltöző érsekség nyomdai igényeit ellássa. L. TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ Éva: *Esztergom nyomdászata 1763–1849*. = *Annales Strigonienses* 1988. 248 sqq.

⁷ PATAKI Dénes: *A rézmetszés története a XVI. századtól 1850-ig*. Bp. 1951. 147–152.

⁸ VISZOTA Gyula: *i. m.* 57.

⁹ MARKÓ László szócikke. In: *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2002*. Bp. 2003. I. 451. SZINYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. IV. Bp. 1896. 113–115.

a mai – különösen a nem szakember – olvasó számára szabatosan nehezen foglalható össze. Ezért Viszota Gyula alapján idézzük Györy Sándor munkájának ismertetését.

„Györy olyan hidat akart, amely anyagi és erkölcsi tekintetben a legnagyobb hasznot hajtja, a legalkalmasabb legyen és méltó a nemzethez, amelyet a Hídegyesület is akar. Szerinte az állóhidat csak a Dunának legalább Buda és Pest közti előleges szabályozása után lehet felépíteni. Közli erre vonatkozólag a vízépítés tudományának legfontosabb okföit és *pontos szép rajzokat is mellékel.* (Kiemelés tőlem K. K.) Kiinduló pontja az, hogy a Margitsziget déli csúcsától a Gellért hegyi szűkületig a Dunát 150 öltre kell összeszűkíteni és a folyam vizét a promontori ágba kell szorítani. Így a pesti oldalon a part lényegesen (97.542 ölnyi területtel) bővülne, ha ezt ölenként 40 forintjával eladják, hozzávetőleg 3.900.000 frt. a nyereség, amely összegből a híd felépíthető. A kő-, fa-, és lánchíd közül a lánchíd mellett foglal állást, majd kifejti, hogy az újabb angol példák alapján Buda és Pest közt ily híd lehet építeni és az összes fajták közt a lánchíd a legolcsóbb. A híd helyének Pesten a Deronház felett a budai város-kút iránya volna a legcélszerűbb. Itt háromféle híd lehetne építeni: 1. egy íves a két parton lévő oszloppal (Navier francia mérnök hídjának mintájára), 2. a két parttól 30 ölnyire épített lánctartó oszlopokon nyugvót Clark angol mérnök hammersmithi hídjának mintájára és 3. a Duna közepén épített egy oszloposat, Brunel hídjának mintájára. Györy ez utóbbit ajánlja és véleménye szerint ily híd 2 millió ezüst frtba kerülne.”¹⁰

Karacs Ferenc metszetei a fentiekhez készült ábrák. Az első táblán a Duna helyszínrajzát, a híd áradás elleni védelmében kívánatos vízmeder ábráit, valamint a lánchíd működésének elvét bemutató rajzok között Navier Szajna hídjának és Th. Clark hammersmithi hídjának képét helyezte el. Mérete 530×355 mm. Jelzése lent, jobb oldalon: „Karacs metsz. Pesten.” Ez a 10 megszámozott ábra a szöveg 1–13. §-ában tárgyalt problémákat szemlélteti. A második tábla a Györy által legmegfelelőbbnek tartott híd terve. Brunel hídtervének mintájára a Duna közepén egy oszlopon nyugvó híd rajza és alaprajza. Mérete: 650×280 mm. Felirat közepén fent: „A javasolt híd formája.” Jelzése lent, jobb oldalon: „Karacs metsz. Pesten.” Györy a tanulmány 14. §-ában fejtette ki elgondolását. A metszetből a felső részen látható hídképet közölte Viszota, minden hivatkozás nélkül, hagyva az alaprajzot és a feliratot.¹¹

Györy tervét Széchenyi nagy valószínűséggel már csak angliai útja után (1832. aug. 16.–nov. 24.) ismerte meg. A Hídegyesület a felhívást 1832. jún. 14. után tette közzé.¹²

Györy Sándor könyvét pedig 1832 második felében küldte el az egyesületnek.¹³ A *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1833. márc. 9-i számában jelent meg róla ismertetés L. F. szignóval. A cikkíró az építési költségek előteremtésének nehézségei miatt szinte kivitelezhetetlennek tartja a hídépítést. Ennek tudatában dicséri Györy munkáját „... közhasznú esmereteket magában foglaló értekezése minden esetben betsülni való.”¹⁴ „Felette sok jó s követésre méltó van abban,” – je-

¹⁰ VISZOTA Gyula: *i. m.* 57.

¹¹ Uo.

¹² Uo. 41–42.

¹³ Uo. 56.

¹⁴ Hazai 's Külföldi Tudósítások 1833. 20. sz. 154.

gyezte meg Széchenyi angliai útja után készített jelentésében.¹⁵ Viszota ezt így fogalmazta meg: „Érdekes találkozása a véletlennek, hogy Széchenyi angliai útjából Clarknak hasonló három tervrajzát hozta magával.”¹⁶

Széchenyi ellenvetései György elképzeléseinek elsősorban az építés anyagi fedezetének biztosításával kapcsolatosak. Kétkedett abban, hogy György mederkiszárítási terve jelentős bevételt biztosítsa a híd felépítéséhez. De nem tartotta indokoltnak az előzetes Duna-szabályozást sem.¹⁷ Széchenyi meggyőződése: „... senkire se bizzassék a hídépítésnek mechanikai vezérlése, ki valami neveztesb, s a felállítandó tárgyhoz hasonló munkát nem vitt még végbe; ... – akkor valóban szinte seholy egybeütt mint Britanniában és szövetséges Amerikában kell keresni mestereket;”¹⁸ Valójában György terve még inkább megerősítette Széchenyit a lánchíd formában, az angliai hídépítők meghívásának szükségességében.¹⁹ Széchenyi terveiben a hídépítés összekapcsolódott a közteher-viselés társadalomformáló politikai gondolatával is. Ezek az indokai annak, hogy György nevével a későbbiben nem találkozunk a Lánchíd építési terveivel kapcsolatban.

A Buda és Pest közötti állóhíd, a Lánchíd szinte azonossá vált Széchenyi Istvánnal, hiszen nélküle nem épült volna fel. Ezt Viszota a következőkkel magyarázza:

„Igaz, Széchenyi előtt is szó volt az állandó hídról, de a szó elhangzott, a hídból ellenben semmi sem lett. Nem sikerülhetett, mert a két városban a Duna partjai, medre, folyása stb. tudományosan nem volt feldolgozva, s így senki nem tudta eloszlatni az áradástól való aggodalmat, mert nem volt arra rátermett művésznünk ... aki megfelelő tervvel lelkesedést tudott volna kelteni, továbbá, mert a pénzügyi és politikai akadályokat senki sem tudta leküzdeni. Ezen gátló körülmények elenyészletére olyan férfi kellett, aki egyéniségével, erélyével, kitartásával és tudásával hatni tud kortársaira és érzéke van a technikai alkotások iránt. Ez a férfi Széchenyi István volt.”²⁰

Viszota Gyula Széchenyi István tevékenységére összpontosítva, sajnos nem tartotta fontosnak, hogy a György könyvéhez mellékelte „pontos szép rajzokat” is ismertesse, vagy legalább megemlítsen a metsző nevét. A Lánchíd építéstörténetével foglalkozó későbbi kutatók pedig György munkáját nem vették kézbe, mert elsősorban a már felépített Lánchíddhoz készült tervrajzokat, Th. Clark három és G. Rennie négy tervváltozatát tanulmányozták.²¹ Ezért nem találkoztak Karacs Ferenc metszeteivel.

KÖRMENDY KINGA

¹⁵ Gróf ANDRÁSY György és Gróf SZÉCHENYI Istvánnak a' budapesti hid-egyesülethez irányzott jelentése midőn külföldről vissztérének. Pozsony, 1833. 108. Németül: *Bericht der Grafen – an den Ofner Pesther Briicken- Verein nach ihrer Rückkehr vom Auslande*. Übers.v. Michael v. PAZIAZI. Pressburg, 1833. (A továbbiakban: Híd-jelentés)

¹⁶ VISZOTA Gyula: i. m. 57.

¹⁷ Híd-jelentés. 108–109.

¹⁸ Uo. 112–113.

¹⁹ Vö. HOLLÓ Szilvia Andrea: *Széchenyi szerepe az ötlettől a hídtörvényig*. In: *A Széchenyi-Lánchíd és Clark Ádám*. Bp. 1999. 25–26. /A város arcai./

²⁰ VISZOTA Gyula: i. m. 28.

²¹ BIBÓ István: *A Lánchíd mint építészeti alkotás*. In: *A Széchenyi-Lánchíd és Clark Ádám*. i. m. 157.

Az első magyarországi vend nyelvű kiadvány. A szlovén irodalomtörténet jól ismeri azt a nyomtatványt, amely magyar vonatkozásai ellenére nem szerepel a hazai bibliográfiai irodalomban. A lutheri Kiskáté 1715-ben Halléban Andreas Zeitlernél megjelent fordításáról van szó:

MALI / KATECHISMUS, / touje tou / krátki návuk vöre kerschánszke / dávno nigda, po / D. LUTHER MARTONNI / z svétoga píszma vkúp zebraáni ino / za droune Deczé volo szpizsani. / zdai pak / NA SZLOVENSZKI JEZIK / preloseni. / FINNI vitéz christus / ta nebeszka virtus / gda bou szodecz justus, / nebo ZEMLO mourje c pro o. / i kai vu nyih boude / vsze doli po TERE. / Stámpano v Saxonii v Meszti HALLA / ime-núvanom / po / ZEITLER ANDRASI. / Annò 1715. 12r 48 l.¹

A szerző neve a FINNI ZEMLO TERE anagrammát megfejtve: Temlin Ferenzio. Francè Kidrič² úgy tudja, hogy ő a Csendlak (Tišina) melletti Véghelyről (Krajna) származik, az egykori Vas vármegye muraszombati járásából. Temlin hallei tartózkodásának nyomait – az adatok pontosabb közlése nélkül – Dmitrij Tschizewskij³ fedezte fel: valóban, a muraszombati Franciscus Temlin 1714. október 15-én iratkozott be a hallei, 1715. augusztus 9-én a wittenbergi egyetemre. Az irat előszavának aláírójában: „Cultor Jurium et Philosophiae” (9) így Temlint sejtethetjük, míg az utolsó lapon álló betűk: „B. B. H.” (48) valószínűleg nem monogramként, hanem doxológiaként oldhatók fel. Az adataink szerint laikus Temlinről csak családneve alapján feltételezhetjük, hogy rokonságban állt az orvos Temlin Mátyással,⁴ az ugyancsak muraszombati származású nagyvázsonyi, majd kövágórsi lelkész Temlin Balázssal, s az anyja, Temlin Éva után Temlin Miklósként is emlegetett nagyszokolyi lelkész Ratkóczy Miklóssal.

Már Ivan Grafenauer⁵ felismerte, hogy a délszláv nyelvű káté a Torkos András-féle ún. Györi katekizmus⁶ fordítása. A fordítás magyar nyelvű forrásáról tanúskodnak a szövegben található ungarizmusok is. A fordítás nyelve egyébként nem egyszerűen szlovénként, hanem a dunántúli evangélikus vendek által beszélt, az itteni horvátok nyelvéhez is közelálló dialektusként határozható meg,⁷ amely nyelv irodalmivá válásának éppen ez a katekizmus az első önálló nyomtatott emléke.

A nyomda összefüggésében meg kell említeni, hogy Andreas Zeitler ugyanebben az időben magyar nyelvű kiadványokon is dolgozott: 1713-ban jelent meg nála Bél Mátyás fordításában Johann Anastasius Freylinghausen *Compendiuma*⁸ és Wagner György gyászverse Georg Grundel halálára,⁹

¹ Leírja a hallei Hauptbibliothek der Frankeschen Stiftungen 65 G 14 jelzetű kolligátumában található példány után: MIETZSCHKE, Alfred: *Heinrich Milde. Ein Beitrag zur Geschichte der slavischen Studien in Halle*. Halle, 1941. 32–33.

² KIDRIČ, Francè: *Zgodovina slovenskega slovstva*. Ljubljana, 1929–1938. 115.

³ TSCHIZEWSKIJ, Dmitrij: *Der Kreis August Hermann Franckes in Halle und seine slavistischen Studien*. = Zeitschrift für slavische Philologie (16.) 1939. 16–68, 153–157; 22.

⁴ SZINYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. XIV. Bp. 1914. 12.

⁵ GRAFENAUER, Ivan: *Kratka zgodovina slovenskega slovstva*. 2. kiad. Ljubljana, 1920. 94.

⁶ Halle, Orbán, 1709. RMK I. 1758.

⁷ WINTER, Eduard: *Die Pflege der west- und südslawischen Sprachen in Halle im 18. Jahrhundert*. Berlin, 1954. 161–163. A szóban forgó nyelvre Winter a „Wasserkroatisch” terminust használja (SCHAFFARIK, Paul Josef nyomán: *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten*. H. n. 1826. 265).

⁸ PETRIK I. 832.

⁹ CSEPREGI Zoltán: *Magyar pietizmus 1700–1756*. Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez. Bp. 2000. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 36./ 84. 3. j.

1715-ben pedig Gerengel Simon népszerű *Summája*.¹⁰ Zeitler egyébként apósa volt az RMK-kiadványairól számon tartott, magyar származású, ugyancsak hallei nyomdász Orbán Istvánnak, aki többek között a délszláv fordítás forrásául szolgáló Győri katekizmust jelentette meg.¹¹ Az egy időben ugyanott megjelent magyar és vend nyelvű nyomtatványok közötti kapcsolatot hangsúlyozza a *Mali katechismus* jellegzetesen magyaros helyesírása is.

Temlin Ferencről és katekizmusáról abból a sajnos keltezetlen levélből nyerhetők további információk, amely a Francke-hagyaték Berlinben őrzött részében maradt fenn. Ebben az 1715-re datálható levélben Temlin, miután leírja szülőföldje földrajzi fekvését, s panaszkodik a vendeknek a lelki dolgokban tanúsított tájékozatlanságára (amely az anyanyelvükön írott könyvek, s általában a saját értelmiség hiányára vezethető vissza), beszámol készülő katekizmusáról, s kiadásához a hallei professzoroktól kér anyagi támogatást.¹² Hogy ez a kérés nem talált süket fülekre, arról maga a nyomtatvány megjelenése tanúskodik.

A halleiek jóindulatában bizonyára szerepet játszott, hogy nem sokkal korábban, 1713. május 16-án ajánlotta be náluk a szintén Vas megyei teológushallgató, Gál Benedek diáktársát, a „horvát” (!) anyanyelvű felsőlendvai Lendvay Györgyöt azzal az érveléssel, hogy ennek földije nyelvi

¹⁰ PETRIK I. 888.

¹¹ CSEPREGI, Zoltán: *Die Beziehungen ungarischer Pietisten zur Halleschen Druckerei Orban*. In: DONNERT, E. (ed.): *Europa in der Frühen Neuzeit*. Festschrift für Günter Mühlhpfordt. Bd. 3. Aufbruch zur Moderne. Köln, 1997. 613–618. CSEPREGI: *i. m.* 2000. 31–33.

¹² Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz, Francke Nachlass, Kapsel 27. 4:4. Eredeti:

Excellentissimi, plurimum reverendi, clarissimi atque doctissimi domini, domini patres in Christo colendissimi, observandissimi!

Non dubito, viri excellentissimi, omnes vestras operas, labores et fatigia eo tendere, quomodo ecclesia Dei militans in his terris tutior conservari et conservata amplior reddi atque maius indies incrementum in rebus spiritualibus summere et possit et debeat. Hinc non doctoribus aut populi senioribus, multo minus vobis, viri Dei, verum propriae supinae ignaviae et extremae ignorantiae, si quibus minus commode fuerit provisum, adscribendum est. Est, viri excellentissimi, in patrio meo solo, quod est Sclavonia in confiniis Hungariae inferioris occidentem versus tendentibus inter Styriam et Hungariam sita, pars et distractus quidam comitatus Castriferrensis hoc nomine gaudens, coetus evangelicorum religioni addictus non ex minimo numero collectus, qui proh Deum! quantis tenebrarum densissimis nebulis in rebus spiritualibus sit involutus, lingua me, si enumerare cuperem, destitueret, quod quidem ex maximo defectu librorum in vernacula sua lingua propullulat vitium, cum ex aliis idiomatis libris fundamenta religionis suae nosse volentes ob imperitiam in profundissimos delabuntur labyrinthos errorum; fit partim etiam ex inopia virorum doctorum, quos et doctrina et moribus exemplum vulgus sequeretur.

Cum itaque paucis aut nullis fere hactenus patriae meae filiis exterioras oras regnorum invisere accidit praeter me, volui minimus quidam medicus morbi ipsorum medicina primorum fundamentorum religionis nostrae, quae vulgo catechismi nomine venit, succurrere ex Germanico, Hungarico et Latino sermone in popularem meam linguam genuine et proprie illum transferendo. Sed dum frequentior opusculo incumberem, est, quod me a tali proposito arceat impedimentum non minimum, sumptuum, qui huic operae edendae prodesse possent, inopia. Sumtus utpote typographo et compactori erogandus. Cuius causa provolutus cum meis in conspectum vestrarum summe reverendarum dignitatum procido vestraque fretus benignitate humillime peto, ut quantum patrocini publico bono habetis, tantum huic quoque habere dignemini. Mei meorumve erit pro tanta gratia Deum pro longaeva vestri vita eaque ab omni periculo insonte indesinentibus fatigare precibus.

Nominum vestrarum summe reverendarum dignitatum

cultor perpetuus isque humillimus

Franciscus Témlin cum patriciis mpr.

elszigeteltségük miatt csak nehezen gyakorolhatják evangélikus hittüket.¹³ Bár Lendvay pár hónap után Wittenbergbe távozott, rövid hallei tartózkodása mégis szerepet játszhatott abban, hogy a nyelvi, felekezeti és kulturális sokféleségre nyitott Halléban ismertebbé lettek Vas vármegye ekkor Tót-ságnak nevezett sarkának egyházi viszonyai. Eduard Winter feltételezi, hogy a kiadvány az ismert hallei szlavista, Heinrich Milde közreműködésével látott napvilágot,¹⁴ s ezt az a körülmény is alátámasztaná, hogy az említett hallei kolligátum Milde munkáit tartalmazza.¹⁵

A Halléban megjelent délszláv nyelvű káté évtizedekkel később került a figyelem középpontjába. Az 1737-es török hadjárat kudarca után (amely többek között Belgrád végleges elvesztését hozta az osztrákoknak) a letartóztatott Friedrich Heinrich von Seckendorff tábornok ellen az a vád is felmerült, hogy több ezer szlavón nyelvű Luther-kátét osztott ki Horvátországban és Szlavóniában. A Seckendorff-szimpatizáns protestáns tábor természetesen Európa-szerte nagy ujjongással kommentálta ezt a hírt.¹⁶ Jóllehet a példányszám túlzottnak tűnik, a könyvosztogatás ötlete mégsem példátlan: Seckendorff már az 1717-es török hadjárat alkalmával tömegesen vitt magával szétosztánivaló Bibliákat, Újtestamentumokat és más kegyességi irodalmat.¹⁷ Kézenfekvő, hogy más szóba jöhető délszláv nyelvű evangélikus kiadvány hiányában¹⁸ az 1715-ös hallei kátéval, vagy ennek egy eddig ismeretlen alkalmi utánnomásával azonosítsuk az 1737-ben kiosztott „szlavón” Luther-kátét.

A vend káté utóéletéhez tartozik az a történet is, amelyről Johann Christian Lerche bécsi svéd követségi lelkész Gotthilf August Franckéhoz intézett leveleiből értesülünk.¹⁹ Kocsmár (Kortschmayer, Kotschmair) Mihály murapetróci (majd később száki) lelkész akkor nagy feltűnést keltett letartóztatására az 1732/33-as templomelvételei hullám során került sor. A pozsonyi evangélikus gyülekezet – akárcsak az ugyancsak Pozsonyban őrzött Krmann Dániel szuperintendens esetében –

¹³ Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz, Francke Nachlass, Kapsel 27. 4:16. Eredeti, utóirat:

Est hic quidam novitius nomine Lendvai Hung. late sic dictus, orbatus parentibus, vellem tuae reverendae dig. commendare, si fortassis posset recipi ad mensam vespertinam in orphanotrophaeo et inter eos, qui a meridia solent expectare, quae utraque beneficia ego etiam per Dei gratiam per aliquot tempus habui, lingua istius novitii materna est Croatica, in qua lingua, qui religioni nostrae evang. addicti sunt, habent duos pastores et duo templa in divers[...], a se invicem sitis, loca illa sunt ad confinia Sclavoniae sive [...] sic dictae, mihi quoque bene nota, de qua re ille ipse d. Lendvai pluribus posset conferre, idcirco vellem, ut et ipsum Deus tamquam instrumentum bonum posset aliquando in ecclesia sua hac aliena lingua constituere.

¹⁴ WINTER: *i. m.* 1954. 163–164.

¹⁵ MIETZSCHKE: *i. m.* 1941. 32.

¹⁶ *Acta historico-ecclesiastica oder gesammelte Nachrichten von den neuesten Kirchen-Geschichten.* Weimar, 3 (1738) 84–85; 4 (1740) 1150. Brigitte von Seckendorff-Gudent (Graf Seckendorff und Sein Prozeß. Diss. Wien 1961. 79–80) ugyanezt a vádpontot a Bécsben őrzött vizsgálati aktákból idézi.

¹⁷ CSEPREGI, Zoltán: *Das Wahre Christentum und die kaiserlichen Generale. Diasporahilfe im 18. Jahrhundert.* = Lutherische Kirche in der Welt (44.) 1997. 175–184, 175–177.

¹⁸ A KIDRIČ által említett (*i. m.* 1929–1938. 114.) 1725-ben Halléban megjelent szlovén nyelvű nyomtatványról közelebbit nem tudni.

¹⁹ Archiv der Franckeschen Stiftungen, Hauptabteilung C 383:36. Eredeti, részlet. (Bécs, 1732. december 13.):

Die captivation dieses lieben mannes geht mir nur so viel mehr zu hertzen, weil er b. Speneri Lebens-pflichten in die sonst im gantzen Ungerlande unbekandte und allein in dasiger gegend übliche linguam Vandalo-Slavicam übersetzt und so wohl zu edirung derselben als eines catechismi und spruchbuchs uberlegung mit mir gepflogen hat, welches selbiger nation so nöthige und nützliche werck nun wohl ins stecken gerathen wird.

jellemző módon Kocsmár számára is igyekszik anyanyelvű lelkigondozót biztosítani, s ezt a szerepet egy szentbenedeki „horvát” (!), Kodila Ferenc személyével tölti be, aki később szintén Halléban folytat teológiai tanulmányokat.²⁰ Lerche az ügygel kapcsolatban viszont arról is beszámol, hogy Kocsmár vendre fordította Philipp Jacob Spener *Evangelische Lebens-Pflichten* c. terjedelmes művét,²¹ s ezen kívül egy vend kátét is tervez kiadni. Hogy a tervezett káté saját műve lett volna-e vagy az 1715-ösnek új kiadása, nem tudható, csak az gyanítható, hogy pozsonyi raboskodása keresztülhúzta számításait.²²

CSEPREGI ZOLTÁN

Az 1873-as bécsi világkiállítás a Pester Lloyd hasábjain. Falk Miksa, a *Pester Lloyd* főszerkesztője 1873 áprilisában Max Nordaut¹ küldte a császárvárosba, hogy a világkiállítás egész időtartama alatt tudósítsa a lapot. Év végéig mintegy száz írás jelent meg tőle, legtöbbször a reggeli kiadásban „a vonal alatt”, azaz a tárca-rovatban.² A tárcák helye a második vagy harmadik, eseten-

²⁰ Friedrich Wilhelm Beer levele Christian Nicolaus Möllenhoffhoz. Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz, Francke Nachlass, Kapsel 27. 16:202. Kivonat (Pozsony, 1733. november 18.).

²¹ *Die evangelische Lebens-Pflichten*: in einem Jahrgang der Predigten Bey den Sonn- und Fest-Täglichen ordentlichen Evangelien Auß H. Göttlicher Schrift, In der Chur-Sächsichen Hoff-Capelle zu Dreßden vom 1. Advent 1687 biß den 24. nach Trinit. 1688 in der Furcht des Herrn vorgetragen. 1–2. Frankfurt/M.: Zunner, 1692. Spener prédikációinak egy korábbi évfolyamát Miletz Illés ugyanekkor fordítja biblikus cseh nyelvre: Knihopis 15.597!

²² WINTER (*i. m.* 1954. 162–163) annak a lehetőségét sem zárja ki, hogy az 1747-ben és 1754-ben megjelent vend káték (utóbbi az akkor nemescsói tanító, később surdi lelkész Küzmics István munkája) is Kocsmár kéziratára mentek vissza.

¹ Max Nordau (1849, Pest–1923, Párizs): író, újságíró, orvos, kultúrkritikus és cionista. 1880-ig élt Pesten. 1867–1876-ig a *Pester Lloyd*, 1876–1878-ig a *Neues Pester Journal* munkatársa volt. Részletes pesti publicisztikájához lásd: U. H.: Max Nordau pesti publicisztikája 1867–1880. Doktori Disszertáció. Bp. ELTE Germanisztika Intézet 2003. 266 l. Jelen dolgozat elsődlegesen azt vizsgálja, hogy a pesti közönség milyen tárcaleveleket olvashatott a lap hasábjain. Nem foglalkozunk azzal az aspektussal, hogy Nordau későbbi műveiben mennyire vannak jelen a csírájában már itt is fellelhető gondolatok. Nem térünk ki a *Pester Lloyd* történetére sem. Ehhez lásd: U. H.: *Die Geschichte des Pester Lloyd zwischen 1854–1875. I–II.* = Magyar Könyvszemle 2001. 2. sz. 189–203.; 3. sz. 318–331.

² A tárca műfaji meghatározásához Horst Belke definícióját használtuk. Ennek értelmében egy tárca a témáját az élet minden területéről merítheti, amely az olvasók érdeklődésére számot tarthat. Kedveli a látszólag semmitmondó mindennapos jelenségeket. Célja nem csak az olvasó szórakoztatása, hanem nevelése, kritizálása, felvilágosítása és megnyerése is. Leírhat felszínesebb benyomásokat, megfigyeléseket is. Hangneme játékos, szellemes, humoros-szatírikus, és kedveli az expresszív kifejezéseket. A tárcáíró igyekszik az olvasóhoz bizalmas kapcsolatot kiépíteni. Lásd: BELKE, Horst: *Gebrauchstexte*. In: *Literarische Gebrauchsformen*. Düsseldorf, 1973. 110–112. /Grundstudium Literaturwissenschaft. Hochschuldidaktische Arbeitsmaterialien Bd. 9./ Almut Todorow ezt még azzal egészíti ki, hogy a tárcák témája a szószátyárkodó cikkektől fontos kulturális, művészi, tudományos feladatok közvetítéséig terjedhet. A tárca helyet adhat társadalmi változást bemutató írásoknak, foglalkozhat divattal, vagy éppen a hatalmat érintő kérdésekkel, beszámolhat tapasztala-

ként az első oldalon volt; a hosszabb írások a számozatlan mellékletben (Beilage) folytatódtak. Nordau névvel vagy M. N. szignókkal közölte írásait. A tárcák zöme „Wiener Weltausstellung” címmel jelent meg, majd az alcím utalt a közelebbi tematikára: „Virágkiállítás”, „A művészet pavilonjában” stb. Az európai uralkodók látogatásairól Nordau több tárcában számolt be, amelyeket „Der Czar in Wien”, „Der König von Italien in Wien” címmel és római számokkal látott el. Egyéb címek csak elszórtan jelentek meg, mint például a megnyitő előtt három írás az előkészületekről („Vom Ausstellungsplatze”), vagy egyéb bécsi eseményekről „Wiener Ereignisse” (pl.: „Die Feier der Grundsteinlegung des neuen Wiener Rathhauses”) címmel. Az expozíció megnyitását követően 1873. május 11. után rendszeresen jelentek meg heti összefoglalók is „Wiener Wochenchronik” címmel. Falk irrealisan magas összeget, havi 400 forintot fizetett tudósítójának.³

A bécsi világkiállításról

A Ferenc József császár által megnyitott bécsi világkiállítás⁴ az ötödik a világkiállítások történetében és az első német nyelvterületen, amely a monarchiát a legjobb fényben volt hivatott feltüntetni. Nem utolsósorban az 1859-ben és 1866-ban az olaszok és poroszok ellen elszenvedett vereségek után a nemzetközi nyilvánosságnak egy politikailag, gazdaságilag és kulturálisan megerősödött Ausztriát kívánt prezentálni. 1871 után a nagyhatalmak politikája Ausztria számára a Bismarck felé közeledést és a kapcsolatok normalizálódást indokolta, ennek jegyében a kiállítás mint a népek közti megbékélés („Verbrüderungsfest der Nationen”)⁵ jegyében állt.

A nagy tözsdekrach és a pusztító kolerajárvány ellenére a kiállítást kulturálisan és gazdaságilag egyaránt pozitív vállalkozásként értékelték Bécs és a monarchia számára,⁶ amely átformálta a bécsi városképet (Ringstraße építése, a külvárosok összekapcsolása az I. kerülettel, szállodaépítések, vilamosvonal-hálózat bővítése, utcák számának és minőségének növelése stb.).

A kiállítás helyszínéeként a Práter egy része szolgált. A 233 hektáron megrendezett bécsi expozíció a több mint 35 országból érkezett 53 000 kiállítójával messze felülmúlta a két londoni (1851, 1862) és a két párizsi (1855, 1867) eseményt. A kiállítás központi épületeként a 950 méter hosszú ipari csarnok (Industriehalle) szolgált, amelynek közepében alakították ki a főleg társadalmi, reprezentatív célokra szolgáló rotundát, egy gigantikus kupolát. A maga 108 méter átmérőjével ez volt a világ legnagyobb ilyen jellegű épülete, amely méreteivel a római Szent Péter bazilikát is megelőzte: 27 000 ember kényelmes befogadására volt alkalmas.⁷

tokról, szólhat ideológiai vagy szociális kérdésekről is. Lásd: TODOROW, Almut: *Das Feuilleton der „Frankfurter Zeitung” in der Weinmarer Republik. Zur Grundlegung einer rhetorischen Medienforschung.* Tübingen, 1996. /Rhetorik-Forschungen Bd. 8./ Főleg 1–82.

³ Lásd: NORDAU, Anna und Max: *Erinnerungen. Erzählt von ihm selbst und von der Gefährtin seines Lebens.* Lipcse, Bécs 1928. 42, valamint SCHULTE, Christoph: *Psychopathologie des Fin de siècle. Der Kulturkritiker, Arzt und Zionist Max Nordau.* Frankfurt am Main, 1997. 57. Mint a lap állandó munkatársa 200 forintot keresett havonta. Bécsben egy első osztályú hotel alig került többre napi két forintra. Vö.: *Erinnerungen*, 42.

⁴ A világkiállításról lásd: PEMSEL, Jutta: *Die Wiener Weltausstellung von 1873: das gründerzeitliche Wien am Wendepunkt.* Wien/Köln: Böhlau, 1989. 9.

⁵ PEMSEL: i. m. 81.

⁶ I. m. 10.

⁷ I. m. 36.

Tárcalevek a lapban

Nordau már a kiállítás megkezdése előtt három héttel, 1873. április 6-án megérkezett Bécsbe.⁸ Egy héttel később, április 13-án jelent meg az első tárcája a *Pester Lloyd* reggeli kiadásában, majd néhány nappal később közölte a folytatást. Ezt követően csak a kiállítás előtt három nappal jelentkezett.⁹

Az első tárcákban Nordau részletesen ír a kiállítás három nagy és költséges épületéről, a munkálatokról, különböző nemzetek munkásairól, a kaotikus viszonyokról. A hatalmas kupolacsarnokról elborzadva írja:

Den Mittelpunkt aller Ausstellungsbauten bildet die große Rotunde, welche von manchen Enthusiasten für die größte und sehenswertigste Merkwürdigkeit der Ausstellung erklärt wird. Ich kann sie aber mit dem besten Willen nicht so imposant finden, wie sie manche begeisterte Feder geschildert hat. Der Eindruck, den die riesige Kuppel von Außen macht, ist ein geradezu ärmlicher im Vergleich mit den aufgewandten Mitteln. Hinter dem großen und wirklich schönen Mittelportal steigt die – sonderbarerweise außen kassetierte – eiserne Decke in unschöner Linie an und erinnert an den Rückenpanzer einer Schildkröte. Und auch das Innere der Rotunde läßt vollkommen kalt. (...) sie spricht nur zum Verstande; sie ist nur großartig, aber nicht schön. In der Peterskirche muß ich nur schauen und bewundern und anbeten, in der Rotunde des Weltausstellungspalastes muß ich rechnen und kombinieren.¹⁰

A világkiállítás megnyitására 1873. május 1-jén került sor. A *Pester Lloyd* esti számában Nordau már beszámol olvasóinak az ünnepi beszédek sorrendjéről és tartalmáról, aprólékos leírást ad a szónokok ruházatáról, a koronás fők viselkedéséről. A magyar delegációnak leírásakor semmi nem kerül el a figyelmét.¹¹ Fontosnak tartja olvasóival tudatni, hogy amikor a császár és kísérete megtekintette az egyes nemzetek kiállítását, a magyar részlegben megfigyelése szerint hosszabban időzött, mint a többi pavilonban. A megnyitót követő napon a császár és kísérete ismét megjelent a magyarok kiállításánál és megelégedésének adott nyomatékokat:

In der ungarischen Abtheilung, die besonders prächtig dekorirt war, erwartete Handelsminister Graf Zichy die erlauchten Gäste und richtete an Se. Majestät eine kurze Ansprache, daß er von der ungarischen Ausstellung und ihrer Anordnung sehr befriedigt sei. Während dieses Austausches von Rede und Antwort besichtigte der deutsche Kronprinz mit großem Interesse die naturgetreu nachgebildete Gruppe von Honvéd-Infanteristen und Huszáren in voller Ausrüstung und meinte, zur Kaiserin gewandt, daß diese Truppe sich sehr gut machen müsse. So kräftig klangen nirgends die polyglotten Jubelrufe wie hier die begeisterten Éljens, als die hohen Besucher die ungarische Abtheilung verließen.¹²

⁸ SCHULTE: i. m. 57.

⁹ *Vom Ausstellungsplatze I.* = *Pester Lloyd* 1873. április. 13. 86. sz. melléklet. A továbbiakban a reggeli kiadás jelölésére: PL, az esti lapszáméra: PL (A) dátum, oldalszám. *Vom Ausstellungsplatze II.* = PL 1873. április. 16. 87. sz. melléklet. *Vom Ausstellungsplatze.* = PL 1873. május 1. 100. sz. 2.

¹⁰ PL 1873. április 13. 86. sz. melléklet. Nem helyesírási hiba részünkről, hanem Nordau írás módjának felel meg, amikor -ie hangzók helyett csak -ivel találkozunk: pl.: kombinieren.

¹¹ *Die Eröffnung der Weltausstellung.* = PL 1873. május 2. 101. sz. 2–3.

¹² PL 1873. május 3. 102. sz. 2.

A bécsi hétköznapokkal kapcsolatban Nordau megjegyzi, hogy noha a külföldi látogatók száma még nem annyira jelentős, az árak már nagyon magasra szöktek. Különösen a bécsi szállodások idegenekkel szembeni gátlástalanságát pellengezi ki:

Er [der Fremde] wird ausgesogen bis auf den letzten Silbersechser, und ein kurzer Aufenthalt in einem solchen eleganten Blutegelteiche genügt, um aus einem Rentier einen Pfründner zu machen. (...) Spricht man norddeutschen Dialekt, so kommt man etwas billiger an; spricht man aber englisch, oder verräth man gar russische Abstammung, so ist man verloren. Die Preise wechseln übrigens von Tag zu Tag je nach der Nachfrage, und es kann einem unglücklichen Fremden passiren, daß er nach zweitägigem Aufenthalte in einem Hotel mit der erfreulichen Nachricht überrascht wird, er müsse für das Zimmer, das er gestern in einem Momente der Flauheit um zehn Gulden erhielt, von morgen ab 25 Gulden bezahlen.¹³

Két héttel a megnyitó után Nordau arról ír, hogy a kiállítás még mindig nem készült el teljesen, így inkább a bécsi árakról, az idegenekről számol be, és kerüli a kiállítás részletes bemutatását. A három főépület még mindig nem tekinthető befejezettnek, az országok közül pedig az Európán kívüli és a skandináv államoknál jelentős a lemaradás. Európa nyugati és délnyugati államainak munkálatai szépen haladnak, és az osztrák illetve a magyar részleg sem vall szégyent. A magyar részlegről megállapítja: „(...) es freut mich konstatiren zu können, daß die ungarische Abtheilung eine der effektvollst und schönst arrangirten der ganzen Ausstellung ist”.¹⁴

Nyolc nappal a megnyitót követően Nordau a bécsi tőzsdekrach kapcsán nem érez részvétet a károsultakkal szemben, inkább a viszonyok jobbra fordulását várja. A tőzsdei spekuláció szinte egész Bécs életét uralta, minden réteget érintette. A jelenségről mint egy szörnyű szociális betegségről ír, amely a város egész város karakterét meghatározta. Szintén a tőzsde számlájára írható, hogy a fizikai munka vesztett presztizséből, és a pénz megbecsülése helyett a pazarlás, a könnyelműség és a külsőségek imádata ütötte fel a fejét. A tárca végén Nordau az értékrend helyreállításában, a tisztességes munka megbecsülésében bízik, amely egy jobb jövő záloga. Ennek eléréséhez a tőzsdekrach mint tisztítófűz szolgál. Egy héttel később azonban a kárörvendés helyett már más szemszögből nézi Nordau a történeteket: a gazdasági következmények miatt együttérzéssel viseltetik a bécsi családok iránt.¹⁵

Hogy a világhiállítás a határokon túl is nagy népszerűségnek örvendett, mérhető az európai uralkodók látogatásain is. Vízitjeik a kiállítás társadalmi és politikai csúcspontjait képezték, és rangot adtak az eseménynek. Nordau is görcső alá vette a jelentősebb uralkodókat, és több tárcában számolt be II. Sándor cár, Viktor Emánuel olasz király és I. Vilmos német császár bécsi napjairól. A hivatalos program a bécsi uralkodó családra számos reprezentációs feladatot rótt, hiszen egy uralkodó átlag 3–6 napot töltött kíséretével Bécsben. Egyszerre azonban soha nem tartózkodott több koronás fő a császárvárosban. A hivatalos program a tárcák alapján jól körvonalazható: rangnak megfelelő fogadás a pályaudvaron, a kiállítás megtekintése, udvari ünnepségeken, bálokon való részvétel, opera- és/vagy színházi program, részvétel katonai parádén. A kiállításon minden vendégét maga a császár kalauzolta.

A pesti olvasók érdeklődésének és elvárásainak megfelelően Nordau tárcáit részletes leírásokkal töltötte meg, a feuilleton műfajának megfelelően látszólag érdektelen mindennapi jelenségekkel. Pontosan beszámolt egy vendég külső és belső tulajdonságairól, egyenruhájáról, a viselt kiegészítő-

¹³ *Wiener Weltausstellung. Die Fremden in Wien.* = PL 1873. május 10. 108. sz.

¹⁴ *Wiener Weltausstellung. Vierzehn Tage nach der Eröffnung.* = PL 1873. május 16. 113. sz. melléklet.

¹⁵ *Wiener Wochenchronik.* = PL 1873. május 18. 115. sz. melléklet.

tésekről, mimikájáról, a napi programról, a kiállítás- és színházlátogatásokról, részletes leírást adott a kíséret tagjairól, az időjárásról, a külső körülményekről, a szokásokról, a vendég és a házigazda viszonyáról, a vendéglátásról, esetleges rosszulletekről stb. Politikai nézeteltéréseket – ugyancsak a tárca műfajából adódóan – csak marginálisan említ meg, és humoros–satirikus hangnemmel veszi élét. Apróbb incidensekről rendszeres beszámol, de mindig pozitív kicsengéssel és csakis játékos, vices hangnemben.

Természetesen a kiállításon a politika is nagyban jelen volt: a meghívások és látogatások mögött a kötelező udvariasságon túl határozott politikai érdekek húzódtak meg. II. Sándor cár, minden oroszok cárja, merénylettől tartva számos titkosrendőr kíséretében érkezett. Nordau olvasóinak arról számol be, hogy a bécsi polgárok nem üdvözölték kitörő örömmel: „Diese Menge verhielt sich lautlos, als die beiden Kaiser vorüberfuhren. Man zog die Hüte, aber man rief kein einziges 'Hoch'.”¹⁶ Ferenc József császárról megállapítja, hogy különösen figyelmes vendéglátónak bizonyult, és mindvégig azon volt, hogy vendégének a legkényelmesebbé tegye bécsi tartózkodását. A legapróbb részletekig feltérképezte a cár életmódját, hogy mindenben a megszokottat nyújthassa vendégének. Ennek ellenére két színházlátogatás mégsem szolgált teljesen a cár meglepedésére. Először a műsorra tűzött „Lohengrin” miatt tiltakozott, és helyette Gounod-operát kért, majd néhány nappal később határozottan egy Offenbach-darabot szeretett volna látni, hiszen hazájában az ilyen jellegű darabok csak cenzúrázott formában adhatók elő színpadon. Nordau tárcájából kihallatszik szerzőjének liberális szemléletmódja és az orosz politika kritikája, hiszen az konzervatív és despotikus jellegű, elutasítja a haladást és az egyéni szabadságot:

Der Czar gönnt sich in Wien ein Vergnügen, das ihm daheim versagt ist. Die Offenbach'schen Operetten sind in ganz Rußland theils verboten, theils dürfen sie nur so zusammengestrichen, beschnitten und verballhornt aufgeführt werden, daß vom ursprünglichen Spiritus so ziemlich gar nichts bleibt. Bücher, deren Lektüren seinen Unterthanen verboten ist, kann der Czar in seinem Kabinete lesen; aber ein ganzes Stück hinter verschlossenen Thüren, in verpönter Originalform vor sich aufführen zu lassen, geht doch nicht recht an. Hier aber hat er nun Gelegenheit, die verbotene Frucht ungehindert zu genießen und er thut dies mit dem Behagen, womit man eben seit Vater Adam's Zeiten verbotene Früchte zu genießen pflegt.¹⁷

Augusztai császárné látogatása és élénk bécsi programja igazi csemege egy tárcaíró számára. Számos koncerten és színházi előadáson vett részt, ami Nordau számára kitűnő alkalom, hogy beszámoljon a magas rangú vendégek ülésrendjéről, részletesen bemutassa a színház belsejét és aprólékosan leírja a dámák gardróbját, amit bizony a tegnapelőtt látottakkal is összevet:

Die Kaiserin Augusta trug ein weißes Seidenkleid mit weißem Atlas geputzt, am Halse und an den Armen derselben Brillantenschmuck auf schwarzem Sammt *wie vorgestern*, auf der Brust zahlreiche Ordensbänder und Sterne, im Haare Blüten und Brillanten. Kaiserin Elisabeth hatte ein violettes Seidenkleid mit breiten weißen Spitzenvolants und gleichfarbiger Schleppe an, ihren Hals schmückte ein Collier von Brillanten und Rubinen, im aufgelösten Haare trug sie eine Brillantenagrasse, an deren Rändern zwei große Rubinen glänzten. Erzherzogin Marie hatte ein blaßlilaseidenes

¹⁶ *Der Czar in Wien.* = PL (A) 1873. június 3. 126. sz. melléklet.

¹⁷ *Der Czar in Wien. V.* = PL (A) 1873. június 7. 130. sz. I.

Kleid und Korallenschmuck, Prinzessin Theresa ein hellrothes, weißgeputztes Seidenkleid und Brillanten.¹⁸

Viktor Emánuel olasz király bécsi tartózkodásáról Nordau hosszú feuilletonokban tudósít. E látogatás politikai aktualitása nem tartozik a vonal alatti részbe, az viszont igen, hogy milyen módon érintkezett egymással a két uralkodó:

Was die beiden Herrscher miteinander sprachen – wer kann es wissen? Das aber konnten wir Alle sehen, daß das Gespräch eifrig war, daß die Rede ununterbrochen von den Lippen Beider floß, daß sie, während ihre Blicke scheinbar die Bewegungen der Tänzerinnen verfolgten, eine sehr ernste und nachdenkliche Miene annahmen und daß sie einander schließlich mit auffallender Wärme die Hand drückten, als König Victor Emanuel vor 9 Uhr die Loge verließ.¹⁹

Az olasz delegáció látogatása kapcsán egy helyütt mégis beszüremkedik a politika a tárcalevélbe: mivel a vatikáni követ az olasz uralkodó vizitjét kimondottan rossz néven vette és ennek a diplomácia kereteit túlfeszítve adott hangot, Nordau beszámol erről az incidensről.

Röviddel a kiállítás bezárása előtt tiszteletét tette Bécsben I. Vilmos császár is kancellárja, Otto von Bismarck társaságában. Nordau humorral fűszerezve rögtön rámutat a két császár közti különbségre, és a német uralkodót úgy jellemzi a hazai olvasóknak, mint aki a személyisége helyett inkább a magára aggatott kitüntetésekkel és csillagokkal akar feltűnni:

Die Brust des deutschen Kaisers ist breit und die Dekorationen lagen gleich Fischschuppen übereinandergeschoben: er trug wenigstens zwei Dutzend Kreuze, Sterne und Medaillen. Es scheint, daß der deutsche Kaiser es liebt, sich mit Insignien der Hoheit und Majestät zu umgeben, während Kaiser Franz Josef mehr durch seine Persönlichkeit wirken will.²⁰

Nordau arról tudósít, hogy a német császár nem sok érdeklődést mutat a kiállítás iránt, ám néhány nap múlva revidéálja álláspontját: „Um drei Uhr fuhr Kaiser Wilhelm in die Weltausstellung, deren Besichtigung er weit ernster nimmt als alle Monarchen und die meisten Prinzen, die früher da gewesen sind.”²¹ Arról is beszámol, hogy egy, a sedani eseményekre emlékeztető sakk különösen felkeltette az uralkodó figyelmét: „Das bekannte Schachspiel in der Nordgalerie, dessen elfenbeingeschnitzte Figuren die Rollenträger der großen Kriegstragödie von 1870–71 darstellen, erregte sein besonderes Wohlgefallen.”²² Az egész látogatás kapcsán Nordau így summáz: „Ich hatte geglaubt, die Aufnahme, die König Viktor Emanuel hier gefunden, könne an Wärme und Herzlichkeit nicht mehr überboten werden; allein es scheint mir, als habe Kaiser Wilhelm heute in der Ausstellung noch größeren Enthusiasmus erregt.”²³ A bécsi közönség kíváncsiságát azonban nem sikerült a német császári vizitnek maradéktalanul kielégítenie, mivel Bismarck tudatosan a háttérben maradt, kerülte a személyes találkozást Ferenc Józseffel, így csak ritkán mutatkozott. Sőt, Nordau megjegyzi, hogy még saját uralkodója sem részesítette kellő figyelemben. A tudósítónak sikerült azonban a kancell-

¹⁸ *Die Kaiserin von Deutschland in Wien.* = PL 1873. június 29. 148. sz. 2. melléklet. Kiemelés tőlem, U. H.

¹⁹ *Der König von Italien in Wien. IV.* = PL 1873. szeptember 21. 217. sz. 2.

²⁰ *Der Kaiser von Deutschland in Wien.* = PL (A) 1873. október 20. 241. sz. 1–2.

²¹ *Der Kaiser von Deutschland in Wien.* = PL 1873. október 22. 243. sz. 2.

²² Uo.

²³ PL (A) 241. sz.

lár egy nagyon emberi pillanatát elkapnia, mikor is a színházban egy Eduard Bauernfeld-darab kapcsán könnyekkel küszködött:

(...) und es ist nicht Uebertreibung, sondern buchstäblich wahr, daß der eiserne Mann weinte, die hellen Thränen liefen ihm über die Wange und er nahm das Binocle (...) von der Nase und wisch sich die Augen. Was ich gesehen, haben Viele mit mir beobachtet und auf Jeden wirkte es eigenthümlich bewegend, den weichen Kern hinter der harten Schale so deutlich offen gelegt zu sehen.²⁴

Egy apró incidensnek lehetett Nordau a szemtanuja, mikor a német küldöttség a kiállítás francia pavilonjához ért. A sedani sebek még túl mélynek bizonyultak, de Vilmos császár ügyesen hártott:

'Voilà Guillaume!' 'Voilà le Soultan des Prussiens!' hörte ich die redengewandten Vertreterinnen (sic!) der größten Bronze- und Porzellanfirmen respektwidrig laut rufen. Die Höflicheren ließen ihre Exposition im Stiche und machten sich fort, um dem Kaiser nicht begegnen zu müssen, die Heißblütigeren, in denen die Reminiszenz an Sedan und die fünf Milliarden noch allzu lebendig ist, verhängten rasch ihre Waaren und pflanzten sich in demonstrativem Trotze gleich modernen Cherubim mit flammenden Schwertern daneben, die allerwenigsten achteten die Neutralität des Bodens, auf dem sie sich befinden, genügend, um den Gast des Kaisers Franz Josef zu grüßen und ihn mindestens mit derselben Artigkeit zu behandeln wie jeden andern Ausstellungsbesucher. (...) Kaiser Wilhelm blieb übrigens begreiflicherweise nicht lange im Lande des Besiegten, sondern that, als merkte er nichts von alledem (...).²⁵

Ám ezzel még nem ért véget a megpróbáltatások sora. Bismarck kancellárnak az osztrák tisztektől való búcsúzkodásakor a pesti lap tudósítója fültanúja lehetett a königgrätzi emlék felvillanásának is:

Dann trat er zu den Gruppen zurück und unterhielt sich mit dem Grafen Schweinitz und Sir Buchanan. Auch an den Grafen Pejacsevics trat er heran und wechselte mit ihm Artigkeiten. Graf Pejacsevics hat nur einen Arm; den rechten ließ er bei Königgrätz, das hinderte aber die Beiden nicht, einander so freundlich anzulächeln, als hätte zwischen ihnen nie ein anderes Gefühl, als lautere Freundschaft bestanden.²⁶

A két uralkodó elköszönését is pontosan rögzítette Nordau az olvasók számára. Ezt kimondottan szívélyesnek látta, amely az általános emberi gesztusokon túlmutatott:

Die beiden Kaiser umarmten und küßten einander drei- oder viermal und tauschten warme Abschiedsworte aus. Der greise Herrscher des neuen deutschen Reichs konnte seine Rührung nicht bemeistern und brach in Thränen aus; auch in Kaiser Franz Joseph's Mienen zuckte es wie verhaltene Bewegung.²⁷

Az európai uralkodók vízítjei mellett nagy figyelmet szentelt Nordau az egyes országok pavilonjainak bemutatásnak is. Leírásaiban a sorrend megegyezik: részletesen bemutatja a pavilont, a kiállítási tárgyakat, próbálja szavakba foglalni a hangulatot, a nemzeti jellegzetességeket, valamint

²⁴ *Der Kaiser von Deutschland in Wien.* = PL 1873. október 21. 242. sz. 2.

²⁵ Uo.

²⁶ *Der Kaiser von Deutschland in Wien.* = PL (A) 1873. október 24. 245. sz. 1.

²⁷ Uo.

az összhatást. Mivel olvasóközönségét a (nagy)polgári réteg alkotja, némely kiállítási tárgynál vagy tematikus egységénél hosszabban és részletesebben időzik (oktatás, művészet, lakberendezés, technika).

A német részlegnél az ipar sokoldalúságáról ír, dicséri a tudományos eredményeket, de leginkább az szúr neki szemet, hogy a legtöbb kiállított tárgy valójában a császár és a családja előtti tisztelgés, vagy a sedani győzelem megidézése.²⁸ Nordau ítélete nem nélküli az iróniát, amikor a látottakból arra következtet, hogy a német lojalítás nem ismer határokat: „Darf man sich nach der Ausstellung ein Urtheil bilden, so trägt in Deutschland jede Dame das Porträt des Kaisers im Medaillon und jeder Mann raucht aus einer Zigarrenspitze, die die Züge des 'Heldenkönigs' zeigt.“²⁹

Az osztrákok kiállítása kapcsán Nordaunak nem csak a látottakról számol be, hanem a nemzeti karakterekről – elsősorban az osztrákról, a németről és a franciáról – alkotott véleményét is megosztja olvasóival. Az osztrák–észak-német oppozíciót így látátja:

(...) die lebensfrohe Sinnlichkeit des Wiener Naturells, die rege Phantasie, die großen Aufgaben aus dem Weg gehend, sich mit Vorliebe auf das Kleine richtet, in diesem aber unermüdete Schöpferkraft und überraschende Vielseitigkeit bekundet, der Schönheitssinn, der besonders für das Anmuthige und Niedliche empfänglich ist, alle diese Eigenschaften, welche den echten Wiener vor seinen norddeutschen Stammgenossen auszeichnen und dem leichtlebigen Pariser so ähnlich machen (...).³⁰

A belgákkal kapcsolatban „kellemetlen ellentétokről“ beszél, mivel a lehető legszabadelvűbb alkotmány ellenére náluk található a legvadabb ultramontanizmus, és a lakosság számához képest a legtöbb szerzetes. Hollandiáról megjegyzi, hogy az egykori mintaállam és a jelen „nyugdijas állama” között nagy a kontraszt: a gazdasági és szellemi nagyhatalom, amely Spinoza, Descartes, Rubens és Rembrandt hazája, ma csak edami sajtot termel és csak saját múltjának paródiáját nyújtja, a nagy gondolatok helyébe pedig a kamatszámolás lépett. Nordau megjegyzi, hogy ez az egyetlen ország, amely semminemű fegyvert vagy harcra emlékeztető tárgyat nem állított ki.³¹

Teljesen más hangnemben ír Nordau az olaszokról, akik a kiállítás esztétikai csúcsteljesítményét nyújtották.³² Olaszont egy olyan országnak mutatja, amelyben „minden ipar a művészettel rokon”.³³ Hasonló lelkesedéssel ír a francia kiállításról is. Egy teljes tárcát szentel a francia dívatnak, mivel egy francia szabó ruhája valódi műalkotásnak felel meg:

Ein solcher Schneider ist kein Handwerker, er hat in der That Recht, wenn er sich Architekt, Maler, Bildhauer in Seide und anderen Stoffen nennt. Er besitzt Erfindungsgenie, Formensinn, geläuterten Farbengeschmack. Er weiß seinen 'Schöpfungen', den Roben, Charakter und Ausdruck zu geben. Sehen Sie einmal diese weiße Ballrobe an: athmet sie nicht Grazie, seine Koketterie, eine gewisse Idealität der Gefallsucht? Sie ist durchsichtig wie eine Wolke, ihr Rauschen muß etwas vom Geflüster des leichten Frühlinglüstchens haben, sie ist reich geputzt, aber nicht überladen. Gewiß, diese

²⁸ *Wiener Weltausstellung. Deutschland.* = PL 1873. szeptember 13. 210. sz. melléklet.

²⁹ Uo.

³⁰ *Wiener Weltausstellung. Oesterreich.* = PL 1873. augusztus 31. 200. sz. melléklet.

³¹ *Wiener Weltausstellung. Die Niederlande.* = PL 1873. október 3. 227. sz. 2–3.

³² *Wiener Weltausstellung. Italien I. II.* = PL 1873. október 14. 236. sz. melléklet és 1873.

október 18. 240. sz. melléklet

³³ Uo. 236. sz.

Hülle muß dem wirklichen Kern, der in ihr steckt, einen Nimbus von Anmuth und Vornehmheit verleihen.³⁴

Más színben tünteti fel a románokat, akiknek a művészet iránti affinitás helyett nagyhatalmi ambíciókat tulajdonít: „Dieser Halbstaat mit den Ambitionen eines Weltreiches hat sich möglichst schön herausgeputzt und große Anstrengungen gemacht, um dem gebildeten Europa zu imponieren, allein seine Ausstellung macht doch nur den Eindruck des Barbarischen und Primitiven.“³⁵ Minden megtévesztés ellenére Románia nem rendelkezik sem önálló kereskedelemmel, sem iparral. Hozzáfűzi még, hogy Magyarországnak katonailag nincs félnivalója a románoktól. Még az antiszemitizmus vádjával illeti a délkeleti szomszédot.

A kínaiakról szóló tárcában Nordau részletesen foglalkozik a távol-keleti mentalitással, amelynek legfőbb attribútumai a konzervativizmus, a világtól való elzárkózottság, a változatlanság. Nem akar tudni semmit „az európai barbárokról”, abc helyett 40 000 írásjelet használ, minden munkát kézzel végez. Lakonikusan megjegyzi: „In China ist alles Bestehende alt, alles Alte heilig, alles Heilige unverletzlich“.³⁶ A kiállított tárgyak kapcsán részletesen kitér a lakozásra, az étkezési kultúrára, a selyempiparra, valamint a papírnak és a teának a kínaiak mindennapjaiban betöltött szerepére.

Nordau a kormányközeli *Pester Lloyd* munkatársaként tartózkodott Bécsben, így a kiállítás magyar részlegéről nagyon aprólékosan ír a hazai olvasóknak. Legelső írásának tárgya a nyugat-európaiakban megkötött romantikus és egzotikus asszociációs lánc a „Magyarország” szó hallatán: „Sie halten es für ein romantisches Land, das wunderreich und seltsam ist wie das geheimnisvolle Innere Afrikas oder Brasiliens.“³⁷ A kép alapjául a végtelen pusztáról, betyárról, cigányokról, vérpezsdítő zenéről és a tokaji nedűről alkotott képsor szolgál. Klisék helyett azonban egy kijózanító kép várja a világhiállításra látogatót a magyar valóságról –, iparról, iskolarendszerről:

Er sucht vergebens Romantik und Poesie; überall tritt ihm die Prosa der Arbeit, der nüchterne Ernst des Volksfleißes entgegen. Von Pußta und Csárda, von Csikos und Betyár, von feurigem Roß und wilder Musik ist nichts zu sehen und zu hören (...), das Ungarn der Petöfy'schen und Karl Beck'schen Gedichte, der französischen und englischen Reisebeschreibungen ist absolut nichts zu erkennen. Dafür aber sieht der Fremde ein Land hochentwickelter Industrie, mit mannigfachem Fabrikwesen, mit vorgeschrittenen Schulen vor sich, und er muß mit höchster Achtung vor diesem Staate erfüllt werden, der zuerst mit einem ungeheuern Aufwand an Volkskraft sich die politische Selbständigkeit errang (...).³⁸

Több tárcában részletesen foglalkozik Nordau a magyar képzőművészetet bemutató tárlatokkal. Főleg Than Mór, Lotz Károly, Székely Bertalan, Munkácsy Mihály és Zichy Mihály alkotásait dicséri.

³⁴ Wiener Weltausstellung. Frankreich II. = PL 1873. október 31. 251. sz. 2–3.

³⁵ Wiener Weltausstellung. Persien und Rumänien. = PL 1873. augusztus 6. 180. sz. 2–3.

³⁶ Wiener Weltausstellung. China I. = PL 1873. július 24. 169. sz. melléklet.

³⁷ Wiener Weltausstellung. Ungarn im Industriealaste. I. = PL 1873. május 27. 121. sz. melléklet.

³⁸ Uo.

Pester Lloyd versus A Hon

A kiállítás alatt a *Pester Lloyd* tárcaírója, Max Nordau és *A Hon* munkatársa, Ujvári Béla³⁹ között kisebb incidensre került sor. *A Hon* újságírója ugyanis 'üzleteléssel' vádolta meg a német lapot, miszerint az hirdetések helyett fizetett reklámcikkekét ír.⁴⁰ Nordau már a megnyitó óta rosszállással fogadta a magyar nyelvű lap Németl Imre miniszteri osztálytanácsos ellen intézet kirohanásait, és a vádaskodás nyomán lapjában reagált a vádakra:⁴¹

„An die Adresse des 'Hon'.

Schon seit längerer Zeit führt 'Hon' eine sehr wenig erbauliche Polemik gegen den ungarischen Ausstellungskommissar Sektionsrath Németh und gegen einzelne Mitglieder der Ausstellungskommission eine Polemik, die sich ausschließlich in Persönlichkeiten bewegt, und durch eine erstaunliche Brutalität des Tons auszeichnet. Von der Ansicht ausgehend, daß ein Ausstellungsberichterstatter sich mit der Ausstellung und nicht mit den Ausstellungskommissären zu beschäftigen habe, daß er den Lesern seines Journals ein Bild der Ausstellung geben, nicht aber erzählen müsse, was einzelne, wahrlich nicht sehr bedeutende offizielle Persönlichkeiten von einander denken und sagen, habe ich mich bisher in dem unerquicklichen Gezänk zwischen 'Hon' un der Ausstellungskommission völlig neutral verhalten. In dem letzten hier eingetroffenen Abendblatte des wiederholt genannten Blattes finde ich jedoch einen Passus, der mich zwingt, aus meiner Neutralität herauszutreten. Am Schlusse eines Artikels gegen die Ausstellungskommission steht nämlich folgender Satz: 'Zum Schlusse in allem Wohlwollen dem 'Pester Lloyd' nur so viel, daß er auch ferner in seiner weisen Neutralität verharren möge, denn sonst werden wir auch Eines und das Andere von der Käuflichkeit seiner Leute und den Geschäfteleien, die sie hier vollführt, erzählen. Also darum: zurück mit dem Bracken, Schwager.'⁴²

Darauf habe ich kurz Folgendes zu bemerken. Der 'Pester Lloyd' hat in der Ausstellung keine 'Leute'. Er hat in der Ausstellung nur einen Spezialberichterstatter, und das bin ich. Was also im 'Hon' von den 'Leuten' des 'Pester Lloyd' gesagt wird, kann wohl nur auf mich gemünzt sein. Deshalb fordere ich den Korrespondenten des 'Hon' auf, zu erklären, ob er wirklich mich unter diesen 'Leuten' meint, und wenn dies der Fall ist, anzugeben, wann ich Käuflichkeit an den Tag gelegt und wann ich 'Geschäfteleien' gemacht habe. Ist er nicht im Stande, seine vagen Allgemeinheiten mit Daten zu begründen, so erkläre ich ihn für einen Lügner und Verleumder. Der 'Pester Lloyd' hat den rüden Streit zwischen den oppositionellen Journalen und der Ausstellungskommission ignoriert, er konnte also auch von keiner Seite 'gekauft' wer-

³⁹ Személyével kapcsolatban lásd: SZINNYEI, József: *Magyar írók élete és munkái. XIV.* Bp. 1914. utánnomás 1980–81. 649–652. A kiállításról *A Hon* más szerzőktől is lehozott tudósítást, tk. Bakay Nándortól, Erödi Bélától, Fromm Antaltól. Maga Jókai is megtekintette az expozíciót és erről több cikkben is beszámolt a lapjában. Mi két cikket találtunk tőle: *A bécsi világkiállításról.* = *A Hon* 1873. július 11. 158. sz. 1. és *A világkiállításról.* = *A Hon* 1873. július 12. 159. sz. 1.

⁴⁰ *Válaszul a 'Pester Lloyd'-nak.* = *A Hon* 1873. július 15. Esti kiadás, 161. sz. 2.

⁴¹ *An die Adresse des 'Hon'.* = PL 1873. július 11. 158. sz. melléklet. Érdekes, hogy a dátumozás szerint Nordau írása hamarabb jelent meg.

⁴² *A Honban* a következő áll: „Mert hogy a 'Pester Lloyd'-nak 'emberei' jártak-keltek s járnak- kelnek a kiállításon még most is, a kik nem annonceokat, hanem igenis reclame cikkekét gyűjteneek, a melyeket olvashat mindenki. Épen azért hivatatlan a 'P. Ll.' a moral örének szerepére s épen azért tartottam szükségességnek figyelmeztetni, hogy vonja meg magát.” = *A Hon* Esti kiadás, 161. sz. (Vö. 40. jegyzettel.)

den: in den Ausstellungsberichten des 'Pester Lloyd' ist sorgsam jegliche Reklame vermieden, seine 'Leute' konnten also keine 'Geschäfteleien' vollführen. 'Geschäfte' machen allenfalls die Annoncenagenten des Blattes, allein dies ist die Sache der Administration, damit hat die Redaktion des Blattes nichts zu schaffen, und es ist geradezu perfid vom 'Hon'-Korrespondenten, zu thun, als kenne er diesen Unterschied nicht und als wäre eine bezahlte Reklame oder Annonce, in welcher die Objekte einzelner Aussteller empfehlend besprochen werden, ein redaktioneller Artikel.

Die Unhöflichkeit, die der 'Hon'-Korrespondent in seinem Angriffe gegen den 'Pester Lloyd' an den Tag legt, macht mir weiter keine Schmerzen; sie ist nur ein Zeugniß mangelhafter Erziehung und schlechten Geschmacks und trifft den Angreifer weit mehr als den Angegriffenen; allein gegen seine Verlogenheit mich zu wahren, war allerdings mein Recht und meine Pflicht, und ich habe mich deshalb beeilt, ihm meinen Standpunkt klarzumachen.

A látottak összegzése

Több tényező (tőzsdekrach, kedvezőtlen időjárásviszonyok, magas belépőjegyek, kolerajárvány) közrejátszott abban, hogy a világkiállítás nem a várt gazdasági nyereséggel zárult. Nordau csak augusztus végén írja, hogy igazi pompájában valójában most látható a kiállítás: „Jetzt erst ist die Ausstellung in ihren Vollglanz getreten, jetzt erst kann man von der absoluten Vollendung sprechen.”⁴³ Rossz kedvről, csalódottságról, erkölcsi macskajárról ír, mert a világkiállítást megelőző felfokozott várakozás megrekedt a fantázia szintjén.⁴⁴ Az illúziók kergetése helyett marad a realitás, a kiállítás deficitje: „Alles kam, nur die fremden Besucher und die fremden Millionen wollten nicht kommen”.⁴⁵ Legutolsó bécsi tárcájában Nordau azt vizsgálja, mennyiben volt indokolt az expozíció megrendezése. Diagnózisa nem kedvez a világkiállításnak mint rendezvénynek általában, főlöszleges luxusnak nevezi: „Die Wiener Weltausstellung, die Weltausstellungen im bisherigen Style überhaupt, sind unberechtigt, denn sie sind zwecklos. Sie sind ein glänzender, jedoch überflüssiger Luxus.”⁴⁶ Nordau értelmezésében egy világkiállítás a kortárs kultúra foglatatát kell, hogy adja, de soha nem univerzális és nem teljes. Sem a világkultúráról, sem az egyes országok termelésének mértékéről nem ad teljes képet.⁴⁷

A népeket összekötő szerepének, a más kultúrák megismerésének sem tudott eleget tenni az expozíció. Nordau a kiállítás ideje alatt naponta több órát töltött a helyszínen, így a kiállított tárgyak szemrevételezése mellett a közönség megfigyelésére is jócskán volt alkalma. A látottak alapján a más kultúrákban való elmélyülés igényét és lehetőségét is kétségbe vonja: „Nun, was ich gesehen habe, hat in mir nicht die Ueberzeugung erweckt, daß die Besucher in die Ausstellung kamen, um hier zu lernen (...) Und selbst wer lernen wollte, konnte es in der Ausstellung nicht recht tun.”⁴⁸

UJVÁRI HEDVIG

⁴³ *Wiener Weltausstellung. (Nach der Preisverleihung.)*. = PL 1873. augusztus 28. 197. sz. 2.

⁴⁴ *Wiener Wochenchronik.* = PL 1873. augusztus 17. 189. sz. melléklet.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ *Wiener Weltausstellung. Die Finale.* = PL 1873. november 7. 256. sz. 3. és melléklet.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Uo.

Közművelődés és magyarosítás. (Esettanulmány a Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület privígyei népkönyvtárának működéséről.) A 19. század hetvenes-nyolcvanas éveiben sorra alakultak a közművelődési egyletek hazánkban, amelyek a magyar nyelv és kultúra terjesztésének és így az alatti hazai nemzetiségek asszimilálását tűzték ki célul, noha módszereik eredményességét már a kortársak közül is többen megkérdőjelezték. E társaságok egyike volt a történelmi Magyarország északi megyéiben tevékenykedő Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület, amely többek között egy külön könyvtári hálózatot is létrehozott, hogy ezzel is segítse a térség szlovák lakosságának elmagyarosítását.

1867 után Magyarországon, az összlakosság mintegy 40 százalékát kitevő magyarokkal szemben a nemzetiségek többséget alkottak, amelyek közül a legjelentősebbek a németek, horvátok, szlovákok, ruszinok, románok és szerbek voltak. Ezek, néhány vegyesen lakott vidékektől eltekintve többnyire kompakt tömbben éltek, de kevés kivételtől eltekintve (pl.: szerbek, románok) tiszteletben tartották az ország területi integritását. Helyzetüket Magyarország határain belül kívánták rendezni, így rövid távon beérték a nemzetiségi törvényben foglaltakkal, távlatilag pedig a kollektív jogok és a területi autonómia elérése volt számukra a cél. Ezzel szemben a magyar politikai elit, pártállástól függetlenül az „egy politikai nemzet” álláspontjára helyezkedve, a horvátok kivételével nem ismerte el a nemzetiségek kollektív jogait, noha ezzel párhuzamosan, az 1868-as nemzetiségi törvényben nyelvi és kulturális téren európai mércével nézve is rendkívül komoly kedvezményeket biztosított a számukra. A dualizmus kori magyarosítás a gyakorlatban éppen ezen jogok fokozatos leépítését jelentette, míg a nemzetiségek a törvényben foglalt megtartásáért és újbóli alkalmazásáért folytatták a küzdelmüket. Szerencsére a magyarosítás során nem használták a korabeli Európában alkalmazott módszereket¹, a nemzetiségi törvény pedig minden korlátozás és törvénysértés ellenére is érvényben maradt a korszak végéig.

A nemzetiségi kérdésre a magyar kormányok egy része (pl.: Széll Kálmán, Khuen-Hédervary Károly, Tisza István) különféle engedményekkel (pl.: gazdasági könnyítések és segélyakciók), illetve a nemzetiségi vezetőkkel kötött paktumok révén próbált megoldást találni. Ezek az intézkedések rövid távon ugyan oldották a feszültséget, és hoztak is bizonyos eredményeket (pl.: választások idején), de távlatilag nem voltak képesek a nemzetiségi mozgalmakat integrálva a problémát rendezni. Más kormányok (pl.: Tisza Kálmán, Bánffy Dezső, koalíciós kormány) a „kemény kéz” politikáját alkalmazva sorozatosan korlátozták a nemzetiségi törvényben foglalt jogokat (pl.: a kisebbségi nyelvhasználat kizsárolása a közigazgatásból és a bíraskodásból, a nemzetiségi oktatás visszaszorítása, illetve leépítése, az egyesületi élet korlátozása stb.), a nemzetiségi vezetők ellen pedig sajtópereket indítottak.² Ezzel párhuzamosan olyan egyesületeket is támogattak, amelyek nyíltan

¹ A nemzetiségi problémára a korabeli Európában valójában sokkal brutálisabb megoldásokat találtak, mint a dualista Magyarországon. Franciaországban a nemzetiségi nyelvek használatát soha, semmilyen formában nem engedélyezték, és az iskolákban külön retorziókkal tiltották el a gyerekeket ezek alkalmazásától. Poroszországban a nemzetiségi nyelvhasználatot (közigazgatás, bíraskodás, oktatás) 1886–1887-ben felszámolták, a poznaói hercegségben pedig az ott élő lengyelek szisztematikus, nemzetiségi alapon történő kitelepítésére is sor került. Oroszországban a nemzetiségi nyelveket (pl.: lengyel, ukrán, litván, belorusz) egyszerűen betiltották, és 1887–1890 között az ország valamennyi iskolájában az orosz nyelvet tették meg oktatási nyelvvé. – DIÓSZEGI István: *Üllő és kalapács. Nemzetiségi politika a XIX. században*. Bp., Magyarságtudató Intézet, 1991. 17–32.

² SZARKA László: *Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek – kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában*. Bp., Ister, 1998. 74–79.

a magyarosítást tűzték ki célul³, mint például az Országos Magyar Iskola Egyesület, a Pozsonyi Magyar Közművelődési Egyesület, az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület, a Széchenyi Társulat, a Sárosmegyei Egyesület, a Torontálmegyei Magyar Nyelvtanterjesztő és Közművelődési Egyesület, az Oraviczai Arany-liga vagy a Beregmegyei Magyar Közművelődési és Kulturális Egyesület.⁴ Ezek között az egyik legjelentősebb, a felföldi magyar értelmiség által létrehozott Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület volt, amely a szlovákok elmagyarosítását tűzte ki célul.

A Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület (a továbbiakban F. M. K. E. vagy Egyesület) 1883. november 28-án alakult Nyitrán Odescalchi Gyula herceg vezetésével. Fő feladatának a magyar nyelv és kultúra terjesztését tekintette a a Felföld vegyesen lakott, vagy szlovák többségű megyeiben (pl.: Árva, Bars, Hont, Liptó, Nógrád, Sáros, Nyitra, Pozsony Szepes, Trencsén, Turóc, Zemplén, Zólyom). A valódi cél azonban a felföldi szlovák lakosság asszimilációja volt, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy a nyelvhatáron fekvő vegyes vagy szlovák többségű helységek elmagyarosításával az etnikai határt fokozatosan északabbra akarták tolni. Ennek érdekében különféle jótékonyági szervezeteket támogattak, kultúregyesületeket alapítottak, hazafias ünnepeket, illetve megemlékezéseket tartottak, előadásokat, tanfolyamokat szerveztek, az Alföldre irányuló gyerektelepítések révén támogatták az árván maradt szlovák gyerekek szakma- és nyelvtanulását, óvodákat, iskolákat létesítettek, kitüntették a magyar nyelv terjesztése terén jó munkát végzőket óvodákat, tanítókat és tanítónőket. Az Egyesület újságot és évkönyvet adott ki rendszeres tájékoztatást nyújtva az elért eredményekről, a tagság soraiban pedig ott volt a térség szinte teljes értelmisége.⁵

A F. M. K. E. egyáltalán nem foglalkozott népkönyvtárak létesítésével működésének első tíz éve alatt, és könyvtári programja csak fokozatosan indult meg az 1890-es években. Először 1893. IX. 12-én, a turócszentmártoni közgyűlésen módosították az alapszabályt, amelynek 3. §-a szerint az Egyesület „népkönyvtárakat létesít és segítéyz”, illetve egy elvi határozat is született, hogy „a népesebb vegyes ajkú községekben magyar népkönyvtárak és ezekkel kapcsolatos olvasó egyesületek alakíttassanak”.⁶ Az 1894. X. 2-án rendezett nyitrai közgyűlés már „kívánatosnak tartván, hogy minden városban és nagyobb községben kölcsönző könyvtárak létesüljenek, ezen ügyet az összes törv. választmánynak figyelmébe ajánlja és felhívja azokat, hogy ily könyvtárakat egyelőre ajándék-könyvek gyűjtése útján kísérleljenek meg létesíteni”.⁷ A losonci közgyűlésen, 1895. X. 3-án az Egyesület már konkrét összeget is megszavazott a „létesítendő ifjúsági és népkönyvtárak céljaira”, ami „a szövetkezett vármegyék tótajkú iskolái között lesz szétosztandó, melyek mellett magyar

³ „Nézeteim szerint nem lehet elérni semmi célú olyan helyeken, hol a nemzetiségi pórnap nagy tömegekben vegyületlenül lakik, ily helyeken a kis magyar tudomány úgy fog elenyészni, mint a hogy felissza a nyár derekán szomjas föld a ráhullott néhány csepp esőt. Otthon nem érti meg senki, ha alkalmazni akarja a gyermek mit az iskolában tanult, a mint kilép az iskolából, elfelejti a mit tanult csakhamar, sokkal előbb, minthogy támogathatná saját gyermekét, mikor már ez kerül iskolába. Ily helyeken haszontalan erőlködés és sárba dobott pénz, amit az állam és az egyletek a magyar nyelv tanítására fordítanak, az egész eredmény csak a tanítás általános sikereinek akadályozásában, a beolvasztási törekvések által felköltött ellenséges visszahatásban és a nemzetiségi viszály kiélelésében nyilatkozhatik.” – (MOCSÁRY Lajos): *A közművelődési egyletek és a nemzetiségi kérdés*. Bp., 1886. 13.

⁴ *A Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület naptára az 1886-ik évre*. Nyitra, 1885. 68–77.

⁵ DEZIDER Smidák: *Niekoré problény hornouhorského maďarského vzdelávajúceho spolku (1882–1919)*. In: *Kapitoly z dejín Nitry*. Bratislava, 1962. 119–142., *A Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület naptára az 1886-ik évre*. 60–67.

⁶ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL). *A Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület közgyűléseinek jegyzőkönyvei (1893–1907)*. VI. 145., 156.

⁷ Uo. VII. 23.

daloskörök állítottak fel, s népkönyvtárak létesítése elhatározatik”.⁸ Az első F. M. K. E. népkönyvtárak 1897-ben jöttek létre Nyitrán, Turócszentmártonban, Gölnicbányán, valamint Kunos-Vágáson, ettől kezdve pedig sorra alakultak a különféle nép-, ifjúsági- és honvédségi könyvtárak a felföldi vármegyékben. Bár az Egyesület ezeket kimondottan magyarosító céllal hozta létre, az intézmények néhol valóban csak közművelődési célokat szolgáltak, mint például Pogrányban is. Itt, mint az Egyesület vezetésének küldött jelentésekből kiderült, „a község lakossága tisztán magyar ajkú, magyarosodásra szükség nincsen, legfeljebb a tájszólás csökkentése igényeltetik”, ám az intézményt a F. M. K. E. vezetősége ennek ellenére sem szüntette meg.⁹ Az Egyesület saját könyvtári szabályzattal is rendelkezett, amely szerint a népkönyvtárnak bárki tagja lehetett, és ingyen kölcsönözhetett könyveket. Erre október és május között heti két, június és szeptember között pedig egy alkalommal volt lehetőség. A könyveket külön szekrényben kellett elhelyezni, feltüntetve ezen az „F. M. K. E.” feliratot. A könyvtár működéséről évente kellett jelentést készíteni az Egyesület elnöksége számára, amelyben a szokásos statisztikákon felül (pl.: éves forgalom, a legolvasottabb könyvek, a könyvtár állományának fejlesztése stb.) arról is számot kellett adni, hogy „magyarosítási szempontból volt-e s mennyiben eredménye a könyvtár használatának”.¹⁰

Az 1901. április 28-án megalakult privígyei katolikus legényegylet egy közművelődési tevékenységet folytató, kisvárosi egyesület volt. Ez a szokásos művelődési programokon kívül (pl.: kéthetente ismeretterjesztő felolvasások, magyar nyelvű színi- és népdalelőadások tagjainak részvételével, amelyre sokszor 4–500 fős közönség is összegyűlt stb.) egy 290 kötetes könyvtárat is létrehozott a tagság számára, mely a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának szakmai felügyelete alatt állt.¹¹ A privígyei F. M. K. E. népkönyvtár alapításának ötletét Gubás Pál, a legényegylet elnöke vetette fel az Egyesület elnökéhez, 1901. XII. 23-án írt levelében. Ebben a tátrafüredi kongresszuson hozott határozatra¹² hivatkozva támogatást kért az egyesülettől egy F. M. K. E. könyvtár alapításához Privígyén, mivel „az egyesület a miniszterileg és egyházhatóságilag szentesített alapszabályok mellett az iparos ifjúság vallásos és hazafias művelésén fáradozik”. A F. M. K. E. igazgató-választmánya 1902. február 10-én kelt válaszlevelében, „tekintettel a privígyei kath. legényegylet nagyon hazafias működésére az egyesületnek 173 kötetből álló népkönyvtárat engedélyezett, amennyiben az elnökség ezen könyvtár használatára előírt feltételeinek teljesítésére magát írásban kötelezi”.¹³ Ez rögtön komoly gondot okozott a legényegylet vezetőségének, mivel pénz-, illetve hely hiányában nem volt képes külön tárolót biztosítani az új könyvek számára, így ezeket a legényegylet könyvtárának szekrényeiben kívánta elhelyezni. Ezt a problémát Gubás 1902. február 15-i, Clair Vilmos főtitkárnak írt levelében jelezte is, arra kérve a F. M. K. E. vezetőségét, hogy „szíveskedjék a küldött

⁸ Uo. 44–45.

⁹ Nitriansky Oblastný Archív. (a továbbiakban NOA) Hornouhorský Vzdelávajúci Spolok. HVSN Ab/IV/1898/1, 1900/201, 1901/21, 1902/1/, 1902/2, 1907/2, 1908/2

¹⁰ Uo. 1903/125, 1904/1

¹¹ Uo. 1901/352

¹² Az 1901. VIII. 27-én rendezett tátrafüredi kongresszuson ilyen határozat nem született, bár a közgyűlés felkérte az elnökséget, hogy a könyvtárakkal kapcsolatban „mind nagyobb tevékenységet fejtsen ki”, és „legyen figyelemmel az ifjúsági egyletekre is, melyek a magyarosodásnak szintén jelentős tényezői”. Az Egyesület vezetősége emiatt válaszlevelében visszautasította ezt a hivatkozást, ám ez nem jelentett akadályt a privígyei F. M. K. E. népkönyvtár létrehozása szempontjából. – MOL. A Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület közgyűléseinek jegyzőkönyvei (1893–1907). VII. 152–153., illetve NOA. Hornouhorský Vzdelávajúci Spolok. HVSN Ab/IV/1902/34

¹³ Uo. 1902/34

feltételektől eltekinteni, és számunkra új feltételeket alkalmazni”.¹⁴ Az Egyesület vezetősége március 5-én kelt válaszelevelében a közös tároló gondolatát elfogadva belement a kompromisszumba azzal a kikötéssel, hogy „a szekrényen felirat alkalmaztassék, ezzel a címmel: „F. M. K. E. népkönyvtár””. Ezzel az utolsó akadály is elhárult az intézmény létrehozásának útjából, de ettől az egy engedménytől eltekintve a legényegylet vezetőségének teljes mértékben be kellett tartani az Egyesület könyvtári szabályzatában foglaltakat.¹⁵

Az ünnepélyes átadásra 1902. VI. 1-jén, délután 5 órakor került sor, az intézmény első vezetője pedig Puschmann Tibor cipészmeister lett.¹⁶ A legényegylet hálája jeléül még az ősz folyamán felvételét kérte a F. M. K. E. pártoló tagjai közé, és így még szorosabb kapcsolatot alakított ki az Egyesülettel.¹⁷

A legényegylet vezetősége a fejlesztésről sem feledkezett meg. 1903-ban házat vásárolt az intézmény számára, illetve a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának szakmai felügyelete alá rendelt ifjúsági könyvtárat is felállított¹⁸, 1909-ben pedig 10 fő befogadására alkalmas olvasótermet létesített.¹⁹ A könyvtár hamarosan a helyi ifjúsági élet egyik központjává vált, a rendszeres, magyar nyelvű közművelődési programok (pl.: daloskör és egy ifjúsági egyesület alapítása, állandó ifjúsági találkozók, amatőr színi- és dalelőadások rendezése, daltanítás céljából könyvosztások szervezése stb.) pedig jó nyelvyakorlási lehetőséget nyújtottak a szlovák nemzetiségű fiatalok számára.²⁰

Az intézmény életének mindennapjairól a legényegylet és az Egyesület vezetősége közötti levelezés ad képet, ami egy-egy nemzetiségi momentumtól eltekintve (pl.: a könyvtár állományához tartozó, 33 szlovák nyelvű könyv²¹ elkülönítése a F. M. K. E. anyagától) lényegében megegyezik a dualizmus kori népkönyvtárak napi ügyvitelével (pl.: leltározáshoz szükséges űrlapok kérvényezése a központtól, új könyvszekrény beállítása, könyvek köttetése, az új példányok rendelése, a felmerülő reklamációk intézése stb.). Komoly ellentét a két fél között csak a leltározás során jelentkező a tetemes hiány miatt alakult ki, így a világháború kitérését megelőzően időkben az többször nem is fogadták el az éves jelentéseket. Ez a nézeteltérés ismét új szempontokat vet fel az Egyesület megítélésének kérdésében, hiszen a vita során a F. M. K. E. vezetősége az elért eredmények ellenére is többször felvetette a könyvtár áthelyezésének lehetőségét²², közvetítőnek pedig az Egyesület

¹⁴ „Egyesületünknek van egy 290 kötetből álló könyvtára, tisztességes szekrényekben elhelyezve, melyben még a 173 kötetes népkönyvtár kényelmesen elfér. Kegyeskedjék tehát az új külön szekrény csináltatásától egyesületünket fölmenteni; már csak azért is, mert az új szekrény csináltatására nincsen pénzünk, de meg helységünk szűk volta miatt azt az új szekrényt el nem helyezhetnénk.” – Uo. 1902/529

¹⁵ „Mihelyt a legényegyesület elnöksége az így módosított feltételeket írásba foglalja, magára nézve kötelezőnek ismeri el, azonnal megküldjük a könyvtárat s intézkedünk, hogy fölkért megbízottunk, Lulyák Antal úr által a legényegyesületnek átadassék.” – Uo. 1902/532

¹⁶ Uo. 1902/5, 1902/204, 1902/424, illetve Nyitramegyei Szemle 1902. 23. sz. 5.

¹⁷ Gubás Pál 1902. IX. 30-án kelt levele – NOA. Hornouhorský Vzdělávájúci Spolok. HVSN Ab/IV/1902/350

¹⁸ Uo. 1903/4 – A könyvtár engedélyezésének körülményeire, illetve a F. M. K. E. vezetőségének a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának adott referenciájára lásd az 1902/436, illetve az 1903/3 sz. iratokat.

¹⁹ Uo. 1910/2

²⁰ Uo. 1903/5

²¹ „A könyvek között van ugyan 32 tót könyv és egy tót szótár, de a könyvek nagyobbbrészt vallásos tárgyú kiadványok, egy könyv pedig Toldi legendáját tartalmazza.” – Uo. 1904/27

²² „A könyvtárat az egyesülettől elveszjük, illetőleg máshová helyezük át” – Az Egyesület vezetőségének válaszelevele 1914. VII. 6-án – Uo. 1914/923

munkájában szintén részt vevő nyitrai püspököt kérte fel, ami jól jelzi a helyzet komolyságát. A konfliktus végül azzal végződött, hogy a legényegylet 1914. október 7-i rendkívüli ülésén határozat született, amely szerint a „megállapított hiányt az egyesület öt év alatt egyenlő részletekben fogja kárpótolni”.²³

A háború alatt a könyvtár működése szünetelt, amiről az 1918. március 18-án kelt utolsó éves jelentés a következőket írja: „a könyvtár a háború tartalma alatt nem volt használatban, egyrészt mivel helységeink először kórháznak voltak berendezve, később menekültek laktak ott, másrészt nincs ki a könyvtár kezelését vállalná. Így tehát a háború előtti jelentés változatlanul fennáll.”²⁴ A háború után a csehszlovák államban a F. M. K. E., mint az erőszakos magyarosítás egyik legfontosabb tényezője megszűnt, így az intézmény újbóli megnyitására a későbbiek folyamán már nem került sor.

A könyvtár mintegy másfél évtizedes működése után joggal merül fel a kérdés, hogy az intézmény milyen eredményeket ért el a magyar nyelv terjesztésében, illetve a magyarosításban. A népszámlálási adatok szerint (1. sz. táblázat)²⁵ 1910-ben 1303 fő, vagyis a város összlakosságának a 38,9%-a tudott magyarul, ami 1900-hoz képest mintegy 5,59%-os, vagyis közel 300 fős növekedést mutat. Erre a változásra a könyvtár tevékenysége logikus magyarázattal szolgálhatna, de a népességstatisztikai adatok, illetve a magyarosodás eredményeiről beszámoló éves jelentések 18. pontja között komoly ellentmondás tapasztalható. Az 1908. évről szóló jelentés ugyanis a következőképpen foglalja össze az intézmény ilyen irányú tevékenységét: „a könyvtárnak igen nagy hatása van így a magyarosodásra, mint a hazafias érzés ápolására, ami főként abban nyilvánul meg, hogy örömmel szerepelnek műkedvelő színdarabokban és ezek közül is a legjobban a történelmi vonatkozású színműveket kedvelik. A társalgás is magyarul folyik és szeretik a magyar népdalokat”²⁶. Ennek alapján egyértelműen ki lehet jelteni, hogy ez a tevékenység nem lehetett elég a magyar nyelv megtanulásához, maximum az iskolában tanultak szintentartásához, ami tulajdonképpen a könyvtár működésének egyik fő célja volt.²⁷ Ráadásul az éves jelentések statisztikái szerint az olvasókörzség létszáma sokszor még az évi 100 főt sem érte el (2. sz. táblázat)²⁸, arról nem is beszélve, hogy a könyvtár szolgáltatásait nemcsak szlovákok, hanem magyarok is igénybe vehették. A jelenlétben idézett adatok tehát nem adnak megfelelő magyarázatot sem a 10 év alatt bekövetkezett

²³ Uo. 1914/2

²⁴ Uo. 1918/4

²⁵ *A Magyar Szent Korona országainak 1900. évi népszámlálása*. I. Bp., 1902. 46–47., *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása I. Bp.*, 1912. 140–141.

²⁶ NOA. Hornouhorský Vzdělávající Spolok. HVSN Ab/IV/1909/3

²⁷ „A privigei kat. legényegylet hazafias szelleméhez kétség nem fér, és igen hasznos tényezője lesz a magyar közművelődésnek; a tagok magyarul olvasnak, beszélnek, szavalnak és énekelnek az egyeslet helységeiben, s így biztosak lehetünk, hogy az iskolában elsajátított ékes magyar nyelvet nemcsak el nem felejtik, hanem a folytonos gyakorlat által magyar nyelvismeretük még gyarapodik.” Lulyák Antal beszéde a könyvtár átadása alkalmából – Uo. 1902/204

²⁸ A táblázat adataihoz a F. M. K. E. évkönyveit, illetve a könyvtár éves jelentéseit használtam forrásul. A könyvtári állomány adatai a folyó év december 31-i állapotot mutatják, míg az olvasók és a kölcsönzött kötetek száma a két kongresszus között eltelt időszakot. Az ingadozást az okozza, hogy az éves jelentésekben sokszor együtt számolták a közös helységben lévő nép- és ifjúsági könyvtár adatait. A népkönyvtár forgalmának esetében a kisebb számokat kell alapul venni, amire a könyvtár vezetősége is utalt 1905. évi jelentésében, amely szerint „miután a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa az egyesület helységeiben egy nagyobb, 371 kötetes könyvtárt helyeztet el, az egyesület tagjai s a közönség nagyobb részt ezt olvassa.” – MOL. A Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület évkönyvei. XVII. 94.

növekedésre, sem a magyarul tudók ilyen magas számára, akik döntő többségben már az intézmény alapítása előtt is bírták ezt a nyelvet.

A választ a város elmagyarosodása is jelenhetné, de a kérdéses időszakban (3. sz. táblázat)²⁹ a szlovákok még mindig abszolút többségben voltak a magyarokkal és a németekkel szemben, noha 1910-re valamelyest csökkent az arányuk.

A vizsgált adatokat az iskolai magyarosításra is vissza lehetne vezetni, de írni-olvasni mintegy 30%-kal többen tudtak az összlakosságon belül, mint magyarul (4. sz. táblázat)³⁰, ami egyértelműen az iskolai magyarosítás kudarcát mutatja az alapfokú oktatásban.

A magyarul tudók ilyen magas számára Privigyén, akárcsak a dualista Magyarországon nem a különféle magyarosító egyesületekben folyó népművelő munka, hanem az urbanizáció és a polgárosodás volt a magyarázat. Ez különösen országos szinten volt szembetűnő, ahol a népszámlálási adatok szerint a kétnyelvűség aránya 1880-ban, az önálló földművelők körében 10,2%, míg a városlakók között 27,4% volt, ami 1910-re az előbbieket esetében 14,8%-ra, az utóbbiakéban pedig 49,1%-ra emelkedett.³¹ Ez egyértelműen jelezte az urbanizáció, illetve a polgárosodás kényszerítő erejét és főlényét az erőszakos magyarosítással szemben, hiszen a modern ipari technológia felhasználása, a kereskedelem, a hivatali-, banki- és jogi élet, az egyén társadalmi emelkedése fokozottan megkövetelte a magyar nyelvtudást, ami sokkal nagyobb „eredményeket” hozott, mint bármiféle magyarosító kísérlet. Ez a jelenség egyes foglalkozási ágak esetében még élesebben jelentkezett, így 1880-ban a nem magyar nemzetiségű iparosok 30,65%-a, és a kereskedők 44,33%-a volt kétnyelvű. A szlovák viszonylatban a népesség 9,82%-a tudott magyarul, de a szlovák nemzetiségű iparosok, illetve a kereskedők közül már 24,56% és 31,65% bírta mindkét nyelvet.³² Privigyén az urbanizáció és polgárosodás a századforduló után erősödött fel, amikor az ipari, kereskedelmi, illetve értelmiségi tevékenységet folytatók először kerülnek túlsúlyba az összlakosságon belül a mezőgazdaságból élőkkel szemben (5. sz. táblázat)³³, ráadásul a város járási székhely is volt, ami egyfajta katalizátorként tovább gyorsította a változásokat. Ezek a folyamatok a nyelvtudás terén itt is ugyanazokkal a következményekkel jártak, mint országos szinten, ezért volt olyan magas a magyarul tudók száma. Természetesen a legényegyleti F. M. K. E. népkönyvtárban folyó népművelő munka is fontos szerepet játszott a magyar nyelvtudás iskolán kívüli gyakorlásában és elmélyítésében, ami hosszabb távon valóban elősegítette Privigyé további magyarosodását. Ezzel a módszerrel azonban komolyabb eredményt csak távlatilag, a város további urbanizálódása és polgárosodása mellett lehetett volna felmutatni, amire az első világháborút követő államfordulat miatt már nem jutott idő.

²⁹ Lásd a 25. sz. lábjegyzet hivatkozását

³⁰ Lásd a 25. sz. lábjegyzet hivatkozását

³¹ SZARKA: *i. m.* 47.

³² „E számok ...együttal útmutatásul is szolgálnak arra nézve, hogy miként erősíthetjük a magyarságot. Fordítsunk ugyanis minél több gondot iparunk és kereskedelmünk fejlesztésére. Ez míg egyrészt a legjobb nemzetiségi politika is úgy másrészt hatalmas és jóformán egyedüli eszköz arra, hogy hazánkat nagygyá, gazdaggá és virulóvá tegyük.” – JEKELFALUSSY József: *Népiünk hivatása és foglalkozása az 1880-ban végrehajtott számlálás szerint*. Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1882. 22–23.

³³ *A Magyar Szent Korona országainak 1900. évi népszámlálása. II. Bp., 1904. 90–93., A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. II. Bp., 1913. 274–278.*

Mellékletek

1. számú táblázat

A magyarul tudók száma és aránya Privigyén (1900–1910)		
1900.	1050 fő	33,31%
1910.	1303 fő	38,9%
változás	+253 fő	+5,59%

2. sz. táblázat

A privigyei F. M. K. E. népkönyvtár forgalma (1902–1918)			
év	állomány	az olvasók száma	a kölcsönzött könyvek száma
1902.	173 kötet	19 fő	48 kötet
1902.	587 kötet	279 fő	279 kötet
1903.	648 kötet	97 fő	621 kötet
1904.	648 kötet	nincs adat	nincs adat
1905.	171 kötet	150 fő	171 kötet
1906.	nincs adat	nincs adat	nincs adat
1907.	496 kötet	185 fő	258 kötet
1908.	775 kötet	44 fő	47 kötet
1909.	300 kötet	59 fő	91 kötet
1910.	530 kötet	240 fő	573 kötet
1911.	498 kötet	245 fő	363 kötet
1912.	789 kötet	301 fő	252 kötet
1913.	319 kötet	79 fő	229 kötet
1914.	ugyanaz	ugyanaz	ugyanaz
1915.	ugyanaz	ugyanaz	ugyanaz
1916.	ugyanaz	ugyanaz	ugyanaz
1917.	ugyanaz	ugyanaz	ugyanaz

3. számú táblázat

Privigye lakosságának nemzetiségi összetétele (1900–1910)							
év	összesen	magyar		német		szlovák	
1900.	3152 fő	469 fő	14,87%	224 fő	7,1%	2454 fő	77,85%
1910.	3349 fő	607 fő	18,12%	205 fő	6,12%	2516 fő	75,12%
vált.	+197 fő	+138 fő	+3,25%	-19 fő	-0,98%	+62 fő	-2,73%
vált.	+6,1%						

4. sz. táblázat

Az írni-olvasni tudók száma és aránya Privigyén (1900–1910)		
1900.	1887 fő	59,86%
1910.	2114 fő	63,12%
változás	+ 217 fő	+3,36%

5. sz. táblázat

Privigye város lakosságának foglalkozás szerinti megoszlása (1900–1910) (eltartottakkal együtt)				
év	mezőgazdaság		ipar, kereskedelem, hitelügy	
1900.	1775 fő	55,36%	1217 fő	38,6%
1910.	1489 fő	44,46%	1608 fő	48,01%
változás	– 286 fő	– 11, 85%	+ 391 fő	+ 9, 41%

VESZTRÓCZY ZSOLT

FIGYELŐ

Csapodi Csaba (1910–2004). 2004. április 30-án 94. életében elhunyt Csapodi Csaba, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattára és Régi Könyvek Gyűjteményének nyugalmazott osztályvezetője, c. egyetemi tanár, az irodalomtudomány doktora.

Csapodi Csaba 1910-ben született, a neves szemészprofesszor, dr. Csapodi István nyolcadik gyermekeként. A budapesti, akkor még a Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészeti karán 1933-ban történelem–földrajz szakon középiskolai tanári és bölcsészdoktori oklevelet szerzett. A következő évben Bécsben levéltári kutatásokat folytatott ösztöndíjasként. 1934-ben kinevezték a Magyar Nemzeti Múzeum Országos (Széchényi) Könyvtárába, majd néhány évig az Országos Magyar Történeti Múzeumban a főigazgató titkáráként működött.

Alapításától, 1942-től kezdve a Teleki Pál Tudományos Intézet Magyar Történettudományi Intézetének munkatársa az Intézet megszüntetéséig, 1949. év elejéig. Kutatásait az újkori magyar művelődés- és gazdaságtörténet terén végezte. 1944-ben Baumgarten-díjat kapott. Munkássága alapján a budapesti egyetem bölcsészeti karának magántanárává habilitálták 1946-ban. 1949–1951 között dolgozott az Országos Széchényi Könyvtárban, az Egyetemi Könyvtárban, majd az Országos Könyvtári Központban, míg végül a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárába került 1951-ben mint a Kézirattár helyettes osztályvezetője, 1957-től mint a Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye vezetője. 1975. december 31-én innen vonult nyugdíjba.

Széleskörű munkásságot fejtett ki, számos országban folytatott könyvtörténeti kutatást. Összesen mintegy 450 publikációja jelent meg Magyarországon és külföldön. Legfontosabb munkái: *Az Esterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a XVIII. század első felében*, 1933. – *A magyar barokk*, 1942. – *Eszterházy Miklós nádor*, 1942. – *Világtörténelem a francia forradalomtól napjainkig*, 1945. (Berlász Jenővel közösen) – *The Corvinian Library. History and Stock*, 1973. – *Az Anonymus-kérdés története*, 1978. – *A Janus Pannonius-szöveggyűjtemény*, 1981. – Feleségével, dr. Gárdonyi Klárával közös a *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt* három kötete, 1988–1994. – *Catalogus collectionis codicum Latinorum et Graecorum*, 1985. – Tóth Andrással és Vértesy Miklóssal közösen: *Magyar könyvtártörténet*, 1987. – Számos publikációja jelent meg könyvtári szakkérdésekről. Az ötvenes évektől kutatási területét a 15. század könyvtörténete, elsősorban a Corvina-könyvtár vizsgálata képezte. 1958-tól kezdődően jelentek meg közleményei a Corvina-könyvtár egyes kérdéseiről. A külföldi kutatóutak – Csapodi Csabáné dr. Gárdonyi Klárához hasonlóan – új korvinák felfedezését tették lehetővé. E munkálatokkal párhuzamosan készült el a világon szétszóródott korvinák reprezentatív kötete, egyben az addigi kutatások összegzése, a *Bibliotheca Corviniana (1967–1990)*, amely öt nyelven, 14 kiadásban jelent meg. Kézikönyv a szakemberek számára, ugyanakkor művészi élményt nyújtó album az érdeklődőknek, kulturális értékeink hírét terjeszti a nagyvilágban. Munkásságának teljes bibliográfiája megtalálható a *Jubileumi csokor Csapodi Csaba tiszteletére. Tanulmányok*. Bp. 2002. 405–433. lapjain.

A kandidátusi és a tudományok doktora fokozatot 1974-ben (*A Corvina Könyvtár története és állománya*), illetve 1978-ban (*A Janus Pannonius-szöveghagyomány*) c. disszertációjával nyerte el. Az Országos Könyvtárügyi Tanács és a Magyar Tudományos Akadémia több munkabizottságának volt tagja, a Középkori Munkabizottságnak társelnöke.

1976-ban feleségével közösen akadémiai elnöki díjat kapott, 1993-ban – szintén feleségével együtt – a Magyar Köztársasági Érdemrend tisztikeresztjét, 1995-ben Széchenyi-díjat. 1992-ben a Magyarok Világkongresszusán, Budapesten előadást tartott *Nemzettudat és történettudomány* címmel. Mint címzetes egyetemi tanár kodikológiát adott elő az ELTE Bölcsészettudományi Karának Történeti Segéd tudományok Tanszékén.

Élete összeforrt nemzeti és tudományos könyvtárunkkal, s az a hat évtized, amelyben Csapodi Csaba, kezdetben történészi, majd könyvtári-kézirattári munkáját és kutatásait folytatta, beépül a magyar művelődéstörténetbe, annak kikerülhetetlen részeként. Emlékét mindnyájan megőrizük, akik ismertük és tiszteltük őt.

ROZSONDAI MARIANNE

SZEMLE

Csokonai Vitéz Mihály: Költemények. V. 1800–1805. Sajtó alá rendezte SZILÁGYI Ferenc. Bp., Akadémiai Kiadó, 2002. 1063 l.

Csokonai Vitéz Mihály, a felvilágosodás nagy költője költeményeinek ötödik, azaz utolsó kötete 2002-ben jelent meg. Szilágyi Ferenc, Csokonai verseinek kritikai kiadási munkálatai végére tehet most már pontot. Kezdődött a munka az 1970-es évek elején. Az első kötet megjelent 1975-ben, s most a költemények utolsó kötete látott napvilágot. Az öt vaskos kötetben összesen 465 Csokonai vers vagy verstöredék jelent meg. A költeményekből tehát több kötet már nem lesz, csak a prózai munkák kötete szaporítja majd a Csokonai-életmű egészét. Ezzel a teljes Csokonai életmű utolsó kötete is napvilágot lát. Évek, évtizedek óta várat magára a Csokonai életmű kritikai kiadása. Hozzá fogtak többen, s talán nem mindenki mérte fel, hogy ez óriási feladat, s ehhez a munkához valóban több szerkesztő-sajtó alá rendező és mindegyiknek egy-egy teljes élete volt szükséges. A 20. század hatvanas éveiben Juhász Géza fogott hozzá, s ő hamarosan eltávozott az élők sorából. Elvégzett munkája végtelenül kevés volt. A meglévő eredményt az új szerkesztő és sajtó alá rendező utódok a modern követelmények parancsoló szükségyszerűsége miatt használni nem tudták.

A főszerkesztő halála után új Csokonai kutatóra volt szükség, s párhuzamosan gondoskodnia kellett a szerkesztés munkáját is vállaló munkatársról. Az utóbbi feladatot Julow Viktor, az előbbi Szilágyi Ferenc vállalta el. Szilágyi fiatalemberként lódult neki a hatalmas munkának úgy, hogy Julowval együtt megkeresték és megalkot-

ták a kiadás szempontjait, s azt egyeztetették a Csokonai életmű más műfajainak kiadási elveivel. Mire elkészült és napvilágot is látott a második kötet, Szilágyi Ferencnek a sorozatszerkesztő Julow nevét már gyászkeretben kellett hozatnia, Vargha Balázs a levelezés és a többi prózai munka sajtó alá rendezője néhány évvel később távozott el az élők sorából. A sorozat szerkesztésére tehát ismét új szerkesztőt kellett keresni, a Csokonai levelezés és a prózai munkák sajtó alá rendezéséhez pedig hozzáértő kutatót. Julow munkáját Szuromi Lajos vállalta el, Vargha Balázst pedig Debreczeni Attila.

Csokonai valamennyi művének kritikai kiadása a *Költemények* első kötetével kezdődött el 1975-ben, s folytatódott a *Színművek* két kötetével 1978-ban. A *Költemények* második kötete csak tíz évvel később, 1988-ban látott napvilágot, a harmadik már négy évvel később, 1992-ben lehetett a kutató és az olvasó asztalán. 1999-ben a *Levelezés* egyetlen kötete jött ki a nyomdából. A negyedik *Költemények* kötet 1994-ben, az ötödik pedig 2002-ben jelent meg. A sorozat még nem fejeződött be, hiszen hátra van még a prózai munkák kötete. A kötetek megjelenése közötti időkülönbségek oka nem a sajtó alá rendezői munka bizonytalanságának következménye, hanem a nyomdai munka mérhetetlen lelassulásának. A költemények mind az öt kötetének sajtó alá rendezője Szilágyi Ferenc volt. A szerkesztők azonban folyamatosan változtak. A *Költemények* első s a *Színművek* első két kötetét Julow Viktor szerkesztette Szilágyi Ferenc és Pukánszky Kádár Jolán közreműködésével. A harmadik, negyedik és ötödik kötet sorozatszerkesztője Szilágyi Ferenc és Szuromi Lajos volt, a *Levelezés*

egyetlen kötetét Debreczeni Attila és Szuromi Lajos szerkesztették.

A költemények kötetének adatai híven mutatják, hogy a sajtó alá rendező nagyon gazdaságosan osztotta el a kötetben megjelenő költemények számát. A verseknek az alábbi táblázatban olvasható számai jelzik, hogy a szerkesztőknek és a sajtó alá rendezőnek sikerült a költő valamennyi versét úgy kötetekbe elosztania, hogy egyik időszak kötetei, sem növekednek végtelenül, köthetetlenül vastagra. Az természetes, hogy a hosszabb vers, hosszabb apparátust kíván, s emiatt növekedett a kötetekben található versek számával a jegyzetek lapszáma is. Szilágyi Ferencet kollégái úgy tartják számon, mint kiváló mikrofilológust, aki mindennek alaposan utánanéző, a legapróbb kérdőjelre is megkeresi a választ. Ennek köszönhető, hogy jegyzetei tulajdonképpen minden olvasói, kutatói kérdésre tökéletes választ adnak.

Kötet-szám Megjelenés éve	Versek évszáma	Versek sorszáma	A versek darabszáma	Összes vers oldalszáma	Összes jegyzet oldalszáma	Összes oldal-szám
I. 1975	1785–1790	1–73	73	73	551	698
II. 1988.	1791–1793	88–169	81	116	611	753
III. 1992	1794–1796	170–262	92	202	558	890
IV. 1992	1797–1799	263–346	83	228	651	912
V. 2002	1800–1805	347–465	118	307	725	1063

Az V. kötet szerkezete a megszokott. Az első s terjedelmét tekintve a legkevesebb lapot igénybevevő részben a versek jelentek meg. Minden vers sorszámat kapott, s ez az ötödik kötet a 347. számú költeménnyel kezdődik, a korábbi négy kötetben tehát összesen 346 vers látott napvilágot. A második részben kapott helyet a rövidítésjegyzék. Ez rendkívül lényeges Szilágyi munkájában, hiszen éppen a terjedelem csökkentése érdekében, számtalan kéziratot, kéziratoss variánst, szerzőnevet, vagy műkiadást rövidítésben közli a sajtó alá rendező. Így, kétségtelen, hogy egy-egy vershez fűzött tudnivalókat csak akkor tudjuk tökéletesen megérteni, ha ezeket a rövidítéseket

feloldjuk. A rövidítésjegyzék után közli a legfontosabb tudnivalókat magáról az egész kötetéről. Ebben mondandóját az alábbi címek köré csoportosítja: Tárgykörök, műfajok, a kötet időrendje, címek, címváltozatok, helyesírási kérdések, versformák, eredmények. Az utóbbi fejezet rész tiszteletre méltóan rövid. Takarékoskodnia kellett a szerkesztő-sajtó alá rendezőnek az energiával, az idővel és a lapokkal, hiszen a következő fejezet rendkívül hosszú.

A költeményeket a versek sorszámai szerint az azokhoz fűzött magyarázat követi. Itt is a megszokott, logikus renddel találkozunk. Azaz a versekhez írt jegyzeteket az alábbi szempontok alapján csoportosította Szilágyi Ferenc: versek kézírata, megjelenése, keletkezése, szövegvizsgálat, tárgyi és nyelvi magyarázat, jelölése, dallama. Valamennyi vers e címmel jelölt szempontok szerint kapott magyarázatot, rendkívül alapos tájékoztatót. Ha hosszú egy vers, természetes, hosszú lesz a szövegvizsgálati rész is, s esetleg a tárgyi és nyelvi magyarázat is. Amíg a versek 307 lapot vettek igénybe, addig az azokról szóló tudnivalók kétszer olyan terjedelműek. A kötet végén a névmutatót, a versek betűrendes mutatóját, és a költő összes versének betűrendes mutatóját találjuk.

A Rövidítés jegyzék után következik az olvasót vagy a recenzenst tökéletesen tájékoztató, néhány lapos tanulmány. A Tárgykörök és műfajok címszó alá frottakból kiderül, hogy ebbe a kötetbe került valamennyi vers, amelyet a költő 1800 és 1805 között írt. Érthető, hogy az egész fejezetnek ezt a címet adta: A csúcson. Valóban, a költő ebben a néhány évben érkezett el pályájának legmagasabb pontjára, s ekkorra vált a korábbi alkalmi költőből ez alatt a majdnem hat esztendő alatt a felvilágosodás legnagyobb költőjévé.

Oly szépen fogalmazza meg Szilágyi ebben a kicsiny fejezetben a költő törekény szándékát: „A Költemények utolsó, V. kötetének Csokonai utolsó éveinek verseit tartalmazza, az egészen el nem múlt szerelem vissza-visszatérő élményével, a fogó erejű költő hősies erőfeszítésével, hogy élete egyik fő művének szánt honfoglalási eposzt, az *Árpádot* megírja.” Csokonai ekkor élete legna-

gyobb szerelmi csalódásának keserű éveit éli. Ekkorra méri fel tulajdonképpen azt is, hogy az élet számtalan buktatójával szörnyű csalódásokat, fájdalmakat tartogathat még számára. 1802-ben leégett Debrecenben az a kicsiny ház, amelyben elrejtőzhetett a világ bajai elől édesanyjával. Közben tüdőbaj is egyre erőtlenebbé tette, s orvoslást ezekben az években nem találhatott erre a szörnyű betegségre. Ugyanekkor lelt egy hű barátára, egy, ha nem is gazdag, de jószívű mecénásra, Puky Istvánra, aki hol nyíltan, hol rejtve felkarolta, támogatta a költőt, igyekezett nyugalmat biztosítani neki Tiszaiáron, vagy Gesztelyben, Ongán vagy Ragályban, Miskolcon vagy Tapolcán a fürdő vizében, Aggteleken vagy Széphalom mesterénél keresett gyógyulást vagy csak pihenést. Puky tudta, hogy ebben a reménytelen helyzetben a költőnek megértő emberségre, költői teljesítményének elismerésére volt szüksége. Oly terhek nyomták ekkor a költő személyes életét, hogy azok alól elmenekülni nem tudott, legfeljebb csak alkalmilag sikerülhetett barátja segítségével néhány nyugalmas napot találnia.

S ebben a szörnyűségesen aggasztó helyzetben írta legszebb és legértékesebb költeményeit. Legérettebb ódái (A Szélhez, Széchényi Ferenc Nemzeti Könyvtárjára) ezekben az években születtek. Népszerűségének legsikerültebb alkotását a Szerelmedal a csikóbőrös kulacshoz címűt ekkor írta. A Lilla dalok kivételes szépségű lírai életrajza újabb versekkel ekkor lett gazdagabb. Ekkor születtek jól ismert bölcselkedő költeményei, mint az Ember a Poézis első tárgya vagy a Halotti versek. Petőfit előzi meg tájverse a Visszajövetel az Alföldről. Ekkor született néhány újabb epigrammája. Egyszóval a Csokonai életmű legértékesebb szakasza éppen erre a néhány nagyon fájdalmas esztendőre esik.

A versek időrendjét illetően azt jegyzi meg Szilágyi, hogy mindössze tizenkét olyan költeményt tett ebbe a kötetbe, amelyeket más kiadások korábbi évekre helyeztek. Ugyanez a helyzet a címek és a címváltozatok tekintetében is. Csokonainak erre a hat évre eső versformáit klaszrikus rövidegességgel fogja össze a sajtó alá rendező. Még él a magyaros felező tizenkettes, az ősi nyolcas, de már megjelenik költészetében

a hexameter vagy a disztichon. Anakreoni dalait rímes ötödfeles jambusokban írta. de felfedezhető ekkorra már Csokonai költészetében a rímes időmértékes és a szimultán verselés is. Ugyanitt foglalja össze a kötet eredményeit is. Nem tagadja Szilágyi, hogy ebben a kötetben nincsenek látványos felfedezések, eddig nem ismert, ezekben az években keletkező művek nem kerültek elő, de mint írja, számos helyesbített sor és szó található a költeményekben. A versekhez fűzött Csokonai jegyzetekben is talált a sajtó alá rendező eddig ismeretlen sorokat, sőt a lélek halhatatlanságáról írt bölcselkedő költeményének egyik jegyzetében a Hamlet írójának a neve is előkerült, s ezzel bizonyossá vált, hogy Hamlet monológja jelentette a költő számára az ihlető forrást: „A’ melynek Szekszpírral nehéz megfejtése”. S ezután azonnal le is vonja a szövegkiadásban mindenképpen hasznosítandó következtetést: a készülő Csokonai-szótárhoz nem csak a főszövegek anyagát dolgozzák majd fel, hanem az ahhoz írt jegyzeteket is.

Ez a kötet talán a legnagyobb Csokonai-verseket tartalmazza a Halotti verseket, amelynek több változatát itt olvashatja először a közönség, A’ Hafiz Sírhalma költeménynek eddig csak csonka változatát ismertük. A Kazinczynak címzett, Magyar Orpheushoz című vers most itt a legihletesebb változatában jelent meg. Más költeményének Csokonai által készített jegyzeteit nem olvashattuk eddig. A Tihanyi Ekhóhoz, A reményhez és a Pillangóhoz címzett verse fontos szövegkritikai és keletkezéstörténeti jegyzetekkel jelent meg.

Ha Szilágyi munkamódszerét szeretnénk megismerni, elegendő csak egyetlen versnek a jegyzetanyagát átlapozni. A Rózsabimbóhoz írt vers mindössze huszonegy sort tartalmaz. A hat versszak nem foglalja el az egész oldalt. A vershez fűzött jegyzet kezdődik a 881. lapon és tart a 887. lapig. A jegyzetanyag tehát majdnem hét lapnyi terjedelmű a még egy lapot sem igénybevevő verssel szemben. A kézirat leírása című fejezetből kiderül, hogy a vers eredeti változata a 21 versszakos úgynevezett összöveg már megjelent a sorozat harmadik kötetében is. Ennek a rövidített változatnak négy ugyanebből a korból való

másolatát is ismeri a sajtó alá rendező. Mivel 1805-ben meg is jelent, ezek a másolatok első sorban a költemény megzenésített formái, ezért csak talán zenetörténeti értékűek. A vers keletkezése fejezetből megtudjuk, hogy a költő ezt a költeményt Földi Jánosné, Weszprémi Julianának címezte, s így annak ellenére, hogy a címzett más volt, a költő mégis eredendően a Lilla nevét akarta beírni az ötödik versszakba, a rím miatt azonban a 'Julissa' szavából 'X...issa' lett.

A szövegkritikai jegyzetek nagyon rövidek. Annál bővebbek a tárgyi és nyelvi magyarázatok. Ezt a költeményt összehasonlították Matthison és H. Ch. Boie egy-egy versével. A bizonyítást nem találja meggyőzőnek Szilágyi, Demek Győző ugyanis Mathisson Rosenknospe című versével vél hasonlóságot. Ezt nem tudja elfogadni Szilágyi. Trostler József Christian Boie An die Rose című versével vetette egybe Csokonainak ezt a költeményét. Nem tartja a sajtó alá rendező lehetetlennek, hogy Csokonai ismerete ezt a megzenésített verset. Gálos Rezső megerősíti Trostler véleményét, Szilágyi azonban egy újabb forrásra mutat rá. S ezután sorra veszi a költő azokat a tanulmányokat, amelyek ennek a költeménynek az irodalmi értékét kívánják bemutatni: Harsányi István, Juhász Géza, Kiss Tamás, Sötér István nézeteit ismerhetjük meg Szilágyi e költeményhez fűzött jegyzeteiben. Ezután szól arról a változatról, amelyet Kölcsey helyesbített. S a saját véleménye mellett elmondja V. Szöcs Gézáét, Szabó Zoltánét. Gyakorlatilag a jegyzetekben Szilágyi összefoglalja a költemény teljes utóéletét.

A költemény trochaikus lejtésű, keresztírmes 8-as, 7-es strófában íródott. Részletes tájékoztatást kapunk a költemény megzenésített változatairól is. Molnár Antalnak 1929-ben a Langer János által írt, korabeli dallamról nincsen jó véleménye, „de még hagyján – írja Molnár – a tetszetős kis Langer dal; amit azután ugyane stílusban, a későbbi Serly Lajos nyújt a »Nyílj ki nyájasan mosolygó«-ban (A rózsabimbóhoz) attól aztán eltemetkezhet Csokonai. Az olyan szalontermékhez pedig, mint Fellner Ferenc ugyane szövegre készült keringőszerű nótája, egyálta-

lán nincs szavunk. (Molnár A CsMűdal). 15–16.” Szilágyi további jegyzeteiből pedig megtudjuk, hogy az említetteknek kívül, Serly Lajos–Tarnay Alajos (1903), Sztankó Béla (1904), Dávid Gyula, Farkas Ferenc, Fellner Ferenc, Hollósi Kornél, Járdányi Pál, Kadosa Pál, Kárpáti Sándor és Lányi Viktor írtak dallamot Csokonai e versére. Azt hiszem természetes, hogy a recenzens megtudván azt, hogy hány komponista írt zenét erre a versre, legszívesebben meghallgatná CD-ről valamennyit, vagy legalább kottakiadását is szívesen kezébe venné. Ez azonban már inkább a magyar zenetörténet, mint az irodalomtörténet sajátja lenne.

Szilágyi Ferenc ebben a kötetében is bizonyította, hogy az ő személye Magyarországon talán a legalkalmasabb volt arra, hogy Csokonai Vitéz Mihály költeményeinek kritikai kiadását sajtó alá rendezze. Hiszen olyan filológus ő, aki a költő valamennyi verse elő- és utóéletében alaposan tájékozódott, az irodalomtörténet évtizedei, évszázadai alatt született valamennyi kritikus észrevételét, vagy mint imént láttuk, a megzenésítések múltját is mindenkinél jobban ismeri. S még valamit el kell mondanunk róla, olyan munkatárs is ő, aki kollégáit bármikor szívesen segíti is, ha éppen véletlenül Csokonai kutatásra szánják magukat. Ezt személyesen is megtapasztalhattam több alkalommal.

KILIAN ISTVÁN

Gáspár János 1816–1892. Dokumentumok. Összeállította AKNAY Tibor. Bp. 2003. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum. 209 l. /A magyar neveléstörténet forrásai 19./

Apró életképek a reformkorból: Gáspár János (a nagyenyedi kollégium volt diákja és leendő igazgatója) és Mentovich Ferenc (enyedi diáktárs, a majdani nagykörösi nagy tanári kar tagja, utóbb a marosvásárhelyi ref. kollégium tanára) 1841-ben, útban Berlin felé, megállapodtak Pest-Budán, és a leendő pedagógusok látogatásokat tettek. Bekukkantottak Kossuth Lajoshoz, aki éppen a *Pesti Hírlap* 71. számát korrigálta;

Vörösmarty Mihály a székelység iránt érdeklődött, bennük látva ősmagyar mitológiájának élő példáit; Toldy-Schedel Ferenc a képzett nevelők hiányát hangsúlyozta. Bajza József őszintén bevalotta nekik, hogy a hálátlan tanári pályára sohasem gondolt és a klasszikus mondást idézte: „Akit az istenek gyűlölnék, pedagógussá teszük ...”

Gáspár János alakjának felidézésére most Aknay Tibor vállalkozott. Összeállította szépajja levelestárát, kiegészítve azt saját enyedi kutatásaival a Bethlen Kollégium Dokumentációs Könyvtárában (49 levél); újraközölte egy Pestalozzi-tanulmány és egy emlékbeszéd szövegét (1845-ben és 1846-ban jelentek meg az *Erdélyi Híradóban*, Heinrich Pestalozzi születési centenáriuma alkalmából), melléjük tette két beszédét 1883-ból és 1886-ból (kéziratról közölve). Teljesebb lett a *Visszaemlékezés életpályámra* textusa is, szintén Nagyenyedről kiegészítve. Csak helyeselni lehet, hogy hat olvasókönyvi szemelvény (két mese és négy tájleírás) is helyet kapott a kötetben.

Mondhatni, három évszázad pedagógiai optimizmusa sugárzik a könyvből. A 18. századé, amelyből Gáspár német szakirodalmi előképek, sőt szövegek után népszerűsítette Pestalozzi módszerét; „magyarítva”, azaz ábrázolva egyszerűsmind a hazai oktatásügy elképesztően elmaradt állapotát – a felvilágosodástól örökölt reménnyel, hogy a világ nevelés útján jobbítható. A 19. századé, amelyben a „Nem tetszeni, hanem használni akarok” elve alapján Gáspár és tanár-nemzedéke megpróbálta a korszerűsítést, a tankönyvírástól a tanítóképzés megindításán át az Eötvös-féle népoktatási törvény végrehajtásáig. Meg a közreadó 20–21. századé, amelyben még van szerző és műhely, aki és amely dolgozik a magyar neveléstörténet folyamatosságáért.

Az irodalomtörténet közvetlenül is profitál a kötetből. Hiszen Gáspár János br. Kemény Zsigmond szolgadiákja volt a nagyenyedi kollégiumban, aki a nyári szünidőben felszolgálva kastélyukban, hallgathatta az erdélyi főrangú reformellenzék vezetőinek beszélgetését (78.). De rálapozhatunk az általa alapított berlini magyar könyvtár (1842) másfél év alatt felgyűlt 219 kötetének

összefoglaló listájára (15.); elolvashatjuk azt a két mesét, amelyeket Arany Juliska mondott el neki Nagyszalontán olvasókönyve számára (168–170.); újratanulmányozhatjuk Tompa Mihály lektori véleményét és javítási javaslatait a 3–7 éves korosztály számára, felolvasásra szánt *Csemegek* harmadik kiadása javára (53–56.). Külön tanulmányt érdemelne, összehasonlító szövegvizsgálattal, miként töltötte fel az olvasókönyv német, fordított történetei helyett a három kiadást (1847, 1854, 1863) magyar népköltészeti anyaggal és olyan munkatársak segítségével, mint Kriza János, Gyulai Pál, hogy a harmadik edíció már Arany János teljes elismerését is kivívja.

Aknay Tibor könyvtáros, így a családi hagyomány tisztelete és ügyszeretete mellé kutatói éretnyeket és könyvészeti pontosságot tudott társítani. Ezek a már méltott válogatásban, az eligazítóan alapos Gáspár-portréban (4–10.), a jó névmutatóban kamatoznak. Az a jogos törekvése viszont, hogy minden szöveget lehetőleg kézirattal alapján ellenőrizzen emendálás előtt, jócskán megbicsaklott a technikai szerkesztés teljes hiányában. Ami hiba a számítógépes szövegrögzítés és -szerkesztés során adódhat, itt – sajnos – megtalálható: a szótárprogram bennfelejtett maradványától (aminek következtében az „mta” révén a „számtan” helyett „szAkadémian” áll – 150.) az áttördelés során sorközépre került kötőjeleken és a főnevekre rácsúszott névelőkön át a névmutató hibás sortördeléséig. A terjedelmes (és nem teljes) hibajegyzék csak enyhít a dolgon, de nem magyarázza azt. A helyzet groteszk: a könyv olyan emberről szól, aki egész életét az írni-olvasni tudás méltó elsajátítására fordította és akinek gyönyörű, ízes magyar nyelve ma is élvezetes olvasmány.

Gyakori hibánk, hogy a klasszikus irodalom és művelődés népszerűsítése során a legnagyobbakkal, az utánozhatatlan és követhetetlen zsenikkel szoktunk állandóan példálózni, ami persze sokak kedvét szegi. A szenvedélyes és elkötelezett pedagógus „gyalogszékely” (Aknay Tibor szavával) viszont követhető tanári példa lehet.

Király Péter: A kelet-közép-európai helyesírások és irodalmi nyelvek alakulása. A budai Egyetemi Nyomda kiadványainak tanulságai 1777–1848. Szerk. és az előszót írta: UDVARI István. A névmutatót készítette: HOLLÓS Attila. Kiadja a Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke. Nyíregyháza, 2003. 667 l. /Dimensiones Culturales et Urbanales Regni Hungariae 3./

Ez a kötet a Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszékének tudományos műhelyéből került ki. A „Dimensiones Culturales et Urbanales Regni Hungariae” sorozat kiadványaként eddig Hollós Attila *Csopey László élete és művei* c. könyve, továbbá Zoltán András *Oláh Miklós Athila című munkájának XVI. századi lengyel és fehérorosz fordítása* c. kötete jelent meg.

Az Egyetemi Nyomda Magyarország folyamatosan működő második legrégebb nyomdája, amely akkor kezdte meg működését Budán, amikor hazánkban a tudós társaságok szerveződése még csak megindulóban volt. Épp ezért az Egyetemi Nyomda, amely 1777–1784 között közvetlenül a pesti egyetem tanácsának felügyelete alá tartozott, a 18. század végén és a 19. század elején a közművelődésnek, az irodalmi életnek és a tudományos munkának egyfajta központját képezte. A nyomda egész tevékenysége az akkori államhatalom politikai, társadalmi és művelődési törekvéseinek tükröződése. Fontos pozitívumként említhető meg, hogy az államhatalom komolyan vette a közművelődés terjesztésének feladatát az ország népei között, s hogy e nemes munkában az Egyetemi Nyomdának is komoly szerepet juttatott.

A 18. század végén és a 19. század első felében egész Európában nem létezett még egy nyomda, amely a felvilágosodás és a nemzeti ébredés eszméit annyi nemzet fia között, anyanyelven, oly eredményesen terjesztette volna, mint a pesti egyetem budai nyomdája. Az Egyetemi Nyomda egész tevékenységével – a Ratio Educationis szellemében – a felsőbb szervek és intézmények támogatásával, illetve az ország népeinek összefogásával megvalósította az anyanyelvű könyvkiadást, vagyis Magyarország né-

pei, népcsoportjai és a szomszédos népek számára lehetővé vált, hogy saját anyanyelvükön jelenhessenek meg az iskolai tankönyvek, a nyelvészeti, szépirodalmi, történeti és ismeretterjesztő munkák. E vonatkozásában az Egyetemi Nyomda európai viszonylatban elsőként kezdeményezően mutatott követendő példát a soknemzetiségű országok számára. Az uralkodótól elnyert kizárólagos jog alapján kinyomtatott különféle nyelvű tankönyvek és nyelvtanok, szótárak, népdalgyűjtemények, történeti munkák, szépirodalmi alkotások, évkönyvek jelentős része ebből a nyomdából került ki és jutott el a Magyar Királyság soknyelvű lakosságához. Fontos szolgálatot tett a budai Egyetemi Nyomda azáltal is, hogy kitűnően szervezett, mintegy 70 városban működő könyvbizományos hálózata révén a kiadványokat igen széles körben terjesztette. Az Egyetemi Nyomda hatóköre Magyarország határain túlra is kiterjedt, s kiadványai eljutottak Szerbiába, Bulgáriába, Havasalföldre, Moldovába, Galíciába, valamint a nyugat-európai országokba is, így Angliába és Amerikába.

Király Péter, az MTA doktora, a Bolgár Tudományos Akadémia külső tagja szerzteágazó tudományos tevékenységének egyik nagy témája a kelet-közép-európai nyelvek és helyesírások alakulása a budai Egyetemi Nyomda kiadványainak tükrében. A könyv szerzője bizonyos fokú szerepet tulajdonít az 1777-ben létrehozott budai Egyetemi Nyomdának a kelet-közép-európai helyesírások és irodalmi nyelvek kialakításában.

Király Péter e munkájában a budai Egyetemi Nyomda tevékenységének egy területét mutatja be, arra törekedve, hogy az egyes jelenségek, irányzatok művelődési, társadalmi és politikai hátterét is megvilágítsa. Emellett szélesebb tekintet keretében e törekvések egyező, párhuzamos és eltérő vonásait is igyekszik felfedni. A szerző filológiailag bőven adatolva tárja elének az Egyetemi Nyomda kettős – értékeket magába fogadó és azokat kisugárzó – művelődéstörténeti szerepét. Király Péter könyvében a magyar, német, szlovák, cseh, horvát, szlovén, szerb, ruszin, orosz, bolgár, macedón, román, görög, héber, jiddis nyelvű kiadványok helyesírását, nyelvét

és irodalmi törekvéseit elemzi különös gonddal. Kiegészítésként kitér a kevés angol, francia és olasz nyelvű munka kérdéseire is. Az Egyetemi Nyomdában megjelent könyveket tanulmányozva megállapítható, hogy ezekben a helyesírási, nyelvi törekvések a nemzeti és társadalmi célkitűzésekkel összekapcsolódnak. Sok hasonlóság, sőt egyezés figyelhető meg a helyesírási és nyelvi reformok alapgondolataiban, legfontosabb elveiben.

A nemzeti nyelvek kibontakozását helyenként az idegen nyelvek használata fékezte. Így a magyar nyelv jogait védelmezőknek a latinnal, majd a némettel kellett megvívniuk harcukat, míg az egyes szláv nyelvek megújulásáért küzdő literátusoknak a régebbi egyházi nyelv befolyásától kellett megszabadulniuk (a szlovákoknak a cseh nyelvtől, a ruszinoknak, az ukránoknak, szerbeknek és bolgároknak az egyházi szláv nyelvtől), a bolgároknak ezen kívül a görögtől és a bibličinától. Az idegen nyelvek elleni küzdelem közös feladat elé állította az ország valamennyi népét: meg kellett szabadulni az idegen nyelvektől, hogy megteremthessék saját, hazai népi-nemzeti irodalmi nyelvüket. Az Egyetemi Nyomdában megjelent kiadványok segítettek a nemzeti nyelv megőrzését és a nemzeti öntudat megerősödését.

Király Péter jól szerkesztett műve minden közép-európai nép művelődéstörténetének, valamint a kárpát-medencei hagyományos tolerancia megnyilvánulásának szép dokumentuma, amely hozzájárul az itt élő népek kölcsönös- és önmegismeréséhez.

ABONYI ANDREA

Inventarium de operibus litterariis ad res hungaricas pertinentiis [!] ab initiis usque ad annum 1700. – A magyar történeti irodalom leőhelyjegyzéke a kezdetektől 1700-ig. Összeállította KULCSÁR Péter. [...] Bp., 2003, Balassi Kiadó – Országos Széchényi Könyvtár. 812 l.

Szeretem a bibliográfiákat, az adattárakat nemkülönben, így örömmel és várakozással vettem kezembe, a kék vászonba kötött testes kötetet.

Nagy formátum, áttekinthető tipográfia, meggyőző terjedelem. Az első gondolatunk, hogy szakszerű, alapos forrásmunkával gazdagodott a magyar tudomány. Más is ezt hihette, mert a könyvet elkaptokdták. A következőkben szeretném megosztani benyomásaimat azokkal, akik nem tudták időben megvenni a könyvet, és azokkal, akik az üzleti sikert látva, esetleg utánnyomáson török a fejüket.

Mindenekelőtt azt tudom ajánlani, hogy mindenki olvassa el a bevezetést: „Az időbeosztással kezdeném, mert az egyszerű [...] az 1700-as határ természetesnek látszik”. A magam részéről (Szabó Károllyal egyetértve) úgy gondolom, hogy természetesnek az 1711-es időhatár látszik, a Rákóczi-szabadságharc előtt lezárni ebben a témában egy könyvet, vétek.

Az előszó egyébként nagyon őszinte. Meglepő dolgokat olvashat az ember, például: „Tudnia kell az olvasónak, hogy módszeres anyaggyűjtést nem folytattam. Ha egy kötet a kezembe került, ha egy könyvtárba betévedtem (ez nagyon tetszik, ugyanis az összeállító – majd négy évtizeden át – könyvtárban dolgozott) kigyűjtöttem a szembeötlő adatokat. Megnéztem néhány katalógust [...]. A régebbi gyűjtésből alapvető adatok is hiányoztak, és mostanában, amikor fölmerült a gondolat, hogy a tételeket komplettálni kellene, olykor másodlagos, kevésbé megbízható forrásból pótoltam ezeket, vagy – ilyen is van – sehogy.” Miután megtudtuk, hogyan nem szabad szakkönyvet írni, a célzott olvasói rétegről esik szó: „Nem annyira azoknak szánom, akik egy-egy tétellel kutatási szinten foglalkoznak, hanem inkább azoknak, akik általában szeretnek tájékozódni [...]”

Azt hittem túlzott szerénység szól e szavakból. De nem. Kezünkben tarthatunk egy, az összeállító szerint műkedvelő használóknak szánt, lényegét tekintve szubjektív bibliográfiát.

Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát katalógust készítünk, ezért először ezt a két, igazán ismert szerzőt néztem meg. Kezdjük Temesvári Pelbárttal. A könyv felsorolja műveit, majd a kiadásokat RMK-számmal, de sajnos a pótlásokat figyelmen kívül hagyva (pl. RMK III 79 = RMK III 5064). Az *Aureum Rosarium* kiadásai végén

„Etc”, jóllehet jelenlegi ismereteink szerint többször nem jelent meg. A könyvben a kiadások láthatóan a teljesség igényével vannak felsorolva, de egyes műveknél, néhány kiadás említése után oda van írva, hogy „Etc”. Nagyon nehéz ezzel megbarátkozni. Laskai Osvát ugyanitt, mint a *Rosarium* kiadója szerepel. Ez sem igaz, Pelbárt halála miatt ő csak a negyedik kötetet rendezte sajtó alá. Ennél az említésnél több szegénynek nem is jutott, úgy ahogy van kimaradt a kötetből, pedig „*Exempla Historica*” nála is található. Az előszóból kiderül, hogy az összeállításból tudatosan kimaradt két nagyobb kör, ezek egyike a középkori legenda. Ezt el lehet fogadni. A másik kihagyott csoport az eseti híradás (*Relatio*, *Newe Zeitung*, *Avviso*... stb.). Ezzel már nagyon nem értek egyet, mert bizony ezeket szerepeltetni kellett volna, igaz, hogy nagyon megnövelte volna a terjedelmet. Az összeállító némi magyarázat után közli, hogy azért „mégis beiktattam néhányat, amely vagy igen korai [...] vagy unikális darabnak látszik. De csak látszik, és nagyon valószínű, hogy az általam közölt anyagban is van átfedés”. Lehetne még észrevételeket tenni a könyv más részeivel (pl. Mossóczy Zakariás) kapcsolatban is, de nem érdemes. A bevezetés ugyanis szinte egyébről sem szól, mint hogy ne lepődünk meg, ha az összeállításban tévedésre, pontatlanságra bukkanunk, vagy hiányt találunk. Valójában nem is ezen lepődünk meg.

Nem állítható, hogy ez a hatalmas adattár minden haszon nélkül való, de ha egy kézikönyvben ennyi a kétséges rész, akkor sajnos forrásmunkaként nem vehető figyelembe. Itt visszautalnék az összeállító szavaira, hogy azoknak szánja művét, akik „általában szeretnek tájékozódni”. És ezek ugyan kik lennének?

A könyv végén a hat oldal terjedelmű, impozáns irodalomjegyzéket látva, a gyanútlan érdeklődőben tovább erősödhet az, a bevezetőben már említett benyomás, hogy megbízható, alapos és szakszerű könyvet tart a kezében. A kétnyelvű, latin és magyar cím ugyanezt sugallja, úgyhogy a megtevés szinte tökéletes. Csak szinte, mert a tartalomjegyzék, a rövidítések, a lelőhely- és irodalomjegyzék csak latin, a bevezetés csak magyar nyelvű.

Az előszóból még megtudható, hogy a Balassi kiadó a közeli jövőben honlapot kíván indítani, ahol nemcsak olvasni lehet majd az anyagot, hanem javítani is. Ez csak akkor életképes gondolat, ha hiteles felelőse van a vállalkozásnak. Ha viszont a könyv anyaga a világhálóra kerül, és közös erővel pótolgatva és javítgatva lesz, mi értelme volt ebben az állapotában kiadni? De ha már kiadták, nem lett volna-e elég, jóval kisebb költséggel, szövegezen (CD-rom) közkinccsé tenni?

Míndezek után, ha föltesszük a kérdést, hogy egy ilyen esetleges, még az összeállító szerint is minden alaposságot nélkülöző, eredetileg saját használatra készült, szubjektív szempontok szerint szerkesztett és válogatott adathalmazt, lektorálás nélkül, jelentős támogatással és nem kis költséggel érdemes volt-e nyomtató prés alá adni, az én válaszom rövid: nem. Bár Borsa tanár úr mindig mondogatja, hogy a legrosszabb bibliográfia is jobb, mint a semmi.

BORDA LAJOS

A magyar térképészet nagyjai. Lipszky János (1766–1826), Mikoviny Sámuel (1700–1750). Tudományos emlékülések előadásai és katalógus. Szerkesztette: PLIHÁL Katalin, REISZ T. Csaba, TÖRÖK Enikő. Bp., Országos Széchényi Könyvtár – Osiris Kiadó, 2001. 305 l.

A kötet két térképészeti konferencia és kiállítási anyagát adja közre. Az 1998. dec. 14-én rendezett, Lipszky János munkásságát méltató emlékülés előadásait a „Gondolattól a megvalósulásig” címet viselő első részben olvashatjuk. A jól átgondolt, szakszerű redakció (Plihál Katalin és Reisz T. Csaba munkája) jóvoltából az egyes tanulmányok úgy illeszkednek egymáshoz, hogy Lipszky életéről, munkásságáról, valamint arról a művelődéstörténeti háttérrel, amelyben élt és alkotott, igen plastikus kép bontakozik ki, s még a nem beavatott, azaz, nem kartográfus olvasó is haszonnal forgathatja a könyvet, sokat tanulhat belőle.

Ugyanez jellemzi a könyv másik részét, amelyben a Mikoviny Sámuelről 2000. márc. 23-án elhangzott előadások szerepelnek „...A haza szeretete hajt minket előre” cím alatt, Plihál Katalin és Török Enikő szerkesztésében. A kötet értékét, szépségét a közreadott illusztrációk – térképek, levéltári dokumentumok, metszetek, rajzok, portrék, címerek – emelik. A kötethez Klinghammer István, az ELTE rektora, a Térképtudományi Tanszék vezetője írt előszót („A magyar térképészet Mikoviny Sámuelről Lipszky Jánosig”), amelyben fölvezet a magyar polgári térképészet útját a 16. század első felétől (Lázár és Honterus térképeitől) a 18. század végéig. A nemzetközi háttér ismertetéséből kiderül, hogy a 18. század elejétől kezdve a francia térképészet jelent a mintát Európában, s ezzel a mércével mérve is mind Mikoviny, mind Lipszky munkássága, eredményei igen jelentősek (pl. a kartográfia matematikai problémáinak fölismerése, a méréseken alapuló helymeghatározás).

Lipszky Jánosról kilenc tanulmányt, s részletes német nyelvű összefoglalót, Mikovinyről tizenkét előadást és ezek német rezüméit tartalmazza a kiadvány, így nemcsak a hazai, hanem a külföldi könyvtárak és a téma iránt érdeklődő külföldi szakemberek számára is hozzáférhetővé válik a közreadott értékes anyag.

Reisz T. Csaba a híres *Mappa Generalis* elkészítésének körülményeiről értekezik („A központi kormányzatek és a vármegyék szerepe a Lipszky-térkép elkészítésében”). Az általános művelődéstörténeti kérdéseket is felvető, igen alapos kutatásokra épülő tanulmány érdekes képet nyújt a 18. század végének és a 19. század első évtizedeinek világáról: kik milyen erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy Lipszky János, a tehetséges császári-királyi katonatiszt elkészíthesse pontos méréseken alapuló, a korábbi térképek hibáit kiküszöbölő térképét Magyarországról. Támogatói közt olyan neveket találunk, mit gr. Vécsey Siegbert, gr. Festetich György, gr. Széchényi Ferenc és József nádor. A Helytartótanács 1798-tól 1810-ig segíti a vállalkozást, a szükséges csillagászati expedíció koordinálását is közköltésen végezteti. A munka azonban ennek ellenére lassan haladt, s a késleltetésben

az egyes vármegyék ellenállása is szerepet játszott: sok helyen nem voltak megfelelően képzett megyei tisztviselők, akik a vármegyék helységeinek jegyzékét ellenőrizték volna, vagy egyszerűen nem ismerték fel a folyamatban lévő munka jelentőségét, s ebből adódtak bizonyos pontatlanságok. A kéziratos térképanyag előkerülése után már lehetséges az egyenetlenségek vizsgálata.

Bartha Lajos tanulmánya a kiváló matematikus és elméleti csillagász Bogdanich Imre Dániel (1762–1801) szerepét mutatja be a Lipszky-térkép létrejöttében („Bogdanich Imre Dániel felsőgeodéziai méréseinek eredményei Lipszky Magyarország-térképének tükrében”). A fiatalon elhunyt, rendkívül tehetséges Bogdanichról fölvázolt portré nemcsak tudománytörténeti vonatkozásai okán, hanem az ember sorsa felől nézve is elgondolkodtató: a gyenge egészségű tudós önmagát nem kímélve vállalkozott egy rendkívül nehéz expedícióra, hogy a Lipszky-térképhez szükséges csillagászati alappontok pontos meghatározásához juthassanak. Áldozatul adta életét, tehetségét, szépen induló tudósi karrierjét egy olyan tudományos vállalkozásért, amelynek eredménye csak évtizedek múltán volt érzékelhető: a kronométer előtti idők legpontosabb mérési adatait sikerült az expedíció során elvégeznie, s ezzel a hazai kartográfia fejlődését elősegítette.

A Lipszky-térkép forrásait, előzményeit feltáró tanulmányában – „Térképi források és gédletek a »Mappa generalis regni Hungariae...« szerkesztésénél” – Plihál Katalin beszámol arról a szerencsés eseményről is, amikor 1997-ben az OSzK egyik budapesti antikváriumtól megvásárolt egy nagyobb mennyiségű kéziratos térkép-gyűjteményt. Kiderült, hogy ebből az anyagból 62 mű a *Mappa Generalis*... előmunkálatai során készült, közülük 37-et pedig Lipszky maga rajzolt. Arra is fény derült a kéziratos térképek átvizsgálása során, hogy valamikor a Bibliotheca Hedervariana gyűjteményébe tartoztak, a rajtuk levő könyvtári bélyegző tanúsága szerint (amelyet a legutolsó tulajdonos nem tudott eltávolítani róluk). E kéziratos térképanyag előkerülése során a szerző a Khuen-Héderváry kastély könyvtárának sorsáról is ír: a gazdag főúri könyvtár

hogyan pusztult el a II. világháború katalizmájában. Az OSzK-ba került térképeket Plihal Katalin öt csoportba sorolva ismerteti, majd a tanulmány utáni Függelékben a térképekről a művek eredeti rendje alapján pontos címleírást közöl.

Zachar József frása („Lipszky János, a császári-királyi tiszti”) a korabeli hadügy, hadseregszervezés és hadviselés összefüggéseinek kontextusában mutatja be a jeles térképész-katonatisztet, aki 1783-tól 1813-ig tényleges katonai szolgálatot töltött be, s eközben készítette el Magyarország-térképét. Maga a korszak, amely háborúk jegyében zajlik – az utolsó török háború 1787-től 1790-ig, majd a Habsburg Birodalom háborúi Napóleon ellen –, éppen nem kedvez az ilyen munka- és eszközigényes tudományos és mérnöki tevékenységnek. Hogy mégis elkészült a nagy mű, abban nemcsak a tehetségnek és a munkabírásnak, hanem Lipszky egész jellemének, emberségének is komoly szerepe volt: akárcsak Bogdanich, ő is szolgálatnak tekintette munkáját és nem sajnált sem anyagi, sem szellemi áldozatot hozni érte. Varga Domokosné szintén tudósportré fölvázolásával járul hozzá, hogy a térképészethez elengedhetetlen csillagászati kutatások 18. századi helyzetét megvilágítsa („Zach János Ferenc szerepe Lipszky Magyarország-térképének megszületésében”). Röviden összefoglalja Zach János Ferenc életrajzát és munkásságát, külföldi útjait és kapcsolatait, pl. ismeretségét W. Herschelrel, az Uranus bolygó fölfedezőjével. Zach kezdeményezésére épült föl a korabeli legkorszerűbb csillagvizsgáló a Gothához közeli Seeborgen. A tanulmány végén ismerteti levelezésének Lipszky munkájára vonatkozó részleteit, összesen húsz ide kapcsolódó levél kivonatát közli.

A tudósportrét sorát Kardos József folytatja („Schedius Lajos, a felvilágosult szellem embere”). Egy rendkívül sokoldalú tudóssal ismerteti meg az olvasót, aki a magyar felvilágosodás korának ugyanolyan fontos szereplője, mint a sokkal szélesebb körben ismert irodalmárok (pl. Kazinczy Ferenc), vagy a Martinovics-mozgalom résztvevői (közülük Öz Pálhoz baráti kapcsolat fűzte Schediust). Iskolaszervezői munkássága is igen jelentős; a Lipszky-térkép megszületéséhez is szervezőként kapcsolódik: kezdetben nyilvános-

ságot biztosított a munkálatok megindulásának, majd a *Zeitschrift von und für Ungern* folyóiratban 1802 és 1804 között cikkeket ír a térképészeti munkálatokról, Lipszky halála után pedig gondoskodik a térkép új, javított kiadásáról.

Papp-Váry Árpád Lipszky János térképeinek kiadásait ismerteti („Lipszky Magyarország-térképének hatása a hazai és az európai térképészetre”). A vasútépítések és a folyószabályozások a 19. század folyamán szükségessé tették a pontos térképek megjelentetését. Lipszky térképeit nemcsak a Habsburg Birodalomban (Bécs, Pest, Prága), hanem külföldön is kiadták (Berlin, 1811–16, Edinburgh, 1814, London, 1834), de alapul szolgáltak különféle tematikus térképek készítéséhez is (pl. 1827-ben Magyarország néprajzi térképének elkészítéséhez). Soós István történész arra keresi a választ tanulmányában, hogy milyen mértékben és céllal támogatta József nádor Lipszkyt munkája sikeres véghezvitelében („József nádor és Lipszky János”). A hasznosság és az ország felemelkedésének elősegítése, a gazdasági, hadászati és közigazgatási problémák megoldásának szándéka az a mozgatóerő, amely a nádor aktivitását a térképészeti vállalkozás felkarolásában elsősorban vezérelte. A dolgozat a reformkort közvetlenül megelőző, talán bizonyos mértékig azt elő is készítő, politikai, közigazgatási folyamatairól ad jól dokumentált, árnyalt képet.

A tanulmányok sorát Plihal Katalin német nyelvű összefoglalása („Der Hintergrund der Entstehung von János Lipszkys Landkarte”) és Reisz T. Csaba bibliográfiai összeállítása („Válogatott irodalom Lipszky János életéről és működéséről”) zárja.

A Mikoviny Sámuel munkásságának szentelt előadásokból szintén érdekes és tanulságos körkép bontakozik ki. Barta János átfogó tanulmánya („Magyarország a 18. század első felében”) a 18. század politikai, művelődési és gazdasági viszonyainak bemutatására vállalkozik. Szakít a pesszimista felfogással Magyarország sorsát illetően: a karlócai és a szatmári béke a hosszú török uralom után az Európába való visszatalálás útját nyitotta meg. Már a könyv előző részében is föltűnhetett az olvasónak, hogy a magyarországi tudományos élet kialakulásának, fej-

lődésének a Habsburg Birodalom a 18. század utolsó évtizedeiben megfelelő keretet, körülményeket biztosított; Barta János koncepciója pedig ezt a képet visszafelé, a század első felére is kiterjeszti. Mikoviny életrajza, munkássága, amely a 18. század első felére tehető, kettős köztudást mutat: hungarus-tudata a magyar kultúrához köti, a bécsi Udvari Kamara alkalmazottjaként pedig a tágabb, európai tudományosság látószögét, eredményeit is hasznosítani tudja. Mindezekről Reisz T. Csaba kutatásai adnak részletesebb képet: levéltári források alapján kiegészíti a Mikovinyről tudható adatokat. Mérnöki, bányászati munkásságát, a gyakornokok betanítására vonatkozó dokumentumokat ismerteti („Mikoviny Sámuel udvari kamarai mérnök”).

A tanulmányok közül még három foglalkozik általános kérdésekkel. Mélykúti Gábor („Földmérés és térképészet a 18. században”) a mérnöki munka és az adott kor technikai színvonalának kapcsolatára mutat rá. A geodézia a 18. századig csak lokális, kis terjedelmű mérésekre volt alkalmas. Mikovinynek ezeket a korlátokat kellett átlépnie és megteremtenie az országos méretű, központi szervezettséget igénylő, alapvető elméleti és gyakorlati feltételeket. Korszerű műszerek hiányában mégis képes volt jól áttekinthető, pontos térképeket készíteni segítői, tanítványai közreműködésével. A szerző kiemeli Mikoviny sokoldalúságát: térképészeti vonatkozásban egyesítette a matematikus, csillagász, geodéta, topográfus, kartográfus, rézmetsző és műszerszerkesztő tudását. Am arra a kérdésre, hogy mi adott erőt, szellemi háttérrel ehhez a nem mindennapi teljesítményhez, életet felörlő, hatalmas munkalendülethez, Vinkovics Márta tanulmányában találunk magyarázatot („Mikoviny Sámuel tudomány szemlélete”). Az ország északi részének evangélikus közösségéből származó Mikoviny jó iskolákban – Eperjesen, Besztercebányán – tanult, szellemére nagy hatást gyakorolt a pietizmus és a fiziko-teológiai gondolkodás. Itt jsmét egy irodalmi párhuzamra hívhatjuk föl a figyelmet: a Newton nevéhez fűződő eszmei áramlat a 18. században az irodalom és a filozófia sok képviselőjére, pl. Csokonai Vitéz Mihályra is hatással volt. Mikoviny

Jénában és Halléban folytatott tanulmányokat, ahol a descartes-i tudományfelfogást és a kritikai racionalista szellemi magatartást tanulhatta meg Hermann Frankétól és Franz Buddeustól. Ezen az alapon fogalmazódik meg a matematizálás igénye a térképészetben: a biztos ismeret megtalálásának eszköze a matematikai módszer, ezért Mikoviny semmit nem bízott az érzékelésre és a megfigyelésre, csak műszeres méréssel dolgozott.

Czigány István érdekes szakmai anyaggal gazdagítja a 18. századról kialakult ismereteinket. Tanulmánya – „Hadmérnökök és haditérképészet a Magyar Királyságban a 17. század végén és a 18. század elején” – arról ad képet, hogy a hadászat milyen módon járult hozzá a civil mérnöki tevékenységek fejlődéséhez. A töröktől visszafoglalt területek felmérése, a folyók (Duna, Tisza, Dráva, Száva, Maros) feltérképezése, a békés építőmunka megszervezése nagyobb szerephez juttatta a civil kamarai mérnököket, így Mikovinyt is. Az 1717-ben megalapított bécsi hadmérnöki akadémia fontos szerepet játszott a korszerű technikai képzésben. Németh József technikatörténeti áttekintésében („Mérnöki szerepek és lehetőségek a 18. században”) a középkori előzményektől kezdve a 18. századi intézményekig követi nyomon a technikai kultúra fejlődését. Kiemeli, hogy a bányászat számított a matematikai, geometriai, térképészeti ismeretek legfőbb „megrendelőjének” s részletesen ismerteti a 18. századi iparosodás, elsősorban a bányászat helyzetét.

A további öt előadás az univerzális szakemberként számon tartott Mikovinyt mutatja be. Török Enikő a térképészt („Mikoviny Sámuel megvetérképei”) méltatja, aki fiatalon Bél Mátyás *Prodromus*-ához készített metszeteket (1723), majd Bél *Notitiájának* keretében látott hozzá Magyarország föltérképezéséhez, az első négy kötetben 9 megye 11 térképe készült el. Mikoviny hatása széles körben érvényesült selmecebányai tanári munkája jóvoltából. Elismertségét jelzi, hogy a berlini Tudós Társaság tagjává választotta, s a nürnbergi Homann-cég is érdeklődött térképei iránt, a Pozsony megyéről készült térképét 1757-ben ki is adta. A szerző sok adattal támasztja alá konklúzióját, miszerint Mikoviny

térképészeti tevékenysége nemzetközi színvonalon állt. Bartha Lajos írása („Mikoviny Sámuel asztrogeodéziai méréseiről”) ezt a véleményt más oldalról is megerősíti. A csillagászati alapon végzett földrajzi helymeghatározásban a francia és angol geodéták jártak elől a 18. század első évtizedeiben, s Mikoviny térképészeti tevékenysége éppen ekkor, 1725 és 1735 között bontakozott ki; altdorfi és nürnbergi tanulmányai során (1721–23) foglalkozott csillagászzal. Legfőbb érdeme az asztrogeodéziai munkálatok elkezdése volt. Sváb János a polihisztor Mikoviny gépészeti oktatómunkáját értékeli („Egy 18. század eleji magyar polihisztor”), Csath Béla előadása pedig a Selmechányán végzett vízgazdálkodási tevékenységét ismerteti („Mikoviny Sámuel selmechányai vízgazdálkodási munkálata”). A Selmec környéki tavak kiépítése a 18. század első felében Mikoviny tervei és részben vezetése alapján történt meg. Zsámboki László a selmechányai tanintézet megalapításának, valamint Mikoviny tanári munkájának jelentőségéről ír: a Habsburg Birodalom első államilag létrehozott és támogatott műszaki felsőoktatási intézményében Mikoviny már a megalakulás évében tanított. Tanítványai közül Josef Karl Hell gépkonstruktőr hidraulikai és aerodinamikai gépei világhírnévre tettek szert („Mikoviny Sámuel és a magyar műszaki felsőoktatás megszületése”).

A pompás kötetet végül a kiállítás anyagából készített válogatás és képanyag zárja.

DUKKON ÁGNES

La France des humanistes. Henri II Estienne, éditeur et écrivain. Par Judith KECSKEMÉTI, Bénédicte BOUDOU et Hélène CAZES. Étude préliminaire par Hélène CAZES. Préface de Jean CÉARD. Sous la direction de Jean CÉARD. [Europa Humanistica.] Brepols Publishers n. v., Turnhout, Belgium, 2003. LXVIII+764 l.

Egy nagy szerelem vált valóra akkor, amikor Kecskeméti Judit megszervezte, és jelentős részben maga végre is hajtotta az Henri II Estienne

(1528/1531–1598) kiadói és tudományos tevékenységét bemutató vaskos dokumentumkötet sajtó alá rendezését. A könyv tartalma: előszavak, ajánlások, ugyanakkor tartalmukat tekintve tudományos esszék, filológiai hitvallások (ars philologica), a 16. századi értelmiségi lét hétköznapijait és ünnepeit megközelíthetővé tevő latin és görög szövegek gyűjteménye.

A műfaj nem ismeretlen. Több nagyobb gyűjtemény is napvilágot látott már (talán a legizgalmasabbak Erasmus Roterodamus, vagy Jacques Lefèvre d'Étaples előszavai), a szakirodalomban számon tartunk klasszikust (SCHOTTENLOHER, Karl: *Die Widmungsvorrede im Buch des 16. Jahrhunderts*. Münster, 1953), és fiatal történész munkáját is (VOGEL, Sabine: *Kulturtransfer in der frühen Neuzeit. Die Vorworte der Lyoner Drucke des 16. Jahrhunderts*. Tübingen, 1999). Kecskeméti Judit is az előszavak vizsgálatának művelődéstörténeti jelentőségéről beszélt a magyar szakembereknek Szegeden 1999-ben (J. K.: *Viri humanissimi*. Szeged, 1999. /Lectura 4./)

Kecskeméti Judit kezdeményezte azt a programot is, amelynek keretén belül a republica litteraria bemutatása az előszavak rendszeres összegyűjtésével és jegyzetelt kiadásával folyik. A program háttérintézménye, K. J. egykori munkahelye, a CNRS (Institut de Recherche et d'histoire des Textes, Paris.) A program és a sorozat címe: „Europa humanistica. Les humanistes transmetteurs des textes”. A sorozatban szerepelni fog mindenki, aki 1600 előtt született, és 1500 előtt keletkezett szöveget kiadott, fordított, jelentős apparátussal interpretált (a „transmissio” bármely tevékenységi részét művelte). Az Europa Humanistica-program keretében megjelen első kötet (*La France des humanistes. Hellenistes I*. Brepols, Turnhout, Belgium, 1999.) 12 francia, illetve Franciaországban tevékenykedő humanista működésével foglalkozott. Az életrajzi bevezetőket az általuk kiadott művek (szövegkiadások, fordítások) kronológiai rendben haladó felsorolása követte bibliográfia megadásával. A kötet jelentősége a kiadott szövegekhez kapcsolódó egykori kiadói, szerzői előszók, ajánlások, versek stb. mellékelésében, tehát az akkori műhe-

lyekben folyó filológia munkálatok és a korra vonatkozó művelődéstörténeti adalékok közzétételében állt.

Kecskeméti Judit végezte javarészt az első kötet munkáit is. Mostani kötetét azonban mégis az IRHT támogatása nélkül, önállóan állította össze néhány munkatárs segítségével. Jean Céard a kötethez írt előszóban kiemeli Henri II Estienne-nek (nagyapja után ezen a néven a családban a második) a szövegek továbbadásában nyújtott szerepét. A Platón-kedvelők számára Stephanusként ismert tudós szemei előtt mindig az a cél lebegett, hogy eredeti szöveg, vagy fordítás közzétételével mások számára is hozzáférhetővé tegye az antik szerzők műveit. Érthetővé válik ez abból is, hogy könyveit több alkalommal a „görög kultúra kedvelőinek” ajánlja. Estienne tudományos tevékenységének megismeréséhez Hélène Cazes bevezető tanulmánya nyújt eligazodást. A kiadó, a kritikus, a tipográfus, a kéziratgyűjtő tudós életének meghatározó mozzanatait találóan megválasztott forrásokkal tárja elénk a gyermekévektől kezdve. A klasszikus szerzőket kiadó híres nyomdászcsaládban a görög nyelv ismerete magától értetődő volt. Robert Estienne, az apa meghatározó szerepet játszott abban, hogy gyermeke figyelme az auctorok felé forduljon. Az ifjú és tehetséges Estienne korán és gyorsan megismerkedett a görög történetírók és lírikusok nyelvvel. Kialakuló filológusi becsűjét Robert eredményei is ösztönözték. Szó esik Conrad Gesner és Joachim Camerarius iránti barátságáról, ifjúkori példaképeiről és utazásain szerzett élményeiről, amelyeket színes anekdoták formájában oszt meg velünk előszavaiban. Életének nemcsak személyes és családi vonatkozású mozzanatai bontakoznak ki előttünk. Megismerjük a Franciaországban dúló polgárháborús állapotok és hugenottáldözés miatt érzett fájdalomait, és a családot befogadó Genf iránti nagyrabecsülését is. Estienne számos műve közül kiemelkedik a *Thesaurus Graecae linguae* (1572). Az ötkötetes szótár elkészítéséhez 12 évre volt szükség, de a betűszedő segéd árulása miatt Estienne-t hatalmas anyagi és erkölcsi kár érte. A tanulmány Estienne öregkori elkeseredésének egyik okát ebben látja. Talán Estienne nehéz ter-

mészete is hozzájárulhatott későbbi kiábrándultságához.

Estienne kritikus szemmel figyelte mások szövegkiadásait, és a hiányos ismeretek és felkészületlenség következtében keletkezett nyelvi hibákat senkinek sem bocsátotta meg. Észrevételeiről az előszavak is tanúskodnak, így nem csoda, ha a bírálataiban nem fukarkodó tudós-nak öregkorára kevés barátja maradt. Kritikái nemcsak kortársait érintették, elmarasztalást kap Lorenzo Valla a Thukydidés-, Angelo Poliziano a Hérodianos- és Ognibene da Lonigo a Xenophón-fordításért. 1567-ben megjelent orvosi szövegeket tartalmazó kiadásában Estienne Aldus Manutiust marasztalja el hanyagsága miatt. Szakmai észrevételei nem kímélik Erasmus és Budé fordításait sem. Rendkívül nagy hibának tartja a kéziratos szövegekben található, már javíthatatlan hibákat. Ezek általában a másoló felkészületlenségéből származnak, ezért sokkal súlyosabbak, mint a nyomdában elkövetett betűtévesztések. Az előszavak számos alkalommal saját filológiai módszereit tárják elénk. Hérodotos- és Ktésias-kiadásában (1592) alfejezeteket hoz létre azért, hogy ezzel megkönnyítse az olvasást. Latin nyelvű Hérodotos-kiadásában (1566) dőlten szedi azokat a szavakat, amelyek nincsenek benne az eredeti görög szövegben. A szövegteni problémák taglalása közben Estienne több alkalommal is dicséri a francia nyelv szépségét. A sokoldalú tudós nemcsak prózában szól olvasóihoz, hanem latin, görög és francia nyelvű versekben is.

A terjedelmes életrajzi bevezető után az Estienne által, vagy a közreműködésével kiadott művek kronológiai rendje (1554–1598) következik, egyértelmű utalásokkal arra nézve, ha újra kiadott, illetve ha más személy által kiadott műről van szó. A felhasznált szakirodalom említése után kezdődik a művek időrendben haladó ismertetése. A címek leírását az adott kötetekben található ajánlások, bevezetők és egyéb, az auctor szövegén kívüli adalékok követik. A hatalmas életmű vizsgálatában, a különféle adatok utáni keresésben nagy segítséget jelentenek a könyv végén található mutatók. Az Estienne személyéhez köthető művek (kiadás, előszó írása, fordítás, kommentárok és jegyzetek készítése) felsorolása az

antológiákkal kezdődik, majd Estienne bibliakiadásaival folytatódik. A nyomtatásban megjelent művek szerzőit két regiszter is tartalmazza, így nemcsak az önállóan, hanem a gyűjteményekben megjelent szerzőkre is rá tudunk találni. Külön mutató tartalmazza azon egyéb művek (tehát nem antik szerzők szövegeinek kiadása) felsorolását, amelyeknek előszavai megtalálhatóak a kötetben. Az Estienne által kiadott művek fordítóiáról, illetve az Estienne által közzéadott szövegek kiadóiáról, kommentátorairól is mutató áll rendelkezésünkre. Index tartalmazza az ajánlások címetjeit, illetve a mások által írt ajánlások szerzőit is. A görög és latin nyelvű impresszumok, a francia nyelvű magyarázatok és tartalmi összefoglalók tipográfiai elrendezése tetszetős, a gazdag anyagot könnyedén át lehet tekinteni a formás kötetben.

Estienne-t 1569–1584 között Crato von Craftheim, II. Miksa császár orvosa látta el Magyarországról szóló tudósításokkal. A tudós és Magyarország közötti kapcsolat egyes mozzanatait a kötetben is megtaláljuk. Mint tudjuk, ismeretség fűzte Zsámboki Jánoshoz. A humanista polihistor tanulmányainak egy részét Párizsban végezte, később pedig kiterjedt levelezést folytatott francia tudósokkal. Bár szövegkiadói tevékenységében fontosabb partnerei voltak Christoph Plantin és Johannes Oporinus, de Estienne-nel is szakmai kapcsolatban állt, aki Zsámbokinak ajánlotta az 1577-ben megjelent Pseudo-Cicero dialógusát. A magyarság iránti szimpátiát is talán a magyar tudós ébresztette fel Estienne-ben. 1594-ben megjelent buzdító beszédében, amelyet II. Rudolf császárhoz és a birodalom rendjeihez címzett, megemlékezik a törököktől sújtott Magyarország siralmas sorsáról, és az Európát fenyegető hatalom elleni összefogásra és harcra szólít fel. Egyéb műveiben is találunk hazánkat érő utalásokat. Rétorikai műveket tartalmazó antológiája (1575) elején szóvá teszi, hogy háborúban nem lehet művelni az ékesszólást. Később tapasztalatai a 16. századi franciaországi vallásháborúból származnak. Ehhez kapcsolódva egy közelebről nem ismert magyarral folytatott beszélgetésére utal, aki pedig Magyarország siralmas állapotáról számolt be neki. Egy másik hazán-

kat érintő adat kellemesebb hírről tájékoztat: Hérodotos-kiadása (1595) előszavában Friedrich Sylburg elnézést kér Estienne-től, amiért azt Estienne javításaival és jegyzeteivel együtt újra megjelentette. Sylburg nyomós menetségként hozza fel, hogy észak-magyarországi és cseh tudós férfiak, könyvgyűjtők sürgető kérésére járt el így.

A nemzetközi szakirodalomban Henri Estienne életművéről már számtalan tanulmány jelent meg, de az utóbbi két évszázadban átfogó mű nem született. Örülünk, hogy az Európa könyvtáiraiban szétszórta található könyvek adatait, előszavait és az ajánlásokat mostantól egy jól szerkesztett kötetben egy helyen találhatjuk meg.

EKLER PÉTER

Rypson, Piotr: Piramidy słonca labirynty. Poezja wizualna w Polsce od XVI. do XVIII. wieku. Warszawa, Wydawnictwo Neriton, 2002. 351 l.

Piotr Rypson, a lengyel képvers kutatója ebben a könyvében arra vállalkozott, hogy hazája látható költészete kultúrájának a múltját a 16. századtól egészen a 18. század végéig olvasóinak bemutassa. Bizonyára nem ismeretes, hogy a lengyel és a magyar képvers múltja között néhány találkozópontra találhatók, s ezt éppen ennek a kiváló lengyel kutatónak a könyve bizonyítja a legfényesebben.

Az európai képvers múltjával foglalkozó könyvek sora az elmúlt évtizedekben örvedetesen megsaporodott. Nyitotta a sort Giovanni Pozzi, aki ennek a műfajnak itáliai gazdag múltjáról számolt be könyvében (*La parola dipinta*, 1981.), Aczél Géza a magyar képvers jelenére és múltjára hívta fel a figyelmet már 1984-ben (*Képversek*, 1984.). Dick Higgins könyve (*Pattern Poetry. Guide to an Unknown Literature*, 1987.) ezek után jelent meg, amelyben a szerző sorra veszi az európai-ázsiai képvers-termést, s valamennyi ország e téren művelt kultúráját mutatja be. Így többek között sort kerít a 17–18. századi magyar képvers történetére is. 1987-ben a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek a régi és

modern képversekből és kiadványokból látványos kiállítást rendezett, s a kiállítás gazdag katalógusát (*Text als Figur. Visuelle Poesie von der Antike bis zur Moderne*. 1987.) Jeremy Adler és Ulrich Ernst írta meg. Hamarosan megjelent ezután Rypson első könyve (*Obraz słowa historia poezji wizualnej*. 1989.), amely elsősorban az európai képvers múltjáról szól, s ebben természetesen a lengyelek múltja bőségesen helyet kap. A sort Ulrich Ernst folytatja, aki könyvében (*Carmen Figuratum, Geschichte des Figuregedichts von den Antiken Ursprüngen bis zum Ausgang des Mittelalters*. 1991.) ugyancsak az európai látható költészet történetét tárgyalja szinte utóérhetetlen filológiai pontossággal és mérhetetlenül nagy tárgyismerettel. A sorban ezután Dirk Kampman könyve (*Das Rebusflugblatt. Studien zum Konnex von literarischer Gattung und publizistischem Medium*. 1993.) könyve következik, aki ugyancsak az európai múltból a képvers-technikákat felhasználó rejtvény-röplapok történetét mutatja be, s közöttük természetesen magyar illetőleg lengyel röplapot is ismertet. A sor végén Kilián István könyve áll, aki két nyelven (magyar, angol) veszi sorra a régi magyar képvers történetét (*A régi magyar képvers. Old Hungarian Pattern Poetry*. 1998.). Piotr Rypson itt bemutatott kötete pillanatnyilag utolsó az időben. Ez 2002-ben jelent meg.

A szerző könyvének első két fejezete az antik elődök munkájának bemutatásával kezdődik. Valamennyi, a nemzeti képvers kultúrát feltárázó kötet akár a német, akár a magyar vagy más kiadások, mint például Dick Higgins könyve a világ valamennyi népének képerseiről, mesterkedő költészetéről, általában a görög latin képvers-hagyomány bemutatásával kezd a nemzeti képvers múltjának ismertetését. Ezt teszi talán egy kicsit a szükségesnél is terjedelmesebben Rypson most ismertetett munkája is. A hellenizmus kora képerseinek bemutatásával kezdi könyvét, s részletesen sorra veszi Optatianus Porfyrius, Venantius Fortunatus, Hrabanus Maurus, Nicolo de' Rossi, Jacobus Nicholai de Dacia költészetét. Ez után tárgyalja azt a kérdést, hogy az antikvitás latin költészetének hagyományait hogyan fogadta be az európai kultúra a közép-

kor és a barokk idején. A harmadik fejezetben vizsgálja a lengyel képvers igen gazdag múltját. Ahogyan eddig szinte minden országban, úgy a lengyel kultúra múltjában is a képvers költészet az iskolában talált otthonra, s felekezettől, vagy szerzetesrendtől függetlenül a költészetnek ezt a műfaját meglehetősen magas szinten és igen széles körben művelték. Írtak ebben a műfajban verseket a jezsuiták, a franciskánusok, a piaristák, a pálosok, a trinitáriusok, sőt az orthodox baziliták is. Természetes, hogy a szerzetesek világában ez a költészet vallásos gondolatok kifejezésére is szolgált, de nemcsak arra, hanem arra is, hogy iskoláikban az ifjúságot ezekkel a versszerző technikákkal megismertessék. A következő fejezetekben a képvers-költészet világi elemeiről ír a szerző, így a szerelmes versekről, a panegyrosról, azaz a dicsőítő költeményekről, a gyász alkalmából frottakról. Külön fejezetet szentel a poétikákban előforduló vizuális költészeti példatárakra, a monumentális költészetre. Majd összefoglalásként tárgyalja a vizuális költészet népszerűségét a lengyel irodalomban.

Formájukat illetően a lengyeleknél tulajdonképpen minden forma megtalálható. A lengyel költészetben az elsők között tárgyalja azt a képverset a szerző, amelyet Báthory István lengyel király halálára írt Ulrich Schober (Szober, 1559–1598). A költemény remek formaérzékkel a STEPHANUS szó betűiből figurális mezosztichont „rejtett” el a sorok közben még pedig úgy, hogy a költemény sorainak első és utolsó betűiből is kirakta a STEPHANUS szót. A sorok közepén ugyanezeket a betűket emelte ki nagybetűkkel, majd a versnégyzet átlóját X alakban összekötötte, s ennek a mentén ismét a STEPHANUS szó betűi olvashatók úgy, hogy a szöveg balról és fölülről indul a jobb alsó szögbe, s a bal alsó szögből azonban fölfelé rakja ki az említett szót. Ezen kívül minden sorban kronosztichonok segítségével kiemeli Báthory István király életének jelentős esztendeit.

Forma tekintetében a legkülönbélebb versek jelennek meg. A kereszt alakú költemény szinte általános forma. Az akrosztichonok a legkülönbélebbek. A legáltalánosabb a Krisztus monogram, azaz a görög khí és ióta betűket formáló

mesztichonok. Egy zászlót rajzoló versben viszont az IHS betűmonogram jelenik meg. Két rébus-költeményben látható a 'cor' azaz a szív alakot utánzó mezosztichon figurale, azaz a szív alakot mutató kiemelt betűk rajza.

Mínthogy ez a költészet leggyakrabban reprezentatív funkciót töltött be, megjelennek a lengyel képvers történetben a püspöki jelvények alakjára írt költemények is, így a püspöki süveg, a pásztorbot vagy a püspökgyűrű is. Tudjuk, hogy a józanságot jelképezi a kehely, a lengyeleknél jó néhány ilyen alakú verssel is találkozunk Gyakori a háromszög vagy másként a piramis alakú költemény is. Ez a hatalmat jelképezi. Hatvannál több ilyen formájú verset találtunk Rypson könyvében. Megjelenik a képversek sorában az oszlop, az oltár, sőt a díszkapu is. Az előbbi a rangot, a tekintélyt szimbolizálja, az utóbbi az úgynevezett monumentális költészet egyik válfaja. Jellegzetes forma még a kard, a zászló, a szív, a csillag. Az utóbbiból is több, összesen tizenhat ilyen alakú költeményt találtunk. A köszöntésnek ma is gyakori eszköze a virág, akit névnapján, születésnapján köszönteni akarunk, annak virággal kedveskedünk. Virág alakú költemény is akad néhány. Kedvelt figura a kör, a mely a végtelenséget, nagyon gyakran a végtelen Istent jelképezi. Ezzel párhuzamosan megjelenik a küllős kerék, ez viszont a forgandóságának a szimbóluma. Kedvelt forma a négyzet. Szenci Molnár Alberttől tudjuk, hogy a négyzet a férfiaság jelképe. Tizennyolc költeményt találtunk ebben a formában.

Van-e kapcsolata a lengyel képvers-költészetnek a magyarral? Rége ismert tétel, hogy az országhatárok nem azonosak a nyelvi határokkal. A szerzetesi intézmények igen gyakran túlnőnek az országhatárokon vagy másként egy szerzetesi tartomány (provincia) több országban szerveződik egységgé. Az irodalom soha nem fogadta el az országhatárt tiltó táblának, a művek természetesen átnyúlnak a határokon, s bátran hirdetik a politikai elkülönítés veszélyeit. Ezért a lengyelekkel közös képvers költőink is vannak, a lengyel képvers hathatott vagy a hatott is a magyarra, s ugyanez természetesen fordítva is elképzelhető.

Ulricus Schober (Sober) Báthory István, lengyel királyt elírató költeményére Piotr Rypson hívta fel a figyelmemet. S mínthogy Balassi Bálint 1589-ben a lengyelországi Krakkóban járt, s ismereteink szerint Báthory András krakkói bíboros otthonában hosszasan időzött, biztosra vehető, hogy ezt a költeményt a bíboros könyvtárában alaposabban szemügyre is vehette, s így hathatott valamilyen formában az ő költészetére is. Ennek természetesen Balassi költészetében egyelőre bizonyítható nyoma nincsen. Legevidensebb azonban Simándi László kapcsolata Magyarországgal. Simándi horvát nemzetiségű és a lengyel-magyar-horvát provinciában működő pálos pap volt, tevékenysége összeköti a három országot éppen a közös pálos provinciának határokon átnyúló szervezete miatt. Simándi a fiatalok számára írt képvers-elméletében és gazdag példatárában következetesen Corvus Albusnak azaz fehér hollónak nevezi magát. Piotr Rypson ezért joggal adja közre Simándi László horvát pálos szerzetes költeményeit, amelyek egy lengyelországi nyomtatványban találhatóak Hiszen a Magyarországon alig ismert vers-elméletíró poétikáját Czestochowában jelentette meg 1712-ben.

Rypson könyvének bevezető tanulmányát ezután a versek bibliográfiai adatai követik. Itt viszont már nem kronológiai rendben veszi sorra a lengyel képvers-termést, hanem forma szerint, majd a kötet utolsó részében minden versnek közli a fényképét, s bibliográfiai tételeinek utalószáma egyezik a képek sorszámaival. Így könnyedén lehet azonosítani a képverset, annak szerzőjét, címzettjét, nyomdahelyét, a metszetet készítő mestert és a bibliográfiai adatokat. Nyilvánvaló, hogy Magyarországon ez a két kötet rész használható a leginkább, hiszen itt tisztázhatók tökéletesen a nemzetközi összefüggések, a szerzői életrajzok, a használt nyelvek, a lelőhelyek stb.

Mint fentebb jeleztem a nemzetközi szakirodalomban az elmúlt évtizedekben számba vették az itáliai, a lengyel és a magyar képversek történetét. Higgins a műfajtrófényt világcatalógusát készítette el, nyilvánvaló, hogy mi magyarok ebben a kérdésben tájékozódhattunk a lengyelektől, az olaszoktól európai egyetemeket láto-

gató, peregrinus diákjaink révén a nagyon gazdag német irodalomból. Ugyanezek a hatások érvényesek a lengyelekre is. Mint nálunk Magyarországon, úgy Lengyelországban is ez a költészet elsősorban alkalmi jellegű volt, azaz írtak képverset püspökszentelésre, magas tisztségbe való beiktatásra, keresztelőre, névnapra, érkező vagy búcsúzó vendég tiszteletére. Művelői között elsősorban a tanárokat kell említeni, akik gyakran voltak részesei az efféle reprezentatív alkalmaknak. Írták ezeket a költeményeket minden felekezet képviselői, s szinte valamennyi szerzetesrend tagjai, s ahogyan nálunk, úgy a lengyeleknél is reprezentatív műfaj volt.

Különösképpen kedvelték a manierizmus és a barokk idején. Két művészeti ágat, a költészetet és a képzőművészetet kapcsolja össze ez a műfaj. A lengyeleknél ebben a monumentális műfajban templomi freskón is megjelent a költészetnek ez a válfaja. Festők, réz- és fametszők

társulnak a költők mellé, s így fejezik ki a látható költeménnyel saját egyéniségüket, érzésüket, mások iránt érzett tiszteletüket. Nyilvánvaló a kép és a cél között szerves a kapcsolat, azaz a lengyel képvers költészetnek is kialakult a szimbolikája, s a jól ismert szimbólum-érték készítette rajzra, festésre, frásra a két művészeti ág alkotóit.

A lengyel képvers-költészet javarészből latin nyelvű. A lengyel nyelv ott is, mint nálunk a magyar, különlegesség. Kár, hogy a versek minimális méretű kiadása miatt ezek a költemények majdnem mindegyike olvashatatlan. Kár, hogy a kiváló filológus Piotr Rypson a könyv kiadása alkalmával olvasóinak ezt a minimális kívánságát elérni a kiadóval szemben nem tudta. Könyve olvashatóvá tett képversekkel sokkal értékesebb lehetett volna.

KILIAN ISTVÁN

Folyóiratunknak ez a száma
a Nemzeti Kulturális Alapprogram
támogatásával jelent meg.

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Megjelent 9,7 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025-0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Tördelte Markó Sándorné
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme
Felelős vezető: Roznai Zoltán

TARTALOM

<i>Kármán Gábor</i> : Magyarország és Erdély egy 17. századi svéd népkönyvben	105
<i>Dukkon Ágnes</i> : A könyves kultúra és a kalendárium-műfaj kapcsolata a 16–18. századi Közép-Európában	119
<i>Fehér Katalin</i> : Iskolai újságolvasás Magyarországon a 18. században	131

KÖZLEMÉNYEK

<i>Frivaldszky János, id.</i> : Egy kéziratos filozófia-tankönyv 1626-ból	151
<i>Fekete Csaba</i> : A pataki ágenda két kiadása	156
<i>S. Sárdi Margit</i> : Ismeretlen Hermányi-kézirat	164
<i>Körmendy Kinga</i> : Karacs Ferenc metszetei a Buda és Pest közötti állóhíd tervéhez	168
<i>Csepregi Zoltán</i> : Az első magyarországi vend nyelvű kiadvány	171
<i>Ujvári Hedvig</i> : Az 1873-as bécsi világiállítás a Pester Lloyd hasábjain	174
<i>Vesztróczy Zsolt</i> : Közművelődés és magyarosítás	185

FIGYELŐ

<i>Rozsondai Marianne</i> : Csapodi Csaba (1810–2004)	193
---	-----

SZEMLE

Csokonai Vitéz Mihály: Költemények. V. 1800–1805. Sajtó alá rend. Szilágyi Ferenc. Bp. 2002. (<i>Kilián István</i>)	195
Gáspár János 1816–1892. Dokumentumok. Összeáll. Aknay Tibor. Bp. 2003. (<i>Kerényi Ferenc</i>)	198
Király Péter: A kelet-közép-európai helyesírások és irodalmi nyelvek alakulása. A budai Egyetemi Nyomda kiadványainak tanulságai 1777–1848. Nyíregyháza, 2003. (<i>Abonyi Andrea</i>)	200
Inventarium de operibus litterariis ad res hungaricas pertinentiis [!] ab initiis usque ad annum 1700. Összeáll. Kulcsár Péter. Bp. 2003. (<i>Borda Lajos</i>)	201
A magyar térképészet nagyjai. Lipszky János (1766–1826), Mikoviny Sámuel (1700–1750). Szerk.: Plihál Katalin, Reisz T. Csaba, Török Enikő. Bp. 2001. (<i>Dukkon Ágnes</i>)	202
La France des humanistes. Henri II Estienne, éditeur et écrivain. Par Judith Kecskeméti, Bénédicte Boudou et Hélène Cazes. Turnhout, Belgium, 2003. (<i>Ekler Péter</i>)	206
Rypson, Piotr: Piramidy słonca labirynty. Poezja wizualna w Polsce od XVI. do XVIII. wieku. Warszawa, 2002. (<i>Kilián István</i>)	208

SOMMAIRE

<i>Kármán, Gábor</i> : La Hongrie et la Transylvanie dans un livre populaire suédois de 17 ^e siècle	105
<i>Dukkon, Ágnes</i> : Le rapport de la culture des livres et du genre de calendrier aux 16 ^e –18 ^e siècles en Europe Centrale	119
<i>Fehér, Katalin</i> : Lecture de journal dans les écoles en Hongrie au 18 ^e siècle	131

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Frivaldszky, János, père</i> : Un manuel de philosophie manuscrit de l'année 1626	151
<i>Fekete, Csaba</i> : Les deux éditions de l'Agenda de Patak	156
<i>Sárdi, Margit, S.</i> : Manuscrit inconnu de Hermányi	164
<i>Körmendy, Kinga</i> : Les gravures de Ferenc Karacs destinées aux plans du pont permanent entre Buda et Pest	168
<i>Csepregi, Zoltán</i> : La première publication de Hongrie en langue 'vend'	171
<i>Ujvári, Hedvig</i> : L'exposition universelle de Vienne de 1873 sur les colonnes de Pester Lloyd	174
<i>Vesztróczy, Zsolt</i> : Civilisation et magyarisation	185

CHRONIQUE

<i>Rozsondai, Marianne</i> : Csaba Csapodi (1910–2004)	193
--	-----

REVUE

Csokonai Vitéz, Mihály: Poésies. V. 1800–1805. Publ. par Ferenc Szilágyi. Bp. 2002. (<i>Kilián, István</i>)	195
János Gáspár 1816–1892. Documents. Réd. par Tibor Aknay. Bp. 2003 (<i>Kerényi, Ferenc</i>)	198
Király, Péter: La formation des langues littéraires et des orthographes de l'Europe Centro-Est. Les conclusions des publications de la Presse Universitaire de Buda 1777–1848. Nyíregyháza, 2003. (<i>Abonyi, Andrea</i>)	200
Inventarium de operibus litterariis ad res hungaricas pertinentiis [!] ab initiis usque ad annum 1700. Réd. Péter Kulcsár. Bp. 2003. (<i>Borda, Lajos</i>)	201
Les grands personnages de la cartographie hongroise. János Lipszky (1766–1826). Sámuel Mikoviny (1700–1750). Réd. Katalin Plihal, Csaba Reisz T., Enikő Török. Bp. 2001. (<i>Dukkon, Ágnes</i>)	202
La France des humanistes. Henri II Estienne, éditeur et écrivain. Par Judit Kecskeméti, Bénédicte Boudou et Hélène Cazes. Turnhout, Belgium, 2003. (<i>Ekler, Péter</i>)	206
Rypson, Piotr: Piramidy słonca labirynty. Poezja wizualna w Polsce od XVI. do XVIII. wieku. Warszawa, 2002. (<i>Kilián, István</i>)	208

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

120. ÉVFOLYAM

2004

3

ARGUMENTUM KIADÓ

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

120. ÉVFOLYAM 2004. 3. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY *felelős szerkesztő*
MONOK ISTVÁN *társ-szerkesztő*
KULCSÁR PÉTER
NAGY LÁSZLÓ
ROZSONDAI MARIANNE
P. VÁSÁRHELYI JUDIT
VIZKELETY ANDRÁS
TÓDOR ILDIKÓ *technikai szerkesztő*

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág. Előfizethető közvetlen a postai kézbesítőknel, az ország bármely postáján, Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál (Bp., VIII., Orczy tér 1. tel.: 06-1-477-6300; postacím: Bp., 1900). További információ: 06-80-444-444; hirlapelofizetes@posta.hu. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesboltban* (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.). **Külföldön terjeszti** a Hess András Kereskedelmi Kft. (H-1026 Budapest, Guyon Richárd u. 7. tel./fax: 200-1153.).

Előfizetési díj 2001-től egy évre 1600 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratához 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

KÓKAY GYÖRGY

Horváth János, Verseghy Ferenc és az első magyar katolikus folyóirat

Miként Közép-Európa több országában, nálunk is a 19. század második évtizedében indult meg a katolikus folyóirat-irodalom. Hazai kezdeményezőjéről, Horváth Jánosról és lapjáról az *Egyházi értekezések és Tudósításokkal* már behatóan foglalkozott a szakirodalom. Legutóbb éppen a *Magyar Könyvszemlében* jelent meg a folyóiratról egy összefoglaló ismertetés.¹

Az alábbiakban, jórészt a kiadott levelezésük alapján annak a két egyházi személynek kapcsolatáról és a folyóirattal összefüggő tevékenységéről szeretnék részletesen szólni, akiknek kiemelkedő szerepe volt a lap létrejöttében és szerkesztésében.² A folyóirat szerkesztőjének, Horváth Jánosnak és a magyar felvilágosodás ismert írójának, Verseghy Ferencnek az együttműködése ugyanis az első katolikus folyóirat életében nagyobb figyelmet érdemel. Már az a körülmény is, hogy a veszprémi kanonokról, illetve a későbbi székesfehérvári püspökről, és a magyar jakobinus mozgalom egykori aktív szereplőjéről – akinek nevéhez fűződik többek között a Marseillaise magyarra fordítása – van szó, sajátos jelleget ad ezen együttműködésnek.

Az eddigi szakirodalom említette, de nem méltatta kellően, hogy a jobbagycsaládból származó Horváth Jánosra mennyire hatással volt a 18. század nyolcvanas éveinek végén a pozsonyi szemináriumban eltöltött időszak.³ Az itt tanuló kispapok társaságba tömörültek, és lelkesen bekapcsolódtak a magyar nyelv művelése érdekében kibontakozott mozgalomba. Kazinczy visszaemlékezéseiben, amelynek során elismerően nyilatkozik tevékenységükről, azt is hangsúlyozza, hogy az anyanyelv művelése leginkább a papok feladata: „A derék ifjakban lángola a hazai nyelv szerelme, melynek virágzása nélkül semmi nép nem emelkedhetik kultúrára. Azt előbbre vinni kinek inkább tiszte, mint papnak.”⁴ A pozsonyi kispapok, akiknek sorában Horváth János mellett ott volt ezekben az években többek között Péteri Takács József, Fejér György, Döme Károly, Juranics László, akik

¹ KOPPÁNYI Júlia: *Az Egyházi Értekezések és Tudósítások. Az első hazai katolikus folyóirat.* = Magyar Könyvszemle 2003. 2. sz. 188–202.

² HORVÁTH Konstantin: *Az Egyházi Értekezések és Tudósítások története 1820–1824. Verseghy Ferenc és Horváth János levelezése. 1819–1822.* Veszprém, 1937. 356 l.

³ Életéről és működéséről: BADICS Ferenc: *Horváth János püspök 1769–1835.* Veszprém, 1927. 121 l.

⁴ KAZINCZY Ferenc: *Pályám emlékezete.* Bp. 1879. 125.

a magyar irodalmi életben a későbbiek során jelentős szerepet játszottak. De ott voltak olyanok is, mint Horváth János, Rudnay Sándor és Kopácsy József, akikből tudós főpapok lettek.

A pozsonyi szeminaristák járatták és olvasták az első magyar nyelvű újságokat és folyóiratokat, általuk megismerkedtek a kor jeles magyar íróival, köztük Kazinczyval, Batsányival, valamint szép számú pap-költővel és szerzetes íróval: Ányos Pállal, Virág Benedekkel, Baróti Szabó Dáviddal, Dayka Gáborral, Verseggy Ferencsel és másokkal. Innen eredhet Horváth János és Verseggy ismeretsége is, hiszen Verseggy maga is papi pályán tevékenykedett, és ezekben az években már megismerkedett a folyóirat-szerkesztés titkaival, hiszen a *Magyar Museum*nál ő végezte a lap segédszerkesztői feladatait, később pedig itt és az *Uránia*ban közleményei is jelentek meg. Írói tevékenységéről egyébként az újságok is rendszeresen beszámoltak, egészen addig, amíg Batsányi szavaival élve „a sötétség apostolai” vádat nem emeltek az író ellen. Ismeretes, hogy Verseggyt a felvilágosodás iránti rokonszenve és a Millot apát-féle történelem fordítása miatt előbb egyházi büntetésre, később a magyar jakobinus mozgalomban való részvételéért halálra, majd kegyelemből kilencévi várbörtönre ítélték. A szabadulása után részt vett a nyelvi harcokban. A megtört író nyelvészeti munkássága vezette vissza a szellemi életbe, bár ezen a területen éles harcokat vívott a nyelvújítás másik szárnyával, és főként Révai Miklóssal. Ezáltal szembe került Kazinczyék táborával, és a 19. század tízes éveiben elszigetelődve, visszavonult. Ebből a helyzetéből a veszprémi katolikus írók, de főleg Horváth János felkérése mozdította ki.⁵

Horváth János, akit 1792-ben szenteltek pappá, Veszprémben segédlelkészként főleg német és francia teológiai munkák fordításával foglalkozott, de költeményei is jelentek meg folyóiratokban. Gyorsan emelkedett az egyházi pályán, 1801-ben Keszthelyre Festetics György nevezte ki apát-plébánossá, majd 1808-ban, Veszprémben kanonok lett. Közben alaposan belekóstolt a tudományba, különösen a francia teológiai munkákat olvasta, de nagy figyelmet fordított a korabeli hazai egyházi írók, főleg Csapodi Lajos és Szvorényi Mihály munkáira is. A francia szellemi életből főleg Pierre Nicole, a Port-Royal tanára volt rá hatással, valamint Bossuet, Fénelon, Voltaire és Rousseau, a német irodalomból pedig Herder és Kant. A mintegy tízezer kötetes könyvtárában jelen volt a régi és a korabeli magyar irodalom színe-java, Pázmány, Káldi, Faludi, Ányos, Baróti Szabó, Révai, Kazinczy, Virág és Verseggy művei.

Ebben az időszakban különösen szónoklataival ért el nagy sikereket. Bossuet nyomán felépített prédikációi, halotti búcsúztatói, amelyek részben nyomtatásban is megjelentek, nagy visszhangot keltettek. Főleg e beszédeibe szőtte bele azokat a társadalomkritikai megjegyzéseit, melyekben a hatalmasok, a törvénytelen-ségek és az igazságtalanságok ellen emelte fel szavát. 1797-ben Festetics Lajos halálakor mondott beszédében a következőket hangsúlyozta:

⁵ A nyelvújítással való kapcsolatáról és nyelvészeti munkásságáról: MADARÁSZ Flóris: *Verseggy és a nyelvújítás*. = Budapesti Szemle 1900. 102. köt. 47–68, 195–211.

„Rettegjetez világnak kevély hatalmasai, kik mint a férget, megvetve tapodjátok embertársaitokat, a halál titeket is halomba ver... rettegjetez ti is kevély bölcsék, kik össze zavarjátok a törvényest a törvényteleniséggel, s botor kábaságtoknak feláldozzátok a népeknek csendességét és boldogságát... rettegjetez igazságtalanok, kik polgártársaitok véréből gyűjtitek elhagyandó kincseiteket... nemsokára kiragad a halál, aztán pedig következik az ítélet!”⁶

Hamar felismerte, hogy a szónoki beszéd mellett a 19. században már az egyház felhasználhatja az időszaki sajtót is a maga területén. Részben a kilencvenes évek hazai sajtója, részben pedig a nyugaton már megindult egyházi folyóirat-irodalom nyomán juthatott arra a gondolatra, hogy szükség van egy magyar nyelvű egyházi folyóiraatra. Tájékozódását elősegítette, hogy maga is járatos 24 külföldi teológiai folyóiratot, köztük 11 katolikus, és 13 református lapot. A *Tudományos Gyűjtemény* megindulása után, a pozsonyi seminarista időkből ismert Fejér György felkérésére több magyar egyháztörténeti és egyházjogi vonatkozású cikket írt a pesti folyóirat számára. Kazinczy, aki korábban elismerően nyilatkozott a nyomtatásban megjelent beszédeinek magyarságáról, e tanulmányairól is azt írta, hogy „nyelvük oly szép történeti értekező próza, melynél szebbet még alig írtak.”⁷

Horváth János tudatosan törekedett a magyar egyházi irodalmi nyelv megteremtésére, és csiszolására. A nyelv művelés híve lett, bár a purizmust elvetette. Célja, a többi szaktudomány anyanyelvi művelését szorgalmazókhöz hasonlóan, a magyar teológiai szaknyelv fejlesztése és korszerűsítése. E törekvés a katolikus teológiai irodalomban különösen időszerű volt, hiszen a latin nyelv e területen szinte kizárólagos egyeduralmat élvezett. Szvorényi Mihály például már 1790 táján magyar nyelvű egyháztörténetet készült írni, de munkája végül is 1795-ben latinul jelent meg. Az áttörés e téren nemcsak a katolikus egyházi nyelv latinsága miatt bizonyult nehéznek, hanem a magyar nyelv elmaradottsága és szókészletének hiányossága miatt is. Horváth látta, hogy a legszükségesebb vallási fogalmak is hiányoznak a korabeli magyar nyelvből, és ezért alapvető feladatként tűzte ki az egyházi jellegű műszavak magyarosítását, a teológiai irodalom közérthetővé tétele érdekében. E nagy szakmai felkészültséget kívánó feladat megvalósítása céljából fordult Verseyhy Ferenchez, akit meg szeretett volna nyerni egy „egyházi mesterszókönyv” elkészítésére és leendő folyóirata munkatársául is. Ismerte ugyanis Verseyhy nyelvészeti munkásságát, és nézeteit az övéhez közelállónak tartotta.

Verseyhy örömmel elfogadta Horváth felkérését, és vállalta mindkét feladatot. Horváth nemcsak a katolikus írók egyik legkiválóbbjának tartott Verseyhyvel, hanem az 1818-ban a Nemzeti Múzeum pályázatára elkészített *Felelet* című munkájában kifejtett nyelvfilozófiai elveivel is egyetértett. E mű a nyelvet, mint gondolataink és érzéseink tolmácsolóját, a legfontosabb eszköznek nevezte a humanitás elérésére. Mivel pedig magyarok vagyunk, a nyelv végső célját csak úgy valósíthatja meg, ha hű tükre magyarságunknak. Vagyis a nemzetiség révén kívánt

⁶ Idézi: BADICS: *i. m.* 13.

⁷ 1817. április 13. KAZINCZY: *Levelezés. XV.* 142.

eljutni a humanitáshoz. Bírálta a mértéktelen purista törekvéseket, és a felkészületlen nyelvújítók nyelvrontását, de fontosnak tartotta a rendszerbe foglalható, és elméletileg magalapozott nyelvfejlesztést.⁸

Horváth, aki maga is elutasította a purizmust, és aki mind a lexikonnal, mind pedig folyóiratával szintén a magyar nyelv érdekében kívánt munkálkodni, Verseggyben mindkét tevékenységhez társat talált.

Már a *Tudományos Gyűjtemény* megindítása előtt gondolt Horváth folyóirat indítására. 1816. június 16-án írta:

„A jövő esztendő kezdetével az Egyháziak Barátságát eresztém ki; ez időszaki írás leszén, amit az európai tanultabb teológusok szépen s nyomósan írtak journaljaikhoz” – és ezt fogja a magyar papsággal megismertetni. „E végre minden teológiára való időszaki írásokat megrendeltem; talán a tekintetből, hogy válogatott értekezéseket foglalja magában és a tót s német papjaink is elkezdik szeretni nyelvünket, melynek a papok lehetnek legjobb terjesztőik.”⁹

De már három évvel korábban, miként Kazinczy egy levele bizonyítja, Kisfaludy Sándor és más pesti írók is terveztek egy olyan folyóiratot, amelyet „főtiszteletre méltó kanonok Horváth” is elő kívánt mozdítani, de ez a terv nem valósult meg. A már említett két tucatnyi katolikus és protestáns külföldi folyóirat megrendelése jól mutatja, mennyire az európai mintákhoz akart felzárkózni, amikor a magyar teológiai műnyelv megeremtése, és a korszerű vallási ismeretek elterjesztése érdekében maga is lapot alapított. A nemzetiségi katolikus papok magyar nyelvi ismereteinek fejlesztése mellett nagyon fontos célja volt a lappal a magyar papság nyelvi és vallási műveltségének növelése is, abban a korszakban, amelyik a vallási műveltség terén is meglehetősen elmaradott volt. A Verseggyvel folytatott levelezéséből kitűnik, hogy a papság szellemi restsége sok gondot okozott számára. A folyóiratban több ízben panaszkodott a hazai egyházi irodalom szegénysége miatt, kiemelve, hogy még hit- és erkölcsstudományi munkák sem jelennek meg magyarul, pedig nagyon hasznos lenne, ha a hívők lelki gondviselői olvasnának meg magyarul, pedig nagyon hasznos lenne, ha a hívők lelki gondviselői olvasnának meg efféléket. Az egyháziak műveltsége és szellemi aktivitása véleménye szerint „megakadályozhatta volna a hitetlenség és erkölcstelenség áradatát.” Így nyert a részben nyelvi indíttatású folyóirat-alapítás, amelynek egyik célja a magyar teológiai műnyelv megeremtése volt, általánosabb kultúrpolitikai célkitűzést is, főként a papság műveltsége és szellemi aktivitása kifejlesztése érdekében, de nem utolsó sorban a korszerű vallási kultúra kibontakoztatásában is.

Az 1818-ban benyújtott lapengedély-kérésben is folyóirata célját az egyházi tudomány magyar nyelven való művelésében, a műveltség terjesztésében, és hazája szolgálatában nevezte meg. Megnyerte munkatársul Verseggy Ferencet, akit főleg a hit és erkölcstani szaknyelv megeremtésében, de magában a folyóirat szerkesztésében is szeretett volna a segítségül hívni. Mivel Horváth Veszprémben, Verseggy pedig Budán tartózkodott, főként levelezés által kerülhettek kapcsó-

⁸ CSÁSZÁR Elemér: *Verseggy Ferenc élete és művei*. Bp. 1903. 357–375.

⁹ BADICS: *i. m.* 45.

latba. E levélváltásnak köszönhető, hogy az első egyházi folyóirat szerkesztéséről, és általában a lap életéről többet is megtudhatunk, mint ami a nyomtatásban megjelent cikkekből kideríthető.

Miután a lap tervét az egyházmegyei cenzor és a budai könyvvizsgáló is jóváhagyta, az első füzet 1819 novemberében megjelenhetett, 1820-as évfolyamjelzéssel. A szerkesztő már korábban meghirdette az egyházi körök számára lapja indulását és igyekezett munkatársakat toborozni. Egyik Verseggyhez írt levelében olvasható, hogy az *Egyházi Értekezéseket* valamennyi püspökségben meghirdette.

„Talán e folyóírás által felserkentetnek papjaink a buzgóbb olvasásra, mely nélkül őket bizonyos megvetés fenyegeti, s talán nyelvünk is nyer, írásunk módgya meghatározatik.”¹⁰

Az első szám megjelenése nyomán ismét annak a reményének adott kifejezést, miután köszönetet mondott az írónak együttműködéséért, hogy

„munkánk által talán a világi Nagy Urak előtt letöröllyük a Magyar Papságról a dologtalanságnak gyalázattját, sőt reményilem külföldön is eddig való hírünknel dicsőbb nevet szerzünk.”¹¹

Horváth Jánost a későbbiek során is foglalkoztatja e probléma. Amikor a felkérések ellenére a katolikus papok közül csak kevesen vállalkoztak cikkek beküldésére, ám a protestáns teológusok sokkal szorgalmasabban publikáltak a folyóiratban, így sóhajt fel:

„Bárcsak paptársaink is már egyszer felserkennének, mert én félek, hogy a Protestánsok még pedig olyan munkákkal amelyek ellen legkisebb kifogást sem tehetünk, az *Értekezéseket* is elborítyák, valamint a Pesti Gyűjteményt elfoglalták. Adgyon nekem kedves Uram Bátyám tanácsot: miképen lehetne a Magyar Catholicus Papságban a Literatúrájának szeretetét még hathatósabban éleszteni?”¹²

E kérdésre Verseggy azt válaszolja, hogy ellentétben a protestánsokkal, a katolikus papokból hiányzik a tudományos ambíció és az utódok megbecsülése.

„Tagadhatatlan, hogy a Protestáns Prédikátoroknál nagy ösztön akár a haszonhozó, akár csak dicsőségszülő tudós munkálkodásra is a maradék. Előre látják ők, hogy fiaiknak sokat használ a jövővilág előtt, ha azt mondhatják, hogy attyok ez vagy amaz híres tudós férfiú volt.”¹³

Horváth kezdettől fogva nyitott volt a protestáns szerzők irányában is: őket is meghívta munkatársul, csak a hitvitáktól kívánta távol tartani őket. Több református teológiai tanár írását közölte a lap, és ő maga is írt bírálatot munkáikról. A szer-

¹⁰ Horváth János levele Verseggy Ferenchez. 1819. máj. 31. – HORVÁTH Konstantin: *i. m.* 193.

¹¹ Horváth János levele Verseggy Ferenchez. 1819. dec. 11. – Uo. 198.

¹² Horváth János levele Verseggy Ferenchez. 1820. okt. 11. – Uo. 217.

¹³ Verseggy Ferenc levele Horváth Jánoshoz. 1820. nov. 1. – Uo. 83.

kesztő protestánsok iránti toleranciáját jelzi, hogy lapjában helyt adott egy valószínűleg Guzmics Izidortól származó írásnak, amelyben Ángyán János fordításában megjelent két protestáns szerzőnek a neveléstudományi munkáját méltatta, kiemelve egy luteránus, egy katolikus és egy református író együttműködését: „ha abban, ami az emberiségre nézve oly nagy dolog, minémű a nevelés, különböző három felekezetbeli tudósok meg tudtak egyezni, miért volna lehetetlen a vallásbeli teljes egyesülés?”¹⁴

A vallási türelmesség, ami Horváthban oly jellemző volt, munkatársában, Verseggyben – levelezésüket látva – kevésbé volt fellelhető. Főként a nyelvújítással kapcsolatos ellentétek nyomán alakult ki az íróban az a nézet, hogy a református Kazinczy és az újítást leginkább ellenző katolikus dunántúliak harca tulajdonképpen felekezetek közötti harc, a kálvinisták küzdelme a katolikusok ellen. Megfeledkezett arról, hogy a konzervatívok nemcsak a Dunántúlon, hanem Debrecenben és Sárospatakon is szép számmal voltak. Elfogultságában a *Tudományos Gyűjteményt* a kálvinista újítók hivatalos lapjának tekintette, de Kultsár Istvánt és újságját, a *Hazai s Külföldi Tudósításokat* is hasonló okokból ellenszenvesnek emlegette. Amikor például Verseggy egyik tanulmányáról elitélő kritikát jelentett meg Kultsár a lapjában, Horváth János is felháborodott:

„... Vigyáznom kellet, hogy rágalmazóinknak – kik között tán szinte első helyet foglal el a Hazai Tudósítások szerzője – alkalmasságot ne nyújtsak még gorombább gúnyolódásra. Kultsár Úr az Egyházi Értekezéseknek két darabját már balúl bírálván – midőn a Tudományos Gyűjteményre, noha tömve van silány darabokkal, átallyában való dicséreteket halmoz – foga fehérjét eléggé kimutatta, s hogy ügyekezettünknek elnyomására törekszik, kételkedni nem lehet.” – Majd tanácsot kér Verseggytől, hogy „tovább is garázdálkodni hagyjuk ökelmét, vagy bedugjuk, becsapjuk a száját?”¹⁵

Az egyébként maga is egyházi múltra visszatekintő pesti újságíró és a veszprémiek közti ellentét oda vezetett, hogy Verseggy javaslatot tett a szerkesztőnek, ne említsék többé nevét lapjukban, hanem Kultsárról inkább hallgassanak, már csak azért is, mert ők hetenként „újíthatják meg piszkolódásaikat”, míg az *Értekezések* csak negyedévenként jelenik meg. Ehelyett azt javasolja, hogy a primáson keresztül érjék el, hogy a pesti lapok

„hitbéli és egyházi dolgokról ne írhasanak szabadon, csak úgy, hogy a királyi cenzúrán kívül püspöki teológiai cenzúra alá is vetik az írásaikat. De azt is panaszolja, hogy a Tudományos Gyűjtemény szabadon hirdeti a „racionalistákat és a naturalistákat.”¹⁶

Szomorú, de a korra jellemző, hogy a cenzúrától korábban maga is sokat szenvedett Verseggy javasolja a korlátozásokat ellenfelei lapjaival szemben.

¹⁴ BADICS: *i. m.* 58.

¹⁵ Horváth János levele Verseggy Ferenchez. 1820. júl. 5. – HORVÁTH Konstantin: *i. m.* 209.

¹⁶ Verseggy Ferenc levele Horváth Jánoshoz. 1820. márc. 18. – Uo. 44.

A veszprémi folyóiratban Horváth sorra közölte Verseghy tanulmányait és költeményeit. Ezek ugyan aláírás nélkül jelentek meg, de a vele szemben álló tábor felismerte a szerzőt, és miatta kezdték támadni az *Értekezéseket*.

A folyóiratnak így is volt bizonyos sikere, az első évfolyam 700 példányából csak 63 maradt meg, pedig olyan nagy egyházmegyékből, mint a pécsi, kalocsai és az esztergomi, egyetlen előfizetője sem volt. Az előfizetők pedig úgy látszik nem fizették rendszeresen az előfizetési díjat, mert 1822-ben azt panaszolta a szerkesztő, hogy 1514 ft. követelése van az előfizetőknél.

A kilencvenes évek emléke idéződhett fel Horváthban, aki, mint láttuk, a pozsonyi szemináriumban lelkes olvasója volt a korabeli lapok között Görög Deme-ter lapjának, a *Hadi és Más Nevezetes Történeteknek*, és folytatásának a bécsi *Magyar Hirmondónak*. Görög, aki 1803-tól udvari nevelőként működött, és ekkor Ferenc Károly herceg nevelője volt, 1820 szeptemberében a veszprémi püspöki palotában tett látogatást a herceggel. Ez alkalomból Horváth átnyújtotta nekik a folyóirat addig megjelent három kötetét. A herceg megígérte, hogy elolvassa, Görög Demeter pedig folytatásra buzdította a szerkesztőt, miközben utalt a kilencvenes évek emlékeire:

„Ez a jó úr igen magasztalta ügyekezettünket, s nagyon örült, hogy a tűz, melly a Literatura iránt a Generale Seminariumban gyulladott, s e tájékon még most sem aludt el”. „Mellyet felém Nagyságod éllesztett – választolt Horváth – és mink nagy s szép példája által serkentve ápolni meg nem szününk.”¹⁷

Verseghy, miután e látogatásról értesült, azt válaszolja Horváthnak, hogy a legkevésbé sem kételkedett abban, hogy az *Egyházi Értekezések* „régí szíves jó Baráttjának, Görög Úrnak tetszetek, de nagyon örül annak is, hogy Ferenc Károly főhercegnél is kedvező fogadtatásra leltek”¹⁸

A veszprémi folyóirat vállalkozás külföldön is visszhangra talált. A *Halai Allgemeine Litteratur Zeitung* 1820. júniusi számában a következő recenzió jelent meg:

„Der Herausgeber dieser schätzbaren theologischen Zeitschrift ist der gelehrte Abt und Domherr zu Veszprim Joh.von Horváth. Auch von protestantischen Theologen werden Beyträge angenommen. Die in dem ersten Bande vorgetragenen Anschichten über das Lesen der Bibel, und die Bibelgesellschaften kann Referent nicht unterschreiben. Auf jeden Fall ist diese theologische magyarische Zeitschrift den von Obscurantismus und Hass des Protestantismus angewehnten Zeitschriften und deren Fortsetzung der Sonnenblume von Folnesius in Ofen, vorzuziehen.”¹⁹

Horváth örömmel újságolta Verseghynek, hogy Fejér György is elismerően nyilatkozott lapjukról, pedig ő kezdetben irigy szemmel nézte kezdeményezésüket. Idézi a megváltozott véleményét:

¹⁷ Horváth János levele Verseghy Ferenchez. 1820. szept. 17. – Uo. 216.

¹⁸ Verseghy Ferenc levele Horváth Jánoshoz. 1820. szept. 22. – Uo. 79.

¹⁹ Uo.

„Hogy az Egyházi Tudományoknak kimívelése valahára Magyar Hazánkban is munkába vehessék, kívánatos dolog volt, hogy olly arányos úttal móddal fogott fel, igen örvendetes; hogy erre Tiszt. Veszprémi Megye mint egy zászlót emelt, az neki különös, s örök dicsőségére fog szolgálni.”²⁰

Verseghy, aki kapcsolatban áll a főpapok közül Rudnay Sándor primással, akit szintén Pozsonyból ismert, és Fischer egri érsekkel, egyik levelében örömmel tájékoztatta Horváthot arról, hogy az érsek köréből arról értesült: a bécsi *Väterländische Blätter* szerkesztője is elismeréssel írt lapjukról.²¹

Horváth János és Verseghy levelezése nyomán képet kapunk arról is, hogy miként működött együtt a veszprémi szerkesztő, és a főmunkatársnak is nevezhető budai író. Verseghy, aki központibb helyét kihasználva a folyóirattal kapcsolatos hírekről könnyebben tudomást szerzett, ezekről rendszeresen tájékoztatta Horváthot. Beszámolt a pesti Generális Congregatio üléséről, ahol Horváth Jánosnak a tanulmánya alapján elvetették az egyházi renden belüli polgári megkülönböztetést: a nem nemesi származású papság szavazati jogának visszavonását. Tájékoztatta a szerkesztőt az egyházi méltóságokhoz fűződő kapcsolatairól, melyeket főként a folyóirat példányainak átnyújtásakor tudott ápolni. Rendszeresen hírt adott a lapjuk ellenfelének tartott Kultsár István tevékenységéről, akit a kálvinisták újságírójának nevezett. Örömmel tudatta Horváthtal, hogy a primás is elégedetlen a *Tudományos Gyűjteménnyel*.

Jelentős részét alkotja levelezésüknek egymás tanulmányainak elemzése és értékelése. Verseghy számos írást küldött a folyóirat számára, noha maga úgy vélekedett, hogy tudományos területen kevés hasznát láthatja Horváth, mert őt, a romantika elveinek hatására inkább már az érzelmeket megmozgató irodalmi műfajok érdeklik.

„Én merészelem azt nyilván állítani, hogy a tudósság avagy eruditio annyival inkább pedig az oskolás tudóskaság a szívet soha nem képes megjobbitani, hanem a külső, s többnyire csak affectált fékek által. A nemes és érzékeny szív ellenben, csak közepeszerű tudománnyal is, dajka gyanánt neveli az emberséget, ha pedig a tudományoknak mélyeibe is behat, hol az igaz bölcsesség avvagy sapientia fekszik, akkor az emberséget az istenség felemeli. Valamint mindgyárt elejente megmondottam Kedves Barátom Uramnak, úgy most is újra kénytelen vagyok megvallani: hogy az Egyházi Értekezések számára tudományos tárgyakban kevés hasznomat veheti, nem mintha képes nem volnék magamnak ezekben is jártasságot szerezni, mert az Isten ily tehetőséggel is megáldott, hanem mivel e tárgyak nekem felette szárazok, mihelyst a szív benne nem részesül.”²²

A lapban megjelent tanulmányai mégis azt mutatják, hogy több jelentős írással – köztük tudományos értékűekkel is – felkereste a folyóiratot.

Sokszor megtárgyalják írásban az egyes témákat, a folyóirat népszerűségét, a példányszámok változását. Van, hogy megkérdézi Verseghy ezzel kapcsolatban:

²⁰ Horváth János levele Verseghy Ferenchez. 1820. júl. 12. – Uo. 211.

²¹ Verseghy Ferenc levele Horváth Jánoshoz. 1820. febr. 26. – Uo. 39.

²² Verseghy Ferenc levele Horváth Jánoshoz. 1820. febr. 18. – Uo. 132.

vesznek-e a püspökök annyi, a szegényebb egyházi személyek között elosztandó példányt, mint amennyit a *Tudományos Gyűjtemény*ből és a pesti magyar újságokból. A szerkesztő „nem”-mel kénytelen válaszolni: közli, hogy csak 500 előfizetőjük van.

„Ezek az Urak már mind Tudósok lévén, töllünk semmi újat sem várnak: vagy pedig a Tudományokban való gyarapodást az emberi föbb természet inségének lenni nem ösmervén, s nem érzvén, az újabb literatura iránt – mély még gyanús is szokott előttök lenni, vagy hogy azt tanulniok ne kelljen, szántsándékkal gyanúsna mondgyák – még kívánságok sem támádhát, vagy végezetre a tudományokat csupa kényszereszköznek tartván, minthogy a kenyerek elég fejár, azokra többé szükségék nincsen.”²³

Versegly szerint azonban nincs ok aggodalomra, az első évfolyamot is újra kell nyomtatni, mert 100 új előfizető van rá. A következő kötetet pedig a pozsonyi latin és a budai német újságban kell meghirdetni, mivel a pesti lapokkal a viszonyuk nem volt kedvező.

A korszak szigorú cenzúra viszonyai az *Értekezéseket* sem kímélték. Versegly, aki Budán a lap cenzúraügyeivel foglakozott, többször panaszkodott leveleiben emiatt. Még zsolnárfordításait és a *Stabat Mater* magyar változatát is beható vizsgálatok alá vetették. Ráadásul a kettős: egyházi és állami ellenőrzés különösen megnehezítette a segédszerkesztő életét. Egyik levelében írta, hogy a budai cenzor a *Stabat Mater* fordításának cenzúrázásakor helytelenítette a veszprémi cenzúra liberális eljárását.

„Ha úgy van a dolog, én nem bánom! De én ugyan, mint Theologus, soha nem engedtem volna meg.” De miért? „Est contra Religionem contra Dogmaticam.” Hogy-hogy? „A Szűz Anya nem pillantott a keresztre, hanem nézett. Krisztus halála nem volt kínos, mert magna voce exclamans emisit spiritum”.

Keserűen jegyzi meg Versegly: „Hej, ha nehéz, még ilyen emberek kezében vagyunk, a régi vadság helyett az igazi emberséget creditumba hozni!”²⁴ Máskor pedig így sóhajtott fel az, akinek 1790 körül problémái és gyötrelmei voltak az akkori cenzúrával:

„Soha énnékem a legvilágiabb érdekek miatt sem volt a Cenzúrával annyi bajom, mint ezen istenes miatt: de hiszem az Istent, hogy ennek az egyébbaránt jámbor emberek rövidlátását is nem sokára meghosszabbította.”²⁵

A kettős cenzúra-kötelezettség e vallási folyóiratot is sújtotta. Az ellenőrzés még a Versegly által beküldött zsolnárdarabok kottáira is kiterjedt. Előbb a veszprémi „*Theologica Censurá*”-nak kellett jóváhagyni a kéziratokat, a pesti cenzor csak ezután volt hajlandó megvizsgálni a cikket.

²³ Horváth János levele Versegly Ferenchez. 1822. máj. 6. – Uo. 236.

²⁴ Versegly Ferenccs levele Horváth Jánoshoz. 1820. szept. 8. – Uo. 78.

²⁵ Versegly Ferenccs levele Horváth Jánoshoz. 1820. aug. 26. – Uo. 75.

Verseghyt a cenzúránál is jobban zavarta a pesti lapok kritikai tevékenysége. Nehezen viselte el Kultsár és a *Tudományos Gyűjtemény* bírálatait. Az előbbit a „kálvinisták magyar újságírója”-nak, az utóbbit pedig „egy bizonyos felekezet fizetett szolgája”-nak nevezte. A veszprémi folyóiratról szóló kritikákkal kapcsolatban írta:

„Fájnak az Értekezések a Calvinistáknak, mert mind a Recenziókkal, mind a Rectores Ecclesiarum szavakról cáfolhatatlan deductióval olly sebeket kaptak, melyeket elviselniük lehehetlen. De mit tegyenek tehát szegények egyebet, hanem hogy Kultsár nevű fogadott puskásokat irgalmatlanul fizetik, hogy oda lövöldözzön söréttyeivel, ahonnan a tudós 24 fontos golyóbisok leütötték ökelméket lábaikról, s ahonnan még több ilyen istennyilákok rettegve várnak...”²⁶

Láttuk, hogy Verseghy a nyelvújítási harcban szembenálló feleket katolikus-protestáns ellentétekre egyszerűsítette le. Ez vezetett oda, hogy a pesti lapokat, különösen amikor azok az *Értekezések* írásait bírálták, szintén a „kálvinisták” orgánumainak nevezte. És bár Horváth határozottan toleránsabb magatartást tanúsított, nem egyszer ő is kikelt az őket ért pesti kritikák miatt Kultsárék ellen. Ilyenkor Verseghy levelében elismeréssel ír a szerkesztő keménységéről:

„Hogy a folyó esztendőnek 2. Kötetében a vastagabb végét fogta Fötiszt. Barátom Uram a Pesti Tudományosok és Hírmondók ellen, sok becsületet Catholicus ember tudom tellyes meglepéddel fogadgya; én pedig részemről a mellettem írt Apológiát szívesen köszönöm. Veszprémben nem képzelhetik maguknak az Urak azt a publicitást, amellyel a Pesti szilaj tulkok (törölve a marhák szó) mindenem keresztül járnak...”²⁷

Verseghy leveleiben nemigen tudja fékezni a protestánsok iránti ellenszenvét. Azt javasolja Horváthnak, hogy valamelyik külföldi lapba ők is írjanak egy „borsos feleletet” a pesti lapoknak. Legfontosabbnak azt tartaná, hogy a magyar protestánsok azon hiú kérdéseiről tájékoztassák a külföldi közvéleményt, mellyel magukat „az eruditio legfőbb polcára helyezik.” Szerinte a protestánsok felekezetüket magyar vallásnak nevezik, és az a céljuk, hogy „egész Magyarországot kálvinistává tegyék.”²⁸

A tudományos tevékenység terén passzív katolikus papság, a protestánsok és a cenzúra mellett leveleiben bírálta a hazai egyházi éneklést is. Erről írt az *Értekezésekben*, és maga is mellékelte kottákat a zsoltárfordításaihoz. A régi magyar egyházi énekekről ki akarta mutatni, hogy ezek „kántorproduktumok”, amelyek „nélkülözik a metrumot de még az emberi beszédhez szükséges józan logikát és szintaxist is.” Sokszor olyan szókat és kifejezéseket is tartalmaznak, amelyek nem egyeznek meg az egyház tanításával. A kántorokról pedig az volt a véleménye, hogy az áriákat „irgalmatlan rikótásokkal” szokták előadni.²⁹

²⁶ Verseghy Ferenc levele Horváth Jánoshoz. 1820. jún. 13. – Uo. 66.

²⁷ Verseghy Ferenc levele Horváth Jánoshoz. 1822. márc. 21. – Uo. 135.

²⁸ Verseghy Ferenc levele Horváth Jánoshoz. 1820. nov. 1. – Uo. 83.

²⁹ Verseghy Ferenc levele Horváth Jánoshoz. 1821. márc. 25. – Uo. 105.

Horváth János cikkeinek kézhezvételét mindig nyugtázza, és gyakran elismerően nyilatkozik azok tartalmáról. „Az egyházi törvényeknek ereje” című tanulmányával kapcsolatban arra kéri a szerkesztőt, hogy a folytatásban erélyesebben írjon. Azt kívánja, hogy a második részhez „egy kis oratori indulatosságot” adjon,

„mert hogy az egyházi hatalomnak és törvényeknek megvetéséből az isteni természeti törvényeknek megvetése és így a most uralkodó szörnyű erkölcstelenség is támadott... e második részben nem ártana hathatósabban kicsapkodni és még a közjót, a hazabéli régi rendet is féltetni nem ártana. Folyamatos újmutatás volna ez paptársainknak a prédikációkhoz.”³⁰

A szerkesztőnek „A házasság filozófiai s polgári tekintetben” című tanulmányával kapcsolatban szintén a korabeli viszonyokra utal, és várja a cikk folytatását, amely a házasság egyházi vonatkozásairól fog szólni. „Ez annál hasznosabb munka, mennél kevesebb, kivált a mi két nagy városunkban a jó és istenes házasság. Szörnyűségek, amiket eziránt naponként látunk, hallunk, tapasztalunk.”³¹

Saját írásaival kapcsolatban, amennyire rosszul esett neki a pestiek bírálata, annyira értékelni tudta Horváth elismerő szavait. Nagy hatással voltak rá a szerkesztő bírálatai is:

„Amit Fötiszt. Úr nekem a Protestánsoktól az Értekezésekbe való számos munkákról és a mi papjainknak érzéketlen tunyaságáról ír, énnekem nagy és mély rezzenést okozott. Szívemből sajnálom, hogy buzgóságomat e periodikus írásnak titkos ellenségei azok által el tudták erőszakosan fojtani, akiknek azt talán nevelniük kellett volna.”³²

Még sok témája lett volna az ékesszólásról, és több zsolnárt szeretett volna közölni, de beletörődik abba, hogy ez a sorsa. Csak még arra is utal, hogy a magyar literátoroktól elszenvedett „alacsony szintű marakodások” régi szelíd karakterét megkeményítették.

Betegeskedése közben, kevéssel halála előtt még egy tanulmányt szeretett volna elhelyezni a folyóiratban, amely „A Religionak, Moralitásnak és Humanitásnak hazánkbul való elenyészéséről” szólt volna, de ez már nem jelent meg a lapban. Pedig ebben érdekes témát dolgozott fel, mint írja, saját múltjára is utalva.

„Tapasztalásaimmal, mellyek ezen Íráskában foglaltatnak, nem igen dicsekedhet egy valaki, mert én a tragédiának nem hidegvérű nézője, hanem szerencsétlenségemre actora is voltam. Amiket pedig ezen előre mélyen belátó actorságomban tanultam, magammal a másvilágra elvinni lelkiismeretem nem engedi. És ez a fő oka ezen Íráskának, mellyből sokat kilátni ami az Anyaszentegyháznak és a Hazának jövődöbéli hasznára szolgálhat. Veszedelemben forog mind a kettő: az ellen e való áskálódásokat bármely kicsinyeknek látszassanak jóval megelőzni kötelességünkhöz tartozik. Én itt megteszem azt, amit megtehetek.”³³

³⁰ Verseggy Ferenc levele Horváth Jánoshoz. 1821. nov. 11. – Uo. 87.

³¹ Verseggy Ferenc levele Horváth Jánoshoz. 1821. ápr. 29. – Uo. 112.

³² Verseggy Ferenc levele Horváth Jánoshoz. 1822. jan. 16. – Uo. 129.

³³ Verseggy Ferenc levele Horváth Jánoshoz. 1822. szept. 28. – Uo. 147.

E tanulmánya miként maga is sejtette, nem jelenhetett meg a folyóiratban. A kéziratban maradt írás csak 1937-ben látott nyomtatásban napvilágot. Ebben az író a katolikus egyháznak a protestantizusból kifejlődött „liberálisok” által történt visszaszorításáról írt. E folyamatban Verseghy szerint főszerepet a liberálisok által létrehozott társaságok, újságok és folyóiratok játszották.

„Az újságok valahányat olvasunk, majd mind az ő kezekben, vagy legalább szolgálattyokban vannak és kicsoda nem láttya, hogy egészen a Liberálisok szája ize szerint íratnak?”³⁴

Horváth János, aki mindvégig együtt dolgozott Verseghyvel a lap szerkesztésén, nem mindig osztotta az író nézeteit, aki talán túlkompenzálva korábbi felfogását, túlságosan élesen fogalmazott leveleiben a protestánsokkal és a pesti írókkal kapcsolatban. A szerkesztő kritikái sokkal inkább saját egyházának papjaira irányultak, mert szerinte sokkal passzívabbak voltak a protestánsoknál. Neki nem volt mit kompenzálni, az a műveltség, amit a Port Royal-tól kezdve a felvilágosodás íróin keresztül a pozsonyi szeminárium közössége révén magába szívott, nem került szembe katolikus hitével. Azt a célt, amit kitűzött magának lapjával ti. a magyar nyelvű teológiai irodalom megteremtését, sikeresen végrehajtotta. Mégis, őt is elkésérítette számos jelenség, miként munkatársát, őt is mindenekelőtt a katolikus papság közönye. Egyes megnyilvánulásai arra is mutatnak, hogy néhány főpap jóindulata ellenére voltak, akik rossz szemmel nézték folyóiratát. Erre utal egyik levelében az a megjegyzése, amely egy latin egyházi folyóirat megindításának tervéről szólt. Ezt úgy értékelte, mint az *Értekezések* elleni fellépést:

„második oka elkomorodásomnak, a Deák Folyó Írás iránt való projektum volt, mert akárhogy simogattya is az *Értekezéseket* bizonyos mindazáltal, hogy az mellékesleg csakugyan azoknak életére törekszik – legalább virágzását meg fogja akadályozni.”³⁵

Elkésérítette Horváthot az a hír is, amely szerint az uralkodó őt az egyetem teológiai fakultásának igazgatójává akarta kinevezni. Verseghy szerint ezzel „nyakát szegni akarták az *Értekezéseknek*.”³⁶ Horváth sem örült a hírnek, mert igaz, hogy korábban nem idegenkedett a hivatalviseléstől, hiszen jelszava az volt, hogy „non solum nobis nati sumus”, de mióta egy „felszentelt istentelen ezermester” üldözőbe vette, kerüli a hivatalokat. Jelszava azóta megváltozott: „Bene vixit qui bene latuit”.³⁷ Bár a folyóirat még két évig fennállt, de már Verseghy közreműködése nélkül szerkesztődött és 1824-ben a szerkesztő egyetemi kinevezése miatt végleg megszűnt.*

³⁴ HORVÁTH Konstantin: *i. m.* 325.

³⁵ Horváth János levele Verseghy Ferenchez. 1822. máj. 8. – Uo. 252.

³⁶ Horváth János levele Verseghy Ferenchez. 1822. ápr. 25. – Uo. 138.

³⁷ Horváth János levele Verseghy Ferenchez. 1822. máj. 8. – Uo. 252.

* A tanulmány az OTKA támogatásával készült (T 042579).

GYÖRGY KÓKAY

János Horváth, Ferenc Versegly et le premier magazine catholique hongrois

La littérature spéciale s'est déjà occupée de façon détaillée du magazine de Veszprém, *Egyházi Értekezések és Tudósítások* (Dissertations et Rapports Ecclésiastiques), paru entre 1820 et 1824. L'étude présente complète nos connaissances d'après la correspondance du rédacteur du magazine, chanoine de Veszprém, plus tard évêque de Székesfehérvár, János Horváth et son collaborateur en chef, l'écrivain Ferenc Versegly, participant du mouvement des jacobins hongrois. Le choix du rédacteur a tombé sur l'écrivain célèbre, brisé par la longue détention de forteresse, car il a attendu de lui une aide effective dans la création de la langue théologique hongroise. Leur correspondance nous donne une image de leurs visions qui ne pouvaient pas être publiées par l'impression, de la censure, et de l'accueil du magazine par les cercles ecclésiastiques et littéraires. Ils se sont mêlés dans une discussion extrêmement vive surtout avec les journaux de la capitale: *Hazai és Külföldi Tudósítások* (Rapports Étrangers et Nationaux) et *Tudományos Gyűjtemény* (Collection Savante). Horváth et Versegly formaient un avis critique surtout dans leur correspondance de l'état intellectuel passif du clergé catholique national. La plupart des articles du magazine étaient en effet dus aux rédacteurs eux-mêmes, ou encore à des pasteurs protestants. Le journal – par son style et par son contenu également – est devenu un organe de haut niveau et contribuait à la renaissance du langage théologique hongrois, entre autres à l'aide de l'étude du langage de Péter Pázmány et d'autres anciens auteurs catholiques. Le rédacteur et ses protecteurs ecclésiastiques avaient été élèves du séminaire de Pozsony de la fin du 18e siècle, le soutien de la science de langue hongroise provient de cette source. La conception de monde de János Horváth et Ferenc Versegly par rapport de la revue peut être caractérisée d'un réformisme conservateur, lequel considérait avec une critique résolue d'une part la passivité intellectuelle du clergé catholique, d'autre part l'activité et – selon eux – même le surdimensionnement de la presse libérale, issues du protestantisme.

PALOTAI MÁRIA

Folyóiratok irodalmi estélyei Erdélyben a két világháború között¹

Nem volt előzmény nélküli Erdélyben az előadókörutak, irodalmi estélyek rendezése. Már a 19. század végén a Bartha Miklós által alapított *Ellenzék* c. napilap hetenként irodalmi mellékletet jelentetett meg és művészdélutánokat tartott, valamint a 19. század második felétől megalakuló irodalmi társaságok céljai között is szerepelt a nyilvános felolvasások, matinék tartása.²

Esteket, matinékat a *Nyugat* is tartott, de a *Nyugat* írói egészen más helyzetben voltak, mint az erdélyi írók. A Nyugatosak együvé tartozásukat fejezték ki az előadókörutakkal, műveik kiadása már megszervezett volt és természetesen a közönség is jól ismerte őket.³ Az irodalmi estélyek komoly szerepet játszottak Erdélyben az impérium váltás utáni időszakban. Mivel a könyvkiadás még gye-
rekcipőben járt, az írók maguk keltették fel az érdeklődést műveik iránt. Az irodalmi társaságok általában saját székhelyükön, városukban rendeztek előadásokat. Öt nagyobb irodalmi társaság működött ekkor (Erdélyi Irodalmi Társaság, Kolozsvár; Kemény Zsigmond Társaság, Marosvásárhely; Szigligeti Társaság, Nagyvárad; Kölcsey Egyesület, Arad és az Arany János Társaság, Temesvár) nagy nehézségekkel küszködve, mivel a hatóságok jó ideig gátolták a munkájukat. Eleinte a régi magyar irodalom értékeinek ápolásával foglalkoztak csak, centenáris ünnepeket rendeztek. Egy-egy kiemelkedő egyéniség vezetésével (Kolozsvárott Dózsa Endre, Marosvásárhelyen Sényi László, Aradon Krenner Miklós, Nagyváradon Perédy György és Karácsonyi János) később új feladatokat igyekeztek ellátni, így magyar irodalomtörténeti előadássorozatokat rendeztek és a kortárs irodalom megismertetése céljából írókat hívtak meg előadások tartására.⁴

Az irodalomszervezés hőskorában (1918–1924) az írók rádöbbenek, hogy szükség van olvasónevelésre. Ezért szerveztek felolvasó esteket, matinékat, rendezték meg az írók olimpiaszát és előadókörutakra indultak sokszor színészekkel, előadóművészekkel. Erdélyben előbb jelentek meg az új írók, mint az új olvasóközönség. A megváltozott rendben szinte mindenki írni kezdett, így a tanár, az orvos, a volt fősolgabíró – hittek az írás megváltó erejében. Az új művek iránt viszont csekély volt az érdeklődés. Olvasók természetesen voltak Erdélyben, bár az értel-

¹ Cikkemben nem térek ki a Magyarországon tartott erdélyi irodalmi estekre.

² TOLNAI Gábor: *Erdély magyar irodalmi élete*. 2. kiad. Szeged, Prometheus, 1933. 57–65.

³ CZINE Mihály: *A romániai magyar irodalom kezdetei*. = Jelenkor 1967. 6. sz. 521.

⁴ TABÉRY Géza: *Emlékkönyv*. Kolozsvár, Erdélyi Szépművészeti Céh, 1930. 36–37.

miségi rétegből sokan repatriáltak, de az itt maradottak nem az új erdélyi irodalom felé fordultak, hanem továbbra is a világirodalom illetve a modern magyar irodalom megjelent műveit vásárolták. Kezdetben igen gyenge kiállítású erdélyi könyvek jelentek meg, megvásárlás esetén se igen olvasták el ezeket. Amíg Ady, Móricz, Babits műveiből 1000–2000 példányt is eladtak Erdélyben, addig a legnépszerűbb erdélyi könyvekből is csak átlagosan 500 és 800 példányt fogyott el.⁵

Folyóiratok irodalmi estjei

A *Napkelet* haladó szellemű folyóirat, a *Keleti Újság* irodalmi mellékleteként 1920-ban indult és három évfolyam után szűnt meg. Egyik szerkesztője, Ligeti Ernő visszaemlékező kötetében a *Napkelet*-estekről is ír. Felismerték a pódium jelentőségét. Ezek az estek nem szokványos felolvasások voltak, a „népi élniakarás óriási méretű demonstrációjává váltak.”⁶ A *Napkelet* gárdájával együtt utazott a kolozsvári Magyar Színház egy kis csapata is, a műsorukon egy-egy egyfelvonásos darabot adtak elő. Az úti állomások a következők voltak: Marosvásárhely, Nagyvárad, Arad, Temesvár, Dicsőszentmárton. A helybéli írók rendezték meg a *Napkelet*-esteket (Aradon Krenner Miklós, Nagyváradon Tabéry Géza, stb.).⁷

A Pásztortűz irodalmi estélyei

A *Pásztortűz* (1921–1944) életében nagyon fontos szerepet töltöttek be az irodalmi estélyek. Ezt a tényt bizonyítja, hogy a Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, a *Pásztortűz* kiadója Walter Gyulával, az akkori felelős szerkesztővel 1922. június 7-én kötött szerződésük 4. pontjában szereplő alábbi mondat: „köteles a lap elterjesztése érdekében a legnagyobb propagandát kifejteni, szükséghez képest irodalmi estélyeket, felolvasásokat stb. rendezni.”⁸

Az irodalmi estélyeken többek között Berde Mária, Sipos Domokos, Molter Károly, Tompa László, Reményik Sándor, Olosz Lajos, Makkai Sándor, Gyallay Domokos vettek részt. Az első ilyen előadásra Székelyudvarhelyen 1922. május 6-án került sor, majd Székelykeresztúron, Dicsőszentmártonban, Marosvásárhelyen és végül Kolozsvárott is rendeztek *Pásztortűz*-esteket.

„Jött a Pásztortűz írói gárdája, hogy lelkesítsen, buzdítson, a város közönsége pedig méltónak mutatkozott önmagához és multjához: vendégeit szeretettel fogadta, örömmel hallgatta és lelkesedve ünnepelte”⁹ – írta Jaklovszky Dénes a *Pásztortűz* első, Székelyudvarhelyen 1922. május 6-án tartott estélyéről. A Bukarest-

⁵ JANCÓS Elemér: *Erdély irodalmi élete 1918-tól napjainkig*. = Nyugat 1935. I. 286–287.

⁶ LIGETI Ernő: *Súly alatt a pálma*. Kolozsvár, Fraternitás, 1941. 43.

⁷ Uo. 43–44.

⁸ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár. Fond 256/275.

⁹ JAKLOVSZKY Dénes: *Pásztortűz-este Székelyudvarhelyen*. = Pásztortűz 1922. 20. sz. 532.

szálló nagytermében a Székelyudvarhelyi Nőegylet által rendezett műsor kissé hosszúra nyúlt, de gazdag és változatos volt. Bíró Lajos megnyitó beszédében rámutatott, hogy milyen nagy érdemeket szerzett a székelység a magyar irodalom és művészet fejlesztése terén. A *Pásztortűz* programját Walter Gyula ismertette, költemények következtek Maksay Alberttől, Berde Máriától és Reményik Sándortól, majd egy-egy novella Sipos Domokostól, Pálos Istvántól, Molter Károlytól, majd újabb költemények a szerzők: Tompa László, Finta Gerő, Farczády Sándor, Halmágyi Samu, Mihály László tolmácsolásában. Jaklovsky Dénes értekezését: „A szlávofil eszme és az orosz írók” címmel hallgathatták meg a nézők ezután. Az egyes műsorszámok között a Filharmónikus Társaság eljátszotta karnagyuk két szerzeményét, Halmágyi Samuné dalokat énekelt Tompa Lászlóné zongorakíséretével, valamint a Székely Dalegylet két dalt adott elő. A műsort Bakóczi Károly: „Orpheus és Euridike” c. bohózata zárta a város műkedvelőinek előadásában.

„A Pásztortűz első vidéki estjének meleg és bensőséges hatása, nagy erkölcsi és anyagi eredménye bizonyosága annak, hogy a lap programja és írói az erdélyi magyarság széles rétegei között osztoznak a szeretetben, érdeklődésben és támogatásban. Az a komoly lelki kielégülés pedig, amelyet ez a vidéki bemutatkozó maga után hagyott, a lap írógárdáját csak fokozottabb kulturális tevékenységre kell hogy serentsen.”¹⁰

Az est megszervezésében Bakóczi Károly székelyudvarhelyi tanár is részt vett, aki egyben a *Pásztortűz* helyi előfizetési díjainak beszédését is intézte. Az elszállásolásokról, a kérvények, engedélyek benyújtásáról, a zenei műsor megszervezéséről írt többek között leveleiben, valamint ő jelezte, hogy Sipos Domokos is szeretne részt venni az estélyen.¹¹

Az első irodalmi estély tehát sikert hozott a közönség köreibben, viszont a szigurancával, a román politikai rendőrséggel állandó küzdelemben szerveződtek ezek az előadások, rendszeresen cenzúrázták a programot és akadályozták az estélyek megtartását. A székelyudvarhelyi estély utáni kellemetlenkedésükről Finta Gerő levele ad számot:

„május 8.-án a helybeli sziguránca főnök d.e. 11 órára összegyűjtött bennünket helybeli szereplőket hivatalába és nekem, mint aki valamicskét tudok románul, leadta a következőket: olyan román emberek, akik magyarul perfektil tudnak és akik a magyar irodalmat is igen jól ismerik, ott voltak a „Pásztortűz” irodalmi estélyén és másnap felháborodással beszéltek el neki, ... hogy az egész estély a románság kigúnyolása volt, hogy mi a román nemzetből ott csúfot üztünk... s idézte a Bakóczi darabjából e közmondást: otthagya, mint Szent Pál az oláhokat, amely kitétel benne van ugyan a kéziratban, de az estélyen a szereplő „oláhokat” szót nem mondotta. Egy félórás beszéd keretében kioktatott engem a hűséges román alattvaló mikénti viselkedéséről és kötelességeiről s végre az ügy tisztázása céljából az estélyen résztvett idegen írók címét kérte s tőlünk, idevalóktól kéziratainkat bekérte. Úgy gondolom,

¹⁰ Uo. 533.

¹¹ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár. Fond 256/57/7 és 8.

a vendégektől is bekérte v. be fogja kérni kézírataikat. A dologban a mai napig aztán semmi sem történt s mi itt úgy hisszük, hogy nem is fog folytatása lenni... Igen, a sziguranca főnök irredentizmust és izgatást vetett a szemünkre, ami neveléses, alapítlan vád...”¹²

Reményik Sándor Áprily Lajoshoz 1922. május 10-én írt levelében részben a dicsőszentmártoni (május 27-i) estélyen való szereplésre hívta Áprilyt, majd az udvarhelyi estély nagyon szép sikeréről számolt be és arról is, hogy az udvarhelyieket beidéztek a szigaranciára.¹³ A május 17-én kelt levelében már tudomásul vette, hogy Áprily nem tud Dicsőszentmártonba menni. Az udvarhelyi estéllyel kapcsolatban megjegyezte: „a szigarancián még mindég fordítják (!) az írásainkat. Vajjon milyen műfordítások lesznek azok – és mennyire hüek?”¹⁴

A következő estélyt Dicsőszentmártonban tartották 1922. május 27-én a Kárpátok nagyvendéglő dísztermében. Az estélyt a Protestáns Nőegylet szervezte. Farkas Károly magyarpéterfalvai lelkész megnyitója, „megkapó hévvel és kiérezhető szeretettel előadott bevezető nagy hatást keltett.”¹⁵ A műsorban Maksay Albert, Berde Mária, Gyallay Domokos elbeszélései, Walter Gyula, Reményik Sándor és Maksay Albert versei hangoztak el. Makkai Sándor az erdélyi magyar irodalom és a közönség viszonyáról tartott előadást. Molter Károly egy szatírját olvasta fel. A zenei műsor igen gazdag volt, helyi műkedvelők többek között négykezes zongoradarabot, hegedű-zongora szonátát, vonósnégyest adtak elő, majd Haydn: Teremtés c. oratóriumának részletét a dicsőszentmártoni ének- és zenekar tolmácsolta. Az előadókat hosszasan ünnepelték az estély után, Reményik Sándor babérkoszorút kapott.¹⁶

Az estélyek szervezésében irodalmi társaságok, nőegyletek vettek részt. A helyi szervezők feladata volt a szükséges engedélyek beszerzése, a terem bérlése, az érkező írók elszállásolása. Ez mind-mind komoly feladatot rótt a szervezőkre, akik nagy lelkesedéssel végezték a munkájukat és hálás szívvel emlékeztek az estekre. Csató Gabriella, a Dicsőszentmártoni Protestáns Nőegylet titkára levelében áradozva írt Walter Gyulának:

„Mint egy feledhetetlenül szép álomra, úgy gondolunk vissza az irodalmi estélyre. Hálásan köszönjük a Pásztortűz kedves íróinak, hogy lejöttek közénk és fényt, meleget hoztak, ünnepnapokat varázsoltak a mi egyhangú, szürke életünkbe.”¹⁷

A Marosvásárhelyen a kultúrpalotában 1922. október 5-én tartott estély vendéglátója a Kemény Zsigmond Irodalmi Társaság volt, a megnyitó beszédet Tóthfalussy József, a Társaság elnöke tartotta „Az erdélyi magyarság egységes közszellemének munkásai vagyunk” címmel.

¹² Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár. Fond 256/107/9.

¹³ Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattár V 4142/351/41

¹⁴ Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattár V 4142/351/42

¹⁵ WALTER Gyula: *Irodalmi estély Dicsőszentmártonban*. = Pásztortűz 1922. 581.

¹⁶ Uo. 581–584.

¹⁷ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár. Fond 256/83.

„Az új ország kerete közé fogott magyarságunk csak közös kulturális kapcsolatokon át és ezek szilárdan összefűzött erejével őrizheti meg és fejlesztheti tovább elmúlt századokon át közkinccsé gyűjtött szellemi és anyagi értékeit.”¹⁸

Molter Károly az estről írt soraiban kiemeli, hogy „az egész est uralkodó jégye a szeretet melege volt.”¹⁹ A műsor a következők szerint alakult: Reményik Sándor saját verseiből adott elő, majd Farkas Béla énekelt Bartók feldolgozásában székely- és Petőfi-dalokat. Ezek után Berde Mária gyermek-lélekrajzot ábrázoló novelláját olvasta fel. B. Zsembery Elvira zongorán Chopin-balladát és Dohnányi-rapszódiaát adott elő. Olosz Lajos, Tompa László versei következtek, majd Makkai Sándor a magyar kultúra kérdéseit feszegette előadásában, végül Walter Gyula versei zárták a műsort.²⁰ Az estélyt bejelentő cikkben már jelezték, hogy csak korlátozott számú jegy kapható, mert elővételben elfogytak, a maradék jegyeket Révész Béla marosvásárhelyi könyvkereskedő árusítja.²¹

A *Pásztortűz* 1923. évi 1. számában adták hírül, hogy a székelyudvarhelyi, dicsőszentmártoni és marosvásárhelyi estélyek után hol rendeznék még estélyt. Január 13-án és 14-én Kézdivásárhelyen és Sepsiszentgyörgyön tartanának estélyt, majd január 27-én Székelykeresztúron és február 3-án újból Dicsőszentmártonban, valamint egy későbbi időpontban Érmihályfalván. A szervezést már el is kezdte Kézdivásárhelyen I. Diénes Jenő, Sepsiszentgyörgyön Dániel Viktor munkatársak a helyi nőegyesületek elnökségével és a városok vezető személyiségeinek segítségével.²²

Az elmaradt estek

A kézdivásárhelyi irodalmi estélyt betiltották „magyarázat és indoklás nélkül”. Az előzetes engedélyt az utolsó percben vonták vissza, az estély megkezdése előtt.²³ Ezen a kézdivásárhelyi estélyen Benedek Elek is részt vett volna, ezt a hírt nagy örömmel jelentették be a *Pásztortűz* hasábjain. A január 14-ikére tervezett sepsiszentgyörgyi estély pedig közbejött akadályok miatt maradt el.²⁴

Érmihályfalván sem tudták megtartani a tervezett előadást derül ki Szentmihályiné Szabó Mária Walter Gyulával folytatott levelezéséből. A határ közelsége

¹⁸ TÓTHFALUSSY József: *Megnyitó a „Pásztortűz” marosvásárhelyi estélyén.* = *Pásztortűz* 1922. 41. sz. 473–475.

¹⁹ MOLTER Károly: *A „Pásztortűz” estje Maros-Vásárhelyt.* = *Pásztortűz* 1922. 41. sz. 471.

²⁰ Uo. 472–473.

²¹ *A „Pásztortűz” Marosvásárhelyen.* = *Pásztortűz* 1922. 38. sz. 382–383.

²² *A „Pásztortűz” irodalmi estélyei.* = *Pásztortűz* 1923. 1. sz. 31.

²³ REMÉNYIK Sándor: *Kézdivásárhelyi irodalmi estélyünket a hatóság betiltotta.* = *Pásztortűz* 1923. 3. sz. 91.

²⁴ *Kézdivásárhelyi estélyünk.* = *Pásztortűz* 1923. 2. sz. 64.

miatt itt még szigorúbbak voltak a szabályok, majd statárium miatt este kilenc órától kijárási tilalmat vezettek be, így az estély megrendezése lehetetlenné vált.²⁵

Szatmárról is kaptak meghívást *Pásztortűz*-est megszervezésére Bruczinszky Zoltán 1923. augusztus 10-én kelt levelében ezt írta Walter Gyulának:

„Magunk óhajtottuk meghívni a Pásztortűz jeles munkásait egy ősszel tartandó irodalmi estélyen való szíves közreműködésre.”²⁶

Ez az est sem jött létre, valószínűleg ez is a határ közelsége miatt.

Az 1923. január 27-ére tervezett estélyt Székelykeresztúron március 10-én rendezték meg a Walter-nagyteremben. Walter Gyula felelős szerkesztő konferált. A megnyitót Orbán János plébános mondta. Reményik Sándor, Tompa László és Walter Gyula versei, valamint Bakóczy Károly „A gomb” c. humoreszkje hangzott el. Zene- és énekszámok színesítették a műsort: egy vonósötös, majd Halmágyi Samuné énekelt műdalokat Tompa Lászlóné zongorakíséretével, Szentmártoni Kálmánné zongorázott. A *Székely Közélet* március 18-i számában jelent meg az egyik résztvevő, Tompa László tollából beszámoló a *Pásztortűz*-estről.

„Színes és mindenképpen buzdító érdeklődést, megértést tanúsító szép közönség gyűlt össze... a Pásztortűz által rendezett irodalmi estélyen. Ami hézag itt-ott a széksorokban – a polgárság egy részének távolmaradása miatt – felfedezhető volt, bőven pótolta azt a megjelentek lelkes figyelme, minden egyes számot meleg tapsokra érdemesítő elismerése.”²⁷

A második dicsőszentmártoni estélyre 1923. március 24-én került sor a Kárpát-szálloda nagytermében. A megnyitót újból Farkas Károly magyarpéterfalvai református lelkész tartotta, mint ahogy a szervezésben is újból a Protestáns Nőegylet tagjai vettek részt. Ennek a második estélynek „művészestély” megnevezést adták, mivel úgy érezték, hogy ez jobban fedti a valóságot. Verseivel Walter Gyula és Reményik Sándor szerepelt, majd Berde Mária „Függökert” című, a marosvásárhelyi színházban bemutatott egyfelvonásos darabját olvasta fel. A műsorban Molter Károly egy szatírjával, míg Pálos István egy novellájával szerepelt. Makkai Sándor „A szépség hazája” című tanulmánya hangzott még el. Végezetül pedig Herczeg Ferenc alkalmi színdarabja, „A holicai Cupidó” került színre helyi műkedvelők előadásában.²⁸

„Nagysikerű vidéki estélyeinek sorozata után, amelyeknek célja az volt, hogy a „Pásztortűz” a vidékkel is megteremtse a maga érintkező pontjait, most a szerkesztőség – részben a közóhajnak is engedve – elhatározta, hogy Kolozsvárt is megrendezi első irodalmi és művészeti estélyét a ref. kollégium tornatermében.”²⁹

²⁵ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár. Fond 256/248/7 és Fond 256/248/12

²⁶ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár. Fond 256/81.

²⁷ T[OMPA] L[ászló]: *Keresztúri Pásztortűz-est.* = Székely Közélet 1923. márc. 18. 3.

²⁸ WALTER Gyula: *A dicsőszentmártoni művészestély.* = Pásztortűz 1923. 13. sz. 411–416.

²⁹ *Pásztortűz-estély Kolozsvárt.* = Pásztortűz 1923. 16. sz. 511.

jelentették be az 1923. évi 16. számban. A kolozsvári estre április 28-án került sor. A műsor összeállításánál egyrészt a Kolozsváron még nem szerepelt írókat, másrészt pedig azokat kérték fel, akiknek a nevéhez a folyóirat múltja fűződik. Az estélyt György Lajos irodalomtörténész nyitotta meg. Verseivel Reményik Sándor, Olosz Lajos és Áprily Lajos lépett fel. Balogh Endre és Gyallay Domokos novelláikat olvasták fel. B. Zsembery Elvira zongoraművésznő és Réthelyi Ödön színművész műdalokat énekelve szolgáltatták a műsor zenei részét. Az estélyre harminc és husz lejért lehetett jegyet váltani.³⁰

A *Pásztortűz*ben előzetesen meghírdették a szervezendő estélyeket. A tervezett, illetve megvalósult programokat mindig megjelentették ezekben a híradásokban, cikkekben. Gyakran az estélyeken elhangzott jelentősebb írások, előadások, megnyitók szövegét is publikálták. Az estélyeken a mindig nivós műsorban az irodalom mellett a zene is helyet kapott. Általában helyi amatőr művészek léptek fel a zenei műsorrészekben és ugyanígy a Kolozsvárról érkező írók, költők mellett a helyiek is jelentős szerepet kaptak. A városok értelmiségi és egyházi személyei is bekapcsolódtak az estek műsorába, például az ünnepi megnyitók, köszöntők megtartásával.

Az estek mindegyikén szerepelt Walter Gyula és Reményik Sándor, akiknek, mint felelős szerkesztő és főszerkesztő kötelességük is volt ezeken megjelenni és szerepelni. Rajtuk kívül legtöbbször Berde Mária (négy alkalommal) és Molter Károly, valamint Makkai Sándor (három-három alkalommal) vettek részt az estélyeken. Berde Mária korának népszerű költő- és írónöje volt, írásai a *Pásztortűz*ben, a folyóirat huszonnégy éves fennállása alatt rendszeresen jelentek meg. A folyóiratban az egyik legtöbbet publikáló író volt. Összesen hatvannégy versét, egy regényrészletét, négy színművét, öt tárcáját adta közre a folyóirat. Molter Károlynak egy regényrészlete, öt színműve, tizenöt elbeszélése és négy tárcája jelent meg, Makkai Sándornak pedig nyolc elbeszélése, három tárcája, négy szakcikke jelent meg a *Pásztortűz*ben. Az estek sikerét és értelmét az adta, hogy személyesen megismerkedhetett az olvasóközönség az írókkal, költőkkel. Valószínűleg ez is közrejátszott, hogy a *Pásztortűz* huszonnégy évig megjelenhetett, bár többször fenyegette a megszűnés veszélye.

Az estek mindig nagy sikert arattak a helyi közönség köreiből, de kellemetlenkedő kritikai hang is megjelent, így például Osvát Kálmán személyében a székelyudvarhelyi est után. Osvát Kálmán 1919 és 1927 között több lapot is indított (*Zord Idő*, *Kalauz*, *Erdélyi Levelek* stb.), mellelleg kitűnő konferanszié volt. Osvát saját lapjában, a *Kalauz*ban éles hangon kritizálta az estet, „írástudatlan újságíróknak”, „magánhivatalnoki műkedvelőknek” nevezte az írókat.³¹ Reményik ezért azt gondolta, hogy Osvát Kálmán nem is volt ott az esten. Ugyanerről az estről a *Brassói*

³⁰ A kolozsvári *Pásztortűz*-estély. = *Pásztortűz* 1923. 17. sz. 544.

³¹ idézi: REMÉNYIK Sándor: *A Pásztortűz székelyudvarhelyi estélye és Osvát Kálmán*. = *Pásztortűz* 1922. 20. sz. 538–539.

Lapokban az jelent meg, hogy „Kultur ünnepe volt szombaton Székelyudvarhelynek.”³²

A kolozsvári *Vasárnapi Újság* 1923. május 6-án indult és 1925. március végén szűnt meg. Ez a képes, kulturális, irodalmi lap is rendezett ez alatt a rövid időszak alatt irodalmi esteket. A legjelentősebb eseménynek a Lugoson rendezett „irodalmi keresztelő” számított 1923. október 28-án, amikor Szombati-Szabó István fiának keresztelője alkalmából rendeztek estélyt. A *Vasárnapi Újság* munkatársai közül Paál Árpád, Walter Gyula, Nyíró József és Szentimrei Jenő olvastak fel írásaikból, majd Tessitori Nóra erdélyi költők verseit szavalta. Tordán 1924. december 9-én Paál Árpád, Nyíró József és Szentimrei Jenő szerepelt, valamint György Dénes erdélyi költők verseit szavalta.³³

Az *Erdélyi Helikon* (1928-1944) is eleven irodalmi lapként kapcsolatot keresett a közönséggel. Már az első marosvécsi összejövetelt követő időben elkezdték a *Helikon*-estélyek megrendezését. 1927 januárjában Nagyváradon mutatkoztak be a *Helikon* írói. Ezután Arad, Temesvár, Torda, Déva és Marosvásárhely következett. 1928-ban Bukarestben szerepeltek, ahol az estélyen a román irodalom vezérei is megjelentek. Kádár Imre indítványára elhatározták, hogy a *Helikon* által eddig rendezett irodalmi estélyek helyében irodalmi szabadlíceumokat szerveznek. Berde Mária és Molter Károly rendszeresen tartottak Marosvásárhelyen ilyen előadásokat. 1930 márciusában előadasciklust tartott Kolozsvárott öt helikoni író: Bánffy Miklós, Szentimrei Jenő, Kós Károly, Kuncz Aladár és Makkai Sándor.³⁴

Írói Olimpiász

Közben, még 1923. november 11. és december 2. között került sor egy jelentős eseménysorozatra. Kolozsvárott a Magyar Színház a Haladás kiadóval, amely ekkor a *Vasárnapi Újság* és a *Pásztortűz* kiadója volt, közösen megrendezte az első és egyben egyetlen Erdélyi Írói Olimpiászt. Nagyvárad, Marosvásárhely, Arad és Temesvár összes jelentős írója, költője bemutatkozhatott Kolozsvár közönségének. A győztes városnak értékes vándordíjat, az íróknak pedig 2000 lejes díjat ígértek a szervezők. Háromtagú bizottság döntött a helyezésekről: Dózsa Endre, az Erdélyi Irodalmi Társaság elnöke, Janovics Jenő, a kolozsvári Magyar Színház igazgatója és Paál Árpád, az újságíró szakszervezet elnöke.

November 11-én a nagyvárad-i írók kezdték a bemutatkozást. A váradi Magyar Színház művészei három egyfelvonásos művet adtak elő (Gulácsy Irén: Kobra c. drámáját, Marót Sándor: Az egérfogó c. vígjátékát és Tabéry Géza: A kolozsvári bál c. történelmi művét) és Hilf László: Inkább a börtön c. jelenetét. A szünetekben Bíró György, Kondor László és Ruth Klára költeményei hangoztak el.

³² A „Pásztortűz” Székelyudvarhelyen. = Brassói Lapok 1922. május 12. 4.

³³ SZABÓ Zsolt: *Gyökerek után kutatva*. = Korunk 1982. 1. sz. 19–23.

³⁴ MAROSI Ildikó: *A Helikon és az Erdélyi Szépművés Céh levelesládája. (1924–1944)*. Bukarest, Kriterion, 1979. 1. köt. 95–98, 104–105, 187.; 2. köt. 348.

A marosvásárhelyiek műsorára november 18-án került sor. Színészek nélkül maguk a szerzők adták elő műveiket. Osvát Kálmán, Antalfy Endre és Molter Károly konferáltak, Berde Mária és Tompa László saját verseiket szavalták el, Szini Lajos humoreszkjeivel aratott sikert. Verseket adott elő Dékániné Máthé Mariska és Szász Károly, Csörgő Tamás és Balogh Endre pedig prózát.³⁵

Az utolsó matinén, december 2-án Arad írói mutatkoztak be. Egy hét kimaradt a matinék rendezése közben, mert az aradiak Madách-ünnepséget tartottak és a terminus elhalasztását kérték, így viszont a negyedik matiné, az elszigetelten élő írók bemutatkozása elmaradt. A közönség ekkorra már megfogyatkozott. Az első, a nagyváradi műsor aratta a legnagyobb közönség sikert, az utolsó matinén már csak félház volt, pedig talán ez volt a legváltozatosabb műsor. Franyó Zoltán, Szombati-Szabó István versei, Nagy Dániel prózája szerepelt a műsoron, majd Zala Béla modern költőket szavalt. A zenei életről Szelle Károly szerzeményei nyújtottak ízelítőt, még egy táncművésznő, Luca Gizi is gazdagította a produkciót. A kolozsvári záróestély műsorán három egyfelvonásos darab bemutatását tervezték, majd Kolozsvár költői mellett Áprily Lajos, Bartalis János és Bárd Oszkár is bemutatkozhatott volna, de a december 12-ére tervezett³⁶ záróünnepség elmaradt. December 10-én az Erdélyi Irodalmi Társaság választmányi ülésén Janovics Jenő olvasta fel a bíráló bizottság döntését, amelyet Paál Árpád helyébe beválasztott Kuncz Aladár fogalmazott meg. Az első helyet Marosvásárhely írócsoportja kapta, az írók közül Osvát Kálmánt, Tabéry Gézát és Szombati-Szabó Istvánt jutalmazták. Az antik ezüstkupát, amelyet eredetileg vándorszerlegnek szántak, a Kemény Zsigmond Társaság megbízottjainak 1924. január 18-án adták át. A következő olimpiászt Marosvásárhelynek kellett volna rendeznie.³⁷

Borbély István az Erdélyi Irodalmi Társaság főtítkára ezen a decemberi választmányi ülésen az olimpiászon szerepelt minden művet részletekbe menően kivesézett az egy órán át húzódó beszédében. Tabéry Géza ezzel indokolta, hogy többé ilyen olimpiászt nem rendeztek. „Az olimpiászi kárpádon a keserűség kelyhévé változott számunkra az asztal közepén csillogó ezüst kupa.”³⁸

Írói csoportok körútjai

Újonnan összeállt írói csoportok is szerveztek előadókörutakat egy-egy kiemelkedő szervezővel az élükön. Benedek Elek székely írócsoportja volt a legjelentősebb ezek közül. Elmondhatjuk róluk, hogy valóságos missziót teljesítettek.

³⁵ Uo. 19–23.

³⁶ *A Haladás hírei*. = Vasárnapi Újság 1923. december 2. 13.

³⁷ SZABÓ Zsolt: *i. h.* 19–23.

³⁸ TABÉRY Géza: *i. m.* 38.

Benedek Elek „turnéi”

Benedek Elek 1921-ben már ősz fejjel tért vissza Erdélybe és 1922-ben kapcsolódott be az irodalmi életbe. A nagyobb városok mellett a kisebb falvakba is elvitte „fiaival” a magyar kultúrát.

Benedek Elek köré a fiatal székely írók: a „kalákások” csoportosultak. Nevüket a Kolozsvárott alakult Kaláka Bt-ről kapták, melynek lapjában a *Vasárnapban*³⁹ publikáltak a „kalákások”. „A kaláka-gondolatban nem is az az alkotó elem a fontos, hogy valami létre is jöjjön. A döntő: a társulás, a szervezkedés, a kollektív egymásrautaltság, a közös munkában összefonódásnak a ténye.”⁴⁰

A kolozsvári *Újság*⁴¹ 1927-es megszűntetése után állás nélkül maradt írók létfenntartását segítette az ekkor indított előadókörutak megszervezésével Benedek Elek. A kolozsvári és tordai előadások bevezetőjeként így fogalmazott:

„Azok a fillérek, amik ma este itt összegyűltek ... két célt szolgálnak. Az egyik cél az, hogy hagyhassanak itthon az én fiaim egy kevés pénzt az asszonyoknak, a másik, hogy vándorolhassanak tovább kis városról kis városra, nagy falúról nagy falúra, ahol úri renddel egybekeveredő fejkendős asszonyoknak és fehér harisnyás férfiaknak mesélnek, dalolnak, szavalnak, s így mennek, mendegélnek, tovább, tovább...”⁴²

Benedek Elek általában a bevezető előadásokat tartotta ezeken az irodalmi esteken. Leggyakrabban Tamási Áron, Szentimrei Jenő és Kacsó Sándor szerepelt saját írásaival, György Dénes pedig szavalataival. Szentimreiné Ferenczy Zsizi népdalakat adott elő Delly-Szabó Géza feldolgozásában. Brassóban 1927. november 12-én, Baróton 13-án délben, Sepsiszentgyörgyön 13-án este szerepeltek.⁴³ Ezek után Kolozsvár következett november 18-án, majd Torda 19-én. „A kolozsvári székely írók lejönnek Brassóba, Baróra meg Szentgyörgyre, s megkértek hogy mindenütt én tartsak bevezető előadást” írta Benedek Elek 1927. október 12-én kelt levelében unokájának, Benedek Lászlónak.⁴⁴

Hosszúfalun is szerettek volna estélyt tartani, de ezt elvetették, „mivel sem időnk, sem garanciánk nem volt arra nézve, hogy oda eljuthassunk, és hogy megfelelő közönséget is össze tudjunk hozni”⁴⁵

December 9–10-én Székelykeresztúron és Székelyudvarhelyen akartak estélyt tartani, ezekre viszont csak június 7-én és 9-én került sor.

Tompa Lászlónak a keresztúri és udvarhelyi estély szervezése ügyében írt levelében Benedek Elek így számol be az eddigi utakról: „valóságos diadalút volt

³⁹ A Vasárnap és utódja a Vasárnapi Újság 1921. november 13. és 1925. március 29. között jelent meg

⁴⁰ LIGETI Ernő: *i. m.* 100.

⁴¹ Az *Újság* 1898-tól megjelenő napilap volt

⁴² BENEDEK Elek: *Erdélyi sors.* = Híd 1928. 3–4. sz. 129.

⁴³ *Benedek Elek irodalmi levelezése 1921–1929.* II. Bukarest, Kriterion, 1984. 424–427.

⁴⁴ Uo. 281.

⁴⁵ Uo. 290.

az utunk. Különösen Kolozsvárt volt váratlanul nagy sikerünk, ahol előzetesen tüszköltek némelyek”.⁴⁶ Fiának, Benedek Marcellnek pedig így írt:

„Mostanában sokat vagyok úton. Egy kerek hét folyamán az Újság utcára dobott székelyeit bekonferáltam Brassóban, Baróton, Sepsiszentgyörgyön, Kolozsvárt és Tor-dán. Most meg készülünk (dec. 9. és 10.) Udvarhelyre és Keresztúrra. Kezdetben arról volt szó, hogy egy kis pénz gyűljön össze a Magyar Párt jóvoltából kenyér nélkül maradt székelyeknek. Kolozsvárt azonban már nem enyelgő Nagy Endre voltam, de hamarosan belefűjtam a székely kürtbe. Valósággal megrendítettem a t.c. publikumot. Az erdélyi magyarság nyugtalanodni kezdett, hogy a székely írók megbontják az erdélyi irodalom egységét, én meg szépen megmagyaráztam, hogy nincs ok a nyugtalanságra a Nyíró meg a Tamási székelysége miatt. Megmagyaráztam, hogy nincs erdélyi irodalom, csak erdélyi lelkű írás, s a mi székelységünk éppúgy nem rí ki a magyar irodalom kertjéből, mint ahogy nem rínak ki Mikszáth, Tömörkény, Gulácsy meg Móricz írásai. A közönség nekem is szokatlan nagy, tüntető melegséggel fogadott a színpadra lépésemkor, s tüntetett végül is” ... „Teljes öt percig nem jutottam szóhoz a vége-hossza-nincs taps miatt. Sokan nem fértek be a terembe, míg Helikonék rendszerint félház előtt szerepelnek.”⁴⁷

1928 tavaszán új célt kap a turnésorozat. A fiatalon elhunyt írótlár, Sipos Domokos családja részére gyűjtöttek pénzt.⁴⁸

Az újonnan összeállott csoport, a „trupp” ahogy Benedek Elek nevezte magukat belső és külső tagokból állt. Belső, azaz állandó tagjai: Benedek Elek, Szentimrei Jenő, Tamási Áron, Bartalis János írók, költők, Szentimreiné Ferenczy Zsizi, György Dénes előadóművészek és ifj. Delly Szabó Géza akadémista zongoraművész, külső tagjai: Tompa László, Nyíró József, Kacsó Sándor, akik a lakhelyükhez közeli területeken kapcsolódtak a csoporthoz. Székelyudvarhelyen kezdték a körutat, ahol nagy sikert arattak. Székelykeresztúron viszont üres székek maradtak, mert a Kaszinó urai felvásárolták a jegyeket, hogy a következő heti *Pásztor-tűz*-estre a környező falvak székelységét ingyen be tudják engedni. Nyárádszere-dán, Baróton és a falvakban viszont újból telt ház előtt szerepeltek és lelkes közönség fogadta őket. Az előadások tartásához Emil Isac művészeti főfelügyelő adott egész Erdély területére szóló engedélyt. Sokszor viszont a rendőrség és a katonai parancsnokság akadályozta, nehezítette az előadások megtartását, valamint sokszor cenzúrázták az estély anyagát.

Az előadások előkészítését mindig a helybeli írók, költők vállalták magukra. Így Udvarhelyen Tompa László, Brassóban Kacsó és Farczady Sándor, Vásárhelyen Antalfy Endre, Berde Mária és Molter Károly, Váradon Tabéry Géza, Aradon Szántó György, Lugoson Szombati-Szabó István, Szatmáron Markovits Rodion. Benedek Elek tartotta továbbra is a bevezető előadásokat, amelyeknek mindig aktuális témája volt. Így a nagy vitát kavart Makkai Sándor *Magyar fa sorsa* című könyve megjelenése után kiállt Makkai és Ady mellett.

⁴⁶ Uo. 302–303.

⁴⁷ Uo. 304–305.

⁴⁸ Sipos Domokost 1927. december 24-én, 34 éves korában temették el a dicsőszentmártoni tüdőszanatórium temetőjében. Tízéves kisfia árván maradt.

Közel másfél év alatt Erdély falvaiban, városaiban 45 előadást tartottak Benedek Elek és „fiai”, Sipos Domokos özvegyének ötvenezer lejt tudtak átnyújtani.⁴⁹

Álljon itt végezetül Walter Gyula megfogalmazásában a *Pásztortűz* estélyekkel kapcsolatos hitvallása, amely úgy érzem a többi, irodalmi estélyt szervező író, folyóirat vagy írócsoport hitvallása is:

„A »Pásztortűz« kezdettől fogva azt vallotta, hogy az író és irodalom nem önmagáért való, nem öncélú. Ezért már régóta programjába is vette azt, hogy ki-kilép az irodalom és művészet csak papíron meghatározott hirdetésének meghatározott kereteiből és még közvetlenebbül igyekszik személyes érintkezésekkel, estélyek tartásával, az élő szó hitező és hódító hatalmával teremteni minél erősebb kapcsolatot az olvasóközönséggel.”⁵⁰

MÁRIA PALOTAI

Soirées littéraires des revues en Transylvanie entre les deux guerres mondiales

Des soirées littéraires avaient été organisées en Transylvanie depuis la deuxième moitié du 19e siècle. Leur rôle important commençait toutefois après la première guerre mondiale, après le changement d'impérium. Tandisque les sociétés littéraires avaient organisés des soirées, des programmes de lecture dans leur propre ville – de même avec de grandes difficultés – les nouveaux magazines littéraires et groupes d'auteurs arrivaient jusqu'aux petites villes ou même dans les villages. Puisque l'édition des livres était encore en état élémentaire, les auteurs ont été obligé à éveiller eux-mêmes l'intérêt à leurs ouvrages. Les écrivains organisaient les matinées et les tournées littéraires en vue de la formation d'un public littéraire, ils ont également mis en place l'olympiade des écrivains.

Parmi les soirées des revues, l'étude s'occupe plus détaillément de celles de *Napkelet* (Orient), de *Vasárnapi Újság* (Journal de dimanche), de *Erdélyi Helikon* (Helicon de Transylvanie) et de *Pásztortűz* (Feu de berger). L'analyse s'étale aux difficultés de l'organisation, aux vexations de la 'sigourenza' (police politique roumaine), aux soirées ajournées, et au programme détaillé de celles qui avaient eu lieu.

L'Olympiade des écrivains a été organisé ensemble par le Théâtre Hongrois de Kolozsvár et l'Édition 'Haladás' (Progrès). A cette occasion les écrivains de Nagyvárad, de Marosvásárhely et de Arad se présentaient au public de Kolozsvár.

Les jeunes écrivains sicules se sont regroupés autour de Elek Benedek. Les 'tournées' de Benedek avaient servi au début une aide d'existence aux jeunes écrivains en chômage, à partir de 1928 ils ont collectionné de l'argent pour la famille de leur collègue, Domonkos Sipos, défunt prématurément.

⁴⁹ GYÖRGY Dénes: *Benedek Elek „turnéi”*. = Korunk 1971. 5. sz. 795–799.; Az ötvenezer lejt egy átlagos középiskolai tanár öt havi fizetésének felelt meg Kós Károly visszaemlékezése szerint. Vö: Kós Károly: „Kőből, fából házat... igékből várat”. (In *memoriam Kós Károly 1883–1983*). Bp. Magvető, 1983. 203.

⁵⁰ WALTER Gyula: *A dicsőségmentártoni művészestély*. = *Pásztortűz* 1923. 13. sz. 416.

TÓTH-BARBALICS VERONIKA

A Napkelet megalapítása

A *Napkelet* 1923 januárja és 1940 augusztusa között a Magyar Irodalmi Társaság kiadásában megjelenő, alcíme szerint irodalmi és kritikai folyóirat volt. 1923-tól 1937. április 2-án bekövetkezett haláláig Tormay Cecile, ezt követően a lap megszűnéséig Kállay Miklós töltötte be a szerkesztői tiszteket.

A folyóirat történetének részletes feldolgozásával maig is adós a sajtótörténet. Azonban már a két világháború közötti sajtóban is találkozunk néhány olyan megállapítással, amelyek átkerülve a korszakot feldolgozó irodalom-, sajtó- és művelődéstörténeti munkákba, maig meghatározzák a *Napkelet*ről az irodalmi köztudatban élő képet. Eszerint a *Napkelet* a hivatalos kultúrpolitika kezdeményezésére, illetve támogatásával, a *Nyugat* hatásának ellensúlyozására keresztény és nemzeti szellemben alapított folyóirat volt.¹ Valamelyes értéket csak kritikai rovatai képviseltek, azok is inkább csak eleinte, szépirodalmi részében nem volt képes felmutatni maradandó alkotásokat.² *Nyugat*-ellenessége dacára a *Napkelet* sokat átvett annak kritikai szempontjaiból, stílusában is „tett némi engedményt a modernebb irányzatok követelményeinek”,³ ugyanakkor ragaszkodott az „előkelő stílushoz”, a „társasági illem megtartásához”.⁴ A *Napkelet* később fokozatosan elszürkült, „a huszas évek végére már csak a konzervatív irodalom szűkülő körét képviselte”.⁵

¹ SCHÖPFLIN Aladár: *Búcsú a Napkelettől.* = *Nyugat* (33.) 1940. 10. sz. 378–379. (továbbiakban: SCHÖPFLIN: *i. h.* 1940.) 378.

² Uo. SZABOLCSI Miklós: *Fiatallételek indulója. József Attila pályakezdése.* Bp., Akadémiai Kiadó, 1963. (továbbiakban: SZABOLCSI: *i. m.* 1963.) 503.

³ SCHÖPFLIN: *i. h.* 1940. 378. Hasonlóan nyilatkozott a kortársak közül a *Napkelet*ről a *Katholikus Szemle*ben Thurzó Gábor is Tormay Cecile-ről írt nekrológiájában. THURZÓ Gábor: *Tormay Cecile halálára.* = *Katholikus Szemle* (51.) 1937. 5. sz. 292. A későbbi értékelések közül szintén ezt a nézetet hangoztatja VEKERDI László: *Németh László alkotásai és vallomásai tükrében.* Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1970. 46.; valamint *Program és hivatás. Magyar folyóiratok programcikkeinek gyűjteménye.* Válog., folyóiratok ismert.: KÓKAY György, OLTVÁNYI Ambrus, VARGHA Kálmán, bevez.: VARGHA Kálmán. Bp., Gondolat Könyvkiadó, 1978. (továbbiakban: *Program és hivatás*) 476.

⁴ SCHÖPFLIN: *i. h.* 1940. 378.

⁵ PINTÉR Jenő: *A magyar irodalom története 1905-től napjainkig.* Bp., Gondolat Könyvkiadó, 1967. 354. Ugyanez a vélemény olvasható MÁRKUS László: *Az ellenforradalmi korszak sajtója (1919–1944).* In: CSURDI Sándor [et al.] : *A magyar sajtó története.* Bp., Tankönyvkiadó, 1977. 124.-n is.

A folyóirat ilyen kategorikus minősítésével szemben óvatosságra int, hogy a *Napkelet* csaknem két – a szellemi és a politikai életet tekintve egyaránt igen eseménydús – évtizeden át volt a magyar irodalmi élet egyik orgánuma.

Szerkesztője, vezetői gárdája, munkatársai éppúgy kicserélődtek ez alatt a viszonylag hosszú idő alatt, ahogy a folyóirat rovatai is átalakultak és a bennük publikált művek műfajában és témájában is súlyponteltolódások következtek be. Némileg módosult a folyóirat programja, változáson ment keresztül a magyar szellemi életben saját maga által számára kijelölt szerepköre.

Az árnyaltabb *Napkelet*-kép kialakulásához jelen tanulmány a folyóirat megszületésével kapcsolatos kérdések tisztázásával kíván hozzájárulni.

Az 1920-as évek elején a háború és forradalmak után a magyar középosztályon elhatalmasodott szellemi (és egzisztenciális) kiüttlanság-érzésből kilábaláshoz, legalábbis a hivatalnok- és tisztviselőréteg számára kínált alternatívát a középosztály „konzervatív reform” névvel jelölt politikai programja. Követői elhatárolták magukat a forradalmaktól, ugyanakkor érzékelték az 1918 előtti állapotokhoz való visszatérés lehetetlenségét. Az elodázhatatlannak tartott reform „konzervatív” jelzője arra utalt, hogy a nemzeti hagyományokra építést hangsúlyozta, s a társadalmi struktúrából a már az első világháború előtt kialakult erőt, a művelt középosztályt kívánja hatalomra juttatni.⁶

A „konzervatív reform” gondolatához szorosan kapcsolódik gróf Klebelsberg Kuno kultúrpolitikai tevékenysége. Klebelsberg felfogása szerint a középosztály képezi az igazi nemzetfenntartó erőt, mivel az államot illetve a társadalom mindennapi életének kereteket adó intézményeket az ő tagjai működtetik. Regenerálása a politikai célok felett álló nemzeti cél, hiszen 1919 után fontos nemzeti feladatként jelentkezett az új állam gazdasági és politikai berendezése, valamint az egészségügyi és művelődési rendszer fejlesztése. Utóbbi feladat egy másik nemzeti célhoz, a szomszédos államokkal szemben létrehozandó magyar „kultúrfölény” megvalósításához is kapcsolódott.

A középosztály elitjének, amely a nemzet fenntartó ereje – hirdette Klebelsberg – ha meg akar felelni a felvállalt történelmi feladatnak, rendelkeznie kell „az új magyar embertípus” sajátosságaival: pozitívnak, aktívnak, konstruktívnak kell lennie.

Ennek az új embertípusnak és a „kultúrfölénynek” a kialakításában Klebelsberg fontos szerepet szánt a magyar irodalmi életbe és a kulturális szervezésbe való közvetett állami beavatkozásnak. Jól mutatják ezt az alábbi szavai:

„Az olvasóközönség megszervezése ma különösen fontos feladat – mondotta Klebelsberg a Magyar Történelmi Társulat 1921. december 31-i ülésén –, midőn [...] a Felvidék és Erdély művelt magyarságát elveszítettük. Az egyes évek irodalmi termésében valóban értékes munka nem túl nagy számban van. Ezeket a műveket bevinni a művelt nagyközönség széles rétegeibe – ez a feladat. [...] A jó magyar könyvnek be kell jutni

⁶ *Tudomány, kultúra, politika. Gróf Klebelsberg Kuno válogatott beszédei és írásai (1917–1932)*. Vál., előszó, jegyz.: GLATZ Ferenc. Bp., Európa Könyvkiadó, 1990. (továbbiakban: KLEBELSBERG: i. m. 1990.) GLATZ Ferenc előszava 21–22.

minden igaz magyar házba. Ez nemcsak művelődésünknek, hanem nemzeti fennmaradásunknak is lét- vagy inkább nemlét kérdése.”⁷

Az Országos Magyar Gyűjteményegyetem alakuló ülésén pedig felhívta a figyelmet: „Ne feledjük, hogy nemcsak a proletariátusnak, a középosztálynak is megvan a maga tömegei, és éppen ezen tömegek kell, hogy képezzék a nagy múzeumok látogatóinak zömét.”⁸ Az irodalmi élet és a közönség formálásának eszköze lehetett nemcsak az államilag támogatott társulati könyvkiadás vagy a múzeumok munkája, hanem egy irodalmi és kritikai folyóirat is.⁹

Klebensbergnek a *Napkelet* szerkesztőjéhez írt 1928-as nyílt leveléből az is kiderül, hogy a kultuszminiszter az általa támogatott folyóirat feladatának tekintette annak meghatározását

„[...] hogy a neonacionalizmusnak mik legyenek a céljai a szépirodalomban, továbbá a művészetek és a tudományok egyes ágaiban. A neonacionalizmus végeredményben politikai mozgalom lett, de egészséges szellemének, irányának előkészítése elsősorban az irodalom feladata.”¹⁰

Klebensberg még miniszterré történő kinevezése előtt, 1921 nyarán Szekfű Gyulának írt, sokszor idézett leveléből a leendő folyóirat újabb feladata derül ki: „szépirodalmi és kritikai revuet alapítunk, hogy felvegyük a harcot a Nyugat képviselte szellem és irányzat ellen”.¹¹

Ezzel kapcsolatban merült fel az a vád, hogy a *Napkelet* „még mindig az 1908-ban indult Nyugatban látja azt a fantomot, amely ellen hadakoznia kell”,¹² vagyis

⁷ KLEBELSBERG: *i. m.* 1990. 89.

⁸ Ua. 145.

⁹ Sipos Lajos szerint a *Napkelet* Bethlen István miniszterelnök személyes támogatásával indult. SIPOS Lajos: *Babits Mihály*. [Bp.], Elektra Kiadóház, 2003. /Élet-kép sorozat/. (továbbiakban: SIPOS: *i. m.* 2003.) 119–120. Az általam átnézett levelekben nem találtam erre utalást, de a kérdésnek nincs túl nagy jelentősége, ha figyelembe vesszük, hogy Klebensberg kultúrpolitikai elgondolásait Bethlen mindenben támogatta.

¹⁰ Gróf Klebensberg Kuno levele a *Napkelet* szerkesztőjéhez. = *Napkelet* (továbbiakban: Nk). (6.) 1928. 3. sz. 213–214.

¹¹ A szakirodalomban elfogadott az a nézet, hogy az új folyóirat címválasztása is erre utal. (*Program és hivatás* 38.) Egy másik felfogás alapján az elnevezés a magyarság turáni (uralaltáji) eredetére való nacionalista utalás. GÁBOR Andor *összegyűjtött cikkei*. 1. köt. 1920–1921. Szerk.: GERGELY Sándor [et al.], előszó: ILLÉS Béla. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1955. /Gábor Andor összegyűjtött művei./ (továbbiakban: GÁBOR: *i. m.* 1955.) Magyarázatok 494. Ezek a magyarázatok nem térnek ki arra, hogy a „Napkelet” szó keletkezést, születést, megújulást is asszociál. Mindez jól tükrözi a *Napkelet* természetlenségéről illetve „faji gondolattal kacérkodó [...] délibábos nacionalizmusáról” elterjedt véleményt. GÁBOR: *i. m.* 1955. Magyarázatok 491. A levelet idézi pl.: LACKÓ Miklós: *Szekfű-problémák*. In: *Korszellem és tudomány 1910–1945*. Bp., Gondolat Kiadó, 1988. (továbbiakban: LACKÓ: *i. m.* 1988.) 73.

¹² *Program és hivatás* 38.

nem érzékeli a *Nyugat*nál 1919 után bekövetkezett változásokat.¹³ Vegyük azonban azt is figyelembe, hogy a tervezés időszakában mennyivel könnyebb volt meghatározni azt, hogy mi ellen (baloldaliság és radikalizmus – amely ellenségkép Klebelsbergék számára szimbolikusan és megfoghatóan is a *Nyugat*ban öltött test) mint azt, hogy milyen célokért küzd.

A korábbi évekből örökölt folyóiratok, az Akadémia által kiadottak éppúgy mint az egyházak támogatását élvezők, alkalmatlanok voltak az új (kultur)politika széles körben, korszerű eszközökkel való közvetítésére.

Az Akadémia ókonzervatív tagjai (pl. Berzeviczy Albert) értetlenül fogadták Klebelsberg neonacionalizmusát és nem értettek egyet Szekfü Gyula és Horváth János a liberális konzervatizmustól önbírálatot követelő álláspontjával. A *Budapesti Szemle* sem a *Három nemzedékről*, sem az *Aranytól Adyigra*ról nem közölt kritikát, Tormay Cecile *Bujdosó könyvét* pedig éles hangon bírálta.¹⁴

A *Katholikus Szemle* inkább tudományos, mint irodalmi lapnak volt tekinthető, s szerzői túlnyomó része a harmincas évekig egyházi körökből került ki.¹⁵ A *Magyar Kultúrát* a Horthy-korszak első éveiben szűk látókör és türelmetlen felekezetiesség jellemezte.¹⁶ Az *Élet* 1919 áprilisa és 1921 októbere között nem jelent meg, tartalmi modernizációjára pedig csak 1934-ben került sor.¹⁷ A *Protestáns Szemle* megjelenése 1921-től három éven át szintén szünetelt, s bár az újraindulást követően Zsinka Ferenc szerkesztőségének időszakától a szépirodalmi és kritikai rovatoknál jelentős színvonalemelkedés következett be, a folyóirat ezt követően sem játszott meghatározó szerepet az irodalmi életben.¹⁸

Ezért Klebelsbergét már 1921-ben egy újonnan alapítandó folyóirat alapításának gondolata foglalkoztatta. A megvalósulás több mint egy évet váratott magára. A folyóirat kiadója, a Magyar Irodalmi Társaság 1922-ben alakult nemzeti szellemen dolgozó írókat tömörítő egyesületként.¹⁹ A Magyar Irodalmi Társaság létrejöttéről és működéséről a következő információk állnak rendelkezésünkre. A társaság életre hívásában Klebelsberg Kuno és gróf Zichy Rafaelné vállalt oroszánrészt. Minden bizonnyal Klebelsbergtől származott a keresztény kulturális

¹³ SZABOLCSI: *i. m.* 1963. 520.; GREZSA Ferenc: *Németh László Tanú-korszaka*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990. 101. A *Nyugat* 1919 utáni helyzetéről és visszavonulásáról „a tiszta irodalom konzervatív hadállásaiba” részletesebben I. KRAJKÓ András: *A Nyugat kritikájának változásai 1919 után*. Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1972. /Irodalomtörténeti dolgozatok, 87./

¹⁴ [BERZEVICZY Albert?] B.A.: *Bujdosó könyv*. = Budapesti Szemle (49.) 1921. 529–530. sz. 89–92.

¹⁵ *Program és hivatás* 259.

¹⁶ *Program és hivatás* 38.

¹⁷ MÉSZÁROS István: *A Szent István Társulat százötven éve 1848–1998*. Bp., Szent István Társulat, 1998. 207–209.

¹⁸ MAKKAI Sándor: *Az ötvenedik évfolyam elé*. = *Protestáns Szemle* (50.) 1941. 1.sz. 4.; *A magyar irodalom története 1919-től napjainkig*. Szerk.: SZABOLCSI Miklós. Bp., Akadémiai Kiadó, 1966. 162.

¹⁹ *Új magyar irodalmi lexikon*. Főszerk.: PÉTER László. Bp., Akadémiai Kiadó, 2000 (2. jav., bőv. kiad.). (továbbiakban: ÚMIL) 2. köt. 1271.

társaság létrehozásának gondolata. Ő volt az is, aki részletes tervezetet készített és kidolgozta az alapszabályzat első variánsát az akkor még nem kifejezetten csak irodalmi tevékenységi körűnek szánt társaság számára.²⁰

Mi volt gróf Zichy Rafaelné feladata a társaság megszületése körül és miért őt kérte fel Klebelsberg annak ellátására? A grófné hallgatólagos megbízatása a társaság ötletének az arisztokrácia körében való népszerűsítésére és anyagi támogatók szerzésére szolgált. Klebelsbergnek központi törekvése volt nemcsak a keresztény középosztály megerősítése, hanem a „magyar történelmi nemzetségek” (vagyis az arisztokrácia) „életre galvanizálása” is,²¹ gondolkodásában a konzervatív reform koncepciója úgy látszik, nem zárta ki a régi elit megnyerésének szándékát.

Ismeretes, hogy 1919 után több arisztokrata – elsősorban a Horthy kormányzó-ságával megbékélni nem tudó habsburgiánus, katolikus és dunántúli főnemese – hátat fordítottak a politikának.²² A történelmi hagyományokkal, társadalmi presztízzsel és még mindig hatalmas gazdasági erővel rendelkező magyar arisztokrácia támogatása a politikai, gazdasági és szellemi konszolidációra készülő ellenforradalmi kurzus számára nélkülözhetetlen volt mindhárom területen.

A kormányzat saját képviselője útján is tett ugyan sikeres lépéseket a (fő)nemesség megnyerésére a társaság ügyének,²³ azonban Klebelsberg még több eredményt remélhetett az arisztokrata származású,²⁴ egykor császári palotahölgyi és csillagkeresztes hölgyi címekkel kitüntetett,²⁵ de ekkor már az új rendszer buzgó hívének számító²⁶ gróf Zichyné bevonásától. A világháború előtt és alatt több katolikus

²⁰ Gróf Zichy Rafaelné levele Klebelsberg Kunonak. Sárszentmihály, 1921. júl. 21. Országos Széchényi Könyvtár Kézitattára (továbbiakban: OSzKK) Levelestár; Gróf Zichy Rafaelné levele Klebelsberg Kunonak. Sárszentmihály, 1921. júl. 22. OSzKK Levelestár

²¹ Gróf Klebelsberg Kuno levele Szekfű Gyulának 1921 nyarán – ezen részletét idézi LACKÓ: *i. m.* 1984. 381.

²² ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Bp., Osiris Kiadó, 2001. (3., jav., bőv. kiad.) /Osiris tankönyvek./ (továbbiakban: ROMSICS: *i. m.* 2001.) 190–191.

²³ „Nem tudom, beszélt-e Návayval [valószínűleg Návay Antal helyettes államtitkár *Magyar életrajzi lexikon*. 1–2. kötet. Főszerk.: KENYERES Ágnes. Bp., Akadémiai Kiadó, 1967. (továbbiakban: MÉL) 2. köt. 284.], ki Somogyból visszatért és ott nagy propagandát csinált ügyünknek. Ívét aláírták Somssich László, Széchényi Géza, Inkey József, Ányos Miksa, Inkey Pál, Somssich Antalné, Kendeffy Lajos. Ezek mind hajlandók egy összeget adni évente különböző céljainkra.” Gróf Zichy Rafaelné levele gróf Klebelsberg Kunonak. Sárszentmihály. 1921. jún. 26. OSzKK Levelestár

²⁴ Gróf Zichy Rafaelné Pallavicini Edina ögrófnő nemcsak házassága, hanem születése révén is főnemesi ranggal bírt. *Magyar asszonyok lexikona*. Összeáll., előszó: BOZZAY Margit. Bp., Dr. Dajkovich Sándor, 1931. (továbbiakban: *Magyar asszonyok lex.*) 1043. col.

²⁵ *A magyarországi főnemesség genealógiája*. 3. kötet. Összeáll.: GUDENUS János József. Bp., Heraldika Kiadó, 1998. 36.

²⁶ Kádár Judit szerint a grófné a Tanácsköztársaság alatt „rész vett az ellenforradalmi szervezkedésben is”, azonban pontos szerepére nem tér ki. KÁDÁR Judit: *Az antiszemizmus jutalma. Tor-may Cécile és a Horthy-korszak*. = *Kritika* (32.) 2003. 3. sz. 9–12. (továbbiakban: KÁDÁR: *i. h.* 2003.) 11.

nőszervezetben, 1919-től pedig a Magyar Asszonyok Szövetségében betöltött vezető szerepe és műveltsége is a grófné mellett szólt.²⁷ Maga gróf Zichy Rafaelné 1921-ben 50 000 koronával járult hozzá a társaság megalakításához, s remélte, hogy a többi arisztokratára, közülük is mindenképp saját rokonaira (Zichy Jánosra és feleségére, továbbá Zichy Saroltára és Pálffy Margitra) ösztönzőleg hat példája.²⁸

A Magyar Irodalmi Társaság elnöke gróf Zichy Rafaelné, alelnökei gróf Klebelsberg Kuno és Pauler Ákos lettek. Pauler Ákos, a zárkózott, befelé élő filozófus²⁹ Zichy grófné hatására vállalt szerepet a Társaságban és a folyóirat létrehozásában:

„Zichy Rafaelné meg tudta értetni velem minden különösebb magyarázat nélkül, pusztán egyéniségének a társaséletet termékenyítő hatásával, hogy nem elégséges elszigetelt szellemi hatásokkal dolgozni akkor, amikor az ország sorsa hanyatlik. Ez csak jól magyarázza nemde, hogy visszavonultságomból némi engedményt tettem.”³⁰

A Magyar Irodalmi Társaság alapítótagja volt Hekler Antal is.³¹ Kapcsolata a Társasággal változó erősségű volt. Tormay Cecile egy 1936-os levele alapján Hekler akkoriban nemhogy az elnökség munkájában nem vett részt, de még a Társaság és a folyóirat ekkori belső viszonyairól és állapotáról sem voltak pontos ismeretei.³²

A *Napkelet* még élő alapítói közül ő volt az egyetlen, akitől nem jelent meg nekrológ az 1935 májusi Tormay-émlékszámában. Egy évvel később viszont gróf Zichy Rafaelné mellett az ő aláírásával jelent meg a folyóiratban programcikk a *Napkelet* régi és új feladatairól.³³

²⁷ *Magyar asszonyok lex.* 1044. col. A MANSZ 1918 decemberében alakult a „keresztény és nemzeti alapon álló asszonyok és lányok női szervezetek” egységesítésére, a „keresztény világ erősítésére, a nemzeti hagyományok ápolására és a keresztény nők jogainak és érdekeinek védelmére”. Ezen kívül karitatív feladatot is végzett a szervezet. *Nők az egyesületekben.* Összeáll. BURUCS Kornélia. = *História* (15.) 1993. 2. sz. 15–18. (továbbiakban: *Nők az egyesületekben*) 18.

²⁸ Gróf Zichy Rafaelné levele gróf Klebelsberg Kunonak. Sárszentmihály, 1921. júl. 21. OSzKK Levelestár.

²⁹ Pauler Ákos filozófus, egyetemi tanár, a MTA tagja, bölcsészdoktor volt, a kolozsvári ill. a budapesti egyetemen tanított. A Magyar Filozófiai Társaság elnöke, a „tisza logika” magyarországi képviselője, korábbi műveiben materialista, később a vallásos idealizmus felé fordult. MÉL 2. köt. 373.

³⁰ Paulert idézi SZKLADÁNYI Mária: *Pauler Ákos életművészete.* Bp., Franklin Társulat, 1935. 97.

³¹ Gróf Zichy Rafaelné levele Harangi Lászlóné Boros Vilmának. Madrid, 1962. márc. 8. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára (továbbiakban: MTAKK) MS. 5055/287. Hekler Antal (1882–1940) művészettörténész, régész, egyetemi tanár. 1917–18-ban a konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézetet igazgatta, ugyanekkor az ügyvezetői tisztelet Klebelsberg töltötte be). Az MTA 1920-ban levelező, 1934-ben rendes tagjai közé választotta. 1934-től a Kisfaludy Társaságnak is tagja volt. Főként a görög szobrászattal foglalkozott kutatásaiban. MÉL 1. köt. 700.

³² Tormay Cecile levele Kornis Gyulának. Mátraháza, 1936. máj. 28. MTAKK MS. 4287/101.

³³ Gróf ZICHY Rafaelné – HEKLER Antal: *A Napkelet olvasóihoz.* = Nk (16.) 1938. 5. sz. 289–291.

A Magyar Irodalmi Társaság Elnökségének feladata volt a *Napkelet* szerkesztéséhez és kiadásához szükséges feltételek biztosításáról gondoskodni, ez döntött az anyagi és a folyóirat vezetésével kapcsolatos személyi ügyekben. Lehetséges, hogy eredetileg az Elnökség feladata közé tartozott örködni afelett, hogy a *Napkelet* szerkesztése a célkitűzéseknek megfelelő szellemben történjék, azonban ezt a funkciót a mindenkori szerkesztő és segédszerkesztő személye által nyújtott garancia okafogyottá tette.

Nem találunk utalást arra, hogy az Elnökség mint testület Tormay Cecile szerkesztősége idején a szerkesztésbe beavatkozott volna,³⁴ s tagjai személyenként is ritkán vettek részt a szerkesztés gyakorlati részében.

Gróf Zichy Rafaelné például – Szentkuthy Miklós visszaemlékezése szerint – csak néha volt jelen a szerkesztőségi üléseken.³⁵

A Magyar Irodalmi Társaság tagságának zömét valószínűleg a *Napkelet* által állandó munkatársakként aposztrofált nevesebb művészek, tudósok és újságírók alkották.³⁶ A tagság fő feladata az újabb tagok felvételének megszavazása és esetleg az Elnökség által előterjesztett éves elszámolás elfogadása lehetett. A közgyűlésnek a folyóirat sorsába érdemi beleszólása valószínűleg csak egyszer volt, amikor a *Napkelet* tulajdonjogát az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaságra ruházta át, bár választási lehetősége ekkor sem volt.³⁷

A Magyar Irodalmi Társaság volt a folyóiraton kívül az 1923 és 1927 között megjelent a „*Napkelet* könyvtára” című sorozat és az 1927 végén napvilágot látott „*Napkelet* lexikona” kiadója. A Társaság ezen kívül más kulturális tevékenységet nem végzett. A nem túl gyakran tartott *Napkelet*-esteket (a *Napkelet* tizennyolc éves fennállása alatt mindössze öt ilyen eseményről van tudomásunk)³⁸ a szerkesztőség munkatársai szervezték.

³⁴ Egyetlen kivétel egy homályos célzás Hartmann János 1930 szeptemberében Gulyás Pálnak írt levelében: „A következő számban valószínűleg Sík Sándortól jön egy ilyenfajta versciklus[...], de ennek közlését magasan felettem álló hatalmak is kéri[...]. E rendkívüli esettől eltekintve azonban szigorú meghagyásban van a szerkesztő részéről, hogy ciklusban csak a lehető legjobb verseket hozzam.” Hartmann János levele Gulyás Pálnak. Bp., 1930. szept. 11. Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára (továbbiakban: PIMK) V. 4324/124/19.

³⁵ SZENTKUTHY Miklós: *Frivolitások és hitvallások*. Vál., szerk.: TOMPA Mária. Bp., Magvető Könyvkiadó, 1988. 252.

³⁶ 1926-ból fennmaradtak a Reményik Sándorral és Áprily Lajossal a tagság soraiba történő választásukat közlő levelek. A *Napkelet* szerkesztőségének levele Reményik Sándornak. Bp., 1926. márc. 16. PIMK V.4557/92/6 ; A Magyar Irodalmi Társaság levele Áprily Lajosnak. Bp., 1926. márc. 16. PIMK V. 4142/250.

³⁷ Kállay Miklós levele Juhász Gézának. Bp., 1940. szept. 4. PIMK V.3671/292.

³⁸ 1930. november 15-én Sümegen (Nk (8.) 1930. 12. sz. 1212.), 1931. május 30-án Kecskeméten (Tormay Cecile levele Reményik Sándornak. Bp., 1931. máj. 7. PIMK V. 4557/256/7.), 1933 tavaszán Budapesten (gróf Zichy Rafaelné levele Szekfű Gyulának. Bp., 1933. márc. 15. OSzKK Fond 7/2230.), 1936. november 21-én szintén a fővárosban, a Zeneakadémia nagytermében tartott a *Napkelet* előadóestet (Nk (14.) 1936. 12. sz. hátsó borító), ahogy az 1938. március 22-i estre is Budapesten, a Horthy Miklós Kollégiumban került sor (Nk (14.) 1936. 3. sz. 216.)

Összességében elmondható, hogy a Magyar Irodalmi Társaság a *Napkelet* mögött mindvégig a háttérben maradt. Talán a nem túl széles körű és a külvilág előtt többnyire rejtve maradó tevékenysége miatt szerepelhet az *Új Magyar Irodalmi Lexikonban* a Magyar Irodalmi Társaság neve mellett az „1928-ban megszűnt” adat,³⁹ holott az még 1940 nyarán is fennállt.⁴⁰ A Társaság alaptökéjét egyébként nemcsak a gróf Zichynétől és arisztokratatársaitól származó adomány képezte, hanem természetesen Klebelsberg (a kormány) is részt vállalt a *Napkelet* megjelenésének finanszírozásában. A folyóirat indulásakor jelentős összeget bocsátott rendelkezésre – ez derül ki Tormay Cecile 1923. február 23-án kelt leveléből: „a hatalmas segínyt, a másfél milliót, mellyel a diadalmasan feltámadó nemzeti irodalom Napkeletjét megerősítette [...] őszintén köszönöm.”⁴¹ A későbbiek folyamán pedig, egészen a harmincas évek elejéig a VKÖM egy közelebről nem meghatározható, de a folyóirat számára fontos bevételi forrást jelentő előfizetési kontingens magára vállalásával támogatta a *Napkeletet*.⁴²

Klebelsberg vetette fel, hogy a *Napkelet* szerkesztőjének Tormay Cecile-t kéri fel. A választásban szerepet játszott Tormay könyveinek a hazai középosztály körében, de nemzetközi téren is elért sikerei.⁴³ Itt kell megemlíteni társadalmi szerepvállalását a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségének országos elnökeként. Tormay a MANSZ keretében végzett – részben ellenforradalmi – agitációja során szónoki tehetsége mellett szervezőkészségével is kitűnt,⁴⁴ amely tulajdonság egy folyóirat szerkesztésénél hasznos lehetett. A MANSZ sok tízezer fős tagsá-

³⁹ ÚMIL 2. köt. 1377.

⁴⁰ Kállay Miklós levele Juhász Gézának. Bp., 1940. szept. 4. PIMK V. 3671/292.

⁴¹ Tormay Cecile levele gróf Klebelsberg Kunonak. Bp., 1923. febr. 16. OSzKK Levelestár

⁴² A támogatás megszűnéséről ír: Tormay Cecile levele Pauler Ákosnak. Bp., [1932.] MTAKK MS. 5055/88.

⁴³ Tormay Cecile-nek az 1911-ben megjelent *Emberek a kövek között* című regénye hozta meg a hazai és külföldi ismertséget (a művet hamarosan csaknem valamennyi nagyobb európai nyelvre lefordították). Az 1914-ben megjelent *A régi ház* meghozta a hivatalos elismerést is: Tormay megkapta a Magyar Tudományos Akadémiától a legkiválóbb történelmi regénynek járó Péczely-díjat. 1918-ban jelent meg nyomtatásban a következő könyve, a *Viaszfigurák* című novelláskötet. Szépirodalmi művei visszatérő témája „az asszimiláció reakciója az egyes ember lelkében” (SCHÖPFLIN Aladár: *A magyar irodalom története a XX. században*. Bp. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990. 297.). Ez a téma különösen aktuális volt egy olyan időszakban, amikor a magyar jobboldal a hazai zsidóság 1918–19-es negatív szerepét hangoztatta, s az általános identitásválság közepette új megvilágításban kezdte vizsgálni az asszimilációval kapcsolatos kérdéseket. MISKOLCZY Ambrus: *Mi a magyar? Tézisek és vallomások*. In: MISKOLCZY Ambrus: *Szellem és nemzet. Babits Mihály, Eckhardt Sándor, Székfű Gyula és Zolnai Béla világról*. Bp., Napvilág Kiadó, 2001. /Mythologica./ 67–144. (továbbiakban: MISKOLCZY: *i. m.* 2001.) 80. Tormay híres-hírheft fiktív naplója, az *Őszirozsás Forradalom és a Tanácsköztársaság* alatti élményeiből táplálkozó *Bujdosó könyv* pedig 1921-ben látott napvilágot. *Magyar asszonyok lex.* 960–965. col.

⁴⁴ *Nők az egyesületekben* 18. ÁGOSTON Gézáné: *Tormay Cecile a szervező és a szónok*. = Nk (15.) 1937. 5. sz. 311–315.

ga⁴⁵ pedig mint potenciális olvasótábor jöhetett szóba.⁴⁶ Ráadásul – bár nem tudni, mennyire vették figyelembe ezt a szempontot előzetesen – a MANSZ technikai és propagandatív segítséget tudott nyújtani a folyóirat indulásakor.⁴⁷ Esetleg, ha nem is döntő módon, de az is szerepet játszhatott Tormay felkérésében, hogy míg gróf Zichyné római katolikus vallású, addig ő protestáns volt, s így a folyóirat vezetésében mindkét nagy hazai keresztény felekezet képviselve volt. Az eddigiekhez járultak még társasági kapcsolatai.⁴⁸

A kortárs Németh László úgy írja le Tormay Cecile-t, mint akinek az „egyéni érvényesülésének háttérbe szorítása kész küldetés tudata” és az „áldozatkész nemesség pátosza” a sajátja.⁴⁹

E jellemzés fényében meglepő Kádár Judit azon állítása, hogy Tormayt – aki különben csak tanítónői képesítéssel rendelkezett, s így műveltsége nem is tette volna alkalmassá a feladatra – nő létére „a férfiközpontú, patriarchális húszas években” Klebelsberg Kuno a *Bujdosó könyvért*, valamint a MANSZ ötletéért és az ötlet

⁴⁵ Egy 1934-ben készült belügyminiszteri összefoglaló szerint a MANSZ-nak akkor kb. száz-ezer tagja volt. KARDOS József: *Legitimizmus. Legitimista politikusok a két világháború között*. Bp., Korona Kiadó, 1998. 192.

⁴⁶ Horváth János levele Szekfü Gyulának. Bp., 1923. febr. 10. Eötvös Lóránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtárának Kézirattára (továbbiakban: EKK) G 628/136.

⁴⁷ „Kiss Károly [a MANSZ főtítkára] minden bizonnyal segítségünkre lesz és sok munkaágnál számíthatunk arra, hogy a MANSZ Központi irodáját a folyóirat első küzdelmes korszakában, mint segítő energiát állítja mellénk. Kissben kitűnő támaszt fog találni a folyóirat propagálása is, és [...] az előfizetők gyűjtésében is segítségünkre lesz.” – adott hangot reményeinek már maga a szerkesztő a tervezés egy későbbi szakaszában. Tormay Cecile levele Hegedűs Istvánnak. Sárszentmihály, 1922. okt. 14. MTAKK MS. 1222/31. A későbbi években a MANSZ helyi szervezetei a vidéki (kecskeméti, sümegi) *Napkelet*-estek szervezésében is közreműködtek. Nk (8.) 1930. 12. sz. 1212., Nk (9.) 1931. 7. sz. 652.

⁴⁸ Zdravec István meglehetősen malíciával így mutatta be Tormay Cecile-t és Horthyval való kapcsolatát: „A kormányzó előtt [Tormay] nagyon nagy becsben állott. Szinte szavajárása volt, ha róla esett szó, és nem is egyszer ismételte előttem. »Tormay Cecilt[!] aranyba kellene foglalni!« Tormay Cecil[!] valóban szerény, csendes, finom megjelenésű teremts. Soha nem dicsekedett, még kevésbé visszaélt valaha is azzal a nagy befolyással, amellyel bírt a kormányzóra. Ellenkezőleg, az ő gyönyörű írni tudásával, a MANSZ-ot vezetni tudó elnökségével nagy szolgálatokat tett.” [ZADRAVECZ István]: *Páter Zdravec titkos naplója*. Szerk., bev.: BORSÁNYI György. Bp., Kossuth Könyvkiadó, 1967. 266. Jellemző mozzanat, hogy a Tormay Cecile temetésén megjelenő kormányzó és felesége „a legnagyobb magyar asszonynak” felirattal ellátott koszorúján titulusaik megjelölése nélkül mindössze ez állt: „Tormay Cecile-nek mélyeséges kegyelettel Horthy Miklós és Magda”. KÁDÁR. *i. h.* 2003. 12. Hankiss János részletesen ír Tormay Cecile-nek az arisztokrácia tagjaival, továbbá a magyar politikai és egyházi és szellemi élet prominens szereplőivel való kapcsolatáról. HANKISS János: *Tormay Cecile*. Bp., Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., 1939. 178–179.

⁴⁹ NÉMETH László: *Ember és szerep*. In: *Homályból homályba. Életrajzi írások*. 1. köt. Bp., 1977, Magvető Könyvkiadó – Szépirodalmi Könyvkiadó 306–441. (továbbiakban: NÉMETH László: *i. m.* 1977.) 344.

kivitelezéséért, pontosabban a mindezekben hirdetett antiszemitizmus jutalmaként ajándékozta meg a *Napkelet* szerkesztői tisztségével.⁵⁰

Eltekintve most annak firtatásától, hogy a végzettség és a műveltség közé lehet-e automatikusan egyenlőségjelet tenni, s nem vizsgálva, hogy a húszas évek miért lettek volna „férfiközpontúbbak”, mint az előző vagy a következő évtizedek, nézzük csak meg az állításnak a jutalom tényére és okára vonatkozó részét!

Az utóbbival kezdve: némileg leegyszerűsítésnek tűnik Tormay műveinek (és különösen a MANSZ-nak) egyetlen vonulatát (az antiszemitizmust) kiemelni és a jutalom okaként felhozni, hiszen az antiszemitizmus az amúgy is bizonytalan tartalmú ellenforradalmi keresztény-nemzeti ideológiának csak egyik és igen képlékeny eleme volt.⁵¹ Ráadásul Klebersbergtől távol állt minden antiszemita propaganda.⁵²

Attérve a jutalom tényére: kérdéses, hogy ajándéknak lehet-e tekinteni a *Napkelet* szerkesztésének megbízását. Mi járhatott a szerkesztés feladatával? Mindenek előtt sok munka, és így Tormaynak még kevesebb ideje jutott a szépirodalmi tevékenységre. Járhatott vele ismertség, népszerűség is. Azonban ezzel már Tormay eddig is rendelkezett. A folyóiratot egyébként sem használta fel erre a célra, hiszen Németh László visszaemlékezése szerint: „Amíg folyóiratát figyelemmel kísértem, egyetlen sort sem találtam benne, mely őt mint író magasztalta volna, pedig a munkatársak közt akadt volna rá vállalkozó”.⁵³

Különben sem volt a folyóirat sikere és az azzal járó népszerűség előre „borítékolható”. Valószínűleg Tormay Cecile számot vetett a megbízás elfogadásával járó nehézségekkel és veszélyekkel, ezért habozott elfogadni a szerkesztői tisztséget. Gróf Zichyné 1921 júniusának végén arról tájékoztatta Klebersberget, hogy tudomása szerint Tormay nem vállalja a feladatot,⁵⁴ igaz egy hónappal később már

⁵⁰ KÁDÁR: *i. h.* 2003. 9–12. A mai Tormay-kép egyik végletét képviselő Kádár Judit-féle, az írónőt szélsőségesen antiszemitanak, sovínisztnak, progresszió-ellenes és statikus gondolkodásmódúnak bemutató Tormay-értékeléssel szemben a másik végletet Kajetán Endre tanulmányában megjelenő felfogás jelenti. Eszerint Tormay Cecile „ideológiai küzdelemben fogott [...], hogy megvédje háborút veszített hazája és nemzete becsületét”, „megpróbálta értelmi és érzelmi tartalékkal feltölteni a nemzetet” továbbá igyekezett leleplezni „a bolsevista szíréhangokat”[!]. Kajetán úgy véli, Tormay Cecile „nem volt sovíniszta konzervatív, hanem [...] európai magyar volt a szentistváni értelemben, aki Magyarország valamennyi népét szerette, becsülte.” KAJETÁN Endre: *Ősi küldött. Akit elfelejtett a magyar irodalom: Tormay Cecile.* = Délsziget (5.) 1990. 1. sz. 15–19.

⁵¹ ORMOS Mária: *Politikai ideológia a két világháború között.* In: *Társadalom és kultúra Magyarországon a 19–20. században. Tanulmányok.* Bp., Magyar Történelmi Társulat, 2003. /Pannónia könyvek./ 86.

⁵² UJVÁRY Gábor: *Klebersberg Kuno és Hóman Bálint kultúrpolitikája.* In: *Társadalom és kultúra Magyarországon a 19–20. században. Tanulmányok.* Bp., Magyar Történelmi Társulat, 2003. /Pannónia könyvek./ 96.

⁵³ NÉMETH László: *i. m.* 1977. 345.

⁵⁴ Gróf Zichy Rafaelné levele gróf Klebersberg Kunonak. Sárszentmihály, 1921. jún. 26. OSzKK Levelestár

úgy vélte: „Cecile egyelőre irtózik a szerkesztés felelősségétől, de azt hiszem majd sikerül aggályait leküzdenie.”⁵⁵

A pozitív irányú döntéshez a végső lökést Tormay számára Klebelsberg személyes rábeszélése, sárszentmihályi látogatása adhatta meg 1921 augusztusának elején. A találkozón, amelyen Tormayn, Klebelsbergen és gróf Zichynén kívül Pauler Ákos is jelen volt, kezdődhettek el az érdemi megbeszélések a folyóiratról.⁵⁶

Egy év múlva, mikor már az első szám összeállításán dolgoztak, s a grófné úgy látta: „Cecile [...] most már kezd belemelegedni az új munkakörbe”⁵⁷, de a szerkesztőnő még nem sokkal a szám nyomdába kerülése előtt is felemlégette, hogy „sok belső vívódás után vállaltam a szerepet, melyet nekem szántak és csak azért vállaltam, mert hittem, hogy a legnagyobb magyar tollak nagy gazdái lovagiasan mellém állanak.”⁵⁸

Még ha Tormay kezdeti vonakodása csupán látszat volt is, vagyis ha az esetleges későbbi kudarc miatti felelősség elhárítása érdekében kérette volna is csak magát, a felkérést – reakciója alapján – ő maga nem tekintette „ajándéknak” vagy „jutalomnak”, sokkal inkább (némileg terhes) kötelezettségnek.

Végezetül az is megállapítható, hogy anyagi téren sem járt a megbízatás Tormay számára gyarapodással, ugyanis a *Napkelet* indulásakor Tormay visszautasította a szerkesztői tiszt betöltéséért a Klebelsberg által felajánlott honoráriumot. „Többet tesz, mint ígért, csak természetes, hogy a magam erejéhez mérten én is megfeszítsem minden energiámat. Engedje, hogy ezt továbbra is minden anyagi haszon nélkül tehessem [...] Szegény vagyok, ország-világ tudja, én nem adhatok ennek a szegény országnak semmi egyebet, csak a munkámat.” – olvashatjuk Tormay Cecile-nek a Grófhhoz intézett 1923. február 16-án kelt levelében.⁵⁹

A *Napkelet* életrehívásában közreműködött Horváth János és Szeffű Gyula is. „Én három szellemi terméket ismerek, mely a keresztény irányzatot méltóképpen kifejezésre hozta, úgymint a *Te Három nemzedéked*, Tormay Cecile Bujdosó könyvét és azután [...] Horváth János Aranytól Ady-ig című füzetét” – teszi számonkára világossá a főmunkatársak kiválasztásának szempontjait Klebelsberg a Szeffű Gyulát közreműködésre felkérő – már említett – 1921-es levelében.⁶⁰

Mik lehettek e művekben azok a gondolatok, amelyek miatt Klebelsberg szerzőiket alkalmasnak tartotta a feladatra: „történelmi és esztétikai viták rendjén kimutatni, mint apadt el a magyar szellem különösen a milleniumtól az összeomlásig,

⁵⁵ Gróf Zichy Rafaelné levele gróf Klebelsberg Kunonak. Sárszentmihály, 1921. júl. 22. OSzKK Levelestár

⁵⁶ Gróf Zichy Rafaelné levele gróf Klebelsberg Kunonak. Sárszentmihály, 1921. júl. 24. OSzKK Levelestár

⁵⁷ Gróf Zichy Rafaelné levele gróf Klebelsberg Kunonak. Sárszentmihály, 1922. júl. 30. OSzKK Levelestár

⁵⁸ Tormay Cecile levele Kosztolányi Dezsőnek. Sárszentmihály, 1922. okt. 28. MTAKK MS. 4625/131.

⁵⁹ Tormay Cecile levele gróf Klebelsberg Kunonak. Bp., 1923. febr. 16. OSzKK Levelestár

⁶⁰ Idézi: LACRÓ: *i. m.* 1988. 73.

amely negyedszázad alatt a nyugatos irány szabadon terpeszkedhetett és tombolhatta ki magát⁶¹, valamint a magyar szellem „felélesztésében” való részvételre hívta fel?

Tormay Cecile szociáldemokrácia-, szocializmus-, kommunizmus- és liberalizmus ellenes szenvedéllyel teli *Bujdosó* könyvében a Klebelsberg által kijelölt feladat időperiódusának utolsó szakaszára, az „összeomlásra” vonatkozóan már megfogalmazta a maga magyarázatát. Meggyőződése szerint a „zsidó szabadkőművesség és a zsidó kézben lévő baloldali liberális sajtó esküdött össze” az ország tönkretételére.⁶² A mű 1920–21-ben íródott, tehát még erőteljesen magán viseli az 1918–19-ben lezajlott és részben Tormay által is átélt negatív események (pl. vörösteror) hatását, s ezt a hatást az egyelőre meg nem szilárdult ellenforradalmi rendszer melletti agitáció szándékával még fel is erősíti. A *Bujdosó* könyvét mégsem lehet csupán az antiszemita bűnbak keresés könyvének tekinteni. Tartalmaz ugyanis egyfajta – történeti megközelítésmódot alkalmazó – a nemzeti összetartozástudat építésére alkalmas, valamennyi társadalmi réteget integráló magyarság-koncepciót is. Ezt a koncepciót az igen szemléletes cserfa-metafóra segítségével közvetíti a szerző:

„Ezer év alatt egy hatalmas cserfa nőtt a mi földünkön. Ez a cserfa maga a magyar nép. A gyökere a paraszt, törzse a régi nemességéből lett és véle összeforrott értelmiség, a lombja az antik értelemben vett aristocrazia, a kiválóság. Minden ugyanaz: a gyökér, a törzs, a lomb és egyik a másik nélkül élni képtelen. A fa elszárad, ha bármelyik beteg. Nem társadalmi osztályokról van a háromban szó, de fejlődési fokokról [...]”⁶³

A *Bujdosó* könyvtől műfajilag és hangnemét tekintve különbözik Horváth János műve. Mégis a szerzői lelkiállapot rokonítja a két művet. Tormay Cecile írásához hasonlóan az *Aranytól Adyig* is indulatteli mű, a nemzeti katasztrófa (Trianon) felett érzett fájdalom elhomályosítja az éleslátást az okkeresésnél, a látókört pedig beszűkíti, amikor a helyes magatartás kérdésére keres választ.

Horváth János úgy vélte, hogy Arany János halálát követően fokozatosan új irodalmi irány hódított tért, s végzetes kettészakadást idézett elő az irodalmi élet, a kritika és az olvasóközönség körében. A két tábor érdemi összecsapására azonban azóta sem került sor, mivel az új irányzat híveinek részéről a pozitív célkitűzés, konzervatív részről pedig az újnak higgadt meghatározása hiányzik „a kép ma is az, mi évekkel ezelőtt volt: egy, a készülődés pillanatában megfagyott várostrom látványa.”⁶⁴ Horváth János meglátása szerint a nemzeti klasszicizmus által kijelölt örökérvényű útírány elhagyása Ady Endre irodalmi tevékenységével teljesedett be.

⁶¹ Uo.

⁶² KÁDÁR: i. h. 2003. 10.

⁶³ TORMAY Cecile: *Bujdosó* könyv. 2. köt. *A proletárdiktatúra*. Bp., Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., 1923. (3. kiadás). 157.

⁶⁴ HORVÁTH János: *Aranytól Adyig. Irodalmunk és közönsége*. [Bp.], Pallas Irodalmi és Könyvkiadó Rt., [1921.] 5.

„Az Ady-stíl leple alatt [...] bújtak meg egy alig-magyar nyelv barbarizmusai, s az Ady-féle támadó magyarságnak a kezébe nyomkodva buzogányait a sok nem-magyar szándék.”⁶⁵ A tanulmány szerzője által sommásan csak „Ady-csoport”-ként emlegetett irodalmi irányzatnak felrója, hogy „pozitív irodalmi elvet, ízlésbeli elérendő célt egyetlen egyet sem tűzött ki [...] csupán az »írói szabadság« biztosítását [...] [De] azt sohasem fejt ki, mily pozitív irodalmi cél megvalósítására kívánja az írók szabadságát, sem azt, hogy miféle rabságból kellene őket felszabadítani.”⁶⁶

Horváth János az „antiklasszikus áramlat” közönségét is szemügyre veszi, s megállapítja, hogy az új stílusú irodalmi alkotások először „egy új, [...] vagyonos közönség” körében váltak népszerűvé, „mely míg nyelvében magyarosodott, ösztöneiben idegen maradt”, az új irányzatra „várt [...] s kész táborként állt rendelkezésére a magyar-zsidó értelmiség.”⁶⁷ Majd „a régi olvasó közönség [...] [konzervatív] kritikái öntudatra nem támaszkodhatván [...], idővel engedett”, s szintén az „antiklasszikus áramlat” hívéül szegődött.⁶⁸ A jelen és a jövő feladatait a következőképpen fogalmazta meg Horváth János:

„[konzervatív] kritika mulasztását az irodalom történetének kell pótolni. Pótolnunk kell mulasztásunkat a klasszicizmussal szemben is. A klasszicizmus ugyanis mint irodalmi ízlés kivívhat maga ellen időleges visszahatást, de [...] soha többé a nemzeti műveltség táplálékai közül ki nem iktatható. Örök időkre szóló útravalója az a magyar műveltségnek, irodalmunk történetének pedig központja, sugárgyújtója: minden korábbi ide fut össze, minden későbbi innen származik szét [...] Helyre kell tehát állítanunk a köztudatban a magyar klasszicizmus valódi értelmét [...] [Azonban] [k]ultusz helyett vele szemben is a szabad bírálat erkölcsi és művészi szempontjait kell érvényesítenünk. [...] Hozzá kell nevelnünk klasszikus irodalmunkhoz a közönség azon részét is, mely eddig tőle érintetlen maradt, s egészében átadunk azon közönségnek, mely eddig csak könnyedebb, vagy pártpolitikailag is kiaknázható értékeit volt képes felfogni. Közönség-nevelés [kiemelés: H. J.] ez a mi könnyelműen elmulasztott de legégetőbb nagy feladatunk: élet-halál kérdése a magyar műveltségnek [...] A klasszicizmus erkölcsi alapja szab elénk törvényt mindennemű nem-magyar hatás befogadására nézve is. Mindent, mi ez erkölcsi alappal összefér, semmit mi vele ellenkezik.”⁶⁹

Az utolsó mondat[ok] egyrészt arra vallanak, hogy Horváth Jánosnál a nemzeti klasszicizmus fogalma az irodalmin túl erkölcsi kategóriát is takar, másrészt némileg cáfolják Poszler György állítását, miszerint a nemzeti klasszicizmus kanonizálása eleve a kulturális nyitottság teljes felszámolását jelentette volna.⁷⁰

⁶⁵ Ua. 42–43.

⁶⁶ Ua. 47–48.

⁶⁷ Ua. 41.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ Ua. 54–57.

⁷⁰ POSZLER György: *Tartalom vagy tartás*. In: POSZLER György: *Késégektől a lehetőségekig. Irodalomelméleti kísérletek*. Bp., Gondolat Könyvkiadó, 1983. 71–118.

A Klebelsberg-levelben szereplő feladat teljesítéséhez a három mű közül Szekfű Gyula *Három nemzedéke* került a legközelebb. Horváth Jánoshoz hasonlóan Szekfű is a hagyomány elvesztésére, a tradíció megtagadására vezette vissza az összeomlás bekövetkeztét. A történész a liberalizmusban, a polgári fejlődés és a tőkés gazdaság teremtette viszonyokban látta a nemzeti tragédiáért felelős tényezőket. Az újrakezdéshez szükséges eszményeket és normákat is szintén a múltban, de még korábbi időszakban vélte megtalálni, mint Horváth; egészen az előző évszázad harmincas-negyvenes évtizedéig nyúlt vissza.

Szekfű modernitásellenessége határozta meg a zsidósághoz való viszonyát. Nem a zsidóságot mint olyat tekintette ellenségnek, hanem azt a szellemet, amelyet a zsidóság az ipari termelés, a kereskedelem és a nagyvárosi kultúra területén meghonosított.

„Szekfű a nagyvárosi kultúra ellensége [volt], s mivel ezt a kultúrát – okkal-joggal, mégis közmegegyezészerűen – a zsidósággal azonosították, a történész konzervativizmusa rákényszerült erre a kétes azonosításra. Szekfű rajzában az első generációs zsidóság a gazdasági hatalmat szerezte meg, a második a kulturális uralmat: ám ezt is úgy, ahogyan az előbbi: a nemesi feudális tespedtség úrját használta ki.”

– világitja meg Szekfű zsidószemléletének összetett hátterét Ungvári Tamás.⁷¹ Ungvári szavai rávilágítanak Szekfű történelmi elemzésének másik lényegi elemére is: bírálta azt a keresztény magyar nemzedéket, amely utat nyitott (vagy engedett) a történéseknek.

Szekfű felfogása rokon volt Horváth János szemléletével, amelyben a magyar-zsidó kapcsolat két szellemiség erkölcsi és esztétikai szinten jelentkező konfliktusként jelent meg, a megoldást a zsidók teljes asszimilációjában látta.⁷² Zsidószemléletüket, amely nagyban hatott az egész magyar reformkonzervativizmus szemléletére, az utókor a „szelektív antiszemitizmus”⁷³ illetve „kulturális antiszemitizmus”⁷⁴ elnevezéssel illeti. Ők maguk bizonyára tiltakoznának az elnevezés ellen, hiszen Horváth János egy 1921-es levelében az *Aranytól Adyig* című művében érvényesített szemléletét „az indulatnélküli, a higgadt, a tudományos szenvtelenséggel [kiemelés: H. J.] megállapító zsidószemlélet”-ként írta le, s éppen ezt a „becsületes kriticismus”-t tartotta „a zsidóval [!] szemben egyetlen fölény”-nek, vagyis a megoldáshoz vezető egyetlen útnak.⁷⁵

⁷¹ UNGVÁRI Tamás: *Ahasvérus és Shylock. A „zsidókérdés” Magyarországon*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1999. (továbbiakban: UNGVÁRI: *i. m.* 1999.) 192.

⁷² MISKOLCZY: *i. m.* 2001. 81.

⁷³ Ua. 90.

⁷⁴ UNGVÁRI: *i. m.* 1999. 387.

⁷⁵ Horváth János levele Szekfű Gyulának. Bp., 1921. márc. 31. EKK G 628/126.

Horváth János és Szekfű Gyula mindig is kerültek és elítéltek minden antiszezmista demagógiát,⁷⁶ sőt általában véve is következetesen elhatárolódtak a napi politikától, a hatalmi érdekeket érvényesíteni akaró aktuális törekvésektől.⁷⁷

A baloldali eszméket, a liberalizmust és a jobboldali radikalizmust egyaránt elutasító, a múltban megtalált értékek megőrzését-felélesztését hirdető szemléletük⁷⁸ mellett közös vonása volt Tormay Cecile-nek, Szekfű Gyulának, Horváth Jánosnak (Hekler Antalnak és Pauler Ákosnak is) az, hogy valamennyien a magyar középosztály szellemi elitjéhez tartoztak. Nevük bizonyos előzetes garanciát jelentett e folyóirat színvonalára vonatkozólag. (El)ismertségük a magyar tudományos és szellemi közéletben, annak alakításában, szervezésében betöltendő szerepre is predesztinálhatta őket. Az alkotói és szervezői/irányítói tehetség és a nemzetet alkotó társadalom jobbitásának szándéka ölthetett formát közreműködésükkel a *Napkelet*ben.

A *Napkelet* vezetésében egyfelől a keresztény magyar középosztály reprezentáns írója és nőszervezetének vezetője, másfelől az egyetemi tudományosság kreatív középgenerációja – megkerülhetetlen a kérdés, hogy kiket akart az alakuló folyóirat a középosztály kissé parttalan kategóriáján belül megszólítani, mely csoportokat tekintett elsődleges közönségének. Ha az alapító gárda ismerete ellenére még haboznánk a válasszal, egyértelműen eligazítanak minket Horváth János segédszerkesztő 1922 júliusi, Szekfűnek írt sorai:

„[...] [F]igyelemmel kell lenni vidéki magyar úri nőkre; másfelől egy csak képzeletbeli, kitűnő[!] műveltségű, nagy igényű, európai magyar publikumra. S [fel] kell a MANSZ-ot erre a képzeletbeli színvonalra emelni. »Közönségnevelés.«”⁷⁹

Fél évvel később, az első két szám megjelenését maguk mögött tudva már némi kétség bújkált a sorok között:

„Közönségünkben legalább két réteg: 1.) magunk fajta 2.) vidéki úrihölgyek. Egyik a másik olvasmányát nem veszi be – egyelőre; bár azt hiszem, akad mind a kettőnek való: ha kölcsönös elégedetlenség árán is, adni kell mind a kétféléből. Vidékiek panasza: magas .[kiemelés: H. J.]”⁸⁰

A *Napkelet* tehát egyformán komolyan vette mindkét célcsoport igényeinek kielégítését. Nem meglepő, hogy Klebelsberg ezeket e közönségrétegeket kívánta megszólítani a folyóirattal (az már jóval inkább meglepő, hogy egyazon folyóirattal, s ezt a meglepődést a „közönségnevelés” jelszava sem képes teljesen megszüntetni).

⁷⁶ A kijelentést példákkal alátámasztva közli MISKOLCZY: *i. m.* 2001. 82–83.; további példákat hoz UNGVÁRI: *i. m.* 1999. 191.

⁷⁷ SIPOS. *i. m.* 2003. 168.

⁷⁸ Az új- (vagy reform-) konzervativizmusnak nem egyszerűen követői, hanem műveik révén részben ideológiai megalapozói is voltak.

⁷⁹ Horváth János levele Szekfű Gyulának. Bp., 1922. júl. 9. EKK G 628/131.

⁸⁰ Horváth János levele Szekfű Gyulának. Bp., 1923. febr. 10. EKK G 628/136

A vidék már a Horthy-rendszer születésétől kezdve kitüntetett szerepet játszott reálpolitikai síkon, és a kurzus által újjáteremtett nemzeti mitológiában egyaránt. Elég ha csak a „szegedi gondolatra” vagy ellenpontként a Horthy által „tetemre hívott” „bűnbe sodort város”-ra (Budapestre) gondolunk.⁸¹ A későbbiekben a vidék komoly szerepet kapott a rendszer stabilizációs politikájában is.⁸²

A MANSZ a keresztény-nemzeti gondolat propagálásával az 1918 vége óta választójoggal rendelkező nők körében⁸³ már a huszas évek legelején nagy szolgálatot tett az ellenforradalmi erőknél. Hogy a keresztény nemzeti kurzus a magyar nőknek a rendszer konszolidációjában is szerepet szánt azt jelzi, hogy a Széchenyit oly sokszor idéző, rá annyiszor hivatkozó bethleni újkonzervatív (más néven reformkonzervatív) éra hajnalán a *Magyar Művelődés*⁸⁴ a MANSZ-ot és a *Napkeletet* megalapító magyar asszonyok tevékenységét a *Hitel*-ajánlás („Honunk szebbelkű asszonyainak”) hatására fellelkesedett nők egykori honépítő munkájához hasonlítja.⁸⁵

Saad József úgy véli, hogy a *Napkeletet* alapítói „a Nyugatot korszerűségével is ellensúlyozni képes keresztény-nemzeti-kritikai revünek szánták, [amelynek] a kritikai és az esszé rovatában megjelent írások [...] alkalmasak arra, hogy értelmiségi eliteket vonzzanak, szervezzenek.”⁸⁶ Hogy új értelmiségi vezetőréteg kialakításának milyen nagy jelentőséget tulajdonított Klebelsberg, arról már volt szó.

⁸¹ Horthy bevonulási beszédét idézi ROMSICS: *i. m.* 2001. 35.

⁸² Egy 1928-as *Magyar Szemle*-ankéton, amelynek témája a decentralizáció és az önkormányzatok voltak, Székfü annak a véleményének adott hangot, hogy az októberi forradalom kitörését „elsősorban a helyi, vidéki tömegerők tökéletes szervezetlensége tette lehetővé”, s ebből azt a következtetést vonta le, hogy az erőknél, hatalomnak, kormányzatnak, műveltségnek minél gyorsabb és minél erélyesebb decentralizálására volna szükségünk. Ez nem csupán Székfü magánvéleménye volt, a Bethlen-konszolidáció mindvégig a helyi tömegerőknek a hatalom bázisaként való megszerzésére törekedett. ZIMONYI Zoltán: *A klebelsbergi kultúrfölény. Miskolci folyóiratok a huszas években.* = Napjaink (25.) 1986. 4. sz. 36.

⁸³ Hogy az új választók műveltségének emelése valóban szempont lehetett a *Napkelet* megindításakor, bizonyítja, hogy Klebelsberg meggyőződéssel vallotta: a politikai demokráciát a kulturális demokrácia megteremtésével lehet előkészíteni. *Klebelsberg Kuno.* Vál., sajtó alá rend., bevez., jegyz.: T. KISS Tamás. Bp., Új Mandátum Könyvkiadó, 1999. /Magyar Panteon, 1./ 38.

⁸⁴ A *Magyar Művelődés* a Magyar Középiszkolai Tanárok Nemzeti Szövetségének a hivatalos kultúrpolitikától bizonyára nem teljesen független sajtóorgánuma volt.

⁸⁵ VÁRY Rezső: *Napkelet. Szerkeszti Tormay Cecile. 1. kötet. 1923. január–május (1–5. szám).* = Magyar Művelődés (2.) 1923. 1–6. sz. 23.

⁸⁶ *Magyar Szemle. Repertórium és tartalomelemzés.* 1. köt. Összeáll., bev.: SAAD József. Bp., FSZEK-ELTE Szociológiai Intézet, 1989. /Magyar szociológiai füzetek, 3./ SAAD József bevezetője 15. A későbbi folyóirat valóban „revue” (szemle) néven tűnik fel már a tervezés első fázisában. Gróf Zichy Rafaelné levele Klebelsberg Kunonak. Sárszentmihály, 1921. jún. 26. OSzKK-LEVELÉSTÁR

Nehézséget jelenthetett a folyóirat megindulásakor, hogy Tormay azt megelőzően nem állt állandó, igazi kapcsolatban a magyar íróársaság szélesebb rétegével, folyóiratokban nem publikált, irodalmi szalont nem tartott fenn.⁸⁷

Horváth János (, aki gyakran publikált különböző folyóiratokban és a *Minerva* szerkesztésében is részt vett)⁸⁸ és Pauler Ákos látta el Tormay Cecilet tanácsokkal az első szám szerkesztésének gyakorlati kérdéseiben – derül ki Tormay 1922. június 26-án kelt, Klebelsbergnek szóló leveléből.⁸⁹

Szekfű Gyula bevonását a szerkesztésbe Klebelsberg mellett valószínűleg gróf Zichyné is szorgalmazta.⁹⁰ Szekfűvel Horváth János is felvette a kapcsolatot,⁹¹ s barátja pozitívan fogadta a felhívást.⁹² Szekfű azonban ekkor még Bécsben élt,⁹³ s bár Klebelsberghez írt 1922. decemberi levelének egy részlete arra utalt, hogy figyelemmel kísérte a *Napkelet* életrehívását,⁹⁴ a szerkesztés gyakorlati munkájában csak közvetve vett részt.

Hogy mit jelentett ez a gyakorlatban, megvilágítja a következő levélrészlet.

⁸⁷ „Belső kulturája, ízlése biztos a világban, folytonos szereplései ellenére is tájékozatlan; jó író – s egész rossz líterátor.” NÉMETH László: *i. m.* 1977. 344–345.

⁸⁸ Horváth Jánosnak a két világháború közötti és az azt megelőző időszakban *Minerván* kívül főként a *Budapesti Szemlében*, az *Irodalomtörténetben*, az *Irodalomtörténeti Közleményekben*, a *Magyar Nyelvben*, majd az *Új Magyar Szemlében* és az *Új Nemzedékben* jelentek meg írásai. KOZOCSA Sándor: *Horváth János élete és munkái*. In: *Magyar Századok. Irodalmi műveltségünk történetéhez*. Bp., Egyetemi Nyomda, 1948. 316.

⁸⁹ Tormay Cecile levele gróf Klebelsberg Kunonak. Bp., 1922. jún. 26. OSzKK Levelestár

⁹⁰ „Most olvasom Szekfű könyvét a Három nemzedék-et[!]. Egészen elsőrendű munka. Már rég nem olvastam valamit a mi[!] annyira érdekelt volna. A szerzővel okvetlenül meg szeretnék ismerkedni. Első rendű fej[!] lehet.” – írta még a *Napkeletre* vonatkozó konkrét tervezés előtt gróf Zichy Rafaelné Klebelsberg Kunonak. Sárszentmihály, 1921. júl. 21. OSzKK Levelestár

⁹¹ Horváth János levele Szekfű Gyulának. Bp., 1922. júl. 9. EKK G 628/131.

⁹² Annál is inkább, mert a *Napkelet* által ígért hangnem és tematika megfelelni látszott azoknak az „érdekességi” és „visszafogottsági” kritériumoknak, amelyeket Szekfű pár hónappal korábban a keresztény sajtóban – igaz napilapban, nem pedig folyóirat szerkesztésében – való részvétel fel-tételéül megfogalmazott. „[H]a már ker.[!] újságot segítenénk, ezt úgy kell csinálni, hogy az emberek érdeklődjenek, sőt odacsődüljenek. Amit nemcsak piszkos, á la Az Est eszközökkel lehet elérni, hanem egyébként is. Elsősorban aktualitás által. Aztán támadás, korholás, az az általában a mai viszonyokkal való bizonyos relatio által[...].” Szekfű Gyula levele Horváth Jánosnak. [Bécs], 1921. febr. 5. – idézi LACKÓ: *i. m.* 1988. 67.

⁹³ Szekfű Gyula 1907 és 1925 között élt Bécsben. *Az egyetemi tanár kötelessége. Horváth János levele Szekfű Gyulához*. Közli és bevez.: VÉRTESY Miklós. = *Világosság* (17.) 1976. 2. sz. 2–3.

⁹⁴ „Többek között Tormay Cecile folyóirata számára egy Petőfi-cikket [küldtem], mely mint hallom a Petőfi-számban fog megjelenni. A folyóirat első számát a legnagyobb érdeklődéssel várom és benne különösen a sárszentmihályi beköszöntőt, melynek eddigi vázlatát ismerem.” – idézi GLATZ Ferenc: *Szekfű Gyula. Nemzeti történetíró a forradalmak után. (Szekfű Gyula életpályájáról)*. In: GLATZ Ferenc: *Nemzeti kultúra – kulturált nemzet. 1867–1987. [Tanulmányok]*. Bp., Kossuth Könyvkiadó, 1988. 303.

„A szerk.[!] munkába való részvételed, ha hivatalosan nem valósítható is meg a postai nehézségek miatt: barátilag, patriarchaliter érvényesülhetne annyiban, hogy ahol alkalmad kínálkozik, vagy jó ötleted támad, a magad körében hozzánk igazítod a megfelelőnek vélt cikkeket, vagy ösztönzést ilyenek írására, vagy az én figyelme-
met hívd fel effélékre. Legjobb pedig, ha majd magad írsz és küldesz mennél többször.” – választa a teendőket barátja számára Horváth János.⁹⁵

Tormay Cecile 1922. június 26-i levélből az is tudomásunkra jut, hogy ekkor már a folyóirat nyomdai kivitelezéséről tárgyalnak: „Finom, előkelő és legkevésbé se megszokott lesz a terv. Régi classicus könyvnyomtatások emlékezéseit javasoltam – azt hiszem, szeretni fogja.”⁹⁶ Az év őszén Tormay Harsányi Kálmánhoz és Kosztolányi Dezsőhöz intézett levelében is tudatta, hogy a szerkesztési munkálatok befejezéshez közelednek.⁹⁷

Közben már folyt az előfizetők gyűjtése is, amelyre a *Napkelet* életre hívói sajátos eszközöket is igénybe vettek.

„Hálásan köszönöm – írta 1922. november 6-án Tormay Ady Lajos tankerületi királyi főigazgatónak – október hó 5-én 1129 szám alatt kelt nagybecsű iratát, melyben szíves volt a tankerületébe tartozó városokban a »Napkelet« propagálására megbízottakat ajánlani és kilátásba helyezni azt is, hogy egyes intézetek meglátogatása alkalmával személyesen is felhívja a tanártestületek figyelmét irodalmi vállalkozásunkra [...] ha mindenütt ilyen megértő fogadtatásban lesz részünk, erősen hiszem, hogy jól megtudjuk[!] alapozni tisztán irodalmi és hazafias célok szolgálatában indított vállalkozásunkat. A javaslatba hozott igazgatókkal és tanárokkal levélileg összeköttetésbe léptünk és részletesen közöltük velük, hogy milyen irányban kérjük közreműködésüket.”⁹⁸

A *Napkelet* „nemzet- és kultúramentő” programjába jól illeszkedett a folyóiratnak az ifjúság és nevelői körében való népszerűsítése. A tanügyi szervezet ezen célra való igénybe vételéhez a vallás- és közoktatásügyi miniszter hozzájárulása

⁹⁵ Horváth János levele Szekfű Gyulának. Bp., 1923. febr. 18. EKK G 628/135.

⁹⁶ Tormay Cecile levele gróf Klebelsberg Kunonak. Bp., 1922. jún. 26. OSzKK Levelestár

⁹⁷ „Most gyűjtjük össze az első regény anyagot.” Tormay Cecile levele Harsányi Kálmánnak. Nádudvar, 1922. szept. 18. OSzKK Levelestár „[...] a kéziratok jórésze együtt van már” Tormay Cecile levele Kosztolányi Dezsőnek. Bp., 1922. okt. 14. MTAKK MS. 4625/129. A levél gépelt része, amiből az idézet származik, valamennyi felkérő levélnél azonos volt. Tormay Cecile levele Kosztolányi Dezsőnek. Sárszentmihály, 1922. okt. 28. MTAKK MS. 4625/131.

⁹⁸ Tormay Cecile levele Ady Lajosnak. Bp., 1922. nov. 6. PIMK V. 3206. Tormay Cecile 1923 január elején levélben köszönte meg Pintér Jenő tankerületi főigazgatónak „a »Napkelet« propagálása érdekében való szíves fáradozását.” Tormay Cecile levele Pintér Jenőnek. Bp., 1923. jan. 10. OSzKK Levelestár Egyébként a Tormayék ezen eljárása a későbbiek folyamán követőre talált Móricz Zsigmond személyében, legalábbis annyiban, hogy amikor 1932-ben a *Nyugat* társszerkesztője Debrecenbe készült *Nyugat*-estre, levelet írt Ady Lajos tankerületi főigazgatónak, Ravasz László és Balthazár Dezső püspököknek, kérve őket, hogy beosztottaik figyelmét hívják föl a *Nyugatra*. PÉTER László hozzászólása. In: *Vita a Nyugatról*. Az 1972. április 27-i Nyugat-konferencia alapján szerk. és sajtó alá rend.: KABDEBŐ Lóránt. Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum – Népművelési Propaganda Iroda, 1973. /Irodalmi Múzeum./ 120.

kellett. Hogy Klebelsberg ezt megadta,⁹⁹ jelzi milyen nagy jelentőséget tulajdonított az új folyóiratnak.

A *Napkelet* első száma 1923 januárjának elején került a nagyközönség elé. Az első megmérettetésben jól szerepelt: a sárkányölő Szent György emblémás,¹⁰⁰ narancsszinű borítójú folyóirat összes példánya elkelt január 10-e előtt, s még 2500 példányt kellett pótlólag kinyomtatni.¹⁰¹

VERONIKA TÓTH-BARBALICS

Die Gründung der Zeitschrift „Napkelet“

Die literarische und kritische Zeitschrift *Napkelet* („Morgenland“) erschien vom Januar 1923 bis August 1940, zuerst unter der Schriftleitung von Cecile Tormay, dann nach dem Tod der Schriftstellerin im Mai 1937 übernahm Miklós Kállay die Redigierung. Den Gedanken der Gründung einer neuen Zeitschrift warf Graf Kuno Klebelsberg im Jahre 1921 auf. Die Gründung von *Napkelet* passte in Klebelsbergs kulturpolitische Konzeption organisch, deren wichtiges Element gewesen war, die ungarische Mittelklasse für die ihr zugeordneten „nationalen Aufgaben“ geeignet zu machen. Später schon als Kultusminister gab „der Graf“ der Zeitschrift auch eine materielle Unterstützung. Sein Ministerium hatte mit einundeinhalb Millionen Kronen zu dem Stock beigetragen, danach nahm auf sich bis zum Anfang der dreissiger Jahre ein bedeutendes Subskriptionskontingent. Die Zeitschrift wurde von „Magyar Irodalmi Társaság“ („Ungarische Literarische Gesellschaft“) herausgegeben. Sie kam im Jahre 1922 zustande, um die ungarischen Schriftsteller im „christlich-nationalen“ Geist zu vereinigen. Die Vorsteherin der Gesellschaft war Gräfin Zichy, geb. Edina von Pallavicini.

Die Gräfin nahm durch die Propagierung der Gründung von *Napkelet* in dem Kreis der Aristokratie auch an dem Sammeln des nötigen Stocks teil. Graf von Klebelsberg forderte Cecile Tormay zur Redakteurin vor allem wegen ihrer literarischen Erfolge, ihrer sozialen und politischen Organisationsarbeit im Rahmen von „Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége“ („Nationalverband der Ungarischen Frauen“), ihrer publizistischen Tätigkeit (*Bujdosó könyv* – „Das Buch eines Exulanten“), sowie wegen ihrer gesellschaftlichen Beziehungen auf. János Horváth, Literaturhistoriker, Autor des Buches *Aranytól Adyig* („Von Arany bis Ady“) und Mitredakteur der Zeitschrift *Minerva* wurde darum ersucht, Hilffschriftleiter zu sein. Auch der Historiker Gyula Székfü, auf den die Gründer von *Napkelet* nach seinem Buch *Három nemzedék* („Drei Generationen“) aufmerksam hatten, wurde Hauptmitarbeiter der Zeitschrift. Die gemeinsamen Eigenheiten der Hauptmitarbeiter von *Napkelet* können im folgenden zusammengefasst werden: diese Personen wiesen die Links-Orientierung, den Liberalismus, aber auch den rechten Radikalismus ab, sie gehörten zu der führenden Schicht der ungarischen Intelligenz, und sie waren dank ihrer schöpferischen, bzw. organisatorischen Gabe bekannte und anerkannte Mitglieder der Mittelklasse. Als ihren wichtigsten Lesekreis betrachtete die Zeitschrift zwei Gruppen der Mittelklasse: die Elite der Intelligenz und mittelständische Provinzlerinnen. Die Ausführung der ersten Nummer von *Napkelet* können wir mit der Hilfe der Korrespondenz zwischen Cecile Tormay und János Horváth rekonstruieren.

⁹⁹ Schöpflin említ „a hatóságok részéről kifejtett“ szelíd nyomást, a kultuszminiszter egy köriratát, amelyben felhívta a címzetteket a folyóirat pártolására. SCHÖPFLIN: *i. h.* 1940. 378–379.

¹⁰⁰ A sárkányölő Szent György-embléma talán a nemzeti-keresztény gondolat védelmében a „vörös szörnnyeteggel“ (baloldali eszmékkel) szembeni harcos fellépésre utalt.

¹⁰¹ Tormay Cecile levele Pintér Jenőnek. Bp., 1923. jan. 10. OSZKK Levelestár

VIRÁG RITA

A Magyar Könyvbarátok folyóirata, a Diárium

Az alábbiakban egy olyan 1926 és 1948 között fennállt, pártoló tagságon alapuló, könyvkiadással és -terjesztéssel foglalkozó társaságnak – a Könyvbarátok Szövetségének, későbbi nevén Magyar Könyvbarátoknak –, és folyóiratának – a *Diáriumnak* – a történetét szeretném bemutatni, amelyekre a magyar kiadás- és sajtótörténet eddig nem sok figyelmet fordított.

A Magyar Könyvbarátok létrehozását az Egyetemi Nyomda két világháború közötti kiadáspolitikájának köszönhetjük. A dualizmus kori visszafogottabb teljesítményt követően a húszas évek végétől az Egyetemi Nyomda könyvkiadói tevékenysége fellendült: miután 1926-ban egyesítették a tudományos könyvkiadás céljára létrehozott, Tudományos Társulatok Sajtóvállalata nevet viselő nyomdával, meglelte igazi helyét a magyar könyvpiacra – a tudományos könyvkiadásban. Olyan tudományos munkák kiadása fűződik ezekben az években az Egyetemi Nyomda nevéhez, mint a Hóman Bálint és Szekfű Gyula által írt *Magyar Történet* vagy a harmincas években megjelentetett „Hungarológia” sorozat, amely többek között a nagyszerű *Magyar Néprajzot* is tartalmazta. Tovább folytatódott a sok évszázados hagyományra visszatekintő tankönyvkiadás, valamint saját könyvesboltot is nyitottak a Kossuth Lajos utcában. Emellett jelentős vállalkozásuk lett a Könyvbarátok Szövetsége, majd Magyar Könyvbarátok nevű igényes, szép könyveket kínáló társaság, amely 1926 tavaszán alakult.

I. A Magyar Könyvbarátok

A Könyvbarátok Szövetsége alapító igazgatótanácsának tagja volt például Gévay-Wolf Nándor az Egyetemi Nyomda igazgatótanácsának elnöke, a két alelnök Kornis Gyula és Horánszky Dezső, valamint Klebelsberg Kuno kultuszminiszter és Hóman Bálint történész.¹ A társaság igazgatói Jellen Gusztáv, Máté Károly és Thiering Richárd lettek, a kiadványokat Császár Elemér, Voinovich Géza, vala-

¹ IVÁNYI Béla – GÁRDONYI Albert: *A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története 1577–1927*. Bp., Egyetemi Nyomda, 1927. 173. A Magyar Könyvbarátokról az Egyetemi Nyomda másik monográfiája csak említést tesz: KÁFER István: *Az Egyetemi Nyomda négy száz éve [1577–1977]*. Bp., Magyar Helikon, 1977. 200.

mint Máté Károly irodalomtörténészek szerkesztették. A Szövetség irodája az Egyetemi Nyomda Könyvesboltjában, a Kossuth u. 18. szám alatt volt.

A Könyvbarátok Szövetsége azt tekintette alapvető feladatának, hogy olcsón szép és értékes könyveket állítson elő és bocsásson a művelt és magát folyamatosan művelni kívánó olvasóközönség rendelkezésére.

„Az országvesztés utáni általános gazdasági leromlásban el kellett volna pusztulnia az igazán értékes magyar könyvnek, ha a kiadó nem talál módot a nehéz viszonyok közé jutott magyar értelmiség szellemi szükségleteinek kielégítésére. A semmiből kellett teremteni, a lehetetlent lehetővé tenni, hogy a ránk szakadt éjszakában ki ne aludjon az egyetlen, az utolsó mécses: a magyar szellemi élet világossága. Ezt a feladatot vállalták s oldották meg a MAGYAR KÖNYVBARÁTOK.”²

A Magyar Könyvbarátok „hármás épületét”³ a „Könyvbarátok Nagy Könyvei”, a „Könyvbarátok Kis Könyvei” és folyóirata, a *Magyar Könyvbarátok Diáriuma*⁴ alkotta.

A Magyar Könyvbarátok a belépett tagoknak tagsági díj fejében évente négy kötetet postázott, a kereskedelmi árnál jóval olcsóbban. Ezek a művek tartalmilag változatosak, kiállításukban igényesek voltak. A könyvek az Egyetemi Nyomdában készültek, „Könyvbarátok Könyvei” elnevezés alatt. A vállalkozás keretében összesen 83 könyvet jelentettek meg, a legkülönbözőbb témakörökben: szépirodalmi, művészettörténeti, történettudományi, természettudományi, néprajzi, filozófiai és földrajzi munkákat egyaránt találunk közöttük. A „Könyvbarátok Könyvei” titlust 1933-ban változtatták „Könyvbarátok Nagy Könyvei” elnevezésre, mivel ekkor indult meg a társaság következő nagy vállalkozása „Könyvbarátok Kis Könyvei” néven, amellyel az ifjúságot célozták meg. Eme sorozat keretében 1933-tól 1942-ig évente négy – öt kötetet jelentettek meg. A kor gyakorlatától eltérően a szerkesztők nem különböztették meg „fiús” és „lányos” regényeket: „... igen hasznos, ha vice versa, fiúk és lányok, kölcsönösen megismerik az egységes világ, természet és történelemszemléletet. Sok tanulság kerekedik belőle a jövődöbéli harmónia számára.”⁵ Nemhiába tűzték ki az alapítók célul, hogy tartalmilag is igényes könyveket jelentetnek meg – mind a „Könyvbarátok Nagy Könyvei”, mind a „Könyvbarátok Kis Könyvei” a kor legkiválóbb íróinak, tudósainak, művészeinek munkái.

Az olvasótábor szerteágazó érdeklődésének kielégítésére már 1930-tól kezdve bevezették azt a lehetőséget, hogy az illetménykötetek helyett meghatározott körből más munkákat is lehetett választani. Hogy az esetleges cserebere ne okozzon késedelmet a könyv szállításánál, a *Diárium* mindig három héttel a szállítás

² Diárium 1935. 1. sz. 25.

³ Ua. 1939. karácsonyi árjegyzék. 19.

⁴ *Diárium*. Könyvbarátok közlönye. Szerk. CZAKÓ Elemér, MÁTÉ Károly, KENYERES Imre. Kiadja a Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Megjelent 1931–1948. Közben az 1933. 3–4. számtól 1939. 3. számig *Magyar Könyvbarátok Diáriuma* címmel jelent meg.

⁵ Ua. 1933. 3–4. sz. 61.

előtt ismertette a következő tagilletményt, így az olvasónak volt lehetősége időben jelezni, ha más műre tartott igényt. A besorozott műveket főleg négy társaság kiadványai közül válogatták: az Egyetemi Nyomda nem-Könyvbarát kiadványaiból, valamint a Magyar Bibliofil Társaság, a Magyar Szemle Társaság és a Királyi Magyar Természettudományi Társulat kiadványaiból.

Mivel az eddigi kötelező 4 kötet kicserélhetővé vált, szükséges lett, hogy minden könyv mellett – úgy az ún. „illetménykötetek”, mint az ún. „besorozott könyvek” esetében – meghatározott pontszámok szerepeljenek.

Az éves előfizetési árért (ez 1942-ig 20 pengő, 1943-ban 24 pengő, 1944-ben 36 pengő) cserébe négy, összesen 50 pont értékű könyvet választhattak az olvasók. Ezek a kötetek a bolti árnál lényegesen olcsóbban kerültek az előfizetők tulajdonába, sok esetben akár a kereskedelmi ár feléért is. Emellett a tag tetszés szerint túl is léphette az 50 pontos keretet, és ez esetben más, meghatározott könyvekhez is kedvezményes áron jutott hozzá. A vásárlásnál ugyanis egy pont 50 fillért, majd 1937-től 40 fillért ért.

A háború után már csak 1947-ben és 1948-ban jelentek meg illetménykötetek. 1947-ben az előfizetési díj 48 forint lett, ami 120 pontot ért, és egy pontot ekkor is 40 fillérnek számoltak. Az összeget 1948-ban kénytelenek voltak 60 forintra emelni, de ennek ellensúlyozására a pontértéket is növelték 120-ról 150 pontra.

A tagság az előfizetőknek más szempontból is előnyös volt, mivel a Magyar Könyvbarátok a saját, illetve az Egyetemi Nyomda kiadványai mellett egyéb könyvek beszerzését is megkönnyítette azzal, hogy minden tagjának folyószámlát nyitott. Ennek terhére bármely kiadó bármely műve – akár hazai, akár külföldi – megvásárolható lett az Egyetemi Nyomda Könyvesboltján keresztül.

Új olvasók szerzésére rendszeresen hirdettek tagtoborzó akciókat is, amikor mind az új tagok, mind az újakat beszerző régiiek valamilyen kedvezményben részesültek. A leggyakoribb jutalmazási mód az ún. jóváírás volt, amikor bizonyos pontértékkel növelték az előfizető meglévő pontjainak számát.

A kezdeményezés kedvező visszhangra talált az ország lakosságának körében. Az alapítás évében, 1926-ban a legelső „könyvbarát” dr. Bárány Gerő kultuszminiszteri államtitkár volt, és a hatvanfős indulólétszámból⁶ 1926 decemberére 780 taggal, 1937 végére 8145, 1938 decemberére 9374, 1939 októberére 10 087 előfizetővel dicsekedhettek. Az évi párszáz fős növekedés után a nagy ugrás 1936 végére következett be, amikor mindössze egy év alatt 4778-ról 7922-re nőtt az előfizetők száma.⁷ 1941 augusztusában regisztrálták a 20 000. előfizetőt, aki jutalomként a Magyar Történet ötkötetes új kiadását kapta.⁸ Nyilván a terület-visszacsatolásoknak is köszönhetően, 1943-ban „soha nem látott hatalmas számban” indult meg a jelentkezés Könyvbarát-tagnak, és közülük is különös szeretettel köszöntötték azokat, akik a „Könyvbarátok Kis Könyvei” előfizetői táborából nőttek fel a Nagy Könyvekhez.

⁶ Ua. 1934. 3–4. sz. 67.

⁷ Ua. 1939. karácsonyi árjegyzék. 18–19.

⁸ Ua. 1941. 6. sz. hátsó borító

A tagok lakóhely szerinti megoszlásáról, társadalmi hovatartozásáról 1931 és 1934 között a Magyar Könyvbarátok lapjában közölt olvasói levelekből is tájékozódhatunk, ugyanis ezeket névvel, lakhellyel és legtöbbször foglalkozással közölték. A vizsgálódás során figyelembe kellett venni, hogy csak egy kis időintervallumot tudunk vizsgálni, ráadásul nem az összes levél került be a folyóiratba – ugyanakkor nem egyszer az is előfordult, hogy ugyanaz a levél több számban is megjelent. Ennek ellenére is megállapítható, hogy a legtöbb előfizető a középosztály tagja volt, ezen belül főleg városi, fővárosi tisztviselők, illetve értelmiségiek és szabadfoglalkozásúak képviseltették magukat.

A harmincas évek első felében jegyzőt, MÁV alkalmazottat, királyi táblabíró, főmérnököt, erdőmérnököt, bolttulajdonost, okleveles gazdát, malomtulajdonost, gépészmérnököt, könyvkereskedőt, rendőrfőkapitányt, gyógyszerészt, állatorvost, orvost, szíjgyártó-mestert, banktisztviselőt, magas rangú csendőrt és katonát, államtitkárt, volt minisztert, illetve tanítót, tanárt, óvónőt, ügyvédet, építészt, színművészt, festőművészt, lelkészt, magas rangú papot, újságíró és írók találunk a tagok között.

Csak 1939-ben két főherceg, öt miniszter, 14 főpap, 46 egyetemi tanár, 14 kúriai és 49 ítélőtáblai bírósági, 39 tábornok, az ország összes helyőrségi könyvtára, csaknem az összes egyetemi, főiskolai és középiskolai könyvtár, országgyűlési tagok, papok, tanárok, katonatisztek, orvosok, ügyvédek, mérnökök, tanítók, tisztviselők, diákok ezrei, valamint kereskedők és iparosok fizettek elő a Magyar Könyvbarátok könyveire.⁹

A *Diáriumban* közölt olvasói hozzászólások közül 276 levél mellett közölték a feladó lakóhelyét, ezek közül 88-at az akkori Budapesten adtak fel, 7-et a ma a fővároshoz tartozó településekről, és 153-at vidékről. Hét levél a Trianon előtti Magyarország területéről érkezett. 21-en külföldről írtak a Magyar Könyvbarátoknak: Ausztriából, Nagy – Britanniából, Németországból, Törökországból, Olaszországból, az USA-ból és Mexikóból. A Magyar Könyvbarátok kiadásában megjelent könyvek tehát messze földre eljutottak, 1939-ben csak az Európán kívüli világ 15 városába érkeztek meg:

„A Könyvbarátok illetménykötete tartja ébren a magyar műveltséget, a magyar egymáshoz tartozást Sanghai drótsövénnyel körülzárt nemzetközi negyedében és a new-yorki felhőkarcolók között, az ausztráliai sivatag szélén és a Belga – Kongó öserdejében...”¹⁰ – olvashatjuk a *Diáriumban*.

A Magyar Könyvbarátok tagjaiban felmerült a személyes találkozás igénye is. Ezért 1940-től járta az országot a Magyar Könyvbarátok és a *Diárium* szerkesztő- és szerzőgárdája irodalmi esteket, könyvművészeti kiállításokat tartva. Állomáshelyeik Kassa, Pécs, Sopron, Budapest, Kolozsvár és Érsekújvár voltak. Az irodalmi est célját az egyik találkozót bevezető gondolataiban Máté Károly fogalmazta meg: „az irodalmi életnek egy régi formáját újítjuk föl, amikor nem az írás né-

⁹ Ua. 1939. karácsonyi árjegyzék. 19.

¹⁰ Ua. 1939. karácsonyi árjegyzék. 20.

maságával, hanem az élőszó közvetlen erejével keresünk kapcsolatot olvasóközönységünkkel.”¹¹

A töretlen fejlődést a háború, az ország pusztulása szakította meg. 1946 végére konszolidálódtak annyira a viszonyok, hogy az illetménykötetek kiadásával foglalkozhattak, és a tagok száma újra növekedésnek indulhatott. A háború utáni demokratikus berendezkedésű Magyarországon a Magyar Könyvbarátok célkitűzése változatlan maradt: a gondosan kiállított, de olcsó könyvek megjelentetése. Az évi négy kötet kiadását 1947-től folytatták.

A tagok foglalkozási megoszlása a háború után módosult. 1948-ban két új, a háború előtti években még jelentéktelennek mondható csoport már 21%-át alkotta az előfizetőknek. Az egyik csoportba a munkások, iparosok, földművesek és altisztek tartoztak 8,8%-kal, míg az egyetemisták és középiskolások 12,2%-ban voltak jelen a Magyar Könyvbarátok soraiban. A fennmaradó 79%-on továbbra is a „hagyományos” előfizetők – a tisztviselők (35,5%), a pedagógusok (18,5%), a szabadfoglalkozású értelmiség (16%), a katonák és rendőrök (1,8%) és különböző intézmények (7,2%) osztoztak.¹²

1946-tól a könyvkiadás mellett megint valami újba fogtak a munkatársak. A Magyar Könyvbarátok tanácsadó órákat hirdetett, mert az olvasók körében felmerült az igény, hogy a megváltozott társadalmi berendezkedés közepette szakemberek segítsenek a különböző tudományterületek legfontosabb kiadványainak megismerésében. A tanácsadó órákon a legújabb könyveket is bemutatták.¹³ Alkalmanként pedig írói és művészi délutánokat is tartottak csütörtöki napokon.¹⁴

A vitadélutánok, irodalmi estek megrendezése mellett 1946 elején a Magyar Könyvbarátok műpártoló akciót is hirdetett. A társaságon belül olyan szervezet felállítására tett javaslatot, ami vállalta volna kiállítások szervezését, a kiemelkedő műalkotások megvételét a Magyar Könyvbarátok számára, és ezeket meghatározott időközönként kisorsolta volna a tagok között. Ezzel támogatni akarták a magyar művészeket, és egyúttal nevelő hatást kívántak gyakorolni a magyar társadalomra.¹⁵

Ezek a kezdeményezések azonban 1947-re elhaltak. A társaság kiadói tevékenysége is egyre nehezebb helyzetbe került, és az Egyetemi Nyomda államosításával, 1948 végén meg is szűnt a Magyar Könyvbarátok intézménye.

II. A *Diárium* története

Az 1931 és 1948 között megjelent *Diárium* hírt adott a magyar könyvpiac újdonságairól, propagálta a Könyvbarátok Szövetsége és az Egyetemi Nyomda kiadványait, formálta a harmincas évek középosztályának olvasói ízlésvilágát. Fennál-

¹¹ Ua. 1941. 4. sz. 73.

¹² Ua. 1948. 3. sz. 65.

¹³ Ua. 1945. hátsó borító

¹⁴ Ua. 1946. január – március. hátsó borító

¹⁵ Ua. 1946. január – március. 61–62.

lásának 18 éve alatt sokat változott mind szerkezetileg, mind tartalmilag. Jelentősége abban rejlik, hogy mondhatni hiánytalanul megtaláljuk lapjain a két világháború közötti Magyarország fontosabb szépirodalmi és tudományos műveinek ismertetését – válogatott világirodalmi kitekintéssel –, emellett bepillantást nyerhetünk egy mai kifejezéssel „könyvklub”-nak nevezhető társaság életébe és a könyv-reklámozás akkori technikáiba.

A kezdet mindenestre szerény volt: a Könyvbarátok Szövetsége alapításától kezdve évente egy naptárt is küldött ingyen az előfizetőknek, *Diarium avagy előjegyzési naptár* néven, egészen 1931-ig. Ebben részletesen tájékoztatta előfizetőit az egyes illetménykötetekről és az irodalmi élet jeles eseményeiről is. A naptárt 1931-ben váltotta fel a folyóirat, amihez a Könyvbarát-tagok továbbra is ingyen jutottak, de amit nem csak az előfizetőknek szántak:

„Célja az, hogy minden magyar könyvgyűjtőt, tehát azokat is, akik a Könyvbarátok Szövetsége körén kívül, egyéniségüknek megfelelően maguk óhajtják könyvtárakat összeválogatni, megbízhatóan s tárgyilagosan tájékoztassa a hazai könyvkultúra s az irodalom eseményeiről és számot adjon emellett a külföld könyveiről is.”¹⁶

A folyóirat izléses köntösben jelent meg. Az Egyetemi Nyomda gondoskodott előállításáról, és jól olvasható betűkkel, szinte kizárólag fekete – fehér illusztrációkkal jelentette meg az egyes számokat. A címlapot a Magyar Könyvbarátok jelvényét is készítő Horváth Jenő festőművész tervezte. Az ő és Janovits István rajzait közölte rendszeresen a folyóirat, majd a háború után Köpeczi Bócz István néhány rajza, és 1948-ban Borsos Miklós egy rajza is megjelent a *Diárium*ban.

Megjelenési gyakorisága és címe többször változott. Az első nyolc évben évente nyolc számot jelentettek meg, sokszor dupla szám formájában, majd 1939-ben a papírkorlátozás miatt csak három szám és karácsonyi árjegyzék jelent meg. 1940-ben tízszer jelent meg, 1941 és 1944 között már havonta, minden hónap 10-én, mint „irodalmi és könyvészeti folyóirat” érkezett meg az előfizetők otthonába illetve az árusítóhelyekre. A háború után a havi rendszerességhez visszatérni már nem tudtak. 1945-ben egy szám, 1946-ban három szám jelent meg. 1947-ben négyszer, majd 1948-ban hatszor jelent meg a *Diarium*. A folyóirat kezdetben a *Diarium Könyvbarátok Közölnye*, 1933-tól a *Magyar Könyvbarátok Diáriuma* címet viselte. 1940-től egyszerűen *Diarium* lett a folyóirat címe, és újra kezdték az évfolyamok számozását.

Elsőként Czakó Elemér (1876–1945) szerkesztette a *Diarium*ot. Czakót könyvkiadóként és iparművészeti szakíróként tartják számon az irodalmi lexikonok. 1925 és 1934 között az Egyetemi Nyomda főigazgatójaként tevékenykedett. Egyebek mellett az Egyetemi Nyomda történetéről 1927-ben megjelent kötetet is ő szerkesztette. A *Diarium* alapcéljainak megfogalmazása, szerkezetének kialakítása az ő irányításával ment végbe.

A *Diarium* minden szám elején tanulmányokat, nagyobb lélegzetű könyvismertetéseket és szépirodalmat közölt. Ezek egyenként maximum 3–4 oldalt foglalt

¹⁶ Ua. 1931. 1–2. sz. hátsó borító

tak el egy – egy számban. A tanulmányok szerzői között a harmincas évek elején ott találjuk a *Diárium* vezető tisztviselőit – Czakó Elemért, az ifjúsági irodalomért felelős L. Újváry Lajost – és az Egyetemi Nyomdában dolgozó Lányi Ottót. Az ismert irodalmi személyiségek közül Móra Ferenc, Kosztolányi Dezső, Móricz Zsigmond és Herczeg Ferenc írásai gazdagították a lapot. A *Diárium* bibliográfusok, irodalomtörténészek és történészek – Sándor István, Kozocsa Sándor, Fitz József, Voinovich Géza, Szilágyi Sándor, Telliesniczky Mária, Gyallay Domokos, Bisztray Gyula, Kardos Tibor, Nagy Ferenc és Czakó Tibor – írásait is közölte.

Az első-második szám a következő – a folyóiratot többnyire végigkísérő és a későbbiekben ismertetett – rovatokat tartalmazta: Könyvek Szemléje, Ismertetések Ismertetője (később Kis Tükör), Hazai és Külföldi Tudósítások (később Találkozás) és Könyvújdonságok (később Mit üzen a könyvesbolt?).

A folyóirat – igazodva a Magyar Könyvbarátok célkitűzéseire – kezdettől fogva nagy hangsúlyt helyezett az ifjúsági irodalomra. Nemcsak a „Könyvbarátok Kis Könyvei”-t népszerűsítette, de 1935-től külön rovatban, az Ifjúsági Irodalomban ifjúsági könyvek kritikai ismertetésére is vállalkozott, és igényes tanulmányokat közölt az ifjúsági irodalom jelentőségéről, problémáiról.

A *Diárium* szerkesztését 1935-től Máté Károly (1896–1987) irodalom- és sajtótörténész vette át, aki felelős szerkesztői tisztségét a folyóirat megszűnéséig, 1948 végéig megtartotta. Közben 1934 és 1949 között az Egyetemi Nyomda irodalmi igazgatója is volt, ezt követően különböző kiadókban volt tisztviselő. 1962–1978-ig részt vett az Akadémiai Kiadó lexikonszerkesztőségének munkájában.

Máté munkáját Kenyeres Imre (1911–1962) segédszerkesztő, majd szerkesztő segítette egészen 1948-ig, a lap megszűnéséig. 1935-ben mint a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Irodalomtörténeti Intézetének tanársegédje került a *Diárium*hoz. Kenyeres író és irodalomtörténész volt, aki a Magyar Könyvbarátok folyóirata mellett 1937 és 1944 között az „Officina Képeskönyvek” és 1942–1943-ban a „Diárium Könyvtára” sorozatot is szerkesztette. Az ő munkájának köszönhetően vált az addig inkább csak könyvbemutatóra vállalkozó lap értékes szépirodalmi, és főleg kritikai folyóirattá.

Az addigi egy – két tanulmány helyett minden szám több nagy, szemleszerű cikket is tartalmazott. Ezekben az években irodalomról, nyelvészeti kérdésekről, történelemlről, képzőművészetről, néprajzról, filozófiáról, művészettörténetről, kiállításról, könyvnapról, könyvtörténetről olvashatunk a lapban.

Az irodalmi témájú tanulmányok írói 1940-ig Kozocsa Sándor irodalomtörténész, a Széchényi Könyvtár könyvtárosa, Nagy Zoltán költő, író, a *Nyugat* első nemzedékének tagja, Bóka László költő és irodalomtörténész, a *Nyugat* harmadik nemzedékének tagja, Hubay Miklós, Sztrókay Kálmán és Móricz Virág író, Wéger Imre, Mezey István, Haraszthy Gyula, Császár Elemér és Sándor István irodalomtörténész volt.

A néprajzi témájú cikkek Ortutay Gyula etnográfushoz, a Rádió néprajzi vezetőjéhez kapcsolhatók. A filozófiával kapcsolatos cikkek Faragó László filozófus, egyetemi tanársegéd, valamint Puskás Lajos és Kornis Gyula filozófiaprofesszor nevéhez fűződnek. Történelmi tárgyú írások Kardos Tibor egyetemi tanár, törté-

nész, Szende Zoltán történész és Rédey Tivadar irodalom- és színháztörténész tollából születtek. Művészetről Dercsényi Dezső művészettörténész, Angyal Endre, Ferenczy Valér író és festőművész és Pogány Ö. Gábor művészettörténész írt. Természetesen Máté Károly és Kenyeres Imre írásai is megjelentek.

Új rovatokkal is találkozhatunk: ekkor indult a – későbbiekben ismertetett – Könyv és könyvtár, a Külföldi Könyvespolc és az Írók és írások.

1939-ban papírhány miatt mindössze három szám és karácsonyi árjegyzék jelent meg, de a korábbi éveknek megfelelő formátumban és terjedelemben. A karácsonyi árjegyzék az Egyetemi Nyomda történetéről, nyomdaüzeméről nyújtott igen érzékletes leírást illusztrációkkal, fotókkal kísérvé. A szám röviden összefoglalta a Magyar Könyvbarátok tizenöt éves történetét is.

Itt jegyezném meg, hogy az Egyetemi Nyomdával való kapcsolat nem korlátozódott csupán a folyóirat kiadására, ennél sokkal jobban összefonódott a sorsuk. A folyóiratban ugyanis nemcsak a Magyar Könyvbarátok kiadványait, de az Egyetemi Nyomda számos kiadványát is erősen reklámozták – például a Nyomda könyvsorozatait, különösen a *Magyar Néprajz* köteteit –, de beszámoltak a kiadványait ért dicséretekről vagy bírálatokról, a nyomda kiállításairól, sőt még nyomdalátogatásokat is szerveztek a *Diárium* olvasóinak. Nem szabad azonban megfeledkezni a Királyi Magyar Egyetemi Nyomda három tisztviselőjéről sem – Ackermann Imréről, Lándor Tivadarnéről és Lányi Ottóról –, akik írásaikkal gazdagították a folyóirat tartalmát.

A negyvenes évek elejére oly nagyszámú stabil olvasókör alakult ki a Magyar Könyvbarátok és ezzel együtt a *Diárium* körül, hogy 1940-től a lap havonkénti megjelentetésre is mertek vállalkozni. A havi megjelenés mellett ugyanakkor szűkült a nagyobb tanulmányok száma – számonként csak egy-kettőt találunk – és tartalmi megoszlása is, mert jobbára irodalmi, történelmi és könyvtörténeti témájú cikkek jelentek meg. A tanulmányok szerzői között új neveket találunk. Göbel József, Makay Gusztáv, Romhányi Gyula, Semetkay József, Sárkány József, Paku Imre, Kovalovszky Miklós, Király György, Martinkó András, Lukács Gáspár, Seres József, Meskó Barna, Forray Zelma, Thurzó Gábor, Devecseri Gábor és Takáts Gyula írásait közölte a *Diárium*.

Új rovatként megjelent a Színház, amelyben nemcsak színdarabokról, de alkalmanként filmekről is tájékoztattak. A *Diárium* a kulturális életben is hallatta hangját. Munkatársai nyílt levelet intéztek a Magyar Rádió Zenei Tanácsához, hogy legyen a műsorban napi fél óra népi zene a „főleg rossz, idegen muzsika” helyett.¹⁷

A háborús esztendőekben Kenyeres Imre újra megfogalmazta a folyóirat küldetését a *Diárium* munkatársaihoz intézett nyílt levelében: „... véglegesen meg kell fogalmaznom kis folyóiratunk eddig ki nem mondott célját. ... A cél világos: művelt Magyarország.”¹⁸ Ehhez a konkrét feladatokat is megfogalmazta a munkatársak számára: az ő feladatuk a bizonyítékokra épített, objektív kritika, a mozi

¹⁷ Ua. 1940. 2. sz. 25.

¹⁸ Ua. 1943. 9. sz. 196–197.

és rádió kérdéseinek megfogalmazása lesz, a szépirodalmi részben pedig tehetséges fiatalok novelláit, verseit kell közölni.

A fiatal tehetségek támogatása a gyakorlatban már a harmincas évek végétől megkezdődött: ekkortól dolgozott a *Diárium*nak Devecseri Gábor, Zelk Zoltán, 1940-től Mándy Iván és Weöres Sándor, 1942-től Örkény István és Vidor Miklós, 1943-tól Pilinszky János, akik főleg verseikkel, novelláikkal, műfordításaikkal színesítették a lapot.

A háború befejezése után a *Diárium* szerkesztője továbbra is Kenyeres Imre maradt. A folyóirat a lehetőségekhez mérten a korábbi számok felépítését követte, a rovatok nagyjából a régiék maradtak: tanulmányokat, könyvismertetések, szépirodalmat és színházi kritikát olvashatunk ezekben az években is.

1945 után versekkel vagy novellákkal gazdagította a *Diárium* tartalmát Bercezeli A. Károly, Takáts Gyula, Komjáthy Aladár, Gyárfás Miklós, Mándy Iván, Somlyó György, Tersánszky J. Jenő, Gellért Sándor, Újházy György, Darázs Endre, Weöres Sándor, Végh György, Bóka László, Berda József, Boross Sándor, Szabó Lőrinc, Vidor Miklós, Kormos István és Pilinszky János.

A tanulmányokat a háború utáni számokba Kenyeres Imre, Hamvas Béla, Kolozsvári Grandpierre Emil, Vajthó László, Karinthy Ferenc, K. Bolgár Ágnes, Meskó Barna, Kulcsár Adorján, Rónay György, Pálmai Kálmán, Lányi Ottó, Baránszky-Jób László, Kemény Katalin, Faragó László, Bardócz Árpád, Vajda Endre, Hubay Miklós, Báti László, Boda László, Bölöni György, Szabó Ede, Kovács Endre, Remenyik Zsigmond, Devecseri Gábor és Soós László írta. A tanulmányokban irodalomtudományi, történelmi, filozófiai és zenei kérdésekkel foglalkoztak.

A folyóirat szellemiségében a demokratikus fejlődés mellett állt ki, de a politikai körülményekhez igazodva már 1945-től megjelentek az orosz irodalmat ismerető cikkek, könyvkritikák, és egyes szerzőknél többször megjelent a szocialista realizmus fogalma is. Az 1947–1948-as év politikai eseményei a folyóirat egész hangvételén éreztették hatásukat. A folyóirat szerkesztője az 1948. 2. számban a *Diárium* megújulását hirdette meg olvasóiknak. Először is örömmel üdvözölte, hogy a Magyar Könyvbarátok előfizetői között – mint már szó volt róla – egyre nőtt a fizikai dolgozók száma.

„A Magyar Könyvbarátok a magyar szellemi élet jelentős testülete volt, azon leszünk, hogy ezt a szerepét a jövőben is betöltse, de nem becsukott kapuk mögött, hanem hivatástudatának nyílt megvallásával, mint népi demokráciánk egyik, alapvető jelentőségű könyv-szövetkezete.”¹⁹

A *Diárium* „önálló munkaversenye”²⁰ azt jelentette, hogy a kritikai rovat színvonalát akarták növelni, és hogy a nagyobb közleményeket még tágabb körből választva a legjobb szakemberek írják meg.

¹⁹ Ua. 1948. 2. sz. 33.

²⁰ Uo.

A *Diárium* megint kiállt az olcsó könyv mellett, de Kenyeres Imre a „közönségszolgálat” mélyebb jelentőségére is felhívta a figyelmet, amivel hű maradt a *Diárium* régi elveihez is. Jelenének könyvkiadásáról írva kritizálta azt a tendenciát, hogy az olvasóközönség igényeinek kielégítése pusztán kiszolgálás. A könyvkiadás nyújtson többet, mint amennyit az általános színvonal mutat, mert a műveltségi szint felemelésének előbbre valónak kell lennie, mint az üzleti érdekek – vallotta.²¹

Ezekben az években a *Diárium* korábbi széles körű tevékenységétől – mozgalmak indítása, író-olvasó találkozók szervezésében való részvétel – fokozatosan visszavonult. Egyik utolsó megmozdulásaként értékelhető az a legnagyobb könyvkiadók között 1948 nyarán végzett felmérés, amelyben a magyar könyvkiadás új feladatairól kérdeztek – mégpedig a kiadási programokról, az olcsó könyvek megteremtésének lehetőségéről, a munkások számára készülő könyvek szükségességéről, az olvasóközönség ízléséről és a „demokratikus magyar könyvkiadás” feladatairól.²²

A *Diárium* 1948. karácsonyi számában semmi nem utalt arra, hogy többé nem jelenik meg – pedig így történt: 1949 elején a több mint másfél évtizedet megélt, demokratikus szellemiségű lap engedélyét az Egyetemi Nyomda államosításával egyidejűleg vonták be.

III. A *Diárium* rovatai

Könyvek Szemléje. Az első-második számtól kezdődően a folyóirat megszűntéig megtalálhatjuk ezt a rovatot, amely a magyar könyvpiacra újonnan megjelent könyvek ismertetésével foglalkozott. Ezt tekinthetjük – a tanulmányok mellett – a *Diárium* leghangsúlyosabb részének, hiszen ezeken az oldalakon teljesültek igazán a lap indulásakor megfogalmazott célok. A rovatban a legújabb könyvek tárgyilagos bemutatására törekedtek, és nem értékelést, hanem ismertetést szándékoztak közölni – de jórészt mégiscsak kritikákat olvashatunk itt. A lehetőségekhez képest teljes körű tájékoztatást igyekeztek adni a magyar könyvpiacról, de néhány szempontból mégis szelektáltak. Nem ismertettek az „ízlés és morál alvilágából” érkező könyvet, sem egy már ismert mű új vagy olcsóbb kiadását. Kimaradtak olyan új munkák is, amelyekből a kiadók nem küldtek ismertetési példányt a szerkesztőségnek. Az Egyetemi Nyomda kiadványai természetesen nem maradtak ki. A külföldön, idegen nyelven megjelent könyvek bemutatását szintén hasonló elvek alapján végezték, de erősebben válogattak. A folyóirat megjelenésének 18 éve alatt összesen mintegy 2000 könyvkritikát olvashattak az érdeklődők a *Könyvek Szemléje* rovatban. Még a háború alatt sem szűkült le teljesen az ismertetett külföldi könyvek köre a tengelyhatalmak irodalmára: a bemutatott német és

²¹ Ua. 1948. 3. sz. 82–85.

²² Ua. 1948. 3. sz. 77–79.

olasz művek száma nagyjából megegyezett az angol és az amerikai szerzőségű könyvekével, sőt a francia könyvek száma meg is haladta azt. A rovat ismertetéseit a *Diárium* munkatársai és a Magyar Könyvbarátok szerzőgárdája írta.

Ha az ismertetett műveket műfajuk szerint csoportosítjuk, igen széles skála tárul szemünk elé: szépirodalom, irodalomtudomány, nyelvészet, történelem, művészet-történet, filozófia, vallási és egyháztörténeti munkák, pszichológia, pedagógia, mezőgazdaság, földrajz, szociológia, néprajz, politika, közgazdaság, természettudományok és alkalmazott tudományok, film, színház, zene, sport, ismeretterjesztő irodalom...

Nézzünk néhány példát! Az ismertetett szépirodalmi művek – regények, novellás- és verseskötetek, antológiák, drámák – száma 1931-től 1940 végéig 563 volt, ebből 106 külföldi szerző műve. Az ismertetett művek közül 22 az Egyetemi Nyomda kiadásában jelent meg. Magyarország háborús részvétele idején, az 1941 és 1944 közötti időszakban 425 szépirodalmi művet ismertettek, ebből 90 származott külföldi szerző tollából, és 15-öt adott ki az Egyetemi Nyomda. A háború után, a lap megszűnéséig 109 szépirodalmi könyv kritikája jelent meg. A művek között 36 külföldi, és 5 Egyetemi Nyomda kiadásában megjelent mű található. Irodalomtudományi és irodalomtörténeti könyvből a *Diárium* első évtizedében 102-t ismertettek, ezek közül 5 volt külföldi szerző munkája, és 11-et adott ki az Egyetemi Nyomda. A negyvenes években lényegesen csökkent az irodalomtudományi kritikák száma: összesen 30 művet ismertettek, amelyek közül négy az Egyetemi Nyomda kiadásában jelent meg, és három volt a fordításban megjelent munkák száma. A háború után tíz kritika jelent meg, ebből négy külföldi szerző művéről. Az Egyetemi Nyomda két irodalomtudományi művet jelentetett meg ebben az időben. Természettudományos könyveket – köztük a matematika, fizika, kémia, biológia, őslénytan, csillagászat és meteorológia tárgykörébe tartozókat – 40 esetben ismertettek a folyóirat megalakulásától 1940-ig. A könyvek közül 8 külföldi szerző munkája volt. Az ismertetett művek közül hármat az Egyetemi Nyomda jelentetett meg. A negyvenes években összesen 33 könyv, köztük 7 külföldi szerzőségű munka kritikája jelent meg. A harmincháromból két kötet az Egyetemi Nyomda kiadásában került a könyvesboltokba. A sort még hosszan lehetne folytatni...

Tallózás. Ezt a rovatot 1931-től 1944 végéig találhatjuk meg a *Diáriumban*. A legelső számban Hazai és külföldi tudósítások néven jelent meg, azután 1934-ig a *Körülnézés* nevet viselte.

Sokféle témában jelentek meg itt viszonylag hosszú, egy – két hasábos ismeretések. Általában valamilyen aktuális tudományos, kulturális eseményről tudósítottak, vagy ennek kapcsán rövid, de tudományos igényű áttekintést nyújtottak az adott témáról. Ennek megfelelően kiállításokról, tudományos egyesületi hírekről, új folyóiratok megjelenéséről, egy-egy író munkásságának összegzéséről olvashatunk a Tallózásban, de az is gyakran megtörtént, hogy egy adott témában megjelent könyveket gyűjtöttek össze és ismertettek.

Kis Tükör. A rovat 1934-ben indult, és a lap megszűnéséig szinte minden számban szerepelt. Előzményének tekinthető az 1931-től megjelenő Ismertetések Ismertetője valamint a Glossarium, majd az 1933. 3–4. számtól Szeljegyzetek nevet viselő rovat.

A Kis Tükör megjelenésének első éveiben egyrészt – az Ismertetések Ismertetője funkcióját átvéve – könyvekből, folyóiratokból idézett, de ez a feladatköre később elhalványult a könyvekről adott rövid ismertetések mellett. Az idézett folyóiratok között találjuk *A Reggel*, a *Magyar Szemle* és a *Magyar Statisztikai Szemle* című kiadványokat.

Az ismertetett könyvek esetében a hangsúly tényleg a bemutatáson, és nem a kritikán volt. Az ismertetések hossza is lényegesen rövidebb volt, mint a Könyvek Szemléje esetében. Ezeket a kis közleményeket néhány ritka kivételtől eltekintve nem is szignálták.

Külföldi Könyvespolc. A rovat célja válogatott külföldi könyvújdságok bemutatása volt. 1936-tól 1940 végéig találhatjuk meg a lap hasábjain. A különböző témájú könyvek bibliográfiai adatai után rövid tartalmi ismertető következett. Eltérően a Könyvek Szemléjében közölt külföldi könyvek bemutatásától, ez nem kritikai céllal íródott. Ugyanakkor – mivel ez is válogatás volt –, eleve az igényesebb vagy valamiért érdeklődésre számítható könyveket tartalmazta. Az ismertetett művek többsége német nyelvű volt, a többi angol, francia és olasz. A rovat szerkesztője az Egyetemi Nyomda tisztviselője, Lányi Ottó volt.

Ifjúsági irodalom. Az 1934. évi 8. – Pro Juventute alcímmel megjelenő – szám után, amelyben kizárólag az ifjúsági irodalom helyzetével foglalkoztak, 1935-ben önálló rovatot hoztak létre e témában: „A komoly kritika eddig nem méltatta kellő figyelemre a gyermek olvasnivalóját. Új rovatunkkal helyrehozzuk ezt a mulasztást.”²³ – ígérte a *Diárium*. A rovat szerkesztője L. Újváry Lajos pedagógiai író lett.

Az Ifjúsági Irodalom szerkezetében a Könyvek Szemléjét követte: egy-egy könyv bibliográfiai leírása után az ismertetés következett – amit szintén inkább értékelésnek nevezhetünk. A szerkesztőség elsősorban a magyar gyermek- és ifjúsági irodalom figyelését tűzte ki célul. A „Könyvbarátok Kis Könyvei” sorozat minden darabját ismertették. Az értékelések mindig megfogalmazták, hogy melyik korosztálynak ajánlják az adott művet.

1937-től a könyvismertetések mellett néhány nagyobb lélegzetű tanulmány is megjelent a rovatban. Ezek főleg L. Újváry Lajos tollából származtak. Írásai a harmincas évek ifjúsági irodalmának tendenciáira világítanak rá, mégpedig az első világháború, a szociális kérdések és a nemzedéki ellentétek megjelenési módjára.²⁴

²³ Ua. 1935. 1. sz. 26.

²⁴ Ua. 1937. 1–2. sz. 16–18., 3. sz. 53–54., 7–8. sz. 199–202., 1938. 1. sz. 42–44., 2.sz. 80–81.

1938-tól egyre ritkábban találjuk meg ezt a rovatot, sőt, 1940-ben, a *Diárium* havilappá alakulásával egyidejűleg teljesen meg is szűnt. Ezután ifjúsági könyvek ismertetésére csak alkalmanként került sor.

Könyv és Könyvtár. Ez a rovat 1936-ban jelent meg. Rendeltetése szerint „kis híreket” tartalmazott „a könyv nagy birodalmából”.²⁵ Összesen 22 rövid közlemény jelent itt meg. Tájékoztatót a nagyobb magyar könyvtárak legújabb beszerzéseiről, közölte a Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesületének (MKLE) közérdekű közleményeit, és beszámolt könyvművészeti kiállításokról, a külföldi könyvtárosképzés helyzetéről.

Írók és írások. A rovat írók és műveik bemutatására vállalkozott egy-egy tanulmány keretében. 1936 és 1939 között olvashatjuk a folyóiratban, de talán folytatásának tekinthetjük az 1943 és 1944 folyamán megjelenő Magyar írók rovatot, amelynek keretében fiatal költők és írók bemutatására került sor.

Mit üzen a könyvesbolt? „Volt már nálunk könyvnezőben?” – kérdezik többször is a *Diárium* hasábjain. „Minden hazai és külföldi könyvújdonság rendelkezésére áll a Királyi Magyar Egyetemi Nyomda könyvesboltjában.”²⁶

A rovat Könyvújdonságok néven már a *Diárium* első számától kezdve jelen volt. Olyan könyvek listáját tartalmazta, amelyek az Egyetemi Nyomda könyvesboltjában mind beszerezhetőek voltak. Rendszeresen közzétettek könyvnap, karácsonyi és nyári jegyzéket is a *Diárium*ban, és a nagy árleszállításokat is előre jelezték.

Színház. A könyvkritikák mellett 1940 és 1944 között színházi kritikák is megjelentek a *Diárium* hasábjain. A rovat vezetője Kenyeres Imre volt.

A rovatból képet kaphatunk a negyvenes évek budapesti színházainak műsoráról, a szereplő színészekről és a rendezőkről. A színházak közül a Nemzeti Színház, a Nemzeti Kamara Színház, a Vígszínház, a Magyar majd Új Magyar Színház, a Belvárosi Színház, a Pódium, a Madách Színház, az Andrássy Színház, a Pesti Színház és a Vidám Színház darabjairól olvashatunk kritikákat. Sőt, 1944-ben még egy nyári, szabadtéri színház (a Márkusparki Színház) műsoráról is hírt adtak. A háború után már csak alkalmanként került sor színdarabok elemzésére.

* * *

„A semmiből kellett teremteni, a lehetetlent lehetővé tenni, hogy a ránk szakadt éjszakában ki ne aludjon az egyetlen, az utolsó mécses: a magyar szellemi élet

²⁵ Ua. 1936. 1. sz. 21.

²⁶ Ua. 1936. 1–4. számhoz csatolt könyvjelzők

világossága.²⁷ – idézhetjük még egyszer, hogyan látták a műveltség terjesztésében játszott szerepüket a Magyar Könyvbarátok irányító tagjai. Lassan nyolcvan éve lesz, hogy a lelkes tudós emberek és közéleti szereplők igényes könyveket szerető olvasóközönséget kezdtek toborozni. A könyvek mellett életre hívták a *Diáriumot* is, amely nagy segítséget nyújthat cikkeivel, könyvismertetéseivel és -kritikáival annak, aki a harmincas és negyvenes évek szellemi életéről, a magyar könyvpiacra megjelent művekről akar tájékozódni.

RITA VIRÁG

**La revue de 'Magyar Könyvbarátok' (Bibliophiles Hongrois),
le 'Diárium' (Diaire)**

La société nommée Association des Bibliophiles, plus tard Bibliophiles Hongrois, s'est formée en 1926. Elle offrait à ses membres des livres de valeur, à prix réduit, publiés par 'Egyetemi Nyomda' (Imprimerie de Université). Pour une somme fixe, l'association a publié quatre volumes par an, à prix beaucoup moins cher qu'en commerce ordinaire. Dans différents sujets, les livres ont été écrits par des célèbres savants de l'époque. La collection est parue sous la dénomination 'Könyvbarátok Nagy Könyvei' (Grands Livres de Bibliophiles). Une autre entreprise du mouvement a été destinée à la jeunesse: les volumes de la collection 'Könyvbarátok Kis Könyvei' (Petits Livres de Bibliophiles) sont parus à partir de 1933, quatre fois, plus tard cinq fois par an. La plupart des abonnés appartenait aux couches moyennes. L'association Bibliophiles Hongrois a fait paraître un magazine également, sous le titre *Diárium*. Sa tâche la plus importante était de faire connaître de manière critique les nouveaux volumes de valeur, parus sur le marché de livre hongrois, de faire la propagande aux livres de la société Bibliophiles Hongrois et de l'Imprimerie de l'Université, mais la revue s'est développée pendant les années en un organe de littérature et de critique considérable. Ses collaborateurs avaient également organisé des rencontres du public avec les auteurs, des expositions. Autant le mouvement que la revue ont survécu les épreuves de la deuxième guerre mondiale, mais en 1948, par la nationalisation de l'Imprimerie de l'Université, tous les deux ont été supprimés.

²⁷ Ua. 1935. 1. sz. 25.

KÖZLEMÉNYEK

A Bodleian Library katalógusainak története és egy adalék. (*Szerepel-e a szerző neve Medgyesi Pál: Rövid tanítás az presbyteriumrol... című művében?*) A *Rövid tanítás az presbyteriumrol...*¹ című, kérdés-felelet formájában írt könyvecske 1653-ban jelent meg Patakon a Medgyesi Pál által három évvel korábban Bártfán publikált *Dialogvs politico-ecclesiasticus...*² „erősen rövidített, 'népszerűsítő' kiadása"-ként³. Ugyan „a szerző nevét fel nem tüntető nyomtatványról”⁴ van szó, de a szakirodalom számára sohasem volt kérdés, hogy a „tartalmi kivonat”-ot⁵ is Medgyesi Pál készítette.⁶ Az RMNy vonatkozó cikke is Medgyesi szerzőségének egyértelmű bizonyítékként idézi Lórántffy Zsuzsanna Klobusiczky Andrásnak 1652. december 25-én írt sorait: „Medgyesi uram is mondja, hogy a typográfusnál hadta az Presbyteriumnak rövid magyarázatjáról írást, hogy kinyomassák bővebben valamennyire azelőtt volt, de ugyanazon értelemmel... kegyelmed azért papíroست vétesse arra valót elegendőt bár nyomtassanak ezerig valót”.⁷

¹ [MEDGYESI PÁL]: *Rövid tanítás az presbyteriumrol, avag' eg'hazi tanatsrol, mel' az presbyterialis dialogusnak summaja. Az meltóságos öregbik fejedelem aszszon'nak parantsolatjára*. Sárospatak, 1653. (RMK I 874 = RMNy 2487) Köszönöm Csorba Dávidnak a tanulmány megírásához nyújtott segítségét.

² MEDGYESI PÁL: *Dialogvs politico-ecclesiasticus. Az az két keresztyén embereknek egymással való beszélgetések, kiknek egyyike, ugymint az kerdezkedő némelly dolgokban meg nem szintén elég tanult és erős, de nem általkodott, hanem örömet tanuló; a másik és a felelő tanultabb és vastagabb. Beszélgetések vagyon az egyházi jgazgato presbyterekről, avagy vénekről, oeregekről és az presbyteriumrul, eggyházi tanatsrol...* Bártfa, 1650. (RMK I 831 = RMNy 2309)

³ RMNy 2309

⁴ RMNy 2487 (Bár a kortársak számára egyértelmű lehetett, hogy Medgyesi a szöveg szerzője, talán azért jelent meg névtelenül a mű, mert a széles körben olvasott *Dialogvs*-t korábban erősen támadták, mint például II. Rákóczi György. L. ZOVÁNYI Jenő: *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*, Bp. 1911. 257.)

⁵ RMNy 2487

⁶ CSÁSZÁR Károly: *Medgyesi Pál élete és működése*, Bp. 1911. 79: „Nevét nem tétette ki a könyvre, mégis mindenki tudta, hogy ő a szerzője; különben is több helyen (14., 15., 35. l.) hivatkozik a *Dialogusra*; tárgya ezzel azonos.”; ZOVÁNYI: *i. m.* 1911. 281: „kivonata volna előbbi terjedelmes könyvének, de van néhány részlete, mely pótlás az újabb fejleményekre való tekintettel”. A szöveget kiadó Incze Gábor nagyon rövid előszavában nem foglalkozik a kérdéssel, hiszen a Magyar Református Külmisziói Szövetség gondozásában megjelent köteteknek nem célja a filológiai problémák tisztázása. MEDGYESI PÁL: *Rövid Tanítás a Presbyteriumról avagy Egyházi Tanácsról*. S.a.r. INCZE Gábor. Bp. 1934. /Missziói füzetek 32–33./

⁷ Történeti Lapok, III, 1876, 528, idézi: RMNy 2487; hivatkozza szintén: CSÁSZÁR: *i. m.* 1911, 79.

Míg az RMNy a *Dialogvs*ből 32 példányt tart számon 26 könyvtárban⁸, addig a *Rövid tanítás*ből igen kevés maradt fenn. Az RMNy szerint három darab létezik a műből⁹, ám ezek közül is az egyik, a Szabó Károly által¹⁰ még a Sárospataki Református Kollégium gyűjteményében jelzett kötet ma Nižnij Novgorodban van. Eredeti példány nem is létezik belőle a mai Magyarországon, ugyanis a másik kötet a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban¹¹, a harmadik pedig az oxfordi Bodleian Libraryben található.¹² (Az OSzK-nak is csak a kolozsvári, a pecsét szerint eredetileg az Erdélyi Múzeum Könyvtárának állományába tartozó példányról készült másolat van a birtokában.¹³)

A Bodleian Libraryben folytatott egyéb kutatásaim során¹⁴ egy igen meglepő filológiai tévedésre bukkantam a *Rövid tanítással* kapcsolatban.

A Bodleian Library katalógusainak története. Az oxfordi Bodleiana könyvtári állománya jelenleg több mint 7 millió kötetes. A lenyűgöző mennyiség mellett fontos, hogy az 1610 óta az angol nyelvű könyvekre vonatkozóan – legalább is elvileg – köteles könyvtárként működő Bodleian Librarynek híresen precíz rendszere és akkurátus katalógizálási hagyománya van. A pontos lajstromozást a Thomas Bodley által 1602-ben újjáalapított¹⁵ gyűjtemény első könyvtárosa, a tudós filológus Thomas James (1573–1629), a New College Fellow-ja kezdte el.¹⁶ Ő állította össze és jelentette meg a könyvtár első nyomtatott katalógusát 1605-ben, mely az európai közkönyvtárak viszonylatában is jelentős munka, mert ez volt az első generális katalógus.¹⁷ A kötet 655 lapon kb. 8700 tételt tartalmaz (ez több mint 6000 kötetet jelent), és a fakultásoknak, illetve a négy könyvtári egységnek megfelelően négy fő fejezetben: teológia, jog, orvostudomány és művészetek tárgyalta a könyveket, igen pontos bibliográfiai leírást alkalmazva. A négy címszón belül viszont már alfabetikus szerzői sorrendet

⁸ RMNy 2309

⁹ RMNy 2487

¹⁰ RMK I 874

¹¹ Különös, hogy Incze kiadása mind az előszó 4. lapján, mind a könyv hátsó borítójának belső oldalán olvasható füljegyzetben azt jelzi, hogy az 1653-as kötetből „reánk egyetlen példány maradt csupán a sárospataki kollégium ritkaságai között”, illetve a „szakemberek [...] számára ebből az érdekes és értékes műből eddig csak egyetlen egy példány állott rendelkezésre”. Incze ugyan 1934-ben esetleg szándékosan kizárhatta érdeklődéséből a trianoni Magyarország határain túli könyvtári állományokat, a fentebb idézett megállapítások mégis, különös módon úgy vannak megfogalmazva, mintha Inczének nem is lenne tudomása arról, hogy Szabó Károly egyértelműen két példányt sorol fel 1879-es bibliográfiájában. (RMK I 874)

¹² A Bodleian Library példányáról Szabó Károlynak nincs tudomása, de – nyilván informátor hiányában – egyetlen magyar nyelvű vagy Magyarországon kiadott idegen nyelvű könyvet sem jegyez fel az oxfordi könyvtár állományából. (Az RMK III bizonyos tételekből már ír le oxfordi példányokat.)

¹³ RMK FM₂ 0111

¹⁴ 2003-ban és 2004-ben a Magyar Ösztöndíj Bizottság és a British Council által támogatott „Brit-magyar kutatócsere” program keretében tölthettem néhány hónapot Angliában. Így kutathattam – más angol könyvtárak mellett – az oxfordi Bodleian Libraryben.

¹⁵ A jelenlegi állomány előtörténetét a 14. század első feléig vezethetjük vissza, bár az 1489-ben jelenlegi helyére költözött könyvtár anyaga a 16. század közepén szétszóródott.

¹⁶ A könyvtár 17. századi történetét l. pl. PHILIP, Ian: *The Bodleian Library in the seventeenth and eighteenth centuries*. Oxford, 1983. 1–69.; ill. magyarul röviden pl. GÖMÖRI György: *Az oxfordi Bodley-könyvtár és hajdani magyar látogatói*. In: Uő: *A bujdosó Balassitól a meggyászolt Zrínyi Miklósig*. Bp. 1999. 200–201.

¹⁷ GIBSON, Strickland: *Bodleian catalogues of the seventeenth century*. = Bodleian Quarterly Record, vol. I, no. 8 (1916), 231.

használt.¹⁸ A rendszer működését mutatja, hogy az akkori jelzetek nagy része megfelel a ma használtaknak.

Az 1620-ban kiadott második katalógus már tematikus elrendezést sem alkalmaz, úttörő módon kizárólag abc-sorrendbe szedi a szerzőket.¹⁹ A könyvtár ekkorra már nem kevesebb, mint 16 000 kézíratos és nyomtatott kötete jól mutatja, hogy szűk két évtized alatt milyen jelentős munkát végzett Thomas James. Az utóbbi katalógushoz 1635-ben egy Appendixet illesztettek²⁰, amelyet a korábbi fő szempontokat megtartva dolgoztak ki.²¹

„A későbbi nyomtatott katalógusok közül a kortársak különösen nagyra tartották az 1674-ben, Thomas Hyde [a Bodley akkori főkönyvtárosa] által készített *Catalogus impressorum librorum...-ot*.²² E katalógus²³ két igen vastag főlíóban, összesen több mint 750 oldalon keresztül, alfabetikus rendben sorolja fel a Bodley akkora már óriásira duzzadt állományát. A Hyde-féle leírások még a Thomas James katalógusaiban találhatóknál is precízebbek²⁴, és ez öröklődik a későbbiekben is, sőt a 18. és 19. századi nyomtatott katalógusok további pontosságra törekszenek, tökéletesíteni próbálják a korábbi gyakorlatot.²⁵

Ezt a hagyományt folytatja az 1988-tól életbe lépett, és azóta folyamatosan fejlesztett számítógépes katalógusrendszer is. Az OLIS (Oxford Libraries Information System) 8 millió tétele nagyrészt könyvekből és periodikából áll. Ebből 5 milliót is meghaladja azoknak a címeknek a száma, amelyek a Bodleian Library állományába tartoznak. (Vagyis a Bodleiana 7 milliós állományának, főleg a régi anyagnak egy része még nem található meg az OLIS-ban.) Az OLIS közel 3 millió tétele azoknak a könyvtáraknak (College-ok, Faculty-k, különböző intézetek stb.) az anyaga, amelyek vagy a University of Oxfordon belül vagy ahhoz társulva működnek. Az OLIS 2004 elején 103 könyvtár katalógusát tartalmazza. A cél tehát, hogy a különböző könyvtárak eltérő katalógusait egyetlen egységes rendszerbe foglalják.

A Bodleian Libraryben – egészen a számítógépes katalógus bevezetéséig – a régi anyagban való tájékozódáshoz a már említett 1843/1851-es nyomtatott katalógust használták, illetve erre építve állították össze a kiegészített Pre-1920 Catalogue-ot. A könyvtári katalógusok automatizálása is ez utóbbi feldolgozásával kezdődött az 1960-as években. E munka eredménye az Oxford Uni-

¹⁸ JAMES, Thomas: *Catalogus Librorum Bibliothecae Pvblicae Qvam Vir Ornatissimus Thomas Bodleivs Eques Auratus in Academia Oxoniensi nuper instituit; continet autem Libros Alphabeticé dispositos secundum quatuor Facultates (...)*. Oxford, 1605. (Reprint kiad. *The first printed Catalogue of the Bodleian Library, 1605*. Oxford, 1986. A könyvtár és a katalógusok bemutatáshoz fölhasználtam az *Introduction*-t: vii–xvi.) L. még WHEELER, George William: *The earliest catalogues of the Bodleian Library*. Oxford, 1928. 34–52.

¹⁹ JAMES, Thomas: *Catalogvs Vniversalis Librorum in Bibliotheca Bodleiana omnium Librorum, Linguarum, & Scientiarum genere resertissima, sic compositus (...)*. Oxford, 1620.

²⁰ *Appendix ad Catalogvm Librorum in Bibliotheca Bodleiana, Qvi Prodiit Anno Domini 1620*. Oxford, 1635. (Ekkoriban – 1620–1652-ig – John Rous volt a könyvtáros, bizonyára ő állította össze az Appendixet.)

²¹ GIBSON: *i. h.* 1916. 230.

²² GÖMÖRI: *i. m.* 1999. 201.

²³ HYDE, Thomas: *Catalogus Impressorum Librorum Bibliothecae Bodleianae*. Oxford, 1674.

²⁴ GIBSON: *i. h.* 1916. 231.

²⁵ *Catalogus Impressorum Librorum in Bibliotheca Bodleiana*. [Ed. Robert FYSHER], Oxford, 1738. (2 v. in 4 parts); *Catalogus Librorum Impressorum Bibliothecae Bodleianae in Academia Oxoniensi*. Oxford, 1843; az Appendixet l. *Catalogus Impressorum Librorum Quibus Aucta Est Bibliotheca Bodleiana, Annis MDCCCXXXV–MDCCCXLVII*. Oxford, 1851. (4 v. fol.) (Introduction: B. BANDINEL.)

versity Press által 1993-ban publikált CD-ROM: The Bodleian Library Pre-1920 Catalogue of Printed Books.

Az OLIS 1988-as bevezetésével elsősorban a modern anyaghoz lehetőleg digitális formában hozzáférni, de különböző projekteknek köszönhetően folyamatosan fejlesztik a régi állományt leíró tételekkel is. Mivel azonban a Pre-1920 Catalogue nem ellenőrzött tételeit is rátöltötték 2000-ben az OLIS-ra, illetve, ahogy említettük, többféle könyvtár katalógusából származnak a tételei, időnként inkonzisztenciát és kérdéses elemeket találhatunk a rendszerben, bár a könyvtár tudatában van ennek, és célul tűzték ki a folyamatos fejlesztést és javítást.²⁶

Ilyen hiba például, tapasztalatom szerint, hogy a számítógépes katalógus nem ismeri fel pontosan a kolligátumokat. Vagyis ha az olvasó – természetesen a számítógépes hálózaton keresztül, a kérlapok csaknem teljes kizárásával – kikéri az olvasni kívánt kolligátumot az egyik darabjának adataira kattintva, akkor a rendszer a kolligátum többi darabját még raktáron lévőként tartja számon. Az OLIS-nak a nyomtatott katalógusok óta öröklődő (bár folyamatosan javított) másik hibája, hogy időnként – persze csak a kisebb nyelvek esetében – túl mechanikusak a régi könyvek címlapleírásai, így néha nem a tényleges szerző neve alatt szerepelnek bizonyos művek, máskor pedig az egy szerző által írt különböző műveket nem azonos név alatt találjuk meg. Például Szenci Molnár Albert név alatt tüntetik fel a modern kiadásokat, míg a régi edíciók példányait a Molnár-nál kell keresnünk. Ugyanez a helyzet Apácai Csere János esetében is.

Azért e téren is tapasztalható időnként némi pontosítás. Az 1843-as katalógusban ugyanis Joannes Wollebius *Christianae theologiae compendium...*²⁷ című művének magyar nyelvű kiadását még a GY betűnél találhatjuk meg²⁸, mert a fordító nem más, mint Komáromi Csipkés György²⁹. Ezek szerint a több nyelvre lefordított, s különösen Angliában népszerűvé vált mű³⁰ magyarítójának a keresztnevét vélték vezetéknevének a Bodleian Library könyvtárosai, pedig a 19. század közepére azért már több „fordított nevű” magyar szerző volt helyesen regisztrálva a katalógusokban. (A Pre-1920 Catalogue-ban és az OLIS-ban ma már helyesen szerepel a szerző neve.)

Egy rejtélyes Medgyesi-mű Oxfordban. A Bodleiana hungarica-állományát³¹ vizsgálva a fentiek-nél sokkal különösebb hibára bukkantam Medgyesi Pál egyik műve kapcsán. Ha az OLIS-ban a szerzők között keresve beírjuk a „Medgyesi” nevet, három eredményt kapunk. Egyrészt Medgyesi Pál neve alatt a *Dialogus Politico-Ecclesiasticus...*, *Bartfan*³² 1650 adatot.³³ A címléírást, mivel

²⁶ Az OLIS-ra vonatkozó adatokhoz és a rendszer történetéhez l. pl. a könyvtár tájékoztatóját: *OLIS – Searching for Older Printed Material (Pre-1850)*, Oxford University Systems and Electronic Resources Service, 2002 és www.lib.ox.ac.uk

²⁷ Első kiadása: Basel, 1626.

²⁸ Jelzete: BOD 8° Z 218 Th.

²⁹ KOMÁROMI CSIPKÉS György [transl.]: *Az keresztény isteni-tudománynak jeles moddal úgy el készítetett rövid summaia, hogy légyen az Sz(ent) írásoknak olvasására, az isteni-tudomány közönséges ágazatának el rendelésére, az vallásbéli villongásoknak meg értésére kezen fogva valo vitel, mílyet irt volt Wollebivus Janos (...)*. Utrecht, 1653. (RMK I 877 = RMNy 2498)

³⁰ RMNy 2498

³¹ A témához l. elsősorban EVANS, Robert J. W.: *Hungarica in the Bodleian: A Historical Sketch*. = The Bodleian Library Record, 1978. január (vol. IX. nr. 6.), 338. Gömöri György angol–magyar kapcsolattörténeti tanulmányai is foglalkoznak időnként a Bodleyhoz kötődő hungarica-állománnyal. Pl. GÖMÖRI: *i. m.* 1999. 200–204; Uő: *Bánfihunyadi János – alkimista és vegyész*. In: Uő: *Angol–magyar kapcsolatok a XVI–XVII. században*, Bp. 1989. 66–73.

³² A címlapon így szerepel: „Bartfan, Nyomtatattott 1650 Esztend.”. Vagyis a katalógus készítői nem rekonstruálták a kiadási hely nominatívusi alakját, ráadásul a kiadási helyet („Uniform place” rubrika) sem pontosan azonosították: *Czechh [!] Republic Bardejov*. (Ugyanezt írja a *Pre-1920 Catalogue* CD-ROM is.)

a szerző neve nem szerepel a címlapon, csak a Rákóczi Zsigmondhoz szóló Praefatio végén³⁴, a számitógépes katalógusban szögletes zárójelben követi az alábbi magyarázat: [by P. Medgyesi. In Hung.].

Másrészt Medgyesi, Pál neve alatt található a *Rövid tanitas az presbyteriumrol* cím is. A szerző nélküli címlapot hasonlóan egészítik ki, mint a másik múnél [by P. Medgyesi], csak itt nem kell jelezniük: „In Hung”, hogy nem latin müröl van szó, mert itt a cím is magyar nyelvü.³⁵ Kiadási helyként [Sárospatak]-ot jelölik meg, ugyancsak zárójelben, pedig a város neve ez esetben szerepel a címlapon az impresszumban: „Patakon az ö Nag’sagok Kön’v-n’omtató Bötüjökkel, es Költsegekkel.” Mivel azonban a kiadási hely nincsen eltérő betütípussal kiemelve, minden bizonnyal a magyarul nem tudó könyvtárosok nem vették észre, és valószínűleg újabban, valamilyen bibliográfiai leírás alapján rekonstruálták. Az „Uniform place” rubrikában „Hungary Sárospatak” szerepel. A kiadási dátum 1653.

A *Medgyesi* keresőkérdés alapján egy harmadik eredményt is kapunk. Ez esetben a *Rövid tanitas az presbyteriumrol avag’ eg’hazi tanatsrol, mel’ az presbyterialis dialogusnak summaja* címet írja ki a gép, mint látható, az előző eredménynél részletesebben. Itt a kiadási hely n. pl.-ként van feltüntetve, a dátum ugyancsak 1653. Ezen adatok alapján azt lehetne gondolni, hogy azonos kiadás két különböző példányról van szó, amelyek közül az elsőnél sikerült a könyvtárosoknak azonosítani a kiadási helyet, míg a másodiknál nem. Ám amikor azt látjuk, hogy a két mű jelzetére ugyanazt írja ki a gép,³⁶ akkor elbizonytalanodunk. A legfurcsább viszont az, hogy ez utóbbi *Rövid tanitas* szerzője az OLIS szerint nem Medgyesi Pál, hanem Medgyesi László Jere’s.

Hány *Rövid tanitas* található hát a Bodleyban, és ki ez a rejtélyes névrokon? Ha pedig valami félreértésről van szó, akkor mikor és hogyan keltekezett? A következőkben ezekre a kérdésekre keressük a választ.

A „két” *Rövid tanitast* kikérve azt tapasztalhatjuk, amit a két megegyező jelzet alapján is sejtettünk: valójában egyetlen példányról van szó, csupán egy *Rövid tanitas* található a Bodleyban. E mű egy két részből álló kolligátum első darabja. A második rész nem más, mint Tolnai Dáli János *Dáneus Ráca-I*³⁷ címü vitairata.

A kolligátum első előzéklevelének rectoján az alábbi bejegyzés szerepel: „Illustrissimae Oxoniensis Bibliothecae mittit Ladislaus Gyöngyösi De Ung. Nob Ungar”.³⁸ A bejegyzésben szereplő Gyöngyösi László további két kötetet ajándékozott az oxfordi könyvtárnak. Az előbbin kívül a már tárgyalt Medgyesi-féle *Dialogvsban*, illetve Mattheus Virel *A’ Keresztyeni Vallasnak Fundamen-*

³³ Jelzete: 4° I 4 Th. BS.

³⁴ „Nagsagodnak alázatos hü szölgája élete fogytaig, *Medgyesi Pál.*” [§§§2r]

³⁵ Jelzete: 8° T 4 (1) Th. BS.

³⁶ Ennek a jelzete is: 8° T 4 (1) Th. BS.

³⁷ TOLNAI DÁLI János: *Dáneus Ráca-I, az az a Mi-atyánk felöl igaz értelmü tanitóknak magok mentsége Vaci-Andrásnak usorás vádjá és szidalma ellen (...)*. Sárospatak, 1654. (RMNy 2550 = RMK I 892).

³⁸ A két mű minden bizonnyal kolligátumként érkezett Oxfordba, vagyis valószínűleg a Tolnai-mű is Gyöngyösi ajándékaként került a Bodleian Librarybe. Mint a többi kolligátum esetében, a Tolnai-mű címlapján nincsen önálló jelzet feltüntetve. Azonban a közös jelzet ellenére is nehezen érthető, hogy miért nem található sem a 17., sem a 18., sem a 19. századi katalógusokban a Tolnai-mű címleírása. Csak a *Pre-1920 Catalogue* CD-ROM és az OLIS jelzi a Tolnai-mű meglétét. (Az említett könyvek provenienciájának részletesebb tárgyalását és a possessori bejegyzéseket a Bodley hungarica-gyűjteményével kapcsolatos tanulmányomban közlöm.)

tumi éppen Gyöngyösi által készített fordításában³⁹ szerepel az, hogy ő „mittit/misit” az említett köteteket, a *Dialogus*-ban olvasható bejegyzés szerint: „ex Hollandia”.

Pontosan nem lehet tudni, hogy ki hozta a könyveket és mikor érkeztek meg a Bodley-ba, de az utóbbi bejegyzésből úgy tűnik, hogy az ajándékozás idején Gyöngyösi Hollandiában tartózkodott. Vagyis mivel könyve 1657-ben jelent meg, és 1654 augusztusi utrechti beiratkozását követően négy évig volt a holland egyetemen, majd hazatért,⁴⁰ valószínűleg 1657–58 körül kerültek Angliába ezek a kötetek.⁴¹ Az első oxfordi katalógus, amelyben megtalálható mindhárom Gyöngyösi-féle kötet címleírása – a máig használt jelzeteikkel – a már említett, Thomas Hyde-féle 1674-es kiadvány.

A 17. századi prédikátor műveit keresve e katalógusban a Medgyesi címszónál a Megyesi változathoz való utalást találunk, ahol ezt a két (vagyis nem három, mint az OLIS-ban!) tételt találjuk: „Paulus MEGYESI, Hungarus. Dialogus Politico-Ecclesiasticus, Hungaricé. *Bartfan* 1650. 4° I. 4. Th. BS.” A *Rövid tanítás* itt is hasonlóan szerepel, ahogy a mai, számítógépes katalógus hibás változatában, vagyis ugyan a fentivel megegyező vezetéknevvel, de attól eltérő „keresztnevekkel”: „Ladislaus Jeres MEGYESI, Hungarus. De Presbyterio, per modum Dialogi Hungaricé. – 1653. 8° T.4. Th. BS.” (Az OLIS-ban, mint láttuk, „Medgyesi László Jere’s” olvasható, vagyis az egyik „keresztnevet” ma már magyaros formában szerepeltetik, a másik „keresztnevet” aposztrofával írják, a „vezetéknevet” pedig -dgy- formában használják, éppen úgy, mint ahogy *Medgyesi Pálét*.)

Fontos tehát kiemelni, hogy 1674-ben csupán egyetlen *Rövid tanítást* írnak le, persze helytelenül, vagyis az OLIS-ban szintén szereplő helyes leírás ekkor még nem szerepel.

Az 1738-as katalógus címleírásai szinte teljesen megegyeznek az előzőével.⁴² Az 1843-as nyomtatott katalógusban is az eddigiekhez hasonlóan szerepelnek a szerző „keresztnevei”.⁴³ Annyi – pozitív irányú – változás viszont történt, hogy itt már a Megyesi változat irányít az autentikusabb -dgy-s írásmódhoz, illetve részletesebben szerepelnek a címleírások, mint a korábbi katalógusokban.

„MEDGYESI, (Ladislaus Jeres) Hungarus. Rövid tanítás az presbyteriumról avag’ eg’hazi tanatsról; mel’ az presbyterialis dialogusnak summaja. 8°. s.l. 1653.”

„MEDGYESI, (Pal) Hungarus. Dialogus politico-ecclesiasticus; az az, két keretztyén [sic!] embereknek egy-mással-való beszélgetések; &c. 4°. *Bartfan*, 1650.”

A katalógusokat követően, amelyekben ez a különös elírás olvasható, lássuk magát a Bodleian Library – egyetlen! – *Rövid tanítás* példányát. A címlapot megelőzően három előzőklévél található. Az 1. levél rectóján szerepel a már idézett, Gyöngyösi-féle beírás, a 2. levél üres. A 3. levél versóján, szemben a következő levélén kezdődő címlappal [A1r] szerepel az ugyanitt található – minden bizonnyal a beérkezés után beírt – jelzet alatt az alábbi szöveg: „Author hujus libri est Ladislaus Jeres Megyesi Hungarus. agit de Presbyteris.” (Az idézett mondatot valószínűleg egy könyvtáros írta, de talán nem az a kéz, amelyik a jelzetet.)⁴⁴

³⁹ *A’ Keresztyeni Vallasnak Fundamentumi. az az, Az Igaz hitnek Kiválképpen való Agázatinak, egymásközzt való beszélgetésnek formájában, rövid, de igen világos megmagyarázása. Mellyet először Francziai nyelven irt Virel Mathe; az után mások, Deák, Angiai és Belgiumi nyelvekre fordítottak. Mostan pedig Angliai nyelvhoel Magyar nyelvre. Nemzete hasnáért fordított, GYÖNGYÖSI László. Utrecht, 1657. (RMK I 925)*

⁴⁰ GULYÁS Pál–VICZIÁN János: *Magyar írók élete és munkái. XI.* 1992. 794.

⁴¹ A Gyöngyösi-vel kapcsolatos további kérdéseket is a hungarica-gyűjteménnyel kapcsolatos tanulmányomban fogom tárgyalni.

⁴² *Catalogus 1738.*

⁴³ *Catalogus 1843.*

⁴⁴ Jellemző, hogy a kolozsvári példány címlapjának aljára ugyancsak bejegyezte valaki – talán még az Erdélyi Múzeum Könyvtárának könyvtárosa –, hogy „szerzője (Medgyesi Pál).”

Honnan ered hát ez az elírás, amely megjelenik magában a kötetben, majd katalógusról-katalógusra, egészen mostanáig öröklődik? Hiszen a címlapon nem szerepel a szerző neve, így azt nem írhatták el. Viszont „a címlap hátán [A1v] bibliai idézet olvasható” – jegyzi meg az RMNy vonatkozó cikke is.⁴⁵ Az viszont már természetesen indifferens volt az RMNy szerkesztősége számára, hogy mit is tartalmaz ez az idézet. Számunkra viszont ebben a citátumban rejlik a Bodley névelírásának megoldása. A címlap hátára tehát – Fülöp Nátánáelhez szóló szavait idézve – az alábbi nyomtatták:

„Janos Evang. I. Resz. az 47. versben.

JERE S-LASD MEG.”

A valóban – több korabeli könyv gyakorlatától eltérően, de azért nem szokatlanul – végig nagy betűkkel közölt, ráadásul feltűnően az oldal közepére nyomtatott idézet okozta a Bodley könyvtárosának fatális félreértését. Úgy gondolta, hogy igenis föl van tüntetve a szerző neve – ha nem a címlapon, akkor legalább is annak hátulján. Így vélte a MEG. szót a „Megyesi” rövidítésének. Talán éppen az e kötettel együtt Oxfordba hozott Medgyesi Pál-féle *Dialogvs* hatott rá.⁴⁶ Vagy rémlett neki, például a könyvetek szállító magyar peregrinus (?) elbeszéléséből, hogy ezt a művet is Medgyesi írta. Csak mire a címleírásra került a sor, e mű szerzője a 17. századi könyvtáros számára már egy „másik Megyesivé” vált. Hiszen a LASD szót a Ladislaus rövidítésének gondolta, míg a JERE S- szavakról úgy vélhette, hogy valami általa ismeretlen magyar nevet rejtnek.

Annyi viszont mind a Pre-1920 Catalogue, mind az OLIS becsületére legyen mondva, hogy amikor Medgyesi László Jere's-ként közlik a mű szerzőjét, a cím leírása után odateszik szögletes zárójelben a könyvben „eredetileg” szereplő „névrövidítést”: [signed. Jeres-Lasd. Meg.].⁴⁷ Ennek szerepeltetésével tulajdonképpen azt jelzi a katalógus, hogy mit „oldott fel” a 17. század végi könyvtáros, és mit „fordított magyarra” a 20. századi, aki ezek szerint nemcsak ismerte a magyar neveket, hanem a „latinósított” névalakot – Ladislaus – láthatóan kerülni igyekezett.

Ráadásul szemben a korábbi katalógusokkal, mind a Pre-1920 Catalogue CD-ROM-ján, mind az OLIS-ban önálló tételként helyesen szintén szerepel a címleírás. Vagyis minden bizonnyal e tétel esetében már megtörtént a revízió, melynek során nemcsak a kiadási helyet azonosították, hanem pontosan leírták a szerző nevét is. Ám véletlenül benne felejtették a katalógusban a kötetbe bejegyző könyvtárostól származó és az 1674-es katalógus óta öröklődő hibás leírást is. A Bodleian Library menségére szól, hogy fölhívja a figyelmet az ilyen típusú hibák előfordulására.⁴⁸

Az egyes tételek revízióját követő OLIS-bővítés, és ezzel párhuzamosan a még revidéátlan címleírások ideiglenes használata digitális formátumban tehát azt eredményezte, hogy jelenleg két, egy helyes és egy helytelen adat referál ugyanarra a Medgyesi-műre. Ráadásul – minden javítási és tökéletesítési kísérlet ellenére – abban is hűek maradtak a hagyományhoz, hogy az OLIS-ban és a CD-ROM-on megmaradt a Megyesi (Jere's László) névalak is. Igaz, ennél csak egy megjegyzés szerepel, mely Medgyeséhez – kizárólag a *Rövid tanítás...-hoz!* – utalja a böngészőt. (Vagyis e tekintetben az 1843-as katalógus gyakorlatát örökítették tovább.)

⁴⁵ RMNy 2487

⁴⁶ De – mint láttuk – a *Dialogvs* címlapján sem szerepel a szerző neve. Ennek címe alá azt írták, hogy „per Paulum Medgyesi, Hungarum”. Ám megjegyzendő, hogy míg a *Dialogvs*-ban -dgy-vel szerepel a könyvtárosi bejegyzés (hiszen a praefatio végén így található meg), addig a *Rövid tanítás*-ban -gy-vel. Viszont az 1674-es, majd 1738-as katalógusokban már „mindkét” vezetőknév azonos lesz: Megyesi (a Medgyesi-nél csak az utalás jele: „v” található.) Vagyis – 1843-ig – azt a névelírási variációt fogadták el, amelyre a „rövidített” MEG. utalt, nem a *Dialogvs* praefatioja végén olvasható, teljesen kiírt másik változatot.

⁴⁷ Ugyanezen rövidített „név” is megtalálható a katalógusban, mely a „Medgyesi László Jere's” címleírásához utal.

⁴⁸ L. OLIS – *Searching for Older Printed Material (Pre-1850)*. 2002.

Olyan jellegzetes példája ez a bár lassan újító, de azért elsősorban hagyományörző oxfordi mentalitásnak, illetve mindenek felett olyan csemegéje ez a magyar filológiának, hogy nem volt szíves jelezni a hibát a Bodleian Library könyvtárosainak. Így, legfeljebb, eggyel több 17. századi „szerzővel” reprezentálhatjuk magunkat Angliában.

Mindezek után már csak azt sajnálhatjuk, hogy az elmúlt három és fél évszázad oxfordi bibliotékáriusai nem ismerték jobban a „másik” Medgyesi, vagyis Pál – Oxfordban egyébként nem is létező – prédikációit. Mert akkor talán úgy vélekedhettek volna a JERE S- „rövidítésről”, hogy – a prédikátort parafrázálva – annak bizonyára „Jeremiásnak kell lennie”.

FAZAKAS GERGELY TAMÁS

Egy 18. századi magyar Londonban. Mező János neve akkor bukkan fel először, amikor Teleki Sándor grófnak ír 1750-ben és levelét úgy írja alá, mint a „Felsiges Angliai király fi Cumberlandiai Hertseg közleb udvarlo szolgaja”¹. Ez a levél beszámol a londoni földrengésről és egy másik, Angliában élő magyar sorsáról, de nem derül ki belőle, Mező hogyan került Londonba az angol királyfi szolgálatába; egy másik levél, amit Teleki Sándorhoz küld azzal, hogy azt továbbítsa báró Kemény Jánosné Teleki Annának, Mező egyik hazai patrónusának, valamilyen Debrecen-béli „szereintsét” emleget, vagyis házasság-lehetőséget, amit korábban elszalasztott.² Szó van ebben a levélben arról is, hogy Mezőre volt bízva az „Urff” tanulása, akit „Sándor Obester Uramnál” hagyott – Bécsben, vagy Hollandiában. Ez talán Teleki Anna fiára, de az is lehet, hogy az unokaöccsére vonatkozik, az utalás tárgya nem világos a szövegből. Mindenesetre Mező János tudatja, hogy szerencsésen megérkezett Londonba, ahol „tisztességes szolgálatja” van, de nem akar sokáig maradni, mivel erre „sem kedve, sem szándéka” sincs.³ Ugyanezt megírta, mint ez egy másik levélből kitűnik, Teleki Sámuel grófnak, aki alighanem fő pártfogója, hiszen a Teleki Sándornak írt levélben is az ő nevét említi, mint olyan valakiét, aki jó ismerőse, s aki róla referenciát tud adni.⁴

Mindebből még nem világos, hogyan is lett Mező a cumberlandi herceg szolgája. Ha értett a lovakhoz, akkor alighanem azért: William August nagy gondot fordított istállójára és mint egyik életrajzírójától tudjuk, 1749-ben „három híres lovat vásárolt a magyar Battyhányi marsalltól”⁵; s valószínű, hogy Mező ezzel a lóvásárlással kapcsolatban került Angliába, annál is inkább, mert már fentebb idézett levelében azt írja Teleki Annának: „elkelletet az Lovakat adnom mind”⁶. A Lambeth Palace Libraryban fennmaradt Mezőtől egy 1750-es fordítás, illetve hivatkozás arra, hogy egy beadványt, amelyben a magyar protestánsok kérik Thomas Herring canterburyi érsek segítségét, ő fordított magyarra. Ebben magát „Nobilis Hungarus Natus Debreczini”-nek nevezi, aki a cumberlandi herceg szolgája.⁷ Az viszont, hogy milyen minőségben szolgált William Augustot, csak egy későbbi levélhez biggyesztett megjegyzésből derül ki teljes bizonyossággal: ennek az 1763-ban már angol nyelven, Thomas Secker canterburyi érsekhez írott Mező-levélnek az aláírása után ugyanis, egy másik kéz írásával ez áll: „Late Hussar to HMH Duke C.” vagyis a cumberlandi herceg „egykori huszára”⁸.

¹ *Peregrinuslevelek 1711–1750.* Szerk. HOFFMAN Gizella. Szeged, 1980. 327. /Adattár...6/

² *i. m.* 329.

³ Uo.

⁴ A másik levél címzettje Teleki Sámuelné Ötvös Mária. Az utalást illetően Teleki Sámuel „öbesterre”, lásd *i. m.* 328.

⁵ CHARTERIS, Evan: *William Augustus Duke of Cumberland and The Seven Years War.* London, é. n. 23. Itt alighanem gróf Battyhány Lajos, későbbi nádorról van szó.

⁶ *Peregrinuslevelek...* 329.

⁷ Lambeth Palace Library, MS 1122/1, fol.129

⁸ Lambeth Place Library, MS 1122/3, fol.137

*John Mező Mariet His wife, Diana Mező. 5. N. 1754.
Granville Mass.*

SZENT
BIBLIA.
 AZ-AZ,
 Istennek Oés Uj
 TESTAMENTOMABAN
 foglaltatott egész
 SZENT IRÁS,
 Magyar Nyelvre Fordittatott
 KAROLI. GASPÁR
 által.
 És mostan KILENTZEDSZÉR
 e kis formában kibocsáttatott.

Nyomatattatott
 ULTRAJECTUMBAN
 W. REERS. JÁNOS.
 Által.
 1754. Évesében.

K 20

Korábbi szándéka ellenére, Mező János, aki 1726. december 27-én született, nem egy, vagy két, hanem sokkal több évet töltött Angliában, és mint ez most talált bejegyzéseinek egyikéből kiténik, még 1754-ben is Londonban van, sőt: éppen nőül, feleségül vesz egy Diana nevű angol lányt. Ekkor már huszonnyolc éves, vagyis meglehetősen férfi, s úgy tetszik, jól érzi magát a Cumberland herceg, illetve talán a királyi istálló szolgálatában. (William August, II. György fia és Cumberland hercege, 1765-ben bekövetkezett haláláig vagy a St James Palace-ban, vagy a windsori Great Lodge-ban lakott, Mező viszont Kensingtonban telepedett le – a királyi pár lakott gyakran a kensingtoni palotában). Mező János esküvője 1754. november 5/15-én kötött a westminsteri St Margaret templomban. Mindezt abból a magyar bibliából tudjuk, amelybe Mező János beírta élete fontosabb eseményeit. A biblia eredetileg a Foreign and British Bible Society tulajdonában volt, onnan került a cambridgei egyetemi könyvtárba, jelzete 237.D.47.RR4. Ez a Károli-biblia már Tótfalusi Kis Miklós által javított kiadásának újabb, 1747-es kiadása, „nyomattatott Ultrajectumban W. Reers Ianos által”, a címlap szerint összesen a kilencedik és 1730-at követően a második utrechti kiadás. Mező alighanem még Hollandiában szerezhette be ezt a Szentírást, de csak később kezdte ellátni kézírásos bejegyzésekkel.

Ezek nemcsak magának az Angliában letelepedett Mező Jánosnak a születési, illetve házassági adatait adják meg, hanem a Mező, alias Field-család további sorsáról is tudósítanak. Mezőék Kensingtonban laktak és terveztek családot, de a magyar biblia legutolsó üres lapján található bejegyzésekből úgy tűnik, nem volt szerencsésük. A házassági bejegyzés alatt ugyanis ezt olvashatjuk: „Eli-sabeth Francis Mező – alias Field, was born 25th of August 1755 and died one Saturday – the 15th of May. Buried the 18th of May 1756: in Kensington Churchyard, to South part of the Church: 14 foot and have [half?] to the wall: which Joy(n)ings with the Goadde of Appotecarry’s House”. Miután még csecsemő korában elvesztették kislányukat, Mezőéket két újabb csapás érte: két év leforgása alatt két újszülött kisfiút vesztek el egymás után. A következő, ugyancsak angol nyelvű bejegyzés arról értesít, hogy „Peter John Mező or Field” 1756. augusztus 12-én született és (feltehetőleg ugyanaz év) szeptember 18-án elhunyt – őt is a patikus háza melletti falhoz, nővérének sírjába temették. Végül, újabb vonal alatt olvashatunk még egy lakonikus szöveget arról, hogy „Franciscus Mező or Field” 1757. október 18-án született és tíz napra rá, 28-án meg is halt. Lehetséges, hogy a „Field” szó után látható nagy tintafolt egy elmorzsolts könnyecseppet jelez.

A Mezőből lett Fieldnek tehát, ami a családalapítást illeti, nem volt sikere Londonban. A cumberlandi herceg angol serege egyébként éppen 1757-ben szenvedett vereséget a hétéves háborúban és kötött William August az év szeptemberében fegyverszünetet Kloster-Zevennél,⁹ ami után végleg visszavonult a hadviseléstől. Meddig állt szolgálatában a messziről jött magyar, nem tudjuk biztosan, mint ahogy azt sem tudjuk, miként alakult Mező János további sorsa. Biztosan kapcsolatban állt más Angliában tanuló debreceni magyarokkal, például Sinai Miklóssal. 1763 áprilisából még van Mezőről adat, mint már említettük, ekkor Secker érseknek írt jó angolsággal Kensingtonból keltezett levelet a debreceni egyetem, illetve református eklézsia korábbi gyűjtése ügyében.¹⁰ Mivel magyar bibliája Angliában maradt, az látszik valószínűnek, hogy valamikor 1763 után angol földön fejezte be életét.

Ebben az utrechti magyar bibliában van még egy bejegyzés, magán a címlapon, közvetlenül az első Mező-féle kézírásos információ alatt. Ez egy angol név: „Granville Sharp”. Az enciklopédiák szerint ez az 1735-ben, Durhamben született, de később Londonba költözött angol hivatalnok és könyvgyűjtő fontos szerepet játszott a 18. század hetvenes éveinek rabszolgaság-ellenes mozgal-mában, számos ilyen tárgyú pamfletet írt, és 1804-ben ő lett a British and Foreign Bible Society,

⁹ CHARTERIS: *i. m.* 300.

¹⁰ Lambeth Palace Library, MS 1122/3, fol.137

vagyis az angliai bibliatársaság első elnöke.¹¹ Sharpról feljegyezték, hogy a többi között idegen nyelvű bibliák gyűjtésével is foglalkozott és számos bibliát ajándékozott a Társaság könyvtárának,¹² ő vette meg tehát korábban (Mező János, vagy leszármazottai hagyatékából) ezt a magyar bibliát. A bibliatársaságnak írt és fennmaradt ajándék-könyvjegyzékében Sharp még azt is megemlíti, (talán hivatalnok-társától, Bogdány Jakab William nevű fiától szerezte értesüléseit) hogy „ezt a 3000 példányban kiadott bibliát a pápisták elégették”.¹³ Az angol gyűjtő érdekes és értékes dokumentumot mentett meg ezzel, amely örvendetes és szomorú, de kivételesen részletes személyes adalékokat szolgáltat egy, a 18. században Angliában letelepedett magyar protestáns nemes életéhez.

GÖMÖRI GYÖRGY

A debreceni rézmetsző diákok nyomdája. A debreceni református kollégiumban a 18. század utolsó éveiben ügyes kezű diákokból kialakult az a kis csoport, akik rézmetszéssel foglalkoztak. Ennek a hazánkban szinte egyedülálló társaságnak létrejöttében döntő szerep tulajdonítható Karacs Ferencnek. Ő azonban 1797-től Pesten tevékenykedett, és főleg térképek metszésével tűnt ki.¹ A diákok csoportja azonban tovább folytatta – alig vitathatóan főleg kedvelésből – a rézmetszést. Ezeket a diákokat a tanárok szóban és jutalmakkal buzdították, hiszen ők munkájukkal a szemléltető taneszközök előállításához igen hasznos segítséget jelentettek.² Munkásságuk középpontjában ugyanis kis méretű, magyar nyelvű atlaszok tábláinak metszése állt. Ennek során 1800-ban az „Oskolai Új Átlás”, a következő esztendőben az „Oskolai Ó Átlás”, majd 1804-ben Budai Ésaías „Oskolai Magyar Új Átlás”-át készítették el.³

A rézmetszés feladatát a diákok egymás között megosztották, és az elkészült lemezeket nevükkel látták el. Így nyomon követhető, hogy hamarosan kialakult az a háromfőnyi csoport, akik – jól érzékelhetően – szinte „beleszerelmesedtek” ebbe a számukra olyan vonzó foglalatosságba. Név szerint Erős Gábor, Pap József és Pethes Dávid,⁴ akik az 1804. évi, immár valamivel nagyobb méretű földrajzi atlaszt metszték. Kiköltözve a kollégiumból Debrecen városába,⁵ a kis csoport érdeklődése immár egyre inkább a nyomdászat felé fordult. Tagjai igyekeztek elsajátítani ezt a nem könnyű mesterséget. Figyelmüket nem kerülte el 1805-ben⁶ Weinmüller, komáromi nyomdász 1801-ben bekövetkezett halála utáni helyzet. Az özvegy maga nagy nehézségek közepette igyekezett vezetni a műhelyt, így a debreceni ifjak arra törekedtek, hogy oda bekerülhessenek. Azonban nem sikerült itt elhelyezkedniük, ill. a nyomdát megszerezniük.

Úgy tűnik, hogy saját erőből és ügyességgel kísérelték meg elkészíteni a nyomdai felszerelést, amellyel azután önálló munkát kívántak végezni. A nyomdai betűk előállításának messze legigényesebb része a patricák vésése volt. Ehhez elengedhetetlen volt a rendkívül ügyes kéz, jó ízlés és

¹¹ *Dictionary of National Biography*. XVII. é. n., 1341.

¹² HOARE, Pierce: *Memoirs of Granville Sharp*. Vol. II. 1824. 433.

¹³ Uo.

¹ BENDA Kálmán – IRINYI Károly: *A négyszáz éves debreceni nyomda (1561–1961)*. Bp. 1961. 121–122.

² DÓCZI Imre cikke = A debreceni ev. Ref. Főgymnasium értesítője az 1894–95. iskolai évről. Debreczen, 1895. 164.

³ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. I. Bp. 1891. 1384. has.

⁴ TÓTH Béla: *A debreceni rézmetsző diákok*. Bp. 1976. 18–22.

⁵ TÓTH: *i. m.* (4. jegyzet) 21.

⁶ TÓTH: *i. m.* (4. jegyzet) 40.

A'
KERESZTÉNY VALLÁS'
 IGAZI ÉS BELSŐ
VALÓSÁGA

EGY

BESZÉDBEN FOGLALVA

Mellyet

Felső Parantsolatból irt 's elis mondott az
 Unitáriusoknak Nemes Udvarhely - Szék-
 ben, Vargyason tartatott közönséges 'Si-
 nati Gyűlésében, 1806-bann, a' VI. dik
 Hó' 30 kán, a' Papi Sz. Hivatalra Ma-
 gokat Elszántaknak megvisgála-
 sokra rendeltetett akkori

Elölülő

Homorod Karátsonfalvi

FÜZI JÁNOS

A' Kolo'svári Unitárium Kollégyomhan Fi-
 lo'zófiát tanító Profefsor.

Kolo'sváronn.

Nyomat. Erős és Pap 1807-benn.

A' MAGA NEVÉT BÉ-TÖLTŐ
 KERESZTÉNY NEMES
ASZSZONY

Avagy
 Néhai Mélt. Hidvégi Gróf

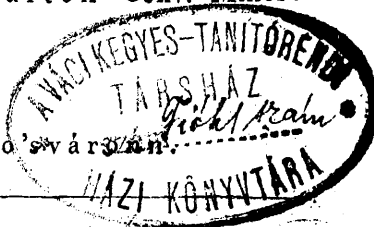
NEMES ANNA ASZSZONY

Ő Nagyságának, A' Keresztes Rendű
 Dámák egygyikének, Mélt. Tzegei Gróf
 VAS MIKLÓS Úr Ő Nagysága Élete
 párjának Emlékezete
 Egygy Halotti Beszédben.

Melyet készített, és Kolo'svárt az Ó-vári
 Templomban Mind-szent Hava. 9-kén
 1806. el mondott

P. Biró Márton Conv. Minor.

Kolo'svártan.

Nyomt. Erős és Pap 1807-benn.

kiváló szem. Az 1804. évi atlaszuk címlapja, amelynek szövegét rézbe vészték, azt igazolja, hogy ezeknek a feltételeknek a három „tógátus deák” minden szempontból megfelelt.⁷

Legkésőbb 1807-re már elkészültek saját nyomdájuk felállításával. Miután Pethes kivált közülük, Erős és Pap kettesben próbált szerencsét Kolozsvárott. Fennmaradt két nyolcadrés alakú nyomtatvány, amelynek címlapján alul a következő két sor olvasható: „Kolo'sváronn. // Nyomt. Erős és Pap 1807-benn.”

Az első kis kiadvány Füzi János, kolozsvári, unitárius professzor *A' keresztény vallás' igazi és belső valósága* című beszéde, amelyet 1806. június 30-án mondott az Udvarhely-megyei Vargyason tartott zsinati ülésen. A három füzetből álló nyomtatvány 47 paginája számozott.⁸ A másik nyomtatvány Bíró Márton minorita *A' maga nevét bé-töltő keresztény nemes asszony* című gyászbeszéde, amelyet 1806. október 8-án mondott Kolozsvárt az óvári templomban gróf Nemes Anna, gróf Vas Miklós elhunyt felesége felett. A két füzetből álló nyomtatvány 32 paginája számozott. A címlap hátán olvasható „Imprimatur” kelte „Claudiopoli. 15. Febr. 1807.”, aláírása „J.Mártonfi”.⁹

A szakirodalom csupán általánosságban tudott eddig az egykori debreceni diákok törekvéséről, hogy saját nyomdát hozzanak létre. Annak működéséről azonban eddig semmi konkrét adat sem került elő. Ahogy arról sem, hogy a debreceni nyomdászpáros egyáltalában Kolozsvárott járt volna. Így ez a két kis kiadvány a hazai nyomdatörténet szempontjából igen jelentős dokumentumnak minősül. Valószínű, hogy Erős és Pap kolozsvári tevékenységük csupán néhány hónapos volt, mert pl. az elsőként említett kiadványuk szerzője, Füzi János munkáit mind 1806-ban, mind 1808-ban a református kollégium műhelyében állították elő.¹⁰

Erős 1808 tájt már Sárospatakon igyekezett Szentés József ottani műhelyében elhelyezkedni. Hírét vette, hogy onnan a bécsi Anton Haykul-féle nyomdából érkezett két nyomdász (a szászorc-szági Johann Liebgott Schubert és Friedrich August Fischer) távozni készül. Erős Kazinczy Ferenc közbejárását is kérte, hogy a sárospataki nyomdába kerülhessen, de ez nem sikerült.¹¹ 1809-ben Erős mint „metsző typográfus” fordult meg a debreceni vásáron, amikor ott tartózkodott. Társát, Pap Józsefet ez év novemberétől Dessewffy József gróf alkalmazta számtartónak szentmihályi birtokán.¹²

Azonban a két ifjú továbbra is próbálkozott, hogy nyomdászok lehessenek. Ebben az időben Pécs városa elégedetlen volt az özvegy Engelné által, nyilván nem elég szakszerűen vezetett nyomda működésével. Így a város a Helytartótanácsához fordult, hogy náluk immár egy másik nyomdát lehessen alapítani. Onnan azonban 1810. március 10-én állásfoglalás helyett az ilyen esetekben teendő feladatokat szabályzó rendeletekre hívták fel a figyelmet. A város – feltehetően már jóval korábban – nyilvánosan meghirdette a nyomdaalapításra vonatkozó pályázatot, amelyre Erős és Pap jelentkezett. Miután sokáig nem kaptak választ, Erős 1810 májusában Bécsbe utazott Márton József ottani magyar nyelvtanárhoz, aki egykor debreceni diák volt,¹³ hogy Görög Demeternek,

⁷ Reprodukciója: TÓTH: *i. m.* (4. jegyzet) 36.

⁸ Bp. Országos Széchényi Könyvtár: 824.557, Debrecen, Református Kollégium Nagykönyvtára: B 1530, Kolozsvár (Cluj) Akadémiai Könyvtár R 121. 803, R 123.344, R 131.714, U 51.905, U 52.168, U 56.235, U 57.928, U 63.957, U 82.168. – PETRIK Géza: *Magyarország bibliographiája 1712–1860. I.* Bp. 1888. 848. (A kolozsvári példányok György Béla szíves közlése.)

⁹ Bp. OSZK 285.413, Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár R 134.402, U 82.370, Kolozsvár (Cluj) Egyetemi Könyvtár 01.076. – Ezt a kiadványt Petrik nem ismerte. (A kolozsvári példányok György Béla szíves közlése.)

¹⁰ PETRIK: *i. m.* (8. jegyzet) I. 780. és I. 848.

¹¹ TAKÁCS Béla: *A sárospataki nyomda története.* Bp. 1978. 66–67.

¹² *Kazinczy Ferenc levelezése. VII.* Bp. 1896. 121–122.

¹³ SZINNYEI: *i. m.* (3. jegyzet) VIII. (1902) 736. has.

aki ugyancsak Debrecenben tanult,¹⁴ atlasza mutatótábláján dolgozzék, és gyakorolja magát a nyomdászatban.¹⁵ A pécsi tanács időközben elfogadta Erős és Pap ajánlatát. Az erről szóló levelet Pap a Szabolcs-megyei Szentmihályon¹⁶ gróf Dessewffy József birtokán kapta kézhez május 24-én. Már 26-án választot is Pécsnek, ahol levelét ma is őrzik.¹⁷ Ez a dokumentum igen részletesen tudósít a volt debreceni diákok nyomdájának sorsáról. Eszerint néhány hónappal azelőtt, hogy értesültek volna a pécsi pályázatról, kettesben elhatározták a maguk által készített nyomdai felszerelés értékesítését. Ajánlatuk, amelyhez betűikről mintalapot mellékeltek, felkeltette „Schindelmeyer nevű Bétsi Typographus”¹⁸ érdeklődését. Ő azonban nem értvén a betűmetszéshez, a matrica készítéséhez és a betűk öntéséhez, társul hívta meg őket. Miután Pap már állásban volt, Erős elutazott május 10-én Bécsbe, hogy féléves szerződötetése során kiismerje a bécsi nyomdászt, aki a társas viszonyt ajánlotta nekik a debreceniek felszerelése fejében. Pap a pécsiek levelének másolatával azonnal írt Erősnek Bécsbe. Ezek után egyikük a legrövidebb időn belül jelentkezni fog Pécs városánál. Eddig Pap levele.

Erős június 15-én írt Bécsből Pécsre.¹⁹ Ebben roppant sajnálkozott, hogy nem előbb kapta meg a város kedvező választát pályázatukra, mert akkor el sem jött volna az osztrák fővárosba. Közölte, hogy féléves szerződötetését bármikor felmondhatja. Így készséggel vállalja a pécsi megbízatást, hogy „a mi tulajdonunk és propriumunk legyen a Typographia privilegiumostul”. Miután őt egyszer már elutasították,²⁰ ezért azt ajánlotta a tanácsnak, hogy a város a privilégiumot saját nevére kérje. A pécsiek június 25-én válaszoltak Erősnek, amelyben arra biztatták őt, hogy járjon utána az ügynek Bécsben személyesen a Kancelláriában. Ez azonban aligha bizonyult eredményesnek, ha ugyan Erős egyáltalában vállalkozott a hivataljárásra, mert onnan az október 5-én kelt döntés e hó 24-én érkezett Pécsre. Ebben a privilégium iránti kérelmet elutasították.²¹

Erős 1811. májusában a dunántúli Lovasberényből kelt rendkívül hosszú és számos ügyre kitérő levelében megírta Kazinczynak, hogy miként lépett vissza a Schindelmayerral tervezett, bécsi társas viszonytól. Lépését azzal indokolta, hogy ő erre még nem elég felkészült, hiszen nincs sem

¹⁴ SZINNYEI: *i. m.* (3. jegyzet) III. (1894) 1391. has.

¹⁵ KAZINCZY: *i. m.* (12. jegyzet) 449.

¹⁶ Büdszentmihály, ma Tiszavasvári.

¹⁷ Teljes szövegét kiadta BORSY Károly: *A pécsi nyomdászat kezdetei*. Pécs, 1973. 135.

¹⁸ Karl Robert Schindelmayer az 1791-ben Bécsben nyomdát alapító író és könyvkereskedő Franz Anton Schrämbel (†1803) özvegyének bátyja volt. (DURSTMÜLLER, Anton: *500 Jahre Druck in Österreich. I.* Wien 1982. 286.) Ő ugyan értett a rézmetszéshez, mert ilyen technikával készített albumokat jelentett meg, de nyilván ugyanolyan nála az öntött betűk előállításához szükséges ismeretek. A műhely különben is gyengén működött. Ezért Schindelmayer Erősék társsá válásával feltehetően azt remélte, hogy szakmailag fellendítik majd a nyomdát.

¹⁹ Erős 1811 májusában kelt levelében azt írta Kazinczynak, hogy Bécsbe indulásakor (vagyis 1810. május 10-én) a már mozgó kocsit után futva hozták neki a pécsiek levelét, így Debrecenből már nem tudott válaszolni. (*Kazinczy Ferencz levelezése. VIII.* Bp. 1898. 515.)

²⁰ Nem tudni, hogy mikor és melyik városra vonatkozó privilégiumkérésük futott zátonyra. Miután nyomdai tevékenységükről egyedül Kolozsvárról van biztos adat, feltételezhető, hogy ottani munkájukat – tapasztalatlanságból – még meg nem ítélt privilégium hiányában kezdték meg. E feltételezés esetén a két másik, ott működő nyomda (Ref. Kollégium és Hochmeister) nyilván azonnal tiltakozott ez ellen. Ez pedig, ha be is adtak erre irányuló kérést, csakis a nyomdai privilégiumra irányuló kérésük elutasításához, és működésük azonnali betiltásához vezethetett. Ez magyarázná is kolozsvári, legfeljebb néhány hónapra terjedő tartózkodásuk rövidségét.

²¹ BORSY: *i. m.* (17. jegyzet) 74–76. – A pécsi próbálkozásáról Erős Kazinczynak is beszámolt 1811 májusában írt levelében. (19. jegyzet 515–516.)

kurzív, sem fraktúr betűje. (Ez utóbbi a német nyelvű szövegekhez Bécsben valóban elengedhetetlen lett volna.)

Ugyanakkor arról számolt be, hogy újságban olvasta a hirdetését a komáromi nyomda és kiadó eladásáról.²² Arra igyekezett rávenni Kazinczyt, hogy a komáromi nyomdászözevgy által kért 33 000 forintért vegye meg a műhelyt a kiadói könyvraktarával együtt. Erős ígérte, hogy három év alatt kifizeti ezt az igen magasnak tűnő árat, amely az infláció miatt azonban mégis csak megéri. Vállalta, hogy ez esetben külön legényt fogadna fel, aki kizárólag Kazinczy munkáival dolgoznék. Az ő teljesítményét önköltségi áron számolná el az íróval.²³

Ugyanebben az igen hosszú levelében Erős még arról is beszámolt Kazinczynak, hogy Pécsi Imre, a Tiszántuli Református Egyházkerület főgondnoka azt kérdezte tőle, hogy vajon tudna-e sztereotípiával dolgozni. A zsolnárokat, amelyek iránt állandó volt a kereslet, ennek az akkor új találmánynak segítségével, bármikor és olcsón lehetne kinyomtatni. 3000 forintot és egy ház használatát ígérte ehhez az egyház részéről. Erős vállalkozott erre, és hat hét után 12 táblányi sztereotípiával, mint mintával elkészült. Pécsi időközben meg is kapta ennek használatára a privilégiumot. Ekkor azonban az az új megoldás merült fel, hogy a kollégium megvásárolná a ráfizetéssel működő debreceni Városi Nyomdát.²⁴ Ezzel az Erős-féle sztereotípia használata a református egyház vállalkozása keretében immár feleslegesnek tűnt. Mindez 1810-ben történt. A város – korábbi álláspontját módosítva – a nyomda eladásába immár bele is egyezett, de a Helytartótanács 1813. szeptember 8-án kelt határozatával a városi nyomda eladását megtiltotta.²⁵ Ezzel Erős számára ez az újabb, ki tudja hányadik terv is dugába dőlt. Pedig ő készségesen dolgozott volna a kollégium műhelyében.

Erős az eddig felsorolt sok csalódás és sikertelenség után Kazinczyt – a fentiekben számos alkalommal idézett és 1811. májusában kelt levelében – meglepő röviden tudósította arról a hatalmas veszteségről, amely őt 1811. április 3-án és néhány nap utáni második nagy debreceni tűzvészben érte. Ennek során az általa Fazekas hadnagynál a „Fehér ló” táján elraktározott nyomdai felszerelése teljességgel a használhatatlanságig összegett.²⁶

Mindez nem kedvetlenítette Eröst, aki Kazinczynak részletesen beszámolt a leveléhez mellékel²⁷ betűmintákkal alátámasztva, hogy az „elmúlt” vagyis az 1810/11-es télen milyen szempontok szerint készített új betűket. Különös részletességgel írt Erős az új fraktúr betűiről, amelyeket valamelyest szélesebbekre vésett a szokottnál. Ebben – nem túl szerényen – Didot-hoz hasonlította magát, aki ugyanígy járt el az antikvabetűkkel. Erős egyben felajánlotta, hogy amennyiben új típusai megnyerik Kazinczy tetszését, úgy azokat készséggel átengedi az író által tervezett Sallustius-kiadás nyomdai munkálataihoz bármely más műhelynek.²⁸

Ismeretes Kazinczy álláspontja Erős Gábornak a fentiekben részletesen tárgyalt levelében említett új betűiről. 1811. június 27-én Kis Imrének, a „sóház”, azaz a salétromházi inspektorának, vagyis Erős felettesének Debrecenbe írt levelében meglehetősen éles kritikával illette azokat: „kénytelen vagyok kimondani, hogy mesterségében nem ért annyira, mint óhajtani kellett volna.”²⁹ Így joggal feltételezhető, hogy Kazinczy Erős javaslatit nem fogadta el és ajánlataival nem élt.

²² Hazai 's Külföldi Tudósítások 1811. 100. (= február 15.)

²³ KAZINCZY: *i. m.* (19. jegyzet) 516–517.

²⁴ KAZINCZY: *i. m.* (19. jegyzet) 513–515.

²⁵ CSÜRÖS Ferenc: *A debreceni városi nyomda története*. Debrecen, 1911. 244–247, 403, 412.

²⁶ KAZINCZY: *i. m.* (19. jegyzet) 519. – Fazekas Mihály hadnagy, költő, a „Ludas Matyi” szerzője.

²⁷ Sajnos az Akadémiai Könyvtárban levő eredeti levél mellől ez már a 19. század végén hiányzott: KAZINCZY: *i. m.* (19. jegyzet) 517.

²⁸ KAZINCZY: *i. m.* (19. jegyzet) 517–519.

²⁹ KAZINCZY: *i. m.* (19. jegyzet) 610–611.

Bámulatos, szinte konoknak nevezhető az a következetes kitartás, amellyel Erős a fentiekben körvonalazott számtalan kudarca után is törekedett a Pappal közösen készített, működtetett és tulajdonolt nyomdafelszerelés megszerzésére. Fennmaradt a kettejük között 1812. szeptember 23-án Szentmihályon, vagyis Pap munkahelyén kelt megállapodás, amelyet Tóth Béla lényegében már ismertetett.³⁰ Az eredeti kéziratból még érdemes ezt a szövegben többszörösen hangsúlyozott, „barátságos egyezség”-et most egyetlen ponton kiegészíteni.³¹ A közös munka alapján mindkettőjük által fele-fele tulajdonnak elismert nyomdai berendezésnek Papra eső részét Erős azzal az ellenszolgálattal nyerte el, amely így szól: „Józsinnak³² Endrédiéknél lévő 200 forintból álló 1807beli kosztjáért való adósságát egészen magamra vállalom”.

Ebben a hangsúlyozott baráti megállapodásból lehet bizonyos következtetéseket levonni. Pap az általa fogalmazott pontban így körvonalazta a nyomdai felszerelésből való tulajdoni és munkabeli részesedését: „...minden edjütt szerzett és feliben engemet illető s általam metzgett, készített és öntött betüket, műszereket, stempeleket, matrixokat öntő machinákat, atzél és rézrudakat, készített és készitetlen materiakat, egyszoval mind azt a' mit én mint feles ezen mesterségbe szereztem vagy tulajdon kezeimmal készitettem...”³³ A felelősrak tehát a betűk előállításához szükséges feladatok elvégzésének minden részéből kivették részüket: a patrica metszéséből, a matrica készítéséből és az öntőműszer segítségével a betűk öntéséből egyaránt. Tehát Erős és Pap nyomdájuk betűkészletét maguk állították elő. Ők vették a patricákat, vették a matricákat és öntötték a betűket. Nyilván ezzel a felszereléssel dolgoztak 1807-ben Kolozsvárott.

Feltételezhető, hogy az említett megállapodásban szereplő adósság a valószínűleg összesen néhány hónapos kolozsvári tartózkodásuk során keletkezett 1807-ben. „Endrédiék” alatt talán annak az „Endrédi József prédikátor” rokonsága húzódhat, aki az 1804-ben a „Debreczeni Tógátus Deákok: Erős Gábor, Pap József és Pethes Gábor” által metszett, Budai Ésaías-féle „Oskolai magyar új átlás” nyomdabetűkre hasonlítóan rézbe vésett címlapján,³⁴ mint támogató szerepel. Lehetséges, hogy a Pethes kiválásával két főre fogyatkozott diáktársaság most megismert kolozsvári nyomdai tevékenységét közvetve Endrédi egyengette.

Erős szívósságát az 1812. évi írásuk Pap által fogalmazott bekezdése, amelyben lemondott feles részéről, így jellemezte: „minekutána volt társam, Erős Gábor még minden eddig egymást ért szerencsétlenségek is el nem rettentették attól, hogy reá született s kitanult betű metszői, öntői s typográfiai mesterségéről lemondana”.

Erre utal az a hat darabból³⁵ álló betűmintakönyv töredék, amelyet Tóth Béla teljes terjedelemben, de az eredetihez viszonyítva erősen kisebbitett reprodukcióban adott közre.³⁶ Ezen a „20a Dec. 1811 küldötte Gábor” kézírás olvasható. Miután a kézírás – különösen a nagy G-ben – eltér Erősétől, így az egykori debreceni rézmetsző diákok csoportjának egyedül maradt, utolsó tagja, valamelyik ismerősének, akinek ő „Gábor” volt, küldte meg betűmintáit. Ez az időben utolsó is-

³⁰ TÓTH: *i. m.* (4. jegyzet) 37.

³¹ A Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában R.174/8 jelzet őrzi ezt az egyetlen lap terjedelmű kéziratot. E dokumentum másolatának elkészítéséért, több személy azonosításáért és részadatok segítőkész megküldéséért Fekete Csabát (Református Kollégium Nagykönyvtára) illeti az őszinte köszönet.

³² Ebből úgy tűnik, hogy a megegyezést Erős írta, bár kézírásuk igencsak hasonlít egymásra, amit a közös iskola is magyarázhat.

³³ TÓTH: *i. m.* (4. jegyzet) 37.

³⁴ Vö. 7. jegyzet.

³⁵ Két nyolcadrészt és négy ennél kisebb, amelyek együtt alkotnak nem egészen két további lapot.

³⁶ TÓTH: *i. m.* (4. jegyzet) 50–51. – Az eredeti méretű másolatok megküldésével ismét Fekete Csaba segítettette ennek az írásnak létrejöttét.

mert dokumentum, amely Erős nyomdája működtetésének, vagy felszerelése eladásának szándékáról ma tudott.

Erős különben kancellista lett³⁷ gróf Vay Miklós generális jóvoltából az ő alkalmazásában, aki Debrecenben puskapor gyártására salétromházat építtetett.³⁸ Itt is lakott Erős, mert 1811 májusában Bécsbe indulásakor a katona a „Salétromtól” szaladt utána a pécsiek levelével, amint ezt ő maga írta Kazinczynak.³⁹ Az 1815. január 30-án bekövetkezett halálát követően megjelentetett megemlékezés⁴⁰ is arról tudósított, hogy a nyomdászattal kapcsolatos törekvéseit „abban hagyván, a’ Debreczeni salétrom főző háznál vonta meg magát”. Ugyanebből a forrásból tudható, hogy „a száraz betegségben, életének 36-dik esztendejében meg halván eltemetődött”. (Születése így 1778–1779-re tehető.)

Ugyancsak az Erősről szóló, 1815. évi nekrológ utolsó előtti társról, Petes Gáborról, már mint „néhai”-ról emlékezett meg. Az 1809. évi nemesi felkelés elől mindkét fiatal nemes, Erős is és Pap is, egy-egy főúr szolgálatába állt be. A fentiekben már szó esett, hogy az Erős irányította, debreceni rézmetsző társaság utolsó tagja, Pap József 1809 novemberétől számadó volt gróf Desswewffy József szentmihályi birtokán Szabolcsban. 1814-ben gróf Csáky Antalhoz került, majd mikor 1818-ban a birtokot gróf Török vette meg, Pap nála szolgált haláláig.⁴¹

* * *

A nyomdászok már a 15. század végétől túlnyomó többségükben nem vesződtek az öntött betűk rendkívül igényes előállításával, amely azután így idővel külön foglalkozási ággá is vált. A tipográfusok rendszerint készen vették az öntött betűt, esetleg matricákat vásároltak és szükség esetében ezekről öntve – nem ritkán vándor betűöntők segítségét igénybe véve – frissítették fel betűkészletüket. Magyarországon a 19. század elejéig az Egyetemi Nyomda és az erdélyi Misztótfalusi Kiss Miklós kivételével nem is ismeretes egyetlen olyan nyomda sem, amelyik saját metszésű patricákkal előállított matricákról öntötte volna betűit.

A hazai betűmetszés legjelentősebb alakja a 18/19. század fordulóján Bikfalvi Falka Sámuel (1766–1826) volt. Ő a festészet, majd az éremvésés után a rézmetszés során jutott el oda, hogy saját metszésű betűivel az első könyv 1796-ban elkészült. 1798-tól az Egyetemi Nyomda betűmetsző műhelyét vezette. A betűekkel kapcsolatos, rendkívül széles körű tevékenysége során 1800-ban már sztereotípiával többszörözött szedést.⁴² Akarva, vagy akaratlanul, de az ő árnyékában követették majdnem ugyanezt az utat a debreceni rézmetsző diákok, élükön Erős Gáborral, a nyomdászat irányában. A bibliofil és igényes Kazinczy össze is vetette Erőst Falkával. A költő ennek során – rendkívül kritikusan – nyilatkozott Erős betűiről: „Betűji nem jól állnak egymás mellett. A cursivok ’s a’ németek kimondhatatlanul rútak.” Ezért arra kérte debreceni barátait, hogy beszéljék le Erőst a betűmetszésről.⁴³

Esztétikailag nyilvánvaló, hogy Kazinczynak igaza volt: Falka jelentős mestere volt a betűmetszés szakmájának. Ez azonban oly annyira szűk volt hazánkban, hogy gyakorlatilag a szinte autodidakta debreceniek tiszteletre méltó próbálkozásával vethető csak össze. Így szemlélve a dolgokat, Erősök második helye a korabeli, hazai betűmetszők között igencsak tiszteletre méltó.

³⁷ PATAKY Dénes: *A magyar rézmetszés története a XVI. századtól 1850-ig*. Bp. 1951. 117.

³⁸ BENDEFY László: *Vay Miklós (1756–1824)*. In: *Hidrológiai Tájékoztató*. Bp. 1967. 8.

³⁹ KAZINCZY: *i. m.* (19. jegyzet) 515.

⁴⁰ Magyar Kurír (Bécs) 1815. 27–28.

⁴¹ PATAKY: *i. m.* (34. jegyzet) 195.

⁴² PATAKI: *i. m.* (37. jegyzet) 119.

⁴³ KAZINCZY: *i. m.* (19. jegyzet) 610–611.

A fentiekben tisztázható volt, hogy Erősék betűmetszői tevékenysége és nyomdai próbálkozásai igen csak figyelmet érdemelnek. Miután ezzel a kérdéssel a szakirodalomban gyakorlatilag szinte senki sem foglalkozott, érdemesnek tűnik ezt némileg behatóbban megvizsgálni.

Mindkét kis kolozsvári kiadvány ugyanazon betűtípusok felhasználásával készült. A halotti beszéd címlapján az elmondás napja után álló három betű (*kén*) kurzív. Különben mindkét nyomtatványt azonos betűanyaggal szedték hat, különböző fokozatú antikvátípus felhasználásával. Közülük a szövegnek húszsor-mérete 92 mm. Ebből paginánként 27 sor áll, amelyhez járul minden lap alján külön sorban az őrszó.⁴⁴

A lapszámot felül középen kerek zárójelbe rakta a szedő ugyancsak egyformán, mindkét kiadványban. A kurrens betűkkel szedett füzetjel az ív első öt levele színének alján középen található. A szövegen belüli kiemelés ritkítással történt. A gyászbeszéd legelső és utolsó lapjain azonban az orációban megszólított személyek (az elhunyt, a férj, a fiú és a két testvér) nevét helyett csupa nagybetűvel szedték.

Könyvdíszről aligha lehet beszélni. Mindössze mindkét kiadványban a címlap alján álló impresszum két sora közé vékony léniát helyeztek. A szövegkezdő lapon pedig ugyancsak mindkét nyomtatványban ugyanaz a közepén jó egy mm-re megvastagodó, 64 mm hosszú lénia található. A halotti beszéd szövegében az idézetek csillaggal jelölt utalásának megfelelő és a lap alján álló bibliai hivatkozást, ill. a latin klasszikus eredeti szövegét ugyancsak lénia választja el a felette olvasható szövegtől.

A teljes betűanyag pontos elrendezése a kiadványon belül két, ill. három íven jó szakmai készséget árul el, mert minden levél mindkét felére szöveg került, egyedül az unitárius kiadvány utolsó lapja üres. Ezzel szemben a Kazinczynál kevésbé kritikus olvasó szemét is bánthatja a gondolatjelek túlzott hossza és vastagsága. Kétségtelenül nem bibliofil igényű kiadvány.

Immár ismeretes két nyomtatvány 1807-ből és rendelkezésre állnak a Debrecenben őrzött Erős-féle betűminták, amelyek 1811. december 20. előtt keletkeztek. A kettő összevetése negatív eredményhez vezetett. A kolozsvári szövegtípus „A” betűjének magassága 2.4 mm, amelyik nem egyezik a későbbi betűminta egyetlen típusának méretével sem.⁴⁵ De nem csupán a méret, hanem a forma is eltér egymástól a két alapul vehető forrásban. Legyen elég csupán egyetlen jellegzeteséget kiemelni a számtalan eltérés közül. A „3” szám felső része 1807-ben vízszintes, 1811-ben mind az öt kisebb antikvasorozatban félkör alakú.

Igaz nem is volt várható más eredmény, hiszen a fentiekben már szó esett arról, hogy rézmet-sző diákok nyomdai berendezése 1811 áprilisának első napjaiban tombolt debreceni tüzvészben elpusztult. Feltehető hogy ennek lett áldozata a Kolozsvárott négy évvel korábban használt, öntött betűkészlet. Erős ezt tömör tárgyszerűséggel írta meg Kazinczynak. Ebben azonban némi ellentmondás, vagy inkább drámai túlzás érzékelhető. „Valami 7 mása betűm, 2 mása Rezem, mind zeuga, öszve futott, 2 sajtóm el éget, tsak a vasa maradt meg, ugy hogy két szekér portékám három sákba bele ment.”⁴⁶

A hét mázsa fém – jóllehet összeolvadt – ennek ellenére egyedül a súlya miatt sem férhetett bele három zsákba, nem beszélve a két sajtó vasból készült, megolvadt részeiről. De lehet, hogy a három zsák csupán a térfogatot kívánta megjelölni. Az Erős által vázolt felszerelés elszállításához ugyancsak felesleges lett volna két szekér. Inkább arról lehet szó, hogy amikor a nyomdát pl. Kolozsvárra költöztették, akkor az Erős és Pap személyes holmijával együtt nem igen fért rá egyetlen szekérré.

⁴⁴ Ez csupán a gyászbeszéd 22. paginájáról maradt le, mert arra 27 helyett 28 sor szöveget szedtek.

⁴⁵ Ott a cicero 4.0, a garamond 2.8, a petit 2.6, colonell 2.0 mm.

⁴⁶ KAZINCZY: *i. m.* (19. jegyzet) 519.

A fenti mondatok azonban a nyomdai felszerelésről sokat elárulnak. Ezek szerint Erőseknek hét mázsa öntött betűje égett össze Debrecenben. Ez hétszer több, mint amennyivel pl. Hess 1473-ban egyetlen betűtípus öntvényeivel Budán dolgozott, ugyanakkor hatszor kevesebb, mint amennyivel a komáromi nyomda 1811-ben rendelkezett, amikor Erős annak megvételére unszolta Kazinczyt. Tehát a 19. század elején a betűk mennyisége kifejezetten szerény műhelyre utal. A réz mennyisége viszont meglepően magas. Hiszen egy-egy kis atlasz előállításához, amelyeneket 1800–1804 között a rézmetsző diákok készítettek, egy-másfél tucat, arasznyi rézlapocskára volt csupán szükség, amelynek súlya néhány kilóban, nem mázsában fejezhető ki. A két sajtó szükségét éppen az a két, eltérő technika, a magas (öntött betűkkel) és mélynyomás (rézlemezekkel), tette elengedhetetlenné,⁴⁷ amellyel Erősek dolgoztak.

Érdekes, hogy a sajtókról a megállapodásban nem esik szó. Ez talán azzal magyarázható, hogy ezek – az összeolvadt betűöntvényekkel együtt – az 1811. áprilisi, nagy debreceni tűzvészben összeolvadtak. A közös tulajdont ért jelentős károsodás terhét természetesen együtt viselték. De vajon mi történt a patricákkal, a matricákkal és az öntőműszerrel? Ezekről Pap mégis részletesen beszámol, mint olyanokról, amelyet Erőssel közösen készítettek. Joggal feltételezhető, hogy ezek megmaradtak, hiszen egy-két kis ládában mindez bőven elfért. A legvalószínűbb az, hogy mindezt Erős magánál tartotta, amikor a nyomdai felszerelés többi, terjedelmes és súlyos részét a tűzvész előtt Fazekas Mihálynál lerakta. Különben minek fejében vállalta volna át Erős a feles társának 200 forintnyi adósságát, ha a nagy debreceni tűzvészben nyomdai felszerelésük teljes egészében elpusztult? Ebben mindketten vétlenek voltak (vis major), így a feles társaknak nem maradt egymással szemben mit kiegyenlíteni.

Joggal feltételezhető tehát, hogy a rézmetsző diákok által előállított patricák, matricákat és öntőműszerek, amelyek felhasználásával öntött betűkkel Erős és Pap 1807-ben Kolozsvárott legalább két kiadványt állítottak elő, megmaradtak. Ezeket számolta el 1812-ben összesen 400 forint értékben egymás között Erős és Pap. Ekkor ez már nem volt valami nagy összeg a napóleoni háborúk által okozott infláció következtében. Pap „kosztjáért való adóssága” azonban 1807-ben keletkezett, így már reális a nyomda „Jelkét” alkotó és megmaradhatott felszereléseknek a két tulajdonos barát közötti elszámolása. Ezzel a megegyezéssel véget is ért a debreceni rézmetsző diákok társulása: Erős egyedül maradt, de tovább is próbálkozott saját nyomdája létrehozásával.

BORSA GEDEON

A „Kovácsnai–Teleki-corvina”. 1797-ben a *Literarischer Anzeiger* elsőként adott hírt az európai tudományos világ számára Teleki Sámuel könyvtáráról.¹ Az ismertetés minden bizonnyal a gyűjtemény katalógusának frissiben megjelent első kötetére szorítkozott, a görög és latin szerzők meglévő munkáit vette számba, köztük két kódexet Mátyás király könyvtárából, Tibullus munkáit, illetve egy Catullus–Tibullus–Propertius-corvinát. A lipcsei lap közlését Wilhelm Weinberger

⁴⁷ Abban az időben a magasnyomás függőleges irányú, nem túl erős sajtólást, inkább szinte csak érintést, míg a mélynyomás vízszintes hengerek közötti igen erős préselést igényelt. Ehhez természetesen két különböző sajtóra volt szükség.

¹ *Literarischer Anzeiger. Annalen der gesamten Literatur ... 1796–1852(?)*. Leipzig: Brockhaus [rendszerterlenül jelent meg] Idézi WEINBERGER, Wilhelm: *Beträge zur Handschriftenkunde*. I. (Die Bibliotheca Corvina) Sitzungsberichte der Kais. Akad. der Wissenschaften in Wien. Phil.-Hist. Klasse. 159. Bd., 6. Abh. Wien, 1908. 21.

tenyként fogadta el,² Csapodi Csaba angol nyelvű munkájában megkérdőjelezte az információ hi-telességét.³ Néhány évvel később a *Magyar Kurír* olvasóközönsége is értesülhetett Teleki gyűj-te-ményének kincseiről. Kazinczy Ferenc tett róluk említést, igaz, szintén csak a katalógus alapján. Ugyanő az *Erdélyi levelek* 1839-es kiadásában megintcsak fölhívta az olvasók figyelmét a Catullus–Tibullus–Propertius-kódexre, de a szöveg helyéből kiderül, hogy erdélyi útja során nem látta a kéziratot.⁴

Teleki Sámuel jeles katolikus kortársától, Batthyány Ignác püspöktől eltérően nem volt biblio-fil gyűjtő. A Téka és Teleki kitűnő monográfiája, Deé Nagy Anikó hatalmas könyvében részlete-sen bemutatta, hogy elsődlegesen korszerű tudományos könyvtárat kívánt létrehozni Erdélyben⁵. Kuriózumok, bibliofil kiadványok és kéziratok csak egyéb tervek és munkák hozadékaként ke-rültek hozzá. Az „egyéb tervek és munkák” persze nem kisebb vállalkozásokat takarnak, mint az Erdély történetére vonatkozó dokumentumok, eredeti kéziratok és másolatok összegyűjtését, vagy a ma is alapszöveggként használt 1784-es utrechti Janus-kiadás sajtó alá rendezését. És természet-e-sen a megszállott gyűjtő időnként olyan köteteket is megszerezhetett, amelyeknek unikum-, vagy kuriózum-volta csábította el.

Könyvtárának ebben a tekintetben leginkább elhíresült darabja Miguel Servet *Christianismi Restitutio*ja volt. A spanyol orvos 1553-ban publikálta munkáját. A szerző még ez év őszén máglyán végezte, kevésbé közismert, hogy az összes föllelhető példánnyal együtt. Három kötet azonban biztosan elkerülte a sorsát, melyeknek egyike egy Angliában peregrináló erdélyi diák tulajdonába került. Ő a számukra nem csak bibliofil értékkel bíró könyvet az unitárius egyházra hagyta, ahol aztán a mindenkori püspök örökölte elődjétől. Teleki 1764-ben teszi az első kísérletet a Servet-mű megszerzésére, de mivel az egyház 60 aranyra tartotta az árat, a könyv csak 16 év elteltével jutott a Tékába. Furcsa módon, alig hogy megszerezte, hamarosan följajánlotta a császári könyvtárnak. Hogy nem a kor szokványos hivatalyszerzési manőveréről van szó, ami Teleki habitusától egyébként is teljesen idegen lett volna, egy kortárs följegyzéséből tudjuk. Az ajándékozás „a felséges II. József császárnak parancsoló kérésére” történt – mondja a krónikás. Van Swieten mindenesetre egy ék-köves gyűrű kíséretében tolmácsolta a Felsőgörgy köszönetét.⁶

Ezzel egyenértékű bibliofil-veszteségként kell elkönyvelnünk a Tacitus-corvina elszármazását Marosvásárhelyről. A kancellár 1801-ben bukkant a kódex nyomára Jeremias Jakob Oberlin Tacitus-kiadásának bevezetőjében. Fölvette a kapcsolatot a strassburgi professzorral, s 1805-ben arról értesíti Aranka Györgyöt, hogy „jó drágán” ugyan, de sikerült megvásárolnia a kéziratot. Egy kései utód aztán a 20. század első felében a Téka számos kincsével együtt az Egyesült Államokba vitte 'Tacitust', s ma a Yale Egyetem könyvtára őrzi.⁷

Teleki már európai útjáról hazatérőben igazi gyűjtő volt, emellett pedig hamarosan képzett gyűj-tővé is vált. A Tékában az évek során figyelemre méltó könyvészeti szakirodalom halmozódott föl. Sárdi házából, majd különösen 1770-től sáromberki birtokáról folyamatos kapcsolatban állt az utazás során megismert neves filológusokkal, hosszabb tanulmányúton kinntartózkodó erdélyi peregrinusokkal, s itthon is volt néhány jó embere, közvetlen munkatársa. Közéjük tartozott Ko-

² WEINBERGER: *i. m.* 21.

³ CSAPODI, Csaba: *The Corvinian Library. History and Stock*. Bp. 1973. 177. (159. tétel)

⁴ L. F. CSANAK Dóra: *Hogyan vásárolta meg Teleki Sámuel a Tacitus-corvinát?* In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. KOVÁCS András, SIPOS Gábor, TONK Sándor. Kolozsvár, 1996. 117–125.

⁵ DEÉ NAGY Anikó: *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*. Kolozsvár, 1997.

⁶ DEÉ NAGY: *i. m.* 222–223.

⁷ CSAPODI: *i. m.* 362–363. (620. tétel) – BUSTYA Endre: *A marosvásárhelyi Teleki-téka eltűnt Piccolomini-kódexe s egy Amerikában felbukkant Piccolomini-corvina*. = MKsz 1965. 329–332. – F. CSANAK: *i. m.*

vásznai Sándor. A megkésve iskolába adott falusi papfiú elképesztő szorgalommal és tehetséggel vált a marosvásárhelyi kollégium professzorává, a 18. századi Erdély talán legjobb latin filológusává.⁸ Önéletírása szerint már az '50-es évek közepén kapcsolatba kerülhetett Teleki Sámuellel, ő lett volna a praeceptor, ha az ifjú Marosvásárhelyen folytatja tanulmányait. Apjának végrendelete azonban keresztülhúzta a szándékot, Sámuel nem költözött be a kollégiumba, és Kovásznai csak évtizedekkel később szegődött munkatársául. 1771-től tizenkét éven át dolgoztak a Janus-kiadáson, de aztán éppen a várva-várt kötet megjelenése vetett véget kapcsolatuknak. Teleki ugyanis az előszóban nem nevezte meg munkatársait. Valóban méltánytalanul járt el, tudniillik már csak az előmunkálatok során főlhalmozódott Kovásznai-jegyzetek mennyisége is hatalmas munkáról tanúskodik, nem beszélve arról, hogy talán Kovásznai vállalta magára a sikamlósabb darabok szövegrekonstrukcióját és jegyzetelését, s ezzel a bevallottan szemérmes Teleki válláról óriási terhet vett le. (Telekit – levelei tanúsága szerint – éveken át nyomasztotta a probléma, olyannyira, hogy ezeket a verseket az 1760-as években még egyszerűen el akarta hagyni a korpuszból.)⁹

A nyolcvanas évek elején azonban még töretlen volt a bizalom mindkettőjük részéről. Kovásznai az 1782-ben, Utrechtben megjelent *Carmina exequialia* című kötetét, elogiumok és vegyes költemények tárát Telekinek ajánlotta, minden bizonnyal a kiadás költségeit is maga a gróf állta.¹⁰ Úgy tűnik, a könyv 200 éve porosodik olvasatlanul a nagyobb könyvtárak polcain. Ha a terjedelmes, nem ritkán terjengős elogiumok értékét lehet is vitatni, Kovásznai ugyanis inkább a csipős epigramma műfajában érzi otthon magát, tartalmilag nem érdektelenek. Többek között az alábbi elégikus darab sem.

DE
CODICE MS. CATULLI, TIBULLI ET PROPERTII;
QUEM ILL. S. R. I. COMITI
SAMUELI TELEKINO
DONO DEDI,
ANNO 1776.

Vade liber, jam te Samuel Telekinus habebit.
I, veteri domino rursus adeptus parem.
Non audent nostri socium te ferre libelli,
Nec mea parva nimis bibliotheca capit.
Tu Reges sectare, aulasque habitato potentum,
Illustres semper quem tenere viri.
Quem Rex Matthias, Princeps et Apaffius olim
Condiderint gazis, Betleniusque, suis.
Nec te poeniteat, Budae quod ab arce remotus,
Ad vada Marisi jam velut exul agas.
Scrinia te quamvis ibi nobiliora tenebant,
Et loculi plures turbaque major erant;
Nec tamen hanc ideo subiturus temne tabernam,
Cui similem nullam Dacia nostra tulit.
Matthia certe dominus tibi doctior hic est,
Librorumque illi cedit amore nihil.

⁸ KOVÁSZNAI Sándor: *Az ész igaz útján*. Válogatott írások. S. a. r., bev., jegyz. KOCZIÁNY László. Bukarest, 1970.

⁹ DEÉ NAGY: *i. m.* 153.

¹⁰ KOVÁSZNAI, Alexandri: *Carmina exequialia, et pauca quaedam alius argumenti*. Trajecti Batavorum MDCCLXXXII.

Ne dubita justum sit quin habiturus honorem
 Ille tibi, ut celebri conspiciare loco.
 Ergo, liber, cum te Saronberkinus Apollo
 Accipiet, nostri sis memor usque, vale.¹¹

Tehát Kovásznai a kódexet Telekinek ajándékozta, mivel saját kis gyűjteménye nem méltó hely számára. Erdély két fejedelme, korábban pedig Mátyás volt a tulajdonosa, akit Teleki műveltségben és köynvszeretben is fölülmúl.

A Téka monográfusa négy olyan kódexet ismer, amelyek egykor megvoltak a könyvtárban: az említett Tacitus-corvinát; egy gazdagon díszített 14. századi Bibliát; egy magyar nyelvű Szentek életét az 1520-as évek második feléből; végül pedig Aeneas Sylvius Piccolomini, II. Pius pápa leveleinek 15. századi illuminált korpuszát.¹² Bustya Endre, amikor 1965-ben a *Magyar Könyvszemle* lapjain föltárta a 'Tacitus' Amerikába kerülését, egyéb kéziratokat is említett a veszteségek között, a mi kódexünkről azonban nem tett említést.¹³ Sőt, már Csontos János is csak négy kézitról emlékezik meg, amikor 1879-ben a Magyar Történelmi Társulat rendes évi kirándulását követően a *Századok* lapjain ismerteti a könyvtörténeti bizottság marosvásárhelyi látogatásának eredményét.¹⁴

¹¹ KOVÁSZNAI, Alexandri: *i. m.* 175–176.:

A
 CATULLUS-TIBULLUS-PROPERTIUS-KÓDEX,
 MELYET RÓMAI SZENT BIRODALMI GRÓF
 TELEKI SÁMUELNEK
 AJÁNDÉKOZTAM
 1776-BAN

Kódex, régi urad méltó párjára találtál,
 Őrizzen Teleki Sámuel úr ezután!
 Könyveim úgysem mernének társként befogadni,
 S apró tékám is túl kicsi volna neked.
 Élj a király mellett, vagy főúr légyen a gazdád,
 Hisz' téged mindig nagyhirű férfit bírt.
 Két fejedelmünk, Bethlen, Apaffi, s előbb a királyunk,
 Mátyás legdrágább kincsei közt voltál.
 Szégyellned sose kell, hogy elűzve Budáról most csak
 Lenn a Maros partján vár tereád menedék.
 Ámbár szebb, nemesebb, tágasb szekrénybe helyeztek,
 És könyvek serege vett körül ott téged,
 Mégse becsüld le az új lakodat, hova költözöl immár,
 Ennek párját még Dacia nem látta.
 Itt él új gazdád, ki tanultságban Mátyást megelőzi,
 S köynvszeretben sem győzi le őt a király.
 Nála, ne kételkedj, oly' tiszteletet várhatsz el,
 Mínta csodálnának téged a Föld közepén.
 Menj hát, könyv, s amikor majd Sáromberki Apolló
 birtokol, emlékezz rám és boldogul élj!

¹² DEÉ NAGY: *i. m.* 219.

¹³ BUSTYA: *i. m.*

¹⁴ CSONTOSI János: *A Magyar Történelmi Társulat 1879. évi ... kirándulása Maros-Torda vármegyébe s Marosvásárhely és Segesvár városaiba. A könyvtörténeti bizottság jelentése.* = *Századok* 1879. 146.

Hogy Kovásznai verse elkerülte a kutatók figyelmét, nem szorul magyarázatra. Annál különösebb, hogy a Téka nyomtatott katalógusa sem izgatta annyira a Corvina-kutatókat, hogy sorról sorra át-olvasták volna. Az I. kötet 96. lapján a Catullus-kötetek között a mi kódexünket írja le a rövid címfelvétel: „Catullus cum Tibullo et Propertio. Codex Ms. ex Bibl. Mathiae Corvini Reg. Hungariae”. Néhány lappal később, Tibullusnál, kicsit más címfelvétellel, de nyilvánvalóan ugyanez a kódex: „Codex MS. ex Bibl. Mathiae Corvini Regis Hungariae, in 4to”.

Tehát négy egykorú adat áll rendelkezésünkre: Kovásznai verse, Teleki katalógusa, a lipcsei *Literarischer Anzeiger* közleménye 1797-ből, ez utóbbi azonban érdektelen, mivel a katalógusra támaszkodik, továbbá Kazinczy közlései, amelyek pedig csak abban a tekintetben fontosak számunkra, hogy ő sem látta a kódexet.¹⁵ Ezek alapján annyit állíthatunk, hogy Kovásznai 1776-ban a kódexet Telekinek ajándékozta, s mindketten úgy tudták, még 1782-ben és 1796-ban is, hogy Mátyás könyvtárából származik.

Tehetünk továbbá néhány kiegészítő megállapítást a modern publikációk eredményei alapján. Budáról kerültek corvinák Erdélybe. Szamosközy István Justinus-kódexe 1603-ban a kolozsvári jezsuita rendház földúlásakor pusztult el. Egy Catullus–Tibullus–Propertius-corvinát Nádudvari Sámuel fillérekért vett meg 1725-ben II. Apaffi Mihály hátrahagyott javainak elárverezésén. Tőle Köleséri Sámuelhez, majd – valószínűleg a bárói cím elnyerésének reményében – Savoyai Jenőhöz, 1736-ban pedig, Savoyai özvegyének halála után a Hofbibliothekbe került.¹⁶ Ma is Bécsben őrzik, Cod. Lat. 224. sz. jelzet alatt. Ennek corvina-volta nem zárja ki, hogy Mátyás könyvtárában még egy Catullus–Tibullus–Propertius-kódex lett volna, és akár mindkettő Erdélybe kerülhetett.

Nem biztos, hogy közelebb visz a megoldáshoz, de vessünk egy pillantást a két főszereplőre. 1776-ban javában dolgoznak a Janus-kiadáson. Mindketten képzett filológusnak tekinthetők, akik a 15. századi magyar humanizmus egészére is ráláttak valamelyest. Telekinek akár már hiteles corvina is megfordulhatott a kezében. 1759-ben, európai tanulmányútjának kezdetén a következőt jegyzi naplójába: „Bétsben voltam a’ Császári Bibliothecabanis, de erős hideg lévén egy óránál tovább nem mulathattam benne, az épületis igen drága és nagy, a’ Könyvekre nézve pedig igen gazdag, az Budai Bibliotheca[na]k némely reliquiái és az Eugenius Hertzeg Bibliothecája is itten vadnak”.¹⁷ Emellett egyéb források is arra vallanak, hogy Teleki, mint oly sok kortársa, művelődéstörténeti jelentőségének megfelelően értékelte a Corvinát.

Mindezek alapján arra hajlanánk, hogy a Kovásznai–Teleki-kézirat akár hiteles corvina is lehetett. Ugyanakkor zavarba ejtő a csend, ami körülveszi a kódexet. Amikor a katalógus bevezetője a budai könyvtárról beszél, megállapítja, hogy 1526-ban elpusztult, szétszóródott, de maradványait őrzik Bécsben és Wolfenbüttelben. Saját corvinájáról azonban hallgat Teleki. Miért nem említi legalább lapalji jegyzetben, miközben egyébként számos bibliográfiai utalással dolgozik? Már nem érdekelt volna a Corvina kérdése? Nem valószínű, gondoljunk arra, mennyire felvillanyozta a ’Tacitus’ felbukkanása 1801-ben, még a maga mércéje szerint is nagyon sok pénzt adott érte. Miért hallgatnak az utódok, könyvtárörök és Teleki utódai egyaránt, akik a mindenkori kurátori tisztelet ellátták? Amikor a Könyvtörténeti Bizottság 1879-ben látogatást tett a Tékában, nagyon rövid idő állott rendelkezésére. Csontosai ugyan nem szól a gyűjtemény átvizsgálásának módjáról, de minden bizonnyal a könyvtárör adta kezükbe a nevezetesebb kéziratosokat. Leírja a már említett négy kötetet, „s ezzel a codexek ismertetését befejeztük” – mondja.¹⁸ Csontosai biztosan nem tanulmányozta át a katalógust korábban, mert különben jelezte volna legalább a kézirat hiányát, a könyv-

¹⁵ A *Literarischer Anzeiger* és ennek nyomán WEINBERGER két corvináról beszél, nyilvánvalóan félreértve a kettős címfelvételt, Kazinczy pedig háromról, valószínűleg ugyanezen okból.

¹⁶ JAKÓ Zsigmond: *Erdély és a Corvina*. = MKSz 1966. 237–244.

¹⁷ DEÉ NAGY: *i. m.* 164.

¹⁸ CSONTOSI: *i. m.*

tárör pedig nemhogy corvináról, de az említetteken kívül más Mohács előtti kéziratról sem tudott. Alig öt évtizeddel az alapító halála után már a kódex emléke sem élt a Tékában?

Esetleg nem is corvinát őrzött a gróf? Valamikor 1776 után fölismerete, hogy egy közönséges kódexet kapott Kovásznaitól ajándékba, de a korábban készült címleírást elfelejtette javíttatni a katalógus előkészítése során?

Vagy a Janus-kiadás lázában égő két filológust elvakították a magyar hajdankor legragyogóbb lapjai, s nem tudtak és nem is akartak a filológus szigorú szemével tekinteni a kódexre? Vagy a 'translatio studiorum' analógiájával van dolgunk, a mouseion translációjával? Azaz ahogy a Múzsák a barbár hódítók elől menekülve elhagyták Hellászt, a par excellence magyar mouseionnak, a Corvinának a barbár pusztítás után Erdélyben kellett menedéket találnia? Teleki pedig – mint Kovásznai sugallja – maga Apollón Múszagetész? S mindennek manifeszt jeleként fel kellett tűnnie egy corvinának a gyűjteményben?

Válasz nincs, de talán a kérdőjelek száma csökkenthető a Téka revíziós jegyzékeinek figyelmes átlapozásával.

FÖLDESI FERENC

A Csáthy cég könyvkiadása a két világháború között. A Csáthy Ferenc egyetemi könyvkereskedés és irodalmi vállalat rt. nem tartozott a jelentős cégek közé a két világháború közötti időszakban. Figyelemre méltó azonban már csak azért is, mert egyike azon kevés cégnek, amelyeknek nem Budapesten, hanem vidéken volt a székhelyük.¹ Mint köztudott Magyarország mindig is fővárosközpontú volt, a statisztikák szerint a korszakban csak harmadannyi könyv jelent meg vidéken mint Budapesten. A nagyobb városok közül is csak az egyetemmel rendelkező Szeged, Debrecen, Pécs és Kolozsvár számított könyvkiadó központnak.²

Egy 1928-as évkönyvben megjelent egészoldalas hirdetésben a cég egy nem nevezett munkatársa a következőképpen foglalta össze a vállalat addigi történetét:

„A Csáthy-cég alapítója nemes marási Csáthy György, szül. 1772-ben Debrecenben. Miután otthon kitanulta a nyomtatómesterséget, 1797-től 1804-ig Pesten Trattner könyvnyomdájában és a Kilián-féle könyvkereskedésben, Pozsonyban pedig a híres Landerer nyomdában képezte ki magát, honnan a debreceni városi tanács 1804-ben meghívta őt a városi nyomda élére. A Csáthy-féle könyvesboltot az 1805. évben tulajdonképpen Pápai Kiss István (19 kiadvány) pesti könyvkötő és könyvárus nyitotta meg, de annak vezetését azonnal vejeére, Csáthy Györgyre, illetve annak feleségére bízta (16 kiadvány), ki később Csáthy Györgynek 1817-ben bekövetkezett hirtelen halála után 1831-ig vezette az üzletet. Halála után fia, Csáthy Lajos (15 kiadvány) vette át az üzlet irányítását, ki 1848-ban Kossuth Lajossal és Jókai Mórral is összeköttetésben állott, amennyiben az utóbbi által szerkesztett Esti Lapok kiadását vállalta. 1859-ben társul vette Hügel Ottót, ki 1865-ig benmaradt a cégben. Csáthy Lajos 1866. jan. 1-én unokaöccsének, ifj. Csáthy Károlynak adta át a céget (172 kiadvány), ki kiválóan felkarolta a könyvkiadói üzletet, különösen a protestáns irodalmi kellékeket s megin-

¹ A cég 19. századi történetéről: ZOLTAI Lajos: *A Csáthy-féle debreceni könyvkereskedő és kiadó cég százéves története, 1815–1905*. Debrecen, 1905.

² Lásd erről: GOMBÁS Géza: *A könyvtermelés nemzetközi és hazai adatai*. = Magyar Statisztikai Szemle 1942. 8. sz. 527., ill. Uő: *A könyvtermelés legújabb nemzetközi (1941) és hazai (1942) adatai*. = Magyar Statisztikai Szemle 1944. 4–5. sz. 153.

díftója volt a ma már közkedveltégű tárcanaptáraknak. Tőle 1890-ben fia, Csáthy Ferenc (24 kiadvány) vette át az üzletet, míg az 1922. évben részvénytársasággá nem alakult át és 1925. évben (11 kiadvány) felállítja budapesti fióküzletét. A részvénytársaság alaptőkéje 50.000 pengő, 1926. évi áruforgalma pedig 260.480 pengő volt.”³

A két világháború között a cég meghatározó vezetője dr. Rozgonyi Ernő volt, aki 1908-ban született Szombathelyen. Elvégezte a Kir. Magyar tudományegyetemi Közgazdaságtudományi Kart – ez akkor önálló intézmény volt, csak 1934-ben alakítják ki a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemet. 1931-ben ledoktorál, disszertációjának címe (amelyet a Csáthy cég adott ki): *A modern hírszolgálat és annak jelentősége*. Ekkoriban a Magyar Távirati Irodánál dolgozott, 1932. február elsején lépett be a Csáthyhoz, amelynek 1935 óta ügyvezető igazgatója. A 105 000 pengőre emelt alaptőkéjű vállalatnak ő lett a többségi tulajdonosa is. Mint igazgatósági tagnak évi 300 pengő jövedelme volt, az igazgatói fizetése (igaz, már a háború után) havi 1300 pengő körül járt. Tagja volt a könyvkereskedői egyesületen kívül a Papírkereskedők Szövetségében is, ahol igazgatósági tag, és 1941-ig alelnök is volt.

A háború után 1945-ben megkezdték működésüket az ún. igazolóbizottságok, amelyeknek az volt a feladatuk, hogy megvizsgálják a a szabad pályán működő értelmiségi foglalkozásuk és hatósági igazolóval rendelkező személyek Horthy-rendszerbeli tevékenységét. Ez történt a könyves cégeknél is, ahol a bizottság a különböző pártok által delegált ismert szakemberekből állt, elnöke pl. Cserépfalvi Imre volt.⁴ Az igazolandó személyek részint egy kérdőívet tölthettek ki, részint – ha szükséges volt – különböző iratokat mutattak be a cég működéséről. A Csáthy rt. esetében Rozgonyi tölthette ki a kérdőívet – ennek adataiból lehetett rekonstruálni a fenti életrajzát –, valamint beadott a bizottságnak egy kézírásos lapot, amely a címe szerint „A Csáthy Ferenc egyetemi könyvkereskedés és irodalmi vállalat rt. Debrecen–Budapest kiadványjegyzéke 1919. évtől”.⁵ E lista 75 tételből áll, s csak a művek szerzőjét és címét tartalmazza, de könnyen átlátható, hogy a kiadványok időrendi sorrendje a rendező elv.

Bár a címe szerint 1919-től szerepelnek itt a művek, az első két tétel 1925-ből való. A fentebb idézett rövid cégtörténetből viszont kiderül, hogy 1925-ben (illetve 1922 és 1925 között – ez a szövegben nem egyértelmű) 11 kiadványa volt a vállalatnak. Látható tehát, hogy a kiadványjegyzék nem teljes – igaz nem is szerepel a címében hogy „összes”...

A *Magyar Könyvészet* vonatkozó kötetait lapozgatva több olyan kiadványra bukkanhatunk, amelyek nem szerepelnek ezen a listán. Vajon mi lehet az oka ezeknek a hiányosságoknak? A legegyszerűbb magyarázat az lehet, hogy Rozgonyi sietősen, talán pusztán az emlékeire hagyatkozva állította össze a jegyzéket. Ennek ellentmond azonban a lista tökéletes időrendisége. Lehetséges, hogy csak azokat vette fel, amelyeket minőségileg és terjedelmileg jelentősnek tartott? Valóban, az általam talált címek között a többség inkább csak füzetek számít – ilyen pl. Iványi Béla *A vidéki egyetemek* című röpirata, amely csupán 11 oldal – de kimaradt a kéziratból Boda István *Bevezető a lélektanba* című műve, amely 183 nagyméretű oldal, s a Szegedi Ferenc József Tudományegyetem Pedagógiai-Lélektani Intézetének Közleményei sorában jelent meg...

Lehetséges, hogy Rozgonyi a politikailag túlságosan elkötelezett könyveket szerette volna kihagyni, amelyekről úgy érezte, hogy nem fog tetszeni az új rendszerben? Ez aligha sikerülhetett volna, mert pl. Wünscher Frigyes műveit úgysem hagyhatta volna ki – nem is tette –, holott az illetőt a népbíróság elítélte a Horthy-rendszerben való szerepe miatt... Az sem magyarázat, hogy

³ *Az Est hármaskönyve 1928*. Bp. 1927. 808.

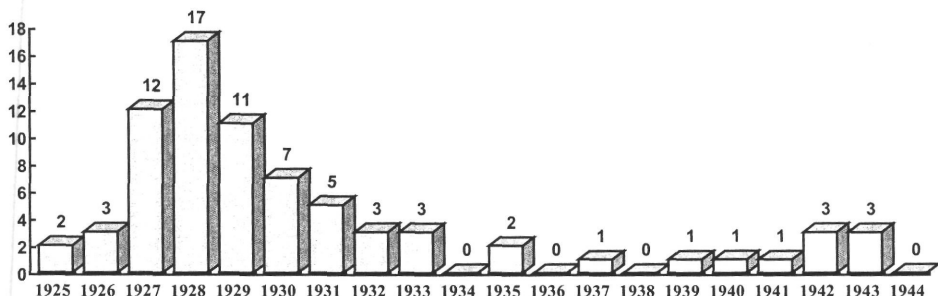
⁴ Erről lásd pl.: VARGA Sándor: *A magyar könyvkiadás és könyvkereskedeleme 1945–1957*. Bp. 1985. 57–62.

⁵ Fővárosi Levéltár. Igazolóbizottsági iratok. XVII–449. 156/B.

talán azokat a könyveket hagyta volna ki, amelyek valójában nem a cég kiadásában jelentek meg, csupán főbizománysként terjesztette őket. Azonban a listán eleve szerepel 34 mű, amelyek (főbiz.) megjelöléssel vannak ellátva.

Amennyiben a Rozgonyi által írt listát elfogadjuk hivatalosnak, akkor a következő grafikont állíthatjuk fel:

A Csáthy Rt kiadványainak száma

Láthatólag a világgazdasági válság előtti felfutás a kiadványok számában is éreztette hatását, ám a válság után egészen minimálisra csökkent a kiadott művek száma. Bár a grafikon íve nagy vonalakban megegyezik a többi magyar kiadóéval a húszas évek végén illetve a negyvenes évek elején jelentkező emelkedéssel, a harmincas évekbeli igen mély hullámvölgy elég meglepő. Azt megállapítani, hogy mi okozhatta ezt az alig-működést, az a majdani feldolgozó feladata lesz.

Nézzünk meg néhányat az érdekesebb kiadványok közül. Szépirodalmi művet viszonylag keveset adott ki – nyilván nem is ezt tekintették a cég profiljának – de itt jelent meg Gyula diák (Somogyváry Gyula) három, Bárd Miklósnak pedig két verseskötete. Az egyik tulajdonképpen egy verses regény, amelyet egy recenzens *A nagyidai cigányok*hoz hasonlít, mert ebben a műben Bárd, a „nyugalmazott vezérkari ezredes, a hivatalosan approbált magyar irodalomnak régi, érdemes munkása” a tanácsköztársaságról mondja el véleményét, „a kommunizmus lélektanát” boncolgatja. Egyébként „a kiadó mindent megtett, hogy a tartalomhoz méltó formában jelentethesse meg”⁶ a *Köd* című verses regényt.

1926-ban kiadta Turgenyev *Faust* és az *Első szerelem* című novelláit egy kötetben. A fordítója Munkácsy Mihály volt – természetesen nem a festő, hanem a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárosa, egy orosz és egy szerb nyelvten írója, más orosz klasszikusok fordítója.

A fentiekén kívül még két regényt adott ki a cég a tárgyalt korszak végén: Hermann F. Bönisch *És száguldanak a csunguzok* című művét Molnár Ákos fordításában, valamint Friedrich Gerstäcker *Kalóvilág a Mississippin* című kalandregényét. A könyvön Szalay Gyula neve állt mint fordító, de a Rozgonyi-féle listában dr. Magyar Bálint szerepel!

Mindez persze nem véletlen. A statisztikák szerint a szépirodalmi könyveknek kevesebb mint 14%-át adják ki vidéken, az ifjúsági művek aránya pedig még ennél is kevesebb.⁷ Ez nem is csoda, hiszen mint fentebb említettem, a jelentősebb vidéki kiadók főleg egyetemi központok mellett jöttek létre.

Az előbb elmondottakból következik, hogy a Csáthy cég fő profilját a szakkönyvek jelentették. Megjelent itt orvosi szakkönyv (pl. Sáhgy Ferenc: *Egészségtan*, Bucsányi Gyula: *Az érelmesze-*

⁶ Literatura 1929. május. 155.

⁷ GOMBÁS Géza: *i. h.*

dés természetes gyógyítása), vagy akár állattenyésztési (pl. Bakoss László: *Gazdasági baromfiteyésztés*, ill. *A tyúkok tojáshozamának fokozása*) is. Egyetemi könyvkereskedés lévén kiadtak több, a pedagógiával, a tanulással kapcsolatos művet is, pl.: Márton Béla: *A földrajztanítás módszertana*, Korpás Ferenc: *Hogyan lehet helyesen és jól tanulni* stb. A Márton-könyv egyébként első kötete volt a „Gaea. A Föld az élet és a tudomány könyvei” című sorozatnak, amelyet Milleker Rezső, a debreceni egyetem tanára, a Magyar Földrajzi Társaság alelnöke szerkesztett. Több olyan könyvet is találunk a listán, amelyek a hadsereg gazdasági problémáival foglalkoznak, pl.: Gottl Jenő: *Hadseregünk ellátása a világháborúban*, Major László: *A m. kir. honvédség költségvetése 1869–1915-ig* stb.

Elég hangsúlyos a zenei irodalom megjelenése a listán, ugyanis a cég adta ki a „Magyar Királyi Operaház szövegkönyvei” című sorozatot, melynek 17 darabja jelent meg 1927 és 1931 között. Valójában persze ezek kis 16 centiméteres, 21 lapos füzetecskék voltak csupán.

A cég legpreferáltabb szerzője a Csáthy rt. egyik részvényese, már említett Wünscher Frigyes volt, akinek hét könyvét adta ki, illetve mint főbizományos, terjesztette. Wünscher 1933-ig a Magyar Távirati Iroda igazgatója volt, tehát főnöke az ebben az időben ott dolgozó Rozgonyinak. A *Csonkamagyarország sajtója* című sajtóalmanachja (később ezen a címen) négy kiadást ért meg „A sajtó könyvtára” című sorozatban, ahol pl. az *Újságíró arcképek* című kötet, vagy éppen Rozgonyi már említett disszertációja.

Wünscher 1934-től a Hangya Fogyasztási Szövetkezet egyik vezetője lett, ettől kezdve ezzel a témakörrel foglalkozott a könyveiben is, amelynek csak egy részét vállalta fel a Csáthy kiadásra, vagy terjesztésre, pl. a *Keresztény erkölcs és szervezeti gondolat a gazdasági életben*, a *Falusi tanulmányútjaim* címűt, vagy éppen az Egyetemi Nyomdában készült *Szervezett agrárértékesítést*, amelyen Wünscher egyszersmind felelős kiadóként is szerepel.

A cég másik „házszerzője” Mitrovics Gyula, aki esztétikát és pedagógiát tanított több évtizeden át a debreceni egyetemen. Neki öt műve szerepel a Rozgonyi-féle listán, pl. *A neveléstudomány alapvonalai*, vagy az *Esztétika és kritika* című könyvek, de minden bizonnyal köze van a Csáthynek *Az esztétikai tetszés alapproblémája* című könyvének is, amelynek a *Magyar Könyvészet* szerint Debrecen–Budapest a kiadási helye... Megtalálható viszont a listán a Mitrovics-élemlékkönyv, de Rozgonyi rosszul emlékezett a címére: nem az „egyetemi tanárságának 25 éves jubileumára” jelent meg, hanem „tudományos működésének ötvenedik évfordulójára” 1939-ben, Baránszky-Jób László szerkesztésében. Egyébként Mitrovics Debrecenhez, illetve a Csáthyhoz való kötődése egybevág azzal a statisztikai adattal, hogy a pedagógiai, nevelésügyi művek több mint a fele vidéken jelent meg.⁸

Nem hagyható említés nélkül Balás Piri Elemér jogász, egyetemi tanár (ő nem Debrecenben) hat Csáthy-kiadású könyve sem, annál is inkább, mivel mindegyik a Wünscher szerkesztette sorozatban, „A sajtó könyvtára”-ban jelent meg. 1927-ben két művet írt a szerzői jogról, majd négy éven át, 1928-tól 1931-ig, feldolgozta a bíróságok sajtójogi gyakorlatát.

A cég adta ki *A Sajtó* című havonta megjelenő tudományos folyóiratot, melyben a „sajtó és a hírszolgálat jogi, gazdasági, szociális, műszaki és történelmi kérdéseiről” olvashatt az érdeklődő, aki 10 pengőért előfizetett a lapra. A leggyakoribb szerzője természetesen Balás P. Elemér volt, de az évek során Supka Géza, Schöpflin Aladár, Kárpáti Aurél neve is felbukkan a cikkírók közt.

Ez a folyóirat tudomásom szerint teljesen feldolgozatlan, pedig a „hivatalos” sajtótudósok orgánusaként egészen 1947-ig megjelent. Ugyanígy a Csáthy Ferenc Egyetemi Könyvkereskedés és Irodalmi Vállalat rt. két világháború közötti története is feldolgozóra vár, amelyhez a fentiek csupán kiindulópontul és kedvesínáloul szolgálnak.

BÁLINT GÁBOR

⁸ Uo.

Szenzációgyártás kisvárosi módra. (*Mezőtúri ponyvakiadók a 20. század első felében.*) „A mezőtúri éppen most történt véres gyilkosság, a melynek áldozatul esett Lévai Lajosné született Nagy Borbála, kit is Csáki Béla szabadkai, 25 éves, pinczér, egy nagy késsel meggyilkolt; Ifju Dobrai István és K. Horváth Mária karczagi lakosok házasságának szomorú története és egy bús özvegy anyja, ki Tiszahát-Nagyfalván hét gyermekét és azután önmagát felakasztotta.” Ilyen hangzatos, bonzongást ígérő címekkel csalogatták a 19–20. század fordulójának bűnügyi ponyvákat kedvelő olvasóit a nyomdászok és a nekik dolgozó írók szerte az országban. A műfaj rendkívüli népszerűségnek örvendett, hiszen egyszerre szolgálta a hírközlést és a szórakoztatást: a 3–6 lapos, többnyire verses füzetek röviden, de véres részletekben gazdagon meséltek el egy-egy bűntényt, leggyakrabban gyilkosságot. Irodalmi értékük ugyan csekély volt, szövegük hevenyészettségen meglátszik a sietség, hogy minél gyorsabban kiaknázhassák az eset keltette érdeklődést. A vevők figyelmének felkeltése érdekében a címlapon a díszes keret mellett gyakori volt a fametszetes kép és a tartalom röviden összefoglaló, csalogatónak szánt versike, a bonyolult címeknek pedig szinte minden egyes sora más betűtípussal és -mérettel volt szedve. A rossz minőségű papírra nyomott ponyvák olcsóságuk miatt mindenki számára elérhetőek voltak, s a híres túri vásárra érkező környező települések lakói éppúgy előszeretettel vásárolták őket, mint a városban vagy környékén élők.

† „*Ponyvagyárak*” és *tulajdonosaik*. Az Alföldön a ponyvakiadás egyik központja Mezőtúr volt. A városban a 19. század végétől kezdve két nyomda működött. Ma már egyik sincs meg, anyaguk pedig feltehetőleg 1945-ben semmisült meg, ezért a meglévő információk meglehetősen szegényesek: néhány adat a nyomdászok életéről, közéleti tevékenységükről, kiadványaikról, de szinte semmi a nyomdák működéséről.

Az első nyomdát Gyikó Károly alapította 1867-ben. A nyomdász apja, Gyikó János a város református lelkésze volt. Gyikó Károly 1840-ben született,¹ de hogy hol végezte iskoláit, és hol tanulta ki a nyomdász mesterséget, nem tudni. Családjáról összefoglalóan sehol sincs adat, ám a *Mezőtúr és Vidéke* különböző számai alapján annyit lehet tudni, hogy legalább három gyermeke született feleségétől, Székely Karolinától: Gyula, Karola és Kálmán. Gyula 10 évesen, 1894. április 7-én halt meg,² Karola pedig egy évvel később, január 25-én követte testvérét.³ Kálmán nyomdász lett, akárcsak az apja, s a családi vállalkozásban dolgozott. 1898-ban a városi híreket közlő rovat szerint feleségül vette Pályi János módos gazdálkodó lányát, Mariskát.⁴ Ő lehetett volna a vállalkozás örököse, de 1909-ben, még apja életében ő is meghalt. Ráadásul a nyomdát Gyikó Károly megromlott egészsége miatt már 1903. február 11-én, tehát hat évvel Kálmán halála előtt átvette Kanyó Antal.⁵ Hogy miért nem az ifjabb Gyikó folytatta ekkor még a vállalkozást, nem tudni.⁶

Kanyó Antalról még kevesebb adatunk van: mindössze annyit tudunk róla, hogy az Ipolyságból érkezett Mezőtúrra, 1906-ban létrehozta a Dohányárudát, s 1908-ig, haláláig maga vezette a nyomdát.⁷

Kanyó után Borbély Gyula lett az első mezőtúri nyomda tulajdonosa. Ő jelentős közéleti szerepet töltött be a városban, ezért jóval több információknak van az életéről, mint elődei esetében. 1881-ben született Ipolyszakállason egy evangélikus tanító gyermekeként. A könyvkötő- és nyomdász mesterséget Budapesten tanulta ki, s 1901-ben került a Gyikó nyomdába inasként. Csillaga

¹ BODORIK Sándor: *Mezőtúri életrajzi lexikon*. Mezőtúr, 1999. 70. /Mezőtúri Helytörténeti Füzetek 16./

² Mezőtúr és Vidéke 1894. ápr. 8, 3.

³ Mezőtúr és Vidéke 1895. jan. 27, 3.

⁴ Mezőtúr és Vidéke 1898. júl. 24, 3.

⁵ SZABÓ András: *Mezőtúri képeskönyv*. Szolnok, 1998. 78.

⁶ Gyikó Károly 1916-ban halt meg.

⁷ SZABÓ: *i. m.* 78.

gyorsan emelkedett, hiszen hét év múlva megszerezte a vállalkozást, s a város egyik legmegbecsültebb polgárává vált. 1925-től haláláig, 1939-ig az Ipartestület elnöke volt, s fontos szerepet játszott a székház felépítésében. Társelnöke volt a Kereskedelmi Egyesületnek, elnöke az Iparos Dalkörnek, tagja a Debreceni Kereskedelmi Iparkamarának és pénztárosa az Önkéntes Tűzoltóegyletnek. Az evangélikus egyháznál előbb gondnok, majd presbiter volt, egy cikluson át pedig még városi és vármegyei képviselőként, sőt törvényhatósági bizottsági tagként is működött.⁸ 1939-ben, halála után a nyomda megszűnt.

Mezőtúr második nyomdáját Braun Juda és Dolesch Géza alapította 1892-ben. Róluk semmi egyebet sem sikerült kiderítenem, vállalkozásukról is csak attól kezdve van adat, amikor 1900. február 11-én Gettler Ignác átvette, hat segéddel és a berendezéssel együtt.⁹ A nyomda ekkor a Corvina Könyv Zenemű és Papírkereskedés nevet kapta. Gettler 1859-ben született. Az izraelita hitközség tanítója volt, de a rossz megélhetési viszonyok miatt Temesvárott beállt egy könyv- és papírkereskedésbe tanulónak, s 1900-ban hazatérve saját lábára állt. 1903-ban, többszöri kérvényezés után Törökre változtatta saját és családjá nevéét. Ő is részt vett a város közéletében: a Mezőtúri Kereskedelmi Egyesület tagja volt.¹⁰ 1910-ben hunyt el, de a nyomdát már 1908-tól Csendes Mihály vezette, ekkortól a neve: Corvina Rt.–Török Nyomda. 1930-tól megszakításokkal Szendrey István állt a vállalkozás élén, egészen 1951-ig, a nyomda megszűnéséig.

A két nyomda egymáshoz meglehetősen közel, a város központjában helyezkedett el: a Gyikó 1885-ben költözött a Petőfi útról a Kossuth tér és a Kossuth út sarkán akkor felépülő Bazár épületébe, a Braun pedig 1899-ben ugyanazon sarok másik oldalán, vagyis – ha mértanilag szemléljük – a szög másik szarán felépülő Református Központi Népiskola épületében kapott helyet.

Amint az adatokból is kiténik, a nyomdatulajdonosok a város megbecsült polgárai voltak, élénk tevékenységet fejtettek ki a közéletben és egyházközségükben egyaránt. Hogyan lehetséges akkor, hogy egy olyan, sokak által kárhoztatott és lenézett dolgot gyártsanak és terjesszenek, mint a ponyva? Nyilvánvalóan azért, mert kevesebb tőkével rendelkeztek, mint a nagyvárosi nyomdák, így nem vállalkozhattak komolyabb tudományos és szépirodalmi művek kiadására, amelyeknek nemcsak a kiadási költségük volt nagyobb, hanem a vevőkörük is behatárolt volt. Alkalmazkodniuk kellett a helyi olvasóközönség igényeihez, s jó üzleti érzékkel felismerték az olcsón előállítható, de nagy példányszámban eladható füzetkék kínálta lehetőséget. Takács Lajos szerint „a paraszti história létrejöttének további feltételét jelentette az olcsó ár és a gyors előállítás, ami csak a helyi nyomdák jelentős fejlődése és megszorodása révén volt elképzelhető.”¹¹ Ez sokkal inkább igaz fordítva: a nyomdák azért fejlődhettek és élhettek meg, mert nagy volt a kereslet, s nem azért olvastak sokan, mert gyors volt az előállítás, hanem éppen azért voltak gyorsak a nyomdászok, mert sokan szomjazták az újdonságokat. Egy hír egy-két nap alatt elévül, ezért a vállalkozónak igyekeznie kell a megjelentetésével, különösen, ha vetélytársa is van, aki megelőzheti.

Iratanyag hiányában nem ismerjük ugyan a nyomdák bevételét, de már maga a hosszú idő, amely alatt folyamatosan működtek, tanúsítja, hogy jó megélhetést biztosítottak tulajdonosaik számára. Erre utal Gyikó Kálmán feleségének származása is: módos gazda lányként nyilvánvalóan nem ment volna hozzá akárkihez. Az említett közéleti szerepekhez is vagyon és abból eredő presztízs kellett, különösen a képviselőséghez.

⁸ BODORIK: *i. m.* 34–35.

⁹ SZABÓ: *i. m.* 80.

¹⁰ BODORIK: *i. m.* 159.

¹¹ TAKÁCS Lajos: *Paraszti históriaköltészet*. In: *Magyar néprajz V. Magyar népköltészet*. Szerk.: ISTVÁNOVITS Márton. Bp. Akadémiai Kiadó, 1988. 381–397, 383.

A ponyvakiadás persze csak egy része a két nyomda tevékenységének. A város első lapjának, az 1878-tól megjelenő *Mező-Túr*nak kiadója és egyben tulajdonosa is Gyikó Károly volt. Szintén itt nyomták a *Mezőtúr és Vidékét* 1884 és 1904 között.¹² Ezután 1915-ig a lap a Török nyomdához került, 1915 és 1939 között pedig megint a Borbély (a volt Gyikó) nyomda lett a kiadója. E hetente megjelenő, az 1920-as évek közepéig igen magas nivójú vezető újság mellett még számos sajtótermék készült a két nyomdában. Török Ignác adta ki 1903–1906 között a *Mezőtúri Hírlapot*, 1906–1910 között a *Türkevét*, 1907–1909 között a *Világosság* című társadalmi és vallásos folyóiratot,¹³ Borbély Gyula pedig 1908–1913 között folytatta (illetve újraindította) a *Mezőtúri Hírlapot*, s nála jelent meg a *Túri Élet* 1936-ban, a *Protestáns Tanügyi Szemle* 1927–1932 között, valamint az *Egyetértés* című hetilap 1939-ben.¹⁴ Az újságkiadás mellett készítettek képeslapokat (1899-től), meghívókat, nyomtatványokat és egyebeket, sőt, mindkét vállalkozáshoz tartozott könyv- és papírkereskedés is. A reklám lehetőségeit kihasználva Török Ignác így hirdette üzenetét a *Mezőtúr és Vidékében*:

„Török Ignác könyvnyomdája, könyv-, zenemű-, papír és írószer kereskedése Mezőtúr, Kossuth-tér, ev. ref. népisk. épület

A modern technika legújabb vívmányaival felszerelve, készít mindenféle nyomtatványokat és könyvkötéseket a legegyszerűbbtől a legdiszesebbig, jutányos ár mellett. Meghívók, eljegyzési kártyák, üzleti nyomtatványok, körlevelek, gyászjelentések a legdiszesebben állítatnak ki. Mindennemű könyvek, zeneművek. Kizárólag hazai gyártmányu papírművek, rajz- és írószerek legolcsóbb beszerzési forrása.”¹⁵

Érdemes megfigyelni, mivel igyekszik a nyomdász felhívni a vevők figyelmét: a széleskörű kiadást, a kiváló minőség és az alacsony ár „nyerő hármásával”. E szöveg már önmagában is elég annak megállapítására, hogy megfogalmazója remek üzleti érzékkel volt megáldva.

Munkások a borzongatás szolgálatában. A nyomdák dolgozóira három utalást találtam. Az első, fentebb már említett adat szerint Gettler Ignác 6 segéddel vette át Braunék vállalkozását. Alig nyolc év elteltével, az 1908–1914 közötti időszakban már mindkét nyomda átlagosan 14 segéddel működött.¹⁶ Ez egy vidéki nyomdához képest jelentős létszám, különösen, ha konkurense is akad, mint ebben az esetben. Ez a tény a ponyvairodalom elterjedtségére is utal: a két nyomda nemcsak Mezőtúrt, hanem annak vonzáskörzetét is bőven ellátta olvasnivalóval, a vidék pedig könnyedén eltartotta mindkettőt. A harmadik adat szerint Gettler egyik segédje, Wiesenberger Henrik 1900. szeptember 20-án 200 koronát ellopva megszökött, de Szolnokon sikerült elfogni.¹⁷ A lopott összeg, valamint a csendőrok gyorsasága és aktivitása is arról tanúskodik, hogy a károsult a város felső rétegének tagja.¹⁸

A nyomda dolgozóinak fizetését és munkaidejét a vidéki könyvnyomdászok 1906-os munkaidő-és árszabályzatából tudhatjuk meg. A dokumentum négy osztályba sorolta a nyomdával rendelkező

¹² BODORIK: *i. m.* 70.

¹³ BODORIK: *i. m.* 159.

¹⁴ BODORIK: *i. m.* 34–35.

¹⁵ Mezőtúr és Vidéke 1906. ápr. 1.

¹⁶ BODOKI FODOR Zoltán–BODOKI FODOR Zsigmond: *Mezőtúr város története a honfoglalástól a felszabadulásig.* Mezőtúr, 1978. 129.

¹⁷ Mezőtúr és Vidéke 1900. szept. 23, 3.

¹⁸ Összehasonlításképp: 1900-ban egy bennkosztosnak szegődött béres Mezőtúron az élelmezésen és 6 köből búzán felül évi 100–140 koronát kapott (BODOKI FODOR Z.–BODOKI FODOR Zs.: *i. m.* 125).

vidéki településeket (II–V. osztály). A minimálisan kötelező fizetés osztályonként 2 koronával csökken. Mezőtúr a IV. osztályba tartozott, így a szedőknek legalább 22 koronát kellett kapniuk minden szombat este. A korrektorok bére ennél némileg magasabb, 24 korona volt. A képzettségre vonatkozó előírás szerint tanonc csak az lehetett, aki betöltötte 14. életévét, és a középiskolának legalább az első két osztályát elvégezte. A nyomdászok napi kilenc órát dolgoztak, és csak 14 napos felmondási idővel lehetett őket elbocsátani.¹⁹ Ha összehasonlítjuk ezt a fentebbi adattal, amely szerint egy mezőgazdasági munkás éves bére az ellátáson felül 100 korona körül mozgott, azonnal kitűnik a nyomdák dolgozóinak jóval előnyösebb anyagi helyzete. Emellett nekik a napszámokkal ellentétben télen is volt munkájuk, s nem kellett tartaniuk attól, hogy egyik napról a másikra elbocsátják őket.

Borzadózók és megbotránkozók – a ponyvák olvasói. Ahhoz, hogy megközelítően pontos képet kaphassunk a ponyvák olvasóköréről, érdemes röviden áttekinteni a város társadalmi, gazdasági és kulturális helyzetét a századfordulón. (A túri ponyvákat természetesen nemcsak a környékbeliek olvasták. A feldolgozott esetek között sok Békés megyei is előfordul – gyulai, mezőberényi, gyomai –, hiszen ezek a helységek is jól ismertek voltak az itteni vásárolók, napszámosok, parasztek számára, akár csak a Szolnok megyeiek az ottaniaknak. Mivel azonban nem lehet tudni, hogy pontosan mekkora körre terjedt ki a nyomdák piaca, meg kell elégednünk a Mezőtúrra vonatkozó adatokkal, amelyek – lévén a Tiszántúl többi településéhez hasonlóan mezőgazdasági jellegű város – sokban tipikusnak tekinthetők. 20 000 főnél is nagyobb lakosságával Mezőtúr ugyan a megye legnagyobb városa volt – Szolnok: 15 847, Jászberény: 20 155, Karcag: 14 486, Kisújszállás, Túrkeve és Kunszentmárton: 11 000-nél kevesebb lakos²⁰ –, s iskolái nagy száma miatt is némileg kedvezőbb helyzetben volt a többinél, de az eltérés jóval kisebb, mint a hasonlóság.)

Mezőtúr lakossága 1900-ban 25 383, 1910-ben pedig 25 835 fő volt, s ennek több mint 35%-a (1900-ban 36,2%, 1910-ben 37,3%) a környékbeli tanyákon élt.²¹ Többségük saját földjén gazdálkodott: 1900-ban még a lakosság 67,5%-a, 1910-ben viszont már csak 61,7%-a vallotta magát östermelőnek. Jóval kisebb, és szintén csökkenő tendenciát mutat a kisiparból élők aránya: 1890-ben még 13,9%,²² 1900-ban és 1910-ben pedig már csak 13,5%.²³ Ezzel párhuzamosan jelentősen megnőtt viszont 1900 és 1910 között a napszámosok aránya, 2,4%-ról 5,7%-ra.²⁴ A gazdasági cseledek és mezőgazdasági munkások aránya az összlakosságon belül 1900-ban igen magas, 37,5% volt.²⁵ Ez az adat magában foglalja a nagyszámú időszakos munkavállalót is, kivéve a távoli vidékekről szerződötetett summásokat.

A városban 1890-ben a református egyház 16 népiskolát tartott fenn, ezenkívül működött még egy katolikus és egy izraelita iskola. Ez a szám megdöbbentően soknak tűnik a lakosságszámhoz viszonyítva, de tudnunk kell, hogy a korban az elemi népiskolák osztatlanok vagy részben osztatlanok voltak, csak a gimnáziumokban létezett osztálytanítós rendszer. 1893/94-ben a 18 iskolában

¹⁹ Magyarországi Könyvnyomdai Munkások Egyesülete és Magyarországi Könyvnyomdai Munkások Szakszervezete. Munkabér és árszabályok és a témával kapcsolatos egyéb nyomtatványok 1901, 1906, 1908, d. n. Politikai Intézet Levéltára (PIL) 668. f. 29. ó. e.

²⁰ *Jász–Nagykun–Szolnok vármegye múltja és jelene.* Szerk.: Vitéz SZOLNOKI SCHEFTSIK György Dr., Pécs, 1935. 157–158. (Az adatok 1876-ra vonatkoznak.)

²¹ BODOKI FODOR Z.–BODOKI FODOR Zs.: *i. m.* 123.

²² Uo. 108.

²³ Uo. 123.

²⁴ Uo. 123.

²⁵ Uo. 124.

mindössze 26 tanító dolgozott, ezekre belterületen 100, külterületen pedig 206 tanköteles gyerek jutott fejenként.²⁶ Ahhoz, hogy eredményes legyen a tanítás, ennél jóval kisebb létszámokra, legfeljebb 25–30 főre lett volna szükség. Igaz, a ténylegesen iskolába járók száma ennél jóval kevesebb volt, mivel a külterületeken lakóknak leküzdhetetlen távolságokat kellett volna megtenniük nap mint nap. (Az iskolák többsége ugyanis belterületen állt, a tanyasi iskolahálózat 1874–1894 között, kisbirtokosok által felajánlott területen kezdett kialakulni, de maradéktalan kiépítése csak az 1930-as évekre fejeződött be.) Ennek következtében 1910-ben a felnőtt lakosság 16,8%-a még mindig analfabéta volt.²⁷

A belterületen lakó vagy jobb anyagi helyzetben élő mezőtúriaknak és környékbelieknek ugyanakkor számos művelődési lehetőség állt rendelkezésére. Az 1530-tól működő, tehát az országban legkorábban alapított református gimnázium a 19. század harmadik negyedétől a környék legnagyobb jelentőségű középfokú iskolája lett.²⁸ 1897-ben, alig két évvel azután, hogy a nők felvételét is engedélyezték a bölcsészeti, orvosi karokra és a gyógyszerészeti tanfolyamokra, megalapították Mezőtúr második középiskoláját, az Állami Teleki Blanka Felsőbb Leányiskolát.

A város kulturális központjai a kaszinók voltak. A 20. század első évtizedében 19 működött Mezőtúron 1400 taggal, közülük kiemelkedett a Központi Kaszinó 1700 kötetes könyvtárával. A legjelentősebb könyvtár a református gimnáziumé volt, 1908-ban 5429 kötetel, emellett a Felsőrényi Polgári Olvasókör 1120, a Városi Népkönyvtár pedig 2334 kötetel állt az olvasni vágyók rendelkezésére.²⁹

Az eddigi adatok alapján érthetővé válik, hogyan tudott virágozni két nyomda is egy viszonylag kicsi alföldi városban. A lakosság igen magas százaléka legfeljebb elemi iskolai műveltséggel rendelkezett (az őstermelők nagy része, a cselédek, napszámosok és egyéb idénymunkások). A módosabb parasztok és városi kisiparosok valószínűleg polgári iskolát végeztek, de a gimnáziumot csak a vagyonosabbak engedhették meg maguknak: az évi 136 végzős között nemcsak túriak, hanem környékbeliek is voltak. Ugyanerre utal a kaszinók létszáma is: a 25 000-es lakosságból mindössze 1400 polgár mondhatta magát tagnak, s ők alkották az egyesületeket, társaságokat is. Az olvasókörnek már a neve is jelzi közönsége társadalmi helyzetét, de a népkönyvtárat sem valószínű, hogy sok mezőgazdasági munkás látogatta. Ugyanakkor ők is igényelték a szórakozást, az érdekességeket, a híreket. Ha az újsághoz nem is jutottak hozzá,³⁰ az olcsó ponyvához igen, s ez mindhárom igényüket kielégítette. Az írástudatlanság ebből a szempontból nem jelentett akadályt, a közös munkák alkalmával ugyanis egyvalaki felolvasta a történeteket a többieknek. Ebből egyúttal az is következik, hogy a ponyvának jóval több fogyasztója volt, mint ahány vásárlója. (Míndez nem jelenti azt, hogy a polgárok nem olvashattak ponyvákat, és időnként, a könnyed szórakozás érde-

²⁶ Uo. 108.

²⁷ Uo. 129.

²⁸ 1876/77 és 1885/86 között éves átlagban 136-an végeztek itt, míg Békésen 125-en, Kisújszálláson 82-en, Karcagon pedig 69-en (uo. 109).

²⁹ Uo. 129.

³⁰ Arra nincs adatom, hogy az újságokat kik és hányan vásárolták, de a cikkek hangvétele (előkelő polgárok esetében magasztaló, szegényebbekkel kapcsolatban gyakran gunyoros vagy lenéző), a hirdetések jellege (könyv- és papirkereskedés, piperecikkek stb.) és a hírek típusai (felolvasó-estek, politikások látogatásai, köztisztelőben álló személyek családi eseményei, esküvő, halálozás, születés stb.) arra utalnak, hogy törzsközönségük nem egyezett a ponyvákéval. Úgy tűnik, a nyomdászok igyekeztek minden réteg igényeit kielégítve a nyomtatott hírközlés összes csatornáját kihasználni.

kében ők is bizonyosan megvették az érdekesebbnek ígérkezőket, de náluk ez korántsem volt olyan általános, mint a paraszti és munkásrétegekben, egyrészt a ponyva alacsony presztízse, másrészt a rendelkezésükre álló szélesebb művelődési lehetőségek következtében.)

A ponyvák olvasói nem látogatták a könyvtárakat, és könyvesboltokba sem igen jártak. Meg kellett tehát találni azt a terjesztési módot, amellyel a legkönnyebben el lehetett érni őket. A legkézenfekvőbb a híres túri vásár volt, amelyre távolabbi vidékekről is tömegével érkeztek az árusok és a vevők, de ugyanilyen alkalmakat nyújtottak a hetivásárok is. Ilyenkor a külterület, a tanyavilág lakói is bementek a városba, és szívesen megálltak a kikiáltók pultjainál. A 19. században még külön erre „szakosodott” históriások árulták a ponyvákat, a századfordulóra azonban már csökkent a szerepük, majd fokozatosan eltűntek. A házalók is gyakran hordtak magukkal efféle füzeteket, sőt a dohányárudákban is lehetett őket kapni szerte az országban. (Nem véletlen, hogy Mezőtúr első dohányárudáját éppen Kanyó Antal nyomdatulajdonos hozta létre.)

Harc és hanyatlás – a sikertörténet vége. A fent bemutatott helyzet a harmincas évekre jelentősen megváltozott. Bár egy-két ponyva még ekkoriban is megjelent, a műfaj valójában már az első világháború után hanyatlásnak indult. A hosszabb, verses „elbeszéléseket” rövid katonadalok, később pedig irredenta énekek vagy divatos népdalok, esetleg népi jövendölések váltották föl. A háború után a katasztrofális gazdasági helyzet, a 30-as években pedig a gazdasági válság következtében érezhetően romlott a nyomdák és dolgozók helyzete. Egy szakszervezeti megbízott vidéki újtjáról 1928-ban azt írta jelentésében, hogy a pénztáros Bihary János, a Borbély nyomda alkalmazottja nem vette át a Török nyomdabeli szaktársaitól a szakszervezeti tagdíjat, ezért azok kénytelenek voltak egyénileg felküldeni a pénzt. E viselkedés oka a jelentéstevő szerint a két nyomda konkurenciaharca volt. Az eset Bihary lemondásával és egy Takács nevű munkás pénztárossá való megválasztásával végződött.³¹

Szendrey István és a Magyarországi Könyvnyomdászok Szakegyesületének többszöri levélváltása szintén a helyi és környékbeli nyomdák egyre erősödő versengésére utal.³² Ezekből a levelekből arról értesülünk, hogy a két nyomda kilépett a szakszervezetből és megtagadta az árszabályt. Szendrey 1939-es levele szerint az egész ügy háttérében egy Klein Dezső nevű nyomdász állt, aki 1921-ben került a városba, de 1931-ben felmondtak neki, és őt (Szendreyt) állították a helyére. Klein erre Mezőtúrra segítette Csontos Lajost, aki mindkét nyomda tulajdonosait meggyőzte a kilépés által megszerezhető előnyökről. Ráadásul Szolnokról hozott szakembert, akiről később kiderült, hogy a saját embere, emellett a nyomda pénzén Szolnokra utaztatott különféle ürüggyekkel, hogy szolnoki munkásokat szerezzen a vállalkozás számára.

Szendrey levelének ellenséges hangvételéből egyértelműen kitűnik, hogy a nyomdász Csontost tekintette első számú ellenfelének és minden baja okozójának. A többi levelet is végigolvasva azonban kiderül, hogy sokkal többről volt szó, mint két ember személyes ellentétéről vagy a vezetésért folytatott harcukról. Az árszabályzat elfogadása, mint a szakszervezet 1939. április 12-i válaszában olvashatjuk, létbiztonságot jelent a nyomdák számára, hiszen egységes fizetési rendszerével kiküszöböli a versenyt, ráadásul biztosítja a megfelelően képzett munkásokat a vállalkozás számára. A két mezőtúri nyomda, amely e szabályozást elutasította, kénytelen volt máshonnan munkásokat hozatni magának, mert a helybeliek nem vállalták az összeütközést a szakszervezettel (Szendrey maga is a szervezettől kért engedélyt a munka felvételére, ezt azonban annak vezetősége az

³¹ A Magyarországi Könyvnyomdai Munkások Szakszervezete megbízottainak 1928. évi jelentései a vidéki útjaikon tapasztalatról. PIL 668. f. 56. ö. e.

³² PIL 668. f. 212. ö. e.

árszabály elfogadásához kötötte). Hogy versenyképességüket növelni tudják, a nyomdatulajdonosok az árszabálynál alacsonyabb béreket fizettek, így azonban csak olyan szakképzetlen munkaerőt kaptak, mint Peti János, aki Szendrey szerint ruhakereskedő, „de csak azért is munkát vállal, mert fanatikus haragosa Egyesületünknek”.³³ Szendrey ezért elkeseredett harcot folytatott azért, hogy a nyomdák fogadják el újra az árszabályt, és ő is újra munkába állhasson, végül azonban rákényszerült a munka felvételére, még mielőtt a tulajdonosok aláírták volna a szabályozást. Levelében ezt azzal indokolta, hogy ha nem teszi, Pestről hozattak volna helyette szedőt, s neki és családjának a hosszú munkanélküliség után szinte megváltás volt a munka. Ebből a dátum nélküli levélből tudjuk meg azt is, hogy a munkaidő már csak napi nyolc óra, és ezt pontosan be is tartották a nyomdánál. Csontos cégvezető 60 pengőt és a szerzett munkák után százalékot, Szendrey 40–50 pengőt, a harmadik évét töltő inas pedig 10 pengőt kapott.

Szendrey kitartása végül elnyerte méltó jutalmát. Már idézett november 27-i levelében a következő örömhírt jelentette be a szakegyesületnek: „és pont ezen a héten a híres Csontos Lajos, aki 7 évvel ezelőtt beszuszeroltatta a két túri nyomdát, kitorpte a nyakát: évek óta apró-cseprő lopásokat vitt végbe és most rá jöttek – azonnali hatállyal elzavarták és engem vettek fel helyette a Corvina-nyomdába.”³⁴ A nyomda, amelyben a század eleji 14 munkáshoz képest ekkor már csak egy tanuló, egy állandó szakmunkás és egy kisegítő dolgozott, ezek után rögtön elfogadta az árszabályt, és hamarosan a Borbély nyomda is csatlakozott hozzájuk. (Borbély Gyula haláláról szintén ez a levél ad hírt. A tulajdonos övege megpróbálta tovább működtetni a vállalatot, de hiába, a nyomda nem sokkal később megszűnt.)

Pár hónappal később, 1940-ben miniszteri rendelettel új bérek léptek életbe. Szendrey szerint azonban a szolnokiak és a törökszentmiklósiak kevesebbet adtak munkásaiknak, így a túriak versenyképessége csökkent velük szemben. A szakszervezet válaszában kijelentette, hogy a rendelet mindenkire vonatkozik, Szolnokon és Törökszentmiklóson is rendet fognak teremteni. Hogy ez sikerült-e nekik, már nem derül ki az anyagból. Az utolsó levél három évvel későbbi. A szervezetnek Hodos Bálint másodéves tanonc kérdésére adott válaszából megtudjuk, hogy a tanoncfizetés az első évben 10, a másodikban 12, a harmadikban 15, a negyedikben pedig 20 pengő. Ez 5 pengővel magasabb a négy évvel azelőtti, 1939-es fizetésnél.

A fenti levelezésből is jól látható, hogy a mezőtúri nyomdák első világháború utáni működése már a hanyatlás jegyeit viseli magán. A békeidőkben a ponyvából származó jelentős bevétel, az újságkiadás és a papírkereskedés együttesen elegendő volt a cégenkénti 14 munkás eltartására és tulajdonosaik előkelő pozíciójának biztosítására. Ebben az időszakban még egyik nyomdának sem jelentett gondot a verseny, a későbbi, megromlott gazdasági helyzetben azonban a békés versengés valóságos harccá változott. A papírkereskedés, a meghívó- és gyászjelentés-gyártás, valamint az újságkiadás nem hozott elegendő jövedelmet, komolyabb művek kiadására pedig a kis tőkés vállalatok nem is gondolhattak. Ráadásul a mezőtúriaknak meg kellett küzdeniük a gyorsan növekvő Szolnok és Törökszentmiklós közelségével, valamint a jóval erősebb és nagyobb gyomai Kner nyomdával, amely, bár korábban szintén foglalkozott ponyvakkal, megengedhette magának a tudományos, szépirodalmi vagy ismeretterjesztő művek kiadását is. A hanyatlás egyértelmű jelei a munkásszám drasztikus csökkenése, az árszabálytól való elszakadás a kiadások csökkentése érdekében vagy a nyomdákön belüli harcok az irányításért az erőskezű vezető halála után. A kegyelemdőfést mindkét vállalkozásnak a ponyvából mint fő forrásból származó tetemes bevétel kiesése jelentette.

³³ Szendrey 1939. XI. 27-i levele a szakszervezetnek. PIL 668. f. 212. ö. e. Nyilvánvaló, hogy Peti János motivációja sokkal inkább a pénzkereseti lehetőség megragadása volt.

³⁴ Uo.

Az I. világháború után hanyatlásnak induló műfaj a század közepére eltűnt, pedig a szenzációk, véres bűntények iránti érdeklődés sohasem lankadt. Török, majd Csendes után a Corvina tulajdonjoga „négy úriember kezébe szállt át [...], akik közül három nem szimpatizál szakszervezetünkkel”,³⁵ a másik nyomda pedig nem élte túl a nagy tekintélyű Borbély Gyula halálát. A Corvina Szendrey vezetésével átvészelte ugyan a második világháborút, s egészen 1951-ig, az államosításig működött, de virágkorának teljesítményét már nem tudta megismételni. Borzongásra vágyó közönségük sokáig kénytelen volt megelégedni az újságokban olvasott hírekkel. Mára új műfajú sajtótermékek, pletykalapok, bűnügyi újságok vették át a ponyvák szerepét. Az irántuk megnyilvánuló hatalmas kereslet azt bizonyítja, hogy a ponyvák hajdani eltűnésének és ezzel együtt a kis vidéki nyomdák bukásának nem az érdeklődés megszűnése, inkább az ízlés változása és főként a gazdasági nehézségek voltak az okai. És a verseny azóta csak fokozódott. A hátborzongató bűnügyekről szívesen olvasó közönség megléte ma már nem elégséges feltétel az említett magazinok kiadásához; a mamutvállalatokkal való küzdelem meghaladja egy kisvárosi nyomda kapacitását, erejét, s lehetetlenné teszi a sikertörténet megismétlődését.

SLÍZ MARIANN

³⁵ Szendrey 1939. IV. 20-i levele a szakszervezetnek. PIL 668. f. 212. ö. e.

SZEMLE

Szent Biblia, azaz Istenec Ó és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás. Magyar nyelvre fordította KÁROLI Gáspár. Igazgatta, megjobbította és kisded formában kiadta SZENCI MOLNÁR Albert, 1612. Hasonmás formában megjelent ÖTVÖS László szerkesztő gondozásában 2002-ben ... Debrecen, 2002. /Nemzetközi Theologiai Könyv 53./ (RMNy 1037)

Ötvös László ügyszeretetének, elkötelezettségének szervezői és szerkesztői munkájának köszönhetően a protestáns Biblia-fordítások 16–17. századi teljes kiadásai közül csak a Jansonius-kiadásnak nincsen hasonmása. Az első teljes magyar nyelvű *Új testamentum* kiadásának (Sárvár–Újsziget, 1541, Sylvester János, RMNy 49.) hasonmása a Bibliotheca Hungarica Antiqua sorozat első tagjaként, Varjas Béla tanulmányával jelent meg 1960-ban. Az első teljes protestáns fordítás (Vizsoly, 1590, Károlyi Gáspár, RMNy 652.) a Helikon Kiadónál 1981-ben, Szántó Tibor, Holl Béla és Katona Tamás gondozásában. Ötvös László gondozta a hanau-kiadás (1608, Levinus Hulsius haer., RMNy 971) hasonmását (Debrecen, 1998), most megjelent az oppenheimer-kiadásé (RMNy 1037) is. Petróczi Éva és Szabó András tanulmánya kísérte a Balassi-kiadónál 2002-ben megjelent *Várad-Bibliát* (Szenci Kertész Ábrahám, RMK I. 970, Bibliotheca Hungarica Antiqua XXXVI.), az *Aranyas Biblia* az Európa Kiadónál 1991-ben, Király László szerkesztésében, Tarnóc Márton tanulmányával (Amsterdam, 1685, Misztótfalusi Kis Miklós, RMK

I. 1324.). Komáromi Csipkés György 1718-ban 1685-ös impresszummal megjelent (Leiden, RMK I. 1336) fordítása is Ötvös Lászlónak köszönheti a hasonmást kiadást (Debrecen, 2000).

A mostani debreceni vállalkozás tehát már hagyományt tudhat maga mögött. Ötvös László a hasonmást elkísérő tanulmányában röviden ismertette az oppenheimer-kiadás történetét, Szenci Molnárnak a Hanauban, 1608-ban megjelent fordítás utáni bibliai-filológiai munkáját. Molnár már a címlapon jelzi a változtatások egy részét, nevesen azt, hogy a zsoltárokat újra összevetette a francia fordításokkal, a kiadáshoz csatolta a heidelbergi-katekizmus szövegét is. A legnagyobb újítás formai volt: a „kisded” forma a használhatóságot segítette, hiszen ez már negyedréteű kiadás, az eddigi folio editiókkal szemben.

A régi magyar művelődéstörténet kutatói hajlamosak egy-egy ilyen hasonmást kiadást csupán abból a szempontból üdvözölni, hogy a kiadás így a tudósok és a diákok rendelkezésére áll. A Debrecei Műhely azonban ennél többet akar, hiszen a Bibliát magát akarják napi olvasmánnyá tenni, azt tudatosítani, hogy a Könyvek könyve megannyi kiadás után is tartalmaz megfajult helyeket, mindig aktuális. Ezért is rendeztek konferenciát az oppenheimer kiadás újjászületése kapcsán. A konferencia anyaga nyomtatásban is megjelent: *Bibliafordítások és hatásuk*. A Debreceni Akadémiai Bizottság Vallásügyi Munkabizottságának és a Biblia-Barátok Körének közös találkozásán elhangzott tanulmányok. Szerk.:

Ötvös László. Debrecen, 2002. – Ebben a tanulmánykötetben Ötvös László elemezte a vizsolyi Bibliának a magyar irodalmi nyelvre- és szemléletre gyakorolt hatását.

MONOK ISTVÁN

Lakatos Éva: Sikersajtó a századfordulón. Sajtótörténeti megközelítések. Bp. 2004. 232 l., 56. t.

A szerző, akinek a neve a *Magyar Könyvszemlében* és más lapokban közölt sajtótörténeti tanulmányaiból és a *Magyar irodalmi folyóiratok* című, 1972–2000. között megjelent negyven füzetből álló repertóriális leírásból ismert, ezúttal egy kötetben adta közre a magyar sajtó egy jelentős korszakára vonatkozó írásait. Az egyes tanulmányok főleg a századforduló újságjainak és folyóiratainak a történetéhez kapcsolódnak, vagyis annak az időszaknak a sajtójához, amelyben Magyarországon is egyre nagyobb mértékben eluralkodott az üzleti sajtó. Míg sajtótörténetünk korábbi korszakait már számos, sokszor részletkebe menő kutatás is feltárta, sőt éppen a századfordulóig megtörtént egy alapos, több kötetre terjedő kézikönyv-szerű feldolgozása, a huszadik századra nézve mind a rész kutatások, mind pedig az összefoglaló munkák még meglehetősen hiányosak.

Ezért is jelentős Lakatos Éva kutatásainak ilyen formában történő közreadása is, hiszen e korszak éppen a nagy fejlődésnek indult, de jórészt üzleti jelleget öltött sajtónak az időszaka. Nagy általánosságokat tudunk ugyan e korszak sajtójáról, de az éppen ekkor bekövetkező szám-szerű gyarapodás és az újságok tartalmi és formai változása mindenképpen indokolja a részletek feltárását is.

Éppen ezért túlságosan szerénynek tekinthető a kötet alcíme, amely „sajtótörténeti megközelítések”-ről szól, hiszen ezek a kutatások már a kor sajtótörténetének részei, forrásai. A „Lapkiadás mint üzlet” című fejezetben közölt írások, amelyekben az újságok példányszámának növelésére irányuló különböző eszközöket és tö-

rekvéseket írta le a szerző, a kapitalizálódó hazai sajtó jellegzetességeivel ismertet meg. Ugyancsak fontos részlettanulmányok találhatóak „A sajtó műhelyéből” és a „Különlegességek, furcsaságok” című fejezetekben.

„A múlt megőrzése” című rész azokról az európai gyűjteményekről nyújt ismertetést, amelyek az újságok megőrzését és feldolgozását tűzték ki feladatul. Ezek között ismerteti az 1884-ben Szinnyei József által alapított Hírlaptár történetét is, amelynek – megszüntetése előtti – utolsó kiemelkedő vezetője Dezsényi Béla volt, akit a hatvanas évek elején szűk prakticista és diletáns elképzelések nyomán váltottak le, felszámolva ezzel az Európa-szerte is szinte egyedülálló hírlapgyűjtemény önállóságát. Lakatos Éva értékes köteté azonban azt mutatja, hogy a sajtó tartalmi feltárását és tudományos feldolgozását is szorgalmazó Dezsényi Béla példája nem múlt el nyomtalanul. A korábban még sokszor lenézett sajtótörténet ma már a média hatalmának növekedésével és a tudományban az interdiszciplinaritás elvének elfogadásával bevett tudománygá vált. A magyar sajtótörténet teljesebb hazai feltárása sem nélkülözheti a hasonló jellegű kutatásokat.

KÓKAY GYÖRGY

Napkelet 1920–1922. Antológia. Válogatta, az előszót írta és a függelékét összeállította MÓZES Huba. Kolozsvár, 2004. Kriterion K. 323 l.

A sajtótörténet hasznos forrásai azok az antológiák, amelyek egy-egy folyóirat közleményeinek válogatásával igyekeznek képet adni az adott periodicum egészéről: szerkesztőinek céljairól, a megjelentek művelődéstörténeti és irodalmi hozzájáról. Ha még repertóriummal is kiegészítik, dokumentumértéke jelentősen megnövekszik. Minél ritkább a feldolgozott cím, s minél jelentősebb annak korabeli szerepe, annál értékesebb az ilyen vállalkozás, s annál biztosabb a helye a kézikönyvtárakban.

Ezekből a megfontolásokból kiindulva az erdélyi magyar irodalomtörténetírás már a múlt

század hatvanas és hetvenes éveiben megkezdte a sajtótörténetnek ezt a sajátos feltárását. Különösen a kezdetek, az államfordulatot követő évek termékei kötötték le a figyelmet – a szakos vizsgálódási szempontok mellett kimondva-kimondatlanul a húszas években születő új erdélyiség, vagy ha úgy tetszik: a megmaradás és az új meggyökeresedés folyamatát is bemutatva és elemezve. Így készült el Kovács János gondos szerkesztésében (és a Kriterion kiadásában) a Nagyváradon megjelent *Magyar Szó-Tavas 1919–1920* (1971), az aradi *Genius–Új Genius 1924–1925* (1975) és a *Periszkóp 1925–1926* (1979) című folyóiratok antológiája. De nem feledkezhetünk meg a két háború közötti „nagyok” összeállításairól sem, még ha azok csak a közlemények egy szűkebb övezetét tárták is fel: a Méliusz és Szász János gondozta *A Korunk költészete* (1967) és a Szemlér Ferenc szerkesztette *Az Erdélyi Helikon költői 1928–1944* címűekről, hozzájuk téve az ötvenéves évfordulóra, *Korunk galéria 50 1926–1976* címmel megjelentet (szerkesztette Kántor Lajos és Ritoók János) is.

Ez a többé-kevésbé tudatosan irányított kiadványsor most ismét gyarapodott: a kolozsvári *Keleti Újság* árnyékában megindított *Napkelet* (1920–1922) bemutatásával, ami több szempontból is figyelmet érdemel. Egyrészt az anyalap miatt, amely 1918 és 1927 között vezető szerepet játszott az erdélyi napisajtóban, mint a szabad-elvűség képviselője és mint a szomszéd országok azonos szellemiségű lapjainak, a *Bécsi Magyar Újságnak* (1919–1923), a kassai *Szabadságnak* (1921–1922) és utódjának a *Magyar Újságnak* (1922–1923), a budapesti *Világnak* (1910–1926) és folytatójának, a *Magyar Hírlapnak* (1926–1939), a szegedi *Délmagyarországnak* (1925–1944), illetve a szabadkai *Bácsmegyei Naplónak* (később: *Napló*, 1908–1944) testvérvallalkozása.

A *Napkelet* főszerkesztője Paál Árpád, társ-szerkesztői: Kádár Imre és Ligeti Ernő, segéd- illetve helyettes szerkesztője: Szentimrei Jenő – valamennyien tagjai voltak a *Keleti Újság* szerkesztőségének. Törvényszerű tehát, hogy a fo-

lyóirat szerves meghosszabbítása volt a föllep liberalizmusának, sőt radikalizmusának, s mint ilyen egyedülálló szerepet vállalt kora irodalmi kezdeményei között: a születőben lévő transzilizvanizmuson túlmenően eredményesen tájékoztatott a nyugat-európai új művészeti és irodalmi irányzatokról, az expresszionizmusról és dadaizmusról – s természetesen esetenként teret biztosított az ezeknek a törekvéseknek a jegyében létrejött alkotásoknak. Tágabban szólva – tekintetbe véve a folyóirat magyarországi és bécsi/berlini munkatársait – egyszerre volt erdélyi és európai, s nyitottságával eredményesen járult hozzá a különféle törekvések egymásmellettiségéhez és kölcsönhatásához.

Mózes Huba válogatása hitelesen tükrözi a *Napkelet* e színes arculatát. Különösen a cikkekben és tanulmányokban érezhető ez az európaiság és nagyvonalúság, de a prózai és lírai alkotások önmagukban is kifejezésre juttatják mindezt. – A gyűjtemény értékét nagyban növeli a szerkesztő sajtótörténeti bevezetője, amely körképet ad a kor többi irodalmi folyóiratairól, a *Napkelet* és a *Keleti Újság* kapcsolatáról, a liberális törekvések lassú anyagi elsovadásáról és a *Pásztortűz*, illetve a *Vasárnap* köreiben gyülekező konzervatív erők felzárkózásáról s részbeni felülkerekedéséről.

A kötetet jól szerkesztett repertórium zárja, amely a számokra bontott ún. könyvészeti leírás után tematikus bontásban mutatja be a folyóirat tartalmát: a szépirodalmi művek mellett külön egységbe sorolva az emlékiratokat, illetve a tanulmányokat, cikkeket, jegyzeteket; ez utóbbin belül elkülönítve az irodalom, művészet, művelődés, végül a tudomány (filozófia, esztétika, lélektan, közgazdaságtan stb.) kérdéseit. A bibliográfiát a könyv- és lapszemle, az illusztrációk, a zeneművek és a sakk tételei – valamint a névmutató zárják.

A *Napkelet* Mózes Huba által összeállított szöveggyűjteményének és repertóriumának ott a helye valamennyi igényes kézikönyvtárban.

BOTKA FERENC

Rózsa Maria: Deutschsprachige Presse in Ungarn 1850–1920. Bibliographie 2. Teil: Zeitungen. Sonderdruck aus Berichte und Forschungen. Jahrbuch des Bundesinstitutes für Kultur und Geschichte der Deutschen im Östlichen Europa. Bd. 11. R. Oldenbourg Verlag, München, 2003. 59–141.

A német–magyar kulturális, politikai, sajtó-történeti kapcsolatok a magyar(országi) sajtótörténeti kutatások megindulása óta foglalkoztatták a kutatókat, és részben még annak hangsúlyozására is sor került, hogy a magyarországi németiség tájékozódása, érdeklődése, mentalitása az emlékiratokon és más szépirodalmi alkotásokon kívül elsősorban sajtójából, azaz mindennapi olvasmányaiból ismerhető meg. Ez a megismerés több szempontból látszik igen fontosnak. Elsősorban talán azért, mert az újabb komparatiztikai vizsgálódásokban a regionalitás és annak tudatosulása egyre nagyobb szerepet tölt be, és egy kulturális germanisztika egyre sűrűbben emlékezik meg (a német kultúra általános tételezésével szemben) német nyelvű irodalmakról. Ezt nagy mértékben segítette elő a prágai német nyelvű irodalom „világhírének” tudomásul vétele, és ehhez kapcsolódóan olyan sajtótermékek jelentőségének fölmérése, mint a *Prager Tagblatt* vagy a *Prager Presse*. Utóbb a Márai-kutatás sem mellőzhette sem a *Prágai Magyar Hírlap*, sem a prágai német nyelvű sajtó számbavételét. Másodsorban annak művelődés- és sajtótörténeti értékelése és értelmezése vált fontossá, hogy milyen mértékben több központú a német művelődés. Ez természetesen nem jelenti a berlini, a bécsi vagy akár a zürichi „központ” jelentőségének, nem egyszer nyelvi-kulturális példaadása kisugárzásának kisebbitését, pusztán annyit, hogy a regionalitás elvének előtérbe juttatásával párhuzamosan hangsúlyozódik az akár rendhagyónak tekinthető, a németétől eltérő nyelvi-irodalmi kontextussal folytatott dialógus miatt eltérő német nyelviség meghatározóinak föltárulása. Ennél fogva olyan kisebb térben kibontakozó, a helyi körülményektől átszíneződő német nyelvi kultúrák elemző bemutatása válik/válhat fontossá, amely nemcsak közvetítő funkciójában sorolódik

be a német (nyelvű) művelődéstörténetbe, bár e téren fontosnak ígérkezhet hozzájárulása, hanem „önmagában” is, mint egy kisebb egység interkulturális sajátosságokat fölmutatni képes megnyilatkozása. Kiváltképpen abban a folyamatban érdemes szemügyre vennünk – most már konkrétan, a tárgyra térve – a magyarországi német nyelvű sajtót, amelyből kiindulva részint a sajtó kétnyelvűségére, részint arra a szerepre nyílhat rálátás, amelyet a két nyelvi kultúrában felnőtt vagy az egyik nyelvi kultúrától a másik felé tartó olvasóközönség betölt egy – megismétlem – interkulturális dialógusban. A szépirodalomban a 19. században még gyakori kétnyelvűség (a szlovéneknél ez a 20. század elején sem teljesen ritka, gondoljunk a szlovén irodalmi kánon egyik legjelentősebb írószemélyiségének, Ivan Cankarnak német nyelvű újságcikkeire, részvételére Bécs német nyelvű sajtójában!) a 20. századra visszaszorulni látszik, és jóllehet a magyarországi német irodalom aligha versenyképes a csehországgal, a magyarországi német sajtó, kiváltképpen az 1945-ig megjelentetett *Pester Lloyd* nélkül nemigen kaphatunk teljes képet a német nyelvű napisajtóról. Itt nem részletezhetem, hogy 1933, még inkább 1938 után előbb a csehországi, majd a *Pester Lloyd* révén a magyarországi német sajtó milyen jelentőségre tett szert a német nyelvű művelődésben, miként lehetett fóruma mindazoknak a szerzőknek, akik akkoriban sem Németországban, sem Ausztriában nem publikálhattak. Ugyanez a *Pester Lloyd* a 20. század elején viszont amellet, hogy a színvonalasan szerkesztett lap széleskörű információival valamennyi németül olvasó igényeit kielégíthette, nemcsak Magyarországon, tudunk arról, hogy Miroslav Krleža is többször reagált, általában vitatkozva, a cikkekre, első kézből számolt be a lap az olvasóknak arról, hogy mi történt Berlin, Bécs kulturális életében. És megfordítva: a magyar művelődés jelenségeinek német nyelvű tolmácsolására is vállalkozott. A *Neues Pester Journal* például Krúdy-írárok fordításait közölte. Az majd egy további (mikrofilológiai, elkerülhetetlen) kutatás tárgya lehet, hogy ez a közvetítés milyen hatásfokú volt, átvette-e a közleményeket a magyar, illetőleg a bécsi vagy a berlini sajtó.

Annyit azért megjegyeznék, hogy a 19–20. század fordulóján a magyar értelmiség olvasott németül, és bár érezhető volt a tendencia bizonyos körökben, hogy az egyoldalúnak minősített német tájékozódást a franciával cseréljék föl, a magyarországi német sajtó olvasása révén az információszerezés irányában azért az állandóság figyelhető meg (ami persze nem zárja ki, hogy a szépirodalomban váltás kezdődött meg). Még azt tenném ehhez hozzá, hogy a magyar kultúra „eredményeinek” a szélesebb európai nyilvánossághoz közvetítésében az ebben érdekeltek továbbra is erősen használták a német nyelvet és a német nyelvű sajtót, hiszen ott jóval nagyobb volt a fogadókészség; tegyük hozzá: ott inkább megértés találtatott, mint a franciában vagy angolban. Jókai francia és angol sikere erősen viszonylagos, míg bécsi és berlini népszerű sorozatok, népszerű lapok még a 20. század elején is bőségesen adták közre az író műveit.

Csak röviden tudok itt nyilatkozni arról, milyen figyelemre méltó, miszerint nem csupán a nagyobb városok „polgársága”, intelligenciája, illetőleg szakmunkás-rétege tudott németül, igényelte a német nyelvű, a helyi eseményeket a középpontba állító tájékoztatást, hanem a kisebbeké is, amelyek társasági élete mintegy leképezte a nagyvilágnak számító nagyobb és külföldi városokét, de amelyek napi történései a „helyi szín” megörökítésével alkottak olyan eseményeket, amelyekkel meg lehetett tölteni a lapot, és amelyek valójában indokolták a megjelenést (hiszen a nagyvilág eseményeiről gyorsabban és részletesebben számoltak be a fővárosokban szerkesztett, a helyi kaszinóban, kávéházakban elolvasható újságok). Ezzel szemben már arra is utaltam, hogy az úgynevezett „kávéházi kultúra” egyik lényegesnek tűnő eleme a kávéházak ama jellegzetessége, miszerint a betévedő fogyasztó elolvashatta kedvenc „világ”- és helyi lapjait.

Rózsa Mária bibliográfiája 381+1 tételben adja közre a magyarországi német nyelvű sajtó 1850–1920 közé eső periódusának jegyzékét, Magyarországra Erdélyt és Horvátországot beleértve, tíz tételben kapjuk a könyvmatosokét, továbbá 76 tételben az előzményül szolgáló, 2001-es bibliográfiához, amely folyóiratok jegy-

zékét adta, kiegészítéseket. A 2001-es közlés óta a bibliográfia alapelvei nem változtak, Rózsa Mária az OSzK anyagára épít, illetőleg a korábban már feltüntetett szakirodalomra, nem volt módja Erdélyben, Horvátországból és Szlovákiában ellenőrizni adatait. Ennek következtében sűrűn olvasható az egyes tételeknél a „nicht vorhanden” (nem található) vagy csak töredékesen található jelölés. Persze, kétséges, hogy levelezéssel megoldható lett volna-e, hogy a városi, állami könyvtárak hirdaptárának munkatársai bevonódnának a kutatásba. Szinte hihetetlen, hogy a jelzett időszakban Zágrábban kevesebb német nyelvű napilag jelenjen meg, mint Aradon (a bibliográfiában az *Agramer Zeitung* 1897-es és az *Agramer Wochenblatt* 1873–1875-ös megjelenésű lapjai található, az utóbbi „nicht vorhanden”). Aligha kétséges, hogy a bibliográfia nem közvetlen a mai Magyarországot illető lapjairól így nem kaphatunk képet, és a bibliográfia elsődleges haszna az, hogy megtudjuk, az OSzK-ba látogató olvasó a jegyzékből mely lapokat találja meg, és melyekért kell esetleg Eszékre, Zágrábra vagy netán Gyulafehérvárra elutaznia. Persze, olykor a mai Magyarország területén kiadott újságok sem lelhetők föl az OSzK-ban, így például a *Mosonmegye-Mosoner Komitat* című mosonmagyaróvári lap sincs meg, az 1901-re datált budapesti *Früh-Journal* sem, de nincs adatunk többek között az 1880. június 18. és július 18. között megjelentetett budapesti *Ungarische Wochenpost*ról, az 1898-as budapesti hetilapról, az *Ofener Zeitung*ról. A soproni illetőségű lapok irodalmi hivatkozásában a Horváth (és a tételszám) jelölésre bukkanunk, innen fontos információk nyerhetők ki, például az: „Im Soproner Archiv vollständig vorhanden, in der SzN einige Nummern”, csupán az a probléma, hogy a Horváth rövidítés feloldását nem tartalmazza a 61–62. lapon közölt Literaturhinweise. Ezzel függ össze az a kérdés, vajon nem lehetett volna-e a magyarországi lapok esetében megyei, városi könyvtárakkal fölvenni a kapcsolatot a hiányzó lapszámok, információk ügyében.

Mindenképpen igen hasznos munkát végzett Rózsa Mária, jegyzékével biztosabb alapokat teremtett a jövőbeli kutatások számára. A hely-

történeti kutatás mellett az irodalom- és regionális történet gyümölcsözetheti a kötet eredményeit. Kiváltképpen a lapok Belletristik rovatainak feldolgozása járhat meglepetéssel. Még a helyi szerzők próbálkozásainak feltárása sem teljesen érdektelen, az meg különösen tanulságos lehet, mit fordítottak a helyi lapok a magyar irodalomból, miféle irodalmi/művészeti tárgyú cikkeket írtak, netán a „világirodalom”-ból mi szivároghatott be a helyi lapokba. A sajtótörténet tematikus művelése művelődéstörténeti eredményekkel kecsgethet. Ennek a bibliográfiának érdemévé válhat, hogy az efféle vizsgálódásokat ösztönzi.

FRIED ISTVÁN

Tinti, Paolo: La libreria dei gesuiti di Modena. Il fondo antico dal Collegio di S. Bartolomeo al Liceo Muratori. Premessa di Maria Gioia TAVONI. Modena, 2001, Patron editore. XVI, 350 l. /Collana di Archivistica, Bibliografia e Biblioteconomia, nr. 3/

Valamennyi európai országban a régi könyvállományok rendszeres feltérképezésének munkái újabb, fellendülő szakaszba érkeztek. A számítógépek nyújtotta lehetőség nagyobb közös katalógusok építésében nem egyszerűen azt jelenti, hogy a katalógus számítógépen elérhető, hanem azt is, hogy retrospektív nemzeti bibliográfiák összeállítói újabb jelentős forrásanyaggal gazdagodtak. Ugyanakkor a művelődéstörténet kutatói eddig elképzelhetetlen segítséget kaptak abba, hogy a szétszóródott egykori (középkori, vagy kora újkori) gyűjteményeket legalább katalógus szinten újra egyesítsék. Ehhez az is kell persze, hogy az egyes kisebb könyvtárak is úgy tárják fel anyagaikat, hogy az egyes könyvek leírása alkalmazkodjon a nemzetközi normákhoz, alapvetően az ISBD(A) szabvány javaslat megfogalmazta követelményekhez. Maria Gioia Tavoni előszavában e nézőpontból üdvözlí Paolo Tinti munkáját.

A jezsuiták 1552-ben telepedtek le Modenában, előbb a Sant'Augustino, majd a parochia

della Pomposa épületében rendezkedtek be. A Collegio di S. Bartolomeo könyvtárát először 1631-ben említik a források, mint amelyet a szentély fölött az első emeleten helyeztek el. Paolo Tinti levéltári (végrendelet, ingóság összeírások) források alapján, és a ma is meglévő könyvek tulajdonosi bejegyzéseire támaszkodva elemzi a könyvtár gyarapodásának a történetét. Az adományozók nem csupán a tanárok, elhunyt szerzetesek voltak, hanem a város polgárai is többször választották kedvezményezettül a kollégiumot. Így módon a könyvtár története egy fejezet Modena társadalomtörténetében is.

A gyűjtemény a 17. század végére az Este hercegek területének egyik legnagyobb jezsuita könyvtárává nőtte ki magát. A közelben Reggionban, Novellában, Carpiban és Mirandolában voltak még jezsuita gyűjtemények. Tinti összehasonlította az állomány tartalmi összetételét egyéb jelentősebb jezsuita könyvtárakéval is.

A jezsuita rend 1773. évi feloszlata után a könyvtáros Girolamo Tiraboschi katalogizálta a könyveket, amelyek a San Paolo konventbe kerültek. Innen egy részük az egyetem könyvtárába. Az 1862/63-as tanévben a könyveknek a most katalogizált része került vissza a San Bartolomeo kollégiumba, amely ma „Liceo classico L. A. Muratori”.

Tinti részletesen elemzi Tiraboschi katalogizáló módszerét. Megállapítja, hogy nem követte a jezsuiták által általában használt Claude Clement-féle (Lyon, 1624) tartalmi felosztást (24 osztály), hanem a Jean Garnier *Systema Bibliothecae* című munkájában (számos kiadást megélt) kidolgozott rendszerre támaszkodott.

A jelenlegi állomány 939 bibliográfiai egység (közel 2000 kötet), amelynek részletes leírása követi az alapos tanulmányt. A mutatók a nemzetközi elvárásoknak megfelelően személynév, nyomda- és nyomdászmutató, illetve a tulajdonosi bejegyzések indexe. A kiadási helyeket végig nézve feltűnő, hogy a gyarapítás mennyire nem terjedt ki az Alpokon túli területekre. Még a bécsi és a grázi kiadványok is csak elvétve fordulnak elő, de teljességgel hiányoznak a német katolikus nyomdák termékei (München, Ingol-

stadt, Augsburg). Számottevő nem itáliai anyag csak Párizsból és Lyonból került a modenai jezsuitákhoz.

A magyarországi használatnak különösen hasznos ez a kötet, hiszen alapvetően 18. századi olasz katolikus teológiai, illetve hitéleti anyag, amely könyvek gyakran jutottak el a magyar könyvtárakba is. Azonosításukhoz pedig kevés jól használható kézikönyv áll rendelkezésre.

MONOK ISTVÁN

Lietuviškai Biblijai – 400 metų. Biblijos vertėjas Jonas BRETKŪNAS. Tarptautinės parodos katalogas. – **400 Jahre litauische Bibel.** Bibelübersetzer Johannes BRETKE. Katalogs der internationalen Ausstellung. Sudarytojos/Zusammengestellt von Ona ALEKNAVIČIENĖ, Jolanta ZABARSKAITĖ. Vilnius, 2002, Lietuvos dailės muziejus. 158 l.

1991. augusztus 24-én a Szovjetunió elismerte Litvánia függetlenségét. A többi ezidőtájt függetlenné vált néphez hasonlóan Litvániában is a nemzeti kulturális örökség számbavétele, felmutatása, ápolása és a fiatal generációk tagjaiban való tudatosítása nemzeti kulturális- és tudományos stratégiai kérdéssé vált. A nemzeti irodalom- és könyvtörténeti kutatások Litvániában is intenzívebbé váltak, és sorra jelentek meg alapvető könyvek, amelyek az egyes művelődéstörténeti periódusok kutatásában igyekeztek olyan szemléletet is érvényesíteni, amely a nyolcvanéves szovjet periódus idején nem volt lehetséges. Sokszor kényszerültek felvenni a 19. században elejtett fonalat a kutatások szerves folytathatósága érdekében. Sigita Narbutas litvánul és angolul is kiadott kismonográfiája a litvániai irodalom és írásbeliség történetének első hat évszázadról (*The mysterious island. A review of 13th–18th century literature of the Grand Duchy of Lithuania*. Vilnius, 2000, Institute of Lithuanian Literature and Ethnology) nem csupán egy új összefoglalás, hanem az a közeljövő kutatási irányainak kijelölése is egyben. Az ebben a könyvben megjelent irodalomtörténeti perio-

dizáció felfogható könyvtörténeti korszakolásnak is: középkor (1251–1521), reneszánsz (1522–1596), barokk (1597–1750), felvilágosodás (1751–1832).

A dán, porosz, svéd, lengyel és orosz kulturális hatás – és hatalmi politika – befolyása mellett kibontakozó litván irodalom reneszánsz korszaka az első, Vilniusban nyomtatott könyvvel kezdődik (Pranciškus Skorina könyve az utazásról orosz nyelven), és a periódus kulturális arculatát – a többi közép-európai nemzetéhez hasonlóan – alapjaiban meghatározta a reformáció. Az első porosz és litván könyv (mindkettő protestáns katekizmus) is e periódusban jelent meg Königsbergben: a porosz 1545-ben, a litván 1547-ben. A porosz katekizmus hasonló kiadása művelődés- és nyelvtörténeti elemzéssel 1995-ben jelent meg: *Pirmoji Prūsų knyga. The first Prussia book*. Parengė/Ed. by Mikėlis KLUSIS, Bonifacas STUNDŽIA. Vilnius, 1995, Pradai (Bibliotheca Baltica. B. Lithuania). Az első litván nyelvű könyvről egy háromnyelvű kiadványban adott alapvető elemzést Alfonsas Šešplaukis (*Pirmoji lietuviška knyga naujujų tyrinėjimų šviesoje. – The first Litanian book in the Light of New Research. – Das erste litauische Buch im Lichte der neueren Forschung*. Kaunas, 1997).

A 2002 őszén Vilniusban rendezett kiállítás – amelynek katalógusát szeretnénk most bemutatni – az első litván Biblia fordítója, Johannes Bretke (1536–1602) életművét, a Bretke-kutatás eredményeit, illetve a Bretke-féle Biblia utóéletét, litvániai hagyományát mutatta be a közönségnek (zárva a Bretke-fordítás internetes megjelenésével). A kiállítás katalógusa azonban ennél több, rövid litvániai művelődéstörténet a 16. századról. Három – kétnyelvű, litván és német – nagyobb tanulmány vezeti be a kiállítási tárgyak részletes leírását. Jochen C. Range a Bretke-portré megrajzolásakor teljes joggal hangsúlyozza, hogy a Bammeln nevű faluból származó porosz polgárgyermek az akkori Poroszország többnemzetiségű és összetett kulturális hagyományt magába ötvöző lutheránus lelkész a korszak tipikus értelmiségi alakja. Königsbergben, majd Wittenbergben tanult, 1563-tól aktív lelkész,

aki németül és litvánul egyaránt prédikált. Egyháza számára énekeskönyvet szerkesztett (németül és litvánul, 1589), majd 1591-ben megjelentek litván prédikációi is Königsbergben, de fő művének a litván Biblia-fordítását tartotta maga is, amelyen aktívan 1580-tól dolgozott. A szakírók szerint e fordítás alapján összeállítható a 16. századi *Thesaurus lingvae lithuanicae*. Történeti munkáit németül írta, főként Poroszország, és első szolgálati helye Labiau (litvánul Labguva, ma Oroszország: Polessk) krónikáját.

Ingé Lukšaitė tanulmányában (Johannes Bretke und die baltische Kultur) azt a folyamatot és szellemi erőteret rajzolta meg, ahogyan kelet-poroszországi részek – Bretke életében – átérték azokat a vitákat, amelyek a végülis egy ortodox lutheránus szemlélet megerősödésével zárultak. A legnagyobb hatást Luther mellett ezen területen Andreas Osiander (1514–1571) gyakorolta. A század közepétől sorra jelennek meg a német és a litván katekizmusok, énekeskönyvek, egyházi rendtartások és beszédgyűjtemények.

Ona Aleknavičienė a Bretke-örökséget elemzi (Der Weg des Johannes Bretke ins 21. Jahrhundert). Fő művei, a litván Biblia-fordítás és a „Chronik des Landes Preussen” kéziratban ma-

radt. Már a 17. században ismertek voltak ezek a kéziratok, és idézik azokat, főként a Biblia litván szövegét. Az első méltatója, a Königsbergi egyetem teológia professzora Johann Jacob Quandt (1686–1772) volt. Quandt 1735-ben kiadott litván Bibliájának előszavában írt Bretke fordítási érdemeiről. Ludwig Jedemin Rhessa, ugyancsak a Königsbergi egyetemen 1816-ban írta meg a litván Biblia történetét. Művében kiemelkedő szerepet tulajdonít Bretkének, de a szövegből csak kisebb részek jelentek meg szöveggyűjteményekben, chrestomátiákban. Bretke nagy művének kiadását most készítik elő, és hasonlóan több kelet-európai Biblia-fordítóhoz, a 21. században megjelenhet műve is (lásd például Bartol Kašić (1575–1650) horvát jezsuita esetét, vö. MKsz 2003. 4. sz. 500–502.)

Maga a kiállítás először Bretkének a tudós lelkesének életét és a Baltikumban végzett tevékenységét mutatja be (Pfarrer als Gelehrte und Schriftsteller auf dem Lande), majd részletesen történetírói munkásságát (Johannes Bretke als Geschichtsschreiber). A harmadik teremben Bretke utóéletét ismerhették meg a látogatók (Die Bretkeforschung).

MONOK ISTVÁN

Folyóiratunknak ez a száma
a Nemzeti Kulturális Alapprogram
támogatásával jelent meg.

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Megjelent 9,3 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025-0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Tördelte Markó Sándorné
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme
Felelős vezető: Roznai Zoltán

TARTALOM

<i>Kókay György</i> : Horváth János, Verseyhy Ferenc és az első magyar katolikus folyóirat	213
<i>Palotai Mária</i> : Folyóiratok irodalmi estélyei Erdélyben a két világháború között	226
<i>Tóth-Barbalics Veronika</i> : A Napkelet megalapítása	238
<i>Virág Rita</i> : A Magyar Könyvbarátok folyóirata, a Diárium	257

KÖZLEMÉNYEK

<i>Fazakas Gergely Tamás</i> : A Bodleian Library katalógusainak története és egy adalék	271
<i>Gömöri György</i> : Egy 18. századi magyar Londonban	278
<i>Borsa Gedeon</i> : A debreceni rézmetsző diákok nyomdája	281
<i>Földesi Ferenc</i> : A „Kovácsnai–Teleki-corvina”	290
<i>Bálint Gábor</i> : A Csáthy cég könyvkiadása a két világháború között	295
<i>Slíz Mariann</i> : Szenszációgyártás kisvárosi módra	299

SZEMLE

Szent Biblia, azaz Istennek Ó és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás. Magyar nyelvre fordította Károli Gáspár... (Az oppenheimeri Biblia hasonmása Debrecenből.) Debrecen, 2002. (<i>Monok István</i>)	307
Lakatos Éva: Sikersajtó a századfordulón. Bp. 2004. (<i>Kókay György</i>)	308
Napkelet 1920–1922. Antológia. Vál., összeáll. Mózes Huba. Kolozsvár, 2004. (<i>Botka Ferenc</i>)	308
Rózsa, Mária: Deutschsprachige Presse in Ungarn 1850–1920. Bibliographie. 2. Teil. Zeitungen. München, 2003. (<i>Fried István</i>)	310
Tinti, Paolo: La libreria dei gesuiti di Modena. Modena, 2001. (<i>Monok István</i>)	312
Lietuviškai Biblijai – 400 metų. Biblijos vertėjas Jonas Bretkūnas. Vilnius, 2002. (<i>Monok István</i>)	313

SOMMAIRE

<i>Kókay, György</i> : János Horváth, Ferenc Verseghy et le premier magazine catholique hongrois	213
<i>Palotai, Mária</i> : Soirées littéraires des revues en Transylvanie entre les deux guerres mondiales	226
<i>Tóth-Barbalics, Veronika</i> : La fondation de 'Napkelet' (Orient)	238
<i>Virág, Rita</i> : La revue de 'Magyar Könyvbarátok' (Bibliophiles Hongrois), le 'Diárium' (Diaire)	257

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Fazakas, Gergely Tamás</i> : L'histoire des catalogues de Bodleian Library et une contribution	271
<i>Gömöri, György</i> : Un hongrois du 18 ^e siècle à Londres	278
<i>Borsa, Gedeon</i> : L'imprimerie des étudiants chalcographes de Debrecen	281
<i>Földesi, Ferenc</i> : „Le corvina Kovásznai-Teleki”	290
<i>Bálint, Gábor</i> : L'activité d'édition de la firme Csáthy entre les deux guerres mondiales	295
<i>Slíz, Mariann</i> : Fabrication de sensation selon la mode d'une petite ville	299

REVUE

Szent Biblia, azaz Istennek Ó és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás. Magyar nyelvre fordította Károli Gáspár. (Az oppenheimeri Biblia hasonmása Debrecenből.) (Le fac-simile de la Bible d'Oppenheim de Debrecen) (<i>Monok, István</i>)	307
Lakatos, Éva: Presse de succès au tourne-siècle. Bp. 2004. (<i>Kókay, György</i>)	308
Napkelet (Orient) 1920–1922. Anthologie. Choix et rédaction de Huba Mózes. Kolozsvár. 2004. (<i>Botka, Ferenc</i>)	308
Rózsa, Mária: Deutschsprachige Presse in Ungarn. 1850–1920. Bibliographie. 2. Teil. Zeitsungen. München, 2003. (<i>Fried, István</i>)	310
Tinti, Paolo: La libreria dei gesuiti de Modena. Modena, 2001. (<i>Monok, István</i>)	312
Lietuviškai Biblijai – 400 metų. Biblijos vertėjas Jonas Bretkūnas. Vilnius, 2002. (<i>Monok, István</i>)	313

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

120. ÉVFOLYAM

2004

4

ARGUMENTUM KIADÓ

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

120. ÉVFOLYAM 2004. 4. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY *felelős szerkesztő*

MONOK ISTVÁN *társ szerkesztő*

KULCSÁR PÉTER

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

VIZKELETY ANDRÁS

TÓDOR ILDIKÓ *technikai szerkesztő*

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág. Előfizethető közvetlen a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján, Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál (Bp., VIII., Orczy tér 1. tel.: 06-1-477-6300; postacím: Bp., 1900). További információ: 06-80-444-444; hirlapelofizetes@posta.hu. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Mágiszter Könyvesboltban* (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4-6.). **Külföldön terjeszti** a Hess András Kereskedelmi Kft. (H-1026 Budapest, Guyon Richárd u. 7. tel./fax: 200-1153.).

Előfizetési díj 2001-től egy évre 1600 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézírathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrekcióra visszaküldésével egy időben.

GERICS JÓZSEF – LADÁNYI ERZSÉBET

A Hartvik legenda keletkezési körülményeiről

II. Orbán pápának 1096-ban az újonnan trónra lépett Kálmán királyhoz küldött levele közfelfogás szerint jelentős, de nem azonnali befolyást gyakorolt a magyar király politikájára. Megítélésünk szerint a levél utóbb hatással volt a Kálmán meghagyásából Hartvik püspöktől készített Szent István életrajzra is, de nem Orbán, hanem már a következő pápa idején. Orbán súlyos sérelemként előadja, hogy a magyarok már az előző király (ti. László) idején a levélben igen keményen bírált, „tolvajnak és rablónak” nevezett Wibert (= III. Kelemen) ravennai ellenpápa, továbbá név szerint említett „büntársa és támogatója”, IV. Henrik császár követőitőlhez csatlakoztak. Orbán ezért felszólítja Kálmánt, hogy Wiberttel és IV. Henrikkel szakítva, térjenek meg a törvényes pápához. A levél emlékezteti Kálmánt az első keresztény magyar király, a „boldog emlékű” István törvényes pápák iránti hűségére, felszólítja az ő példájának követésére, s megígéri: ha Kálmán szakít az ellenpápával és István nyomdokába lépve, odaadó híve lesz a törvényes pápának, akkor ő is megkapja az egyháztól, ami „tisztiséget és méltóságot” István annak idején kiérdemelt.¹

Kétségtelen, hogy számunkra ismert elvi álláspontot Kálmán nem fejtett ki Orbán életében. Van azonban tudomásunk Kálmánnak, illetve az esztergomi érseknek 1099 júniusában olyan eljárásáról, amely világosan mutatja a magyar királynak és környezetének nem gregoriánus (vagy antigregoriánus) alapállását és egyházpolitikáját szinte pontosan a 11–12. század fordulóján.

Prágai Cosmas (†1125) krónikája szerint ti. 1099. június 11-én Esztergomban Szepherin érsek áldozópappá szentelte II. Bracislaus cseh herceg káplánját, Hermann diakonust, bunzlauai prépostot és magát Cosmast, a már házasságban élő történetíró.

Hermann, mint választott prágai püspököt a császár a cseh herceg kérésére már megelőzően pásztorbottal és gyűrűvel adományozta meg. A szentelést a krónika szerint a herceg és Kálmán baráti összejövele előzte meg Morvaországban a hluki mezőn május 29-én. A herceg itt kérte fel a választott prágai püspök

¹ A levél kiadása: *Diplomata Hungariae antiquissima*. (röv.: *Diplomata*) Vol. I. (1000–1131). Edendo operi praefuit Georgius GYÖRFFY. Bp. 1992. 317–318. – II. Orbán pápa volt 1088. márc. 12–1099. júl. 29. A császár által gyámoltott Wibert ravennai érsek III. Kelemen néven ellenpápa volt 1080. jún. 25. (megkoronázták 1084. márc. 24.) – 1100. szeptember. (SZENTPÉTERY Imre: *Oklevéltani naptár*. 1912. 33.) A ravennai érsekséget mindvégig megtartotta. (TELLENBACH, G.: *Libertas*. Stuttgart, 1936. 207.)

pappá szentelésére Szeraphin érseket (suum electum ... committit ... archiepiscopo ... ordinandum).²

Cosmas előadásában Hermannt a herceg rendelkezésére összejött gyűlésen – a saját személyes akarata ellenére – a papság és a nép dicsérő egyetértésével teszik püspöki utóddá. Ezzel kétségtelenül megfeleltek a kánoni választás VII. Gergely pápasága előtti követelményének. Ekkor következett a császári investitúra, majd az esztergomi érsek által a papszentelés, 1100-ban pedig Mainzban a püspökszentelés. Minthogy Prága a mainzi egyháztartomány alá volt rendelve, a szentelést az ottani érseknek kellett volna végeznie. Ám ő, mivel szimonia hírébe keveredett, éppen távol volt székhelyétől. Ezért végül Hermannt a császár parancsára Róbert faenzai bíboros püspök, az ellenpápa apocrisiariusza szentelte püspökké, aki akkor történetesen Mainzban tartózkodott.

A szóban forgó események tudomásul vétele kétségtelenül befolyásolja a Hartvik legenda korhoz kötésének kísérletét is.

Hermannak az esztergomi érsek által való pappá szentelése és ezzel egy időben a házasember Cosmas felszentelése annak fontos bizonyítékai, hogy Kálmán és a hozzá hű püspöki kar II. Orbánnal nyíltan ellentétes állásponton volt 1099 júniusában is. Hozzá kegyének elnyerése érdekében a Hartvik által írt István-legendát elkészíttetni és ezzel egy időben Esztergomban pappá szentelni a császár által investált prágai püspökjelöltet: egymást kizáró, összeférhetetlen dolgok. Orbán levelének vitathatatlanul nagy hatása volt a Hartvik-legendának nem a szemléletére, hanem szövegezésére. Kálmán ebben fogalmaztatta meg nagyjában végleges diplomáciai és egyházipolitikai nézeteit és a keresztény magyar királyság múltjára a visszatekintést. Nagy gondot fordított az egyházakra vonatkozó jogigényeinek „történeti” megalapozására és Rómával való állítólagos összhangjuk igazolására. Az igényelt jogok bemutatásában fontos szerepe volt – Orbán leveléből kiindulva – István korából való eredetük hírének. Ez utóbbinak különös nyomatókat adhatott István szent voltának Rómával való, szándékolt elfogadtatása. István kisebb legendája szerint szentté avatása László királynak és a magyarországi egyháznak az aktusa volt. Ezt II. Orbán 1096. évi és II. Paschalis 1102. évi oklevelének szóhasználatát szerint a pápák nem ismerték el, vagy nem tudtak róla. István szent voltáról egyik sem tesz említést. Az 1096. évi oklevél „vallásos (buzgóságú) István fejedelem-ként (religiosi principis Stephani)” és „elődöd István-ként (predecessor tuus Stephanus)” ír róla, az 1102. évi pápai privilegium pedig a pannonhalmi alapítólevelet a „boldog emlékü, kegyes István király oklevelének (preceptum beate memorie Stefani pii regis)” nevezte.³ A pápa engedélye vagy

² *Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag*. Herausgegeben von B. BRETHOLZ. Berlin, 1923. 167–171.; GERICS József – LADÁNYI Erzsébet: „*Sem ingyen, sem ellenszolgáltatásért*” (Az investitúra és kánoni választás fogalmának történetéhez.) = *Turul* 1999. 85. UőK: *Honi néptudat Középeurópa 11. századi történeti eseményeiben*. = *Századok* 2001. 377 s köv. Hermann történetének további eseményeire lásd ugyanitt.

³ *Diplomata I.* 317–318 és 333. – A kisebb legenda híre István pápai közreműködés nélküli kanonizációjáról. In: *Scriptores Rerum Hungaricum* (a továbbiakban: *SRH*) II. 400.

aktusa csak a világegyházban szentként való tiszteletnek volt előfeltétele, az egyházmegyében való kultusz a püspököknek, az egyháztartományban az érseknek az eljárásától függött.

Egy oklevélnek a hallgatása önmagában bizonyítékként sokkal kisebb jelentőségű volt. Azonban az egymást követő két pápa oklevelének István szentségéről való ismételt meg nem nyilatkozása nyomós érv amellelt, hogy a király legendájában Hartvik Kálmán utasítását teljesítve, módosította a legenda minor valóságű tudósítását, s adta elő a magyarországi kanonizációk állítólagos pápai kezdeményezését.⁴ Ehhez természetesen és a legenda mondanivalójának egészében való előterjesztéséhez az 1099. év légkörének és hivatalos szemléletének meg kell változnia. A szükséges átszövegezéshez nyújtott Orbán 1096. évi levele – már utóda idején – lényeges segítséget.

Hartvik legendája felfogásunk szerint nem tartalmazza István nagyobb életrajzának semmiféle elveszett részletét. A legenda maior állítólag megcsonkult szövegét a „Nagyobb Legenda”-ként ránk maradt elbeszélésen túl az előadás kerekése, feltett teljessége érdekében Hartvikból kiegészíteni megalapozatlan próbálkozás.⁵ Ugyanígy önkényes próbálkozás a nagyobb legenda keletkezésének korához terminus ante vagy post quem-et feltenni a legenda maiorban ténylegesen meg nem lévő, olyan szövegek alapján, amelyeket a 20. századi történész Hartvikból akar „visszaültetni”, „reimplantálni”. A nagyobb legenda hiteles részletének azonban csak azt ismerhetjük el, amit kéziratában olvashatunk.

Karácsonyi Jánosra visszamenő, nagyon régi tévedés az, amelyet Csóka Lajos ismételt és Kristó Gyula szintén helyeslően idéz. Eszerint Hartviktól ered az a felfogás, hogy „Magyarország csak akkor lesz királyság, ha a koronát fejedelme fejére teszik, mert első a corona, s azután jön a regnum.”⁶

Szent István Intelmeinek ismeretében elfogadhatatlan a 'regnum' és a 'corona' kapcsolatának Hartviktól való származtatása. Már ti. az Intelmek több helyen szinonimaként alkalmazzák a 'regalis corona'-t és 'regalis dignitas'-t (pl. V. fejezet), s figyelmeztetnek: „gyarapítsad naponta regnumodat, hogy az emberek felségesnek tartsák coronadat”.⁷ A regnum és corona kapcsolata az Intelmek óta megszakítatlanul része a hazai politikai gondolkodásnak, ismeri István nagyobb életrajza is, amely korban megelőzi Kálmánt és Hartvikot.

Ha ezt a nagyobb életrajzot szintén Kálmán uralma alatt szerkesztették volna, amint némelyik szerző gondolja, akkor a Hartvik legendának a 12. század elejéről való eredeztetése esetén Istvánnak mindhárom ránk maradt életrajzát négy-öt év

⁴ SRH II. 433.

⁵ Ez KRISTÓ Gyula kísérlete: *A nagyobbik és a Hartvik-féle István-legenda szövegkapcsolatához.* (Röv.: *Szövegkapcsolat*). Írások Szent Istvánról és koráról. Szeged, 2000. 175–194. Először megjelent: Acta Univ. Szegediensis de A. József Nominatae. Acta Hist. (90.) 1990. 43–61.

⁶ KARÁCSONYI János tanulmányából (*A Hartvik-vita sarkpontjai.* = Századok 1894. 8.) idézi KRISTÓ: *Szövegkapcsolat*, 192.

⁷ A legutóbbi idézett mondat: SRH II. 625. Egyéb fejezetek pl.: uo. 622, 624 és 626.

alatt írták volna, ami páratlan gyorsaságú életrajz-készítést jelentene. Ez olyan irreális feltételezés, amelyhez bizonyító adat nincs!

Kálmán és Hartvik nagy körültekintéssel hajtottak végre az 1099-ben még világosan antigregoriánus, Henrik-párti állásponhoz képest a nagy irányváltást. Ennek lehetett előfeltétele az antihenriciánus fordulat Róma felé, az addigi eljárásokhoz képest gregoriánus színezetű, legalább formálisan tiszteletteljes közeledés II. Paschalishoz.

Ennek megnyilvánulása lehetett a guastallai abrenuntiatio, azaz Kálmán jogfeladásának általunk továbbra is elfogadott híre, s a Hartvik-legendá elkészítése. A király és környezete ez utóbbinak az összeállításánál, amint sikerült megállapítani, antigregoriánus hamisítványokat és vitairatokat, valamint a Pseudo-Isidorus-i gyűjteményt is felhasználta! A Pseudo-Isidorus királyi udvarban való ismeretét és alkalmazását a Kálmán-törvény szinodális bíraskodást szabályozó cikkelyei önmagukban is igazolják. Ezek ui. a Pseudo-Isidorusban található, azonos tartalmú nyugati gót kánonokban alapulnak.⁸

A fentiek alapján a Hartvik-legendát Kálmán törekvéseire, s nem István korára nézve tartjuk hiteles forrásnak. A 11. század elején ti. a pápák királynak 'utroque iure', mindkét jogon való egyházszerkezésre szóló felhatalmazást nem adtak. Ez utóbbi legfeljebb Kálmán legmerészebb célja volt.

Kálmán és Hartvik ebben az István-életrajzban – Tóth Zoltán immár több, mint 60 éve tett megállapítása szerint – tiszteletteljesen fogalmazott, de annál alattomosabb támadást intézett a gregoriánus reformok ellen, elsősorban a főpapi székek királyi investitúrája, uralkodói befolyásra való betöltésének tilalma ellen.

A magyar királynak, jelesül Kálmánnak a Sz. István számára „mindkét jogon” adott, állítólagos pápai egyházszerkezési jogosítvány címén szándékoztak biztosítani azt a főpapkinevezési hatalmat (investitúra-jogot), amelyet a Szentszék Európa-szerte mindenhol elvitatott az uralkodóktól, mint világi személyektől. A rendkívül merész gondolatot, ti. István pápától kapott privilégiumainak állítólagos megszerzését az Orbán-levél egyik nevezetes helyének mintegy a visszájára fordításából merítették: Kálmánt a Szentszék iránti engedelmességben István méltó utódként mutatva be, István szerintük nyert pápai kiváltságait kívánták megszerezni. Ezt a próbálkozást természetesen az 1099. év légkörében nem lehet megkockáztatni. Orbán utóda alatt azonban „frontot változtatva” és gregoriánus felfogást rögtönözve, számító politikai pragmatizmusában Kálmán erre is hajlandó volt. A konstrukciónak Rómára nézve legveszélyesebb elemét, az 'utroque iure' felhatalmazást III. Ince vette észre és törölte a 12–13. század fordulóján.

⁸ GERICS JÓZSEF–LADÁNYI ERZSÉBET: *A Kálmán-kori szinodális bíraskodás valószínű mintája.* In: *Iustum, aequum, salutare. Emlékkönyv Zlinszky János tiszteletére.* Bp. 1998. 112 s köv.

mákkal, s a válaszokból levonható következtetésekkel foglalkozik. Bár a konkrét kérdések különbözőek a három iniciálé esetében, de a következtetések összességükben a *Képes Krónika* képi programjának nagyfokú tervezettségét, koncepciózuságát bizonyítják. S ennyiben az eredmények túlmutatnak az egyes iniciáléokra vonatkozó megállapításokon.

A *Képes Krónika* előszavának latin szövegrészei a Szentpétery-féle kritikai kiadásból,² a magyar idézetek Bollók János fordításából valók.³

2. Az *A* iniciálé

2.1 *A szövegkezdő A iniciálé.* „Anno domini M CCC quinquagesimo octavo...”; azaz: „Az Úr ezerháromszázötvennyolcadik évében...”, így kezdődik a korai magyar történelmet legteljesebb formájában fenntartó 14. századi krónika szövege.

Az *A* iniciálé alsó részén egy férfi és egy nő térdel, kezüket összetéve imádkoznak, mindkettőjük fején korona. Az imádkozó királyi pár kétségtelenül az első oldal felső képén, a trónuson ábrázolt I. Lajos magyar király, valamint felesége, Erzsébet. Az *A* betű felső részén egy koronás női mellkép, fejét glória öleli körbe. A jobbában tartott palmaág és a bal kezében tartott kerék kétségtelenül teszi, hogy Alexandriai Szent Katalint ábrázolta a művész, az egymással egyenrangú helyzetben térdepelő és fohászzkodó király és királyné felett.

Vajon mi a magyarázata, hogy erre a kiemelt helyre éppen ez a miniatura került? A válasz több mozaik összeillesztésével adható meg. Ha összevetjük a történeti irodalom, az irodalomtörténet és a művészettörténet megállapításait I. Lajos házasságával, Alexandriai Szent Katalin legendájával és a szent tiszteletével kapcsolatban, akkor fokozatosan kibontakozik előttünk a miniatura jelentése és jelentősége.

2.2 *Kutatástörténet.* Az iniciálé jelentőségének a kérdése elég sokszor vetődött fel az elmúlt száz év szakirodalmában, főleg a *Képes Krónika* kódexének datálásával kapcsolatban. Mivel a datálás kérdésköre a felhasznált érvek sokrétúsége miatt meglehetősen szerteágazó, s ennek kutatástörténete külön tanulmányt érdemel, ezért itt csak az iniciálé értelmezésére vonatkozó lényeges kutatói megállapításokat foglalom össze.

² *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.* Szerk. SZENTPÉTERY Imre. I–II. Bp. 1937. 1938. Az előszó a jobb oldali hasábokat foglalja el az első kötet 239–249. oldalain. Erre a műre a továbbiakban 'SRH' rövidítéssel fogok hivatkozni.

³ BOLLÓK János fordítása: *Képes Krónika.* In: *A magyar középkor irodalma.* Szerk. V. KOVÁCS Sándor. Bp. 1984. /Magyar remekírók/ 164–318. Az előszó Bollók-féle fordítása megtalálható még: *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez: Középkor (1000–1530).* Szerk. TARNAI Andor, MADAS Edit. Bp. 1992. 125–127.

HOLLER LÁSZLÓ

A Képes Krónika első három iniciáléjáról*

1. Bevezetés

A *Képes Krónika* talán a magyar könyvkultúra legértékesebb kódexe. Mintegy másfélszáz miniatúrája megannyi ablak, amely bepillantást enged a kódex korának mindennapjaiba és történelemszemléletébe egyaránt.

A képek nagy többsége a szöveget illusztrálja és a textushoz való kapcsolódásuk, értelmezésük problémamentes. Az első három iniciálé viszont nincs egyértelmű összefüggésben a krónika szövegével, pontos jelentésük nem magától értetődő. Az alábbiakban ezt a három iniciálét teszem vizsgálat tárgyává.

A krónika szövegét kezdő *A* iniciálé kapcsán, amely Alexandriai Szent Katalint és egy hozzá fohászzkodó királyi párt ábrázol, a kompozíció valódi jelentése, s ebből fakadóan a kódex datálása tekintetében lényeges következtetések vonhatók le. A második, egy szent portréját tartalmazó *P*, valamint a harmadik, a kódexíróat ábrázoló *S* iniciálé esetében azok a megválaszolandó kérdések, hogy kit kívánt ábrázolni a miniatör valójában, a szöveg mely részletei képezik a gondolati kapcsolódási pontot, s mi e képek mondanivalója, üzenete a kódex olvasója számára.

A *Képes Krónika* bővebb értelemben vett előszavát az immár hagyományos fejezetbeosztás szerinti első négy fejezet képezi. A kódexben az előszóhoz ez a három iniciálé tartozik; mindhárom az első fóliót díszíti.

Egy korábbi tanulmányomban az előszó szövegének tartalmi, stiláris és forrás-használati elemzése alapján a *Képes Krónika* összeállítójának személyére nézve egy új hipotézist fogalmaztam meg. Ezek szerint a *Képes Krónika* szövegét Tótsolymosi János állította össze, aki I. Lajos magyar király idejében történeteket tárgyaló histográfiai mű szerzőjeként ismert.¹ Bizonyos értelemben a jelen dolgozat duális és komplementere az előbbinek: az előszó vizsgálatát kiterjesztve magára a kódexre, a prologust díszítő iniciálék jelentésével kapcsolatban felvetődő problé-

* Hálás köszönetemet fejezem ki Madas Editnek, Marosi Ernőnek és Kulcsár Péternek az első kéziratváltozat elolvasásáért és értékes kritikai megjegyzéseikért. Köszönöm Karsay Orsolyának, az OSzK Kézirattára vezetőjének, hogy a *Képes Krónika* kódexének megtekintését lehetővé tette. Köszönöm a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára dolgozóinak a kutatásaimhoz nyújtott segítőkés munkáját.

¹ HOLLER László: *Ki állította össze a Képes Krónikát? Egy új hipotézis.* = Irodalomtörténeti Közlemények (a továbbiakban: ItK) (107.) 2003. 210–242.

angyalra: „ránézésre gyönyörködtető ifjú (iuvenis delectabilis aspectu)”²³ Alappal képviselhető álláspont tehát a kisebb István-legenda szerzőjének nyilatkozatát ránk nem maradt, régebbi István-életrajzra való hivatkozásnak tekinteni.²⁴ Jellege szerint ez „vita actusque Stephani regis (István király élete és cselekedetei)” lehetett; a legkorábbi magyarországi gesta-szerkesztéssel aligha azonosítható.

JÓZSEF GERICS – ERZSÉBET LADÁNYI

Des circonstances de genèse de la légende de Hartvik

La première partie de l'étude présente les points de vues selon lesquels l'évêque Hartvik, chargé par le roi hongrois Coloman (1095–1116), avait composé la biographie du roi Saint-Étienne (1000–1038), fondateur de l'État hongrois. Selon la biographie le pape avait rendu au roi une autorisation de 'deux droits' 'utroque iure' c'est-à-dire de droits divin et civique, à l'organisation des églises en Hongrie, et lui avait envoyé la couronne royale. Cette autorisation prétendue aurait été transmise à tous les successeurs de Étienne, dans le royaume hongrois, également à Coloman. De cette manière la légende de Hartvik a voulu justifier le droit d'investiture d'évêque des rois hongrois, acquis au début du 11e siècle par le privilège papal. Hartvik ne nomme pas le pape qui aurait revêti Étienne du droit d'investiture épiscopale. Ce droit, depuis le pape Grégoire VII, a été dans toute l'Europe refusé aux rois et à l'empereur, justement au nom de la protection de la liberté de l'Église.

La deuxième partie de l'étude, analysant 'la légende mineure' de Saint Étienne – écrite pendant le règne du roi Coloman, mais précédant la biographie de Hartvik – prend position pour l'existence d'une légende – entretemps disparue – de Saint Étienne du 11e siècle.

²³ SRH II. 379.

²⁴ Az itt következtetett István-életrajz megítélésünk szerint nincs összefüggésben és nem azonos a Tóth Zoltán által felvetett, Ransanusszal kapcsolatos, ránk nem maradt István-legenda létével vagy nem-létével. Ezért a róla indult vitához sem áll szándékunkban hozzászólni.

Az utoljára latinul is idézett mondatot általában hallomáson alapuló értesülésre szokták vonatkoztatni és úgy fordítják: „előadja azt, amit a hívektől hallomás útján megtudott”. Ennek megfelelően a „fidelis et verax relatio tunc temporis viventium”-ot is szóbeli közlésnek minősítik. Azonban ez korántsem az egyetlen, kizárólagosan helyes fordítás. A dolog a „quod a fidelibus auditu didicit” értelmezésétől függ.

Az 'auditu' ablativus az 'audire' ige supinumának is ablativusa, ilyenként pedig abl. limitationis (respectivus), vagyis tekintethatározó. Ez esetben nem a 'didicit'-tel, hanem a 'fidelis'-szel van szoros kapcsolatban. Ezt a fordulatot igyekezünk hát értelmezni: „fidelis auditu”. Az audire a „hallani, hallomás útján megtudni” értelmén kívül az „intelligere, capere” jelentéssel is rendelkezik, vagyis „megérteni, felfogni”-t is jelent.¹⁸ Művéről a legendaíró úgy nyilatkozik: „ami az író szájából elhangzik (quod scriptoris ab ore sonat)”. Kéri az olvasót: „olvasások ezt a rövidebb írást, ..., és ha valami kevésbé csiszolt beszédet (sermonem) találhatok, legyetek kíméletesek...”¹⁹

A szerző a középkori magyarországi történetírásban is meghonosodott terminológiát alkalmazta ezekkel a kifejezésekkel. Anonymusnál olvashatjuk: „A történetírók (historiographi), akik megírták (scripserunt) a rómaiak tetteit, úgy mondják (sic dicunt)...” továbbá „amint némely történetíró mondja (dicunt historiographi).”²⁰

Ugyanúgy jár el az Altaichi Évkönyvet hosszan idéző krónikás az 1044. évi ménfői csata leírása közben:

„a németek pedig azt mondják (tradunt autem Teutonici), hogy ... a forgószél irtozatos port vágott a magyarok szemébe, akiket, ahogyan állítják (ut dicitur), a pápa úr anathémával sújtva büntetett volt...”²¹

A kutatás régen megállapította, s a *Scriptores*ben Domanovszky kiadása pontosan fel is tünteti, hogy a krónikás itt terjedelmes részleteket vett át az *Annales*-ből, vagyis írott forrásából, s erre „tradunt Teutonici” és „dicitur” szavakkal hivatkozik. Erre a szóhasználatra az Évkönyv maga is adott példát krónikásunknak: az 1041. évnél Péter király bukásáról szólva, ezt a bejegyzést teszi: „Aki akarja, hallja meg (audiat), ezért történt ez.”²²

Az 'auditu' supinum ablativusának hasonló használatára a legendaíró bibliai szövegben szintén találhatott példát. Péter második levelének második fejezet nyolcadik versében (2 Pt 2,8) Lót-ról ezt olvashatta: „adspectu enim et auditu iustus erat (görögül : blemmati gar kai akoué ho dikaios)”, vagyis szó szerinti fordításban: Lot „rátekintésre és hallásra igaz ember volt”. Hasonló supinum ablativusos szerkezetet alkalmaz István nagyobb legendaája egy álomlátásban feltűnő

¹⁸ DU CANGE, Carolus: *Glossarium mediae et infimae Latinitatis*. I. Niort, 1883. 470.

¹⁹ SRH II. 394.

²⁰ SRH I. 36.

²¹ SRH I. 331–332.

²² *Annales Altahenses Maiores*. Recognovit Edmundus l.b. ab OFELE. Hannoverae, 1891. 24.

tók, felszabadíthatók, közszabaddá tehetők, vagy elidegeníthetők nem voltak semmi módon.¹⁴

Az egyháztól, vagyis a védőszenttől való tulajdoni (propriusi) függésen belül a proprius-népek helyzete igen változatos volt. Ezt a változatosságot, különbséget azoknak a szolgálatoknak a sokfélesége fejezte ki, amelyekre ezek a népelemek kötelezve voltak. A helyzetet a bemutatott források közül a 41. krónikafejezet szóhasználata mutatja a legvilágosabban. Eszerint a levert lázadókat „ad turpia servitia”, vagyis gyalázatos, megalázó szolgálatok végzésére osztották be. Nálunk is élhetett a megtisztelő (honesta servitia) és éppen nem megtisztelő szolgálatok megkülönböztetése. Pannonhalma szolganépei közt a legyőzött felkelők megszegyenítő, különösen lenézett munkákra kényszerültek. A helyzetet az elzászi maurmünsteri monostor Hofrechtjének 12. század közepéről való előírásai teszik szemléletessé. Ott megkülönböztették egymástól a ’mansi serviles’-t és a ’mansi proprii’-t, mint a szolganép két csoportjának lakóhelyeit, szállásait. A ’mansi serviles’ lakóinak kötelessége volt, amint Bolla Ilona írja, heti 3 napon át munkát végezni: aratás, a gabona csúrhöz hordása, szénakaszálás, szüretelés, a széna és a szőlő elszállítása a csűríg illetve pincéig, a trágya összehordása a szabad ég alatt. A náluk alacsonyabb helyzetű ’mansi proprii’ népének dolga volt ezzel szemben a gabona kicsépelése, tisztítása, a széna és a szőlő csűrbe, illetve pincébe hordása, az istállóból a trágya kivitele, az előző csoport által a konyháig és malomig szállított fa behordása a megfelelő helyiségekbe,¹⁵ sőt az emésztőgödrök kiürítése.¹⁶ A Pannonhalmának adományozott somogyi lázadók és ivadékaik jogi helyzetének változtatásáról egyik kútfő sem ad hírt. Ezt változatlanul ábrázolják. Azonban a szolgálta-soron belül kötelezettségeik jelentős enyhítéséről, ti. dézsmafizetésre való korlátozásáról beszámol a 41. krónikafejezet kivételével mind a négy forrás. A legkorábbi, még nem enyhített hír szerint megalázó, szegyeteljes szolgálatok teljesítése lett osztályrészük a szolganépen belül is. Ez az adat így a legkorábbi 11. századi hazai gesta-szerkesztés maradványa lehet.

Figyelmet érdemel azonban a kisebb István-legenda eljárása is. Emlékezteti olvasóit a szerző, hogy Szent István

„életét és cselekedeteit úgy, amint az akkori időben éltek hű és igazmondó híradásából merítettük (sicut fideli et veraci relatione tunc temporis viventium accepimus), méltónak és megtisztelőnek tartottuk az utókorra átszarmaztatni... Ti pedig értvén azt, ami az író szájából elhangzik (quod scriptoris ab ore sonat), nézzétek el gyengességét, mert azt adja elő újra (recitat), amit megbízható tudomású emberektől megtudott (quod a fidelibus auditu didicit)”.¹⁷

¹⁴ BOLLA Ilona: *A jogilag egységes jobbágysztyál kialakulása Magyarországon*. In: Uő: *A jogilag egységes jobbágvyokról Magyarországon*. (Sajtó alá rendezte dr. LADÁNYI Erzsébet.) Bp. 1998. 150–169, 187–201.

¹⁵ BOLLA: *i. m.* 158–159.

¹⁶ DOPSCH, A.: *Herrschaft und Bauer in der deutschen Kaiserzeit*. Jena, 1939. 46. (4. j.)

¹⁷ SRH II. 393.

A valószínűleg legrégebb, elveszett István-életrajzunk kérdéséhez

Korai krónikaszerkesztéseinket és 11–12. századi István-életrajzainkat rendre újból meg újból foglalkoztatja, mi lett a sorsa a 997. évi levert Koppány-lázadás résztvevőinek.

A 14. századi krónikaszerkesztmény 41. fejezete szerint „gyalázatos szolgálatokra vetették (ad turpia servitia sunt detrusi)” azokat a Koppányhoz csatlakozott nobilesokat, akik a „hitet és a keresztséget megvetve” fellázdak István ellen.⁹

A 64. krónikafejezet szerint győzelme után István híven beváltotta fogadalmát, „mert a Koppány dux provinciájában élő, egész népről úgy rendelkezett, hogy gyermekeinek, termésének és nyájainak tizedét örökké adja Szent Márton monostorának”.¹⁰ Sorsukról tehát a krónikában két nem egészen azonos híradás olvasható. Hasonló jelenség figyelhető meg a legendákban is.

A legenda maior szerint István a dominiuma ellen felkelőket leverte és servitiuma alá kényszerítette, majd „...azon a helyen, amelyet Szent Hegynek neveznek, (Szent Márton) neve alatt monostort építve, birtokokkal, jövedelmekkel és mindennel gazdagította, ami elegendő, a levert lázadókon való segítséssel pedig tizedszedésben hasonlóná tette a püspökségekhez.”¹¹

A Kálmán-kori kisebb legenda megőrökíti, hogy István a levert nemeseket, ti. „őket és utódaikat mind a mai napig az egyház servusaivá tette. Később előkelőinek kieszközlésére azt a rendelkezést hozta, hogy csak tizedet adjanak abból, amijük van, hogy sanyargattatván, ki ne pusztuljanak a földről.”¹²

Hartvik szerint a szenthegyi monostort István mindennel gazdagon és bőséggel ellátta, és rajta való segítségül a levert lázadók tizedeivel hasonlóná tette a püspökségekhez, „minden vagyonukból olyan szigorúan kötelezve tized teljesítésére őket, hogy ha valakinek történetesen tíz gyermeke lenne, tizedik sarját adja Szent Márton monostorának.”¹³

A bemutatott szövegek nem azonosan, mégis nagyjában hasonlóan megírják, hogy a levert lázadók és utódaik sorsa 'servitium' lett, a nagyobb legenda szerint a király úri tulajdonában, akiknek helyzetén az apátságnak teljesítendő dézsma enyhített, a többi forrás szerint az apátság servusai, propriusai lettek. Bolla Ilona kutatásai tették ismertté, hogy a középkori kánonjog szerint – a hospesek kivételével – az egyház földjén csak olyan emberek élhettek, akiknek személye az illető egyház, pontosabban védőszentjének tulajdonában állt. Innen elbocsátha-

⁹ SRH I. 297.

¹⁰ SRH I. 312–314.

¹¹ SRH II. 384.

¹² SRH II. 395.

¹³ SRH II. 409–410.

Az iniciálében Alexandriai Szent Katalin alakját – tudomásom szerint – először Pór Antal azonosította.⁴

Jakubovich Emil megállapítása szerint Alexandriai Szent Katalin ábrázolásának az a magyarázata, hogy I. Lajos leányának, Katalinnak volt a védőszentje. Szerinte a kódex a francia királyi udvarral Katalin eljegyzése ügyében folytatott tárgyalások idején, ajándék céljára készült, 1374 és 1376 között.⁵ (Az a gondolatot egyébként, hogy a kódex eljegyzési ajándék céljára készült, még 1867-ben Toldy Ferenc vetette fel, a *Képes Krónika* díszkiadásának előszavában.⁶ Igaz, ő I. Lajos Mária nevű leányának Lajos orleansi herceggel való eljegyzésére gondolt.) 1938-ban Berkovits Ilona elvetette a Jakubovich-féle datálást, a lengyel címer hiányára hivatkozva.⁷

Az 1964. évi hasonmás kiadás kísérőkötetében megjelent tanulmányában Csapodiné Gárdonyi Klára felvetette, hogy talán nincs is köze Szent Katalin ábrázolásának az eljegyzési tárgyalásokhoz.⁸ Véleményét így fogalmazta meg:

„... A kódex legvitatottabb miniatúrája. ...Föltehető lenne még az is, hogy mivel Károly Róbertnek és Lajosnak is volt Katalin nevű leánya, azonkívül a királyné, Kotromanicus Erzsébet, V. István Katalin nevű leányának dédunokája volt – talán I. Lajos és felesége különösképpen tisztelték ezt a szentet, s ezért nevezték elsőszülött leányukat is Katalinnak. S ezért építtetett a király Katalin-kápolnát is Székesfehérvárott, melybe temetkezett is.”

Dercsényi Dezső és Vajay Szabolcs 1977-ben publikált elképzeléseinek⁹ lényegét Dercsényi 1986-ban összefoglalóan ismertette.¹⁰ Szent Katalin ábrázolásával kapcsolatban azonban Dercsényi elég tanácstalan, az ábrázolás feltehető indokát Csapodiné Gárdonyi Klára korábbi nézeteivel azonos módon magyarázta:

„Nyitva maradt azonban a címlap, az Alexandriai Szent Katalinhoz imádkozó királyi pár képének magyarázata. Egyáltalán nem valószínű, hogy Nagy Lajos és felesége gyermekaldásért könyörgött volna, hiszen a szentnek ilyen irányú közbenjárásáról nem

⁴ PÓR Antal – SCHÖNHERR Gyula: *Az Anjou-ház és örökösei*. Bp. 1895. /A magyar nemzet története 3./ 642. A *Képes Krónika* első oldalának a kötet 166–167. oldalai között közölt színes másolatához adott magyarázatában észrevételezi, hogy az iniciálé Szent Katalint ábrázolja.

⁵ JAKUBOVICH Emil: *Nagy Lajos király oxfordi kódexe, a Bécsi Képes Krónika kora és illuminátora*. = Magyar Könyvszemle (a továbbiakban: MKsz) 1930. 382–393. Az utalás a 386–389. oldalakon.

⁶ *Marci Chronica De Gestis Hungarorum*. Ed. TOLDY, F. Pest, 1867.

⁷ BERKOVITS Ilona: *A Képes Krónika és Szent Istvánt ábrázoló miniatúrái*. = MKsz (62.) 1938. 1–20. Az idézet a 3–5. oldalakon.

⁸ CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *A Képes Krónika miniatúrái*. In: *Képes Krónika*. Faksimile kiadás. II. Tanulmánykötet. Bp. 1964. 47–64.

⁹ DERCSENYI, D. – VAJAY, Sz.: *La genesi della Cronica Illustrata Ungherese*. = Acta Historiae Artium (23.) 1977. 1–20.

¹⁰ DERCSENYI Dezső: *A Képes Krónika és kora*. In: *Képes Krónika*. Bp. 1986. 383–457. Az idézet a 403. oldalon. Ugyanez a szöveg megjelent: DERCSENYI Dezső: *A Képes Krónika és kora*. In: *Képes Krónika*. Faksimile kiadás. II. Tanulmánykötet. Bp. 1987. 81–110. Az idézet szövegrész a 91. oldalon.

tudunk. Valószínűbb, hogy Katalin a magyar Anjouk kedvelt szentje lehetett, hiszen pl. Nagy Lajosnak a székesfehérvári sírkápolnáját is neki szentelték.”

Az 1986-os szövegkiadáshoz, valamint az 1987-es faksimile kiadáshoz csatolt tanulmányok között ismét olvashatjuk Csapodiné Gárdonyi Klára írását, amely az 1964. évi faksimile kiadás kísérőkötetében már megjelent. A tanulmány azonban néhány sornyi, fontos kiegészítést tartalmaz. A Szent Katalin ábrázolást az eljegyzési ajándék céljára történt készítés bizonyítékának tartó elképzelés ismertetése után beszűrt két mondat közül a második fontos megállapítást tartalmaz:

„Véleményünk szerint a képen a királyi pár gyermekáldásért fohászkodik Alexandriai Szent Katalinhoz, amire legendájában is utalnak bizonyos vonások.”

Megjegyzem, hogy erre a mondatra csak a dolgozatom lényegi részének elkészülte után, a kutatástörténeti összefoglaló összeállításakor bukkantam rá.

Marosi Ernő 1995-ben a Szent Katalin ábrázolással kapcsolatban a következő gondolatokat vetette fel:

„... a király és a királyné Szent Katalin előtt térdelő alakjával: talán a kódex tulajdonképpeni dedikációs képe. ... íranta érzett különös tisztelet a székesfehérvári bazilikához épített Anjou-sírkápolna titulusában is kifejezést kapott. ... Nem lehetetlen tehát, hogy a kódex a fehérvári prépostság, esetleg éppen a Szent Katalin-kápolna használatára készült. Ennek jól megfelelhette Székesfehérvár égő templomának ábrázolása...”¹¹

2.3 Térdelő királyi pár a Képes Krónika miniatúráin. A szövegkezdő iniciálé a *Képes Krónika* kódexének két miniatúrájával mutat szoros formai hasonlóságot. Az egyik a 21. fólió hátoldalán lévő miniatúra, amelyik az óbudai templom építését illusztrálja, s amelyen Szent István király és felesége térdelnek és a templom kicsinyített mását tartják. A másik miniatúra a 70. fólió hátoldalán, a bal oldali hasáb alján található, amely a lippai kolostor alapítását ábrázolja, s amelyen Károly Róbert és felesége térdelnek a kolostorépület makettjét emelve magasba. Mindkét esetben tartalmilag is indokolt a királyné ábrázolása. Az első esetben tevékeny részvétele a templom felszerelésében erőteljes hangsúlyt kap a krónika szövegében, ez tehát indokoltá teszi ábrázolását.

A második esetben, a Toulousi Szent Lajos tiszteletére alapított lippai kolostorról megemlékezve a krónika elbeszéli a szentnek Károly Róberthez fűződő rokoni viszonyát:

„Az Úr ezerháromszázhuszonötödik évében a király úr egyházat kezdett építtetni Lippán a minorita testvérek számára az újjonnan szentté avatott toulouse-i püspök és hitvalló, Szent Lajos tiszteletére, aki az apjának vér szerinti testvére volt, tudniillik a szicíliai király elsőszülötte, Mária királynénak, István magyar király, negyedik Béla fia leányának a fia, fogadalma és öltözete szerint pedig a minorita testvérek rendjének tagja volt.”¹²

¹¹ MAROSI ERNŐ: *A Képes Krónika értelmezéséhez*. In: MAROSI ERNŐ: *Kép és hasonmás. Művészet és valóság a 14–15. századi Magyarországon*. Bp. 1995. /Művészettörténeti Füzetek 23./ 31–66. Az idézet a 38. oldalon.

¹² *Képes Krónika* 201. fejezete

Bár a szöveg nem említi, Károly Róbert feleségének is közeli rokona volt Szent Lajos: Lokietek Erzsébetnek másod-unokatestvére volt.¹³ Tehát a királyné ábrázolása már a rokoni kapcsolat miatt is indokolt, de más, talán még fontosabb ok is kimutatható.

A krónika következő fejezete Lajos születéséről számol be.

„Az Úr ezerháromszázhuszonhatodik évében, március hetedikén ugyanennek a királynak fia született, akit ama szent hitvallónak, vérokonának a nevéből örömeiben Lajosnak nevezett el.”¹⁴

Hogy az újszülött és a szent nevének azonossága nem véletlen és a névadás valójában szoros összefüggésben van a Szent Lajos tiszteletére alapított lippai egyházzal, az Bonfini tudósításából válik világossá.¹⁵

„[Lajos] Nemcsak halála után tett számos csodát, hanem életében is, és amikor az istenségek közé iktatták [szentté avatták], égi erejét egészen kimutatta. Hogy tehát [Károly] a családi szellemek pártfogását mindörökké biztosítsa magának, Lippán királyi költséggel egyházat alapított Lajosnak. ... Károly évi fogadalmi ajándékot rendszeresített Lajosnak [azaz az egyháznak], az pedig az ő kéréseit sohasem hagyta teljesítetlenül. Mert amikor jövendő utóderért fordult hozzá, az ezer fölötti háromszázhuszonhatodik évben, március harmadik nonaeján megszületett Lajos.”¹⁶

Annak fényében, hogy a lippai egyházalapítás valójában egy lehetséges trónutód születése érdekében tett fogadalmi alapítás volt, még inkább érthetővé teszi, hogy a király, Károly Róbert és felesége, Erzsébet királyné együtt szerepelnek a miniatúrán.

Hasonlóképpen bizonyos, hogy a Károly Róbert halála után megkoronázott I. Lajosnak és feleségének, Erzsébet királynénak együttes ábrázolása a *Képes Krónika* szövegkezdő iniciáléjában tartalmilag is indokolt és fontos jelentést hordoz.

2.4 I. Lajos házassága Kotromanič Erzsébettel. Károly Róbert első két fiúgyermeké kiskorában meghalt. Ezért halála után Lajos követte a trónon, akinek első felesége 1349-ben utód nélkül elhunyt. Lajos 1353. június 20-án kötött másodszor házasságot, új felesége, Kotromanič Erzsébet ekkor 14 éves volt. Bár Lajos és Erzsébet harmad-unokatestvérek voltak, mégis, „bizonyos okokból” csak az esküvő után kérték a pápai felmentést, – amelynek elmaradása „súlyos botrányok okozója” lett volna –, s amelyet V. Orbán augusztus 31-én meg is adott.¹⁷ 15 nappal

¹³ Károly Róbert apja Martell Károly volt, az ő testvére volt Szent Lajos, tehát Szent Lajos Károly Róbert nagybátyja volt. Lokietek Erzsébet esetében: IV. Béla gyermekei Jolán (Ilona) és István, ők tehát testvérek voltak; a gyermekeik: Hedvig kaliszi hercegnő, illetve Mária nápolyi királynő unokatestvérek; az ő gyermekeik: Lokietek Erzsébet, illetve Szent Lajos másodunokatestvérek.

¹⁴ *Képes Krónika* 202. fejezete

¹⁵ BONFINI, Antonius de: *Rerum Ungaricarum Decades*. Ed. FÖGEL, I. – IVÁNYI, B. – JUHÁSZ, L. Tom. II. Lipsiae, 1936. 205. (Decas II, Liber IX: 236–243.)

¹⁶ BONFINI, Antonio: *A magyar történelem tizedei*. Fordította: KULCSÁR Péter Bp. 1995. 440.

¹⁷ FRAKNÓI Vilmos: *Nagy Lajos házassági politikája*. = Budapesti Szemle (153.) 1913. 23–48.; *Regesta Supplicationum*. A pápai kérvénykönyvek magyar vonatkozású okmányai. Avignoni korszak. II. Összegyűjtötte és földolgozta: BOSSÁNYI Árpád. Bp. 1918. 273. No. XXIV.

később Lajos már írásban vállalt kötelezettséget, miszerint születendő gyermeke házasságáról csak Károly német király engedélyével fog határozni.¹⁸ Mindezek ellenére, Lajos és Erzsébet gyermekáldásra vonatkozó reményei hosszú éveken át nem váltak valóra.

A hivatalos trónutódjelölt, 1354-ben bekövetkezett haláláig, Lajos öccse, István volt, majd István egyetlen fia, János, aki 1360 őszén, kilenc évesen hunyt el. Ekkor István leánya, Erzsébet maradt az egyetlen élő sarja Károly Róbert fiainak; ezáltal vált súlyos problémává a magyar trón jövője.

A firenzei krónikáiról, Villani Máté történeti művében, 1360. november eleji események leírását követően ezt olvassuk:

„A magyar királynak s nejének Zárába jövetele. Ez időtájt a magyar király nem bírt fiúgyermekre szert tenni nejétől, a királynétól, a kihez nagy szeretettel viseltetett, bár egyik alattvaló bárójának leánya volt s ő maga s az ország is rossznak tartotta, hogy az idő eltelik a nélkül, hogy ő utódot, királysága örökösét remélhetne. Maga az asszony is nagyon le volt sújtva s a király iránt való szerelmében önmagát illetőleg kész volt mindenre, csakhogy ura örökösét nyerjen. De érezte, hogy oly állapotban van, hogy nem képes fiút szülni s ez okból nyíltan beszélték, hogy a király s a királyné Zárába jöttek s ott időztek néhány hónapig és szent [Simon] tiszteletére egy nagy s előkelő monostort építettek s a mint beszélték, a királynénak a szentegyház felmentvénye alapján apácaöltönyben s állapotban ide kellett volna vonulnia ; a király pedig más nőt vehetett volna. Ha ez igaz is lett volna, győzött benne a neje iránt való szeretet s e szándéknak csupán híre maradt fenn.”¹⁹

Az ismert, hogy I. Lajos hosszan időzött Zárában 1357 végén és 1358 elején. De feltehető, hogy Villani a kronológiai rendet megtartva, egy 1360. októberi – november eleji zárai utazásról számol be. Ezt valószínűsíti, hogy Lajos 1360. szeptember 21-én még Óbudán tartózkodik, de november 17. és január 6. között Zágrárból és környékéről keltezi leveleit és okleveleit; s az ezekben a napokban kiállított oklevelei között több zárai vonatkozású is van.²⁰ 1361. január 10-én pedig már Fehérváron találjuk. Kotromanič Erzsébet fogadalmi ajándéka, Szent Simon ötvösműves ezüst koporsója, 1377–80 között készült el.²¹

¹⁸ FRAKNÓI *i. h.* (17. jegyzetben) 29.

¹⁹ *Cronica di Matteo VILLANI, dall'anno 1318 al 1363.* Libro X. Capitolo XII. In: *Croniche di Giovanni, Matteo e Filippo Villani.* Vol. II. Trieste, 1858. 335.; VILLANI, M.: *Chronica.* 10. könyv 12. fejezet. In: *A három Villani krónikája.* Fordította: RÁCZ Miklós. Bp. 1909. /Középkori Krónikások 8–9./ 290–291.

²⁰ Zágrábi keltezésű oklevelek: 1360. nov. 17. HORVÁTH Mihály: *Magyar regesták a Bécsi Cs. levéltárból.* = Magyar Történelmi Tár (9.) 1861. 26. Nr. 54.; nov. 25. OL. DI. 33742; dec. 16. OL. DI. 5014, 5015, 5016, 5017, OL. DF. 268223; dec. 19. OL. DI. 5018; dec. 21. SMIČIKLAS, T.: *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. XIII.* Zagreb, 1915. 79–83.; dec. 31. SMIČIKLAS: *i. m.* 90.; 1361. jan. 2. NAGY Imre: *Sopron vármegye története. I.* Sopron, 1899. 334.; jan. 6. FEJÉR, G.: *Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. IX./3.* Buda, 1834. 228–229. Nr. CVIII. – Zárai vonatkozású oklevelek: nov. 17. SMIČIKLAS: *i. m.* 62–64.; dec. 28. SMIČIKLAS: *i. m.* 86–90.

²¹ MEYER Gotthold Alfréd: *Szent Simon ezüst koporsója Zárában.* Bp. 1894.; GERECZE Péter: *Szent Simon próféta ezüst koporsója Zárában.* = Archaeológiai Közlemények (18.) 1895. 5–80.

Végül is a királyi pár gyermektelensége elég hosszan tartott; 17 évi házasság után 1370. júliusában született meg az első gyermek, akit Katalinnak neveztek el; I. Lajos ekkor 44 éves volt. 1371-ben megszületett Mária és 1373-ban Hedvig.

2.5 I. Lajos fehérvári kápolnája. Több forrásból is értesülünk arról, hogy I. Lajos nagyméretű, díszes kápolnát építtetett a fehérvári bazilikához.²² I. Lajos ebbe a kápolnába temetkezett, és a székesfehérvári ásatások során innen származó vörösmárvány töredékek elő is kerültek. Az I. Lajos szobrával díszített vörösmárvány síremlékéről szó esik Thuróczy János krónikájában is, a szerencsétlen sorsú Kis Károly 1385. december 31-i megkoronázása kapcsán.²³ A kápolna, és benne a vörösmárvány síremlék építésének időpontjára nincs konkrét adatunk. A síremlék bizonyosan még a király életében készült el. A legkorábbi, évszámmal jelzett és korunkra maradt, címeres-sisakos-sisakdiszes vörösmárvány sírlapok 1366-ból illetve 1373-ból maradtak fenn; az előbbi a budapesti Margitszigeten, az utóbbi éppen a székesfehérvári bazilika ásatásainál került elő.²⁴ Egyébként ezekből az évekből szinte hibátlan vörösmárvány síremlékek találhatók a pannonhalmi apátságban: az 1365-ben elhunyt Szigfrid apáté, s utódjának, az 1372-ben elhunyt Czudar Lászlónak a síremléke.²⁵

I. Lajos ezt a kápolnát Alexandriai Szent Katalin tiszteletére emeltette. Erről a névadásról 1864-ben Henszlmann Imre tett említést, a székesfehérvári ásatások eredményeit ismertető albumában.²⁶ A történeti kútfőket tárgyaló fejezetben ezt olvassuk:

„Muglen Henrik chronikájában írja: »Ez (Lajos király) 1382-ben eltemettetett Székes-Fehérvárott Szt. Katalin szűznek és martymak kápolnájában, melyet maga építtetett.«”

Latinul is közli a szöveget, csak a forrást nem jelöli meg közelebbről.²⁷ Mind a mai napig fejtörést okozott a művészettörténészeknek, hogy honnan is származhat ez az értesülés, ugyanis Mügelni Henrik egyetlen magyar vonatkozású munkájában sem lelhető fel. Prózában írt magyar krónikája csak 1333-ig tart, és nem

²² A kápolnával kapcsolatos írásos forrásokról, valamint régészeti és művészettörténeti kérdésekről lásd az I. Lajos halálának 600. évfordulójára rendezett kiállítás katalógusának (MAROSI Ernő – TÓTH Melinda – VARGA Livia: *Művészet I. Lajos király korában*. Katalógus. Bp. 1982.) alábbi tanulmányait: KRALOVÁNSZKY Alán: *A székesfehérvári Anjou-sírkápolna*. 165–174.; SZAKÁL Ernő: *A székesfehérvári Anjou-síremlékek és I. Lajos király sírkápolnája*. 175–182.; LŐVEI Pál: *A székesfehérvári Anjou-sírkápolna művészettörténeti helye*. 183–192. Részletes irodalomjegyzék: 193.

²³ THURO CZ, Johannes de: *Chronica Hungarorum*. I. Textus. Ediderunt: GALÁNTAI, Elisabeth – KRISTÓ, Julius. Bp. 1985. /Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum 7./ 193. fejezet, 200.

²⁴ LŐVEI Pál: *A székesfehérvári Anjou-sírkápolna művészettörténeti helye*. In: MAROSI Ernő – TÓTH Melinda – VARGA Livia: *Művészet I. Lajos király korában*. Katalógus. Bp. 1982. 183. oldalon és az 1. jegyzetben, a 189. oldalon.

²⁵ L[ŐVEI] P[ÁL]: *Középkori síremlékek*. In: *Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve. I. Pannonhalma*, 1996. 310–314.

²⁶ HENSZLMANN Imre: *A székesfehérvári ásatások eredménye*. Pest, 1864.

²⁷ HENSZLMANN: *i. m.* (26. jegyzetben) 9.

latin nyelvű, hanem középfelnémet.²⁸ Prózai betéteket tartalmazó verses magyar krónikája ugyan latin nyelvű, de a fennmaradt szöveg csak 1071-ig tárgyalja az eseményeket, és sem a szövegben, sem az ajánlásban a fenti megjegyzés nem található.²⁹ Egyébként is Henszlmann idejében még nem volt ismeretes, hogy ennek a névtelen költeménynek is Mügelni Henrik a szerzője. További gondot jelent, hogy nincsenek Mügelni Henrikre vonatkozó adataink 1369 utáni időből, tehát erősen kétséges, hogy I. Lajos halálakor életben volt-e.

1971-ben ismeretessé vált egy 1458. évi oklevél, amelyben az alábbi sorok olvashatók: „... rector capelle Ludovici regis ad honorem Sancte Katherine virginis et martyris ad latus eiusdem ecclesie Albensis fundate...”.³⁰ Ez az oklevél tehát kétségtelenül igazolta, hogy a kápolna valóban Szent Katalin patrocíniuma alatt állt, de Henszlmann forrása továbbra is ismeretlen maradt.³¹

Sikerült megállapítanom, hogy Henszlmann forrása a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek egyik olyan kódexe, amelyben Mügelni Henrik prózában írt magyar krónikája is megtalálható. A kódex 1410 körül készült.³² A német krónika után feljegyzések vannak a kódexben I. Lajos halálával kapcsolatban, s itt olvasható a következő: „Hic sub anno Domini MCCC octuagesimo secundo sepultus est in alba regali In capella sancte Katherine virginis et martyris ipso procurante constructa...” A kódexbeli feljegyzés Kovachich Márton György közlése által jutott Henszlmann tudomására. Tehát az I. Lajos halálakor írt feljegyzés, valamint a 76 évvel későbbi oklevél két, egymástól független bizonyíték a király által építtetett kápolna Szent Katalin titulusára.

2.6 Alexandriai Szent Katalin legendájának szövegváltozatai. Alexandriai Szent Katalin magyarországi tisztelete a templom- és kápolna titulusok alapján már a 13. századból kimutatható: legkorábban, 1231-ből Esztergom, majd a Zemplén megyei Krucsó, a Hont megyei Gyerki, a Nagyvárad melletti Körösszeg és a Tolna megyei Marosd említhető. A 14. századból a szent legalább további tíz patrocíniumára vannak okleveles adataink.³³

Legendája természetesen szerepel a Jacobus de Voragine által a 13. század második felében összeállított gyűjteményben is, közismert nevén a *Legenda Aurea*-

²⁸ SRH II. 105–223.

²⁹ SRH II. 233–272.

³⁰ ÉRSZEGI Géza: *Fejér megyére vonatkozó oklevelek a székesfehérvári keresztes konvent magánlevéltárában, 1193–1542.* In: *Fejér megyei Történeti Évkönyv 5.* Székesfehérvár, 1971. 230.

³¹ Lásd erre vonatkozóan: KRALOVÁNSZKY Alán: *A székesfehérvári Anjou-sírkápolna.* In: MAROSI Ernő – TÓTH Melinda – VARGA Livia: *Művészet I. Lajos király korában.* Katalógus. Bp. 1982. 1. jegyzet a 172. oldalon.

³² Jelzete: Cod. 19. 26. Aug. 4°.

³³ MEZŐ András: *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század).* Bp. 1996. 110–112.; SZENTPÉTERY Imre – BORSA Iván: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke.* II. 4. füz. Bp. 1987. 173. Nr. 4091.

ban. Ez a legendárium Európa-szerte rendkívül elterjedt volt, fennmaradt latin kéziratának a száma több mint ezer és 97 különböző latin nyelvű ősymotatvány kiadása ismeretes.³⁴ Ezen felül igen sok kézirat és ősymotatvány tartalmazza a szövegét különféle nyugat-, közép- és dél-európai nyelveken, bár magyar nyelvű fordítása nem maradt ránk. Legendájából négy jelenet ábrázolása maradt fenn az ún. *Magyar Anjou Legendárium*ban.³⁵

A *Legenda Aurea* által fenntartott Alexandriai Szent Katalin-legendában a szent mártíromságáról és csodatételeiről olvashatunk. A legenda elbeszéli, hogy amikor Katalint a vesztőhelyre vitték, így imádkozott Krisztushoz:

„Jézusom, jó király, esedezem hozzád, hogy ha valaki ... bármi szükségben engem hív, kegyesen hallgass meg, és teljesítsd kérését!”³⁶

Ezen túlmenően azonban a *Legenda Aurea* szövege nem tartalmaz olyan részletet, amely megindokolná, hogy a *Képes Krónika* legelső iniciáléjában a királyi párt miért éppen Szent Katalinhoz fohászzkodva ábrázolta a miniátor.

Ez a megállapítás érvényes az Alexandriai Szent Katalin legendáját tartalmazó, a 16. század közepéig készült kéziratok és korai nyomtatványok döntő többségére. Az ilyen változatok száma meghaladja a százat, természetesen a *Legenda Aurea*n kívül. Ezek a szent szenvedéstörténetét ('passio') és csodatételeit meséli el, többé vagy kevésbé részletező előadásban. Ugyancsak ebbe a csoportba tartozik az a 11. századig visszavezethető változat, amelyet több kézirat is tartalmaz, s amelyet a kérdéskör első monográfusa, Hermann Knust könyvében közölt.³⁷ Egy évvel később Hermann Varnhagen *Vulgatának* nevezte el ezt a szöveget,³⁸ azóta is így hivatkoznak rá, s ezt tekintik a *Legenda Aurea* Katalin-legendája fő forrásának.

Toldy Ferenc 1855-ben elegáns kis könyvben tette közzé Alexandriai Szent Katalin magyar nyelvű verses legendáját és két magyar nyelvű prózai életíratát, gondos bevezető tanulmánnyal együtt.³⁹ A verses legendát az *Érsekújvári Kódex-*

³⁴ Az adatot említi: *Die »Elsässische Legenda Aurea«*. Band I. Das Normalcorpus. Hrsg. WILLIAMS, Ulla – WILLIAMS-KRAPP, Werner. Tübingen, 1980. Előszó: XIII. L. még: MADAS Edit: *A Legenda aurea a középkori Magyarországon*. = MKsz (108.) 1992. 93–99.

³⁵ *Magyar Anjou Legendárium*. Hasonmás kiadás. Összeállította: LÉVÁRDY Ferenc. Bp. 1973. LIX. ciklus.

³⁶ [*Alexandriai*] *Szent Katalin*. MADAS Edit fordítása. In: VORAGINE, Jacobus de: *Legenda Aurea*. Válogatta, az előszót, a jegyzeteket és a mutatókat készítette: MADAS Edit. Bp. 1990. /Harmonia Mundi Könyvek/ 300.

³⁷ KNUST, Hermann: *Geschichte der Legenden der H. Katharina von Alexandrien und der H. Maria Aegyptica*. Halle, 1890.

³⁸ VARNHAGEN, Hermann: *Zur Geschichte der Legende der Katharina von Alexandrien*. Erlangen, 1891. 3.

³⁹ *Alexandriai Szent Katalin verses legendája ugyanazon szentnek két kisebb prózai életével együtt*. Régi codexekből, nyelvjegyzetekkel kiadta TOLDY Ferenc. Pest, MDCCCLV.

ből⁴⁰ vette, az első prózai legendát a *Debreceni Kódex*ből,⁴¹ a másikat az *Érdy-kódex*ből.⁴² Ezek a legendaváltozatok nemcsak a szenvedéstörténetet mesélik el, hanem előtte elmondják Katalin megszületésének, majd kereszténnyé válásának csodákkal teli történetét is.

Követve a *Debreceni Kódex* előadását, a legenda elején megtudjuk, hogy Alexandria városában élt egy gazdag, dicsőséges és hatalmas király, akit Costusnak hívtak. Hosszú idő óta hiába várta reménykedve, hogy gyermeke szülessen. Pedig nagyon vágyott erre, s e célból sokszor áldozott a bálvány-isteneknek. A hiábavaló sok áldozatot megelégtelve, a király a bölcs Alforabius doktorhoz fordult. A király azt kérdezte a doktortól, vajon ki hibáztatható azért, hogy eddig nem született utóda a királyi párnak, a királyné-e, vagy ő maga. A bölcs természettudós megvizsgálta mindkettőjüket, és ennek eredményeképp azt mondta: Felséges király! Mindketten egészségesek vagytok, a hiba nem bennetek van. Azt tanácsolta, hogy ismét tegyen áldozatot a király, de nem úgy, mint eddig. A bölcs javaslatát követve a király ötvösmesterekkel aranyból elkészíttette „az egy istennek képét, ki isteneknek istenének mondatik”. Ezt követően csoda történt, a képmás átváltozott a keresztre feszített Krisztussá. Miután ezt a király a templomba vitette, a pogány bálványszobrok összetörték, s ezután már a feszületnek áldoztak. Kevés idő elmúltával a királyné teherbe is esett és egy nagyon szép leánynak adott életet. A királylány Alforabius javaslatára a Katalin nevet kapta.⁴³ Ez röviden Alexandriai Szent Katalin fogantatásának és megszületésének csodás története, amelyre – a Katona Lajos alább idézendő tanulmányában alkalmazott szóhasználatot követve –, mint a 'nativitas' fejezetre fogok hivatkozni. Ezután Katalin kereszténnyé válását mondja el a legenda, s Katalin látomását, melyben megjelenik Mária a gyermek Jézussal, aki Katalint jegyesévé teszi; ez a 'conversio' fejezete.

Costus királynak és feleségének gyermekáldás utáni sóvárgása és az ennek érdekében elkövetett sok áldozat hiábavalósága, amelyet a 'nativitas' fejezet nagyon érzékletesen beszél el, bizonyára mind a tényeket, mind az érzelmeket tekintve nagyon hasonló lehetett ahhoz, amelyet a magyar királyi pár átélt az 1350-es évek végétől kezdve. Ha feltételezzük, hogy ez a bővebb Katalin-legenda már ismert volt számukra, akkor Costus király története, amelyben a sok erőfeszítést végül is a szép Katalin megszületése koronázza meg, példát, iránymutatást, erőt és reményt adhatott a királynak és a királynénak, s könnyen elképzelhető, hogy imádságaik során Szent Katalin legendája töltötte be gondolataikat és öhozzá fohászkoztak.

⁴⁰ *Érsekújvári Kódex* (1529–1531) kiadása: *Nyelvmléktár*. Közzéteszi: VOLF György. Bp. 1888. /Régi magyar codexek és nyomtatványok 9–10./

⁴¹ *Debreceni Kódex* (1519) kiadásai: *Nyelvmléktár*. Közzéteszi: VOLF György. Bp. 1882. /Régi magyar codexek és nyomtatványok 11./; *Debreceni Kódex*. Faksimile és betűhű olvasat. A bevezetést írta: MADAS Edit. Bp. 1997. /Régi magyar kódexek 21./

⁴² *Érdy-kódex* (1526–1527) kiadása: *Nyelvmléktár*. Közzéteszi: VOLF György. Bp. 1876. /Régi magyar codexek és nyomtatványok 4–5./

⁴³ TOLDY: *i. m.* (39. jegyzetben) 203–211.

Ez kézenfekvő magyarázatát adhatná annak, miért alapított kápolnát I. Lajos Székesfehérváron Szent Katalin tiszteletére és miért lebeg Alexandriai Szent Katalin alakja a térdeplő királyi pár felett a *Képes Krónika* iniciáléjában.

2.7 *A csodás fogantatás fejezetét tartalmazó szövegváltozatok.* Mind a három magyar nyelvű legendaváltozatban, amelyet Toldy Ferenc 1855-ben közzé tett, szerepel a 'nativitas' és a 'conversio' fejezete, amelyek megelőzik Katalin szenvedéstörténetét. Mivel a szövegeket fenntartó kódexek a 16. század első harmadából valók, felvetődik a kérdés: vajon igazolható-e, hogy már a 14. század második felében vagy korábban is ismeretes volt olyan legendaváltozat, amely tartalmazta ezeket a részeket.

Toldy Ferenc a magyar nyelvű legendák szövegkiadásának előszavában a rendelkezésére álló teljes szakirodalom alapján értékes és terjedelmes tanulmányban vázolta a Katalin-legenda történetét. A magyar szövegek forrásait vizsgálva megállapította, hogy a *Debreceni Kódex* név szerint is hivatkozik Temesvári Pelbártra, akinek *Sermones Pomerii de Sanctis* címen idézett beszédgyűjteményének XCIX. darabja valóban érinti a csodás fogantatás történetét⁴⁴ és említi a bölcs Alphorabius nevét is, pedig e részlet a Toldy által ismert és tanulmányozott összes többi legendaváltozathoz hiányzott. Így tehát Toldy a megszületésről szóló fejezetet csak Pelbárt munkájának legkorábbi kiadásáig tudta visszavezetni, amelyet – feltehetően sajtóhiba okán –, 1489. évnek jelöl a tényleges 1499. helyett.⁴⁵

A helyzet látszólag keveset változott a következő negyedszázad folyamán. Szilády Áron korábbi dolgozatai és szövegközlése után 1880-ban Temesvári Pelbárt munkásságával foglalkozó könyvében azt közli olvasóival: „Más nemzetek irodalmából eddig ismert Katalin-legendák közül egy sincs, mely ezen első részt magába foglalná.”⁴⁶ Valójában azonban Szilády egy budapesti kéziratból, valamint egy 1504. évi bázeli nyomtatványból is közöl a 'nativitas' fejezetet tartalmazó részeket, de mind az *Érsekújvári Kódex* magyar nyelvű verses legendáját, mind a vele párhuzamosan közölt latin nyelvű *Vulgata* változat szövegét Temesvári Pelbártnak tulajdonítja, sőt, még a szerzőnevet nem tartalmazó bázeli nyomtatványt, a *Nova Legendát* is, – amely éppen Pelbárt halálának évében jelent meg –, egyes utalások alapján az ő művének tartja.

A magyar verses legenda szerzőségét illetően Szilády álláspontjával Horváth Cyrill helyezkedett szembe.⁴⁷ Horváth alapos elemzése szerint az *Érsekújvári Kódex* bizonyos megfogalmazásai és Temesvári Pelbárt nézetei olyannyira ellentétesek, hogy kizárják az ő szerzőségét.

⁴⁴ TOLDY: *i. m.* (39. jegyzetben). Előszó: X–XI.

⁴⁵ TOLDY: *i. m.* (39. jegyzetben). Előszó: XXX.

⁴⁶ SZILÁDY ÁRON: *Temesvári Pelbárt élete és munkái*. Bp. 1880. 42.

⁴⁷ HORVÁTH CYRILL: *Pelbárt és a verses Katalin-legenda*. = ItK (2.) 1893. 35–50.

1903-ban Katona Lajos jelentős értekezést publikált,⁴⁸ amely kiaknázva az addig kiadott legendaszövegeket, valamint Knust és Varnhagen fentebb említett értékes munkáit, – talán egyedül Varnhagen 1901. évi dolgozatát⁴⁹ mellőzve, melyet az egész nemzetközi Szent Katalin kutatás elfeledett –, elsősorban pedig saját kutatásai alapján, rendkívül lényeges megállapításokat tett külön-külön mind a 'nativitas' és 'conversio', mind a 'passio' és a csodatétel fejezetek fejlődéstörténetét illetően. Ezzel egyfelől a magyar legendaszövegek előzményeinek feltárása irányában, másfelől a Katalin-legendák fejlődési folyamatának rekonstruálása területén rendkívül fontos lépéseket tett. Egyebek mellett egyértelműen kimutatta, hogy sem maga a *Nova Legenda*, sem annak 'nativitas' interpolációja nem Pelbárt műve. Katona Lajos magyar nyelven megjelent tanulmányáról a külföldi szakirodalom sajnálatos módon nem vett tudomást, pedig jelentőségében eléri Knust és Varnhagen munkáit. Lényegében minden, amit a magyar nyelvű Katalin-legendák forrásairól ma tudunk, az Katona Lajos száz év előtti tanulmányában benne van.

Minket elsősorban a csodás fogantatás fejezetének fejlődése érdekel: azt szeretnénk tudni, hogy jelenlétét időben milyen messzire tudjuk visszavezetni.

Katona összesen nyolc kódexet, valamint – Temesvári Pelbárt művét is beleszámítva –, három nyomtatványt említ a magyar szövegeken kívül, amelyben a 'nativitas' szerepel; mindegyik tartalmazza a 'conversio' fejezetet is. Hasznosnak tartom a Katona által közölt vagy megemlített összes ilyen kódex és nyomtatvány jól áttekinthető formában történő felsorolását, egyfelől az alább előadandók könnyű követése, másfelől a későbbi kutatások elősegítése céljából. A sorszám után a Katona által használt jelölés következik, majd kéziratok esetén az őrzési hely és könyvtári jelzet. Ezután zárójelben a királynak tanácsot adó csillagjós vagy bölcs doktor neve, amelyről azt gondolom, hogy hasznos információt nyújthat az illető szövegváltozatnak a leszármazási folyamatban elfoglalt helyéről.

Kéziratok:

1. Br	Brüsszel Királyi Könyvtár	7917.	(Alphorius)
2. M	München Bajor Állami Könyvtár	cod. Lat. 18358.	(Alphoncius)
3. C	Krakkó Jagelló Egyetem Könyvtára	2039. BB XXVII. 12.	(Alfoncius)
4. B	Budapest Egyetemi Könyvtár	79. Lat.	(Alfoncius)
5. c	Krakkó Jagelló Egyetem Könyvtára	2366. AA XIII. 21.	(Alphoncius)
6. b	Budapest Egyetemi Könyvtár	56. Lat.	(Alphoncius)
7. M ¹	München Bajor Állami Könyvtár	cod. Lat. 18630.	(Alphoncius)
8. G	Wolfenbüttel Herzog August Könyvtár	17. 10. Aug.	(Alphorius)

⁴⁸ KATONA Lajos: *Alexandriai Szent Katalin legendája*. = Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XVIII. 5. szám. 1903.

⁴⁹ VARNHAGEN, Hermann: *Zur Geschichte der Legende der Katharina von Alexandrien*. Festschrift der Universität Erlangen zur Feier des achtzigsten Geburtstages Sr. königlichen Hoheit des Prinzregenten Luitpold von Bayern. Erlangen – Leipzig, 1901.

Nyomtatványok:

9. **PT** Sermones Pomerii fratris *Pelbarti de Themeswar* diui ordinis sancti Francisci de Sanctis incipiunt feliciter. Hagenau, 1499. Sermo XCIX. (Alphorabius)
10. **I** [*Frater Petrus:*] Nova quaedam singularis atque rara legenda ex aliis sex legendis collecta et perfecta. {Szokásos megnevezése: *Nova Legenda*} Basilea, 1504. {A korábbi, 1500. évi strassbourgi kiadáshoz képest az V. fejezet Katalin születésére vonatkozó rövid betoldást tartalmaz, ennek a betoldásnak a jelölése **I**.} (Macrobius)
11. **PD** Deuotissimi Patris *Petri Dorlandi* ordinis Carthusiensis De Natiuitate Conuersione de vita inuictissimae martiris beatissimae virginis Katherinae oratioe soluta nõ inelegans Libellus. Louanii, 1513. (Alphonsus)

A 9. tétel Katonánál használt Pelb. jelölését **PT**-re módosítottam; Dorlandust Katona nem jelöli, itt a **PD** jelölést alkalmaztam. A fentiek közül csak egyetlen kéziratot (**b**) valamint két nyomtatványt (**PT**, **I**) ismertetett könyvében Szilády, és a harmadik nyomtatványt említi Knust (**PD**), a többi hét kéziratot Katona ismertette először. A 'nativitas' szempontjából **B** és **C**, valamint **b** és **c** páronként lényegében azonos szöveget tartalmaz, **Br** és **M** közel állnak egymáshoz. A szövegek közül egyedül **G** német, a többi mind latin. Az összes szövegváltozat prózai legendát tartalmaz. A kéziratok közül egyedül **Br** 14. századi, a többi hét 15. századi. A 'nativitas' fejezetet hat kézirat esetében Katona teljes terjedelmében közli, mellőzi **M**-t és **G**-t. A nyomtatványok közül csak **I**-t közli, a másik kettőt nem, viszont **PT** szövege Szilády könyvében megtalálható.⁵⁰ A szövegek elemzése alapján Katona felvázolja a 'nativitas' tekintetében az egyes szövegváltozatok valószínűsíthető evolúciós gráfját,⁵¹ amely szerint az *Érsekújvári Kódex* verses legendája ezen részének fő forrása **Br (M)** és **PT**.

Ezen a ponton tulajdonképpen meg is állhatnánk, mivel az általunk megválaszolni kívánt kérdésre Katona értekezése alapján már meg is adhatjuk a pozitív választ. Ugyanis a **Br** jelű, a Brüsszel Királyi Könyvtár gyűjteményében 7917. jelzetű kódex a 14. századból való. Katona megemlíti, hogy a kódex 195r levelén záródó Szent Erzsébet legenda végén az olvasható, hogy a szöveg írása 1297. május 7-én lett befejezve. Ebből Katona az alábbi plauzibilis következtetést vonja le:

„Tehát csak a másolat XIV. századbeli, az eredetije valamivel régebb s bátran a XIII. század második felébe tehető. ...Az előadás sokban egyezik Pelbártéval, igen közel áll ... az *Érsekújv. codex* verses legendájához is.”⁵²

S hogy a 'nativitas' fejezet a 13. században már létezett, erre vonatkozóan további érvet jelent a szövegváltozatok evolúciós sémája is, hiszen még a 14. századbeli **Br** kódexnek feltehetően az előző évszázadból származó szövegét megelőzően, a fejezet négy korábbi generációját kellett Katonának feltételeznie a különféle szövegváltozatok leszármazásának kielégítő megmagyarázásához.⁵³

⁵⁰ SZILÁDY: *i. m.* (46. jegyzetben) 86.

⁵¹ KATONA: *i. m.* (48. jegyzetben) 23.

⁵² KATONA: *i. m.* (48. jegyzetben) 11.

⁵³ KATONA: *i. m.* (48. jegyzetben) 23.

2.8 *A csodás fogantatás fejezetét tartalmazó további kódexek.* Amint az előzőekben láttuk, tíznél alig több kézirat és korai nyomtatvány ismert, amely elbeszéli Katalin csodás születésének történetét is, szemben a 'passio' száznál több, s a *Legenda Aurea* ezernél is több kötetre terjedő szöveghagyományával. Abból a célból, hogy a fejezet Katona által ismertetett fejlődésének még hézagos pontjai megvilágítást nyerhessenek, megpróbáltam a 'nativitas' részletet tartalmazó és Katona munkájában nem szereplő további forrásokat azonosítani. Három ilyen kódexet találtam, melyeket a kutatás jól hasznosíthat:

12. L	London British Library	Add. Ms. 18162.	(Alphorius)
13. Br ²	Brüsszel Királyi Könyvtár	II, 143.	(Alphoncius)
14. P	Prága Dómkáptalan Könyvtára	C 60.	(Alphorius)

Az L jelű kódex a *Legenda Aurea* középholland nyelvű fordítását tartalmazza, számos további életirattal kiegészítve. Alexandriai Szent Katalin legendájának a 'nativitas' és 'conversio' fejezeteket is tartalmazó szövege középholland nyelven a 250r – 251v fóliókon található. A kódex írásának éve 1465.⁵⁴ Ez a legendaváltozat nyomtatásban Collinson munkájában hozzáférhető.⁵⁵

A Br² jelű kódex 45 lapos, amely két középalnémet verses legendát tartalmaz. A kódex első tíz lapján egy 549 sorból álló Szent Dorottya-legendája van, a 11r – 45v oldalakon pedig egy 1908 soros verses Alexandriai Szent Katalin-legendája áll. A kódex írásának éve 1476., ez a Szent Katalin-legendája végén, a kódex 45v oldalán olvasható explicitből derül ki. A verses Szent Dorottya-legendát Priebisch közölte a kódex ismertetése kapcsán,⁵⁶ Szent Katalin legendáját pedig Collinson, aki terjedelmes értekezést szentelt ennek a legendaszövegnek.⁵⁷ A 'nativitas' és 'conversio' fejezeteket a vers első ötszáz sora tartalmazza.⁵⁸

A P jelű kódex, amely a prágai Dómkáptalan Könyvtárának gyűjteményébe tartozik, a káptalani könyvtár összes régi kódexével együtt 1957 óta a Prágai Vár Archivumában (Archiv Pražského hradu) található. A kódex 274r – 277r oldalain egy latin nyelvű, a 'nativitas' és 'conversio' fejezeteket tartalmazó Alexandriai Szent

⁵⁴ Az évszám Rachel Stockdale, a British Library kéziratkatalogizálási osztályvezetőjének tájékoztatásán alapszik. Hivatkozásként említette: FLOU, K. de – GAILLIARD, E.: *Beschrijving van Middelnederlandsche en andere handschriften die in Engeland bewaard worden*. Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde, 1896–1897.

⁵⁵ COLLINSON, William Edward: *Die Katharinenlegende der HS. II, 143 der Kgl. Bibliothek zu Brüssel*. Heidelberg, 1915. /Germanische Bibliothek. Zweite Abteilung. 10. Band/ 81–101.

⁵⁶ PRIEBSCH, R.: *Aus Deutschen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Brüssel*. Part III. = *Zeitschrift für Deutsche Philologie* (36. Band) 1904. 371–387. A Br² kódex ismertetése: 374–387, a Szent Dorottya-legendája szövege: 376–384.

⁵⁷ COLLINSON: *i. m.* (55. jegyzetben). A Szent Katalin-legendája szövege: 81–168.

⁵⁸ COLLINSON: *i. m.* (55. jegyzetben). Az első ötszáz verssor szövege: 81–101.

Katalin-legenda van. A kódex a 15. században készült. A szöveg nyomtatásban nem jelent meg.⁵⁹

Noha a fenti kéziratok a 15. századból valók, mégis további érveket nyújtanak arra, hogy a fogantatás története már a 14. században is létezett. Collinson rendkívül alaposan elemezte a **Br**² jelű kódex írását és nyelvét, külön vizsgálva a 'nativitas' és 'conversio', valamint a 'passio' szövegét. Számunkra lényeges megállapítása, hogy a 'nativitas' részlet nyelvi jellegzetességei alapján az eredeti a 14. század második felére tehető.⁶⁰ Ha pedig figyelembe vesszük, hogy Priebisch az **L** jelű középholland szöveget a **Br**² jelű kódex verses legendája egyik forrásának tartja,⁶¹ akkor ebből az is következik, hogy az **L** jelű kódex eredeti szövege sem lehet későbbi a 14. század második felénél.

Az újabb szövegváltozatok további következtetésekre is alkalmat adnak. A Costus királynak tanácsot adó asztrológus vagy bölcs doktor neve különböző alakban jelentkezik forrásainkban. Katona Lajos két lehetőséget fogalmazott meg a Temesvári Pelbárt által használt Alphorabius névalak kialakulásával kapcsolatosan:

„Ha [Temesvári Pelbárt] forrásában *Alphorius* volt e név alakja, melyet már XIV. századbéli szövegből (**Br**) is ismerünk, azt az ő felfogásához és scholastikus műveltségéhez illőbbel és egyúttal keletiesebb hangzásúval cserélte fel. Támogathatta őt ebben ama hasonló nevű keleti bölcsnek, a X. században élt *Alfarabi*-nak mesés híre is. ... De már fönt is megengedtük e névre vonatkozólag azt a lehetőséget, hogy az csakugyan a régiebb és eredeti alakja a későbbi szövegekben szereplő *Alphorius*, *Alphoncius*, *Alphonsus* és *Macrobius*, hovatovább mind romlottabb alakoknak.”⁶²

Az újabb három kézirat névalakjai Katona első feltételezését erősítik, amely szerint az Alphorabius névforma Temesvári Pelbárt kreációja, s tőle vették át a magyar legendák. Nemcsak az indokolja ezt a feltételezést, hogy az Alphorabius alak nem bukkant fel egyetlen további forrásban sem, hanem azért, mert a korábbi változatokban – úgy tűnik –, Alphorius szerepelt, s a leszarmazó szövegekben van inkább Alphoncius és Alphonsus. Ezért úgy gondolom, hogy a névalakok evolúcióját egyrészt egy paleográfiai okokkal jól magyarázható Alphorius → Alphoncius → Alphonsus fejlődési vonal képezi, másrészt a már Sziládynál,⁶³ majd Katonánál feltételezett szándékos Alphorius → Alphorabius módosítás.

2.9 Alexandriai Szent Katalin legendájának ábrázolása a gelencei templomban. Az előzőekben közvetett bizonyítékok alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy a Szent Katalin-legenda 'nativitas' fejezete már a 14. század közepe

⁵⁹ A szerző rendelkezik a szöveg fotómásolatával. A kódex korára vonatkozó adat Marek Suchy, a Szent Vitus Dómkápolna Könyvtára kurátorának tájékoztatásán alapszik. Hivatkozásként említette: PATERA, Adolf – PODLAHA, Antonín: *Soupis rukopisů knihovny metropolitní kapituly pražské*. Vol. I. Praha, 1910. 278–280.

⁶⁰ COLLINSON: *i. m.* (55. jegyzetben) 32.

⁶¹ PRIEBISCH: *i. h.* (56. jegyzetben) 385.

⁶² KATONA: *i. m.* (48. jegyzetben) 41.

⁶³ *Régi Magyar Költők Tára I.* Közzéteszi: SZILÁDY Áron. Bp. 1877. 307.

előtt megjelent. Ennek igazolása azonban kivétel nélkül külföldi kéziratokon alapult. Ezért a következő kérdésünk arra irányul, vajon egy bővebb legendaváltozat Magyarországon is ismert lehetett-e már a 14. század közepén. Mivel a magyarországi középkor írott forrásai között erre nem találtam bizonyítékot, ezért a pozitív válasz érdekében a művészettörténet vizsgálati körébe tartozó emléket hívtam segítségül.

Erdélyben, a középkori Magyarország délkeleti szegletében fekszik Gelence (ma Ghelinta, Románia, Kovászna megye), amelynek Árpád-kori eredetű temploma rendkívül nagy falfelületen őrzött meg festményeket az Anjou-korból. Az 1996 és 2000 között szépen felújított templom ma az UNESCO világörökség-listáján is szerepel.

A falfestményeket 1882-ben Huszka József hozta napvilágra, aki akkoriban tucatnyi erdélyi templomban tárta fel a korábban lemeszelt képeket. Figyelme elsősorban a sok helyen fennmaradt Szent László-legendák felé irányult. A gelencei templom északi falának felső sávjában viszonylag nagyon jó állapotban maradt fenn egy közel teljes Szent László-ciklus. Az északi fal alsó sávjában Krisztus passiójának jelenetei láthatók, amelyek átnyúlnak a déli falra is. Ennek folytatásaként, a déli falon, a bejárattól keletre eső falfelületen pedig Alexandriai Szent Katalin legendájának töredékeit sikerült megmenteni. A templom nyugati falán, sőt a külső felületeken is maradtak fenn képrészletek.

A rendkívüli értékű gelencei felfedezést legelőször a sepsiszentgyörgyi helyi sajtóban Nagy Géza, a Székely Nemzeti Múzeum akkori igazgatója közölte.⁶⁴ Huszka eredményeit 1885-ben publikálta az erdélyi templomok Szent László-ciklusait feldolgozó tanulmányában, amely mellékleteként a gelencei képsor közel négy méteres részletének a rajzát is közölte.⁶⁵ A gelencei falképek közül azóta is a Szent László-ciklus maradt a művészettörténészek figyelmének homlokterében.⁶⁶ Kevesebb figyelmet kapott a Krisztus passió, valamint – töredékessége miatt érthető módon –, a Szent Katalin-legendája részletei. Az igazsághoz tartozik, hogy 1882-ben Huszka József és Nagy Géza azt hitték, hogy a töredékek Antiochiai Szent Margit legendájának ábrázolásából valók, s ez a téves vélekedés szerepelt több, mint egy évszázadon át a magyarországi szakirodalomban. Csak amikor Vasile Drăguț vezetésével 1967 és 1973 között sor került a gelencei templomban a falképek restaurálására, ő állapította meg kétséget kizáróan, hogy a maradványok Alexandriai Szent Katalin legendájából valók. A restaurálás eredményeit Drăguț 1973-ban pub-

⁶⁴ [NAGY Géza] ng: *A gelencei falfestmények.* = Nemere 1882. július 14.

⁶⁵ HUSZKA József: *A Szent László legenda székelyföldi falképeken.* = Archaeológiai Értesítő. Új folyam. (V.) 1885. 211–220. A gelencei képsor a 4. ábrán, 216.

⁶⁶ A teljes Szent László ciklust ábrázoló, 1882. július 4-én készült színes másolat szerepelt a Nemzeti Galéria Kiállításán: *Historia Sancti Ladislai – A kerlési ütközet ábrázolásairól.* In: *Történelem – Kép.* Szemelvények a múlt és a művészet kapcsolatából Magyarországon. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2000. március 17 – szeptember 24. Kiállítási Katalógus. Szerk. MIKÓ Árpád – SINKÓ Katalin. Bp. 2000. 188–196. A gelencei ciklus másolata: 156–157. II–11. tétel.

likálta,⁶⁷ majd 1979-ben megjelent monográfiájában képet is közölt az Alexandriai Szent Katalin-ciklus töredékeiből, megnevezve a szentet.⁶⁸

Alexandriai Szent Katalin középkori tisztelete egyébként kimutatható Gelence közvetlen közeléből, ugyanis a templomtól kevesebb, mint 10 km-re fekszik északnyugat felé Szentkatolna (Catilina), amely a név középkori formáját tartotta fenn,⁶⁹ s amelyet már 1332–34 között említenek a pápai tizedjegyzékek.⁷⁰

A Szent Katalin-legenda képrészletei elején látható a misztikus eljegyzés ábrázolása is.⁷¹ Az előzőekből már kiderült, hogy ez a részlet nem szerepel a *Legenda Arureában* és számos fennmaradt szövegváltozatban, így ennek jelenléte a gelencei falképek sorában azt igazolja, hogy egy bővebb legendaváltozat is ismert volt a ciklus elkészítésének idején Magyarországon. Kérdés tehát, hogy vajon mikorra datálhatjuk ezt a festményt. A válaszhoz a Szent László képsor segít hozzá, amely olyan jó állapotban van, hogy egyes részletei alapján lehetséges a kormeghatározás. A leggondosabb elemzést Marosi Ernő végezte, aki Szent László láncfonatú páncélruházata, csuklyája és sisakja részletei alapján a ciklust 1330–1340 közötti időre datálta.⁷² Kérdéses persze, hogy ez az időpont milyen mértékben érvényes a többi festményre. Némileg problematikusá tette a választ a Krisztus passió eltérő stílusa, azonban a restaurálásakor megállapítást nyert, hogy a két ciklus közös vakolatrétegen nyugszik, tehát a stílárius különbözőség dacára lényegében egykorúak. Egyébként is a passiót említő romániai szakirodalom belső jellemzők alapján azt a 14. századra helyezi.⁷³ Eleve valószínűsíthető, hogy az északi és a déli falat közel egyidőben díszítették festményekkel, és mivel az északi fal alsó sávját elfoglaló szenvedéstörténet befejezése áthúzódik a déli fal keleti szélére, ez további érvet jelent a Szent László-ciklus, Krisztus passiója és Alexandriai Szent Katalin legendája azonoskorúságának a kimondásához. Jánó Mihály és Jékely Zsombor – Szent Katalin eljegyzési képén ábrázolt stíuselemeket is figyelembe

⁶⁷ DRĂGUȚ, Vasile: *Restaurarea picturilor murale de la Ghelinta*. In: *Buletinul Monumentelor Istorice*. București, 1973. 45–54.

⁶⁸ DRĂGUȚ, Vasile: *Arta gotică în România*. București, 1979. 196. Fig. 220.

⁶⁹ MEZŐ: *i. m.* (33. jegyzetben) 112.

⁷⁰ MEZŐ: *i. m.* (33. jegyzetben) 111. oldalon a 7. szám alatt.

⁷¹ *Magyarországi művészet 1300–1470 körül. I–II.* Szerk.: MAROSI Ernő. Bp. 1987. A hivatkozott kép a 2. kötet 77. oldalán a 248. kép. (Bár az 1. kötet 212. Margitként azonosítja); BALÁZS István – JÁNÓ Mihály – JÉKELY Zsombor – MIHÁLY Ferenc: *A gelencei Szent Imre templom*. Tanulmányok. Sepsiszentgyörgy, 2003. /Horror Vacui Könyvek 1./ 35. 17. kép, VII. (színes) képmelléklet.

⁷² MAROSI, E.: *Der Heilige Ladislaus als ungarischer Nationalheiliger, Bemerkungen zu seiner Ikonographie im 14–15. Jh.* = *Acta Historiae Artium*. (33.) 1987–88. 211–256. A datáláshoz: 236. és a 253. oldalon a 119. jegyzet.; MAROSI Ernő: *Szent László, mint nemzeti szent*. In: MAROSI Ernő: *Kép és hasonmás – Művészet és valóság a 14–15. századi Magyarországon*. Bp. 1995. /Művészettörténeti Füzetek 23./ 67–85. A datálásról: 71. és a 204. oldalon a 385. jegyzet.

⁷³ ȘTEFĂNESCU, I. D.: *Iconografia artei bizantine și a picturii feudale românești*. București, 1973. 87., 186.

véve –, a két hosszanti fal képeit 1300–1340 közé datálják.⁷⁴ Elfogadva ezt a kor-meghatározást, kijelenthetjük tehát, hogy a misztikus eljegyzés története ismert volt Magyarországon már a 14. század közepe előtt, s éppen ezt akartuk bizonyítani.

Katalin eljegyzésének motívuma, amelynek tehát egy korai ábrázolásával büszkélkedhet a gelencei templom, később festőgenerációk sorát ihlette meg. A keresztény művészet ikonográfiáját tárgyaló egyik munka húsznál több, e témát ábrázoló jelentősebb festményt sorol fel az 1400 és 1700 közötti három évszázadból, köztük Tintoretto, Murillo és Rubens műveit.⁷⁵ S még nem is említi az idősebb Lucas Cranach 1516–18 között festett remekét, amely a budapesti Szépművészeti Múzeum kincse.

2.10 Következtetések. Összefoglalva a fenti megállapításokat,

– a királyi pár számára a gyermektelenség komoly személyes és dinasztikus problémát jelentett;

– I. Lajos Szent Katalin tiszteletére kápolnát emeltetett Székesfehérváron,

– a Szent Katalin-legenda 'nativitas' fejezete ismert volt a 14. század közepén,

– a bővebb Szent Katalin-legenda ismert volt Magyarországon a 14. század közepén,

– a hosszú várakozás után megszületett első leány a Katalin nevet kapta.

Mindezek együttesen ahhoz a következtetéshez vezetnek, hogy azért került az Alexandriai Szent Katalinhoz imádkozó királyi pár a legelső iniciáléba, mert a gyermekáldás hiánya és a trónutódlás megoldatlansága a kódex készítésének idején I. Lajos centrális problémája volt.

E megállapítás alapján a kódex készítésének idejét behatároló fontos adathoz is jutottunk. Az iniciálé jelentése alapján arra következtetünk, hogy a *Képes Krónika* címlapjának terve, s lényegében véve az egész kódex a trónutódlás problémájának nyomasztóvá válása, azaz 1360 után, de Katalin megszületése, azaz 1370 előtt készült. Ez megerősíti azt az eleve valószínű feltevést, hogy nem a kódex készítése, hanem a krónikaszőveg összeállítása vette kezdetét 1358. május 15-én. Ennek alapján elesik az Alexandriai Szent Katalin ábrázolására alapozott korábbi feltételezés, miszerint a kódex eljegyzési ajándék céljára készült volna.

Valószínűsíthető továbbá, hogy a *Képes Krónika* kódexének készítése és a székesfehérvári Szent Katalin kápolna alapítása időben közel esett egymáshoz: mindkettőt 1360 és 1370 közé, legvalószínűbben az 1365 körüli évekre datálhatjuk. Ebben az évben I. Lajos 39 éves volt, felesége 26. Megjegyzem egyébként, hogy a koráb-

⁷⁴ JÁNÓ Mihály – JÉKELY Zsombor: *A templom épülete és falfestményei*. In: BALÁZS István – JÁNÓ Mihály – JÉKELY Zsombor – MIHÁLY Ferenc: *A gelencei Szent Imre templom*. Tanulmányok. Sepsi-szentgyörgy, 2003. /Horror Vacui Könyvek 1./ 7–48. A datálás: 41–42.

⁷⁵ RÉAU, Louis: *Iconographie de l'Art Chrétien*. Tome III. Iconographie des Saints I. Paris, 1958. 268–269.

ban analógiaként említett, I. Lajos szüleit az 1325. évi egyházalapítási fogadalom kapcsán ábrázoló miniatúra eseményének idejében Károly Róbert 37 éves, felesége, kb. 26 volt.

A kódexnek az 1360-as évtizedre történő datálása összhangban van a lengyel címer hiányával is. Még ha I. Lajos alkalmanként használta is, mint a lengyel trón várományosa, de mivel a *Képes Krónika* kizárólag a magyar nép történelmével foglalkozik, ezért teljesen érthető, hogy a lengyel királlyá történt 1370. novemberi koronázását megelőzően készült kódex díszítésében a lengyel címer nem szerepel.

3. A P iniciálé

Fordítsuk figyelmünket most az első oldal másik, az előbbinél kisebb iniciáléjára. „Per me reges regnant ait dominus Deus per sapientem Salomonem Proverbiorum VIII capitulo.” azaz: „»Általam uralkodnak a királyok« – mondja az Úristen a Bölcs Salamon szavai által a Példabeszédek könyvének nyolcadik fejezetében.” – így kezdődik a szűkebb értelemben vett prológus, amelynek első bibliai idézetét kezdő P betűjében egy portrét láthatunk.

Erről a portréről H. J. Hermann, a bécsi Nemzeti Könyvtár illuminált kéziratait és ősnymtatványait tárgyaló nagy katalógusban, 1930-ban ezt írta: Ultramarinkék alapon az áldást osztó Üdvözítő mellképe, keresztnimbuszal, szürkéskék öltözékben és narancsvörös kabátban, bal kezében egy könyvet tartva.⁷⁶

Berkovits Ilona 1959-ben röviden ennyit írt: „P. iniciáléban Krisztus félalakja.”⁷⁷

Csapodiné Gárdonyi Klára 1964-ben így vélekedett:

„...kisebb »P« iniciáléban jobbjával áldást osztó, baljában könyvet tartó *Krisztus* félalakja, utalással az ószövetségi szövegre: Per me reges regnant – Általam uralkodnak a királyok.”⁷⁸

Azonos szöveget tartalmaz az 1986. évi szövegkiadáshoz és az 1987. évi faksimile kiadáshoz mellékelte tanulmánya is.

⁷⁶ HERMANN, H[ermann] J[ulius]: *Die italienischen Handschriften des Dugento und Trecento. III. Neapolitanische und toskanische Handschriften der zweiten Hälfte des XIV. Jahrhunderts.* Leipzig, 1930. /Beschreibendes Verzeichnis der illuminierten Handschriften in Österreich. Neue Folge Band 5./ 291. A német szöveg a következő: „Initialbild auf ultramarinblauem Grund: Brustbild des segnenden Heilands mit Kreuznimbus in blaugrauem Gewand und orangerotem Mantel mit einem Buch in der Linken.”

⁷⁷ B[ERKOVITS] I[lona]: *A Képes Krónika illusztrált lapjainak leírása.* In: *Képes Krónika.* Bp. 1959. /Monumenta Hungarica 3./ 239–248. Az idézet a 240. oldalon; valamint: BERKOVITS ILONA: *A Képes Krónika művészettörténeti jelentősége.* In: *Képes Krónika.* Bp. 1959. /Monumenta Hungarica 3./ 29–45. Az utalás a 33. oldalon.

⁷⁸ CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *A képek, díszítések leírása és magyarázata.* In: *Képes krónika.* Faksimile kiadás. II. Tanulmánykötet. Bp. 1964. 51.

1982-ben Wehli Tünde a címoldal nagyobbik, a királyi párt és Alexandriai Szent Katalint ábrázoló iniciáléjával foglalkozó lábjegyzetében megkérdőjelezi ezt a véleményt:

„Az ábrázolás értelméhez talán az A iniciálé {helyesen P iniciálé *H. L.*} félalakjának megfejtése vinne közelebb. A félalakos figura valószínűleg – az eddigi meghatározásokkal szemben – nem lehet Krisztus, mert feje mögött nincs keresztnimbusz, arcvonásai Katalinéval egyeznek, a szakállnak pedig nincs nyoma.”⁷⁹

1985-ben némi szkepticizmussal ezt írja:

„a P iniciálé félalakja meghatározhatatlan.”⁸⁰

1995-ben Marosi Ernő Salamon ábrázolásaként azonosította. Ezt írta:

„Máig vitás kérdés a lapalji kis P-iniciále nimbuszos, koronás figurájának értelmezése. A hozzá tartozó szöveg okozza a félreértést, de tartalmazza a megoldást is: *Per me reges regnant, ait dominus Deus per sapientem Salomonem Proverbiorum VIIIo capitulo* („Altalam uralkodnak a királyok« – szól az Úristen a bölcs Salamon által a Példabeszédek 8. fejezetében.”) A szakálltalan figura nem lehet az istenség ábrázolása, csakis Salamoné, baljában könyvvel; jobbjának gesztusa nem áldásként, hanem beszéd, tanítás jeleként értelmezhető. Salamon megszokottabb királyi ikonográfiája mellett hasonló, fiatalabb típusú ábrázolásai inkább Dáviddal párhuzamos képeire jellemzők.”⁸¹

Megvizsgálva a mellkép aranyozott nimbuszát, abban egy háromágú korona képe azonosítható, noha a határoló vonalak nincsenek feketével kihúzva, mint a felette lévő iniciálében, Alexandriai Szent Katalin képén. Hermann ezeket az alig látható vonalakat a nimbuszban ábrázolt kereszt részének gondolta, s ennek alapján értelmezte a mellképet az Üdvözítő ábrázolásaként. Tévedése könnyebben megérthető, ha arra gondolunk, hogy műve készítésekor már több, mint egy évszázada a bécsi kincstár őrizte az egykori német-római császári koronát. Ennek négy szöveges rekeszománc lemeze közül az egyik felirata éppen: „**P ME REGES REGNANT**”, s a zománclemez központi alakja a jobbjaival áldást osztó, baljában könyvet tartó Krisztus.⁸² Hermann elgondolását a magyar kutatók is átvették, s a nimbuszban a korona ábrázolását csak Marosi Ernő vette észre először.⁸³

⁷⁹ WEHLI Tünde: *Könyvfestészet a magyarországi Anjou-udvarban*. In: MAROSI Ernő – TÓTH Melinda – VARGA Livia: *Művészet I. Lajos király korában*. Katalógus. Bp. 1982. 119–132. A megjegyzés a 131. oldalon, a 37. számú végjegyzet végén olvasható.

⁸⁰ W[EHLI] T[ünde]: *Képes Krónika* In: *Kódexek a középkori Magyarországon*. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban. Bp., 1985. 104.

⁸¹ MAROSI: *i. m.* (11. jegyzetben) 48.

⁸² WOLF, Gunther G.: *Die Wiener Reichskrone*. Wien, 1995. /Schriften des Kunsthistorischen Museums 1./ 68. (Abb. 54.)

⁸³ Az 1964. évi faksimile kiadásban a korona egyáltalán nem látható, csak az 1987. évi faksimile kiadás képén lehet felismerni.

Álláspontom szerint Alexandriai Szent Katalint ábrázolja az iniciálé. A koronás nimbusz jelzi, hogy egy királyi szent képét látjuk. A portré női arcot ábrázol, a fak-szimile kiadás alapján is érzékelhető feminin karakterét az eredeti kódex vizsgálata megerősíti. A baljában fogott könyv pedig, amely a bölcsesség szimbóluma, leg-alább annyira a Szent Katalin-ábrázolások attribútuma, mint Salamonéi. Közismert, hogy legendabéli bölcsessége miatt Szent Katalin a tudósok és diákok patrónusa volt. A párizsi Sorbonne pecsétjébe is az ő képét vették, s a középkori főiskolák, könyvtárak, tanárok és tanulók, – később pedig a nyomdászok is – védőszentjüként tisztelték.⁸⁴ Maga Marosi Ernő jegyzi meg fent idézett terjedelmes tanulmányában – alig tíz oldallal a Salamon-azonosítás előtt –, hogy Katalin a bölcsesség szent megtestesítője, és alakja „így illik a prologusba”.⁸⁵

A dúsan díszített címoldalon felül a trónusán ülő uralkodót ábrázoló miniatúra, alulról heraldikai sáv, jobb oldalról geometrikus díszítés képezi a keretet a kényszerűen féloldalnyira csökkenő szövegegységhez; ennek bal oldali keretét képezi a szövegkép bal felső és bal alsó sarkaiban, egymáshoz nagyon közel elhelyezkedő iniciálé-pár. Felvetődik a kérdés, vajon mi indokolja Szent Katalin kétszeri megjelenítését a kódex kezdőoldalán. Véleményem szerint a szent második ábrázolásának kettős funkciója van: egyrészt a szöveget illusztrálja, másrészt az első iniciáléban megjelenített gondolatot teljesíti ki.

Tartalmilag a szűkebb értelemben vett előszó, – azaz a krónika 2. fejezete –, nemcsak a bölcsesség többszöri említésével indokolja Alexandriai Szent Katalin ábrázolását, hanem egyik lehangsúlyosabb állításával is: „Gloriosus Deus in sanctis suis”, azaz „Dicsőséges az Isten az ő szentjeiben” – idéz a krónika összeállítója a *Zsoltárok Könyvéből*. A művész ezt a gondolatot emelte ki és illusztrálta Szent Katalin portréjával.

Másfelől viszont a második Szent Katalin-miniatúra a legelső iniciáléval egy gondolatilag összefüggő párt képez: az elsőben az uralkodópár áldásért könyörög Katalinhoz, a másodikban Katalin áldást nyújt. Úgy vélem, ez a miniatúra elsődleges funkciója. Az elsőben attribútumai közül a pálmaág és a kerék, a másodikban a könyv jelenik meg. E második ábrázolás meghallgattatást, reményt és biztatást sugall az isteni közbenjárásért Szent Katalinhoz imádkozó királyi pár számára. Egy gondolat két pólusát reprezentáló két iniciálé a *Képes Krónika* díszítésének alapos átgondoltságát, koncepciózusságát teszi kézzelfoghatóvá.

4. Az *S* iniciálé

A magyar nép eredetét a szentírás szerint tárgyaló őstörténetet is bibliai idézettel kezdi a krónika összeállítója: „Sicut scribit magister ystoriarum Genesis decimo capitulo:” azaz: „A történetírás tanítómestere ezt írja a Teremtés könyvének tizedik fejezetében:”

⁸⁴ *A szentek élete. II.* Szerk.: PUTNOKY NÉ ROZGONYI Pirooska. Főszerk.: DIÓS István. Bp. 1988. 599.

⁸⁵ MAROSI: *i. m.* (11. jegyzetben) 38.

A fejezetkezdő S iniciálé a bővebb értelemben vett előszó egyetlen további díszítése; a képen egy szakállas férfi kódexet ír.

Két, egymással szorosan összefüggő kérdésre kell válaszolnunk: kire gondolt a szöveg összeállítója, amikor a 'magister ystoriarum'-ra, a történetírás tanítómeszterére utalt, s vajon kit kívánt ábrázolni a miniátor. Tekintsük át, milyen vélemények fogalmazódtak meg válasz gyanánt e két kérdéssel kapcsolatban.

1915-ben Dékány Kálmán sokféle lehetőséget felsorol, de egyik megoldást sem tartja meggyőzőnek:

„A krónika egyik fejezetét bekezdő S betűjét a miniator vörös taláros, könyv előtt ülő papi alak képével díszítette. Ez a kép azonban ábrázolhatja az író, a másolót, vagy magát a miniatur festőt. Az írónak ábrázolása azért nem valószínű, mert a codex maga is másolat, sőt valószínű, hogy nem is első másolat, de a mű tartalmából inkább ferenczrendi szerzetesnek kell föltételeznünk a szerzőt. A képen ábrázolt ruha azonban sem szabása, sem színezése miatt nem felel meg a ferenczrendiek azon korbeli viseletének és inkább valami főpapot, püspököt ábrázol. [...] a kép az ismeretlen másolót akarja ábrázolni, de még ennél is valószínűbb, hogy maga a miniator-művész örökölte meg magát ebben a kezdőbetűben [...] de vajon nem akarta a miniatura magát a codex készítőjét ábrázolni?”⁸⁶

1925-ben Jakubovich Emil számára a megoldás egyszerű és világos:

„A Képes Krónika 2/a lapján fejezetkezdő iniciálés S betűben scriptor-széken ülő, könyvet író, hosszuszakállú, burnuszos, arannyal szegett vörös talárú férfit látunk. ... Mi nem keressük Kálti Márkus prépost arcképét ez S betűben, mert a szövegből: „Sicut scribit magister ystoriarum Genesis” ... világos, hogy a kép a bibliaíró Mózeszt ábrázolja.”⁸⁷

Berkovits Ilona 1959-ben a konkrét állásfoglalást kikerülve röviden emnyit írt: „a genezis tizedik fejezetét író történetíró képe. Esetleg Kálti Márk(?)”.⁸⁸ A Kálti Márkra vonatkozó kérdőjeles beszúrás feltehetően a szövegkiadás alcímének – „Kálti Márk krónikája a magyarok tetteiről” – szóló kényszerű engedmény volt. A Kálti Márk szerzőségére vonatkozó feltételezést Jakubovich Emil az előbb említett 1925. évi cikkében fogalmazta meg,⁸⁹ s hipotézist az egymást kritika nélkül másoló és idéző kutatók a következő több, mint három évtized alatt a bizonyosság szintjére emelték. Karsai Géza 1963-ban megjelent dolgozata mutatta ki e feltevés teljes megalapozatlanságát.⁹⁰

⁸⁶ DÉKÁNY Kálmán: *A Bécsi Képes Krónika*. = Erdélyi Múzeum (32.) 1915. 37–63. Az idézet a 40. oldalon.

⁸⁷ JAKUBOVICH Emil: *Adalékok legrégebb nyelvemlékes okleveleink és krónikáink íróinak személyéhez*. = Magyar Nyelv (21.) 1925. 25–38. Az idézet a 37–38. oldalon.

⁸⁸ BERKOVITS: *i. m.* (77. jegyzetben) Az idézet a 240. oldalon.

⁸⁹ JAKUBOVICH: *i. h.* (87. jegyzetben) 25–38. Kálti Márkról a 34–38. oldalakon ír.

⁹⁰ KARSAI Géza: *Névtelenség, névregítés és szerzőnév középkori krónikáinkban*. = Századok (97.) 1963. 666–677. A Kálti Márk-teóriáról a 671–676. oldalakon ír.

Csapodiné Gárdonyi Klára 1964-ben részletekbe menően ismertette ezt az iniciálét:

„Keretbe foglalt »S« iniciáléban több helyen megkopott miniatúra: *A történetiró*. A mozaikkal díszített pulpitus előtt ülő szakállas alak kódexbe ír. Jobbjában íróeszköz; baljában tartott vakarókéssel lefogja a pergamenlapot. Tintatartói a pulpitus szélehez vannak erősítve. Az iniciálével kezdődő szöveg Mózeset, a történetírás tanítómesterét idézi. Az ábrázolás vagy erre, vagy a krónika szerzőjére, esetleg másolójára vonatkozhat. De az is lehet, hogy mindezeket együttesen jelképezi.”⁹¹

Ezt követően Berkovits Ilona és Jakubovich Emil véleményét említi meg. Lényegében a fentivel azonos szöveget tartalmaz az 1986. évi szövegkiadáshoz és az 1987. évi faksimile kiadáshoz mellékelt tanulmánya is.

1966-ban Mályusz Elemér nagyon lényeges megállapításra jutott: azonosította az előszó egyik fő forrását.⁹² Megállapítása szerint a *Képes Krónika* 3. fejezetének első mondatában említett 'magister ystoriarum', azaz 'a történetírás tanítómestere'

„Petrus Comestor XII. századi francia teológussal, a párizsi egyház kancellárjával azonos, aki a biblia szövegét folyamatos elbeszélésben olvaszta fel, *Historia scholastica* címmel egy rendkívül népszerűvé lett munkát írt. Általában csak így volt szokás rá hivatkozni: *dicit magister in historiis*.”

Egymás mellé nyomtatva közölte a *Historia scholastica* megfelelő sorait és a *Képes Krónika* 3. fejezetének elejét,⁹³ melyből megállapítható, hogy a *Képes Krónika* összeállítója hűen követte forrását.⁹⁴

1974-ben Tarnai Andor szintén rendkívül fontos felfedezést tett, azonosította a magyar nép módosított eredettörténetét magába foglaló 3. és 4. fejezet további közvetlen forrásait.⁹⁵ Tarnai magáévá tette Mályusz arra vonatkozó megállapítását, hogy a 'magister ystoriarum' utalás Petrus Comestorra értendő.

1975-ben Csapodi Csaba, Tarnai Andor tanulmányának ismertetése kapcsán⁹⁶ megkérdőjelezte Mályusz Elemérnek Comestor közvetlen használatára vonatkozó eredményét a 3. fejezet elejét illetően. Részben emiatt arra a meggyőződésre jutott, hogy a 'magister historiarum' kifejezés nem Petrus Comestorra vonatkoztatandó, hanem „a *Képes Krónika* szerzője [...] a *Genesis* szerzőjének, Mózesnek adja ezt a megtisztelő címet”. Csapodi további érve, hogy sem az általa ismert 14. századi kódexek, sem a korai ősnymotatványok nem használják a 'magister historiarum' utalást a *Historica scholastica* szerzőjével kapcsolatban.

⁹¹ CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *A képek, díszítések leírása és magyarázata*. In: *Képes Krónika*. Faksimile kiadás. II. Tanulmánykötet. Bp. 1964. 51.

⁹² MÁLYUSZ Elemér: *Krónika-problémák*. = Századok (100.) 1966. 713–762.

⁹³ *SRH I.* A 243. oldal 13. sorától a 244. oldal 5. soráig.

⁹⁴ MÁLYUSZ: *i. h.* (92. jegyzetben) 747–749.

⁹⁵ TARNAI Andor: *A Képes Krónika forrásaihoz*. In: *Középkori kútfontok kritikus kérdései*. Bp. 1974. /*Memoria Saeculorum Hungariae* 1./ 203–210.

⁹⁶ CSAPODI Csaba: *Szemle: Középkori kútfontok kritikus kérdései*. = *ItK* (79.) 1975. 695–700. Az állítás a 699. oldalon.

A történészek és irodalomtörténészek körében a jelenleg általánosan elfogadott vélemény, – követve Mályusz Elemér és Tarnai Andor álláspontját –, hogy a 'magister ystoriarum' titulus Petrus Comestorra vonatkozik.⁹⁷ A legutóbbi művészettörténeti állásfoglalás szerint az iniciálé – minden további konkrétum nélkül –, „scriptor”-t ábrázol.⁹⁸

Végigtekintve a fent idézett véleményeken, a gondolatmenetekkel kapcsolatban néhány megjegyzést szeretnék tenni.

Jakobovics Emil és Mályusz Elemér egyaránt azt a nagyon logikus eljárást követte, hogy először azonosította a *Képes Krónika* forrásának szerzőjét, – az előbbi szerint Mózesről, az utóbbi szerint Comestorról van szó –, s ebből következettek arra, hogy a 'magister ystoriarum' utalás kire vonatkozik. A kutatók ezután a miniátor által ábrázolt személyt is automatikusan azonosnak tekintették a szöveg szerzőjével.

Dékáni Kálmán és Csapodiné Gárdonyi Klára viszont érzékelhetően hajlott arra a szintén nagyon logikusnak mondható feltételezésre, hogy az iniciálé valójában nem kizárólag a szövegben idézett szerző ábrázolása, hanem sűrített formában a szöveg összeállítójának és másolójának megjelenítése is.

Csapodi Csaba véleménye teljesen visszhangtalan maradt, recenziójára vonatkozó egyetlen egy utalással sem találkoztam a szakirodalomban. Ennek nyilvánvalóan elsődleges oka, hogy Csapodi súlyos tévedést követett el, amikor hibásnak minősítette Mályusz jelentős felfedezést, nevezetesen, hogy a *Képes Krónika* 3. fejezetének elején Comestor *Historia scholasticájából* származó közvetlen átvétel található. Az átvétel tényéről mind Mályusz 1966-os tanulmányában,⁹⁹ mind Tarnai 1974-es dolgozatában¹⁰⁰ közölt szövegösszehasonlítások bárkit meggyőzhetnek. Kétségtelen, hogy Csapodi ezt követően megemlített további érvei nem voltak elegendően súlyosak ahhoz, hogy álláspontja érdemleges elemzésben részesüljön. De amint a matematikában is lehetséges, hogy egy tétel igaz lehet akkor is, ha egy rá vonatkozó bizonyítási próbálkozás hibás, így ez a helyzet a humán tudományok területén is elképzelhető.

Noha Mályusz Elemér és Tarnai Andor megállapításai abszolút meggyőzőek az előző közvetlen forrásait illetően, de – amint az alábbiakban kiderül –, a 'magister ystoriarum' kifejezésnek Petrus Comestorral való azonosítása tekintetében nem osztom véleményüket.

Ahhoz, hogy ebben a kérdésben elfogulatlanul állást foglalhassunk, két irányban indulhatunk el. Egyfelől a korabeli szóhasználatra utaló példákat kell keresnünk, másfelől a Mályusz által azonosított forráshoz, magához Comestorhoz kell fordulnunk.

⁹⁷ *Képes Krónika*. Bp., 1986. A jegyzeteket KRISTÓ Gyula írta. 266. 11. jegyzet; *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez: Középkor (1000–1530)*, Szerk. TARNAI Andor, MADAS Edit, Bp. 1992. 568. 1. jegyzet.

⁹⁸ MAROSI: *i. m.* (11. jegyzetben) 39.

⁹⁹ MÁLYUSZ: *i. h.* (92. jegyzetben) 748.

¹⁰⁰ TARNAI: *i. m.* (95. jegyzetben) 203.

Ami az első vizsgálati irányt illeti, egy fontos utalást találhatunk a 14. század első felében tevékeny velencei Paulinus történeti munkájának előszavában. Paulinus püspök 1274 körül született Velencében, a ferences rend tagja volt. Diplomataként mind a Velencei Köztársaság, mind a Szentszék igénybe vette szolgálatait; 1344-ben hunyt el. A történeti szakirodalomban általában Paulinus minoritaként említik. Világtörténeti munkája több változatban maradt fenn, legkésőbbi változatára, címének kezdőszavai alapján *Satyrica ystoria*-ként szokás hivatkozni. Ennek előszavában – amely kevesebb, mint három évtizeddel korábbi a *Képes Krónika* előszavában megjelölt dátumnál –, a szerző név szerint hivatkozik Mózesre, akit 'principuus ystoriographus'-ként említ.¹⁰¹

Egy további adalékként említem Sevillai Izidornak a középkorban rendkívül elterjedt *Etymológiáját*. A húsz könyvből álló enciklopédikus mű első könyvében (I, 42, 1) ezt olvassuk: „Historiam autem apud nos primus Moyses de initio mundi conscripsit.” Arra vonatkozóan, hogy a *Képes Krónika* összeállítója valószínűleg maga is forgatta Izidor művét, egy érdekes észrevételt említek Eckhardt Sándortól. A *Képes Krónika* újonnan írt előszavában azt olvassuk, hogy Syccambria Syccan hegyéről kapta elnevezését. Eckhardt úgy véli, hogy ennek a magyarázatnak az alap gondolata Sevillai Izidor *Etymológiájából* származik. A XIV. könyvben (XIV, 6, 32) ugyanis Izidor megemlíti, hogy Szicília másik neve Sicania, s az előszó írója Eckhardt gyanúja szerint „Nagy Lajosnak akart kedveskedni, kinek ősei a két Szicília királyai voltak”.¹⁰²

A legfontosabb érvet azonban Comestor szövegének a vizsgálata szolgáltatja. Mályusz Elemér csak onnan idézi a textust, ahonnan az átvétel kimutatható.¹⁰³ Tarnai Andor azonban egy mondattal korábról kezdi az összehasonlítást.¹⁰⁴ Comestornál ez áll: „Redit Moyses ad principium genealogiae Noe dicens:”, s ezt követi Noé családfájának leírása, amelynek elején Comestor utal a Genesis X. fejezetére. A *Képes Krónika* összeállítója kiemelte ezt az utalást a genealógia szövegéből, s a családfa ismertetése előtt ezt írta: „Sicut scribit magister ystoriarum Genesis decimo capitulo:” Ezért véleményem szerint a *Képes Krónika* előszavának írója valójában Mózesre gondolt, amikor a 'magister ystoriarum' kifejezést használta.

A fenti érvek talán elég meggyőzőek a kifejezés értelmezését illetően, és valószínűsítik ugyan, de nem bizonyítják, hogy a miniátor is Mózeset kívánta megjeleníteni a fenti szövegrésztt illusztráló *S* iniciáléban.

¹⁰¹ HEULLANT-DONAT, Isabelle: *Entrer dans l'Histoire. Paolino da Venezia et les prologues de ses chroniques universelles.* = Mélanges de l'École Française de Rome – Moyen Age (105.) 1993. 381–442. Az idézet részlet a 440. oldalon.

¹⁰² ECKHARDT Sándor: *Sicambria. Egy középkori monda életrajza.* = Minerva (6.) 1927. 157–201. Az idézet a 188. oldalon.

¹⁰³ MÁLYUSZ: *i. h.* (92. jegyzetben) 748.

¹⁰⁴ TARNAI: *i. m.* (95. jegyzetben) 203. Comestor szövegét MIGNE *Patrologia Latina* 198. köt. 1087–88. alapján közli.

Azonban ha tekintetbe vesszük, hogy a *Képes Krónika* kódexét az ábrázolások részleteire rendkívüli figyelmet fordító művész illusztrálta, akkor további érvel is alátámaszthatjuk, hogy a miniátor pontosan megértette a szöveg utalását és elsősorban Mózeset kívánta ábrázolni. Ugyanis, ha a magyarok történetét tárgyaló mű összeállítóját kívánta volna megjeleníteni, akkor nem hagyta volna figyelmen kívül az előszó elején olvasható utalást, mely szerint az alább következő művet az összeállító „különböző régi krónikákból szerkesztette egybe”, s a művész nem mulasztotta volna el a forrásul szolgáló kódexek ábrázolását is. Ha pedig a kódex-másolót akarta volna megfesteni, akkor sem hiányozna a képről a másolás alapjául szolgáló kézirat, gondoljunk például a nevezetes Corvinák közül a Didymus- vagy a Hieronymus-kódexben a Szent Jeromost ábrázoló miniatűrakra.¹⁰⁵ Mindkét esetben jól látható a fordítás vagy a kommentár alapjául szolgáló Biblia az írópult felső részén.

Mózes, az első történetíró, a történetírás tanítómestere, források használata nélkül írta könyveit. Így joggal gondolhatjuk, hogy a miniátor számára egyértelmű volt a szöveg utalása, s az iniciáléban elsősorban valóban Mózeset kívánta megjeleníteni.

5. Befejezés

A prolókus iniciáléira vonatkozó megállapításainkat áttekintve, az alábbi gondolatokkal zárhatjuk eszme-futtatásunkat.

A kezdő iniciáléban az Alexandriai Szent Katalinhoz fohászkozó uralkodópár ábrázolása a szöveg tartalmától teljesen független, jelentése kívül esik a textus mondandóján. Azonban az uralkodó, I. Lajos számára egyszerre bírt konkrét személyes és konkrét aktuálpolitikai tartalommal, s a kódex elkészültekor minden olvasója számára egyértelmű volt a kép jelentése. Kronológiai értelemben tehát ez a magyar történelmet tárgyaló mű legutolsó illusztrációja; az évszázados eseményfolyamat aktuális pillanatáról, az akkori jelenről küld hozzánk üzenetet. Együttal ez az iniciálé a *Képes Krónika* kódexének dedikációja, amennyiben készítőjének kívánságát, óhaját fejezi ki, és azt érzékelteti, hogy maga is együtt imádkozik a királyi párral. Az iniciálé értelmezése tehát kétségtelenné teszi, hogy a *Képes Krónika*, a hazai kódexművészet e kimagasló alkotása közvetlenül a király, illetve a királyi pár részére készült.

A kicsiny Szent Katalin iniciálé kétfelől érkező gondolati kapcsolódási ívek metszéspontjában áll. Egyfelől a dedikációs iniciálé párja, annak kiegészítése és megerősítése, tehát a textustól független jelentéssel is bír. De ugyanakkor közvetlen illusztrációja is a prolókus szövegének: „Isten dicsőséges az ő szentjeiben.”

¹⁰⁵ CSAPODI Csaba – CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Corviniana*. Bp. 1981. 3. kiad. Didymus-kódex fol. 2r: XLVII. tábla; Hieronymus-kódex fol. 1r: XCIC. tábla.

A harmadik iniciálé jelentése is többszintű. Elsődlegesen a szöveget illusztrálja, megjelenítve Mózeset, amint épp a Genesis tizedik fejezetét írja. De úgy vélem, joggal gondolhatjuk azt, hogy további mondanivalója is van. Mielőtt a miniátor elkezdene a történeti mű illusztrálását, munkájára kívülről rátekintve, a „kódex a kódexben” motívum segítségével egyetlen pillanatképbe sűríti a kódexkészítés folyamatát, emlékeztetve az olvasót a mű megalkotóira – köztük önmagára is –, eképpen állítva emléket mindannyiuknak.

S egyúttal egy absztraktabb szinten bemutatja a Történetírót és Művét, azt a rendkívüli eseményt, – mondhatnánk csodát –, mikor a Történetíró évszázadok eseményeit magábfoglaló és korszakokon átívelő tudása, annak lejegyzése folytán közeget vált. Kódexszé, könyvvé alakul, és e transzformáció által a tudás, a múlt ismerete átadódhat sok-sok olvasó, szinte az egész emberiség számára. Sőt, megteremt a lehetőségét annak, hogy ez a tudás áthagyományozódjon a távoli és beláthatatlan jövőbe is: a pillanatnyiból örökkévalóvá lesz.

Ez a *Képes Krónika* kódexének másik dedikációs képe: a Művész tisztelgése a Tudós előtt.

LÁSZLÓ HOLLER

On the first three initials of the Hungarian Illuminated Chronicle

The purpose of this paper is to establish the portrayed subjects, the true messages and the significance of the first three initials decorating the preface of probably the most important 14th century illuminated codex on the History of Hungary, the so-called *Illuminated Chronicle*. The present study is connected to the author's earlier paper formulating a new hypothesis identifying the compiler of this chronicle as Janos Tothsolymosi, author of a historical work discussing the reign of Hungarian king Louis I. (HOLLER, László: *Ki állította össze a Képes Krónikát? Egy új hipotézis.* = Irodalomtörténeti Közlemények (107.) 2003. 210–242.)

The first initial (A) shows Hungarian King Louis I. (1342–1382) and his wife kneeling and praying to St. Katherine of Alexandria. The saint is identified by her attributes, a palm-branch and a wheel. To determine the real significance of this miniature, the author quotes a passage from M. Villani's historical work, discussing the serious problems of the royal couple not having children after seven years of marriage. The author points out that the Hungarian versions of the legend of St. Katherine of Alexandria of the 16th century include a section on the divine conception of the saint: when the long-time childless king Costus turns away from the pagan idols and start to adore Christ, he is awarded a beautiful girl, named Katherine. Although most versions of the legend, like the one in the *Legenda Aurea*, do not include the story of the divine conception – referred to as 'nativity' –, the author reaches the conclusion that this chapter was already known in the first half of the 14th century by analysing the extant copies of the 'nativity' section of the legend. Moreover, he adduces three such manuscripts not known in the Hungarian literature until now. Also, the author calls attention to a wall-painting from the middle of the 14th century in the Gellence church (Ghelința, now in Romania), depicting the mystical betrothal of St. Katherine. This chapter is also part of the extended version of the legend, proving that this version should have been known in Hungary at the time of Louis I. As the first child of the royal couple was finally born in 1370 and named Katherine, the author concludes that the first initial depicts the royal couple praying to St. Katherine for a descendant. The historical data confine the preparation of the codex to between 1360 and 1370, the most probable date being the years around 1365. This

could also be the date of the foundation of the St. Katherine chapel in the royal town, Alba (Székesfehérvár), built by Louis I. The author was able to identify the oldest source in the Wolfenbüttel Herzog August Bibliothek, mentioning the titular of this chapel.

The second initial (P) on the front page was for a long time believed to depict Christ. In 1995, an identification with the Biblical King Solomon emerged. The author examined the original codex and came to the conclusion that the feminine portrait with a nimbus wearing a crown and holding a book again shows St. Katherine of Alexandria. This is an illustration of the quotation in the text of the preface „Gloriosus Deus in sanctis suis”, and also supplements the message of the first initial.

The third initial (S) portrays a scriptor. According the author's analysis, the illuminator's aim was to depict Moses, who was at that time referred to as 'principuus ystoriographus' in the historical literature. On a more abstract level the picture symbolises the compiler, the scriptor and the illuminator, as well as the whole process of creating a historical treatise.

HORNYÁK MÁRIA

Brunszvik Teréz óvodái és a sajtó

1828. június 1-jén, vagyis két- és félévvel azután, hogy Széchenyi István felajánlotta birtokai egy évi jövedelmét a Magyar Tudós Társaság céljaira, Brunszvik Teréz grófnő¹ megnyitotta Budán hazánk, sőt Közép-Európa legkorábbi „kisgyermekiskoláját” (infant school), amely idővel a kisdedovó intézet, illetve az óvoda elnevezést kapta. A hazai óvodaügy hőskorának első éveiben az új gyermekintézmény Pest-Budáról tovább terjedt Besztercebányára, Kolozsvárra, Pozsonyba, Nagyszombatba.

Teréz grófnő, aki földi misszióját, a szellemi anyaságot Istentől eredeztette („Elfogadom az összes rászoruló gyermeket, akit a Gondviselés nekem szán!” – tette meg fogadalmát 1809-ben²), nyomban felismerte, hogy hivatása megéléséhez milyen kiváló terepet kínál az infant school, óvodaalapításait tehát elsősorban ez a felismerés motiválta.

„Egy olyan intézet alapítójának lehetni, amely igazán jó keresztényeket, jó és erkölcsös embereket nevel, és így gátat szab az általános romlásnak, nagyon boldogító érzés” – írja, mondván, hogy ezek az új gyermekintézmények „a vallásosságra és er-

¹ Brunszvik Teréz grófnő (1775–1861): báró Seeberg Anna és a magas rangú államhivatalnok (utóbb: királyi biztos, titkos tanácsos, főispán) gróf Brunszvik Antal leánya. Européer műveltségét nagyrészt önképzés útján szerezte. Életét kezdettől fogva a köz javára akarta szentelni, konkrét hivatását azonban csak 34 évesen, a jeles svájci nevelőnél, Heinrich Pestalozzinál tett látogatás (1808 ősze) után ismerte fel, amikor is egy döntő istenélményét követően kimondta: „Elfogadom az összes rászoruló gyermeket, akit a Gondviselés nekem szán!” A ’szellemi anyaság’ fogalmával jelölhető hivatásának legismertebb vetülete óvodaalapítói tevékenysége volt, emellett azonban a leánynevelés és a nevelőnőképzés érdekében is sokat tevékenykedett. – Az 1990 utáni irodalomból l.: „Nőtton nő tiszta fénye.” *Tanulmányok Brunszvik Teréz emlékezetére.* (Szerk.: HORNYÁK Mária.) Bp. 1996; HORNYÁK Mária: *Az óvodaalapító Brunszvik Teréz élethivatása.* = Ma és Holnap (22.) 1994. 1. sz. 10–13.; Uő: *Brunszvik Teréz, a „gyermekbarátja” 220 éve született. 1–2.* = Óvodai Nevelés (48.) 1995. 10. sz. 382–383., (49.) 1996. 1. sz. 15–16.; Uő: „*En pedagógus vagyok...*” *Brunszvik Teréz életpályája és gondolatai. 1–2.* = Tani-Tani (14–15.) 2000. 125–129., (16–17.) 2001. 164–170.; Uő: *Brunszvik Teréz és Heinrich Pestalozzi* In: *A XIX. századi magyar pedagógusok a polgárosodásért.* (Szerk.: DOMBI Alice–OLÁH János.) Gyula, 2003. 128–133.; Uő: *Brunszvik Teréz, „a Haza leánya”.* = BRUNSZVIK Teréz: „*Magyarország, Veled az Isten!*” *Naplófeljegyzései 1848–1849.* (S. a. r., bevez., jegyz. HORNYÁK Mária.) Bp. 1999.

² L. HORNYÁK Mária: *Első óvodánk története (Buda-Krisztinaváros), 1828–1867.* Martonvásár, 2003. 7.

kölcsi javításra hívatottak, és az a feladatuk, hogy a jó csiráit hintsék szét ott, ahol egyébként a bűn vetése burjánzott”.³

Ám a kiseddóvás úttörője, aki azt szerette volna, hogy „szép hazánk hamarosan Isten kertjéhez hasonlítson”, tudván tudta, hogy kortársainak jó része a vallás iránt közömbös, (sőt olykor ellenséges), őket tehát filantróp célkitűzések megfogalmazásával és az új intézmény gyakorlati hasznának ecsetelésével próbálta megnyerni. Így csatlakoztak az általa elindított óvodai mozgalomhoz az „emberbarát gazdagok”, sőt a kevésbé tehetősek is, akiket a szegény nép elmaradottsága és nyomora sarkallt cselekvésre. Összefogásuknak köszönhetően néhány év alatt 12 alapítás történt.

A hazai óvodaiügy hőskorának első esztendeit Brunszvik Teréz neve fémjelzi, aki közben Bécs, Linz és München első kiseddóvóinak felállításából is részt vállalt. Szintén ő hozta létre 1830-ban az első országos hatáskörűnek tervezett óvodai társulást („Nemzeti Egyesület a kiseddek koránti nevelésére nézve”), ez azonban rosszul gazdálkodott, és két év múlva, az alapító távollétében önmagát feloszlatta. Mindez része volt irigyei és rosszakarói mesterkedéseinek, akiknek vádaskodása (pl. hogy az intézeteiben kis karbonárikat [értsd: forradalmárokat] nevel) oda hatott, hogy József nádor az óvodáit 1832. június 1-jével a Budai Jótékony Nőegylet, illetve a pesti városi magisztrátus fennhatósága alá helyezte.

A következő évek az átmenet időszaka. Teréz grófnő, jóllehet első óvodáinak elvesztése nagyon megviselte, nem adja fel könnyen. Először is a krisztinavárosi intézet mellett létesített ipariskolájával együtt áttelepül Pestre, a kiseddóvo nevelők képzését és továbbképzését pedig a Belvárosban újonnan létesített „példányintézetben” folytatja. Egyebek mellett „a Pest megyei rendek” támogatására számít. Hozzájuk írja a *Tekintetes nemes Pest, Pilis és Solt, törvényesen egyesült vármegyékhez a' kis gyermeki gyám és gondviselő intézetek tárgyában az [...] intézeteknek megtekintésére kiküldetett biztosság által benyújtott alázatos kinyilatkoztatása gróf Brunszwick [sic!] Mária Theréziának* című és 1832 végén kinyomtatott 7 oldalas összeállítását, amelynek végén óvodáit, „mint a' Nemzetiségnek terjesztésére különösen célirányos eszközöket” is „a tekintetes rendek” figyelmébe ajánlja. A nyilatkozat (a jeles nagykorósi professzor Wurga János 1838-ból való kijelentése szerint) „koronája a' népnevelésről szóló óhajtnak”,⁴ ennek ellenére a várt eredmény elmarad.

Másfél év múlva Brunszvik Teréz megkeseredetten elhagyja Pestet. Távozását a vállalkozásai közül csak a belvárosi óvoda éli túl, néhány támogatójának köszönhetően. Hazajötté után ismét lépéseket tesz egy újabb, s immár valóban országos jellegű óvodai egyesület létrehozására. Alapító levelét 1834. augusztus 2-án elsőként ő írja alá, az okiraton azonban annak a Festetics Leó grófnak a neve is ott szerepel, aki később főszerepet játszott abban, hogy a kiseddóvás úttörője az óvodai mozgalom peremére szorult. Mindez 1836. március 5-én, a Kiseddóvo Intézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesület (röviden: Terjesztő Egyesület) megalakulá-

³ Uo. 14. (Brunszvik Teréz 1828. március 26-án kelt levele Vörösnéhez)

⁴ WARGA János: *A' kiseddóvo intézetekről*. [Ism.] = Figyelmező 1838. júl. 24. 29. sz. 461–467. h.

sakor lett nyilvánvalóvá, amikor Brunszvik Teréz nem kapott helyet az egyesület igazgató választmányában.

Miután felvázoltuk a hazai óvodaügy hőskorának kezdeti fejezetét, nézzük meg, hogyan néz ki mindez az időszaki sajtó, eme sajátos forrásanyag tükrében, és milyen szerepet játszottak a hazai lapok az óvoda elterjedésében és a kiseddévás ügynek népszerűsítésében!

Kérdéseink megválaszolása az egykorú sajtó óvodai híryanagjának és egyéb írásainak tüzetes ismeretét feltételezi, ezek számbavétele azonban mind ez ideig nem történt meg, a rendelkezésünkre álló bibliográfiai segédletek pedig legfeljebb a tovább-kutatáshoz nyújtanak támpontokat. Az I. Tóth Zoltán nevével fémjelzett, és az 1825–1867 közti időszakot felölelő történeti bibliográfiánk „Oktatás, iskolák” fejezetének második, „Kiseddévók” című része az 1848 előtti évekből mindössze 16 cikkre hívja fel a figyelmet.⁵ Szintén ebből az időszakból a *Budapest történetének bibliográfiája* (szintén az „Oktatás, iskolák” című részben, az „Óvodák” címszó alatt) 34 újság- és folyóiratcikk adatait közli.⁶ Átnéztük a Brunszvik Terézzel kapcsolatos bibliográfiát is, amelynek cikkanyaga ugyan jelentős, az 1848 előtti sajtóból azonban mindössze 7 írásra utal.⁷ Összehasonlításként megemlítjük, hogy az óvodatörténész Vág Ottó csupán két lap (a *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung, Hasznos Mulatságok*) két évfolyamából (1829–1830) 8, részben folytatásos újságközleményt sorakoztat fel, lapalji jegyzetben pedig további cikkekre is utal.⁸ A fentieket tapasztalva határoztuk el, hogy az óvodai témájú írások összegyűjtése (és egy majdani bibliográfia összeállítása) céljából a reformkori sajtó egészét áttanulmányozzuk.

Fő segédleteink a Kókay György szerkesztette magyar sajtótörténeti kézikönyv⁹, valamint V. Busa Margit sajtóbibliográfiája voltak¹⁰. Ez utóbbi szerint az 1820-as évek második felében Magyarországon és Erdélyben évente átlag mintegy 14–16, főként magyar és német nyelvű orgánum jelent meg. Az 1831-ben közreadott lapok számát a fenti kézikönyv 27-re teszi, mondván, hogy ezek között volt „12 magyar, 11 német, 2 szláv és 2 latin nyelvű”.¹¹ Az időszaki sajtótermékek száma és példányszáma is folyamatosan növekedett, így 1836-ból V. Busa Margit már

⁵ *Magyar történeti bibliográfia 1825–1867. III.* (Szerk.: I. TÓTH Zoltán.) Bp. 1950. 249–250.

⁶ *Budapest történetének bibliográfiája 1686–1950. VI.* (Főszerk.: BERZA László.) Bp. 1969. 160–165.

⁷ HORÁNSZKY Nándor, ifj.: *Brunszvik Teréz élete és működése a bibliográfia tükrében.* = Magyar Pedagógia (1.) 1961. 331–335.

⁸ *Brunszvik Teréz szerepe az első magyarországi óvodák létrehozásában.* (Dokumentumok. Összeáll.: VÁG Ottó) In: *Brunszvik Teréz pedagógiai munkássága.* Bp. 1962. 54–61.

⁹ *A magyar sajtó története. I. 1705–1848.* (Szerk.: KÓKAY György.) Bp. 1979.

¹⁰ *Magyar sajtóbibliográfia 1705–1849. 1/1–2.* (Összeáll.: V. BUSA Margit.) Bp. 1986. A felsorolásban szereplő lapok között vannak, amelyek ma már nem lelhetők fel. Ugyanakkor egyes toldalékok és mellékletek önálló sajtóorgánumnak tekintése megkérdőjelezhető. (Ezek a könyvtárakban is többnyire a főlapba kötve találhatóak.) Emiatt bizonytalankodtunk a megjelenő lapok számának meghatározásában.

¹¹ *A magyar sajtó története. I. 1705–1848.* (Szerk.: KÓKAY György.) Bp. 1979. 366.

39, köztük 25 magyar lapcímet tud felsorolni.¹² Időközben számos orgánum megszűnt, s ezek helyébe új, nemegyszer kérészt életű vállalkozások léptek, úgyhogy még ennek az általunk vizsgált nyolc esztendőnek a sajtótermése is igen kiterjedt.

Márpedig, amint azt lépten-nyomon tapasztaltuk, óvodai tárgyú írások elvileg minden „folyóírásban” előfordulhatnak. Részben a téma az idő szerinti népszerűsége miatt, részben pedig azért, mert az akkoriban nálunk még hiányzó pedagógiai szaksajtó szerepét a többi lap igyekezett pótolni.¹³

Az egykorú periodikák körében tett kitérőnk után nézzük meg, milyen szerepet játszott a sajtó a hazai óvodatörténet kezdeteit illetően! A főbb kérdéseink: Volt-e része az időszaki sajtónak abban, hogy a londoni infant school híre eljutott Pest-Budára? Elősegítette-e az első intézetek megalapítását és az óvodai mozgalom országossá terebélyesedését? Hozzájárult-e az óvodával kapcsolatos főbb kérdések tisztázásához, a pedagógiai elképzelések megismertetéséhez? Melyik lapokban jelent meg a legtöbb óvodai hír, beszámoló, tanulmány? Melyek a legfontosabb óvodai cikkek, és kiknek a tollából származnak? Kérdések és kérdéskörök, amelyek megvizsgálása új tények és összefüggések felderítésének ígértét rejti.

Ha az első kérdést, (hogy t.i. volt-e szerepe a sajtónak abban, hogy az infant school híre eljutott Pest-Budára) egyszavas válasszal akarnánk elintézni, akkor az egyértelműen a 'nem' lenne. Szeretnénk azonban a problémának kicsit a mélyére nézni, annál is inkább, mivel az időszaki sajtó ez irányú passzivitása (érzékletlensége?) egyáltalán nem tekinthető magától értetődőnek. Egyrészt azért nem, mivel az egykorú szerkesztők „vigyázó szeme” előszeretettel pásztázta a brit szigetországot, amely a lapok legkülönbélebb rovatai számára folyamatosan bőséges anyaggal szolgált. Nézzük pl. vezető fővárosi lapunk, a *Hazai 's Külföldi Tudósítások* híryanagát és a szakkönyveket ismertető „Tudományos dolgok” című rovatát! Vagy a hetenként kétszer megjelenő melléklapját, a *Hasznos Mulatságokat*. Ez utóbbi a 'ködös Albion' kapcsán csak 1825-ben az alábbi témákról értekezett: a brit kereskedelem, a londoni főposta, a New-Gate-i tömlőc, a skóciai jövőmondók, pestis és tűz Londonban, a birminghami masinák, az angol gőzhajók, újságok, fazekekasság, szokások, öklözés stb., valamint az „Angliai fabrikákban dolgozó Nap-számosoknak kínos kenyérkeresése”. Még az angol „universitásokkal” is foglalkozik, a brit fővárosban hat éve létező új intézménytípusról (infant school) és Samuel Wilderspin ezt ismertető könyvéről azonban, amelyet épp ebben az 1825-ös évben adtak ki harmadszor,¹⁴ egyetlen szóval sem emlékezik meg. A többi lapunk szintén nem.

¹² L. *Magyar sajtóbibliográfia 1705–1849. II/2.* (Összeáll.: V. BUSA Margit.) Bp. 1986. 597–598.

¹³ Első pedagógiai lapjaink a *Religio és Nevelés* (1841–1849), valamint a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* (1842–1848) voltak. Az óvodai időszaki sajtó első zsengeje (*Közlemények az Elemi Nevelés Köréből*) 1843-ban jelent meg, de csupán egyetlen számot ért meg.

¹⁴ WILDERSPIN, Samuel: *Infant education...* 3rd ed. London, 1825.

A magyarországi sajtó azonban nemcsak az angliai hírek, hanem a nevelésügyi témák iránt is igen nyitott volt, és számos tudományos és ismeretterjesztő cikkben adott teret az oktatás és nevelés elméleti, módszertani, gyakorlati kérdéseinek, és a jeles nevelők és pedagógiai iskolák, intézetek ismertetésének. A legdivatosabb témák a nőnevelés, a tanítóképzés, továbbá az anyanyelvi oktatás kérdései voltak. Lezajlottak az első országos sajtóviták is, többek között Heinrich Pestalozziról,¹⁵ az yverduni intézethez hasonlóan világhírré jutó másik skóciai intézményről viszont, amelyet 1816-ban Robert Owen állított fel New Lanarkban, a hazai lapok mélyen hallgattak. A Pozsonyban 1764-ben alapított patinás *Pressburger Zeitung* 1817-ben két kisebb közlemény¹⁶ erejéig megemlékezik „egy bizonyos Owen”-ről, aki egy tervezetet nyújtott be a parlament szegényügyi bizottságához, s ebben nevelési elgondolások is szerepeltek,¹⁷ ugyanakkor nem említi Owen korszakos újítását, a „Jellemátalakítási Intézetének” keretein belül egy éve működő ’preparatory school’-t, (a 7 évesnél fiatalabb gyermekek részére felállított ’előkészítő iskolát’), amelynek szívében a playground (játszótér) alkotta. Márpedig, mint tudjuk, ez a később „infant school”-nak keresztelt intézet volt az óvoda őse.

A Brunszvik Teréz által is olvasott *Gemeinnützige Blätter* (az *Ofner und Pester Zeitung* melléklapja), amely előszeretettel mutatott be hazai és külföldi intézményeket, 1823-ban közzétett egy írást, amely a címe (Die Colonie New Lanark) alapján sokat ígért. Ebből az egykorú olvasó megtudhatta, hogy Owen munkástelepe az 1800 felnőtt mellett 350 gyermeket számlál, és hogy (a kórházon és hidegmelegvizet fűdön kívül) egy 20 tanítót és tanítónőt foglalkoztató, és „egészen Pestalozzi alapelvei szerint” működő iskola áll a rendelkezésükre, az infant school-ról azonban itt sem történik említés.¹⁸

Közben az intézet híre – nem kis részben Wilderspin említett könyvének köszönhetően – világszerte terjed. A német olvasóközönség ez irányú értesüléseit elsősorban a Darmstadtban szerkesztett pedagógiai lapnak, az *Allgemeine Schulzeitung*-nak köszönheti, amely 1824 márciusában ismerteti Wilderspin művének első, 1823. évi kiadását,¹⁹ később pedig az Infant School Society tájékoztató füzetét²⁰

¹⁵ L. FEHÉR Katalin: *Sajtóvita Pestalozzi módszeréről 1817-ben.* = Magyar Könyvszemle 1999. 1. 97–103.

¹⁶ *Presburger Zeitung* (54.) 1817. szept. 2. 68. sz. 889., és szept. 5. 69. sz. 904.

¹⁷ A tervezet címe magyarul: Jelentés a gyáripari és dolgozó szegényeket segélyező társaság bizottságához. L. VÁG Ottó: *Az óvodai nevelés kialakulása.* Bp. 1969. 135.

¹⁸ *Die Colonie New Lanark.* = *Gemeinnützige Blätter* (13.) 1823. szept. 4. 71. sz. 567–568. (A lap 1830/44. száma (jún. 3. 345–347.) egy bizonyos Carter útleírásából (Skócia 1825–1827) idézve bemutatja a szóban forgó tanintézetet – az infant school nélkül. Ez utóbbi tudniillik nem élte túl Owen távozását, aki 1824-ben Amerikába utazott. (L. VÁG: *i. m.* 133.)

¹⁹ *Volksschulen.* = *Allgemeine Schulzeitung* 1824. márc. 17. 22. sz. 168–170. h. (A Wilderspin-mű első kiadása *On the Importance of Educating the Infant Children of the Poor* címmel jelent meg.)

²⁰ *Londoner Anstalt für Kinder von den Schuljahren. 1–2.* = *Allgemeine Schulzeitung* Abt. 1. (1.) 1824. okt. 27. 86. sz. 745–749., okt. 30. 87. sz. 753–756. h.

is közzéteszi. Az augsburgi *Allgemeine Zeitung* (ez lesz később Brunsvik Teréz kedvenc lapja) 1825-ben, egy londoni hír kapcsán ír a kisgyermek iskoláiról,²¹ Karl Gerold, a neves bécsi kiadó pedig 1826 januárjában az *Allgemeine Schulzeitung*-ban jelenti, hogy immár nyomdában van a Wilderspin-mű német fordítása.²² A bécsi húsvéti vásárra időzített könyvújdonságról a *Wiener Zeitung* hosszú ismertetést közöl, s ezt kétszer megismétli,²³ a magyarországi sajtó azonban erre sem reflektál.²⁴

Az ominózus, szóban forgó kötet végül a bécsi Joseph és Thugut Heinrich (apa és fia) jóvoltából „azon melegében,” a nyomdából jutott el Brunsvik Terézhez, aki mindebben a Gondviselés kezét látta. „A 3. oldalt olvasva éreztem, ez kell nekünk itt, a 9-dik oldalnál: ezt be kell vezetnem, kerüljön bár életembe” – írta, annak bizonyosságául, hogy számára ez a könyv volt az ötletadó.²⁵ E tekintetben tehát az időszaki sajtó szerepét kizárhatjuk.

Tovább növeli a magyarországi lapok passzivitása feletti csodálkozásunkat, hogy a helyzet nem változott meg az első budai óvodaalapítást követő évben sem. Igaz, Brunsvik Teréz a kezdet kezdetén elhatározta, hogy csendben, minden feltűnés nélkül nyitja meg első óvodáját, s majd csak később fog a publikum elé állni, mondván: „Jöjjetek és lássátok!”²⁶, ilyen hosszú csendre azonban aligha gondolt. A támogatók toborzása céljából fogalmazott levéltömeg mellett azonban mindinkább szükségét érezte a sokszorosított tájékoztatóknak, ezért 1828 őszén közreadta az *Einige Worte über Kleinkinderschulen* (Néhány szó a kisgyermekiskolákról) című brosúrárt, amelynek szerzőjéről csak annyit tudunk, hogy „tekintélyes személyiség” volt. Ez a jelentéktelen, 19 oldalas kis német nyelvű füzet lett tehát a hazai óvodai irdalom első zsengéje. Ezt a következő évben további kisnyomtatványok követték. Közben az időszaki sajtó terén is változás történt.

1829. június 1-jén, vagyis a krisztinavárosi óvoda²⁷ első születésnapján József nádor felesége, Mária Dorottya három órát töltött a jubiláló intézet növendékei között. Utána „elragadtatva és várakozásait messze felülmúló érzésekkel” vett búcsút Teréztől, akiről később is „meleg dicsérettel” beszélt.²⁸ A sajtó azonban egyelőre néma maradt. A dolog érdekességét fokozza, hogy például a *Hazai 's Külföldi*

²¹ *Allgemeine Zeitung* (Augsburg) 1825. júl. 23. 204. sz. 815.

²² *Allgemeine Schulzeitung* Abt. 1. (3.) 1826. jan. 10. Beiheft 3. 1.

²³ *Intelligenzblatt* (Beiheft zur *Wiener Zeitung*) 1826. máj. 1. 652. (A hirdetés ismétlései: máj. 10-én és jún. 8-án.)

²⁴ A *Pressburger Zeitung* 1826. évi, s szintén *Intelligenzblatt* című toldalékát, amely folyamatosan közölte a könyvesboltok kínálatát, egyelőre nem sikerült fellelnünk. Viszont 1828. szept. 16-án (74. sz. 904.) a pozsonyi Joseph Landeschen Buchhandlung könyvlistáján ott szerepel Wilderspin könyvének második (1828. évi) német kiadása.

²⁵ Brunsvik Teréz 3. sz. önéletrajz-töredéke. MTA Kézirtattára M.Irod.lev. 4. r. 4. sz. 240. sz.

²⁶ L. HORNYÁK Mária: *Első óvodánk története (Buda-Krisztinaváros) 1828–1867*. Martonvásár, 2003. 11–12.

²⁷ Erről részletesen L. HORNYÁK Mária: *Első óvodánk története (Buda-Krisztinaváros) 1828–1867*. Martonvásár, 2003. /Őrláng füzetek 8./

²⁸ Uo. 30–31. (Thurn-Bánffy grófnő levele Brunsvik Terézhez, 1829 júniusa)

Tudósítások 1829 júniusában feltűnően sokszor említette a főhercegnőt, aki jelen volt a lóversenyen, megfordult a Vakok Intézetében, és végiglátogatta a Pesti Jótékony Nőegylet intézményeit is (ezek bemutatásának a lap másfél oldalt szentelt), krisztinavárosi látogatását azonban egyetlen szóval nem említette.²⁹

Augusztus közepén aztán végre megtört a jég (hírzárlat?), és a *Hasznos Mulatságok* című lap jóvoltából a közönség először olvashatott azokról az új intézetekről, amelyek „Anglia, Német-, Burkus- és Francia országok” után immár nálunk is „találtnak.” Az 1829. augusztus 15-én megjelent cikk szerint „nagyméltóságú korompai Brunszvik Mária Terézia asszonyság ő excellentziájának nagylelkűsége és buzgó igyekezete által” alapítottak ezen „szent menedékhelyek”, amelyekről most „nemes Rehlingen Antal”³⁰ imígyen szól:

„A’ kipallérozott világ még eddig semmi olyan nevelő vagy tsinosító Intézetet elő nem mutathatott, melly az egész emberiség’ köz javára nézve olly célarányos volna, mint a’ Kisdedek’ ör-oskolájának felállítása, és Intézete, mivel ebben a’ gyermek minnekelötte a’ rendtelenségnek, vagy gondatlanságnak adná magát, már jó előre a’ rendes életnek alapját vetette. Ezen Intézetbe ollyan 1 ½ – 7. esztendő gyermekek fogadtatnak, kiknek szülők annyira el vannak szegényedve, hogy azokat fel nem nevelhetik; a gyermekek, ha a’ szülők ebédre való kenyeret adnak velök, vagy küldenek utánnok, ezen Oskolában, a kipallérozott, Tanítók’, Tanítónék’, s gondviselő asszonyok’ szoros felvigyázása alatt az egész napot, az az reggeltől fogva késő estvéig tölthetik. Ebben a’ gyermekek mindjárt a’ korokhoz alkalmas hasznos tárgyakra tanítatnak, és még a játékok is úgy vannak elintézve, hogy a gyermekek illy alkalmatlansággal nem tsak semmi kárt nem tehetnek, semmi illetlenséget, avagy pajkosságot el nem követhetnek, hanem inkább lelkökre ’s eszökre nézve pallérozódnak. A célra nézve van egy nagy tiszta, ’s körös körül ülni való padokkal, külömbféle, tanulásra való tárgyakkal, a’ kisdedeket oktató ’s mulattató szerekkel felkészült szála [értsd: terem, a szerk.]; van azonkívül egy árnyékos játszó hely, melly arra nézve van felállítva, hogy a’ gyermekek testöket a’ szabad levegőben is feléleszthessék ’s megerősíthessék.

Az olly szegény anya, ki kisdedeire se otthon nem vigyázhat, sem magokra nem hagyhatja, sem az útszákra el nem bocsáthatja (itten a’ nevelésről szó sinsen), ezen jótéteménynél fogva bátran láthat a dolga után, és a familiáját az elnyomorodástól könnyen megmentheti. – A’ tehetős ’s gazdag ellenben, ki gyermekeit többnyire durva, nevetlen, és vigyázatlan zsoldosra bízta, és szerentsetlenségére [!] rövid idő alatt a gyermekeiben vagy lelki, vagy testi hibákat tapasztalt, melly szerentsés most, hogy tsekély adakozás mellett gyermekei öriztetnek, oktattatnak, s élet’ módjára tanítatnak...”³¹

²⁹ Hazai ’s Külföldi Tudósítások (a továbbiakban: HKTud.) 1829. jún. 10. 46. sz. 362–363.

³⁰ Rehlingen Antal (1807–1834): a magyarországi óvodatörténet hőskorának fontos szereplője. Orvostanhallgatóként házi tanári állást vállalt a Brunszvik Teréz által nevelésbe felvett néhány kislány mellett. Utóbb részt vett az első pesti-budai és pozsonyi óvodák megszervezésében, majd korai haláláig a nagyszombati intézetet vezette. Több óvodai témájú cikke után jelent meg a *Die Bewahrungsschule* (Pest, 1832) c. könyve. Róla l. BILIBOK Péterné–SEBESTYÉN Istvánné: *Rehlingen Antal élete és munkássága*. In: BILIBOK Péterné–SEBESTYÉN Istvánné–ZIBOLEN Endre: *Első óvodáink életéből 1829–1833*. Bp. 1984. 97–108.

³¹ *Hasznos Mulatságok* (a továbbiakban: HMul.) 1829. II. fé. [aug. 15.] 14. sz. 106–108. (Közli: VÁG O.: i. m. (1962.) 58–59.)

Véleményünk szerint Rehlingen fenti, „Kisdedek' ör-oskolai Intézete” című munkája a legelső a hazai időszaki sajtó óvodai témájú közleményei sorában. A *Hasznos Mulatságok* 1829/II. félévi 14. sorszámú füzeten ugyan nincs dátum, a lap főlapjának, azaz a *Hazai 's Külföldi Tudósításoknak* a 14. számán viszont igen: 1829. augusztus 15. Ezért is kell megcáfolnunk Vág Ottó állítását, miszerint „a magyar óvodákról szóló első hazai sajtóközlemény” a *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung* 1829. augusztus 30-diki számában jelent meg.³² Viszont ebben a német nyelvű cikkben végre Mária Dorottya három hónappal korábbi látogatására is utalás történik.³³

Közben (augusztus 22-én) „a' Kardinális és Herczegi Primás” Rudnay Sándor személyében Brunszvik Teréz első óvodája újabb magas rangú vendéget fogadott. A magyarországi katolikus egyház feje oly módon is kinyilvánította „magas tetszését”, hogy az intézet részére évi 100 ezüst forint és 6 öl tűzifa kiutalásáról intézkedett. A hírt szeptember 3-án a *Vereinigte Ofner Pester Zeitung*,³⁴ 5-én pedig a *Hazai 's Külföldi Tudósítások*³⁵ is leadta. Három nappal később a *Pressburger Zeitung*³⁶ és a szintén Pozsonyban szerkesztett latin nyelvű sajtóorgánum, az *Ephemerides Politico-Statisticae Posoniensis*³⁷ írt a pest-budai óvodaalapításokról. A pozsonyi szerkesztők mondandójukat bevallottan a *Vereinigte Ofner Pester Zeitung* említett két cikkének felhasználásával állították össze. Ez utóbbiak közül a szeptember 3-án megjelent publikáció érdekessége, hogy abban az alábbi, Brunszvik Terézzel készített interjú is helyet kapott:

„Vizsgáztatni nem lehet ily kicsiny gyermekeket, s az intézet nem is iskola, hanem menhely; a módszer, amelynek segítségével itt a gyermekek érzelmeit és értelmét fejlesztik, őket kellemes formában foglalkoztatják, mindenekelőtt pedig testüket és lelküket minden káros behatástól megóvják, szemléletesen mutatkozik meg és igazolódik be. S ez mind ez ideig olyannyira sikerült, oly örömteli volt minden emberbarát számára, hogy sokan a legbensőbb felindulásuk okozta könnyeiket nem is tudták elrejtteni. Gyönyörűségtől elteltnek, felette boldognak érzik magukat annak az immár 500 kisgyermeknek a szülei is, akiket ezek az óvóintézetek [...] befogadtak. Fokozódott a szülők szeretete irányukban, mert szívüknek nemcsak az kedves, hogy nem alkalmatlankodnak a kis naplopók, de végtelenül jól esik nekik azok megszorozódott ügyessége és engedelmissége is. Ugyancsak fokozódott a gyermekeknek a szüleik iránti szeretete, amit az otthontól való hosszabb távollét, a szülők becézgetése és megelégedettsége növelt. Szívesen járulnak hozzá tehetségük szerint az intézet fenntartásához a legszegényebb szülők is, hiszen ők pénzügyi tekintetben is jól járnak, mivel munkájukban napi 1 krajcárnál többet nyernek azáltal, hogy nem kell gondos-

³² VÁG: *i. m.* (1962.) 54. 18. sz. lapolji jegyzet

³³ *Vereinigte Ofner Pester Zeitung* (a továbbiakban: VOPZ) 1829. aug. 30. 70. sz. 1159.

³⁴ VOPZ 1829. szept. 3. 71. sz. 1177–1178.

³⁵ HKTud. 1829. II. fé. szept. 5. 20. sz. 153.

³⁶ *Pressburger Zeitung* 1829. szept. 8. 71. sz. 861–862.

³⁷ *Ephemerides Statistico-Politicae Posoniensis* (26.) 1829. szept. 8. 71. sz. 565–566.

kodniuk nyugtalan és elégedetlen kicsinyeiről, az intézetnek pedig alig napi 1 krajcárt kell fizetniük az óvásért, gondozásért, oktatásért és célszerű foglalkoztatásért.³⁸

A riport-betét után újabb színfolt tűnik fel az óvodai cikkekben: a levél. Rudnay kardinális 1829. augusztus 24-én kelt sorait Rehlingen Antal mellékelte ahhoz az írásához, amelyet a *Hasznos Mulatságokkal* egyidejűleg az *Allgemeine Handlungs-Zeitschrift* is közreadott, jeléül annak, hogy még ez a kereskedelmi lap sem zárkózott el a kisdédóvás ügyének illetően szolgálatától.³⁹

A krisztinavárosi óvodáról a külföldet járt professzor, Rummy Károly György jóvoltából 1830 nyarán részletes leírás készült, amelyet a pozsonyi *Aehrenlese* című lap adott közre. Óvodatörténetünk mind ez ideig nem méltatta figyelmére ezt a fontos cikket, ezért is álljon itt belőle néhány részlet:

„A kisgyermekiskola szép, hosszú, tiszta, világos tantermben már sok kisfűt és kisleányt találtam összegyűlve, akiket lassanként még többen követtek. Egyébként ezúttal sok pad volt üres, mivel több gyermek a most dühöngő lázakkal beteg fekszik. A nagyobb részt igen szegény szülőktől származó gyermekek között sok mezítlábast és szegény ruházatút láttam, ezek azonban tiszták, a hajuk takarosan fésült és nem rongyosak.

Az idős, barátságos tanár a nagy gyermekbarát, a tiszteletre méltó svájci Pestalozzi képét jelenítette meg számomra. Minden gyermek tisztelettel, szeretettel és szófogadóan csüngött rajta! Ő maga a barátságosságát a szükséges fegyelemmel tudja párosítani. Ebben az iskolaszobában a legalacsonyabb osztályból való gyermekek között olyan csendet és rendet találtam, amilyen a nyilvános iskolák alsó osztályaiban, sőt a felsőbb néposztályok gyermekeinek fenntartott számos nevelőintézetben sem szokásos. A fiúk egészen nyugodtan viselték magukat, a lányok a női nem természetzerűen élnek vérmérséklete következtében a csevegéssel és a helyük elhagyásával nem tudtak teljesen felhagyni, de ha a tanító kiáltott, a csend visszatért. A tanításnál (a kisgyermekiskolák egyesületének szabályzata értelmében) két felvigyázó volt jelen.

A bevezetett tanítási módszer teljesen tetszésem szerinti. A megérkező gyermekeknek, akik reggeltől estig itt maradnak, hogy egyrészt tanuljanak és művelődjenek, másrészt hogy felügyelet mellett játsszanak és szórakozzanak, miközben a szülei a napi keresetük után járnak, egy ábécés- és olvasókönyvet adnak a kezükbe. A gyermek vagy maga betűz, ha abban már van gyakorlata, vagy egy célszerű hangoztató módszer szerint a tanító mondja elő neki a betűket és a szótagokat, és azokat a gyerek megismétli. A számolást részint a táblán zsinóron függő golyók segítségével végzik, amelyek az összeadást és a kivonást szemmel láthatóvá teszik, részben a gyakori felmondás útján könyv nélkül betanult egyszeregy révén, részben a fejszámolási gyakorlatok által. A bibliai történeteket a gyermekek vonzó módon, azoknak a falon függő képeknek a megmagyarázása révén tanulják meg, amelyek különféle bibliai történeteket ábrázolnak. Ezeket a bibliai történeteket este sok gyermek el szokta mesélni a szüleinek, mint ahogyan az iskolában tanult jelmondatokat és erkölcsi mondásokat is elmondják nekik, ily módon feltétlenül hozzájárulnak azoknak az alsóbb néposztályokból származó szülőknek a neveléséhez, akiket ifjúkorukban elhanyagoltak.

³⁸ Vereinigte Ofner Pester Zeitung 1829. szept. 3. 71. sz. 1177–1178. (Magyarul közli: VÁG Ottó: *i. m.* (1962.) 55.)

³⁹ REHLINGEN Antal: *Kleinkinderbewahr-Anstalten in Ofen.* = *Allgemeine Handlungs-Zeitschrift von und für Ungarn* 1829. szept. 23. 76. sz. 301–302. Ugyanez magyarul: *A' kisgyermekek' gondviselő intézete Budán.* = *HMul* 1829/II. [szept. 23.] 26. sz. 202–206. (Közli: VÁG: *i. m.* 1962. 59–60.)

A természettant és technológiát a gyermekek ugyanúgy játszva tanulják saját szemléletből, amennyiben a tanító bemutatja és leírja nekik egyrészt az állatok és növények falon függő képeit, a préselt növényeket, az állat-, növény- és ásványország azon produktumait, amelyekből készítmények (műtermékek) lesznek, pl. gyapjú, gyapot, len, selyem stb., és az ezekből készült iparcikket, és elmagyarázza a természeti produktumok feldolgozásánál szerzett tapasztalatokat... Egy tárgy tanítása egy bizonyos számú gyermeknél nem tart negyed- vagy félóránál tovább, azután ezek a gyermekek az udvaron lévő tágas játszótérre mennek, és felügyelet mellett hagyják, hogy ugráljanak, gimnasztikai és más játékokat játsszanak. E játszótéren csodás tisztaságot találtam, amint azt az 1803. évben a thüringiai Schnepfenthalban, a híres Salzmännle nevelőintézet játszótérén láttam. A kisgyermekiskolában egy takaros, bájos kert is van. A gyermekeket testileg nem fenítik; atyai és anyai intések és a tiszteletre méltó tanító és a felvigyázó hölgyek utasításai itt elégségesek ahhoz, hogy a gyermekek dévajságának és más eltévelyedéseinek gátat szabjanak...⁴⁰

Első vidéki óvodánk Brunsvik Teréz segédletével a Zólyom megyei Besztercebányán létesült. Az 1829. november 4-én megnyitott intézettel kapcsolatos első tudósítás a helyi püspök Belánszky József gratuláló sorainak megjelentetésével is igyekszik a potenciális támogatókra hatni.⁴¹ A következő cikk két Besztercebányán kelt és Brunsvik Terézhez címzett beszámolóból közöl részleteket.⁴² Az egyiknek a szerzőjét, a német Matthias Kernt sokáig (tévesen) az első magyarországi „óvó bácsinak” tartották, jóllehet Kern csak ott, Zólyom megyében, utána pedig az első bécsi óvoda élén volt a legelső.⁴³ Kern említett leveléből kiderül, Jézus születésnapját (a krisztinavárosi társaikhoz hasonlóan) a besztercebányai óvodások is karácsonyfa mellett ünnepelték.⁴⁴ Alább ebből idézünk:

„Jelenleg 60 gyermeket számolunk... Közülük még a kemény hidegben nem egy hiányzott. Az iskolám elé megérkeznek a szánkók, amelyeket egy uraság ad, mivel a sok hó miatt a 14 [felvigyázó] asszonyt, akik váltakozva látogatják az iskolát, és sok gyermeket is szánon hozzák és viszik.

Karácsony estéjén itt a gyermekeknek nagy ünnepség adatott. Az asszonyok egy úgynevezett karácsonyfát sok-sok égő gyertya fénye mellett a leggyönyörűbben teliaggatták és feldíszítették a legpompásabb játékokkal, valamint finom pékárúkkal és más ennivalókkal, s ezzel a gyermekeket igen kellemesen meglepték. E feletti örömük rendkívül nagy volt. Miután egy ideig a fa fényét és díszítését csodálták, elénekeltek az ismert karácsonyi éneket („Nincs szebb ünnep a földön” stb.), utána pedig a többi dalocskájukat. Mivel a végén a karácsonyfa szétosztása következett, az asszonyok nagyon aggódtak amiatt, hogy a gyermekek valamelyike túl közel megy, de az én fél-

⁴⁰ RUMY [Carl Georg]: *Besuch der Kleinkinder-Musterschule und der weiblichen Arbeitsschule zu Ofen*. = Preßburger Aehrenlese zur Belehrung und Unterhaltung (4.) 1830. No. 63. 253–255.

⁴¹ *A' Kisdedek gondviselő Intézetéről*. = HMul 1829/II. [dec. 2.] 45. sz. 353–355. (Közli: VÁG: i. m. 60–61.)

⁴² Vereinigte Ofner und Pester Zeitung 1830. jan. 24. 7. sz. 81–82.

⁴³ Erről I. ZIBOLEN Endre: *Igazságot Weldy Józsefnek!* = Köznevelés (39.) 1983. 33. sz. 13–14. L. még BILIBOK Péterné–SEBESTYÉN Istvánné–ZIBOLEN Endre: *Első óvodáink életéből 1829–1833*. Bp. 1984. 19–28.

⁴⁴ Erről bővebben I. HORNYÁK Mária: *Brunsvik Teréz, az első óvodák és a karácsonyfa-kultusz*. = Ethnographia (105.) 1994. 2. sz. 567–571.

hangos kiáltásomra „Leülök”, mindegyik elfoglalta a saját helyét, és így az [ajándékok] szétosztása rendben lezajlott.”⁴⁵

A beszercebányai óvodáról harmadikként a *Magyar Kurír* is megemlékezik. A Bécsben szerkesztett sajtóorgánum üdvözli a vállalkozást, mondván:

„Örvendezve látjuk, hogy Édes Hazánkban a' felemelkedett nemes lelkű Hazafiak emberszerető gondoskodása által a' szegény sorsú 's elhagyatott árva gyermekek gyámolítására, neveltetésére és taníttatására tézülő hasznos intézetek szaporodnak”⁴⁶

Közben az időszaki sajtó kisedevóvokkal kapcsolatos önkéntes szolgáltatásainak (szívességeinek) köre az adakozói jegyzékek közreadásával bővül. Az idő szerint ugyanis a különféle jótékonyági akciók szervezői többnyire úgy köszönték meg és igazolták vissza a kapott összegeket és természetbelieket (olykor szolgáltatásokat), hogy nyilvánossá tették, ki mivel támogatta a kitűzött cél megvalósulását. Közben persze a „nagy nevek” húzó erejére is számítottak. Brunszvik Teréz jegyzékeinek élén Mária Dorottya és családtagjai és jeles egyházi és világi méltóságok szerepeltek. Amikor azonban első listáját a *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung* szerkesztője, Rösler Kristóf megkapja, levélben figyelmezteti a grófnőt, hogy „a magas udvar” tagjait említő írások közléséhez a cenzor csak a főudvarmester aláírásának elnyerése után járul hozzá.⁴⁷ A jegyzék végül zöld utat kap.⁴⁸ A „befutott adományok elismerése” 1830 augusztusáig hasonló módon folytatódik.⁴⁹ A listák nyilvánosságra hozatalában a *Hazai 's Külföldi Tudósítások* is segédkeznek.⁵⁰ Végül Teréz grófnő elhatározza, hogy „az embernevelés céljára szánt fennkölt adományokról” külön kiadványban fog beszámolni.⁵¹

A óvodai mozgalom kezdeti időszakának további jellegzetes írásai a jótékonyági rendezvényekkel (koncert, bál, sorshúzással egybekötött kiállítás) kapcsolatos felhívások és beszámolók, amelyeket más, eddig nem említett lapokban is megtalálhatunk.⁵²

Az első idők legrangosabb óvodai témájú publikációja a táblabíró Kiss Ferenc nevéhez fűződik. Ez először 1830 január 30-án, a már említett *Allgemeine Hand-*

⁴⁵ L. a 44. sz. lapolji jegyzetet!

⁴⁶ Magyar Kurír 1830/I. fé. febr. 5. 11. sz. 87–88.

⁴⁷ Rösler János Kristóf levele Brunszvik Terézhez, 1829. szept. 24. OSzK Kézirattára, levelestár

⁴⁸ Vereinigte Ofner und Pester Zeitung 1829. szept. 27. 78. sz. 1287–1288., okt. 1. 79. sz. 1306.

⁴⁹ L.: Vereinigte Ofner und Pester Zeitung 1830. márc. 11. 20. sz. 281–282., márc. 18. 22. sz. 322., márc. 21. 23. sz. 338., valamint aug. 1. 61. sz. 1001–1002., aug. 5. 62. sz. 1019–1020., aug. 12. 64. sz. 1053–1060.

⁵⁰ Hazai 's Külföldi Tudósítások 1829/II. fé. szept. 30. 27. sz. 209–210., okt. 7. 29. sz. 226–227., 1830/I. fé. márc. 17. 22. sz. 167–170., 1830/II. fé. aug. 4. 10. sz. 74., aug. 7. 11. sz. 81–82.

⁵¹ L. Vereinigte Ofner und Pester Zeitung aug. 12. 64. sz. 1053–1060. Az említett kiadvány (*A' Négy első Kisgyermeki Ór- 's Gondviselés Intézetekről*) magyarul és németül is 1832-ben jelent meg

⁵² *Einladung zu dem ... Masken-Balles.* = Der Spiegel für Kunst, Eleganz und Mode 1830. nov. 3. 88. sz. 697–698.; „Jótéteményekre meghívások” = Hirdetések. A Hazai 's Külföldi Tudósítások függeléke 1831. 43. sz. [1–2.].

lungs-Zeitschrift jóvoltából látott napvilágot,⁵³ utána azonban három részletben a *Hasznos Mulatság* is közölte.⁵⁴ „Magyar hazánkban a ’ kisedetek ’ gondviselésére felállított Intézeteknek eredete, gyarapodása, mostani állapotja, haszna és tulajdonságai” – hangzik a szóban forgó írás címe, amely annak tartalmáról is összefoglalót ad. Ebből megtudhatjuk, hogy az óvodaalapító beszercebányaiak „szép példáját” Vácott Brunszvik Teréz ösztönzésére Nádasdy Ferenc püspök is „követni igyekszik,” terve azonban meghiúsult. Kiss Ferenc még egy keletkezében lévő intézetet említ: a kolozsvárit, amelynek megnyitására a Kolozsvári Nemes Asszonyi Egyesület jóvoltából 1830 májusában valóban sor került.⁵⁵ Az egyesület elnöknője, báró Jósikáné Csáki Rozália levélben tartotta a kapcsolatot Brunszvik Terézsel, aki ellátta őt tanácsokkal és szakirodalommal.

Pest-Budán – Teréz grófnő szerint – a kiseddovás iránti „közrésztvét” 1830 júniusában „csak nem a ’ legmagasabb polczra hágott”⁵⁶. Az óvodák megsegítését célzó legnagyobb jótékonyági akció (egy sorshúzással egybekötött iparmű-kiállításra) ugyanis igen szép eredménnyel zárult. Ekkor Brunszvik Teréz óvodai egyesülete a támogatóknak négyoldalas iratban mondott köszönetet, amelyet a *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung* rendkívüli mellékleteként is terjesztettek.⁵⁷ A köszönet tolmácsolására egy rövid hír erejéig még a *Wiener Zeitung* is vállalkozott.⁵⁸

1830 szeptemberétől Brunszvik Teréz Bécsben, majd Pozsonyban folytatta óvodaszervező tevékenységét. A pozsonyi óvodai egyesület összeverbuválása és munkájának megtámogatása terén a helyi sajtó igen fontos szerepet játszott, ezért a *Pressburger Zeitung* és melléklapja, a már említett *Aehrenlese* példás „összjátékáról” bővebben szeretnének szólni.

Akciójuk kezdete: 1830 augusztusa. A pozsonyiak ekkor olvashatták Rummy professzornak a Buda-krisztinavárosi óvodáról szóló és a korábbiakban idézett élménybeszámolóját, amely vonzó képet fest az új gyermekintézményről és Rieder Máté tanítóról, aki az első pozsonyi óvoda vezetői állásának volt a várományosa. A cikk megjelenése után egy héttel a *Pressburger Zeitung* arról tudósítja olvasóit, hogy a budaiak példáját hamarosan Pozsony is követni fogja.⁵⁹ Újabb egy hét elteltével az *Aehrenlese* „veszi át a szót”, vagyis közli a városban tartózkodó Rehlingen Antal

⁵³ Kiss Ferenc: *Entstehung, Fortschritte, gegenwärtiger Stand, Nützlichkeit und Erfordernisse der Kleinkinder-Bewahr- und Bildungsanstalten in Ungarn.* = Allgemeine Handlungs-Zeitschrift von und für Ungarn 1830. jan. 30. 9. sz. 33–35.

⁵⁴ Kiss Ferenc: *Magyar hazánkban a ’ kisedetek ’ gondviselésére felállított Intézeteknek eredete, gyarapodása, mostani állapotja, haszna és tulajdonságai. 1–3.* = HMul. 1830. 1. fé. 12. sz. 93–95., 13. sz. 99–101., 14. sz. 105–108. (VÁG: i. m. (1962.) 95.)

⁵⁵ Uo. 95., 99.

⁵⁶ BRUNSZVIK Teréz: *Számadás a kiseddóvó intézetekről...* Buda, 1836. 8.

⁵⁷ *Danksagung des National-Vereins für früheste Erziehung kleiner Kinder in Bewahr- und Bildungsanstalten ... zu Pesth und Ofen im Jahre 1830.* = Vereinigte Ofner und Pester Zeitung 1830. júl. Beilage 1–4.

⁵⁸ „In einer besondern Beylage...” = Wiener Zeitung 1830. júl. 29. 171. sz. 845.

⁵⁹ „Das, was bisher ein vielseitiger Wunsch aller Menschen- und Vaterlandsfreunde gewesen...” = Pressburger Zeitung 1830. aug. 17. 65. sz. 797.

óvodai tájékoztatóját, amely a négy oldalas lap teljes számát kitölti.⁶⁰ Az első pozsonyi kisededővő november 4-én nyílik meg, egy héttel később pedig fogadja „a császárné-királyné” Karolina Augusztát, aki alapítványt tesz egy újabb pozsonyi óvoda céljaira. Minderről a publikum november 23-án, a *Pressburger Zeitung* beszámolójából értesül.⁶¹ A második pozsonyi óvodaalapítást az *Aehrenlese* 1831 januárjában újabb részletes felhívás közzétételével készíti elő.⁶² Március 25-én a *Pressburger Zeitung* arról tudósít, hogy a színházban tartott jótékonyági előadás bevételét a már működő, illetve a „a hamarosan megnyíló” második kisededővő intézet javára fogják fordítani.⁶³ A pozsonyi időszaki sajtó fenti publikációinak sora, amelyekből jól végigkísérhetjük a két óvoda keletkezésének történetét, a *Pressburger Zeitung* 1831. április 22-i számával zárul; ebből megtudhatjuk, hogy Graskovics herceg bőkezűsége folytán sikerült felruházni az óvodák legszegényebb növendékeit.⁶⁴

Brunszvik Teréz időközben visszatér Pest-Budára, ahol a távollétében kedvetlenül változások történtek. Az előző évi iparmű-kiállítás bevételéből tervbe vett új óvoda a Terézvárosban ugyan működik, az egyesületre bízott régebbi intézetek fejlődése azonban megakadt. Az óvodák anyagi helyzetének javítása céljából az egyesület meghirdeti a második iparmű-kiállítást. 1831. június 1-jén a *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung* arról ír, hogy az előző héten Mária Dorottya főhercegnő megtekintette a művészi női kézimunkákat és a kiállítás egyéb látnivalóit.⁶⁵ Nemsokára azonban ellepik a lapokat a kolerajárvánnyal kapcsolatos hírek, utána pedig az ország emberveszteségeit taglaló tudósítások, így az óvodák kérdése háttérbe szorul. Az azonban talán mégsem magyarázható csak az országos járvánnyal, (amely 1831 októberében véget ért), hogy az óvodai témájú közlemények 1831 júniusa és 1832 júniusa között hiányoznak a sajtóból...

Azt, hogy időközben megnyílt a második terézvárosi óvoda és a belvárosi példányintézet, az óvodai egyesület pedig feloszlott, egyéb forrásokból tudjuk. A legfőbb változás 1832. július 1-jén történt, amikor is a fővárosi óvodák Brunszvik Teréz vezetése alól a budai nőegylet, illetve a pesti magisztrátus hatáskörébe kerültek, ám a sajtó ez esetben sem sietett tájékoztatni az olvasókat. Augusztus 5-én

⁶⁰ REHLINGEN Antal: *Aufforderung an die edlen Vaterlands- und Menschenfreunde zur Errichtung einer Muster- Klein-Kinderschule (Wart- und Bildungsanstalt) in der königl. Frey- und Krönungsstadt Pressburg.* = *Pressburger Aehrenlese* (4.) 1830. [aug. 24.] 67. sz. 269–272.

⁶¹ „Den 11ten d. M. wurde die zum Andenken der glorreichen Krönung Sr. Maj. König Ferdinands hierselbst errichtete Erste Kleinkinder Wartanstalt ... eröffnet.” = *Pressburger Zeitung* 1830. nov. 23. 93. sz. 1158.

⁶² *Aufruf an edle Menschenfreunde zur Erhaltung der Klein-Kinder-Wartanstalt.* = *Pressburger Aehrenlese zur Belehrung und Unterhaltung* (5.) 1831. [jan. 18.] 4. sz. 17–18. (Az írás B * szignójú szerzőjének kiléte bizonytalan, a szóhasználatja ugyanis eltér Brunszvik Terézétől.)

⁶³ „Am 20ten d. hat in den hiesigen Theater, zum Besten zweyer, die geistige und physische Pflege armer Kinder bezweckende Anstalten...” = *Pressburger Zeitung* 1831. márc. 25. 23. sz. 273–274.

⁶⁴ *Pressburger Zeitung* 1831. ápr. 22. 31. sz. 373.

⁶⁵ „Die KleinKinder-BewahrAnstalten hier und zu Pesth...” = *Vereinigte Ofner Pester Zeitung* 1831. jún. 1. 44. sz. 703–704.

a *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung* végre megtörte a csendet, és a fenti tényt (Teréz nevének említése nélkül), egy tekervényes mondattal közhírré tette.⁶⁶ Ezt öt nap múlva a *Pressburger Zeitung* megismételte.⁶⁷

Az 1832-es év második felében megjelent óvodai cikkek egyik csoportja az előző évekről gyors egymásutánban közreadott beszámoló füzetekkel kapcsolatos. *A' Négy első...* címkezdetű és németül is megjelent kiadványt, amely Brunszvik Teréz óvodáinak 1828. június 1. és 1830. június 30. közötti működéséről ad számot, két újság ismerteti: a *Jelenkor* című, frissen alapított ellenzéki sajtóorgánum,⁶⁸ valamint a *Sokféle*, a bécsi *Magyar Kurir* melléklapja, amely a fenti füzet bevezetőjét is teljes terjedelmében közli.⁶⁹ A következő évi beszámoló elkerülte a sajtó figyelmét, viszont a július 1-jével kezdődő év adatait taglaló számadást két lap is ismerteti.⁷⁰

A szóban forgó félév publikációinak következő csoportja az említett Rummy professzor tollából, a pozsonyi *Aehrenlese* című lapban jelent meg. Ezek közül három Brunszvik Teréz az idő szerinti pesti vállalkozásaival kapcsolatos. Az első bemutatja Brunszvik Teréznek a Krisztinavárosban alapított, de immár Pesten működő „kézmű-oskoláját”, amelyben az óvodából kikerülő szegény leányok tanulhattak kenyérkereső foglalkozásokat.⁷¹ Rummy következő írásából kiderül, hogy Teréz grófnő a cselédiskolával kapcsolatos régi tervét is megpróbálja megvalósítani.⁷² Végül de nem utolsósorban beszámolót olvashatunk a kisededőve nevelők képzéséről, amelynek helyszíne: az 1832 tavaszán megnyitott belvárosi óvoda.⁷³ (Brunszvik Teréz ez irányú tevékenysége még a Krisztinavárosban kezdődött. Az erre vonatkozó első hír szerint 1829. október 19-én Mária Dorottya főhercegnő részt vett „a próbaképpen fennálló” intézet „tanító Kandidátusainak megvizsgálásán.”⁷⁴

⁶⁶ „Gedruckt erschienen ist...” = VOPZ 1832. aug. 5. 63. sz. 1048.

⁶⁷ „Ausweis über den Bestand der Kleinkinder-Bewahranstalten...” = *Pressburger Zeitung* 1832. aug. 10. 63. sz. 811.

⁶⁸ „Előttünk fekszik a...” = *Jelenkor* (1.) 1832. júl. 14. 56. sz. 441–442.

⁶⁹ *A Hazai Jólétvő Intézetek. Óvodák.* = *Sokféle* (1.) 1832. aug. 17. 31. sz. 252–256.

⁷⁰ L. a 71. és 72. sz. jegyzetben említett cikkeket!

⁷¹ RUMY [Carl Georg]: *Gewerkanstalt für arme Mädchen zu Pesth...* = *Pressburger Aehrenlese* (6.) 1832. jún. 1. 43. sz. 173–173.

⁷² RUMY [Carl Georg]: *Gesinde-Institut in Pest.* = *Pressburger Aehrenlese* (6.) 1832. aug. 3. 61. sz. 245.

⁷³ RUMY [Carl Georg]: *Bildungsanstalten oder Seminarium für angehende Lehrer der Kleinkinder-Wartanstalten zu Pesth.* = *Pressburger Aehrenlese* (6.) 1832. aug. 3. 61. sz. 245–246.

⁷⁴ „Ő Ts. Kir. Magossága a' Nádorné Mária Dorottya fő herczog asszony...” = *Hazai 's Külföldi Tudósítások* 1829. II. fé. okt. 21. 33. sz. 257.

Rumy Károly György 1832-ből való negyedik óvodai témájú cikke „az osztrák császári állam” kisgyermekiskoláit ismerteti – Rehlingen Antal *Die Bewahrschule* (védiskola) című, 1832-ben megjelent műve alapján.⁷⁵ Itt jegyezzük meg, hogy a hazai óvodai szakirodalom első könyvterméseivel az egykorú lapok igen mosztohán bántak. Rehlingen fenti kötete az első eredeti óvodapedagógiai könyvünk, ennek ellenére a sajtóban az egy Rumyn kívül senki sem méltatta figyelmére. Ugyan-ezt a bécsi Diesing 1830-ban közreadott kötetéről is elmondhatjuk, amely pedig Brunsztat Teréz első óvodájáról közöl másutt nem található leírásokat.⁷⁶

Az 1833–1835-ös évek óvodai publikáció termése meglehetősen szűkös. 1833-ból négy rövid hírt találtunk az előző év novemberében Nagyszombatban megnyitott óvodáról⁷⁷, amelynek felállításában Brunsztat Teréz is közreműködött. További két tudósítás a pozsonyi kiseddóvók nyilvános „próbatételeiről” szól.⁷⁸ Két újságközlemény erejéig a kolozsváriak is hallatnak magukról; város immár két katolikus és két protestáns előiskolát (ez az óvoda ottani neve) számlál.⁷⁹ 1834-ben a Pest-terézvárosi óvodákról olvashatunk.⁸⁰ A budai Jótékony Nőegylet is szinte minden évben megemlíti a kötelékébe került óvodákat.⁸¹ 1835 elején a nagyszombati óvoda előző karácsonyi ünnepegről egész oldalas beszámoló jelent meg,⁸² az év végi hírek pedig jótékonyasági akcióról szólnak,⁸³ és a sort az óvoda három éves beszámolója zárja.⁸⁴ Az 1835-ös évben a Pest-belvárosi óvoda tartott nyilvános vizsgát.⁸⁵ Ugyanebben az évben egy rövid hír Erdélyből: gróf

⁷⁵ RUMY [Carl Georg]: *Uebersicht der Kleinkinder- Bewahrschulen im österreichischen Kaiserstaat.* = Pressburger Aehrenlese 1832. I. fé. jún. 29. 51. sz. 205–206.

⁷⁶ *Ueber die frühzeitige Bildung der Kinder in den Klein-Kinderschulen, eigentlich Bewahrungs- und Bildungs-Anstalten im Allgemeinen, und die erste dieser Anstalten im Kaiserthum Oesterreich zu Ofen im Königreiche Ungarn eingerichtet von der Frau Gräfin Therese von Brunswik ...* Anhang und Hrsz.: M. A. DIESING. Wien, 1830. 79.

⁷⁷ [A Jót előmozdító Társaság, Nagyszombat.] = Pressburger Aehrenlese 1833. I. fé. jan. 8. 2. sz. 9–10. és Jelenkor (2.) 1833. jan. 12. 4. sz. 25., *Nyilvános vizsga a nagyszombati gyermekóvó intézetben.* = Jelenkor (2.) 1833. nov. 20. 93. sz. 738., *Gemeinnützige Anstalten... in Tyrnave.* = Pressburger Aehrenlese 1833. II. fé. dec. 13. 99. sz. 399.

⁷⁸ [Pozsonyi kiseddóvók „próbatételei.”] = Pressburger Zeitung 1833. II. fé. okt. 4. 79. sz. 1005. és HKTud. 1833/II. okt. 9. 29. sz. 225.

⁷⁹ [Kolozsvár-Hidelve, az evangélikus-református iskola és előiskola próbatétele.] = Erdélyi Híradó (6.) 1833. I. fé. máj. 21. 41. sz. 333–334. és HKTud. 1833/I. jún. 1. 44. sz. 345–346.

⁸⁰ „A gyermekóvó-intézetek Pesten a’ Terézvárosban...” = Jelenkor (3.) 1834. máj. 24. 42. sz. 330.

⁸¹ *A budai asszonyegyesület jóltevő célainak előmozdítására...* = Jelenkor (2.) 1833. júl. 31. 66. sz. 482., *A budai asszonyegyesületnek adakozások.* = Jelenkor (3.) 1834. febr. 19. 15. sz. 113–114.

⁸² HKTud. 1835/I. jan. 10. 4. sz. 26.

⁸³ Pressburger Zeitung 1835. I. fé. febr. 27. 193–194. és HKTud. 1835/II. 39. sz. nov. 11. 305.

⁸⁴ Jelenkor (5.) 1836. ápr. 9. 29. sz. 113.

⁸⁵ „Tanuji valánk azon próbatétek...” = Jelenkor (4.) 1835. szept. 12. 73. sz. 576.

Telekiné Krausz Mária végrendeletében a kolozsvári protestáns „előiskolák” javára hagyott bizonyos pénzösszeget.⁸⁶ Ő volt az apai nagyanyja Brunszvik Teréz unokahúgának, Telegdi Blankának, aki közreműködött a krisztinavárosi intézet felállításában.⁸⁷

Eközben a *Társalkodó* című 1832-ben indult lapban Teréz grófnő külföldi óvodaszervezéseiről is szó esik. Az egyik ilyen cikket útítársa, a vidéki birtokos Köröskényi István írta. A „Münchennek 'Au' nevű külvárosa 1832” című cikkében azt a szegénynegyedet mutatja be, ahol a Teréz grófnő segítségével megalapított nőegylet az első óvodákat felállította.

„A müncheniek ezt a város legszegényebb, legrosszabb, s romlottabb részének tartják. Tömérdek szegény napszámos, koldus, zseblopó, megesett személy; házasságon kívül szülöttek, kik hasonlólag nevelés nélkül, minden rosszra nőnek fel, teszik, mint mondják, ezen külváros lakóit... Ezen árva, koldus, szegény gyermekek csoportjában ... láthatólag fejlik csirája a leendő feslett személyeknek, romlott, zsebrontó szolgaleányoknak, koldusoknak, mindennemű vétkes és szerencsétlen embernek.” Ezeket a gyermekeket segíthetne a „védintézet”, ahol „eleven tréfálgatás, játszás, éneklés között, vidám, örömteljes élet” várna rájuk.⁸⁸

Míg Köröskényi a Brunszvik Teréz müncheni „működési terepét” jellemzi, a „Gyám-intézetek” című cikk már az eredményeket méltatja. Szerzője Kacs Kovics Lajos, aki 1836-tól a Terjesztő Egyesület titkáráként az óvodaügyi tudósítások hosszú sorát bocsátja szárnyára. Mint írja, „a tisztelt grófné”, aki az első hazai kisdédóvót alapította,

„Münchenben is már ötöt hozott létre; mi a münchenieknek, hogy a külföldi leányától ily nemes célú segílyt elfogadtak, dicsőségökre válik, de a grófnénak még inkább, ki a jótét irányát nem szorítja hazájára egyedül, hanem mindenfelé terjeszti, hol csak sikerülhet az.”⁸⁹

A cikk, amely egy müncheni hetilap nyomán a strassburgi „szegény-gyámolást”, s ennek kapcsán az ottani nőegylet „gyönyörű” óvodáját is bemutatja, egy kérdésbe zárt óhajtással zárul:

„Nem volna-e üdvös illy egyesületet (mert eddigi asszony-egyesületeink egyéb gondokkal eltelve) hazánk' mind az 52 vármegyéjében létrehozni, melly egy budapesti közép-egyesülettel összeköttetésben azt eszközölné, hogy rövid idő múlva minden falunak lenne kisdédi gyámintézete?”⁹⁰

⁸⁶ Jelenkor (5.) 1836. ápr. 9. 29. sz. 113.

⁸⁷ HKTud. 1835/II. dec. 9. 47. sz. 371.

⁸⁸ KÖRÖSKÉNYI István: *Münchennek 'Au' nevű külvárosa.* = *Társalkodó* (3.) 1834. júl. 30. 61. sz. 241–242.

⁸⁹ KACSKOVICS Lajos: *Gyám-intézetek.* = *Társalkodó* (3.) 1834. aug. 9. 64. sz. 253–256.

⁹⁰ Uo. 255.

A fenti sorok 1834. augusztus 9-én jelentek meg, egy héttel az után, hogy az óvodaügy barátainak Teréz grófnő vezetete kis csoportja aláírta a majdani Terjesztő Egyesület alapító okiratát. Am az ügy folytatása késik, ezért Kacsakovic közél egy év múlva (Komlósi álnéven, egy képzelt nagybecskereki levelező „bőrbe bújva”) újabb cikket ír, s ebben sürgeti az egyesületalapítást, e „szent cél, dicső törekvés” megvalósítását.⁹¹

Az egyesület „támadásáról” a publikumot elsőként Simon Florent, a választmány tagjainak egyike tájékoztatja. Bevezetőjében így jellemzi a Brunsztat Teréz-től elvett (elorzott?) pest-budai óvodák helyzetét:

„... ezen intézetek majd külső, majd belső viszonyaikra nézve olly változásokon jutának keresztül, hogy némelyek hanyatló félben állnak, némelyek az eredeti szel- lemből kivetkezve az alsó népiskolák közönséges képét viselik, s tán még továbbad, valóságos normalis iskolákká fognak átváltozni. Amellett, hogy ezen iskoláknak mind belső, mind külső viszonyaik csupa véletlenségnek 's egyes emberek' jó akarátjának, néhol szeszélyének valának kitéve; arról, hogy a' kiseded-óvás a' hazában közös pártolás alá 's közös figyelembe vétessék, semmi készület nem történt...”⁹²

A cikknek volt némi Brunsztat Teréz-ellenes éle, ráadásul a szerző, felsorolva „azon néhány mély-érzelmű emberbarátot”, kik „a' kiseded-óvás' terjesztése szükségét a' hazában megpendítették”, Brunsztat Teréz „Szentkirályi Móricz és Kacsakovic Lajos urak” után említette.⁹³ Mindez Szentkirályit helyesbítésre készteni. Írásában figyelmezteti társait, hogy mégiscsak Brunsztat Teréz állította fel az első véd-intézetet”, amely „nemcsak a hazában, hanem a' Monarchia' egyéb tartományi- ban is leginkább a fent nevezett Grófné ügyekezete által” terjedt el”. Mint írja:

„... kötelességemnek tartom megszólalni, 's a' Közönség előtt őszintén megval- lani, hogy azon érdem, melly nekem tulajdonítatik, egyenesen a' Grófnét illeti, ki az ausztriai monarchiának 30 millió lakosai között első vala munkás, 's a'ki állha- tatossága által legyőzte minden akadályt. Ha mi a múlt történetektől elválva, egészen új életet kezdünk is, csakugyan mégis a' Grófné volt az, ki fáradhatatlan igyekezete által összehozza bennünket közelebb egymáshoz, kik eleinte kevés számmal mint egye- sek, most pedig számosabban mint társaság kezét fogtunk. Legyen meg az érdemnek a' maga jutalma külsőkép is a' köz megismerésben, valamint megvan belsőkép azon édes meggyőződésben, hogy nem zúgtak le hasztalan az élet' napjai.”⁹⁴

Az idézett sorok megjelenésekor a kisededóvás apostola már Drezda felé tartva Bécsben időzött. Távozásában a háttérbe szorítását célzó törekvések is szerepet játszottak, azt azonban majd csak a négy- és félévig tartó külföldi utazásából ha- zatérve konstatálja, hogy bizony „az egyesülete” ellene alapított.

⁹¹ [KACSKOVICS Lajos] KOMLÓSI: *A' véd intézetek ügyében.* = Társalkodó (4.) 1835. júl. 8. 54. sz. 215.

⁹² SIMON Florent: *A' kiseded-óvó intézetek' ügyében.* = Társalkodó (5.) 1836. ápr. 20. 32. sz. 126–128.

⁹³ Uo.

⁹⁴ SZENTKIRÁLYI MÓRICZ: *A' kiseded-óvó intézetekről.* = Társalkodó (5.) 1836. máj. 7. 37. sz. 145.

Brunszvik Teréz óvodaalapítói érdemeit azonban számos kortársa ismerte és elismerte. Erről tanúskodnak azok a sajtócikkek is, amelyek őt a távollétében is felelemlegetik. Ezek közül való Kacs Kovics Lajos történeti visszpillantása, amelyben még azt is elismeri, hogy a Terjesztő Egyesület keletkezésére főleg Brunswick Teréz grófné 's az általa Benyovszky Zsigmond gr[óf] segítségével külföldről hazánkba áttűtetett kiseded-óvás' isteni ideája nyújtott alkalmat". Ugyanitt említi, hogy a belvárosi óvodát, „melly 1831ik évben” szintén a grófnő által alapítottatott, kezdetben „néhány adakozó emberbarát” támogatta, később azonban fenntartása egyedül Szentkirályi Móricra maradt, és „ez adott tulajdonképp alkalmat az országos egyesület” megalakítására.

„Ugyanis – mint írja – midőn 1834ik évi augusztus hónapban a' tisztelet résztevők közül Brunswick Teréz grófné, néhai Glosius Dániel táblabíró, 's tisztelet főjegyző úr [t.i. Szentkirályi Móric, a szerk.] az íránt tanácskozáznak, mint lehetne ezen intézetet a' szünteleni kolldulgatás' megszüntetésével maradandóan biztosítani, az javasolatok, hogy Egyesület alkottassék e' végre; melly javaslat később valószínűsített is, de kiterjedt alakban; t.i. nem a haldokló intézet életbentartásául, hanem a' kiseded-óvó intézeteknek Magyarországnban eszközendő terjesztése végett...”⁹⁵

Az 1836 és 1848 közötti sajtóban tallózva a Brunszvik Teréztől elvett első óvodák „életjeleire” is rábukkanhatunk. A három budai intézet főként a Budai Jótékony Nőegylet évenkénti beszámolóiban szerepel; ezeket többnyire a titkár Külkey Henrik jegyzi. A sajtóhírekben az első pesti óvodákról is időről-időre szó esik. Az első lipótvárosi intézetről⁹⁶ és a belvárosi óvodáról⁹⁷ hosszabb leírásokat is találunk. A beszercebányai, pozsonyi, nagyszombati óvodák – egy-egy nyilvános próbatétel, karácsonyi ünnepség és/vagy jótékonyági akció kapcsán – ugyanúgy, mint 1836 előtt, továbbra is hallatnak magukról.

Közben a kisededóvás apostola újabb alapításokban (Arad, Világos, Nagybony, Pest-Buda stb.) segédkezik. „A csak tisztelettel említhető Br[un szvik]né [azaz Teréz grófnő, a szerk.] le fog jönni Szarvasra és szerkesztendi a tanodát [értsd: óvodát, a szerk.], miért neki nemcsak a' város, hanem az egész haza csak köszönetet szavaz” – írja 1845-ben a *Pesti Hírlap* hasábjain Vajda Péter.⁹⁸ Ez az út azonban elmaradt, a szintén Szarvason tanárkodó Bloch (Ballagi) Mór cikkeit⁹⁹ olvasva azonban okkal feltételezzük, hogy tervük nem Teréz miatt esett kútba.

⁹⁵ KACSKOVICS Lajos: *A magyarországi Kisededóvó Intézeteket Terjesztő Egyesületről*. = Társalkodó (6.) 1837. szept. 9. 72. sz. 285–287.

⁹⁶ MÜLLER, Gottfried: *Besuch einer Kleinkinder-Bewahranstalt*. 1–2. = Pesther Tageblatt (2.) 1840. I. ápr. 17–18. Beilage 93–94. 229., 231. és KÜLKEY [Henrik]: *Pest leopoldvárosi kisededóvó intézet próbatétele*. = Jelenkor (9.) 1840. okt. 3. 80. sz. 317.

⁹⁷ *A Pest-belvárosi kisededóvó intézet*. = Pesti Hírlap (6.) 1846. I. fé. jan. 13. 606. sz. 31.

⁹⁸ VAJDA Péter: *Kisededóvás ügye Szarvason*. = Pesti Hírlap 1845. ápr. 8. 448. sz. 233.

⁹⁹ [BALLAGI] BLOCH Móric: *Kisededóvás 's még valami*. 4–5. = Pesti Hírlap 1845. ápr. 13. 451. sz. 243–244., ápr. 15. 452. sz. 247.

Brunszvik Teréz a külföldi szaksajtóval is lépést tartott, ezért tudott az iskoláskor előtt intézményes nevelés újabb intézettípusairól is, amelyek eltértek az általa is követett infant school-modelltől. 1840 őszén, Angliából hazafelé jövet felkereste az evangélikus lelkész Theodor Fliednert, aki a kaiserwerthi diakonissza intézetben 1836 óta óvónevelőket képzett. Pár héttel később, amikor Teréz még Münchenben időzött, itthon a *Honművész* című lap Fliedner intézetéről két részes ismertetést közöl.¹⁰⁰ Nem tartjuk elképzelhetetlennek, hogy a szerkesztő, a zene-történész Rothkrepf (utóbb: Mátray) Gábor egy olyan leírásra támaszkodott, amely Teréznek köszönhetően jutott el hozzá.

A kisededóvás apostolaként Európa-szerte tisztelt magyar grófnő a Kindergarten (gyermekkert) „atyjának”, Friedrich Fröbelnek a tevékenységéről a hazatérése után értesült, de egy ismerőse útján felvette vele a levélbeni kapcsolatot. Fröbel még az újszerű foglalkoztató eszközeit („ajándékait”) is megküldte neki, Terézünk pedig azt tervezte, hogy próbaképp felállít egy gyermekkertet, erre azonban nem került sor. A fröbeli foglalkozások csak halála (1861) után kezdtek elterjedni Magyarországon.

Brunszvik Teréz, aki maga is mesterien forgatta a tollat, jó néhány eszmefuttatást vetett papírra, ezek zöme azonban kéziratban maradt. Egy feltehetően külföldi kérésre készült francia nyelvű összeállításának fordítása „A magyar kisededóvo 1838-ban” címmel először 90 év múltán a *Kisedednevelés* című lapban jelent meg.¹⁰¹ E sorok írója viszont a *Pesther Tageblatt* 1842. évi kötetében rábukkant a „Kleinkinder-Spielplätze oder Asyle” (magyarul: Kiseded-játszóterek vagy menedékhelyek) című cikkekre, amelynek névtelenségbe burkolózó, Δ-jelű szerzője egészen biztosan Teréz grófnő, kinek hagyatékában ez az írás több változatban is fennmaradt. Ebben írja:

„A legmagasabb társadalmi állásúak – a legképzettebbek, a leggazdagabbak – folyton érintkezésben kerülnek a közönséggel, a szegénnyel – a csöcselékkal (amely egyébként minden társadalmi rétegben megtalálható). Nekik tehát már önzésből is azon kell lenniük, hogy ez a közönségesség, romlottság, durvaság, hamisság stb. megszűnjék. Ennek eszköze a nevelés, s mindenekelőtt a korai nevelés; az óvoda mindennél kívánatos, és hazánk 60 helységében már van [is]...”

Szerinte még többre lenne szükség, „a keresztények, az emberbarátok és a hazabarátai” azonban, „nem mindig tudják a kellő eszközöket előteremteni. Jól jön tehát néhány tapasztalatból mondott szó” – írja, és felsorolja elképzeléseit. És a kisededóvás apostola, aki misszióját, a szellemi anyaságot Istentől eredeztette, immár a sajtó hasábjain megismétli, amit 14 évvel korábban, az első óvoda megnyitása előtt a leveleiben hoztatott:

¹⁰⁰ A' kaiserwerthi diakonissa-intézet. 1–2. = *Honművész* (8.) 1840. II. fé. okt. 8. 652–655., okt. 11. 661–662.

¹⁰¹ [BRUNSZVIK TERÉZ]: *Magyar kisededóvo 1838-ban*. Közli: CZEKE Marianne. = *Kisedednevelés* (52.) 1927. 6. sz. 169–173.

„Minden tapasztalat megerősíti, hogy csak a vallás, és ez által az Úr közvetlen segítségével képes felmelegíteni és megváltoztatni a szíveket, embert formálva az önző, vad állatkákból”.¹⁰²

Végére érve a Brunszvik Teréz-i óvodák cikk- és híryanagának felkutatását célzó sajtóbeli kalandozásunknak, megállapíthatjuk, hogy a hazai lapok hasábjain az 1829. augusztus 15. és 1836 áprilisa között eltelt hat év és nyolc hónap során legalább nyolcvan alkalommal esik szó az 1828-ban magyar földbe plántált új gyermekintézményről. Az egy-két latin nyelvű rövid hírt leszámítva a szempontunkból érdekes sajtóközlemények fele magyar, fele pedig német nyelvű, ez utóbbiak számaránya tehát még a reformkor első éveiben is jelentős volt. A legtöbb óvodai témájú írást a főbb hírlapokban, s közülük is elsősorban a *Vereinigte Ofner und Pester Zeitungban* (16), a *Hazai és Külföldi Tudósításokban* (15), a *Pressburger Zeitungban* (8) és a *Jelenkorban* (8) találtuk. [A zárójelbe tett számok az egyes lapokban talált óvodai tárgyú írások számát jelzi.] A fenti orgánumok szórakoztató mellék-, és társlapjai közül elsősorban a pozsonyi *Aehrenlese* (10) és a *Hasznos Mulatságok* (6) említendő. A végére hagytuk a színvonalas enciklopédikus folyóírást, a *Társalkodót* (4), amelyben Széchenyi is szívesen publikált. (1836 után ez a lap lesz az óvodai irodalom fő szócsové.)

A szóban forgó évek időszaki sajtótermésének áttekintése közben, amint arra már utaltunk, több érdekes jelenséget észleltünk. Ilyenek voltak pl. a hazai lapok olykor érthetetlen érzéketlensége, a hírzárlatok, a közlemények megjelenésének késleltetése stb., amelyekre nem mindig találtunk magyarázatot. Azt viszont el kell ismerni, hogy a fentebb felsorolt orgánumok a hírek, köszönetnyilvánítások, meghívók, beszámolók stb. közreadásával sok szolgálatot tettek az óvodai mozgalomnak, és jelentős mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy az új intézmény mibenlétéről és hasznáról a publikum képet kapjon.

Az általunk vizsgált időszak a hazai óvodatörténet egyik legtöbbször kutatott fejezete, ennek ellenére teli van fehér foltokkal és olyan kérdésekkel, amelyeket illetően a megnyugtató válasz még várat magára. A kutatás mintha nem ismerte volna fel az egykorú sajtó forrásértékét, máig nem méltatta kellő figyelemre az egykorú lapokat, amelyekben pedig bőséges óvodaügyi hír- és cikkanyag lappang. Igaz, ezek között nincs tudományos színvonalú tanulmány, sőt a nevelésméleti és -módszertani kérdéseket érintő írások száma is elenyésző, ez azonban nem csoda, hiszen az adott kor az óvodapedagógia kialakulásának kezdeti időszaka. Ezzel szemben az általunk fellelt és jegyzékbe vett tételek az óvodai mozgalom eseményeire, Brunszvik Teréz tevékenységére és az egyes óvodák történetére vonatkozólag sok új információt tartalmaznak. Új adatokra és összefüggésekre olykor a legváratlanabb helyeken sikerült rábukkannunk. Tapasztalataink alapján mondhatjuk: nem hagyhatók figyelmen kívül még az újságok kurta hírei sem, mint aho-

¹⁰² [BRUNSZVIK Teréz]: *Kleinkinder-Spielplätze oder Asyle*. = Pesther Tageblatt (4.) 1842. márc. 8. 57. sz. 229. [Fordítását l. Brunszvik Teréz. *Versék cikkek, levelek, naplőidézetek*. (Bev., vál., jegyz.: HORNYÁK Mária.) Martonvásár, 2000. 17–18., 45.]

gyan a német sajtót sem mellőzhetjük, ha az egykorú óvodatörténeti tabló megalkotásánál valamelyest is a teljességre törekszünk. Annál is inkább, mivel nem mellőzték ezeket az óvodaügy hőskorának jórészt névtelen tollforgatói sem, akik minden, az időszaki sajtó nyújtotta lehetőséget, alkalmat, előnyt igyekeztek hasznosítani ügyük szolgálatában.

Közben aligha gondoltak arra, hogy soraikkal minket, kései utódokat is szolgálni fognak, közelebb hozva hozzánk korukat, a reformkort, „ezt a régi eszményi világot, ezt az elsüllyedt csodás Atlantist, hogy megtanítsanak bennünket, viharos, hányt-vetett kor gyermekeit újra remélni, hinni az örök értékekben és a nemzet jövőjében.”^{103*}

MÁRIA HORNYÁK

Les écoles maternelles de Teréz Brunszzvik et la presse de l'époque

Teréz Brunszzvik a fait ouvrir la première école maternelle de l'Europe Centrale le 1 juin 1828 à Buda, selon le modèle de l'infant school' anglais (salle d'asyle). A l'introduction de cette institution jusque-là complètement inconnue, et à la destruction des préjugés, l'autorité de la presse était également très importante. En résultat de la publication d'un grand nombre de lettres et de brochures d'agitation par la comtesse Teréz, la presse périodique a également prêté attention à l'école maternelle. Quels sont les caractéristiques des premiers écrits parus dans la presse? Quels journaux étaient les premiers à faire connaître la nouvelle institution? En général, quel était le rôle de la presse à cette époque précoce de l'école maternelle, et quelles étaient les connaissances transmises à la postérité à ce sujet-là? L'auteur examine de façon détaillée les organes de presse des années 1828–1836, cherche les réponses à ces questions et à d'autres semblables. Par son ouvrage substantiel il démontre les lacunes de la recherche au sujet de l'histoire des écoles maternelles, surtout quant à l'importance de ces organes, parmi lesquels il faut accentuer ceux de la presse de langue allemande de Hongrie.

¹⁰³ PRAHÁCS Margit: *Brunszzvik Teréz naplói és feljegyzései*. = Magyar Szemle 1939. 192–200.

* A tanulmány az OTKA támogatásával készült (T 038109).

KÖZLEMÉNYEK

A turul-monda Laskai Osvát egyik Szent István-napi prédikációjában. Laskai Osvát a rendelkezésünkre álló források tanúsága szerint a ferences rend hazai későközépkori történetében kiemelt szerepet játszott.¹ Az egyházi év egészét felölelő beszédgyűjteményeit a kutatás már elkezdte vizsgálni.² A most bemutatásra kerülő szövegrész a szentekről szóló prédikációkat tartalmazó kötet 76., Szent István-napi sermójában található.

„... Chaba, filius Athile iterum regressus in Scythiam, et ibi genuit Ed. Ed vero Ugyel. Ugyel autem Eliud. Eliud Almas, qui quidem ideo sic vocatus est, quare mater eius vidit in somnis de ventre eius crescere pulcherrimam arborem, in qua erant generosi reges et duces. Et sic factum fuit, quare sancti reges de ea processerunt, videlicet Stephanus, Emericus, Ladislaus, Ludovicus etc. Somnus enim Hungarico idiomate alom dicitur, et inde Almas vocatus exstitit ...”³

A történet a turul-mondán, az Árpád-ház eredetmondáján alapszik. A kutatók véleménye megoszlik abban a kérdésben, hogy ezt az eredetmondát mikor foglalták először írásba.⁴ Tény, hogy jelenleg Anonymus munkája a legkorábbi szövegtanú. Érdemes idéznünk a Névtelen szövegét:

„Anno dominice incarnationis DCCCXVIII^o Ugek ... duxit sibi uxorem in Dentumoger filiam Eunedubeliani ducis, nomine Emes, de qua genuit filium, qui agnominatus est Almus. Sed ab eventu divino est nominatus Almus, quia matri eius pregnantis per sompnium apparuit divina visio in forma asturis, que quasi veniens eam gravidavit; et innotuit ei, quod de utero eius egrederetur torrens et de lumbis eius reges gloriosi propagarentur, sed non in sua multiplicarentur terra. Quia ergo sompnium in lingua

¹ HORVÁTH Richárd: *Laskai Ozsvát*. Bp. 1932.; BÁRCZI Ildikó: *Laskai Osvát*. In: *Új magyar irodalmi lexikon. II.* Főszerk. PÉTER László. Bp. 2000. 1292–1293.

² Az első jegyzetben megadott irodalom mellett lásd még BÁRCZI Ildikó: *Ars compilandi – A szövegformálás középkori technikája*. Forráshasználat, hivatkozási gyakorlat és tematikus szerkezet a későközépkori prédikációirodalomban, Laskai Osvát életműve alapján. Kandidátusi értekezés. Kézirat. Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban: OSZK), Kézirattár, Diss. 583.

³ OSUALDUS de Lasko: *Sermones de sanctis Biga salutis intitulati*. Hagenau, 1497. (a továbbiakban: *De Sanctis*) H4v. OSZK, Inc. 1029.

⁴ KRISTÓ Gyula: *Ősi epikánk és az Árpád-kori íráshagyomány*. = *Ethnographia* 1970. (a továbbiakban: *i. h.* (1970)) 116–119.; Uő: *A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig*. Bp. 1994. 41.; GYÖRFFY György: *Anonymus Gesta Hungarorum*. In: *A honfoglaláskor írott forrásai*. Szerk. KOVÁCS László, VESZPRÉMY László. Bp. 1996. 200. (A honfoglalásról sok szemmel. II.); *Scriptores rerum Hungaricarum. I–II*. Ed. SZENTPÉTERY, Emericus. Bp. 1937–1938. (a továbbiakban: *SRH*) Reprint: Utószó és bibliográfia: SZOVÁK Kornél, VESZPRÉMY László. Bp. 1999. II. 753. (A 14. századi krónikakompozícióhoz írt utószó SZOVÁK K. munkája.)

Hungarica dicitur ‚almu’ et illius ortus per sompnum fuit pronosticatum, ideo ipse vocatus est Almus. Vel ideo vocatus est Almus, id est sanctus, quia ex progenie eius sancti reges et duces erant nascituri.”⁵

„Régóta tudott, hogy Álmos fogantatásának elbeszélése totemisztikus mondára vezethető vissza. Mint láttuk, Álmos születése előtt anyjának álmában héja jelent meg és teherbe ejtette. A monda értelme világos: az Árpád-ház héja-óstól származtatta magát.”⁶ Ez az epizód bizonyos eltérésekkel megtalálható a 14. századi krónikakompozícióban és Thuróczy János 1488-ban megjelent krónikájában is. A sermóban olvasható változattal történő összehasonlítás kedvéért a főszovegben közöljük Thuróczy, a lábjegyzetben pedig a krónikakompozíció szövegét.

„Porro Eleud filius Vgek ex filia Enodbilii in Scicia genuit filium, quem ex eventu Almus denominavit. Nam mater illius dum esset gravida, vidit in somnis avem quandam in forma austuris ad se venire suoque in gremio caput reclinare, quodque ex utero illius torrens persplendidissimus ortus fuisset, decurrensque in terra aliena extitisset multiplicatus, quod et factum est. Nam postea de lumbis eius gloriosi reges propagati sunt, qui postmodum in terra aliena hac in Pannonia ingentem populorum super multitudinem summa cum gloria regnare. Quia autem somnium Hungarico idiomate alom dicitur, et illius nativitas per somnium fuit pronosticata, ideo ipse vocatus fuit Almus ...”⁷

Laskai szövege az ismert változatokhoz képest szembeötlő eltéréseket mutat. Ő a héja általi fogantatásról, az Emese méhéből fakadó patakról egy szót sem szól, említ viszont egy Álmos anyjának hasából kinövő fát, amelyen megtalálhatók a szent királyok, akiket nevéükön is nevez. Az világos, hogy a ferences írónál olvasható változat alapja a turul-monda. A kérdés az, hogy milyen forrást vagy forrásokat használt, s vajon a krónikaszövegekhez képest mutatkozó eltéréseket Laskai egyéni leleményének kell-e tartanunk.⁸

A ferences író történeti elbeszélő forrásait vizsgálva már korábban sikerült kimutatnunk, hogy közvetlenül használta a Thuróczy-krónikát,⁹ innen tehát ismerhette az Álmos születésével kapcsolatos mondát. A történetet már Thuróczy sem a szóbeliségből merítette, hanem a korábbi krónikákból vette át,¹⁰ s a szájhagyomány mint forrás Laskai esetében is kizárható. Az Árpád-ház totemisztikus

⁵ Die „Gesta Hungarorum” des anonymen Notars. (Die älteste Darstellung der ungarischen Geschichte.) Unter Mitarbeit von László VESZPRÉMY herausgegeben von Gabriel SILAGI. Sigmaringen, 1991. /Ungarns Geschichtsschreiber 4./ 36., 38.

⁶ GYÖRFFY György: *Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok.* Bp. 1993. 40. Lásd még KRISTÓ Gy.: *i. h.* (1970) 116.; 19. j.

⁷ THURÓCZY, Johannes: *Chronica Hungarorum. I. Textus.* Ediderunt Elisabeth GALÁNTAI et Julius KRISTÓ. Bp. 1985. (a továbbiakban: *Chronica*) 59–60.

A krónikakompozíció szövege: „... Eleud filius Vgek ex filia Eunodbilii in Scytia genuit filium, qui nominatur Almus ab eventu, quia mater eius in sompno innotuerat avis quasi in forma austuris veniens, dum esset gravida, et quod de utero eius egrederetur torrens ac in terra non sua multiplicaretur. Ideoque factum fuit, quod de lumbis eius gloriosi reges propagarentur. Quia vero sompnum in lingua nostra dicitur alm, et illius ortus per sompnum fuit pronosticatus, ideo ipse vocatus est Almus ...” (SRH I. 284.)

⁸ Itt említjük meg, hogy a prédikációs szöveg bizonytalan eredetű részét aláhúzás jelöli.

⁹ KERTÉSZ Balázs: *Krónikaszövegek Laskai prédikációjában.* In: *A ferences lelkeség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára.* Szerk. ÖZE Sándor, MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert. Piliscsaba – Bp., 2004. 665–680.

¹⁰ THURÓCZY, Johannes: *Chronica Hungarorum. II. Commentarii 1–2.* Composuit Elemér MÁLYUSZ adiuvante Julio KRISTÓ. Bp. 1988. (a továbbiakban: *Commentarii*) II./1. 144.

eredetmondájának jelentésartalma előtte már minden bizonnyal ismeretlen volt, így magától értetődő módon alakíthatott, változtathatott az általa használt szövegen. A továbbiakban néhány, a szent királyokat, illetve a fa-metaforát említő szöveget szeretnénk bemutatni, a teljesség igénye nélkül, egyrészt azzal a céllal, hogy a szent királyok tiszteletének alakulását nyomon követhessük, másrészt azért, hogy a Laskai által esetleg használt további forráshoz vagy forrásokhoz közelebb jussunk.

A 13. században, adatolhatóan IV. Béla uralkodása óta, az Árpád-dinasztia egyre inkább úgy tekintett magára, mint a „szent királyok nemzetségé”-re. A korszak okleveleiben előforduló 'sancti reges' kifejezés egyes esetekben a dinasztia egészét jelöli, máskor konkrétan Szent Istvánra és Lászlóra vonatkozik.¹¹

A formula törvényszövegből is ismert. Az utolsó Árpád-házi király, III. András az 1290–1291. évi törvény bevezetőjében említést tesz szent elődeiről, az első cikkelyben pedig szól a szent királyok által az egyházaknak adományozott jogokról.¹²

Ebből a korból nemcsak az oklevelek tartalmazznak témánk szempontjából felhasználható adatokat. Az 1280-as évek első felében Kézai Simon, IV. (Kun) László történetírója gesztájában már néven nevezi Istvánt, Imrét és Lászlót mint királyának őseit.¹³

A legkorábbi Margit-legenda, amely a hercegnő halálát (1270) követő években jött létre, szintén arról tanúskodik, hogy különleges tisztelet övezte Istvánt, Imrét, Lászlót és Erzsébetet; Margit az ő nyomdokaikat kívánta követni.¹⁴

¹¹ BARTONIEK Emma: *A magyar királyválasztási jog a középkorban.* = Századok 1936. 359–365.; DEÉR József: *Az Árpádok vérségi joga.* Bp. 1937. ZSOLDOS Attila: *Az Árpádok és alattvalóik.* Debrecen, 1997. 52, 225.

¹² *The Laws of the medieval kingdom of Hungary. Decreta regni mediaevalis Hungariae.* Transl. and ed. By János M. BAK, György BÓNIS, James Ross SWEENEY. Idyllwild, California, 1999. 42.: „Andreas Dei gratia Hungarie ... rex ... [... iura] ... nobilium regni nostri a sanctis progenitoribus nostris data et concessa ... promissimus observare. ... omnia iura ecclesiarum ..., que ... a sanctis vel aliis regibus progenitoribus nostris ... data sunt et concessa, conservamus ...” Vö. BARTONIEK E.: *i. m.* 362.; I. j.

¹³ „... Ladislaus ... in virtute Altissimi et proavorum suorum, scilicet Sancti Stephani, Emirici atque Ladislai regum ac sanctorum votivis praesummens confidensque suffragiis ...” (*SRH* I. 185.) Vö. BARTONIEK E.: *i. m.* 365.

¹⁴ „Revolvebat (sc. Margarita) crebrius secum et conferebat cum aliis interdum progenitorum suorum vitam et vite sanctitatem, Beati scilicet Stephani, primi regis et apostoli Ungarorum, cuius fidem et catholice fidei predicationem, qua sua convertit gentem ab ydolorum cultura, ecclesia narrat vulgarica. Beati Henrici, filii eiusdem Sancti Stephani regis sanctissimam virginitatem, qui cum haberet sponsam nobilissimam, utpote filiam imperatoris Romanorum divinitus facta sibi revelatione, ut in eius gestis habetur, virginalem cunctis diebus vite sue cum sua sponsa illibatam servavit castitatem, quod maxime testimonio eiusdem sponse sue fuit post obitum suum efficaciter comprobatum. Sancti quoque Ladislai regis, qui gloriosa regni gubernatione et defensione adversus invasores, maxime insultus paganorum partium orientalium, ut scriptum continet Ungarorum, amministrans frequentissime causam clericis iusticiis regalibus et in orationibus ac ceteris sanctis operibus vacans etiam quiete corporis relegata noctes ducebat insompnes, cuius sanctitati usque hodie curationis beneficencia crebra perhibent testimonia. Beate etiam Elizabeth, amite sue, cuius gloriosa merita tota pene cum gaudio celebrat ecclesia. In huiusmodi igitur meditationibus et collationibus seipsam occupans alta trahebat suspiria, et eorum imitari vestigia et consequi merita Dei munere digna efficeretur.” (*SRH* II. 689.) Vö. BÖLE Kornél: *Árpádházi Boldog Margit szenttéavatási ügye és a legősibb latin Margit-legenda.* Bp. 1937.; A. VAUCHEZ: „Beata stirps”: *saintité et lignane en Occident aux XIIIe et XIVe siècles.* In: G. DUBY, J. LE GOFF (eds.): *Famille et parenté dans l'Occident médiéval.* Roma, 1977. 400.

E néhány példából is látható, hogy a 13. században írott források már hivatkoznak az Árpád-házi szentekre.

A fa-metaphora is feltűnik egy 1303. évi oklevélben, melynek kiállítója, Ákos nembeli István nádor az Árpád-ház kihalásával kapcsolatban III. Andrászt a magyarok első királyának, Szent Istvánnak a véréből, törzséből és nemzetségéből származó utolsó aranyágacskának nevezi.¹⁵

Magyarországon az Anjouk uralomra jutása új fejezetet nyitott a szenttisztelet történetében. Károly Róbert és fia, Lajos, az Árpádok leányági leszármazottai, uralmuk legitimálása érdekében igyekeztek hangsúlyozni az Árpád-dinasztiával fennálló vérségi kapcsolatukat.¹⁶ E tudatos politika nyomai több írásos emlékünkből is tetten érhetők.

Tudós egyháziak dolgozták ki azt az érvrendszert, amelyben kulcsszerepet játszik az a gondolat, miszerint Károly Róbert a szent királyok nemzetségéből való származás jogán tart igényt a magyar trónra. Ennek az elvi megalapozásnak a III. András halálát követő trónharcokban fontos szerep jutott. Mint ismeretes, a pápa 1308-ban Gentilis bíborost küldte Magyarországra azzal a feladattal, hogy Károly uralmát az egész országgal elismertesse.¹⁷ A pápai legátus által 1308. novemberében összehívott pesti országos gyűlés jegyzőkönyve témánk szempontjából is tartalmaz érdekes részletet. Az elnöki tisztelet betöltő Gentilis a gyűlést egy beszéddel nyitotta meg, melyről a jegyzőkönyv így számol be:

„... idem dominus legatus proposuit verbum Dei, assumpto illo evangelico themate: Domine, nonne bonum semen seminasti in agro tuo etc. seriose retexens agri semina, idest regni Ungarie, que in illo Dominus seminerat, ex quibus reges catholici tanta sanctitatis et vite claritate conspicui prodierunt, quod sanctorum ascribi cathalogo meruerunt ...”¹⁸

Ez a passzus tehát utal a Magyarország földjéből kisarjadó szent királyokra.

Az ugyancsak Gentilis által 1309. májusában összehívott zsinat határozatai között is találunk hasonló szellemű kijelentéseket. A király státuszáról szóló fejezet megemlíti, hogy Magyarország élén az isteni gondviselésnek köszönhetően katolikus királyok álltak, akik közül az első, Szent István és még néhányan kiérdemelték, hogy a szentek katalógusába felvegyék őket, majd néhány sorral lejjebb azt olvashatjuk, hogy Károly az első szent királyok nemzetségéből származik:

¹⁵ „... Andree ... ultimo aureo ramusculo a progenie stirpe ac sanguine sancti regis Stephani primi regis Hungarorum per paternam lineam descendenti extincto ...” (*Anjou-kori okmánytár. I.* Szerk. Nagy Imre. Bp. 1878. 52.) Vö. KURCZ Ágnes: *Az Anjou-kori oklevelek narrációja.* = Irodalomtörténeti Közlemények (a továbbiakban: ItK) 1966. 180.

¹⁶ KARDOS Tibor: *Kálti Márk Képes Krónikájáról.* In: *Képes Krónika.* Ford. GERÉB László. Bp. 1959. 9.; KRISTÓ Gy.: *Anjou-kori krónikáink.* = Századok 1967. (a továbbiakban: *i. h.* (1967)) 486.; KLANICZAY Tibor: *A ferencesek és domonkosok irodalmi tevékenysége az Anjou-korban.* In: *Uő: Hagyományok ébresztése.* Bp. 1976. 118.; KLANICZAY Gábor: *Az Anjouk és a szent királyok.* In: *„Mert ezt Isten hagyta ...” Tanulmányok a népi vallásosság köréből.* Szerk. TÜSKÉS Gábor. Bp. 1986. (a továbbiakban: *Az Anjouk*) 65–87.; *Uő: Az uralkodók szentsége a középkorban.* Bp. 2000. (a továbbiakban: *Az uralkodók*) 240–302.

¹⁷ Gentilis magyarországi tevékenységéhez lásd: *Gentilis bíbornok magyarországi követségének okiratai 1307–1311.* Vatikáni Magyar Okirattár. I. 2. Bp. 1885. XLVIII–CVII. A bevezetőt PÓR Antal írta.

¹⁸ Vatikáni Magyar Okirattár, idézett kötet 117. Vö. PÓR A.: *i. m.* LXVII.; FRAKNÓI Vilmos: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-Székkal. I.* Bp. 1901. 124.

„Sane, per divinam providentiam, regno Hungarie reges catholici prefuerunt, quorum primus, sanctus rex Stephanus, et alii nonnulli sanctorum cathalogo meruerunt ascribi ... prelati et barones ... communiter magnificum principem dominum Carolum, ex primorum sanctorum regum vera progenie propagatum, recognoverunt verum et legitimum regem Hungarie ...”¹⁹

A pápai legátus, Gentilis bíboros mellett a zágrábi püspök, Gazotto Ágoston is Károly Róbertet támogatta.²⁰ A tudós domonkosrendi püspök az 1310-es rákosi országos gyűlésen elmondott beszédében Károly trónigényének jogosságát igyekszik bizonyítani. Egyik mondatában együtt említi Károly családfáját és a magyar szent királyokat:

„Sed Caroli iuribus illud quoque, idque rarum in terris additur, quod ipsius stemma, Coelo teste, ex Sanctissimis Regibus nostris profluere comprobatur.”²¹

Hivatkozik Szent Istvánra és Lászlóra, valamint a 13. századi szent vagy boldog Árpád-házi hercegnőkre is. A beszédben helyet kap IX. (Szent) Lajos francia király is. Személyét azért kell külön hangsúlyoznunk, mert, mint korábban láthattuk, Laskai Osvát idézett sermórészletében István, Imre és László mellett egy bizonyos Lajos is szerepel, így azt a kérdést sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy vajon kire gondolt a ferences szerző. IX. Lajos 1270-ben hunyt el. Szentté avatását elsősorban öccse, I. Károly nápolyi király, az Anjou-ház őse szorgalmazta. A kanonizáció után, amelyre 1297-ben került sor, Lajost, jóllehet ő még a Capeting-dinasztiából származott, az Anjouk családi szentként tisztelték.²²

A kérdéses személlyel kapcsolatban az Anjouk egy másik családi szentjére, Lajos toulouse-i püspökre is érdemes kitérnünk. Apja II. (Sánta) Károly nápolyi király volt, tehát apai ágon a nápolyi Anjouktól származott, anyai ágon pedig az Árpádoktól, mivel az anyja V. István magyar király leánya, Mária volt. Lajos 1296-ban, miután mint jog szerinti trónörökös lemondott a nápolyi Anjouk trónjáról öccse javára, Toulouse püspöke lett, ugyanakkor belépett a ferences rendbe. A főpapi tisztséget csak rövid ideig tölthette be, mert már a következő évben betegség kövteztében elhunyt. A szentté avatása érdekében tett erőfeszítések 1317-ben elérték céljukat: a pápa kanonizálta a püspököt.²³ Ebből az alkalomból a ferences Franciscus de Mayronis több szentbeszédet is összeállított, s ezekben kiemelte Lajos származását. Egyik beszédében a következőket mondja:

„Circa totum thema ad declarandum sanctitatem sancti Lodovici est nobis septupliciter contemplandus. Primo quantum ad statum suae singularis generationis in quo considero quattuor. Primo quod fuit de genere sanctorum ex parte patris, nam pater suus fuit nepos sancti Lodovici regis. Secundo fuit de genere sanctorum ex parte matris, nam mater sua Maria Ungariae fuit de stirpe sanctorum Stephani, Ladislai, et Emerici Ungarorum regum, qui Stephanus fuit primus rex christianus in regno illo, et novis-

¹⁹ Vatikáni Magyar Okirattár, idézett kötet 269. Vö. KLANICZAY G.: *Az Anjouk*, 68.

²⁰ FRAKNÓI V.: *i. m.* 118.

²¹ *Oratio S. Augustini Gazotti dicta in Campo Rakos pro Carolo anno Domini 1310.* In: KERCSSELICH, B. A.: *Historiarum cathedralis ecclesiae Zagrabienensis partis primae tomus I.* Zagrabiae, é. n. (1776.) 111–114., *i. h.* 114. Vö. KLANICZAY G.: *Az Anjouk*, 68.

²² *Lexikon des Mittelalters. V.* München, 1991. 2184–2186.; KLANICZAY G.: *Az uralkodók*, 245–248.

²³ *Lexikon des Mittelalters*, idézett kötet 2202–2203.; KLANICZAY G.: *Az uralkodók*, 248–249.

sime nulla mulier de alio sanguine regio fuit canonizata nisi sancta Elisabeth de cuius stirpe mater beati Lodovici fuit.”²⁴

Látható, hogy ebben a sermórészletben a szerző felsorakoztatja a magyar szent királyokat és a már említett IX. (Szent) Lajos francia uralkodót is.

Ugyanez a Franciscus de Mayronis egy másik beszédében hasonlóan fogalmaz Lajossal kapcsolatban:

„... beatus Ludovicus, qui secundum carnem ex parte patris de nobilissimo genere regum Franchorum traxi (*sic*) originem, unde natus est sanctus Ludovicus rex. Ex parte matris fuit de nobilissimo genere regum Vngarie, unde fuit sancta Helisabeth. Que regna sunt altissima nobilitate et consecrata sanctitate. Fuit etiam initiatum illud regnum Vngarie a sanctissimis personis, quia primus rex ibidem fuit sanctus Stephanus, secundus sanctus Ladislaus, tertius sanctus Henricus ...”²⁵

Témánk szempontjából nem lényeges, hogy a magyar uralkodók felsorolásába hiba csúszott, a fontos az, hogy itt is együtt szerepelnek Anjou Lajos, IX. Lajos és a magyar szent királyok.

Károly Róbert és Nagy Lajos uralkodása alatt kísérlet történt a toulouse-i püspök kultuszának magyarországi meghonosítására: tiszteletére 1325-ben Károly ferences kolostort alapított Lippán, melynek építését 1349-ben fejezték be.²⁶ Az alapításról a 14. századi krónikakompozíció és Thuróczy János munkája is megemlékezik,²⁷ miként arról is, hogy Károly fia és utóda, Lajos a toulouse-i püspök után kapta a nevét.²⁸ Lajos a dolog természetéből fakadóan a királyi udvar számára készített Magyar Anjou Legendáriumban is szerepel.²⁹

Anjou Lajosról Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát is írt egy-egy beszédet.³⁰ Korábban már esett szó arról, hogy a püspök belépett a ferences rendbe, s ez lehetett az oka annak, hogy a középkor végén a két magyar prédikátor-rendtárs egy-egy sermót szerkesztett a tiszteletére. Mindketten leszögezik, hogy Lajos apja Károly, Szicília királya volt, anyja pedig Mária, a magyar király lánya.

Temesvári:

„Beatus Ludovicus ... esset ex regali prosapia patre Carolo rege Sicilie, matre vero Sicilie regina nomine Maria, filia regis Hungarie ...”³¹

²⁴ MAYRONIS, Franciscus de: *De s. Ludovico episcopo Tolosano*. = *Analecta Ordinis Minorum Capucinatorum* (13.) 1897. 305–315., i. h. 311. Vö. A. VAUCHEZ: *i. m.* 403.; KLANICZAY G.: *Az uralkodók*, 250. 39. jegyzet.

²⁵ MAYRONIS, Franciscus de: *Sermones de laudibus sanctorum*. Venezia, 1493/94. 163v–164r. OSzK, Inc. 971.

²⁶ DERCSENYI Dezső: *Nagy Lajos és kora*. Bp. é. n. (1941.) 11.

²⁷ *SRH* I. 491.; *Chronica*, 147. A Képes Krónika egy-egy miniatúrája ábrázolja is a lippai kolostoralapítást és Anjou Lajost: OSzK, Cod. Lat. 404. f. 70v. Vö. CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *A Képes Krónika miniatúrái*. In: *Képes Krónika*. Ford. GERÉB László. Bp. 1964. 63–64.

²⁸ *SRH* I. 491.; *Chronica*, 148.

²⁹ LEVÁRDY Ferenc: *Magyar Anjou Legendárium*. Bp. 1973. 23., L.

³⁰ PELBARTUS de Themeswar: *Sermones Pomerii de sanctis*. Hagenau, 1499. Pars estivalis. Sermo LI. OSzK, Inc. 1043.; OSUALDUS de Lasko: *De Sanctis*, sermo LXXV.

³¹ PELBARTUS de Themeswar: *i. m.* O8v.

Laskai:

„Sic enim legitur de eo, quod pater eius erat Karolus, rex Sicilie, mater vero Maria, filia Stephani quarti, regis Hungarie ...”³²

A két ferences szerző kimutathatóan a püspök legendája alapján dolgozott, ahol a legendairó mindjárt a mű elején elmondja a szent származását, majd rögtön ezután megemlíti, hogy nevét szent Lajos francia király után kapta;³³ tehát a toulouse-i püspöknek a két magyar prédikátor által felhasznált legendájában IX. Lajosról is szó esik.

A két ferences író az Anjou Lajosról szóló beszédek megszerkesztése során a legendán kívül valószínűleg korábbi sermókat is felhasznált. Kézenfekvő az a feltevés, hogy merítettek a korábbi ferences hagyományból, például Franciscus de Mayronis prédikációiból. Temesvári a Lajosról szóló beszédében kétszer is hivatkozik rá, egyik hivatkozásában az alázatosságról szóló sermójára utal, s a de Mayronis-beszédek közül az egyik valóban Anjou Lajos alázatosságát mutatja be,³⁴ themamondata így szól: „Humiliavit semetipsum factus obediens usque ad mortem etc.”³⁵ A belső érvek mellett azt is érdemes megemlíteni, hogy a magyarországi ősnymtatvány-katalógus tanúsága szerint könyvtáraink jelenleg több példányát őrzik Franciscus de Mayronis szentekről szóló sermógyűjteményének,³⁶ tehát ezek nálunk is ismertek lehettek a középkor végén.

Ezek után térjünk vissza az Anjouk tudatos legitimációs politikájának kérdéséhez. Ez a politika nemcsak különböző alkalmakra készített beszédekben tükröződött, hanem egyes történeti munkákban is. Az 1473-ban Hess András által kinyomtatott *Budai Krónikából*, az ezt másoló *Dubnici Krónikából*, valamint Thuróczy Jánosnak Laskai Osvát által is használt munkájából ismert az a fejezet, amely Károly Róbert haláláról és tetmetéséről tájékoztat.³⁷ A szerző személyét nem sikerült megnyugtatóan tisztázni, annyi azonban bizonyos, hogy a fejezetben megörökített események szemtanúja volt.³⁸ Ez a passzus jól tükrözi az Anjouknak a magyar szent királyokkal kapcsolatos törekvését. Károlyt a magyar uralkodók ősi koronázó és temetkezési helyén, Székesfehérváron, a Szűz Mária tiszteletére szentelt királyi bazilikában helyezték örök nyugalomra, s a szerző külön utal arra, hogy Szent István és Imre is ugyanabban az egyházban nyugszanak,³⁹ majd a fejezetet lezáró Könyörgésbe a krónikás Szent István és László személyét is tudatosan belefoglalja.⁴⁰

³² OSUALDUS de Lasko: *De Sanctis*, H3r. Mária nem IV., hanem V. István lánya volt.

³³ JOHANNES de Orta: *Vita s. Ludovici episcopi Tolosani*. = *Analecta Bollandiana* (9.) 1890. 282.

³⁴ MAYRONIS, Franciscus de: *i. m.* 101r–103r. *In festo beati Ludovici ordinis minorum*. TEMESVÁRI két hivatkozása: *i. m.* Plv.: „... Hec secundum Fran. Maro. ... Maro. ser. de humilitate.”

³⁵ Phil 2, 8.

³⁶ *Catalogus incunabulorum, quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur. I–II*. Ediderunt Géza SAJÓ et Erzsébet SOLTÉSZ. Bp. 1970. I. 668.

³⁷ PODHRADCZKY, Josephus: *Chronicon Budense*. Budae, 1838. (a továbbiakban: *Chronicon Budense*) 255–265.; M. FLORIANUS: *Chronicon Dubnicense*. Quinqueecclesiis, 1884. (a továbbiakban: *Chronicon Dubnicense*) 129–136. /*Historiae Hungaricae fontes domestici*, I. Scriptores, III./; *Chronica*, 154–159.

³⁸ HORVÁTH János: *A Halotti Beszéd történetéhez*. = *Magyar Nyelv* 1970. 421–429.; *Commentarii*, II./2. 82–86.; MADAS Edit: *Középkori prédikációirodalmunk történetéből*. Debrecen, 2002. 103., 123–125.

³⁹ „... in summo monasterio, ubi sanctissimi regis Stephani et Emerici ducis filii sui sanctissima corpora diversis coruscantia virtutibus et miraculis in domino feliciter requiescunt ...” (*Chronica*, 158.)

⁴⁰ „Imploranda ergo est unanimes consensu clementia dei omnipotentis pro eodem domino rege Karolo, ut cum anima ipsius clementer dispenset eidem indulgendo et in numerum ipsius animam ac cetum sanctorum confessorum omnium ac regum Stephani et Ladislai dignetur collocare ...” (*Chronica*, 159.) Vö. HORVÁTH J.: *i. m.* 427.

A 14. századból még egy, a témához kapcsolható forrásra szeretnénk utalni: ez Küküllői János Nagy Lajos-életrajza. Szövegét Thuróczy is beépítette munkájába.⁴¹ Ez azért lényeges, mert a Thuróczy-kronikát Laskai is használta, ezért biztosra vehető, hogy Küküllői munkáját is ismerte. A szerző már az Előszóban kitér Lajos származására:

„Quamobrem de gestis illustrissimi principis domini Lodowici ex regum sanctissimorum prosapia oriundi dei gratia Hungarie ... quamvis pauca ex pluribus ... ego Iohannes nunc archidyaconus de Kykullew in ecclesia Transsilvana ... posteriorum notitie duxi commendanda ...”⁴²

Az utolsó fejezetek egyikében az életrajzíró ismét utal az uralkodó-elődökre:

„Pollens regimine naturali non instinctu humano, sed potius divino sui desiderii propositum ad hoc inclinavit, ut sequens sanctorum regum predecessorum et patris sui vestigia ...”⁴³

Eddig több olyan forrásról is esett szó, amelyek említik egyrészt a magyar szent királyokat, másrészt IX. Lajos francia királyt és Anjou Lajos toulouse-i püspököt; most pedig két olyan szöveghelyet láthatunk, ahol a szerző leszögezi, hogy Lajos, a magyar uralkodó, a szent királyoktól származik, illetve azok utóda. A Laskai-sermóban szereplő Lajos kilétének meghatározása során ő lesz a harmadik lehetséges személy.

A 15. században a 'sancti reges'-formula általánosan használt lehetett. Ennek illusztrálására éppen a ferences szerzőtől szeretnénk egy példát bemutatni. A barát egyik beszédében azt írja, hogy a török ellen csatába induló magyar katonák közül egyesek magukat a Boldogságos Szűznek ajánlják, mások pedig a szent királyoknak.⁴⁴

A bemutatott írásos források mellett érdemes érinteni – ha csak nagy vonalakban is – a magyar szent királyok vizuális ábrázolásának témakörét. A 13. század végétől kezdve István, Imre és László alakját megfestik kódexekben, freskókon, megformázzák különféle ötvöstargyakon. A 14–16. századból már számos táblaképi, falképi és szobrászati ábrázolásukat ismerjük. Együttes kultuszuk és ikonográfiájuk megszilárdulása szempontjából az Anjouk említett politikájának döntő jelentősége volt. Ennek köszönhető, hogy a 14. század során a 'sancti reges Hungariae' képtípusa rögzült.⁴⁵

⁴¹ *Chronica*, 160–188.

⁴² *Chronica*, 160–161.

⁴³ *Chronica*, 187.

⁴⁴ OSUALDUS de Lasko: *Quadragesimale Gemma fidei intitulatum*. Hagenau, 1507. OSzK, RMK III. 141. L5r.: „Nam devoti Hungari milites, quando debent confligere cum inimicis crucis Christi, Turcis ... quidam se recommendant beate Virgini, quidam sanctis regibus ...” Vö. HORVÁTH R.: *i. m.* 62.

⁴⁵ A téma gazdag szakirodalmából csak néhány munkára hivatkozunk. Ezek jegyzetapparátusában megtalálható a további irodalom: TÖRÖK Gyöngyi: *A Mateóci Mester művészetének problémái*. = Művészettörténeti Értesítő 1980., 69. jegyzet.; Uő: *Egy 15. századi imádságoskönyv a hónapképek és a magyar szent királyok ábrázolásával*. In: *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról*. Szerk. SELESTEI N. László. Bp. 1989. 273–296.; MAROSI Ernő: *Kép és hasonmás. Művészet és valóság a 14–15. századi Magyarországon*. Bp. 1995. 69.; WEHLI Tünde: *Szent István kultusza a középkori magyarországi művészetben*. In: *Doctor et apostol. Szent István-tanulmányok*. Szerk. TÖRÖK József. Bp. 1994. 107–140.

Talán e rövid áttekintés is érzékeltetheti, hogy Laskai a 15. század végén az Árpád-házi szent királyoknak akár több együttes ábrázolását is láthatta.

A vizuális forrásokkal kapcsolatban ki kell emelni egy olyan bibliai mintát, amely az egész középkoron át jelen volt az ikonográfiában: Jesse fájáról, azaz Krisztus családfájáról van szó.⁴⁶ Ez a motívum az öröklődő szentség egyik ábrázolási lehetősége volt. A 14. században a szerb Nemanjadinasztiát, amelynek több tagját is szentté avatták, néhány szerbiai egyházban a Jesse fája-motívum mintájára festették meg.⁴⁷ Nem kizárt, hogy a Laskainál található kompozíció mintájául is hasonló – az Árpádokat és az Anjoukat bemutató – képi ábrázolás szolgált.

Az életszentség nemcsak egy dinasztián belül öröklődhetett. A hagiográfiai irodalomban a középkor végén megjelent a lelki család fogalma. Domonkosrendi és ferences szerzőknél egyaránt megtalálható az a gondolat, miszerint a renden belül a rendalapító szentté válásának útja az eredete és mintája minden szentté válásnak. A 14–15. században ez a gondolat ikonográfiai ábrázolásokon is kifejeződött: a szerzetesrendet mint lelki családfát olyan fatörzsként ábrázolják, amely a rendalapító hasából ered, gyümölcsei pedig a rend boldog és szent tagjai.⁴⁸ A hasonlóság e képi ábrázolások, valamint azok gondolati háttere és a Laskainál olvasható kompozíció között szembeötlő, sőt, a hasból kinövő fa esetében teljes a megegyezés. Emlékezzünk vissza, hogy Álmos anyjának is a hasából növekszik az a fa, amelyen a magyar királyok találhatók. Úgy tűnik tehát, hogy a ferences barát merített a két koldulórendnek a lelki család fogalmával kapcsolatos gondolatvilágából.

Az eddig elmondottak összegzése előtt igyekszünk még egy kérdést megválaszolni. A ferences író a három magyar szent után egy bizonyos Lajost is megnevez. Vajon kire gondol? Ahogy azt a bemutatott források is sugallják, három személy jöhet szóba: IX. Lajos francia uralkodó, Anjou Lajos toulouse-i püspök és Nagy Lajos magyar király. Véleményünk szerint a francia uralkodót kizárhatjuk, mivel ő nem állt rokonságban az Árpád-dinasztiával, márpedig a prédikációban olvasható felsorolás vérségi kapcsolatot sejtet. Az is ellene szól, hogy nem magyar király volt, s a szerző koránál jóval korábban uralkodott.

Más a helyzet Anjou Lajossal. A toulouse-i püspök anyai ágon az Árpádoktól származott. Láthattuk, hogy az Anjou-korban kísérlet történt kultuszának magyarországi meghonosítására, a 15. század végén pedig Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát is összeállított egy-egy sermőt a tiszteletére. Azonban a püspök személyének ellene mond a szóban forgó prédikációrészlet megfogalmazása: a ferences szerző egyértelműen királyokra utal. Laskai meg is nevezi a három magyar szent királyt, majd negyedikként Lajost, aki – véleményünk szerint – az Árpádok leányági leszármazottjával, Nagy Lajos magyar uralkodóval azonos.⁴⁹

Emlékezhettünk arra, hogy Küküllei János kétszer is leszögezi a magyar szent királyoktól való származását, Küküllei munkáját pedig mint a Thuróczy-krónika részét minden bizonnyal Laskai is olvasta. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a Küküllei-féle életrajz mellett ismerünk egy másik Nagy Lajosról szóló munkát is. A kutatók véleménye szerint ennek a gesztának a szerzője egy fe-

⁴⁶ A. VAUCHEZ: *i. m.* 404.

⁴⁷ F. KÄMPFER: *Nationalheilige in der Geschichte der Serben.* = Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte (20.) 1973. 7–22., különösen: 10–12.

⁴⁸ A. VAUCHEZ: *i. m.* 405–406.

⁴⁹ Abban az esetben, ha a ferences szerzőnek az lett volna a célja, hogy felsorolja az Árpád-házi és Anjou szenteket, joggal gondolhatnánk, hogy a Lajos név a toulouse-i püspököt takarja. Azonban fölmerül a kérdés: ha erről van szó, miért csak ezt a négy személyt említette meg?

rences barát, akit a szakirodalom Névtelen Minoritaként tart számon.⁵⁰ A mű egy töredékét csak az 1470-es években keletkezett Dubnici Krónika tartotta fenn,⁵¹ tehát nem zárható ki, hogy a középkor végén még felhasználták. Elképzelhető, hogy a geszta egyik, valamelyik ferences rendházban őrzött példányát Laskai is forgatta, így a király alakját innen is ismerhette.

Érdemes megemlíteni, hogy a barát nemcsak olvasmányai révén tájékozódhatott Nagy Lajos felől. Írott utalásból tudjuk, hogy a ferencesek budai kolostorában egy falképsorozat beszélt el Károly Róbert fiának tetteit.⁵² Ezt a falképsorozatot minden bizonnyal Laskai is látta, hiszen egy ideig teológiát adott itt elő, a szomszédos pesti rendházban pedig kétszer is betöltötte a házfőnöki tisztséget. Ezen kívül háromszor megválasztották a magyarországi ferences rendtartomány helytartójává, s ebben a tisztségében kötelessége volt végiglátogatni az egyes rendházakat.⁵³

Lajos személyével kapcsolatban még egy mozzanatot érdemes megvizsgálni. A barát egy ízben szent királyokat említ, azonban Nagy Lajost nem avatták szentté. Ennek ellenére úgy gondoljuk, hogy a felsorolásban szereplő Lajos név Károly Róbert fiát jelöli, a bemutatott sermórészletben pedig feltehetőleg az Anjouk már többször említett, a magyar szent királyokkal kapcsolatos, a legitimáció érdekében folytatott tudatos politikájának egy késői lecsapódását láthatjuk. A feltételezést a Budai Krónikának Mária királynő halálával kapcsolatos megjegyzése is támogatja: „In hac Regina Maria tandem deficit semen utriusque sexus Sanctorum Regum Regni Hungarie.”⁵⁴ Ismert, hogy a mű Nagy Lajos király haláláig terjedő része nem önálló munka, az 1382 és 1458 közti időszakot tárgyaló rövid, önálló megfogalmazású szöveg pedig talán Hess Andrásról vagy egy budai kancelláriai alkalmazottól származik.⁵⁵

Az eddig elmondottakat így összegezhetjük:

A magyar szent királyok együttes említése és ábrázolása már a 13. századtól kezdve kimutatható. Közös tiszteletük az Anjouk magyarországi trónra kerülésével új hangsúlyt kapott. Véleményünk szerint a Szent István-beszédben fellelhető kompozíció, a magyar szent királyok és Nagy Lajos együttes ábrázolása egy fán, amely minden bizonnyal családfaként fogható fel, nem tekinthető Laskai saját írói leleményének, mivel ezt az ábrázolást vizuális és írásos forrásokból egyaránt ismerhette. Ugyanakkor a ferences szerző invenciójának tudhatjuk be, hogy ezt a kompozíciót beillesztette a turul-mondába. De vajon miért változtatott a krónika szövegén?

Erre a kérdésre akkor kaphatunk választ, ha megvizsgáljuk, hogy a szóban forgó sermórészlet milyen szerepet tölt be a Szent István-beszéden belül. A prédikáció a Királyok első könyvéből származó idézetre épül: „Certe videtis, quem elegit Dominus, quoniam non est similis ei in omni populo.”⁵⁶ Ezeket a szavakat Sámuel Saul királlyá választásakor mondja. Ebből a thema-mondatból kiindulva Laskai azt tárgyalja, hogy miért Szent István választotta az Úr a saját népéből. Nem sokkal a beszéd kezdete után egy három tagú felosztás kifejtése során kijelenti, hogy a szent király kiválasztása úgy

⁵⁰ Az elnevezés TRENCSENYI-WALDAPFEL Imrétől származik: *Küküllei János és a Névtelen Minorita*. In: *Küküllei János és a Névtelen Minorita krónikája*. Ford. GERÉB László. Bp. 1960. 29–30.; L. még KURCZ Ágnes: *Anjou-kori történetíróink kérdéséhez*. = ItK 1964. 363–368.; MÁLYUSZ Elemér: *Krónika-problémák*. = Századok 1966. 725–747. KRISTÓ Gy. feltevése szerint a gesztában olyan szövegtekst is található, amelyek nem a Névtelen Minoritától származnak: *Anjou-kori krónikáink*, 487–490., 500–502.; KÜKÜLLEI János: *Lajos király krónikája*. Névtelen szerző: *Geszta Lajos királyról*. Fordította, az utószót és a jegyzeteket írta KRISTÓ Gyula. Bp. 2000. 105–114.

⁵¹ *Chronicon Dubnicense*, 143–167.

⁵² RADOCSAY Dénes: *A középkori Magyarország falképei*. Bp. 1954. 51.

⁵³ HORVÁTH R.: *i. m.* 5–23.

⁵⁴ *Chronicon Budense*, 345.

⁵⁵ Vö. KRISTÓ Gyula: *Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon*. Bp. 2002. 104.

⁵⁶ 1 Rg 10.

a királyi méltóságra, mint az örök üdvösségre nyilvánvaló volt, majd egy három tagú distinctio mutatja be a választás (electio) három lehetséges módját: isteni (divina), emberi (humana), valamint emberi és isteni egyszerre (humana et divina simul). A 'divina electio' valakit valamilyen méltóságra, végeredményben pedig az örök üdvösségre választ ki, és – többek között – természetfeletti módon, isteni kinyilatkoztatás révén (supernaturaliter, per divinam revelationem) ismerhető meg. A ferences író állítása igazolására három példát hoz fel. Az első a turul-mondán alapuló sermőrzéslet.⁵⁷ A második példa a Hartvik-legendából származik. A barát a legenda alapján elmondja, hogy Géza fejedelemnek egy éjjel látomása támadt: egy gyönyörű külsejű ifjú jelent meg előtte, aki Géza tudtára adta, hogy fia fog születni, s ő fogja majd keresztény hitre téríteni a magyarokat. A harmadik példa szintén a Hartvik-legendából származik; ebben Géza fejedelem feleségének István első vértanú jelenik meg, s adja tudtul a fiú születését. Laskai a gondolatmenet végén levonja a következtetést: „Et sic claret, quomodo istius sancti regis electio ad regnum et salutem supernaturaliter a Deo est revelata.”⁵⁸ Világos, hogy a szerző az isteni kinyilatkoztatás alatt a csodás látomást érti. Ez az a motívum, amely a három példát összeköti. Azonban a turul-mondának a krónikában olvasható változata mindössze annyit említ, hogy Álmos anyjának az ágyékából dicső királyok származtak, de egyetlen uralkodót sem nevez meg. A történet ebben a formájában a Szent István-beszéd gondolatmenetében a ferences szerző számára használhatatlan volt, mivel Istvánról nem esett benne szó, s ez lehetett az oka annak, hogy a barát változtatott a krónika szövegén, beleépítve egy olyan kompozíciót, amelyben már az államalapító is szerepel.

Laskai Osvát tehát tudatosan, céljának megfelelően módosította a turul-monda szövegét, s így a saját érvelése számára felhasználhatóvá tette Álmos születésének történetét.

KERTÉSZ BALÁZS

Egy ismeretlen hungarika: Giovanni Battista Mosto Báthory Zsigmondnak ajánlott zenei kiadványa 1590-ből.* Az erdélyi fejedelmi udvar zenészeegyüttesét Báthory Zsigmond korában egy ideig irányító Giovanni Battista Mostónak (vsz. 1550-es évek eleje Udine – 1596 Gyulafehérvár)¹ létezik egy olyan kiadványa, amely eddig elkerülte a zenetörténészek és a hungarika-kiadványok kutatóinak figyelmét. A nagyon ritka – úgy tűnik, mindössze egyetlen példányban fentmaradt – gyűjteményt a hesseni hercegi udvar egyik velencei kottákból álló zenei kolligátuma őríz meg.² *Ioan.*

⁵⁷ A történet egy olyan szövegegység részeként épül be a prédikáció gondolatmenetébe, amely a magyarok pannóniai bejövetelét mutatja be. Ezzel a szövegegységgel egy másik tanulmányban foglalkozunk.

⁵⁸ LASKAI gondolatmenete a beszéden belül: *De Sanctis*, H4r–H5r. A Hartvik-legenda két részlete: *SRH* II. 404., 406.

* E helyen szeretném megköszönni a Kasseli Landesbibliothek munkatársainak (elsősorban is Sylvia v. Hilchennek), továbbá Erdősi Péternek, Kruppa Tamásnak és Papp Ágnesnek a szíves segítségét.

¹ A Mosto életére és erdélyi működésére vonatkozó aktuális ismereteket l.: KIRÁLY Péter: *Giovanni Battista Mosto – egy 16. századi „száguldó muzsikusz” Erdélyben*. In: Uő: *Magyarország és Európa. Zenetörténelmi írások*. Bp. 2003. 53–68.

² Kassel, Landesbibliothek, 4° Mus. 6 /d; A nyomtatványt említi: *Répertoire International des Sources Musicales*. (a továbbiakban: RISM) A. I. Karlheinz SCHLAGER szerk.: *Einzeldrucke vor 1800*. Kassel 1976. M 3815.; A RISM csakis egyetlen példányról tud, a kasseliéről.; A kolligátumot leírja: HORSTMANN, Angelika: *Katalog der Musikdrucke aus der Zeit der Kasseler Hofkapelle, 1550–1650*. (Kézirat, megjelenés alatt) 65–69.

Baptistae Mvsti apvd serenissimvm principem Transilvanie etc. musices moderatoris Motecta quinque vocum, liber primus címfeliratú, 1590-ben Velencében Ricciardo Amadionál megjelentetett munkát Mosto, akit a cím – mint látható – már az erdélyi fejedelmi zenészek irányítójának nevez, kegyelmes urának, Báthory Zsigmondnak ajánlotta. Az október 1-jén Velencében kelt ajánlás felirata szerint: „Serenissimo Sigismvndo Battori principi Transilvaniae et Sicolorum comiti, etc. domino meo colendissimo. Ioannes Baptista Mustus foelicitatem.”

A kiadvány – ahogy a címe is közli – ötszólamú motettákat tartalmaz. A zenei anyag a korabeli gyakorlatnak megfelelően szétválasztva, énekszólamonként (Cantus, Altus, Tenor, Quintus, Bassus) külön füzetekben található. A negyedré té méretű (18,4×13 cm) tizenkét lapból álló szólamfüzetek mindegyikének címlapját angyalok tartotta koronás sárkányfogas Báthory-címer díszíti. A címer fölött szalag lebeg „Virtus unita valet” jelmonddal. A címlapillusztráció, miként megállapítható, Báthory Zsigmond egy aranypénzén alapul, az ezen látható elemeket kombinálja.³

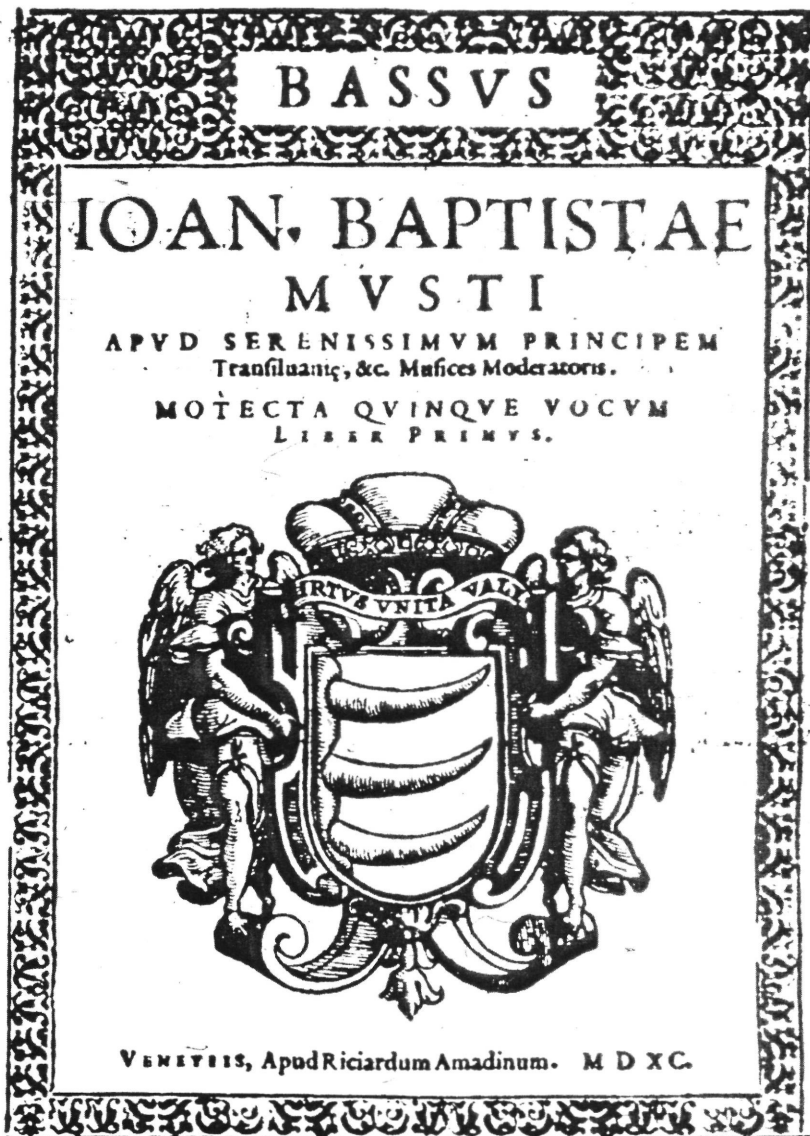
A címlap hátoldalán olvasható az 1590. október 1-jén Velencében kelt Báthoryhoz szóló rövid ajánlás. A következő (1-től 21-ig számozott) oldalakat foglalja el a kompozíciók szólamanyaga, oldalanként egy-egy darab. A *Motecta quinque vocum* húsz motettájából a tizennyolcadik (*Ave virgo gratiosa*) két önálló részből áll, míg a többi egy részes. A kiadvány tartalma:

- 1./ Audi domine hymnum meum
- 2./ Inclina domine aurem tuam
- 3./ Benedicta es virgo Maria
- 4./ Beatus vir qui in lege domini meditatur
- 5./ Ego dixi domine miserere mei
- 6./ Audite insule et audite populi
- 7./ Dominator Domine celorum et terre
- 8./ Stella quam viderant Magi in oriente
- 9./ Ego sum pastor bonus
- 10./ Hodie nobis celorum Rex de Virgine
- 11./ Stephanus autem plenus gratia et fortitudine
- 12./ Voce mea ad dominum clamaui
- 13./ Benedictam dominum in omni tempore
- 14./ Surrexit pastor bonus qui animam suam posuit
- 15./ Ascendens Christus in altum
- 16./ Sancte Zeno martir Dei inclite pastor dominici gregis
- 17./ Regina caeli letare
- 18./ Ave virgo gratiosa (Secunda pars:) Omnis virtute decorat
- 19./ Qui consolabatur me recessit ad me
- 20./ O domine Iesu Christe

A *Motecta quinque vocum* minden füzetét a számozatlan utolsó oldalon egy tartalomjegyzék zárja.

³ A „Virtus unita valet” mottó, eredetileg Báthory Kristóf jelmondata, szerepel Báthory Zsigmondnak, Báthory Kristóf fiának, 1583-ban vert arany tízforintos hátlapján is, amelynek előlapján két angyal tartja a koronás Báthory-címert. (vö: UNGER Emil: *Magyar éremhatározó*. Bp. 1980. II. 171. 62. j.) A Mosto kiadvány címlapja tehát – mint erre a lehetőségre előzetesen már Erdősi Péter történész felhívta a figyelmemet – az erdélyi fejedelem pénzét követi. Hasonló módon, miként Báthory Zsigmond első külföldi portrémetszeteihez is tallérokat vettek alapul a művészek. Köszönettel tartozom Erdősi Péternek és Kruppa Tamásnak, akik rávezettek a jelmondat eredetére, és ily módon segítettek a címlapdísz keletkezésének tisztázásában.

d

A Mosto-féle motettagyűjteményt is tartalmazó itáliai eredetű kolligátumkötetek, amelyben 1579 és 1595 között Velencében megjelent öt-tízszólamú kórusművek szólamkönyveit gyűjtötték egybe,⁴ a hesseni hercegi udvar kottáinak 1613-ban felvett jegyzékében már szerepel.⁵ A gyűjteményt a jelek szerint használták is. Erre következtethetünk az alapján, hogy helyenként – egyebek mellett a Mosto motettákban is – leragasztások és kéziratoss javítások találhatók.⁶

A *Motecta quinque vocum* címlapszövegének és a dedikáció adatainak segítségével fontos új ismeretként ma már pontosabban meghatározhatjuk, hogy mikor is került Mosto Erdélybe. Míg az eddigi kutatás források hiányában csak feltételezésekre hagyatkozhatott, s a szakirodalomban 1589, 1590 illetve 1592 szerepel mint alkalmazásának lehetséges kezdete,⁷ most a motettakiadvány nyomán már 1590 ősztét tekinthetjük annak a legkésőbbi időpontnak, amikortól az udinei muzsikusz bizonyosan a fejedelem zenésze volt. Az elszegődés pontos dátuma ugyan még mindig kérdéses, de már sokkal jobban behatárolható, mint korábban. Kétségtelen, hogy Mosto valamikor az 1589 nyara/ősze⁸ és 1590 ősze közötti egy év folyamán állt az erdélyi uralkodó szolgálatba.

Giovanni Battista Mosto egyházzenei gyűjteményével most már négyre emelkedik a Báthory Zsigmondhoz kapcsolódó itáliai zenei kiadványok száma: Mosto két művét ajánlotta a fejedelemnek (a most ismertetett motetták mellett az 1595 tavaszán Velencében közreadott világi szerzeményeit, *Il primo libro de Madrigali* című madrigálkötetét),⁹ valamint ezek mellett ismert még Pilipp de Monte császári Kapellmeister gyűjteménye, *Il Decimosettimo Libro de Madrigali...* (Velence, 1595), amelyet az 1595. november 24-én kelt előszó szerint Mosto tanácsára dedikált Báthorynak.¹⁰ E három Mostóhoz kapcsolódó munkához járul negyedik kiadványként Girolamo Diruta, ferences szerzetes és chioggiai organista, *Il Transilvano dialogo sopra il vero modo di sonar organi, et istromenti da penna ... utilissima et necessaria a Professori d'Organo* (Velence 1593) című iskolája,¹¹ amely már címével is az erdélyi fejedelemre utal,¹² akinek Diruta kompendiumát ajánlotta.

⁴ Horstmann a szólamkönyv-kolligátumok pergamkötését itáliai határozza meg és az előzéklapokon is 16. század végi velencei vízjeleket mutat ki. Vö.: HORSTMANN: *i. m.* 66.

⁵ Vö.: ZULAUF, Ernst: *Beiträge zur Geschichte der Landgräfllich-Hessischen Hofkapelle zu Cassel bis auf die Zeit Moritz des Gelehrten.* (disszertáció) Kassel, 1902. 101. nr. 41.; HORSTMANN: *i. m.* 66.

⁶ Vö.: HORSTMANN: *i. m.* 66–69.

⁷ L. KIRÁLY: *i. m.* 55–56.

⁸ Mostót 1589. május 1-jén bocsátották el páduai állásából, ahol 1580 ősztől fogva a székes-egyház zenészegyüttesét vezette. Július 12-én még a szolgálati lakásban lakott, amit S. Giustina napjáig (= október 5.) el kellett hagynia. Állítólag ugyanebben az évben a velencei híres Fraritemplomba kerest munkát, ottani működését megerősítő forrásadat azonban nem ismert. Mosto életútjára l. KIRÁLY: *i. m.* 54.

⁹ RISM: A1/6 M 3816; Modern kiadása: BARLAY Ö. Szabolcs közr.: *Giovanni Battista Mosto, Madrigali a 6 voci.* Bp., Zeneműkiadó, 1978.

¹⁰ RISM M 3388; HARASZTI Emil: *Sigismond Báthory, Prince de Transylvanie et la musique italienne.* = *Revue de Musicologie* (12.) 1931. 210.

¹¹ RISM D 3134; HARASZTI: *Sigismond Báthory... i. h.* 195. és Uő: „*Il Transilvano*” di Girolamo Diruta. = *Corvina* (6.) 1943. 3. sz. 120.; BARLAY Ö. Szabolcs: *Az „Il Transilvano” külföldön és itthon. A Diruta-kutatás mai állása.* = MKsz (91.) 1975. 334–338 és Uő: *Girolamo Diruta: Il Transilvano – jelentősége külföldön és Magyarországon.* = *Magyar Zene* (19.) 1978. 1. sz. 3–24.; BARLAY Ö. Szabolcs–PERNYE András: *Girolamo Diruta: Il Transilvano.* = *Magyar Zene* (19.) 1978. 3. sz. 298–313. és 4. sz. 335–360. valamint *Magyar Zene* (20.) 1979. 1. sz. 39–59. és 2. sz. 130–146.; *Az Il Transilvano* különféle kiadásainak felsorolását és a Magyarországon lévő példányok számbavételét l. RISM D 3134 – D 3139. továbbá BARLAY: *Diruta: Il Transilvano – jelentősége kül-*

Báthory Zsigmond tehát különleges helyet foglal el a magyar királyok és erdélyi fejedelmek sorában. Rajta kívül a hazai uralkodók közül – mai tudásunk szerint – senkit sem tiszteltek meg így zeneművekkel. A most megismert legkorábbi neki ajánlott munka, a *Motecta quinque vocum* pedig azért is különösen fontos forrás, mert ez az erdélyi zenészegyüttes élére újonnan felvett kiváló olasz muzsikusként, Giovanni Battista Mosto bemutatkozó alkotása, egy olyan gyűjtemény, amelynek révén az erdélyi udvarban az 1590-es évek elején felhangzott zenét is jobban megismerhetjük. Hiszen még forrásadatok híján sem kétséges, hogy Mosto kiadványát prezentálta a fejedelemnek, s a kotta anyagát olasz zenésztársaival – részben vagy egészben – be is mutatta.¹³

KIRÁLY PÉTER

Egy reformkori egyházi lap történetéhez. A 19. század negyvenes éveiben, a reformkor derekán, mind a katolikus, mind a protestáns egyházak felismerték, hogy a megindult reformfolyamatok miatt csak a hagyományosnak nevezhető célokért való küzdelem – például az iskolai nevelés felekezeti jellegének megtartása és fokozása, hitbuzgalmi tevékenység növelése – az új helyzetben már nem megfelelő, és nem elegendő. Nyilvános politikai megszólalásra van szükség. Az egyházi vezetők szorgalmazták, hogy ne csak szorosan vett valláspolitikai kérdésekben, hanem társadalmi, politikai, gazdasági kérdésekben is fogalmazzák meg, és a nyilvánosság előtt is képviseljék álláspontjukat az egyházak. Az új célok megvalósításának leghatékonyabb eszköze a sajtó volt, aminek jelentőségét a katolikusok és a protestánsok is felismerték.¹ Rájöttek, hogy nézeteik népszerűsítése érdekében saját lapra van szükségük. Így került a katolikus egyház kezébe, 1840-ben a *Nemzeti Újság*, e cél támogatására jött létre a *Religio és Nevelés* is.²

A katolikus *Religio és Nevelés* megindulása után egy évvel a protestáns felekezetek is hasonló céloktól vezérelve lapot indítottak. A megindításban elsődleges szerepe volt a katolikus lap megjelenésének, de bizonyára fontos tényező volt az is, hogy Kossuth 1841-ben, a *Pesti Hirlapban*, az „Egyetemes konvent és unió” című vezércikkében a két protestáns felekezet egyházi és iskolai ügyeinek nyilvánossá tétele érdekében egy lap megindítását javasolta.

földön és Magyarországon ... i. h. 16. valamint BARLAY-PÉRNYE: Diruta: Il Transilvano ... i. h. (1978. 3. sz.) 311–312. és (1979. 2. sz.) 130–131.; A mű zenei anyagának modern kiadása: ZÁSKALICZKY Tamás–PÉRNYE András–BARLAY Ö. Szabolcs közr.: Girolamo Diruta: Il Transilvano. Bp. Editio Musica, 1981. /Musica per la tastiera, Vol. 3./

¹² Az ajánlás szerint: „a Principe meritissimo di quella Prouincia il cui titolo e nome porta seco il libro”. Előbb HARASZTI („*Il Transilvano*”... i. h. 121.) majd utóbb BARLAY (*Diruta: Il Transilvano*... i. h. 11.) teljes joggal hangsúlyozta tehát – másféle véleményekkel szemben –, hogy a kiadvány *Il Transilvano* címe egyértelműen a fejedelmre utal és nem pedig általánosságban valamilyen ’erdélyire’. Diruta címádása a korabeli olasz szóhasználatot tükrözi, amely előszeretettel illelti az erdélyi fejedelmet „*Il Transilvano*” (= ’az erdélyi’) elnevezéssel.

¹³ A kiadványt és tartalmát, valamint a Mostóra vonatkozó újabb ismeretek zenetörténeti tanulságait egy részletes tanulmányban tárgyalom, amely előreláthatóan 2005-ben jelenik meg a *Magyar Zenében*. Ezenkívül szándékomban van a *Motecta quinque vocum* teljes anyagának újrakiadása.

¹ SÖRÖS Pongrác: *A katolikus klérus törekvései az 1843–44. országgyűlés egyházi ügyeinek tárgyalása alatt.* = Katolikus Szemle 1901. 865–890.; DEZSÉNYI Béla: *Nemzeti Újság.* = Regnum 1940–41. 313–356.

² A lapról: MÉSZÁROS István: *Első pedagógiai hetilapunk, a Religio és Nevelés.* = Vigília 1982. 6. sz. 444–447.; FEHÉR Katalin: *Egy reformkori katolikus hetilap, a Religio és Nevelés.* = Magyar Könyvszemle 2004. 1.sz. 14–28.

„Szükségesnek tartanók, hogy egyházi hirlap keletkezzék, mely munkásságát egyesíten az egyesülés eszközlésének szentelje, s minden jóakaratu gondolatcserére tért nyisson, alkalmat adjon. Lehetetlen nem remélnünk, hogy ily vállalkozás a felsőbbség helybehagyását megnyerni szerencsés leend. És miután ily lap kiadására nézve, több mint egy oknál fogva, a főváros legalkalmasb helynek látszanék e vállalat megkísértésére különösen Székács József ágostai és Török Pál helvét vallásu pesti hitszónok urakat bátorkodunk felszólítani. Ilyetén közremunkálásuk az óhajtott célznak igen kedvezően megfelelne, s hozzájuk nagyon illenék, kik – mint halljuk – abban egyeztek meg, hogy néha-néha a szónoklatban egymást felváltásák.”

A tervezett lapról már a megjelenés előtti hónapokban hírt adott a *Társalkodó*. Pap Károly³ és Varga Soma⁴ közös cikkükben⁵ arról írtak, hogy egy protestáns lap legfőbb jelentősége az lenne, hogy nyilvánosságot kapnának azok a kérdések, melyek eddig csak az egyház belső körei előtt volta ismeretesek. Körvonalazzák a kiadandó lap programját, amelyben a tervek szerint azonos arányban kapnának helyet az egyházra és az iskolákra vonatkozó hírek. Megjegyzik: „Mennyit nyernék ez által a nevelési ügyre, s mennyit nyernének tanítóink képeztetésükre nézve, könnyen meggondolható.” Röviddel ezután a *Társalkodó* közölte a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* programnyilatkozatát.⁶ A lap célja, hogy a két protestáns felekezet egyházi és iskolai életének orgánuma legyen, értekezéseket, híreket és könyvismertetéseket közöl majd e tárgykörből. A lap hetenként egyszer, másfél íven jelenik majd meg, 5 forint hús krajcáros évi előfizetési áron, és a kiadóhivatalon kívül a protestáns espereseknél és iskolaigazgatóknál lehet rá előfizetni.

A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1842. április 7-én jelent meg először. Szerkesztői a Kossuth által említett személyiségek, az evangélikus Székács József⁷ és a református Török Pál,⁸ mindketten felekezetük neves és elismert lelkészei. Az első évben, a szerkesztésben részt vett még Taubner Károly⁹ tanár is. A lap hetenként egyszer jelent meg Pesten, a Trattner-Károlyi nyomdában. Formátuma, felépítése hasonló volt a *Religio és Nevelés*hez. A lap első Egyházi dolgok című rovata a két protestáns felekezet aktuális egyházi ügyeivel foglalkozott. A második rovat Iskolai dolgok címmel, iskola- és nevelésügyi kérdéseknek adott helyet. A lap végén a Vegyes közlemények rovatban rövid híreket olvashattak az érdeklődők. Közölt a lap könyvismertetéseket, hazai és külföldi teológiai, tudományos, pedagógiai művekről és tankönyvekről is. A lapban publikáló szerzők többsége protestáns tanár és lelkész. A szerkesztők mindent megtettek, hogy a reformátusokat és az evangélikusokat érintő hírek, közlemények egyforma arányban szerepeljenek az egyes számokban.

³ Pap Károly (1814–1883) református lelkész, esperes.

⁴ Varga Soma (?–?) ügyvéd, hirlapíró

⁵ PAP Károly–VARGA Soma: *A protestánsoknak egy érezhető szüksége honunkban.* = *Társalkodó* 1842. 15–16.

⁶ VARGA Soma: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap.* = *Társalkodó* 1842. 32.

⁷ Székács József (1809–1876): evangélikus püspök, egyházi író, az MTA tagja. A bölcsészetet és a teológiát Sopronban végezte, majd a berlini egyetemen folytatta tanulmányait, ahol 1836-ban bölcsészeti doktorátust szerzett. 1836-tól haláláig a pesti evangélikus hitközség első papja volt. 1860-ban püspökké választották. Verseit az 1830-as és 40-es évek folyóiratai közölték. Számos egyházi beszéde és teológiai tárgyú munkája jelent meg.

⁸ Török Pál (1808–1883) református püspök. A teológiát Debrecenben végezte. 1839-től Pesten működött lelkészként. 1860-ban a dunamelléki református egyházkerület püspöke lett.

⁹ Taubner Károly (1809–1860?): evangélikus lelkész, matematikus, az MTA tagja. Bölcséleti és hittudományi tanulmányait a soproni evangélikus líceumban végezte. Nevelő volt, majd a berlini egyetemen tanult, ahol 1837-ben, bölcsészeti doktorrá avatták. 1837-től a pesti evangélikus gimnázium tanára. 1844-től táborigazgatóként működött Milánóban.

A negyvenes években a protestánsok számára a három leglényegesebb kérdés a protestáns felekezetek uniójára irányuló törekvések kérdése,¹⁰ az iskolák tanterveinek reformjával foglalkozó tanácskozások, és a Pesten felállítandó protestáns főiskola ügye volt. Az ezekkel kapcsolatos viták, a különböző nézetek, vélemények, eszmék közzétételének fóruma a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* volt, mely 1848. végéig fontos szerepet játszott abban, hogy nyilvánosságot biztosított mind ezek számára.

A lap indulásának évében, 1842-ben jelent meg nyomtatásban, az ún. zayugróci tanterv,¹¹ amely országosan egységesíteni kívánta az evangélikus tanügyet. A tanterv megszületését több tanácskozás előzte meg.¹² Az új tantervvel kapcsolatos viták eredményeit a lap is közzétette. Székács József 1842. május 12-én publikálta a lapban Schedius Lajos 1840-ben készített tantervét,¹³ melyet a tanácskozások jegyzőkönyve szerint a résztvevő professzorok éppen a rendelkezésre álló anyagi keretek szűkössége miatt nem tartottak kivitelezhetőnek.¹⁴ A lap következő száma kivonatossan közli a zayugróci gyűlés fontosabb határozatait.¹⁵ A tanterv a falvakban általánossá kívánta tenni a négyosztályos elemi iskolát, és a városokban – a meglévő gyakorlatot kodifikálva – a két osztállyal bővített, tehát hatosztályos polgáriskolát, amelyben „a reális tárgyak tüzetesebben tárgyalhatók”. Ez a „Bürgerschule”-nak nevezett iskolatípus, amelyben történelmet, földrajzot, jogi ismereteket, matematikát, természettudományi és gyakorlati tárgyakat is tanítanak, már átmenet a középiskola felé.¹⁶ A tervezet 18. pontja hangsúlyozza, hogy a gimnáziumban a „tanítási nyelvnek a magyarnak kell lenni, hogy az által mind a tudományok, mind maga ezen nemzeti nyelv ismerete előmozdíttassék” A cikk közli a felsőbb iskolák számára hozott törvények szövegét, és a tanítók helyzetének szabályozásával foglalkozó fejezetet.

Foglalkoztak a szerkesztők a protestáns népiskolák problémáival,¹⁷ a tanítók helyzetével. Gyakran olvashatunk a lapban részletes beszámolót az egyes református és evangélikus iskolákról, amelyekben szó esik az adott iskola történetéről, tanrendszeréről, az ott tanító tanárokról, a használatban lévő tankönyvekről, az ifjúság egyesületeiről.¹⁸

1846. augusztus 10-én zajlott le a protestáns oktatók első közös tanácskozása Pesten, amelyet Tavasi Lajos kezdeményezett, és amelynek célja az volt, hogy a két testvérfelekezet vezetőit, és az iskolák tanárait egybegyűjtse „egy olyan tanácskozmányra, mely az elhanyagolt nevelés ügyét or-

¹⁰ A lapban, számos esetben adtak helyet az unióval kapcsolatos különböző véleményeknek. Pl.: *A protestantizmus jelen szőnyegkérdése.* = *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1842. 331–332.; KOLMÁR István: *Pesti iskola s unió.* = *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1842. 103–107.

¹¹ *A magyarhoni ágost. hitv. evangélikusoknak oskolai rendszere.* Pest, 1842.

¹² A tanácskozásokat Zay Károly egyetemes evangélikus egyházi felügyelő zayugróci birtokán tartották.

¹³ *Schedius Lajos kir. tanácsos iskolai terve.* = *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1842. 67–71.

¹⁴ Evangélikus Országos Levéltár Generalis ecclesiae archivum II. e. 3: 8. Vö. TERRAY Barnabás: *A zayugróci tervezetek 1848 felé mutató vonásai.* = *Magyar Pedagógia* 1968. 97.

¹⁵ *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1842. 76–82.

¹⁶ Pesti példálul az evangélikus gimnázium keretében valósult meg az elképzelés. Itt a gimnáziumi alsó osztályokba osztották be a polgári iskola felső osztályainak tanulóit, és számukra a latin helyett, reális tantárgyakat tanítottak az osztálytanítók.

¹⁷ Érdekes és elvi megfontolásokat is tartalmazó cikk: BAKSAY Dániel: *Protestáns lelkészek és iskolaiügy, s javaslat a nevelés tárgyában.* = *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1842. 125–428; 437–440.

¹⁸ Pl.: SÜKÖSD: *A pápai főiskola.* = *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1842. 417–421.; I.Y: *Máramaroszigeti iskolai viszonyok.* = *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1842. 348–350.; TURCSÁNYI L.: *Párvonat a pozsonyi és a sopronyi ev. Főiskolák között.* = *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1842. 45–47.

vosolja”¹⁹ A lap több számon keresztül foglakozott a tanácskozással, annak a protestáns iskolaügy reformjára, a tanítás tartalmára, módszerire, a tankönyvekre, a tanárookra és a felsőoktatásra vonatkozó javaslataival.

A protestáns egyházak sem maradtak ki a nemzetpolitikai és a nyelvi vitákból, melyek a korabeli lapok hasábjain zajlottak. A *Protestáns Egyház és Iskolai Lap* az 1840-es években helyt adott a vitatkozó feleknek, bár Székács József drámai hangú, a megbékélést célzó cikksorozata a nézetek kiegyenlítésére törekedett.²⁰ A cikkben a szerkesztő kárhoztatta mindazokat, akik „az egész egyházat magyar nyelvtanulási s terjesztési intézetté kívánták lealacsonyítani”, de erőteljesen hangsúlyozza, hogy a nem magyar ajkúak anyanyelvi művelődését nem csak hogy nem kívánják gátolni, de saját eszközeikkel elő is segítik. Ezt a nézetet a gyakorlatban azzal bizonyította Székács, hogy a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban* helyet adott szlovák protestáns szerzők, köztük a például Jan Kollár, Karol Kuzmány vagy Samuil Hoič írásainak.

1848-ban közölte a lap a vallás- és közoktatásügyi minisztérium közleményeit, a 20. törvény-cikket is, teljes terjedelmében. Székács József szerkesztő „Merengések” címmel megjelent cikksorozatában²¹ az 1844/3. tc. hiányosságait kihasználó visszaéléseket taglalva már 1848. március 12-én a protestánsok jogos igényeként fogalmazta meg a felekezetek közötti tökéletes egyenlőséget. Április 2-án már arról elmélkedett, hogy milyen feltételekkel fogadják el az egyházak az állami támogatást? Hogyan őrizhetik meg az egyházak autonómiájukat, ha az állam fizeti lelkészeiket, és meddig maradnak az iskolák egyházi kézben?

A közlésre váró hírek sokasága és a fokozott érdeklődés következtében az addig hetente egyszer megjelenő *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* júliustól hetente kétszer jelent meg. Ekkorra már kialakult az autonómiához feltétlenül ragaszkodók tábora, s azoké is, akik az állami támogatás fejében akár az iskolákat is átengedték volna. A sokféle vélemény, nézet közül kitűnt Jakabfalvy András írása²² Szerinte a papok fizetése, az iskolák, az egyházi ügyek nem lehetnek tárgyai a miniszteri értekezletnek. Amiről tárgyalni kell, az a magyar protestáns egyháznak a magyar államhoz való viszonya. A törvény által kimondott egyenlőség és viszonyosság megköveteli, hogy a római katolikus egyház által élvezett előjogok megszűnjenek. Meg kell maradnia az egyházi kormányzat autonómiájának, de a belső változtatások kidolgozása az egyházak feladata. Az iskolák tekintetében a szerző óvatosságra intett, az egyház és iskola különválasztása nézete szerint még nem időszzerű. Hangsúlyozza, hogy Eötvös József miniszter a protestánsok teljes bizalmát bírja, de ha „egy jesuitai szellemű encyclopaedista dilettáns” kezébe kerül az irányítás, akkor az iskoláiról lemondott protestantizmus önmagát tenné tönkre. Jakabfalvy álláspontja szerint a protestánsoknak nem szabad az első lépést megtenni az állam irányában, amíg a katolikus egyház nem fogalmazza meg a saját álláspontját.

A későbbi hónapokban egyre inkább erősödött a protestáns egyházakban az autonómiához való ragaszkodás. A nyár folyamán az evangélikusok és a reformátusok is értekezleteket tartottak. Az evangélikusok értekezletének a jegyzőkönyve megjelent a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban*.²³ A református egyház megismerve Eötvös népkolai törvényjavaslatát, elismerte, hogy az államnak joga van saját költségén bárhol iskolát felállítani, de ez nem jelentheti a felekezeti iskolák beol-

¹⁹ Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1846. 780.

²⁰ SZÉKÁCS József: Merengések. = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1846. 625–633, 649–653, 673–678, 697–706, 817–822, 850–854.

²¹ SZÉKÁCS József: Merengések. = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1848. 193–199; 257–264; 327–339; 417–421; 481–484.

²² JAKABFALVY András: Az egyházi és iskolai reformok iránt felhívott cultusminiszteri értekezlet tárgyában előleges szózat. = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1848. 987–994.

²³ Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1848. szeptember 7. 1159–1170.

vasztását, ezek fenntartásához továbbra is ragaszkodtak. Az államtól a tanítók fizetését kérték, hogy a közvetlen adózást és az elemi iskolai tanítási díjakat eltörölhessék.

Szeptember 4-én báró Prónay Albert házában találkoztak az egyházak képviselői Eötvös Józseffel. A miniszter megígérte: a törvényben kifejtett egyenlőséghez képest semmi visszalépés nem történhet, de ennek alkalmazása nehézségekkel jár, mivel közben egyik hitfelekezet érdekei sem sérülhetnek meg. Szeptember 7-én a három egyház képviselői közös tanácskozással zárták le az értekezletet. Mindezekről hírt adott a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* is, amely az év végén, Pest elfoglalásakor szűnt meg.

Érdekes sajtótörténeti adalék az a hír, melyet a *Pesti Hírlap* közölt 1849. januári első számában. „A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap ez évben nem fog önállólag megjelenni, hanem csupán mellékelve leend a Kossuth Hírlapjának”.²⁴ Ez nem következett be, hiszen a *Kossuth Hírlapja* című lap már nem jelenhetett meg 1849 januárjában, Pest január 1-jén kezdődött kiürítése, feladása, és Windischgrätz január 5-i bevonulása miatt.*

FEHÉR KATALIN

Adatok gróf Dessewffy József könyvtáráról. Az 1980-as években Klaniczay Tibor akadémikus kezdeményezte hazai tudományos könyvtárainkban a régi könyvek possessorainak vizsgálatát. Ebbe a munkába a Debreceni Egyetemi Könyvtár (továbbiakban: DEK) más munkatársai mellett én is bekapcsolódtam. Könyvtárunkban ennek a tevékenységnek volt előzménye: Czellárné Csiba Judit munkakörébe tartozott a 700 000-el kezdődő raktári jelzetű régi könyvek vizsgálata. Ő azonban családi okokból külföldre távozott.

Jomagam a 16. századi külföldi műveket kerestem ki az állományból, számuk 478-ra rúgott. A possessorok vizsgálata mellett elhatároztam, hogy összeállítom, és közzéteszem az antikvák katalógusát, amely hamarosan meg is jelent.¹ Ugyanezt a munkát elvégeztem a 17. századi könyvekkel is. Az 1601–1650 közötti állomány 404 művet számlál, a század második feléből 604 könyvet találtam.² Dessewffy József tíz antikvának és huszonkilenc 17. századi könyvnek volt a possessorja. Mivel könyvei között voltak igen ritkák is, úgy gondoltam, hogy megkíséreltem összegyűjteni és értékelni a könyvtárára vonatkozó adatokat.

A DEK állományába Dessewffy könyveinek többsége a főúri könyvtárak állami tulajdonba vétele után került,³ igénylés útján, amelyet Gyarapító osztályunk tudós vezetője Bertók Lajos nyújtott be.

Utóda Léway Botondné a hetvenes évek végén vásárolt néhány könyvet éppen provenienciájuk miatt, Dessewffy bejegyzésével. Módszeresen kerestem a régi könyvek katalógusában az 1950–1954

²⁴ Pesti Hírlap 1849. 255. sz.

* A tanulmány az OTKA támogatásával készült. (T 042579).

¹ OJTOZI Eszter: *A Debreceni Egyetemi Könyvtár külföldi antikvai és possessoraik*. Debrecen, 1989. /Régi tiszántúli könyvtárak 6./

² OJTOZI Eszter: *A Debreceni Egyetemi Könyvtár 1601–1650 közötti külföldi nyomtatványai és possessoraik*. Debrecen, 1996. /Régi tiszántúli könyvtárak 8./ Uő: *A Debreceni Egyetemi Könyvtár 1651–1699 közötti külföldi könyvei és possessoraik*. Debrecen, 1994. /Régi tiszántúli könyvtárak 7./

³ OJTOZI Eszter: *Possessori bejegyzések a Debreceni Egyetemi Könyvtár 18. századi külföldi könyveiben. III. (Főúriak könyvei.)* = MKsz 1998. 3. sz. 279–283.

között leltározott műveket, és így sikerült számos Dessewffy possessori bejegyzésével ellátott művet megtalálnom.⁴

A gróf könyvtárát a közismert módokon gyarapította ezek: vásárlás, ajándék, csere.

Vásárlás. Levelezését átszövik az erre vonatkozó kérései, utasításai. Pethe Ferenchez 1816 decemberében írt levelében könyveket kér tőle,⁵ agrártudományiakat is; Dolinszky Istvánt⁶ nevezi meg, mint aki fizetni fog értük.

Állandó vásárlója volt Kilián Frigyes királyi egyetemi könyvkereskedőnek,⁷ akitől fizetési halasztást kért egy alkalommal.⁸ A debreceni vásárban magyar könyveket vett Kis könyvtárától, ki is fizette azokat, de valahogyan a kereskedőnél maradtak.⁹

Ajándék, csere. Ebben a fő partner a jó barát: Kazinczy Ferenc volt. Levelezésükben nagy szerepet játszanak a könyves adatok. Kazinczy 1825-ben könyveket válogatott a grófnak saját könyvtárából ajándékba.¹⁰ Kéri, hogy fogadja el „minden vonogatás nélkül”.¹¹ Itt kell megemlíteni, hogy Kazinczy több alkalommal kölcsönzött Dessewffy könyvtárából; például 1812-ben 19. századi könyveket kér elolvasásra.¹²

A könyvtár helye. Egy része 1816-ban még Olyson volt¹³ – Sáros megyében –, de 1820-ban minden könyvet Kassára hozatott Dessewffy.

A könyvtáros, könyvtárrendezés. Az egyetlen név szerint ismert könyvtáros Dúlházy Mihály volt.¹⁴ A gróf titkára, maga is jeles bibliofil. A rendezési munkákban a gróf is részt vett, és lajstromot készített a könyvekről.¹⁵ Mindazonáltal Dúlházy fő munkaköre a titkári volt, gazdája „csuhadárnak”¹⁶ nevezi egy levelében.

Könyvtárkezelés, possessori bejegyzések. A raktározás módjáról csak óvatos feltételezésem van, lásd a továbbiakban. A possessori bejegyzések az esetek többségében a címlapon vannak, szövegük egyszerűségében is variabilis.

Fő nyelvük a latin, abbraviatúrákkal: „Com.[itis] Jos.[ephi] Dessewffy, C.[omitis] J.[osephi] Dessewffy”. Találtam francia bejegyzést is: „Comte Joseph Dessewffy”, valamint németet: „Graf Josef Dessewffy”.

⁴ Pontos számot nem írok, mert a további kutatás még hozhat eredményt. Mindenesetre több száz műről van szó.

⁵ DesLev 28. Pethe Ferencről: SZINNYEI X. 889–895.

⁶ Dolinszky uradalmi tisztartója volt Dessewffynek. Vö. GOMBÁS András: *Lapok Tiszavasvári történetéből I. Büdszentmihály története.* Nyíregyháza, 1978. /Jósa András Múzeum Kiadványai 11./ 70–71.

⁷ A céget 1832-ben alapította ifj. Kilián György. (Magyar Könyvkereskedők Évkönyve I. 1894. 186–187.)

⁸ DesLev 50.

⁹ DesKazLev I. 325.

¹⁰ DesKazLev III. 319.

¹¹ DesKazLev III. 326., 327.

¹² Uo.

¹³ FÉNYES Elek: *Magyarország geographiai szótára III.* Pest, 1851. 162.

¹⁴ SZINNYEI II. 1129–1131. DesLev 96, 145.

¹⁵ DesKazLev I. 246.

¹⁶ „Csuhadár” = belső ember. In: *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár I.* Bukarest, 1978. 223.

Ami azonban a legfontosabb, egyes művekbe magyarul jegyezték be a tulajdonos nevét: „Desseöffy József”, „Desöffy József”. Az előző possessorok nevét nem húzták át, ex libriseiket nem távolították el. Dessewffynek két ex libriséit ismerjük,¹⁷ nem kétfélet, hanem két példányt.

Az egyiket az OSZK őrzi „Desöffy” felirattal.¹⁸ A másikat én találtam, és rövidesen közlöm. Annyit előrebocsátok, hogy nem heraldikus.¹⁹

A címlapokon szerepelnek még kézzel írt arab számok, ezekben sejtem a raktári jelzeteket.

Kötetés. Sommásan azt írhatom erről, hogy a könyvek kiadói kötésekben vannak. A gerincekre néhány esetben papírcsíkot ragasztottak, rajtuk vagy a könyv címe, vagy a fent említett arab szám van. A gróf nem volt fukar, több olyan díszes kötésű (aranyozott) könyvet is megvásárolt, amelyeknek ára magas lehetett. A könyveket és a possessori bejegyzéseket rendkívüli módon károsították azok az ovális gumibélyegző-lenyomatok, amelyeket „Gróf Dessewffy Család Könyvtára Búd- Szt. Mihály” szöveggel ütöttek be többnyire a címlapok legfontosabb helyeire, olvashatatlanná téve azokat. Még a kis oktáv formátumú könyvek címlapjait is alig lehet megfejteni.

Ez a művelet csak József gróf halála után történhetett, és a DEK modern feldolgozói munkáját igencsak megnehezítette.

Dessewffy írónnal tett aláhúzásokat, kiemeléseket a könyvekben. Margináliát egy esetben találtam, interlineáris glosszát egyet sem.

Az általam ismert állományról. Dessewffy könyvtáráról az egyik legjobb összefoglalás Ferenczy Józsefnek köszönhető.²⁰ Legfontosabb adata az, hogy a gróf különös gondot fordított a magyar irodalom gyűjtésére, beleértve a periodikákat is. Iratai között volt egy jegyzék a megrendelendő könyvekről.²¹ Magam idegen nyelvű példákkal tudok szolgálni.

Általában feltűnő Dessewffy előszeretete a fordítások iránt. Az egyik, amit ki szeretnék említeni a Németországban évtizedeken keresztül megjelenő sorozat: „Prosaiker griechische und lateinische in neuen Übersetzungen”. Ezt az ikersorozatot megvette, egyes köteteket meg is találtam a DEK-be került állományban; a kor legjobb német klasszikus filológusai fordították azokat.²² A modern nyelven írt szépirodalmi és ismeretterjesztő művek nagy többsége is fordítás. A könyvek többsége latin, német és francia nyelvű. Előszeretettel vett meg angol nyelvből készült fordításokat.²³

Az általam feltárt állománytöredék egy egyetemes érdeklődésű gyűjtőről tanúskodik. Képviseelve vannak: a szépirodalom (irodalomelmélet), a politika, a nyelvészet, a történelem és segédtudományai, a matematika, a vallástörténet, a filozófia, az orvostudomány, a gyermekek számára írt didaktikus művek, az útleírások, a színházi műsorok.

Mindezek kiváló szerzők tolla alól kerültek ki, csak néhányukat említem meg. Kant, Fielding, Marmontel, Börne, Helvetius, Volney, Milton, Zollikofer, Goldoni, Gibbon, Winkelmann (az or-

¹⁷ OJTOZI Eszter: *Ex librisek, jelek, különlegesen használt címerek, supralibros a Debreceni Egyetemi és Nemzeti Könyvtár XVIII. század végi könyveiben.* = Könyv és könyvtár XXV. Debrecen, 2003. (Sajtó alatt.)

¹⁸ CZAKÓ Elemér: *Az Orsz. Magyar Iparművészeti Múzeum (!) exlibris kiállításának katalogusa (!).* Bp. 1903. 42. Nem datálja. Metszője Bohacz. Bohacz [Thomas] vő.: NAGLER, G. K.: *Neues allgemeines Künstler-Lexikon.* Leipzig. 1835–1852. II. 85.

¹⁹ L. a 17. jegyzetet!

²⁰ FERENCZY József: *Gróf Dessewffy József életrajza.* Bp. 1897.

²¹ FERENCZY J.: *i. m.* 111–112.

²² SCHWEIGER, F. L. A.: *Handbuch der classischen Bibliographie.* I. Teil. Leipzig, 1830.

²³ MAKAY Attila: *Gróf Dessewffy József angol irodalmi műveltsége.* (Debrecen, 1941.) című munkájában adott ezekről összefoglalást.

vos), névrokona Winckelmann a műtörténész, Campe, Soden (a közgazdász), Machiavelli, Thomas a Kempis és nem utolsó sorban a Biblia. Megjegyzendő, hogy néhány magyar szerző is szerepel latin nyelvű művekkel: Horányi, Péczely, Kovachich.

Liber rarissimus a Dessewffy könyvtárban.

WECKER, Johann Jacob: *Antidotarium speciale*. Basileae, 1602. Uő: *Antidotarium generale*. Basileae, 1601.

Raktári számuk a DEK-ben 789.702 (1–2.)

Egyetlen forrás sem tud ezekről a könyvekről, a legmodernebb német katalógus sem.²⁴ A szerzőt említi Jöcher,²⁵ de a mű ezen kiadását nem.

Gróf Dessewffy József egyike volt hazánk legkiválóbb 18. századi főúri bibliofiljeinek.

OJTOZI ESZTER

A Csongrád megyei sajtóbibliográfia hódmezővásárhelyi kiegészítései. Napjainkra, amint azt Lakatos Éva a sajtóbibliográfiáknak a *Magyar Média* 2000/3. és 2001/1. számaiban közreadott bibliográfiájában és tanulmányában kifejtette, egyre idősebbé válik a húsz-harminc éve megjelent megyei sajtóbibliográfiák kiegészítése.

Csongrád megye sajtóbibliográfiája 1974-ben, a megyék közül nyolcadikként jelent meg Kárász József író, a hódmezővásárhelyi városi könyvtár munkatársa (1914–1996) összeállításában, szerkesztésében, a szegedi Somogyi-könyvtár kiadásában. A bibliográfia Szeged sajtóját nem tartalmazza, a gondos gyűjtő a megyeszékhely anyagát terjedelmi és egyéb okok miatt nem mérhette föl. Inkább vállalta, hogy az összeállítás a szegedi lapok leírása nélkül jelenjen meg, nem várta meg, hogy az is elkészüljön. Szerencsére, mondhatjuk, mivel fatális módon, a megyeszékhely sajtóját, még ma, 2004-ben is csak az 1954-es ideiglenes lajstromból ismerhetjük.

A Szeged nélküli megyei anyag majdnem fele vásárhelyi, a 327 bibliográfiai leírásból 138 itteni lapé; a viszonylag nagy kapacitású kisvárosi nyomdászat elsősorban gazdasági érdekből, folyamatos üzemelésének biztosítása céljából, ha nem is egyenletesen magas színvonalú, de számszerűen mindenképpen jelentős lapkiadást produkált. E vegyes, tarka választékot e sorok írójának – levéltári forrásokból, magángyűjteményből –, módjában volt, az 1970-es időhatáron belül, a *Magyar Könyvszemle* 1989-es második számában 46 új címmel kiegészíteni.

1970 után még sokáig csak néhány üzemi lap jelentette a helyi sajtót Vásárhelyen. A lapindítási kedv, a nyilvánosság igénye az 1989-es rendszerváltást követően nőtt meg ismét, kiegészítésünk 28 tételének háromnegyed része az utolsó tizenöt év terméke, a kor kívánalmainak megfelelően elsősorban politikai, választási újságok, reklámlapok. Szintén jellemzően sok a rövidéletű, egy-két számot megért kiadvány, a vállalkozó kiadók nem tudtak kitörni a szándék és lehetőség ellentmondásának ördögi köréből.

A tételek írásmódja a Kárász-bibliográfia leírásait követi.

²⁴ *Bayerische Staatsbibliothek. Alphabetischer Katalog. 1501–1840.* 1–59. München–London–New York–Oxford–Paris, 1987.

²⁵ JOEGER, Christian Gottlieb: *Allgemeines Gelehrten – Lexicon. IV.* Leipzig, 1751. 839.

1.
CSONGRÁD MEGYEI HÍRLAP VÁSÁRHELYI KIADÁS.
 A megyei lap mutációja. (Az 5. oldal helyi anyag.)
 Szeged.
 1971. jan. 26, (mutatványszám), febr. 28-tól 1989. márc. 31-ig.
 Megj. hetenként hatszor.
 A városi szerkesztőség vezetője Zékány János, 1980. máj: Zelei Béla, 1986. jan.
 Királyhegyi Ottilia.
 K. és Ny. mint a megyei kiadásé – 2 r.

2.
HÓDGÉP.
 A Hódmezővásárhelyi Mezőgazdasági Gépgyártó és Szolgáltató Vállalat dolgozóinak, az MSZMP HÓDGÉP vállalati bizottságának lapja.
 Hmv.
 1974. jan. – 1989. dec.
 Megj. havonta, 1989-ben negyedévenként.
 Szerk. Bedő Nándor, 1986. febr.: Királyhegyi Ottilia
 K.Csongrád Megyei Lapkiadó Váll.
 Ny. Szegedi – 2 r.

3.
HÓDIKÖT [Hódmezővásárhelyi Divat Kötöttárugyár]
 Az MSZMP vállalati bizottságának lapja.
 1989. júl.: A vállalat dolgozóinak lapja.
 Hmv.
 1974. jan. – 1990. jún.
 Megj. havonta, 1977. ápr. 10-ig havonta kétszer, 1989. júl.: havonta.
 Szerk. Zékány János, 1989. júl.: Fehér József.
 K. Csongrád Megyei lapkiadó V., 1989. júl.: Villányi László, a Hódiköt vállal. igazgatója.
 Ny. Szegedi Ny. h-i üzeme – 2 r.

4.
HÓDMEZŐVÁSÁRHELYI ÁLLATTENYÉSZTÉSI FŐISKOLAI TANGAZDASÁG ÜZEMI HIRADÓ
 1975. febr: TANGAZDASÁG
 A Hódmezővásárhelyi Állattenyésztési Főiskolai Tangazdaság pártbizottságának lapja. 1989. szept.: A H.-i Áll. Tangazd. Lapja.
 Hmv.
 1974 aug. – 1992. dec.
 Megj. havonta.
 Szerk. Zelei Béla
 K. Csongrád Megyei Lapkiadó V., 1991. szept.: Délmagy. Könyv és Lapkiadó Kft.
 Ny. Szegedi – 2 r.

5.
KUTAS NÉPE
 A székkutasi Új Élet Tsz üzemi lapja. 1992. jan.: A székkutasi Új Élet Tsz, a karékszövetkezet és az önkormányzat közös lapja.
 Székkutas.
 1975. jan. – 1993. dec.
 Megj. havonta.
 Szerk. Kaczur István. 1988. jan.: Süli József.

K. Csongrád Megyei Lapkiadó V. 1991. febr.: Délmagyarország K. és Lapkiadó Kft.
Ny. Szegedi. – 2 r.

6.

RÁKÓCZI HIRADÓ

A hódmezővásárhelyi Rákóczi Mgtsz vezetőségének időszaki üzemi tagsági tájékoztatója.

Hmv.

1987. márc. – 1991. jún. (?)

Megj. háromhavonta.

Szerk. Tóth T. József, 1989. máj.: Joó Erzsébet, 1989. szept. Rác Lajos.

K. Dr. Petkó Béla elnök

Ny. Szegedi ny. – 2 r.

7.

VÁSÁRHELYI TÜKÖR

A városi tanács lapja. 1989. ápr. 16: Hódmezővásárhely lapja. [Lásd még Vásárhely és Vidéke]

Hmv.

1987. dec. – 1991. febr. 9.

Megj. negyedévenként. 1989. ápr. 16: hetenként.

Fel. szerk.: Ocsovszky László.

K. [Hódmező]vásárhelyi városi tanács, 1989. júl. 2– Szoboszlai Zsolt, 1990. jan. 27.: Dr. Olasz Sándor.

Ny.: Szegedi Ny. vásárhelyi üzeme – 2 r.

8.

NEMZETI ÚJSÁG

Független magyar havilap. 1990. márc. 1: Keresztény magyar havilap, 1992. jún.: A magyar lelkiismeret szava, 1992. dec.: Magyar keresztény lap, 1993. jan. 8-tól a Magyar Keresztény Mozgalom lapja, 1993. okt. 8.: Magyar keresztény hetilap, 2002. okt.: Keresztény közéleti lap.

Leányfalu, 1990. márc. 15: Hmv. 2002. okt.: Ásotthalom.

1990. jan. 1. – Szünetelt: 1994. aug. 6. – okt. 21, 1999. márc. – 2002. okt.

Megj. havonta. 1993. jan. 8.: kéthetenként (1993. júliustól egy ideig Hungarian Observer címmel angol nyelvű változat is), 1993. okt. 8.: hetenként, 1994. okt. 21: kéthetenként, 1993. nov. 5-től Vásárhelyi Nemzeti Újság című variánsa is megjelent.

Szerk. Dr. Vitéz Endrey Antal

K. Dr. Vitéz Endrey Antal

Ny.: Forma Art Kisszövetkezet Bp. 1990. nov.: Szoliter Kft. Hmv., 1995. febr. 10. Hód-Press Kft. Hmv., 2002. okt. Szoliter Kft. Hmv. – 4 r.

9.

SZUPERINFÓ

1992. jan. 3-tól HUNGÁRIA SZUPERINFÓ, 1992. febr. 21: HUNGÁRIA HÓDMEZŐVÁSÁRHELYI SZUPERINFÓ, 1998. márc. 6: HÓDMEZŐVÁSÁRHELYI SZUPERINFÓ (Hungária Superinfó Országos Laphálózat)

Független információs hetilap, 1991. szept. 6: Ingyenes hetilap

Hmv.

1990. ápr. 27. –

Megj. hetenként.

Fel. szerk.: Benkő László

Fel. K. Szölgyény Ferenc, 1991. június 7: Info Bt., 1998. szept. 13: Info Kft.

K. IRC Ingatlan- Reklám és Computerforgalmazási Kft.
Ny. Szeged, 1991. jan. 11: Szoliter, 1992. febr. 21: Szegedi Kossuth Ny. Kft, 1998.
máj. 1: Hungária Info Ny. Békéscsaba – 4 r., 1997. jan. 1: – 2 r., 2003. jan. 1.: – 4 r.

10.

VÁSÁRHELYI PROMENÁD I.

Közéleti napilap.

Hmv.

1991. márc. 1 – máj. 31.

Megj. naponta.

Főszerk.: Kovács Imre Attila

K. A Vásárhelyi Promenád kiadóhivatala.

Ny. Szegedi Ny. – 2 r.

11.

VÁSÁRHELY ÉS VIDÉKE

Közéleti napilap. [A Vásárhelyi Tükör utóda, folytatása.]

Hmv.

1991. márc. 3 – 1994. dec. 31.

Megj. hetenként hatszor.

Fel. szerk.: Dr. Reigl Endre, 1991. márc. 5–aug. 17.

Fel. kiadó és főszerk.: Ocsovszky László

Főszerk.: 1991. aug. 22: Moldvay Győző (aug. 1– előbb társ-főszerk.) 1994. ápr.

13: Beszédes István (1993. okt. 22– csak megbízott főszerk.)

Főszerk.h.: 1991. aug. 22: Ocsovszky László, 1991. nov. 21: Fehér József, Torok Csaba, 1991. dec. 5: Beszédes István, Fehér József, 1992. ápr. 2.: Fehér József, 1992. okt. 31–1993. jún. 30-ig Mórász Attila. (1993. jún. 30-tól 1993. október 22-ig csak „szerkesztőségi munkatársak” megjelölés szerepel.)

Főm.: 1992. okt. 31: Kovács Gyula, Lelkes István, 1993. jan. 4–márc. 17-ig Lelkes István.

K. Lokálpatrióta Lapkiadó Betéti Társaság, 1991. aug. 16: Hód-Hír Könyv- és Lapkiadó Kft.

Ny.: Szegedi Ny., 1991. jún. 6: Hód-Press Kft, 1993. ápr. 19: Szegedi Ny., 1993. ápr. 28: Norma Nyomdász Kft, 1993. máj. 3-tól Verzál Ny. – 2 r.

12.

MÁRTÉLYI TUDÓSÍTÁSOK

A Mártélyi ÁMK Juhász Gyula Művelődési Háza és a Faluvédő- Szépítő Egyesület közös kiadványa. 1996: A Faluvédő Egyesület kiadványa.

Mártély

1991. jún. –

Megj. előbb havonta, 1993-tól rendszertelenül, 2004-től újra havonta

Fel. szerk.: Gyulafalvi Csaba, 1994. ápr.: Balázs Jánosné, 2004. jan.: Hegedüs Anita.

K. Balázs Jánosné, 2001: Mártély Község Képviselőtestülete, 2003: CARPAK Stúdió

Ny. Szoliter Ny. Hmv., 1995: Verzál ny. Hmv., 2003: Szoliter Ny. Hmv. – 4 r.

13.

HALLÓ

Ingyenes információs hetilap.

Hmv.

1991. okt. 16. – 1993. márc. 3.

Megj. kéthetente.

K. G+A Információs Iroda, 1991. nov. 6. Prompt. Bt.

Ny.: Hód-Press ny. Hmv. – 8 r., 1992. jan. 8. – 4 r.

14.

KÉPES HIRDETŐ

Ingyenes terjesztésű információs hirdetési lap.

Hmv.

1991. nov. 21. – 1992. máj. 8.

Megj. kéthetente.

Fel. K. Marker Reklámstúdió.

Ny. Szoliter ny. Hmv. – 4 r.

15.

TORPEDÓ

Ingyenes információs hetilap.

Hmv.

1993. jún. 9. – 2000. jan. 26. (?)

Megj. hetenként.

Szerk. a szerkesztőség, 1997. ápr. 9.: Szabó Judit, 1998. szept. 23.: Bánki Péter, 1998. okt. 14.: Tulipánt Judit.

K. Autószer Kft.

Ny. Verzál ny., 1995. ápr. 19: Szoliter ny. – 4 r.

16.

A 7 NAPRÓL

Hetilap.

Hmv.

1994. nov. 24. –

Megj. hetenként.

Fel. szerk. Dr. Dányi László, 1995. jan. 5: Péter Árpád.

Főszerk.: 1995. márc. 9: Péter Árpád, 1999. szept. 30: Herczeg Zsolt, 2003. nov. 20: Martonosi Edit. (1997. aug. 21– 1999. szept. 23-ig a szerkesztőbizottság jegyzi a lapot, 2003. május 8-tól szerkesztőségvezető is szerepel az impresszumban, Égető Gyula.)

Főmunkatárs: 1995. márc. 9-től ápr. 1-ig: Kémeri Attila.

K. Kisbíró Bt.

Ny. Norma Kft. Hmv., 1995. máj. 4: Hód-Press Kft, 1995. máj. 25: Verzál Ny. Hmv., 1998. okt. 22: Szoliter Ny. Hmv. – 4 r.

17.

OLVASÓKÖRI KRÓNKA

1996. ápr.: VÁSÁRHELYI KRÓNKA. Az olvasókörök havilapja. 1996. ápr. A civil szervezetek havilapja.

Hmv.

1995. nov. – 1997. febr.

Megj. havonta.

Fel. szerk.: Fehér József.

K. A h-i olvasókörök, 1996. máj.: A Magyar Krónikás Alapítvány.

Ny. Verzál ny. Hmv., 1996. okt.: Norma Ny. Hmv. – 4 r.

18.

EGÉSZSÉGÜGYI KRÓNKA

Az egészségügyi dolgozókat és a lakosságot tájékoztató időszakos kiadvány.

Hmv.

1996. nov. 19. –

Megj. negyedévenként.

Fel.szerk.: Dr. Ördögh Béla, 2001. jan.–jún.: Dr. Hamvas Ödön. Főszerk. Dr. Szűcs Péter.

K. Hódmezővásárhelyi Erzsébet Kórház-Rendelőintézet.
 Ny. Verzál ny. Hmv., 2000. jan.–jún.: Hód-Press Ny. Hmv., 2001. jan.–jún.: Nitor Rt.
 hmv-i nyomdája, 2003. júl.–dec.: Bíborördög Kft. – 4 r.

19.

HETI KÉK

Ingyenes információs hetilap.
 Hmv.
 1998. jan. 13. – 1998. dec. 23.
 Megj. hetenként.
 Fel. szerk. Gáborné Juhász Nagy Ida.
 K. Junox Bt.
 Ny. Szoliter ny. Hmv. – 4 r.

20.

VÁSÁRHELYI PROMENÁD II.

Információs hetilap. 2004: Hirdetőújság.
 Hmv.
 1998. dec. 16. –
 Megj. hetenként.
 Laptulajdonos, fel. kiadó, fel. szerk.: Gáborné Juhász Nagy Ida.
 Ny.: DM. Kft. (Szeged), 2001. jan. 10.: Szoliter ny. Hmv. – 4 r.

21.

VÁSÁRHELYI ALMANACH

Ingyenes programajánló.
 Hmv.
 2000. máj. – dec.
 Megj. havonta.
 Laptulajdonos, kiadó, fel. szerk. Gáborné Juhász Nagy Ida.
 Ny. DM. Kft. Szeged – 8 r.

22.

VÁSÁRHELYI KURIR

Közéleti hetilap. 2001. febr. 10. : Ingyenes önkormányzati tájékoztató.
 Hmv.
 2000. okt. 20. – 2002. dec. 21.
 Megj. hetenként. (2000. dec. 1., 13. választási különszámok.)
 Főszerk.: Csorba Mária.
 K. Nitor Szolgáltató Ház Rt. Bp., 2001. febr. 10. Szerdahelyi József Kht.
 Ny. Nincs föltüntetve, 2001. júl. 14.: Hungária ny. Békéscsaba – 2 r.

23.

VÁSÁRHELYI MUSTRA

2002. okt. 3.: VÁSÁRHELYI HIRDETŐ.
 Ingyenes információs hetilap.
 Hmv.
 2000. nov. 30. –
 Megj. hetenként.
 Szerk. nincs föltüntetve, 2002. okt. 3: Dr. Bányi Zoltán.
 K. Délmagyarország Kiadó, Szeged.
 Ny. Szeged – 2 r.

24.

VÁSÁRHELY

Hódmezővásárhely megyei jogú város önkormányzati kiadványa.

Hmv.

2001. márc. 24. –

Megj. havonta.

Szerk. Kandó Tamás, 2001. ápr. 21: Szávay István.

K. dr. Rapcsák András polg. m., 2002. febr. 16: Almási István, 2002. okt.: dr. Lázár

János polg. m.

Ny. Délmagyarország Kft., 2001. okt. 27.: Lapcom Kft. – 2 r.

25.

MÁRTÉLY

Közéleti havilap [!]

Mártély

2001. jún. 2. – ?

Megj. havonta.

Fel szerk. Ocsovszky László Vilmos

K. Ékó Kft., fel. kiadó: Szép Ferenc Szilveszter.

Ny. Szoliter ny. Hmv. – 2 r.

26.

VÁSÁRHELYI NAPLÓ

Családok független hetilapja. [A 2002-es önkormányzati választás kampány-lapja.]

Hmv.

2002. jún. – okt. 18.

Megjel. hetenként.

Fel. szerk. Dr. Tarnai László.

K. Vitaferem 2000 Kft.

Ny. Hungária Nyomda Rt. Békéscsaba – 2 r.

27.

JÖVŐKÉP

Ingyenes információs lap. [A 2002-es önkormányzati választások kampány-lapja.]

Hmv.

2002. aug. 15. – okt. 11.

Megj. kéthetente.

Szerk. a szerkesztőbizottság.

K. Kisbíró Bt.

Ny. Lapcom Kft. – 2 r.

28.

VÁSÁRHELYI POLGÁROK

Egy európai újság [sic!]

Hmv.

2004. máj. 4. – jún. 9.

Megjel. hetenként. [Az Európa-parlament választási kampányának idejében.]

Szerk. a szerkesztőbizottság.

K. Kisbíró Kft.

Ny. nincs jelölve – 2 r.

FIGYELŐ

A 15–18. századi nyomtatványok feltárásának és digitalizálásának kérdései. *Nemzetközi konferencia az ELTE Egyetemi Könyvtár rendezésében 2004. április 21–22.* Elegáns meghívó ösztökélte a szakmai közönséget és az érdeklődőket az Egyetemi Könyvtár „16–18. századi nyomtatott térképek és metszetek” kiállítására április 20 délutánján. A kiállítás anyagát Farkas Gábor Farkas válogatta. Az ELTE Egyetemi Könyvtár kétnapos nemzetközi konferenciája ezzel a kiállítással vette kezdetét. Másnap, szerda reggel a konferencia résztvevőit Izsák Lajos rektorhelyettes és Szógi László, az ELTE Egyetemi Könyvtára főigazgatója köszöntötte. A megnyitó előadást Borsa Gedeon tartotta, ez 45, a többi előadás 25 perces volt. Ez az első előadás határozta meg a tudományos ülés alaphangját, témakörét és bizonyos értelemben a jövő feladatait is.

Borsa Gedeon először is pontosan meghatározta, hogy mit kell régi nyomtatványon érteni: olyan dokumentumot, amely „legalább egy sor terjedelmű, önmagában is értelmes, szedés-nyomással előállított szöveget” tartalmaz. Ez a definíció magában foglalja a konferencia címében megjelölt időhatárt is, mert valóban a 18/19. század mezsgyéjén következik be a könyvnyomtatásban lényeges változás a könyv- és papírgyártás meginduló gépesítése folytán. Borsa Gedeon ezután összefoglalta és nemzetenként jellemezte az 1800 előtti könyvek bibliográfiáit és katalógusait. Különösen érdekes volt a 16. század könyvtermelésének nagyságrendi osztályozása: az 'óriások' közé sorolható Németország, Itália és Franciaország. Ez a három nyelvetterület adta a 16. századi könyvtermelés 85%-át! További 10%-ot termelt a Németalföld (Belgium és Hollandia együtt), Anglia és Spanyolország. A maradék mintegy 5%-ot a 'törpék' állították elő. Ide tartozunk mi is. Ezzel magyarázható, hogy miért tud az RMNy olyan részletes bibliográfiát készíteni. Ha sok mindent tudott is a hallgatóközönség, nagyon hasznosnak bizonyult ez a tömör áttekintés.

Szorosan kapcsolódott az előzőhöz P. Vásárhelyi Judit előadása. Miután tisztázta az RMNy elveit és gyakorlatát, utalt Hungarica-állományunk rendkívül töredékes voltára és szétszórtságára a világban, s ezt a 16. századi protestáns énekeskönyvek fennmaradt példányainak bemutatásával érzékelte. – A kolozsvári Akadémiai Könyvtárba került hat történelmi (korábban egyházi) könyvtár anyaga: a Római Katolikus Lyceum, a Református Kollégium, az Unitárius Kollégium, a helybeli ferences kolostor, majd a balászfalvi görögkatolikus érsekség Központi Könyvtára, s a szatmári római katolikus püspökség könyvtárának megmaradt része. Mindegyiknek vannak RMK-i. Egy munkacsoport 2001 tavaszán fogott hozzá e hat gyűjtemény katalógizálásához, s várhatóan 2004-ben meg is fog jelenni a katalógus a Sapientia-EMTE kiadásában. Mint Sipos Gábor elmondta, a tételeket táblázatosan Word programmal írták le.

Túrócszentmártonban van a székhelye a Szlovák Nemzeti Könyvtárnak. Az itt folyó munkákról Klára Komorová számolt be. Már az 1990-es években hozzáfogtak az elektronikus könyvfeldolgozáshoz, először ISIS rendszerben UNIMARC formátumban, igazodva az ISBD(A) szabályaihoz. A retrospektív szlovák nemzeti bibliográfia keretében előbb a Szlovákia területén megjelent 18. századi, majd pedig a Szlovákiában található 16. századi nyomtatványok adatait vitték adatbázisba,

ez összesen mintegy 14 000 rekord. Most egy új programban, KIS3G-Virtua, s egy új MARC21 formátumban szándékoznak a további régi könyveket feldolgozni. A nemzeti program szerint a második szakaszban a kezdetektől a 17. század végéig nyomtatott és könyvalakban már megjelent, a könyves szakma számára ismert katalógusok anyagát viszik adatbázisba WINISIS rendszerben.

Marianna Czapanik képviselte a varsói Egyetemi Könyvtárat. Rövid történeti áttekintést nyújtott az 1817-ben alapított EK-ról, melynek 142 ősnymtatványa, s több mint 12 000 16. századi nyomtatványa van, s ennek mintegy a 10%-a Polonica. A három jelentős lengyel egyetemi könyvtár (Varsó, Wrocław, s a legrégibb, a krakkói Jagiello Könyvtár) mellett további kiemelkedő, régi anyaggal rendelkező, történelmi könyvtárakat említett még: Krakkóból a Czartoryski-könyvtárt, a boroszlói (= Wrocław) Ossolineumot, a korniki, s a gdański könyvtárt. Hangsúlyozta a Karol és Stanislaw Estreicher indította, s ma is folytatódó lengyel bibliográfiai kötetek jelentőségét. Az ISBD(A) szabályok némi módosításával MARC21 formátumban VIRTUA rendszerben folyik náluk a régi könyvek adatbázisba vitele. Ők tagjai a CERL-nek.

Nikola Marković a „Svetozar Marković”-ról elnevezett belgrádi Egyetemi Könyvtár 15–18. századi könyvállományát mutatta be. A különgyűjteményben őrzött kéziratok, levéltári anyag, térképek és régi könyvek mellett csupán 15 ősnymtatványuk van, viszont két Cetinjében nyomtatott szerb nyelvű: Oktoih prvoglasnik (Octoechos) és egy Psalterium. (Irigylésre méltó emlékek, mert magyar nyelvű ősnymtatvány nincs.) Alig háromszáz 16. századi nyomtatványt őriznek, valamivel több mint ötszáz 17., és ezer fölött 18. századit. A török uralom miatt nyomtatványaitak Velencéből szerezték be, ahol honfitársaik is működtettek nyomdát a 16. században. Az elektronikus könyvfeldolgozás elején tartanak, COBIS/SICRIS szoftverrel COMARC formátumban (a UNIMARC egy adaptált változata) dolgoznak az ISBD(A) szabályok figyelembevételével.

Elke Peschke Berlinből, a Humboldt Egyetem Könyvtára történeti könyvállományáról referált. E gyűjteményhez tartoznak olyan hagyaték beszerzések is, mint – többek közt – Wilhelm von Humboldt, Jacob és Wilhelm Grimm hagyatéka, vagy a több mint 700 darabos portré-, az 1848-as rőplapgyűjtemény, illetve az 1400 eredeti levélből álló kéziratgyűjtemény (Autographensammlung). Szemléletes vetítéssel mutatta be az eddigi munkát és a további digitalizálási terveket. 1993 óta dolgozzák fel az új beszerzéseket elektronikusan. 1995-ben kezdték a rekatalogizálást 1975-ig visszamenőleg. A különgyűjtemények adatait, ugyanúgy mint számos német könyvtár kéziratárában, 'allegro-HANS' (= Handschriften, Autographen, Nachlässe und Sonderbestände) adatbázisba viszik. Ehhez különböző keresési lehetőségek állnak rendelkezésre. Bizonyos szolgáltatásaikért, például az egyetem professzorainak portré-gyűjteményéből (1801-től máig) a képek közléséért pénz kért (http://allegro.ub.hu-berlin.de/portraet). 2002 augusztusában kezdték a kéziratok elektronikus feltárását. Most a Grimm-könyvtár digitalizálásához fogtak. Ez a feladat egy tucat fontos kérdést felvetett.

Farkas Gábor Farkas az ELTE Egyetemi Könyvtára antikvagyűjteményéről számolt be. 2000-ben az EK vezetése létrehozta a Régi Nyomtatványok Osztályát, amelynek elsődendő feladata a teljes antikva anyag kiválogatása és a számítógépes feltárás előkészítése lett. Érdekes döntés, hogy míg az ősnymtatványok és az RMK I–III a Kézirattár- és ritkaságtárban maradt, addig a magyar vonatkozású könyvek (az OSzK-ban ez az Apponyi-gyűjtemény, az MTAK-ban pedig 'RMK IV') az EK újonnan alakult osztályára kerültek a többi 1501–1800 között megjelent könyvekhez. – Nagy lélegzetvétel kellett ehhez a komoly raktárrendezéshez, de dicséretes módon ezt összekapcsolták az állományrevízióval. Az EK antikvagyűjteménye 9400 bibliográfiai egység 7200 kötetben. Ezzel magukénak tudhatják az ország második legnagyobb 16. századi könyvgyűjteményét. Ütemesen haladnak előre az adatbázis építésében. Ez örvendetes. Annál szomorúbb, s alig lehet felfogni, hogy az egykor oly eleven ELTE Egyetemi Könyvtár könyvmúzeummá válik!?

Irena Galić a Horváth Nemzeti és Egyetemi Könyvtár (Zágráb) Kézirattára és Ritka Könyvek Gyűjteménye munkatársa. Szívemből szólt, mikor felsorolta, hogy a különgyűjtemény 'könyv-

tár a könyvtárban', mert a könyvtári munka minden fázisát végezni kell: a nem akármilyen anyag beszerzésétől az állománybavételen keresztül a feldolgozásig, az olvasószolgálati és az állományvédelmi feladatok mellett. Mindez speciális ismereteket követel, s a beérkező kérdések megválaszolásához sokszor a könyvtárosnak is kutatómunkát kell végeznie. A könyvek adatbázisba vitelénél kettős szempontnak kell megfelelni: az univerzalitás és a partikularitás elvének – a nemzetközi és a nemzeti szempontoknak. UNIMARC-ban dolgoznak, amely formátumhoz speciális mezőket kellett definiálniuk, igazodva az ISBD(A) szabályokhoz, illetve kéziratok esetében MASTER rendszerben. Erre, hogy minek milyen mezőt definiáltak, hozott példát, de meg is lehet nézni: <http://www.nsk.hr/opac-crolist/crolist.html>. Összegezeként leszögezte: az elektronikus katalógusok előzetes információval szolgálnak egy könyvtár állományáról, de a kutatáshoz magát a könyvet kell kézbevenni!

Csóka-Jaksa Helga a pécsi Egyetemi Könyvtár Klimó-gyűjteményéről számolt be. Ez a gyűjtemény 1774 óta nyilvános. Az előadó felsorolta az eddig elkészített katalógusokat, majd a legutolsó, Móró Mária Anna által összeállított, kötetben is megjelent, s a könyvtár honlapjára feltett katalógusról beszélt. Ebben a formában nehézkes benne a keresés. Tervezik a katalógus korszerű konvertálását. – Az MTA Könyvtárában az ősnymtatványokat és az RMK-gyűjteményt kezdettől fogva a Kézirattárban őrizték. Ez 1954-ben bővült a Régi Könyvek Gyűjteményével, s elméletileg ide kerültek az 1500-tól 1800-ig külföldön és 1850-ig Magyarországon megjelent könyvek. Az Akadémia Könyvtára hamar elkezdte az elektronikus könyvfeldolgozást, és az 1980-as évek végétől az ALEPH rendszerre, majd a modernebb ALEPH 500-ra tért át. Ezt adaptálták a régi könyvek számára a HUNMARC formátum és az ISBD(A) szabályai szerint. A mintegy 6600 darabos RMK-gyűjtemény példányait oly módon teszik hozzáférhetővé, hogy a CD-n kiadott RMK I–III + a pótlások és az RMNy katalógus tételeihez hozzáteszik saját jelzeteiket, s az OSzK-val együttműködésben így kerül számítógépre az adatbázis. Minderről Véber János nyújtott áttekintést.

A szegedi Egyetemi Könyvtárból Keveházi Katalin „Régi könyves MOKKA és Eruditio – régi könyves adatbázis és szakértői rendszer” címmel, és vetítéssel jól szemléltetett előadásban mutatta be a náluk kialakított, s jól működő adatbankot. – Ehhez szorosan kapcsolódott Hegyi Ádám (OSzK) beszámolója arról a 2003-ban kezdődött tervről (MOKKA-R), amelynek célja az 1450–1850 közötti nyomtatványok Magyar Országos Közös Katalógusa. Ennek első fázisában, kidolgozásában, tesztelésében részt vesz az OSzK, az MTAK, a budapesti, szegedi, debreceni Egyetemi Könyvtár és a Ráday Könyvtár. Az adatbázis könyvtörténeti és olvasástörténeti célokat is tűzött maga elé, minthogy a possesszorok, ex librisek és bejegyzések adatait is magában foglalja, kapcsolódva az Eruditio projecthez is. A katalógizálásnál figyelembe veszi az MSZ 3424 számú szabvány-családot, az ISBD(A) és az OSzK régi nyomtatványokra vonatkozó KSZ előírásait. A rendszer (Corvina) az adatokat XML-ben tárolja, de kimenetként USMARC és HUNMARC formátumban is tudja szolgáltatni.

Csütörtök délelőtt szakmai látogatást szerveztek a konferencia résztvevőinek: az Akadémia Könyvtára Kézirattárával s a vele egy egységben működő Régi Könyvek Gyűjteményével, majd az MTAK Keleti Gyűjteményével ismerkedtek a résztvevők angol nyelvű vezetéssel. Előtte a Parlamentben jártak.

A délutáni ülészak Mirjana Brković beszámolójával kezdődött az újvidéki Nemzeti Könyvtár régi könyveinek elektronikus feldolgozásáról. Ismertette könyvtáruk rövid történetét, amely nekünk magyaroknak különösen érdekes volt, mivel a Matica srpska könyvtárát 1826-ban Pesten alapították a Matica srpska Irodalmi Társasággal együtt. A régi könyveket és kéziratokat 1989 óta őrzik külön raktárban, s nagy fontosságot tulajdonítanak az állományvédelemnek. Az elektronikus könyvfeldolgozásban együttműködnek a belgrádi Svetozar Marković Könyvtárral, és a belgrádi Jugoszláv Bibliográfiai és Információs Központtal, valamint a Mariborban (Szlovénia) lévő Információs Központtal (IZUM). (A háborús évek megszakították Mariborral a kapcsolatot, de már helyre állt.)

2001-től a 'szerb virtuális könyvtár' (VBS) project keretében COBIB.SR adatbázisban COBISS (=Co-operative Online Bibliographic System and Services) szoftverrel az ISBD(A) normái szerint dolgoznak. A nem-latinbetűs írásrendszer karakterei sokáig problémát okoztak.

Nijolė Klėngaitė előadása elején a vilnai Egyetemi Könyvtár rövid történetét hallhattuk. Az 1570-ben alapított Academia Vilnensis Societatis Jesu könyvtárából nőtt ki, amely anyagát Georgius Albinus vilnai püspöknek és Zsigmond August lengyel király és litván nagyhercegnek köszönheti. Sok litván nemes tett adományokat, de a gyarapodást nagyban előmozdította a 18. század elején hozott kötelespéldány törvény. 1832-ben bezárták és a könyvtár anyagát szétszortolták egyetemi fakultásoknak, de jutott Kievbé, Harkovba és több belorusz iskolának is. A 20. század derekán alakult újra, s Levas Vladimirovas (1912–1999) igazgatói működése alatt csaknem 13 000 könyvet vissza tudtak szerezni. Ma kb. 5 millió nyomtatvánnyal rendelkeznek, ebből kb. 180 000 régi és ritka könyv. 1993-ban indult az elektronikus feldolgozás BIBLIO rendszerben UNIMARC formátumban, de 2000-ben áttértek az ALEPH 500-ra. Eddig közel 530 000 bibliográfiai rekord van benn a rendszerben. Három fő viszi be a Bibliotheca Academiae Vilnensis régi könyveit az adatbázisba, eddig 640-t, sajnos lassan tudnak haladni. E könyvek régi possesszoraik miatt nagyon fontosak.

Meda-Diana Hotea a kolozsvári Babeş-Bolyai Egyetem 'Lucian Blaga' Központi Könyvtára különgyűjteményének vezetője. Egy tervet vázolt fel, amely szerint a kulturális örökségként kezelt, 1923 óta ott összegyűjtött őnyomatványokat, a régi román könyvtár (főlső időhatára: 1830) és a régi magyar könyvtár (= RMK 1711) gyűjteményét adatbázisba kívánják vinni és online hozzáférését kialakítani.

Papp Júlia „Képzőművészeti alkotások digitális feldolgozása könyvtári számítógépes katalogizáló rendszerben” címmel tartotta előadását. Európa nagyobb múzeumi gyűjteményük anyagából csak válogatot, népszerűsítő bemutatót kínálnak. Az ELTE Egyetemi Könyvtárban a kb. 5000 darabos 17–19. századi metszetgyűjtemény (portrék, látképek, életképek, könyvillusztrációk) teljes állományának a Horizon rendszerhez adaptált metszet-leírások szerinti internetre vitelét tűzték ki célul. Nem érdektelen mellékterméke e munkának, hogy nyomára akadtak annak a metszetanyagának, amely éppen az Egyetemi Könyvtárból került a Szépművészeti Múzeumba, valamint a MNM grafikai osztályára.

A Debreceni Egyetemi Könyvtár aránylag fiatal intézmény, 1916-ban alapították. Mára Nemzeti és Egyetemi Könyvtár lett kibővített feladatokkal. Mint Koltay Klára beszámolójából kiderült, a könyvtár az elektronikus feldolgozás egy részét a régi könyvekre fordítja. Mintegy húszezer darabos 1850 előtti könyvállománnyal rendelkeznek, de ennek csak kis része, kb. egy tizede került a 'Régi és ritka könyvek gyűjteményébe', a többi a könyvtár törzsállományában van. Nagyobb retrospektív konverzióra még nem került sor. A USMARC formátumban leírt rekordok tartalmi elemeit a szegedi Egyetemi Könyvtárral közösen alakították ki. A cédulakatalógust egyébként 1994-ben lezárták.

Ülle Mölder a tartui Egyetemi Könyvtár régi könyv állományát mutatta be, és szólt az állomány elektronikus feltárásáról. 1632–1710-ig, majd 1802-től újjáéledve létezett-létezik a tartui EK, ma 3,7 millió bibliográfiai egységgel, amelynek kb. egy hatodát számítják történeti állománynak. Különösen jelentős a disszertáció-gyűjteményük (230 000) a 16. századtól 1918-ig, és az Estica-gyűjtemény. ESTER nevű elektronikus katalógusukban 11 500 1830-ig megjelent régi nyomtatvány adatai szerepelnek. 2002-ben anyagi megszorítások következtében hátrányos átszervezésen estek át.

Tóth Péter előadása bevezetőjében áttekintette az amerikai (USA), a német és osztrák középkori kéziratok számítógépes adatbázisokat, majd rátért az ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattárának kódexállományára. Ez az egyik legjelentősebb magyar kódexgyűjtemény a maga 183 kódexével. Ebből 137 latin nyelvű, a többi görög, német, szláv, olasz, továbbá nyolc magyar nyelvemlék és 13 keleti kézirat. Kiemelkedő együttes a 14 Corvina-kódex. Hasonlóan jelentősek az abolitio következtében a különböző kolostorokból a budapesti EK-ba került kartauzi, pálos, premontrei, jezsuita,

domonkos stb. kéziratok kötetek, melyek összesen a kódexállomány felét teszik ki. Az EK kódexeiről több katalógus is megjelent nyomtatásban. A kódexek rekatalógizálását a németekkel együttműködésben a 'Manuscripta Mediaevalia' keretében tervezik. Tóth Péter végül a kódextöredékek Horizon rendszerben történő elektronikus feldolgozásának problémáiról szólt.

Bene Sándorné a régi könyvek példányleírásának, főleg a proveniencia feltárásának jelentőségéről beszélt. A könyvekben található, sokszor nehezen olvasható, s legtöbbször latinul írt bejegyzések a könyv előtörténetéről, eredetéről, tulajdonosairól vallanak. Ez nemcsak művelődéstörténetileg, egy ország könyv- és olvasáskultúrájának megismeréséhez fontos, hanem az adott könyvtár története szempontjából is. Különösen jelentős ez az Egyetemi Könyvtárban, amely hazánk legrégebbi nagykönyvtára! A régi könyvek muzeális volta igényli a példányleírást (poszessor, fizikai állapot, kötés, supralibros stb.) Bene Sándorné régi (több évtizedes!), tapasztalt szakembere ennek a feldolgozásnak, s ez a minden tiszteletet kiváltó ismeret sugárzott érdekes példáiból, előadásából. E tulajdonbejegyzések sokszor az egyes ember fontos pillanatait rögzítik, mely a nemzeti sors része, és e beírások hozzák azt számunkra is megfogható közelségbe. A kétnapos konferenciának ez az egyik utolsó, 23-ból a 21. előadása volt; s úgy tűnt, fogytán volt a türelem. Nagy kár.

Boross Klára az Egyetemi Könyvtár antikvagyűjteményének történeti kötéseiről adott számot. Az eredeti kötés elvezet a könyv tulajdonosához. Ez is a proveniencia része tehát. A Horizon adatbázis egyelőre nem látszik bővíthetőnek, ezért az évekkel ezelőtt (Rozsondai Marianne által) kidolgozott űrlapokon rögzítik a kötésre vonatkozó adatokat. – Szvorényi Róbert is az ELTE Egyetemi Könyvtárának munkatársa. Egy spanyol diplomata és író, Diego Saavedra Fajardo (1584–1648) *Idea de un príncipe político cristiano representada en cien empresas* c. művéről, annak latin nyelvű igen ritka kiadásáról (1649), s egy még későbbi (1748), Pesten nyomtatott liber gradualisként szolgáló példányáról beszélt. Ennek elemzése kapcsán kereste az összefüggést az antimachiavellista királytükör, az 'Idea' és a doktori vizsga tézisei között.

Az előadások nyelve angol és német volt, s azok a külföldiek is németül (vagy angolul) beszéltek, akik tudnak magyarul, pl. Klára Komorová. Ettől Bene Sándorné és Boros Klára, illetve a kolozsvári Sipos Gábor tért el, ők magyarul tartották meg előadásukat.

Összefoglalva: az ELTE Egyetemi Könyvtárának dísztermében tartott kétnapos nemzetközi konferencia külföldi résztvevői – egy-két kivétellel – egyetemi könyvtárak régikönyves munkatársaiból toborzódtak: Észtország (Tartu, EK), Horvátország (Zágráb, Nemzeti és Egyetemi Könyvtár), Lengyelország (Varsó, EK), Litvánia (Vilnius, EK), Németország (Berlin, Humboldt Egyetem Könyvtára), Románia (Kolozsvár, Babeş-Bolyai Egyetem 'Lucian Blaga' Központi Könyvtára és az Akadémia Könyvtára), Szerbia és Montenegró (Belgrád, 'Svetozar Marković' EK), Szlovákia (Szlovák Nemzeti Könyvtár). – A belföldi résztvevők viszont nemcsak egyetemi könyvtárakból jöttek, itt az elsődleges szempont az volt, hogy hol működnek számottevő régi könyv gyűjtemények: az ELTE Egyetemi Könyvtárából hatan adtak elő, természetesen a pécsi, a szegedi Egyetemi Könyvtár, valamint a debreceni Nemzeti és Egyetemi Könyvtár is képviseltette magát, az OSzK RMNy csoportjából ketten, az elektronikus adatbázisokért felelős csoportból egy, s az Akadémia Könyvtára Régi Könyvek Gyűjteményéből szintén egy kolléga számolt be. Ha már nem csak egyetemi könyvtárakból voltak előadók (egyébként kár lett volna erre a körre leszűkíteni), akkor jó lett volna a GW, a VD 16 és VD 17 gárdájából is meghívni egy-egy előadót. Az persze érdekes, hogy szinte kizárólag a volt szocialista országok régi könyvesei jöttek össze. – Hasznos volna a jövőben is szervezni régi könyves tanácskozást, mert az elején tartunk a régi könyvek adatbázisokba vitelének, s fontos volna látni, hogy ki-ki hogyan halad tovább. – A konferencia résztvevői többségének az előadása teljes terjedelmében olvasható az ELTE Egyetemi Könyvtár honlapján: www.konyvtar.elte.hu

A Magyar Katolikus Lexikon újabb kötetei. A 20. század végén – hosszú szünet után – örvendetesen kibontakozó lexikon-kiadásunk egyik színfoltja volt a Szent István Társulat kiadásában (főszerkesztő Diós István, szerkesztő: Viczián János) 1993-ban megindult *Magyar Katolikus Lexikon*-sorozat. Ismerve a korábbi évtizedek mostoha viszonyait, szinte meglepetésnek számított az első kötetek imponáló gazdagsága, igényes kiállítása és a magyar lexikonkiadás gyakorlatában ritkaságszámba menő eredetisége, túlnyomórészt magyar vonatkozása. Míg ugyanis nagylexikonaink többnyire vagy egymásból, vagy pedig külföldi hasonló kiadványok nagymértékű felhasználásával készültek, e lexikon, noha számos kiváló külföldi teológiai lexikon állt volna rendelkezésre, mégis egy eredeti magyar lexikonnak készült, amely a hazai több mint ezer éves katolikus kultúra enciklopédiája lehet.

A másik kellemes meglepetést azt jelentette, hogy – megint csak eltérően az utóbbi évtizedek hazai lexikonirodalmának többszörös elakadásától és újrakezdésétől – a *Magyar Katolikus Lexikon* kötetei folyamatosan jelennek meg, a közismerten nem „rözsás” anyagi lehetőségek ellenére is. A sorozatból nagyjából egy évtized alatt kilenc kötet látott napvilágot, és elérte a betűrend második felében található O-betűt. Az első kötetekről már szoltunk a *Magyar Könyvszemlében* (1999. 2. sz. 264–265.), ezúttal az utóbbi években megjelent lexikonkötetekhez szeretnénk néhány megjegyzést fűzni.

A 2002-ben megjelent VII. kötetben, de az azt követőekben is, ismét a korábbi gondos szerkesztés tanúi lehetünk. Azok az érvek amiket a szerkesztők az V. kötet elején – részben a mi észrevételeinkre kifejtettek –, bennünket teljes mértékben meggyőztek. Azok a szóvá tett növény- és virágnevek, amiknek a nevében Isten, Jézus vagy Mária neve található valóban hozzátartoznak a magyar népi vallásosság történetéhez és így helyük van e lexikonban. Ugyancsak belátható, hogy a gazdasági és társadalmi élet számos fogalma is kapcsolódik az erkölcs területéhez, amennyiben nem akar teljesen e két terület dehumanizálódni. Ezenkívül figyelembe véve azt a körülményt, hogy adattáraink, bibliográfiáink stb. mennyire hiányosak, az életrajzok szempontjából is indokolatlan a teljességet számon kérni, e téren is igazat adunk a szerkesztők megjegyzéseinek.

A három utolsó, eddig megjelent kötet (a VII., VIII. és a IX.) tartalma is azt bizonyítja, hogy a lexikon adatgazdagsága, megszerkesztettsége, a magyar katolicizmus szellemi értékeit lexikálisan feltáró bemutatása és összegezése egyedülálló a hasonló vállalkozások között. E kötetek is első-sorban a kiemelkedő katolikus egyházi személyek és világi katolikusok életét és munkásságát tartalmazzák. Ezúttal kiemelném azoknak a papoknak és hívőknek a lexikonban olvasható adatait, akiknek életrajza az eltelt félszázad kegyetlen üldözéseit tükrözi és örökíti meg az utókor számára. A sort a Mindszenty bíborosról szóló lexikoncikk nyitja meg, amelyhez gazdag, jórészt nyugati irodalomjegyzék is kapcsolódik. De e kötetek még számos, szélesebb körben alig ismert nevet tartalmaznak, amelyek viselői szintén üldözést szenvedtek. Így pl. Feuerbach Péterét, a Tolna megyei Mucsi község plébánosát, akit 1944-ben a Gestapo, 1946-ban a politikai rendőrség üldözött. Lénárd Ödönről, aki hite miatt 18 és fél évig raboskodott a kommunisták börtöneiben, szintén nemigen olvashatunk más lexikonokban.

Jó, hogy a lexikon magyar jellege ellenére, a kötetekbe illő kiemelkedő külföldi személyiségek sem hiányoznak, mégpedig nem csak katolikusok, hanem a protestáns egyházak képviselői sem. Az ökumené szelleme érvényesül ezekben a lexikon-cikkekben is. Ezért gondoljuk, hogy pl. Muratorinak, az ún. katolikus felvilágosodás egyik kiemelkedő gondolkodójának nem azért hiányzik a felsorolt forráskritikai munkája mellett a szintén nagyon jelentős kritikai munkáira történő hivatkozás, mert ezek miatt korában sokan támadták őt. Ugyanis maga a pápa vette védelmébe, mert igaztalanul vádolták azzal, hogy a jozefinista egyházpolitika egyik előidézője volt.

Az M-betűnél található többek között a „Magyar irodalomtörténet” szócikk. Ezzel kapcsolatban csak az nem világos, hogy a cikk miért szakad meg a 19. század első felénél és utal arra, hogy a folytatás az U-betűnél („Újabb magyar irodalom”) lesz található.

Egyébként e kötetekben is hatalmas mennyiségét kapjuk a magyarországi helységek vallási életét tükröző fontos adatoknak, amelyek imponáló gazdagsággal mutatják a századok folyamán kibontakozott egyházi tevékenységet. Mindezt szép, olykor színes illusztrációk is kísérik az egyszerű falusi templomoktól a székesegyházak bemutatásáig.

A lexikon újabb kötetei is tartalmazzák a katolikus egyesületek, intézmények legfontosabb adatait. Ez utóbbiak között megtalálhatók a katolikus újságok és folyóiratok címei és bibliográfiai leírásai.

Remélhetőleg a *Magyar Katolikus Lexikon* még hátralévő kötetei is folyamatosan megjelenhetnek, és nagy hasznára válnak nem csak a katolikus, hanem az egész magyar szellemi életnek.

KÓKAY GYÖRGY

BIBLIOGRÁFIA

A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtár- történeti szakirodalom 2003-ban

Rövidítések:

KN	= Könyv és Nevelés
MG	= Magyar Grafika
MKgy	= Magyar Könyvgyűjtő
MKsz	= Magyar Könyvszemle

- Comenius és a hazai... = *Comenius és a hazai művelődés. Tanulmányok, előadások.* Szerk. KÖDÖBÖCZ József. Sárospatak: Magyar Comenius Társ., 2002. 255 p. ill. (Bibliotheca Comeniana, 9)
- Emlékkönyv a Teleki Téka... = *Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára 1802–2002.* Szerk.: DEÉ NAGY Anikó, SEBESTYÉN-SPIELMANN Mihály, VAKARCS Szilárd. Marosvásárhely: Mentor K., 2002. 621 p. ill.
- Fata libelli... = *Fata libelli. A nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai és tanítványai.* Szerk.: P. VÁSÁRHELYI Judit. Bp.: OSZK, 2003. 398 p. ill.
- Helyismereti könyvtárosok... = *Helyismereti könyvtárosok IX. országos tanácskozása.* Vác, 2002. július 17–19. Szerk. MÁNDLI Gyula. Vác: Katona Lajos Városi Könyvtár, 2003. 108 p.
- Johann Heinrich Bisterfeld... = *Johann Heinrich Bisterfeld (1605–1655) bibliográfia. A Bisterfeld-könyvtár.* Bp.: OSZK; Szeged: Scriptorum Rt. 2003. 234 p. ill. (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, 6)
- A könyvtárak és a hatalom... = *A könyvtárak és a hatalom. Tanulmányok és dokumentumok.* Szerk. MONOK István. Bp.: OSZK: Gondolat K., 2003. 210 p.
- Negyvenéves a szombat-helyi... = *Negyvenéves a szombathelyi könyvtárosképzés. Tanulmányok az oktatásról és a szakma gyakorlatából.* Szerk. CSÁKI Pál. Szombathely: BDF Könyvtár- és Információtudományi Tanszék, 2002. 244 p. ill.
- Tanulmányok a magyarországi... = *Tanulmányok a magyarországi egyházjog középkori történetéről.* Szerk. ERDŐ Péter. Bp.: Szent István Társulat, 2002. 239 p.
- Testis temporum... = *Testis temporum. Tanulmányok a magyar művelődés történetéből.* Szerk. ZÁVODSZKY Géza. Bp.: ELTE TFK – Alapiskolai Tanárképzésért Alapítvány, 2003. 262, [2] p.

Általános és összefoglaló munkák, elvi kérdések

- BALÁZS Mihály: Magyar vonatkozású kora újkori nyomtatványok és kéziratok kutatása erdélyi és nyugat-európai gyűjteményekben = Regio 2003. 4. 163–176.
- BÁNYI Szilvia: Clavis typographorum regionis Carpathicae 1473–1948. (Az Országos Széchényi Könyvtár nyomda-adatbázisa) = Fata libelli... 151–155.
- BORSA Gedeon: Kalauz a régi nyomtatványokhoz. A régi nyomtatványok fogalma, anyaga, mérete és terjedelme. Bp.: Könyvtári Intézet, 2003. 127 p. ill. (Továbbképzés felsőfokon)
- GÁSPÁR Gabriella: A polgári nyilvánosság kezdetei Magyarországon. Bp.: AGROINFORM K., 2002. 196 p. ill.
- HÉJJA Julianna Erika: Könyv és olvasója Gyulán a XVIII. század első felétől 1848-ig. Bp.: OSZK, 2003. 112 p. (Olvasmánytörténeti dolgozatok, 9)
- JAKÓ Zsigmond: A Régi Magyarországi Nyomtatványok és Románia retrospektív nemzeti bibliográfiájának problémája = Fata libelli... 55–64.
- KERÉNYI Ferenc: Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867). Bp.: Pest Megye Monográfia Közalapítvány, 2002. 443 p.
- OROSZ László, FÜZI László: Kecskemét irodalomtörténete. Kecskemét: Kecskeméti Lapok Kft., 2003. 141 p. ill.
- SZÉCHENYI Ágnes: Jámor szándék a sajtótörténeti tanítás tapasztalatainak megosztására és a sajtótörténeti kutatások újraindítására = Magyar Média 2001. 2. 75–83.

Bibliográfiák, repertóriumok, katalógusok

- A Badacsonyi Újság repertórium 1991–2000. Összeáll. KALMÁR László. Badacsonytomaj: Önk., 2001. 201 p.
- Balatinus, Balaton Lacus, Peiso, Pelső. Balatoni térképek, avagy hogy örökítették meg a Balatont a római kortól napjainkig a katalógusok? Összeáll., szerk. CSONGRÁDI Jenőné. Balatonfüred: Nők a Balatonért Egyesület, [2002]. 32 p. ill.
- Biblia Sacra. A Pápai Református gyűjtemények könyvtárának bibliái (16–18. század). Összeáll. MEZEI Zsolt. Pápa: Dunántúli Ref. Egyházkerület Tud. Gyűjt., 2001. 62 p. ill.

- Catalogus librorum manuscriptorum Bibliothecae Universitatis Scientiarum Budapestinensis. Pótkötet. Összeáll. KNAPP Éva. Bp.: Egyet. Kvt., 1999. 108 p.
- Catalogus librorum manuscriptorum Bibliothecae Universitatis Scientiarum Budapestinensis. Pótkötet II. Összeáll. KNAPP Éva. Bp.: Egyet. Kvt., 2000. 93 p.
- Catalogus librorum manuscriptorum Bibliothecae Universitatis Scientiarum Budapestinensis. Pótkötet III. Összeáll.: KNAPP Éva. Bp.: Egyet. Kvt., 2001. 96 p.
- CZÖVEK Zoltán, PERGER Péter: A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 2002-ben = MKSz 2003. 4. 508–522.
- Az Egyházművészeti Lap könyvészeti leírása. [1880–1887] Összeáll. GARAMI Gréta = Ars Hungarica 2003. 1. 147–201. ill.
- A Jászsági Évkönyv eddig megjelent számainak tartalomjegyzéke [1993–2003] = Jászsági Évkönyv 2003. 302–314.
- Kiállítás és ajánló bibliográfia a Tevan nyomda alapításának centenáriuma alkalmából. Összeáll. FÜZESNÉ HUDÁK Julianna. Gyomaendrőd: Kner Nyomdaipari Múzeum, 2003. 24 p. ill.
- Magyar Egyházzene I–X. Tartalomjegyzék. Összeáll. DÉRI Balázs = Magyar Egyházzene 2003/2004. 1. 143–191.
- A magyarországi iskolai értesítők bibliográfiája 1850/51–1948/49. 7. kötet. Budapesti elemi, vegyes iskolák, gyógypedagógiai intézetek, egyéb iskolatípusok. Szerk. GRÁBERNÉ BÖSZE Klára, LÉCES Károly. Bp.: OPKM, [2000]. 264 p. (A magyar neveléstörténet forrásai, 14)
- A magyarországi iskolai értesítők bibliográfiája 1850/51–1948/49. 8. kötet. G–H. Szerk.: GRÁBERNÉ BÖSZE Klára, LÉCES Károly. Bp.: OPKM, [2001]. 304 p. (A magyar neveléstörténet forrásai, 15)
- A magyarországi iskolai értesítők bibliográfiája 1850/51–1948/49. 9. kötet. I–K. Szerk.: GRÁBERNÉ BÖSZE Klára, LÉCES Károly. Bp.: OPKM, [2001]. 312 p. (A magyar neveléstörténet forrásai, 16)
- „Ment-e a könyvek által a világ elébb?” A magyar könyves kultúra évszázadai. Kiállítás a Somogyi-könyvtárban 2001. július 16–október 20. ... az ismertetőt írta és szerk.: SZŐKEFALVI-NAGY Erzsébet. Szeged: Somogyi-kvt., 2001. 60 p. ill.
- A Múcsarnok (1898–1902) című lap repertórium. Összeáll.: GYÖZÖ Eszter, KELEMEN Anna = Ars Hungarica 2003. 2. 343–440.

'Nagy utazók – híres utazások'. Régi útleírások a Somogyi-könyvtár gyűjteményében. Kiállítás a Somogyi-könyvtárban 2003. július 16–október 15. ... az ismertetőt írta és szerk.: SZŐKEFALVI-NAGY Erzsébet. Szeged: Somogyi-kvt., 2003. 40 p. ill.

A Pécsi Múzeumi Értesítők és Évkönyv repertórium 1908–1998. Összeáll. HERNÁDI László Mihály. Bp.: Dialóg; Pécs: Campus K., 2002. 348 p.

POGÁNY György: Bibliográfiai koholmányok = MKgy 2003. 7. 18–20.

SALIGA Irén: A Kalotaszeg c. folyóirat repertórium = Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. 26. 1994. 217–240.

A Teleki Téka válogatott bibliográfiája. Könyvek, tanulmányok, újságcikkek. Összeáll. DEÉ NAGY Anikó, VAKARCS Szilárd = Emlékkönyv a Teleki Téka... 595–619.

A vajai Vay Ádám Múzeum grafikai gyűjteménye I. Eseményábrázolások. Szerk. B. SZABÓ János. Vaja: Vay Ádám Múzeum, 1999. 56 p. ill.

A vajai Vay Ádám Múzeum grafikai gyűjteménye II. Térképek. Szerk. MOLNÁR Sándor. Vaja: Vay Ádám Múzeum, 2000. 23 p. ill.

A vajai Vay Ádám Múzeum grafikai gyűjteménye III. Térképek II. Szerk. MOLNÁR Sándor. Vaja: Vay Ádám Múzeum, 2002. 15 p. ill.

A vajai Vay Ádám Múzeum grafikai gyűjteménye IV. Látképek I. Szerk. MOLNÁR Sándor. Vaja: Vay Ádám Múzeum, 2003. 18 p., [56] t. ill.

VISKOLCZ Noémi: A katalógus (1688 körül) = Johann Heinrich Bisterfeld... 129–171.

Cenzúratörténet és más jogi szabályozások

BÁNYI Szilvia: Könyvtári dokumentumok az ÁVH „fogságában”. Az Országos Széchényi Könyvtár Zárolt Kiadványok Tára megalkulásának vázlatos története (1945–1953) = A könyvtárak és a hatalom... 22–88.

FÖLDESI Ferenc: Egy ex-jezsuita esete a cenzúrával. Lektor jelentés Bíró István verseskötetéről, 1775-ből = Emlékkönyv a Teleki Téka... 423–432.

GÉCS Béla: A cenzúra megjelenése Európában és a nyomdászatban = MG 2005. 1. 93–96.

KÓKAY György: Tiltott könyvek 1793-ban a pozsonyi olvasókabinetekben = MKsz 2003. 4. 459–464.

SOMOGYI Mária: Tiltott könyvek, könyvtári zárttság. Adalékok az Országos Széchényi Könyvtár Zárolt Kiadványok Tárának történetéhez = A könyvtárak és a hatalom... 89–162.

SZELESTEI N. László: Könyvvizsgálás Mária Terézia korában = Fata libelli... 331–342.

Könyvtörténet

Középkori kéziratosság, kódexek

ERDŐ Péter: Középkori kánonjogi kódextöredékek Esztergomban = Tanulmányok a magyarországi... 69–74.

ÉRSZEGI Géza: Paleográfia = A történelem segédtudományai. Szerk. BERTÉNYI Iván. Bp.: Osiris K., 2003. 95–125.

KÖRMENDY Kinga: A 14–15. századi bolognai egyetem könyvkultúrájának egy magyar vonatkozású kódexe = Tanulmányok a magyarországi... 189–210.

MÁTAI Mária: Első magyar nyelvű verses imádságunk. A Laskai Sorok (1433). 2., bőv. kiad. Bp.: Universitas, 2002. 181 p. ill.

MÉSZÁROS István: A Szalkai-kódex a magyar művelődéstörténetben = Comenius és a hazai... 137–144.

SZENDREI Janka: Magyarországi ágostonos kánonokok misszáléja. Guitaro, Biblioteka Katedralna Ms. 150. = Magyar Egyházzene 2003/2004 2–3. 267–278.

TÖVIZI Ágnes: Küzdelem a halott lelkekért a pannonhalmi hóráskönyvben = Művészettörténeti Értesítő 2003. 3–4. 167–183. ill.

VIZKELETY András: A Leuveni Kódex két Martinus de Troppau sermója és nyomtatott variánsuk 1487-ből = Fata libelli... 163–174.

Nyomda-, nyomdászattörténet

Több évszázadot érintő munkák

FRIGYIK Katalin: Typis Szammerianis. A Szammer nyomdászcsalád története és a nyomtatványok bibliográfiája. Székesfehérvár: Szent István Király Múzeum, 2003. 259 p., 1 t.; 370, 504 p. ill. (A Szent István Király Múzeum Közleményei, 38)

- POGÁNY György: A könyv névjegye. A címlap fejlődéstörténete. 1–3. = MKgy 2003. 2. 18–19.; 3. 16–17.; 4. 16–17.
- PRUKNER Pál: A mívésség mesterei. A magyar bankjegyművészet hiteles története = MG 2003. 3. 82–84.
- SEEBERGI SASVÁRY Zoltán: Nyomdászat és könyvkereskedés = Amikor Nagyszében (Hermannstadt) az erdélyi százok városa volt. Bp.: Aula K., 2003. 104–112.
- A Tíz Bambusz Csarnoka. Könyv- és nyomdászattörténeti kiállítás a Kínai Nemzeti Könyvtár kincseiből. Szerk. FERENCZY Mária. Bp.: OSzK, 2003. 267 p. ill.
- 16. század*
- BALÁZS Mihály, KÁLDOS János: Karádi Pál nyomdája = Fata libelli... 215–228.
- BORDA Lajos: Johannes Carion Almanachja. Egy ismeretlen bambergi nyomtatvány = Fata libelli... 209–214. ill.
- V. ECSEDY Judit: Nyomdai cifrák 16. századi hazai nyomtatványainkban = Fata libelli... 93–106.
- MONOK István: A 16. századi erdélyi nyomdások szöveggyománnyozó tevékenysége = Fata libelli... 107–116.
- VERVLIET, Hendrik D. L.: The printing types of the young Robert I Estienne 1526–1530 = Fata libelli... 191–196.
- 17–18. század*
- DÖRNYEI Sándor: Közel négyszáz éves nyomtatott gyógyszerklám = Gyógyszerészet 2003. 7. 434–436. ill.
- V. ECSEDY Judit: Egy erdélyi könyvnyomtató műhely 1667-ben. Szenci Kertész Ábrahám tipográfiája hagyatéki leltára tükrében = Emlékkönyv a Teleki-Téka... 380–400.
- HELTAI János: Halotti prédikációk ifjú Kassai István és idősebb Kassai István felesége, Vicssei Anna fölött (Gyulafehérvár 1641.) – RMNy S 1884A = Fata libelli... 257–265.
- MOLNÁR József Károly: Adatok Misztótfalusi Kis Miklós történetéhez = Misztótfalusi Kis Miklós bölcsőhelyének üzenete. Bp., Tótfalusi Tanny., 2002. 257–362. ill.
- PERGER Péter: A kolozsvári unitárius egyház nyomdájáról való számvetés = Fata libelli... 289–304.
- PILINYI Péter: Az első magyar nyelvű hírlap nyomtatója = Typográfia 2003. 2. 8. [Patzko ny.]
- POSTMA Ferenc: Einige gedruckte Spuren der Peregrinatio Hungarica aus Herborn – Die Übungdisputationen von Georgius P. Onodi und Petrus B. Pécsváradi (1620) = Fata libelli... 245–256. ill.
- 19–20. század*
- 150 éves az Állami Nyomda. Írta: JANI István kéziratának felhasználásával BUZINKAY Géza. Bp.: Állami Ny., 2001. 106 p. ill.
- CSERVENÁK Péter: Vác nyomdatörténete és az intézet = 200 éves a siketoktatás Magyarországon. Emlékkönyv 1802–2002. Vác: Cházár A. Óvoda, Ált. Isk., Speciális Szakisk., Diákotthon, Gyermekotthon és Ped. Szakszolgálat, [2002] 319–320.
- FOGARASI Pál: Idén lenne százéves a Globus Nyomda = Typographia 2003. 10. 6.
- HORVÁTH Sándor Domonkos: Az első győri könyvesházak. Győr: Polgármesteri Hivatal Kulturális Iroda, 2001. 70 p. [Minikönyv]
- MALATYINSZKI József: A békéscsabai Tevan-nyomda egy évszázada. 1903–2003. Békéscsaba: Kner-Tevan Alapítvány, 2003. 208 p. ill.
- PILINYI Péter: A hazai ofszetnyomtatás atyja = Typographia 2003. 4. 8. [Klősz György]
- PILINYI Péter: Táncsics a „Nyomdamunkások atyja” = Typographia 2003. 5. 8.
- TIMKÓ György: Ki volt Reiner Imre? = MG 2003. 2. 98–101.

Könyvművészet, illusztráció, ex libris

- BAGOTA Edit: Haiman György 1914–1996. Egy korrekt művész = MKgy 2003. 9. 16–17.
- FEKETE Csaba: Versszedés, énekeskönyv, kotagrafika = Magyar Egyházzene 2003/2004. 2–3. 195–204.
- KERNY Terézia: Az angyali koronázás motívuma Szent István ikonográfiájában = Ars Hungarica 2003. 1. 5–30. ill.
- MURÁDIN Jenő: Az erdélyi fametszés kezdeteiről = Ars Hungarica 2003. 1. 31–40. ill.

- PAPP János: A hazai könyvkészítés élvonalában. Kner-sikerek a szép magyar könyv versenyén 1929–2000. Gyomaendrőd: Kner Nyomda Rt., 2002. 55 p. [8] t. (A Kner Nyomdaipari Múzeum füzetei, 33)
- RÉTFALVI Gábor: A kommunikációs folyamat változásainak néhány jellemzője a reneszánsz idején (XV–XVI. század) = Negyvenéves a szombathelyi... 47–62.
- RUZZA György: Esterházy Pál egy novgorodi ikonról = Művészettörténeti Értesítő 2003. 3–4. 299–302. [Esterházy Pál: Az egész világon... (Nagyszombat, 1690).]
- Szántó Tibor és barátai. SZÁNTÓ Tibor beszélgetése TÓTH Gyulával 1986 február 6-tól 24-ig. Bp., [Gyomaendrőd]: Gyomai Kner Nyomda 2001. 71, [7] p. ill. (A Kner Nyomdaipari Múzeum füzetei, 32)
- SZÉNÁSI Zsófia: Körmetszet a metszetek történetéről. Könyvillusztráció, városkép, térkép és arckép = MKgy 2003. 3. 12–15.
- Szex libris. Erotikus ex librisek kiállítása a budapesti Iparművészeti Múzeum és magángyűjtők kollekcijából. ... a katalógust írta: HORVÁTH Hilda. Bp.: Iparművészeti Múz., 2003. 20 p. ill.
- TIMKÓ György: Lengyel Lajos emlékérem = MG 2003. 3. 75–78.
- VARGA Emőke: Nincs elefántcsonttorony. Az illusztrátor Kass János az irodalmi műhelyek vonzásában = Szeged 2003. 9. 244–246.
- Térképészet**
- FODOR Ferenc: A magyar térképírás. I–III. Budapest: Honvéd Térképészeti Int., 1852. 1–176, XIV p., 7 mell.; 177–309, XVIII p.; 310–441, V p. ill. [Utánnymás, 2003, KLINGHAMMER István előszavával]
- PLIHÁL, Katalin: The first printed map of Hungary = The Hungarian Quarterly 44. 2003. 170. 76–85. ill.
- PLIHÁL Katalin: Térképkülönlegességek. Térképetűdők. Bp.: Cartofil, 2002. 112 p. ill. + 2 térk. mell.
- REISZ T. Csaba: Magyarország általános térképeinek elkészítése a 19. század első évtizedében. Lipszky János és segítői térképészeti vállalkozásának ismertetése. Bp.: Cartofil, 2002. 512 p., [32] t. ill. + 2 térk. mell.
- TÖRÖK Zsolt: A Tápió-vidék régi térképeken. Nagykáta: Radnóti Miklós Városi Kvt., 2000. 44 p. ill.
- Papír**
- BOGDÁN István: Papirologia = A történelem segédtudományai. Szerk. BERTÉNYI Iván. Bp.: Osiris K., 2003. 140–152.
- FARKAS Csilla: Szemet gyönyörködtető könyvdíszítések I. Színes borítópapírok és metszések = Papíripar 2003. 1. 27–28.
- TURÓCZI József: 75 éves a Fűzfői Papírgyár = Papíripar 2003. 6. 214–217.
- Könyvkötés-történet**
- Debreceni festett pergamenkötések. Szerk.: KRANKOVICS Ilona. Debrecen: Déri Múzeum, 2002. 78, [7] p. ill. [A Debrecenben 2000. nov. 3–4-én megrendezett konferencia előadásai]
- HÉJJA Julianna Erika: „Kenyer keresési módoknak az könyvkötőseget választottam...” = Könyv és olvasója Gyulán a XVIII. század első felétől 1848-ig. Bp.: OSZK, 2003. 83–87.
- GY. MOLNÁR Kerstin: Az iszlám kötések sajátosságai = Papíripar 2003. 5. 175–179. ill.
- MUCKENHAUPT Erzsébet: A csiksomlyói könyvkötő műhely első korszaka = Emlékkönyv a Teleki Téka... 341–359.
- ROZSONDAI Marianne: Johann Rynmann (1460–1523), a könyvkereskedő és kiadó, és a vele kapcsolatos augsburgi könyvkötések = Fata libelli... 181–190.
- ROZSONDAI Marianne: A magyar kötéstörténeti kutatások újabb eredményei = Emlékkönyv a Teleki Téka... 317–340.
- ZSIGMOND Irma: Bécsi könyvkötők munkái Teleki Sámuel könyvtárában = Emlékkönyv a Teleki Téka... 290–301.
- Könyvkereskedelem, -terjesztés**
- BORDA Lajos: Az utolsó Budai Krónika = Európai utas 2003. 3. 31–32. ill. [A Chronica Hungarorum egy példányának 1990-es müncheni árveréséről]

- GRANASZTÓI Olga: Egy pesti könyvkereskedés nyugat-európai kapcsolatai a XVIII. század végén. Weingand és Köpff pesti könyvkereskedők levelei a neuchâtel-i levéltárban (1781–1788) = MKsz 2003. 2. 168–187.
- MONOK István: Szenci Kertész Ábrahám kereskedői könyvkészlete halálakor = Emlékkönyv a Teleki Téka... 360–379.
- PIROŻYŃSKI, Jan: Export polnischer Bücher nach Westeuropa im 16. Jahrhundert im Lichte der damaligen Buchhandelskataloge und der Bibliographien = Fata libelli... 197–207.

Kiadástörténet

16–18. század

- BUBRYÁK Orsolya: Egy polgári mecénás a 17. században. Weber János eperjesi főbíró (1612–1784) = Ars Hungarica 2003. 2. 225–280.
- DÖRNYEI Sándor: Egy kis Hungarica-csokor = Fata libelli... 321–330. ill.
- DUKKON Ágnes: Régi magyarországi kalendáriumok európai háttérben. Budapest: ELTE Eötvös K., 2003. 231 p. ill.
- DUKKON Ágnes: Vallás és politika a régi magyarországi naptárakban = Testis temporum... 17–34.
- G. ETÉNYI Nóra: Közzétett sikerek, eltitkolt kudarcok, politikai propaganda a XVII. század végén = Hadtörténelmi Közlemények 2003. 3–4. 670–690.
- FEKETE Csaba: Szenci Molnár Albert zsolnári-kiadásának mintája = MKsz 2003. 3. 330–349. ill.
- FONT Zsuzsa, KESERŰ Bálint: Kezdeményezések váradalmas és kegyességi irodalom fordítására, kiadására (1630–1730) = Fata libelli... 277–287.
- H. HUBERT Gabriella: Szenci Molnár Albert és a 17. századi gyülekezeti énekeskönyv-kiadás = MKsz 2003. 3. 349–356.
- KABÁN Annamária: Négyszázhuszonöt éves Melius Péter Herbariuma = Magyar Nyelv 2003. 2. 205–211.
- B. KIS Attila: Frank Ádám (1639–1717) és a Bibliotheca Fratrum Polonorum = MKsz 2003. 1. 94–105.
- KNAPP Éva: Egy fantom „vándornyomdász” a XVIII–XIX. század fordulóján. Berei Far-

kas András kiadói és terjesztői tevékenysége. 1–2. = MKsz 2003. 1. 18–41; 2. 149–165.

- NADÁNYI, Johannes: Florus Hungaricus. NADÁNYI János: A magyar florus. A latin és a magyar szöveget, továbbá az angol kiadás bevezetőjét és kiegészítő történeti áttekintését sajtó alá rend. HAVAS László et al. Debrecen: Kossuth Egyetemi K., 2001. 456 p. (Studia ad philologiam classicam pertinentia quae in aedibus Universitatis Debrecenensis rediguntur, 11)

19–20. század

- BÁLINT Gábor: Az Athenaeum, a Nova és a Dante kétpengős regényei = MKsz 2003. 4. 483–492. ill.
- BÁLINT Gábor: A Világvárosi Regények története = MKsz 2003. 1. 126–134. ill.
- FEHÉR Katalin: Egy reformkori tankönyvpályázat és korabeli sajtóvisszhangja = Testis temporum... 51–61.
- KELECSÉNYI László: Fantomkiadványok = Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 2003. 4. 458–464.
- KISS Lajos: Az intézet kiadványai = A Nyelvtudományi Intézet fél évszázada (1949–1999). [Bp.]: MTA Nyelvtudományi Int., 2001. 7–16. (Linguistica series C., relationes 12)
- KOMÁROMI Sándor: Vom deutschen zum ungarischen Buch. Verlegerische Wege der Gebrüder Wigand im Wandel der Sprachlandschaft in Pressburg, Kaschau und Pest vor 1848 = Jahrbuch der ungarischen Germanistik 2002. 73–85.
- MÁTHÉ Éva: Tízéves a marosvásárhelyi Mentor Kiadó = Nyelvünk és Kultúránk 2003. 4. 84–93.
- POGÁNY György: A „Budapest” Irodalmi, Művészeti és Tudományos Intézet története és kiadványai 1945–1949 = MKsz 2003. 3. 304–324.
- TÓTH Gyula: A Kiadói Főigazgatóság történetéből. 1–3. = MKgy 2003. 2. 20–21.; 3. 18–20.; 4. 18–20.
- URBÁN Aladár: Az Öreg ÁBC-től a Király tanácsadó-já-ig. Vas Gereben népfelvilágosító kiadványai 1848 tavaszán = MKsz 2003. 2. 234–241.

Sajtótörténet

Több évszázadot érintő munkák

HARGITAI Henrik: A sajtóművészet kezdetei. Az újságtördelés fejlődése 1620–1849 = Magyar Média 2001. 3. 17–35.

18. század

JÁSZBERÉNYI József: Kármán József és a szabadkőművesség = Irodalomtörténet 2003. 1. 196–205. [Uránia]

KAPRONCZAY Katalin: Egy bécsi tudós társaság és folyóirata az 1770-es években. = Ditor ut dítem. Tanulmányok Schulteisz Emil professzor 80. születésnapjára. Szerk.: FORRAI Judit. [Bp.]: Semmelweis Orvostört. Múz., Kvt. és Levéltár: Magyar Tudománytört. Int.: Semmelweis Egyetem, 2003. 227–244. p.

19–20. század

FEHÉR Katalin: Az Egyházi Tár [1832–1839] történetéhez = MKsz 2003. 3. 356–366.

HORNYÁK Mária: A Pesti Hírlap és a nevelés = MKsz 2003. 1. 42–66.

KOPPÁNY Júlia: Az Egyházi Értekezések és Tudósítások [1819–1824]. Az első hazai katolikus folyóirat = MKsz 2003. 2. 188–202.

LIPTÁK Dorottya: Az újság és közönség kapcsolata a 19. századvégi Közép-Európában = Magyar Média 2001. 2. 16–41.

MIHALOVICS Árpádné: Az Új Idők művelődésformáló szerepe = Széphalom 13. 2003. 279–288. ill.

NAGY Csaba: A Zalai Közlöny a századfordulón = Magyar Média 2001. 2. 42–55.

NAGY Zoltán, PAÁL László: Sajtókezdemények a Dél-Dunántúlon, különös tekintettel Somogyra = Árkádia peremén. Írások a művelődés- és tudománytörténet köréből. Szerk. KÖVÁGÓ Sarolta, PAÁL László. Kaposvár: KE Csokonai Vitéz Mihály Pedagógiai Főiskolai Kar, 2003. 165–176.

RÓZSA Mária: Az Oesterreichisch-ungarische Revue [1886–1908]. Egy Monarchia-folyóirat magyar szemmel = MKsz 2003. 3. 375–379.

SZÁLLÁSI Árpád: A Klinikai Füzetek 100 évvel ezelőtt = Orvosi Hetilap 2003. 16. 774–777. ill.

UJVÁRI Hedvig: Das Neueste Pester Journal. Die Geschichte des Blattes von den Anfängen bis 1878 = MKsz 2003. 2. 241–252.

URBÁN Aladár: A pesti Középponti Választmány lapja: a Nép barátja 1848-ban = Aetas 2003. 3–4. 155–188.

20. század

BALÁZS Imre József: Az erdélyi avantgarde folyóiratai = Irodalomtörténet 2003. 1. 120–130.

EHRENKRANTZ Judit Ilona: Magyar sajtó – román sajtó: Azonosságok, különbségek, konfliktusok = Magyar Média 2001. 4. 14–23.

FRANK, Tibor: To comply with English taste. The making of The Hungarian Quarterly, 1934–1944 = The Hungarian Quarterly 2003. 171. 67–80.

FÜZI László: A Forrás = OROSZ László, FÜZI László: Kecskemét irodalomtörténete. Kecskemét: Kecskeméti Lapok Kft., 2003. 83–96. ill.

ISPÁNOVICS CSAPÓ Julianna: Egy zombori folyóirat a 20. század elején = MKsz 2003. 4. 442–458. [Igazság (1904–1918)]

IZSÁKNÉ HETÉNYI Valéria, MIKITÉNÉ KISS Katalin: A helyi nyilvánosság szinterei. Lapkiadás = Mezőkovácsháza története. Szerk. MUCSI Tiborné. Mezőkovácsháza: Önk., 2001. 193–194.

KOLLARITS Krisztina: Egy elfelejtett történet. Babits Mihály és a Napkelet kapcsolatáról = Vasi Szemle 2003. 3. 363–376.

Magyar Műhely: 40 év. Címlapok, fényképek dokumentumok. Szerk. L. SIMON László. [Bp.]: Magyar Műhely K., 2002. 167 p.

MAKAI Sándor: Kulturális- és sportélet = Komádi története és népélete. Komádi: Szerzői kiad., 2002. 139–145. [Komádi és Vidéke]

MÉSZÁROS Andor: Apollo, a közép-európai megbékélés magyar kísérlete = Európai utas 2003. 3. 46–49. ill.

PRAZNOVSZKY Mihály: A Palócföld folyóirat elnevezése = Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyv 26. 2002. 435–444.

SALAMON Konrád: A Magyar Út [1934–1944] és a Magyar Élet [1936–1944] művészet-szemlélete = Testis temporum... 125–138.

- TATÁR Imre: A Szabad Néptől az Esti Hírlapig 1956. november–december = Magyar Média 2001. 4. 34–55. [T. I. naplója az 1956. nov. 4. utáni hetekben zajlott újságírósztrájkról]
- TÜSKÉS Tibor: A Sorsunk szombathelyi száma = Életünk 2003. 4. 334–340.
- VÁG Sándor: A „La Hongrie Républicaine” és Juhász Gyula. V. S. tanulmánya az Irodalomtörténeti Közlemények 1956. évi 3. számából = Szege 2003. 3. 34–38. ill.
- VARGA Gábor: A református Tanítók Lapja 1901-ben = Comenius és a hazai... 171–176. ill.
- VATOVIA, Penha: Gyökér és korona. Bp.: Czuczumanov Dimiter Bolgár Országos Önk., 2001. 143 p. [Haemus]

Sajtótermékek mint forrásanyagok

- BORONKAI Szabolcs: Az 1921. évi soproni népszavazás a korabeli sajtó tükrében. 1–2. rész = Soproni Szemle 2003. 1. 3–19.; 2. 124–142.
- KERESZTY Orsolya: Beély Fidé [1807–1863] és a sajtó = MKSz 2002. 2. 175–185.
- KRUZSLICZ István Gábor: A köztársasági Nagy György vásárhelyi éve a sajtó tükrében (1911–1913) = Dömötör János emlékkönyv. Tanulmányok a 80 éves Dömötör János tiszteletére. Hódmezővásárhely: Tornyai János Múz., 2002. 145–165. (Múzeumi Műhely, 1)
- MONOSTORI Imre: A zsidókérdés változatai a magyar folyóiratokban a húszas évektől a zsidótörvényekig. 1–2. = Kortárs 2003. 9. 70–88.; 10. 68–88.
- RÓZSA Mária: Osztrák–magyar kapcsolatok az 1848-as bécsi forradalmi sajtóban = MKSz 2003. 4. 464–475.
- SÁRAI SZABÓ Katalin: Polgárosodás, nemzeti identitás és nép a Magyar Lányok című folyóirat 1895/96-os évfolyamának értékrendjében = Ethnographia 2001. 3–4. 407–431.

Könyvtártörténet

Több évszázadot érintő munkák

- BENE Sándorné: A budapesti Egyetemi Könyvtár vetustissima-gyűjteménye közelről = Fata libelli... 141–149.
- HERVAY F. Levente: A ciszterciek és könyveik a 12–16. században = Fata libelli... 175–180.
- KLINDA Mária: A Piarista Központi Könyvtár ősnymtatványai = Fata libelli... 117–123.
- KÖKÉNYESI Istvánné: Miskolc könyvtárainak kialakulása. Középkori scholából: múzeum-épület = KN 2002. 2. 70–73.
- VELENCZEI Katalin: A székesfehérvári Püspöki Könyvtár 16. századi nyomtatványairól = Fata libelli... 125–140. ill.

11–18. század

- EMÖDI András: Nagyvárad katolikus könyvgyűjtemények a 18. században, különös tekintettel a székeskáptalan könyvtárára = MKSz 2003. 4. 413–428.
- HEGYI Ádám: A mezőtúri partikula 1765-ös könyvtári katalógusa = Jászkunság 2001. 3–4. 110–117.
- MOLNÁR József Károly: A Partikula könyvtára (1547–1709/1710) = Misztótfalusi Kis Miklós bölcsőhelyének üzenete. Bp., Tótfalusi Tanny., 2002. 211. ill.
- NEMERKÉNYEI Előd: Latin klasszikusok középkori könyvtárakban. Magyarország a 11. században = MKSz 2003. 1. 1–17.

19–20. század

- AMBRUS Hedvig Mária: A Teleki Téka 1559–1710 között nyomtatott magyar nyelvű könyvei = Emlékkönyv a Teleki Téka... 243–250.
- A Bercsenyi Dániel Könyvtár. Fejezetek Szombathely könyvtártörténetéből 1880–2002. Szerk. NAGY Éva. Szombathely: Bercsenyi Dániel Kvt., 2002. 158 p. ill.
- CSERVENKA Judit: „... a közösségnek hasznára és javára...” Gróf Széchenyi Ferenc múzeumalapítása = Európai utas 2003. 1. 31–36. ill.
- DEÉ NAGY Anikó: A marosvásárhelyi Teleki Téka a hatalom ellenében = A könyvtárak és a hatalom... 195–210.
- GRÁBERNÉ BÖSZE Klára, KESZTHELYNÉ MÁNYI Ildikó: A Veres Pálné Gimnázium könyvtárának története és jelene = KN 2003. 2. 29–35.
- SEBESTYÉN-SPIELMANN Mihály: A sárospataki (-gyulafehérvári) Református Kollégium Marosvásárhelyen őrzött könyvei = Emlékkönyv a Teleki Téka... 272–289.

- SIPOS Gábor: A Teleki Téka és a Református Főkonzisztórium = Emlékkönyv a Teleki Téka... 17–33.
- SOMKUTI Gabriella: Orbán Balázs és a Teleki Téka = Emlékkönyv a Teleki Téka... 34–57.
- SZOMSZÉD András: Római katolikus plébánia könyvtára az 1828-as egyházlátogatási jegyzőkönyv alapján = Kosd. Kosd. Önk., 2001. 205–206.
- UGRAI János: Ausztria és hazánk a sárospataki tankönyvekben a XIX. század első harmadában = MKsz 2003. 3. 273–288. [Értekezésként a kollégiumi könyvtár korabeli gyarapítási gyakorlatáról]
20. század
- BACSKAI Sándorné: A Városi Könyvtár rövid története = Szülőföldem, Túrkeve. Szerk. CSAJBÓK Ferencné. 3. jav., bőv. kiad. Túrkeve: Önk., 2003. 123–124.
- BENKŐ Samu: Hitbizománytól államosításig = Emlékkönyv a Teleki Téka... 58–88.
- CSONTOS Mária: Levelek a Teleki Téka történetéből. Gulyás Károly, a Teleki Téka őre = Emlékkönyv a Teleki Téka... 89–143.
- DEÉ NAGY Anikó: A marosvásárhelyi Teleki Téka a második világháború után = Emlékkönyv a Teleki Téka... 144–186.
- A Fejér György Városi Könyvtár emlékkönyve 1953–2003. Szerk. MÜLLER Róbertné. Keszthely: [Fejér György Városi Kvt.], 2003. 133 p. ill.
- FRECH József: A könyvtárról = Fejezetek Nagyberki történetéből. Nagyberki: Önk., 2001. 172–175.
- GERŐ Gyula: Könyvtár a megyeházán. Napló, dokumentumok és kommentárok az 1950-es Kaposvári Városi Olvasóterem rövid életéről-életéből. Kaposvár: Megyei és Városi Kvt., 2002. 151 p. ill. (Somogyi könyvtári füzetek, 4)
- HAUSEL Sándor: Művelődési intézmények: könyvtár, mozi, művelődési otthon = Szügy története. Szügy: Önk., 2001. 232–234.
- HOGYA Viktor: Könyvtár = Ricse krónikája. Ricse: Önk., 2001. 334.
- KÉGLI Ferenc: Népkönyvtárak a hatalom szolgálatában, 1949–1952 – Fejér megye tükrében = A könyvtárak és a hatalom... 162–194.
- A Kisfaludy Károly Megyei Könyvtár fél évszázada 1952–2002. Ötven éve alakultak meg a megyei könyvtárak = Kisalföldi Könyvtáros 2002. 1–2. 1–133. [GERŐ Gyula, HORVÁTH József, TUBA László et al. írásai]
- KOLTA László: A bonyhádi Solymár Imre járási-városi könyvtár 1953–2002. Bonyhád: Solymár Imre Városi Kvt., 2002. 43 p. ill.
- KONTÁR Judit: A Galántai Könyvtár 50 éve 1951–2001 = Kisalföldi Könyvtáros 2003. 1. 55–59.
- KÖSZEGFALVI Ferenc: A Csongrád Megyei Könyvtár hódmezővásárhelyi éve (1952. december 21–1972. december 31.) = MKsz 2003. 3. 289–303. ill.
- A magyar agrártörténelem információs háttere 1952–2002. Az Országos Mezőgazdasági Könyvtár és Dokumentációs Központ elmúlt ötven éve. Bp.: OMgk Jubileumi Emlékiötztottsága, 2002. 75 p., [19] t. ill.
- MÉSZÁROS Erzsébet, MÉSZÁROS NÉ STENGER Katalin, VARGÁNÉ SIPOS Terézia: A Jókai Mór Városi Könyvtár története 1952–2002. Pápa: Jókai Mór Városi Kvt., 2002. 184 p. ill. (Jókai füzetek, 32)
- MOLNÁR Béla: Könyvtár = Baks község története. Baks: Önk., 2003. 63–64.
- NAGY Géza: Könyvtár = Az ezeréves Karcsa krónikája. Karcsa: Önk., 2002. 469–471.
- PATAKI Zoltán: A könyvtár rövid története = Az esztergomi Temesvári Pelbárt Ferences Gimnázium jubileumi évkönyve 1931–2001. Szerk. RADICS Dávid. Esztergom: Temesvári Pelbárt Ferences Gimn., [2001]. 111–115.
- PETÉNYI Sándor: A Kuny Domokos Múzeum könyvtárának története = A tatai múzeum története. Szerk. FÜLÖP Éva, KISNÉ CSEH Julianna. Tata: Kuny Domokos Múz., 2002. 133–135.
- W. SALGÓ ÁGNES: Lappangó értékek = Fata libelli... 343–362. ill.
- SÉRA Ferencné: Könyvtár = Vámosújfalú. Szerk. SIPOS Kálmán. Vámosújfalú: Önk., 2000. 268.
- TAKÁCS Miklós: Ötvenéves a szombathelyi megyei könyvtár. Krónika az intézmény félévszázados működéséről = Vasi Szemle 2003. 1. 97–102. ill.
- TAMÁS Istvánné, BOCSKAY Imréné: A könyvtár = Emlékkönyv. Egy évszázados a hallássérültek debreceni oktatása. Debrecen: Széchenyi Utcai Ált. Isk., Diákotthon, Óvoda és Pedagógiai Szakszolg., 2003. 73–82.
- TUBA László: A nyilvános könyvtári ellátás története Mosonmagyarórváron (1951–2001). 50 éves a Huszár Gál Városi Könyvtár. 2. rész = Kisalföldi Könyvtáros 2003. 1. 9–20. ill.

- UJVÁRY Gábor: A magyar tudomány otthona Berlinben. A berlini egyetem Magyar Intézete és könyvtára 1916–1945 = *Fata libelli...* 363–377.
- ZSÁMPÁRNÉ SZALAY Mária: Vas megye könyvtárügye 1980–2000. Bibliográfia = A Berzsényi Dániel Könyvtár. Fejezetek Szombathelyi könyvtártörténetéből 1880–2002. Szerk. NAGY Éva. Szombathely: Berzsényi Dániel Kvt., 2002. 53–119.

Bibliofilia

- A bányavárosok olvasmányai (Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecebánya) 1533–1750. Sajtó alá rend. Viliam ČIČAJ, KEVEHÁZI Katalin, MONOK István, VISKOLCZ Noémi. Bp.: OSZK; Szeged: Scriptum Rt., 2003. XXII, 570 p. (Magyarországi magánkönyvtárak, 3. Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/3)
- BENKE György: Egy abaúji falusi lelképásztor könyvtára a 19. század végén = *Széphalom* 13. 2003. 127–132. ill.
- Beszélgetések Szij Rezsővel. 1. kötet. Szerk. és sajtó alá rend. ARDAY Géza. Bp.: Szenci Molnár Társ., 2003. 227 p. ill. [Másodközlések]
- CSAPODI Csaba: Janus Pannonius kódexei és címerhasználatának kérdése = *MKsz* 2003. 2. 203–205.
- FEKETE Csaba: Heidelbergi ajándékkönyv 1612 = *MKsz* 2003. 1. 89–93.
- GÖMÖRI György: Egy magyar peregrinus könyvkérő levele William Sancroft-hoz = *MKsz* 2003. 2. 218–222.
- HANGODI Ágnes: Az idősebb Zolnay Vilmos könyvei a nemzeti könyvtárban = *MKsz* 2003. 4. 475–483.
- KISS Endre József: A bujdosó könyvek üzenete = *Széphalom* 13. 2003. 3–6. [II. Rákóczi Ferenc könyvtáráról]
- LENGYEL András: Egy újabb kötet József Attila könyvtárából = *Irodalomismeret* 2003. 2. 56–57. ill.
- LISZTÓCZKY László: „Ajánlom jó szívvel...” Dedicált könyveim jegyzéke. Gyöngyös: Pallas K., 2002. 178 p. ill.
- MÁRFAI MOLNÁR László: Az imaginárius olvasó. A Fülep-hagyaték könyvtáráról = *Életünk* 2003. 4. 354–362.
- MOLNÁR András: Deák Ferenc ifjúkori olvasmányai = *MKsz* 2003. 2. 222–233.
- MONOK István: Philipp Melanchthon bejegyzése az Országos Széchényi Könyvtár egyik Lucianus-kötetében = *MKsz* 2003. 3. 325–327. ill.
- MONOK István: Württembergi exulánsok Baththyány Ferenc udvarában = *MKsz* 2003. 2. 205–211.
- NEMES Balázs: Adalékok az Országos Széchényi Könyvtár Cod. Germ. 38. jelzetű kéziratának újkori provenienciájához = *MKsz* 2003. 3. 366–374.
- NEMES Balázs: Die mittelalterlichen Handschriften des Miklós Jankovich im Spiegel Zeitgenössischer Kataloge. 1–2. = *MKsz* 2002. 4. 387–410.; 2003. 1. 67–88.
- PESTI Brigitta: „Lelki tűzzel telyes prédikációk.” Medgyesi Pál magyarországi könyvtárakban őrzött könyveinek XVII–XVIII. századi tulajdonosai és bejegyzései = *Confessio* 2003. 2. 37–40. ill.
- POGÁNY György: A Magyar Bibliofil Társaság története 1985-től napjainkig. 1–2. = *MKgy* 2003. 5. 18–20.; 6. 16–17.
- Régiségek, ritkaságok pécsi családi könyvtárakból. Kiállítási katalógus. Szerk. BODA Miklós, HORVÁTH Eszter, SURJÁN Miklós. Pécs: Csorba Győző Megyei Kvt., 2001. 16 p. ill.
- W. SALGÓ Ágnes: Epizódok Apponyi Sándor Hungarica-gyűjteményének történetéből = *Emlékkönyv a Teleki Téka...* 450–464.
- SZELESTEI N. László: Egy esztergomi köznemes, Somogyi János (†1782) könyvtára = *MKsz* 2003. 1. 105–116.
- Sz[ÉNÁSI] Zs[ÓFIA]: Vigyázat! Csalok! Egy megszállott bűvész szenvedélyes könyvgyűjtése = *MKgy* 2003. 8. 14–15. [Rodolfó könyvtára]
- TAKÁCS Mária: Illyés Gyula könyvtára. 2. kötet. Szekszárd: Wosinsky Mór Megyei Múz., 2002. 591 p. ill.
- VADÁSZ Veronika: Ecsedi Báthory István bibliájáról = *MKsz* 2003. 2. 211–218.
- VISKOLCZ Noémi: Johann Heinrich Bisterfeld és utóda könyvtára = Johann Heinrich Bisterfeld... 71–128.

Olvasástörténet

- BALOGH György, IZSÁKNÉ HETÉNYI Valéria, MUCSI Tiborné: Művészi és tudományos értékeink, híres emberek. Egyesületek, egyletek = *Mezőkovácsháza története*. Szerk. MUCSI

- Tiborné. Mezőkovácsháza: Önk., 2001. 214–215.
- BÁRDOS István: Az Esztergom-Belvárosi Olvasókör és Gazdakör Egyesület története. Esztergom: Esztergom Városi Gazdakör Egyesület, 2001. 184 p. ill.
- KOVÁCS Ilona: Kertségi olvasókörök Debrecenben a XX. sz. első felében = A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve 29. 2002–2003. 249–279.
- KÖRMENDY Kinga: A kánonjog középkori egyetemi oktatásával és a 15. századi esztergomi vikáriusok olvasmányaival, működésével kapcsolatos kéziratok források az esztergomi egyház 1543 előtti könyvállományában = Tanulmányok a magyarországi... 157–188.
- NAGY Imre Gábor: A kultúra színterei = Köblény évszázadai. Szerk. ÓDOR Imre. Köblény: Önk., 2001. 134–136.
- SÍPOS Imre: A Zicsi Olvasókör = SÍPOS Imre, SZALAY János: Zics története. Miskolci: Szent János Apostolról és Remete Szent Pálról Nevezett Szerzetesek, 2003. 221–225.
- TAKÁCS László: Az iskolán kívüli művelődés, sport = TAKÁCS László, KOVÁCS Zsolt: Vatta község története. Vatta: Önk., 2000. 223–226.
- TILHOF Endre: Polgári Olvasókör = Tóskok hét évszázada. Ajka: Önk., 2001. 111–117. ill.
- TÓTH Gyula: Az „olvasásbeliség” történetének üzenetei. (Az olvasástörténet törvényszerűségei, mint egy lehetséges olvasástudomány építőkövei. Hipo/tézisek) = Negyvenéves a szombathelyi... 27–46.
- TÖLGYESI József: Devecser társadalma a polgári korban 1867–1948. 1. A Polgári Olvasókör története. Devecser: Önk., 2002. 309 p. ill.
- VÉKONYNÉ KOVÁCS Gabriella: Hajdúböszörményi olvasókörök története a két világháború között = A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve 29. 2002–2003. 361–378.

A múlt neves bibliográfusai, könyvtárosai, újságírói

- BALOGH György, IZSÁKNÉ HETÉNYI Valéria, MUCSI Tiborné: Művészeti és tudományos értékeink, híres emberek. A helytörténetírás kiemelkedő alakjai. Balogh György (Mezőkovácsháza, 1934 – Végegyháza, 1994) = Mezőkovácsháza története. Szerk. MUCSI Tiborné. Mezőkovácsháza: Önk., 2001. 222–223.
- CSÜRY István (1921–1980). Emlékezés, Debrecen, 2001. október 9. Szerk. BERÉNYI Ernőné, SZESZÁK Ferencné. Debrecen: Debreceni Egyetem, Egyetemi és Nemzeti Kvt., 2001. 89 p., [23] fol. ill.
- CZ. FARKAS Mária: Balogh József, a szerkesztő = Hungarológiai Évkönyv 2003. 107–115.
- FODOR Béla: Kelényi Béla Ottó (1897–1944), könyvtáros, történész = Helyismereti könyvtárosok... 34–35.
- GÁNCSNÉ NAGY Erzsébet: Mónus Imre (1927–1998) = Helyismereti könyvtárosok... 27–29.
- LENGYEL András: Egy pardon-cikk utóélete. A publicista Kosztolányi portréjához = Magyar Média 2001. 2. 5–15.
- NAGY Antal Mihály: Újszászy Kálmán. [Bp.]: OPKM, 2003. 177 p. ill. (Tudós tanárok, tanár tudósok)
- PAPPNÉ BEKE Judit: Fejér György (1766–1851) = A Fejér György Városi Könyvtár emlékkönyve 1953–2003. Szerk. MÜLLER Róbertné. Keszthely: [Fejér György Városi Kvt.], 2003. 81–132. ill.
- [SZÜCSNÉ ZOMBORKA Márta]: A váci könyvtár névadója: Katona Lajos (Vác, 1862 – Bp. 1910) = Helyismereti könyvtárosok... 39. ill.

SZEMLE

V. Ecsedy Judit: A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei 1473–1600. Bp. 2004. Balassi K., Országos Széchényi Könyvtár, 640 l. /Hungaria Typographica 1./

Monumentális kötetel indult a Balassi Könyvkiadó és az Országos Széchényi Könyvtár új nyomdászattörténeti sorozata, a „Hungaria Typographica”. V. Ecsedy Judit, akinek hiánypótló nyomdatörténeti korszak-monográfiáját (*A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473–1800.* Bp. 1999, Balassi K., 372 l.) a *Magyar Könyvszemle* már elismerően méltatta, az összefoglaló tanulmányt egy nélkülözhetetlen repertóriummal egészítette ki, amikor feldolgozta a magyarországi ősnymdászat és a 16. századi nyomdák teljes betűkészletét.

Aki eddig a 16. századi könyvkiadás illusztrációiról teljességre törekvő ismereteket akart szerezni, az mindmáig Soltész Zoltánné 1961-ben megjelentetett összefoglaló monográfiájához fordult (*A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*). A könyvdíszekről összegzés olvasható ezen kívül Gulyás Pál még korábbi kézikönyvében (*A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*, Bp., 1931) és az Országos Széchényi Könyvtár valamikori főigazgatója, Fitz József monográfiájának második kötetében (*A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedeleme története II. A reformáció korában*, Bp., 1967). Ezek a monografikus összefoglalások azonban nem csupán az elmúlt 70 vagy 40 év okán váltak túlhaladottá, hanem annak következtében, hogy az Országos Széchényi Könyvtár Régi Magyarországi Nyomtatványok Bibliográfiai Csoportjában folytatott több évtizedes szisz-

tematikus munka olyan mértékben gazdagította a nyomdászat kezdő évszázadaira vonatkozó ismereteinket, hogy az új szempontú feldolgozás nélkülözhetetlenné vált. V. Ecsedy Judit, aki az RMNy csoport munkatársa, évtizedek óta foglalkozik a magyarországi nyomdák betűkészletével, de meg kell említeni a munkaközösség belső (Pavercsik Ilona) és külső munkatársait is (Bánfi Szilvia, Farkas Ágnes, Zsigmondy Árpádné), akik egy-egy nyomda kiadványainak módszeres feltárásával, önálló tanulmányok megjelentetésével, még nem publikált gyűjtések átengedésével segítették ezt a munkát. A kutatási módszer kidolgozása, a munka szakmai felügyelete természetesen az RMNy „atyja”, Borsa Gedeon, majd a következő kötet szerkesztők, P. Vásárhelyi Judit és Heltai János érdeme. Ez a magas szakmai követelményeket célul tűző csapatmunka tette lehetővé az olyan ma már megkerülhetetlen egyéni teljesítményeket, mint V. Ecsedy Judit immár második monografikus feldolgozása.

A szemnek is kellemes, ám hatalmas méretű kötet szerkezeti tagoltsága könnyen áttekinthető. Az összefoglaló fejezet „A nyomtatott könyv és díszítése a XV–XVI. században” címet viseli. Ebben a részben tömör áttekintést olvashatunk a nyomtatott könyvről, a könyvdíszítés és a betűkészítés technikájáról, a magyarországi nyomdák felszerelésének jellemzőiről. A repertórium gyakorlati haszna a régi hazai nyomdák rekonstrukcióját tárgyaló és a régi nyomtatványok meghatározásának tipográfiai módszeréről értekező fejezetből is kitetszik. Mivel a kötetet – remélhetőleg – tankönyvként is használják majd a könyvtáros szakma alap-, illetve továbbképzésében – erre utal a „Felsőoktatási tankönyv- és

szakkönyv-támogatási program” anyagi segítségével is –, fontos, hogy ezek a fejezetek az alapismeretek korszerű összefoglalásával segítsék a kötet használatát. V. Ecsedy Judit két fejezetet vett át Soltész Zoltánné idézett könyvéből: a grafika és a könyv kapcsolatának kialakulásáról és a grafika és a könyvnyomtatás magyarországi elterjedésének történetéről szólókat. Mindkét esetben rendkívül korrekt módon jelzi az átvételt, szögletes zárójelben azt a néhány – elsősorban a kutatás fejlődése okozta – terminológiai változást, amelyek a negyvenéves alapmunka elkészülte óta szükségessé váltak. Ugyancsak hasznos, hogy a Soltész Zoltánné által írt fejezetekhez is csatlakozik a megírása óta megjelent legfontosabb szakirodalom jegyzéke. Ezek az átvételek pontosan mutatják, hogy Soltészné könyve ma is helytálló alapmunka, ugyanakkor a nyomda- és könyvtörténeti kutatások új eredményei és a reprodukálás technikai lehetőségeinek kitágulása szükségessé tették a teljes anyag szisztematikus felülvizsgálatát és közzétételét.

A kötet szöveges törzsanyaga kronologikus rendben tárja fel a magyarországi nyomdák történetét. Az egyes nyomdák történetét feldolgozó 21 fejezet természetesen nem azonos terjedelmű, hanem a nyomdák tevékenységének illetve a róluk szóló ismereteknek megfelelően arányosított. Valamennyi fejezetet az illető nyomdára vonatkozó szakirodalmi jegyzet zár le, a történeti értékelést a nyomdákra jellemző legfontosabb illusztrációk, nyomdajelvények, címlapmások, szövegrészek díszítenek. V. Ecsedy Judit önálló egységként fogja fel valamennyi nyomda történetét, ezért időnként kénytelen szó szerinti ismétlésekbe is bocsátkozni, pl. a Lorinț diakónus cirill betűs nyomdája (98.) és a nagyszabenyi városi nyomda (104.) vitatott nyomtatványai esetében. Ugyanakkor ezek az ismétlések a teljességre törekvő feldolgozások elengedhetetlen részei, amelyek különösen a nyomdakészletek vándorlása, a nyomdászcsaládok összekapcsolódása miatt szükségessé válnak. A szakirodalmi hivatkozások esetében feltűnő, hogy bár V. Ecsedy Judit feldolgozza a történelmi Magyarország területén működő nem magyar nyelven (román, ógyházi szláv) nyomtató nyomdák történetét, betűkészletét is, a szak-

irodalomban viszont ezeknek a nyomdákknak nincs nemzeti nyelvű irodalma, a hivatkozásokban csupán Jakó Zsigmond magyar és Hervay Ferenc francia nyelven megjelent tanulmánya említhető meg és természetesen az RMNy megfelelő kötet.

A kötet négyötödét foglalja el a „képeskönyv” és annak szöveges része. A rendkívül ökonomikusan szerkesztett katalógus világos használati útmutatóval kezdődik, amely a nyomdánkent felsorakoztatott adathalmazt (nyomatvány- illetve betűkészletleírás) könnyen áttekinthetővé teszi. A bibliográfiai kereszt-hivatkozásokkal és az egyes betűkészletek, díszek, illusztrációk, nyomdai cífrák vándorlását nyomonkövető utalásokkal gazdagon élő jegyzék nagy precizitással készült, számtalan szűrőpróbát elvégezve sem találtunk benne téves utalást vagy számtévesztést. Maga a repertórium nemcsak szemégyönyörködető, hanem hallatlanul sok aprólékos munkát maga mögött tudó, egyedülálló munka. A kötet tartalmazza, ismét csak a nyomdák működésének kronologikus rendjében az összes ismert magyarországi nyomda teljes (minden létező típusra kiterjedő) alfabetikus betűkészletét, valamennyi illusztrációját, nyomdászjelvényét, fej- és záródíszet, címlapkereteit, iniciáléit, esetleges hangjegyeit, térképeit, nyomdai cífráit. Az impozáns mennyiség érzékeltetésére vegyük át V. Ecsedy Judit számszerű összegzését: a kötet „915 dísz, 18 térképet, 595 iniciálét, 4-féle, részben fametszetű, részben öntött kottát, 61-féle nyomdai cífrát és 221-féle betűtípust” regisztrált és mutat be, milliméterpontosságú leírással és teljes méretazonosságban. Az egy típusból készült szövegeket szövegmin-ták is illusztrálják, az idézetek művelődéstörténeti szempontból sem mellékes értékű kiválasztása – egy nyomdakészletkatalógustól el sem várható – ritka olvasmányélményt eredményez.

A magyarországi nyomdászattörténet számára alapművé váló könyv iránti lelkesedésünket még jobban motiválja, hogy V. Ecsedy Judit könyve nemzetközi összehasonlításban is egyedülálló. A hazai retrospektív bibliográfia (RMNy) szerkesztőinek több évtizedes szisztematikus munkája teremtette meg azt a rendkívüli helyzetet, hogy egy ország 1600 előtt megjelent nyomtatványainak teljes anyaga dokumentálhatóvá vált.

Ez a munka – részben, de csak részben! – a kiadványok nagy száma miatt máshol nem készülhetett el, az összehasonlító munkák csak az ösnyomtatványkorszakra vagy egy-egy nyomda teljes körű feldolgozására terjednek ki.

Utaltunk már rá, hogy a kötet esztétikai szempontból is kiemelkedő. Dicséri mindez az alapanyagot szolgáltatató V. Ecsedy Juditot, de a kötet tervezőjét, Szák Andrást is és a Balassi Kiadót, amely felvállalta a nem kevés figyelmet és áldozatot követelő „szép könyv” kiadását. A sorozatindító kötet előszavában olvashatjuk, hogy „A Hungaria typographica további kötetei a későbbi évszázadok tipográfiai emlékanyagát kívánják áttekinteni.” Mivel a kötet gerincén – talán csak díszként – egy „A” iniciálé is szerepel, kíváncsian várjuk a „B” kötet megjelenését is.

NÉMETH S. KATALIN

Gömöry-kódex. 1516. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta HAADER Lea és PAPP Zsuzsanna. Készült a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének Nyelvtörténeti és Dialektológiai Osztályán. Bp. 2001, MTA Nyelvtudományi Intézet. /Régi magyar kódexek 26./

A kulturális emlékeink kiadására és feltárására indított sorozat, a „Régi magyar kódexek” immáron 26. kötetét tartja kezében az olvasó. A sorozat 2004-ben már a 28. köteténél jár. Első tagja 1985-ben látott napvilágot, a *Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról* című, 1521-ben keletkezett kódexet tartalmazta. A majd két évtizedes múltra visszatekintő, rendkívül színvonalas, a modern kódexkiadás elveit szem előtt tartó sorozatban már ómagyar kódexeink nagy része hozzáférhető. A köteteket alapos, a legújabb szakirodalmat is feldolgozó tanulmányok vezetik be, és a sorozat a kódexek betűhű átirata mellett hasonmásukat is közli.

A „Régi magyar kódexek” 26. számaként megjelent Gömöry-kódex a margitszigeti domonkos apácák számára készült magyar imádságoskönyv,

amely a Nyulak szigeti domonkos kolostorban íródott 1516-ban. A kódexet 1821. április 30-án ajándékozta a Széchenyi Könyvtárnak Gömör Károly gyógyszerész, a Szentlélek gyógyszerár egykori tulajdonosa. Sajnos, azt nem tudjuk, hogy ő miként jutott a kéziratához. A Gömör-kódexet elsőként Horvát István ismertette részletebben 1835-ben a *Tudományos Gyűjteményben* közölt cikksorozatában, amely „A Magyar Nyelv régi Maradványairól” címet viseli. Később Volf György a *Nyelvemléktár* XI. kötetében (1882/1884) adta ki a kódex teljes szövegét.

A kézirat mostani közreadói, Haader Lea és Papp Zsuzsanna különösen részletes és alapos bevezető tanulmánnyal örvendeztették meg az olvasót (7–134.). A kódex mindenre kiterjedő külső leírása (kötés, méretek, vízjelek, az ívfüzetek szerkezete stb.) után keletkezésének és történetének összefoglalását olvashatjuk. A Gömör-kódex keletkezésének ideje már felfedezésekor ismert volt, hiszen sorozó Katerina, a szöveg legnagyobb részének másolója pontosan megadja a napját, sőt az óráját is munkája kezdetének: „Ez kys kevnnyuet. kezdetem irmom. Vr zwlzetýnek vtana. z ezer. wt zaz. týzenhat eztendevb. zent clara azoný napyan. Atýank zent domokosnak. oktauaian. het oran” (1516. augusztus 12-én reggel hét óraker).

Terjedelmes rész foglalkozik a bevezető tanulmányban a kódex tartalmával, a benne olvasható imádságok kapcsolódásaival. Elemzi az imák szerkezetét, stílusát; a kódexben szereplő 68 elkülönített szövegegységnek pedig táblázatban közli latin megfelelőjét és forrását, valamint más kódexekben található párhuzamos helyeit. Ezt követően még részletes megjegyzéseket is olvashatunk az egyes szövegegységekhez kapcsolódóan.

A kódex egy latin nyelvű szöveget is tartalmaz: Árpád-házi Szent Margit latin nyelvű zsolozsmáját (57. szövegegység). Ezt a részt sorozó Katarina igen hibásan másolta, valószínűleg hiányos latintudása miatt, ezért a bevezető tanulmányban a Margit-officium javított szövege is szerepel, mivel a lábjegyzetek számára az átirás megfelelő helyén nem jutott volna elegendő hely. Ez a rész Madas Edit munkája.

Mindig érdekes kérdés egy kódex másolóinak, a kezek számának megállapítása, elkülönítése, főként, ha az adott kéziratot több kéz másolta. A Gömör-y-kódex scriptorainak számát a tanulmány megnyugtatóan tisztázza. Megállapítja, hogy a kódex valójában 11 kéz műve, s pontosan meghatározza melyik kéz mettől meddig másolta a kódexet.

Az egykorú másolók közül hármat név szerint is ismerünk. A 8. kéz a kódex kétharmadát másoló Katarina soror (Legény Katalin margitszigeti apáca), aki nemcsak munkája elkezdéséről tudósít, de időnként betegségére is panaszkodik: igen fáý feýem (73), býzon igen betek valek (289). Szintén az ő bejegyzéséből tudjuk meg, hogy az előtte másoló 7. kéz Tetemy Pál vázsonyi pálos vikárius. A harmadik név szerint ismert scriptor (a 3. kéz) neve valószínűleg Krisztina, aki feltehetően Katalin társa volt a Nyulak szigeti kolostorban. A többi, név szerint nem ismert, egykorú kéz (szám szerint hat), kisebb terjedelmű szövegeket másolt, feltehetően ők is margitszigeti apácák voltak.

Miután a kódexkezek kérdése tisztázódott, a bevezető tanulmány alapos vizsgálat alá veszi a kódex írását és hangjelölését. A 6. kéz kivételével – amely csak egy rövid, latin nyelvű bejegyzést írt be 1575-ben – kezenként külön táblázatba foglalva tanulmányozhatjuk az egyes hangokat jelölő betűket, illetve betűkapcsolatokat, olvashatunk az egyes scriptorokra jellemző rövidítések használatáról és szövegtagolási jellegzetességekről is.

A bevezető tanulmányt részletes irodalomjegyzék zárja, amelyben a kódexre vonatkozó összes fontos munka adatai megtalálhatók.

A kódex hasonmása és betűhű átirata a sorozatban már megszokott módon jelenik meg. A facsimile jól olvasható, bár a bevezető tanulmány 112. lapja után bekötött színes mutatvány jelzi, hogy milyen szép lenne egy színes facsimile.

Haader Lea és Papp Zsuzsanna igen alapos, körültekintő munkát végzett a Gömör-y-kódex kiadásával. Olyan forráskiadványt bocsátottak a magyar nyelv múltja iránt érdeklődők rendelkezésére, amely a kódex tanulmányozását a nyelvészek, irodalmárok, művelődéstörténettel foglalkozók szá-

mára egyformán lehetővé teszi. A Gömör-y-kódex tehát most már hozzáférhető a kutatás számára, ráadásul egy olyan alapos és minden apró részletre kiterjedő bevezető tanulmány kíséretében, amely minden tekintetben kielégítő tájékoztatást ad a kézíratról.

Befejezésül hadd idézzem Horvát István szavait, aki 1835-ben így írt a Gömör-y-kódexről: „Vagyon több régi szó e' Régiségben, melly által szaporodást nyerhet a' Magyar Lexicographia, 's nem kell-e nekünk gondosan, sőt babonás szorgalommal, mind azt össze gyűjtenünk, a' mi által nemzeti Nyelvünknek bőséget és gazdagságát megbizonyíthatjuk.” (*Tudományos Gyűjtemény*, 1835. X. kötet. 105.)

STEMLER ÁGNES

Tar Gabriella-Nóra: Gyermek a 18. és 19. századi Magyarország és Erdély színpadjain. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadványa. Kolozsvár, 2004. 120 l. /Erdélyi Tudományos Füzetek 244./

Elképzelték már maguknak, milyen lehetett a 15 esztendő Marguerite Delphin, akinek eszterházi táncát Bessenyei György is megsodálta és versbe foglalta: „Delfén” (Bécs, 1772)? Milyen közönségienyek hívták életre és működtették a 18. századi gyermektársulatokat, és melyek voltak azok az erkölcsi megfontolások, amelyek alapján 1819-ben I. Ferenc császár betiltotta a mégoly sikeres bécsi gyermekbalettet? Elgondolkoztak már azon, hogy kik játszhatták Bánk bán fiacskáját, Somát vagy II. Endre gyermekkorú herceg-fiait, Bélát, Endrét és Mária hercegnőt?

Tar Gabriella-Nóra, a kolozsvári egyetem tanársegédje nálunk ritkán vizsgált témát választott. Mivel a hivatásos gyermekszínház nem köthető sem az iskolai játékokhoz, sem az arisztokrata és polgári otthonok gyermekek készítette és játszotta műkedvelő produkcióihoz (7.), ez érthető; mint ahogyan az is, hogy az első gyermektársulatok a Hamburgtól Nagyszebenig felépő német vándorszínház napi gyakorlatában,

annak sajátos részeként jutottak el Magyarországra és Erdélybe. Közülük most – friss levéltári és könyvtári kutatásokkal kiegészítve a társulat ismert nyomtatvány-hagyatékát – a leghíresebb „principális”, azaz felnőtt igazgató-művészeti vezető, Felix Berner tevékenységét modellizálta (7–22., 68–73., 94–110.) a színháztörténetnek azaz a komplexitásával, amely egyszerre vizsgálja a játék célját, alkalmát, egykorú elméleti megalapozottságát, személyi és tárgyi feltételeit, azonosítja és annotálja szereplőit, és érdeklődése természetesen nemcsak a kritikákra hagyatkozik mint a recepció forrásaira, hanem igyekszik megállapítani a közönség összetételét és azonali reakcióit is.

A szerző (Berneren kívül) további 11 német principális működését tudja adatolni a 18. századi Magyarországon (32–45.), működésüket 1747 és 1802 között 19 hazai városban mutatja ki (93–94.). Tar Gabriella-Nóra a Függelékben (93–116.) mintaszerű komplex dokumentációt mutat be olvasóinak. Ennél elnagyoltabbak színházelméleti és pedagógiai fejezetei. Jól érzékeli ugyan, hogy a gyermekszínháztudás a 18. század végére már elavult teóriákra épült (a rokokó kecsesség-igényre és a Rousseau előtti, a gyermeket kis felnőttnek tekintő nevelés-elvekre), amit jól példáz, hogy a gyermekszínháztudás műsora nem tekinthető önállóknak, hanem megismételte a hivatásos színészet siker-repertoárját. Ennél többre azonban ezúttal nem jutunk; valószínűleg a 18. század második felét osztatlan egésznek tekintő, korszakolást nem végző szemléletnek folyományaként.

A Bécsben már működött színi tanodák gyakorlata köt át a színészképzés erdélyi felvetéséhez. Az átkötés itt nemcsak a kötet szerkesztési megoldásaként igaz, hanem olyan értelemben is, hogy ezek a „Theaterpflanzschule”-k reformpedagógiai elképzeléseikkel megpróbálták az említett alap-ellentmondást feloldani (57.). Egyet értünk a szerzővel abban is, hogy a hangoztatott szövegek azonban néha alig tudták elfedni az üzleti szempontokat. Erdélyben az első színházi újság, a nagyszebeni *Theatral Wochenblatt* vette föl a színi tanoda gondolatát. Ennek el-

lenére a korai magyar hivatásos színtársulatok is a családjukkal utazó, szinte a színpadra született gyermekekkel oldották meg vonatkozó szerepkör-igényüket. Az első erdélyi gyermekszínház a Kótsi Patkó János–Fejér Rozália színész-házaspár leányában, Kótsi Katicában találta meg a kutatót. Kótsi Katica jelképek is alkalmas: az erdélyi hivatásos, magyar nyelvű színészet két alapító tagjának, ráadásul két meghatározó személyiségének gyermeke volt, aki már 1803-tól szerepelt a színlapokon (52.). Szervezett képzés – az erdélyi magyar arisztokrácia zenei műkedvelésének köszönhetően – 1819-ben jött létre, a kolozsvári konzervatórium megalapításával.

A kissé kócos szerkezetű kötet helyenként jobban építhetett volna a magyar színháztörténet eddigi eredményeire. Hiányoljuk például az 1813 és 1815 között, a budai német és a pesti magyar színtársulatnál egyaránt működött Ehrenstein Johann Anton/János Antal táncmester gyermekballet-produkcióinak említését; részükre 1813-ban Verseygy Ferenc írt táncjáték-librettót. Leírhatta volna továbbá a kolozsvári konzervatórium leg-híresebb növendékének, az európai sikereket aratott Schodelné Klein Rozáliának a nevét, akit Déryné – többször hivatkozott naplójában – szintén említett. Értelmezni kellett volna a német színházi zsebkönyvekből átvett „Operette” színtípus mibenlétét, hiszen az egykorú magyar források ezzel a terminussal nem éltek, a későbbi olvasó számára pedig a fogalom foglalt. Itt javítunk két tollhibát is: a felvilágosodáskor magyar irodalomtörténetének monográfusa helyesen Bíró Ferenc (29. és 89.), a vígopera-szerző pedig Pergolesi (14. és 16.).

Egy rátermett, szorgalmas és sikeres forráskutatónak, tehetséges színház- és művelődéstörténésznek első kötet-bemutatója ez. Tar Gabriella-Nóra rálépett a helyes útra, amely – a divatos elméletek majmolása helyett – a középkelet-európai levéltárak és könyvtárak anyagának feltárásán át vezet a kutatási tervtől a tanulmányírásig és kötet szerkesztésig.

KERÉNYI FERENC

Bibliotheca Revaliensis ad D. Olai. Tallinn Oleviste Raamatukogu. Revaler Bibliothek zu St. Olai. Näitus ja kataloog (Ausstellung und Katalog) Lea KÕIV, Mare LUUK, Tiiu REIMO. Näituse ja kataloogi kujundus (Ausstellungs- und Kataloggestaltung) Tiia EIKHOLM, Rene HALJAS-MÄE, Tulvi-Hanneli TURO. Artiklid (Aufsätze) Kyra ROBERT, Mare LUUK, Tiiu REIMO, Endel VALK-FALK. Tallinn, 2002. 192 l.

2002-ben Tallinn könyvtártörténetének jeles dátumát ünnepelte az észti nép, a Szent Olaus templom gyűjteményét 450 éve alapította a város. A kiállítással és a katalógussal a könyvtár történetének jeles kutatójára Kyra Robertre is emlékeztek úgy, hogy négy tanulmányát most – a két- (észti és német) nyelvű kötetben – újra kiadták.

Első tanulmányában Robert asszony összefoglalóan mutatja be a könyvtár történetét sok helyen pontosítva a korábbi szakirodalom állításait („Über die Geschichte der Olaibibliothek in Reval”). Az ezt követő tanulmányok lényegében ennek az átfogó képnek egyes részleteit elemzik. 1524-ben jelent meg Luther felhívása a városok vezetőihez azzal, hogy alakítsanak ki könyvtárakat, olyanokat, amelyeknek anyagát a városban élők közösen használhatják. A Baltikumban csakúgy, mint a Kárpát-medencében hasonló folyamat zajlott le ezután. A városokban élő szerzetesi közösségeket felszámolták, és nagyon sok helyen (ahogy Brassóban, Kassán, Rigában és Tallinnban (Revalban) is) a könyvtárakat megőrizték, kiegészítették a korai protestáns irodalommal és tovább gondozták. A magát már 1523-ban protestánsnak kijelentő Tallinnban 1525-ben küldték el a domonkos testvéreket, könyvtárak tulajdonosa a város lett. 1551-ben az Szent Olaus templom lelkésze Reinhold Grist elhunyt, könyveit a templomra hagyta. Grist 137 tételes könyvjegyzékéről, illetve a ma is meglévő 39 könyvéről, a lelkész életútjáról Kyra Robert külön tanulmányt is írt a kötetben („Der Büchernachlass von Reinhold Grist”). 1500-ban iratkozott be a rostocki egyetemre, hazatérve papként szolgál, 1520-tól a Szent Olaus templomban. Sok kortárs pályatársához hasonlóan elfogadta a lu-

theri hittételeket, így lelkészként szolgált tovább. A Szent Olaus templom mellett működő, a 15. században alapított iskola szegény diákjait a város régóta ruhával, könyvekkel támogatta. Grist szándéka könyveinek a templomra hagyásával is a szegényebbek (a könyveket megvenni nem tudó olvasók) támogatása volt. A könyvek jelentős része egyébként is iskolai mű, antik auktorok és egyházatyák kiadásai, illetve a reformáció elindítóinak teológiai, történeti munkái. Tulajdonképpen semmiben nem tér el a Kárpát-medence kortárs evangélikus lelkészeinek olvasmányaitól.

A könyvtár a 16. század második felében, illetve a 17. század első évtizedeiben kevés támogatást kapott. Nehéz is lett volna, hiszen a földrendések, a livóniai háború, az ezeket követő járványok és éhség kaotikus állapotokat teremtettek a városban. Mégis gyarapodott a könyvtár az elhunyt polgárok adományából. Ezekről számolnak be Mare Luuk, Tiiu Reimo és Endel Valk-Falk tanulmányukban („Die Besitzzeichen in den Büchern der Olaibibliothek”).

Tallinn jelentősége a terület kulturális és tudományos életében akkor nőtt meg, amikor 1631-ben megalakult a gimnázium, és különösen akkor, amikor 1656-ban a svéd-orosz háború miatt a Tartui (Dorpat) Gusztáv Adolf svéd király által alapított Academia Gustaviana oktatási programját is Tallinnban valósíthatta csak meg. 1654-ben Tartuban Gabriel Elvering ottani teológia professzor elnyerte a „királyi könyvtáros” címet, ezzel egy időben ő lett a tallinni Szent Olaus templom lelkésze, 1658-tól az egyház superintendense. Sokan az ő befolyásának tudják be, hogy Tallinn városa tervszerűen fejlesztette a Szent Olaus templom könyvtárát úgy is, hogy 1658-ban külön könyvtárost neveztek ki a könyvek gondozására Heinrich Bröcker személyében (posztját 1668-ig töltötte be). Ekkor került a Szent Miklós templom könyvtára is ebbe a gyűjteménybe.

A város a 16. század második felében ugyan is egy másik könyvtárat is birtokolt, a Szent Miklós templomban (Sankt Nikolauskirche, Niguliste Kiriku). Ennek történetét Endel Valk-Falk dolgozta fel a katalógusban („Die »überliebenden« Bücher der Nikolaikirche”). A 13. század-

ban emelt templomban bizonyosan volt könyv alapításakor is, de könyvtáráról az első dokumentum 1465-ből ismert. Ez a templom volt Tallinn fő temploma a reformációig, ekkor a Szent Olaus templom vette át szerepét. Talán ennek a szerepvesztésnek is köszönheti a könyvtár a megmenekülését, hiszen Tallinn egyetlen jelentős temploma maradt, amely megúsza az 1524. szeptember 14-én bekövetkezett képtrombolást, illetve az azzal együtt járó pusztítást. A könyvtár a 16. században jelentősen harmadik lutheránus lelkészének, Johann Hobbingnak 1558-ban bekövetkezett halálával gyarapodott. A könyvtárnak külön gondnoka volt már a 15. század végétől kezdődően, ám az ezeknek a nevét, és feladatát leíró dokumentum (Denkelbuch) sajnos csak 1603-tól áll rendelkezésre. Ebből visszamenőlegesen is tudjuk a gondnokok nevét 1553-tól kezdődő dátummal (az első név Michell Pingenn, aki 1582-ig szolgált), a Szent Olaus templom könyvtárával való egyesítésig. A város bölcsességét bizonyítja, hogy a legtöbb könyvtár-gondnok (a gyülekezet egy-egy tagja) könyvkötő volt. Így az említett dokumentum a tallinni könyvkötő családokat is dokumentálja: 1586–1592 Adam Weiss (ennek leszármazottjai az egyik legjelentősebb tallinni könyvkötő dinasztia); 1592–1603 Christoffer Elblingh, majd az ugyancsak könyvkötő dinasztiát alapító magdeburgi Jürgen Pusserr (1603–1627). A Szent Miklós templom könyvtárából ma 30 mű, 55 kötetben ismert.

A Szent Olaus templom első „főállású” könyvtárosának a két városi könyvtár egyesítése után volt tennivalója. 1658 és 1664 között összeállította az a katalógust, amely napjainkig megmaradt. 1660-ban ex libris készíttetett és ezeket beragasztotta a könyvekbe. Dolga volt böven, hiszen ebben az évben két nagyobb hagyatékkal gyarapodott a könyvtár. Kyra Robert külön tanulmányt szentelt e két személynek, illetve könyvtáruk bemutatásának. Nicolaus Specht 836 könyve 1660 januárjában érkezett („Nicolaus Specht und sein Büchernachlass”). Specht már az 1657-es pestisben meghalt, családja három évvel később teljesítette végakarátát. Egyetemi tanulmányai hosszúra nyúltak, filozófiát és teológiát tanult. 1626-ban Königsbergben, 1629-ben Rostockban

iratkozott be, 1632–33-ban Wittenbergben magister lett, 1633-ban ismét Königsbergben találjuk a hallgatók sorában, majd Tartuban (1635) és Rostockban (1636) fejezte be tanulmányait. Mivel a város fizette tanulmányait a tallinni gimnáziumban bízták meg a matematika és a történelem oktatásával (1633–34). Ezután végzett teológiai tanulmányaival, Heinrich Graf von Thurn und Pernau családjának házi tanítója és lelkésze lett, majd 1640-től haláláig a Szent Olaus és a Szent Miklós templom lelkészeként szolgált. Könyvtára modern könyvtár volt, főként történeti, földrajzi és teológiai érdeklődése mutatkozik meg benne. A könyvek harmada klasszikus irodalom, illetve 16. századi protestáns alapművek, másik harmada az 1626 és 1636 között megjelent egyetemi kiadványokból áll, a többi könyv pedig frissen, főként Észak-Németországban, Rígában, Tartuban és Tallinnban megjelent munkák. Ma a 836 műből 370 kézbe is vehető az Észti Tudományos Akadémia Könyvtárában.

A másik, 1660-ban (összel) érkezett adomány kisebb volt ugyan (26 mű), de az ismert német költő, Paul Flemings (1609–1640) özvegyétől érkezett („Der Büchernachlass Paul Flemings”). Fleming kétszer tartózkodott hosszabban Tallinnban (1635–36-ban, majd 1639-ben). Tagja volt annak a delegációnak, amely Herzog von Holstein-Gottorp képviselőjében Moszkvába, illetve Perzsiába utazott volna (1635), de amelyet visszarendeltek. Fleming Tallinnban várta a fejleményeket, de nem maradt tétlen. Martin Opitz elméleti útmutatásait népszerűsítendő szervezett egy költőket tömörítő kört (Schäferpoesiegesellschaft), alkalmi köldteményeket adott ki, és szerelmes lett a helyi Niehusen család Elsabe nevű lányába. 1639-ben házassági szándékkal tért vissza, ám a hölgy időközben elkelt. Így fiatalabb testvérét, Annát vette feleségül. A városi orvosi állást neki ígérték, de nem volt diplomája (a lipcei egyetemen tanult ugyan medicinát, de nem végzett). Leidenbe kellett utaznia a diploma megszerzéséért, ami sikerült is. Hazafelé vezető útján, 1640-ben Hamburgban megbetegedett és meghalt. Az özvegy Anna Niehusen 1660 novemberében ajánlódott a költő könyvei közül a Szent Olaus templom gyűjteményének.

A város orosz megszállásáig (1710) ismerjük Heinrich Bröcker könyvtáros utódait. Úgy látszik a tallinni jogászok körében népszerű volt a könyvtáros szakma, mert csak jogi végzettségűek kaptak kinevezést. 1668–1684 között Jakob Felsberg egy új katalógus összeállításával kezdte munkáját, halála után nem találtak alkalmas személyt a munkára. 1688–1698-ig Johann Bernhardi, majd 1710-ig Michael Caesar volt a könyvtáros.

Az orosz megszállás alatt már külön nem gondozták a könyveket, a könyvtár elveszítette tudományos és kulturális jelentőségét, bár később is elhelyezték benne lelkészeketől a templomra hagyott könyveket, egész magánkönyvtárakat is. A város 1714-ben új városi könyvtárat (Ratsbibliothek, Raeraamatukogu) alapított, és ezzel szinte egy időben, 1717-ben a gimnázium is rendszeresen gyarapítani és modernizálni kezdte gyűjteményét. 1820-ban a csodával határos módon menekült meg a Szent Olaus templom könyvtára akkor, amikor egy villámcsapástól leégett a templom. A könyvtár értékeire ismét figyelem vetődött, és a könyveket az 1825-ben alapított Észtt Országos Könyvtár (Eestimaa Üldise Avaliku Raamatukogu, Estländische Allgemeine Öffentliche Bibliothek) állományába tagolták 1831-ben. Az észtt akadémiai mozgalom egyik első intézménye az 1842-ben alapított Észtt Irodalmi Társaság (Eestimaa Kirjanduse Ühingu, Estländische Literärische Gesellschaft) kezelte végül is a 19. század második felétől az előbb alapított könyvtárat, így a Szent Olaus templom könyveit is 1940-ig. A szovjet megszállással a könyvtár az Észtt Szovjet Szocialista Köztársaság Állami Történelmi Múzeumának a gyűjteménye lett, és 1950-től az Észtt Szovjet Szocialista Köztársaság Tudományos Akadémia Központi Könyvtáré. Ez a könyvtár 1968-ban kapott új épületet, amely ma az Észtt Tudományos Akadémia Központi Könyvtára (Eesti Akadeemiline Raamatukogu). Az észtt retrospektív nemzeti bibliográfia összeállítása nem az Észtt Nemzeti Könyvtár feladata, hanem az akadémiai könyvtáré, ahol a Szent Olaus templom könyvtárának maradványai az úgynevezett Baltika Gyűjtemény részét képezik. A könyvtár anyagának tudományos feldolgozása napjainkban nagy len-

dületet vett, és ennek köszönhető a most ismertetett kiállítás és katalógus is.

MONOK ISTVÁN

Sipos Balázs: A politikai újságírás mint hivatás. Nyilvánosság, polgári sajtó és a hírlapok a Horthy-korszak első felében. Bp. 2004. Napvilág Kiadó, 252 l.

Már a könyv alcíme is pontosan körvonalazza a szerzői szándékot: a kötet a 20. század első harmadának magyarországi sajtóirányítását, a professzionális hírlapírói tevékenységet, a politikai kultúra és a nyilvánosság alakulását veszi górcső alá az újságírók nézőpontjából a Monarchia felbomlását követően az októberi köztársaság, a Tanácsköztársaság, az ellenforradalmi időszak, majd a Bethlen-éra alatt. Időben azonban ennél nagyobb intervallumot fog át a vizsgálódás, mivel ezen időszak politikai újságírása szervesen kapcsolódik a dualizmus kori előzményekhez. A kutatásban társadalomtörténeti szempontok érvényesülnek, így a politikai és jogi környezet, a technikai feltételek változása, az újságírók presztízsének, csoporttudatának, valamint szerepértelmezésének bemutatása kerül egy-egy tematikus blokk középpontjába.

A sajtónyilvánosság kapcsán arra mutat rá a szerző, hogy az 1920-as években a lapok működését miként korlátozta a végrehajtó hatalom, azaz a nyilvánosságba való külső beavatkozás technikája hogyan nyilvánul meg a lapalapítástól kezdve az újság terjedelmén és tartalmán keresztül az országos terjesztésig, a reklámozásig, illetve a szubvencionálásig. A sajtószabályozás legradikálisabb eszköze a lapbetiltás volt a társadalmi normák védelmében, ami a *Világ* és az *Újság* esetében konkrét formát öltött.

A sajtójogi szabályozás módosítására tett kísérletek vázolója az 1907-es sajtóvitától indul, amelyben központi helyen kezelték az újságírói függetlenség problémáját, a revolver-újságírást, valamint a sajtóvétség ügyét. 1929-ben a Bethlen-kormány sajtótörvény-tervezeteit a lapkészítők egységesen visszautasították. Az egységes

fellépés mögött a közös érdekek, a munkavégzés azonos társadalmi és gazdasági körülményeinek újbóli felismerése állhatott. A Magyar Újságírók Egyesülete programjában a hatalom beavatkozási lehetőségeinek mérséklésére szólított fel, és nagyobb nyilvánosság általi kontrollt kívánt a törvényhozás és az igazságszolgáltatás területén, továbbá el akarták érni a kivételes hatalmon alapuló jogok megszüntetését, valamint sajtóügyekben az esküdtbírók ismételt bevezetését. Végül egy autonóm szakmai szervezet, a sajtókamara felállítását szorgalmazták, amely az újságírói önállóság biztosítója lenne, s felette a kormány csak felügyeleti jogokat gyakorolhatna.

Hogy a hatalom számára mennyire nem alakultak kedvezően a nyilvánosságbeli erőviszonyok, azt jól mutatja a politikai lapok irányultsága is. 1921-ben az országos napilapok példányszámában alulmaradtak a „megbízható”, keresztény, nemzeti szellemű újságok (*Új Nemzedék, A Nép, Nemzeti Újság, Magyarország* stb.), míg a „destruktív lapok” (*Az Est, Magyarország, Pesti Napló, Az Újság, Friss Újság, 8 Órai Újság, Népszava, A Nap, Pester Lloyd* stb.), valamint a „részben problémás” újságok (*Pesti Hírlap, Budapesti Hírlap*) a piac kétharmadát fedték le. Az évtized második felében növekedett ugyan a kormánylapok aránya, de ez nem jelentette befolyásuk és példányszámuk növekedését is. A példányszámok azonban mást is mutatnak: Bethlen kormányra kerüléséig, az ellenforradalmi periódus lezárásáig a fokozott politikai események miatt tömeges információszükséglet mutatkozott, majd ez a gazdasági és politikai konszolidáció időszakában alábbhagyott.

A könyv további fejezetei azt taglalják, hogy a negyedik információs (távközlési) forradalom következtében a hírlapírói munka hogyan vált professzionális tevékenységgé, azaz a századfordulótól hogyan lettek a zurnalisták a pártprogramok népszerűsítői helyett hivatásos újságírókká. Képet kapunk arról is, hogy a szerkesztőségi napirendet mennyire befolyásolta a távirók, a telefon használata, valamint a fénykép, a globális hírgyűnkészek és a külföldi tudósítók megjelenése. Az újságírók alapértékéivé a hír, az aktualitás és a gyorsaság lépett elő. A tömegsajtó megjelenése nyomott hagyott sajtó és irodalom

kapcsolatán is, hiszen a hírgyűjtés és -feldolgozás napi rutinná vált, aminek során az irodalom és az irodalmi igényesség a napi sajtóban háttérbe szorult. De csak ott, hiszen az 1920–1930-as években a szerkesztőségek munkatársai közül sokan fejtették ki irodalmi tevékenységet is (tk. Kosztolányi Dezső, Csáth Géza, Krúdy Gyula, Molnár Ferenc, Márai Sándor). Viszont a kiadók, szerkesztők már nem tekintették feladatuknak, hogy az üzleti alapon működő lapvállalkozásuk neves írókat, költőket nyújtsanak megélhetést. A szerkesztőségi munkavégzés kapcsán képet kapunk arról is, hogy az író- és hírlapírók munkavállalása milyen nehézségekbe és elutasításba ütközött a vizsgált időszakban. Voltak azonban modern felfogású munkaadók (Barna Izidor, Rákosi Jenő), akik szívesen alkalmaztak nőket a színházi és könyvkritika rovataiban, illetve nyelvtudásuk miatt külpolitikai újságíróként. A nők munkavállalását megkönnyítette az is, hogy a hölgyeknek szóló rovatokban igazán ők tudtak hitelesen írni családról, gyermeknevelésről. Ki kell emelni Szederkényi Anna tevékenységét, aki a *Kis Újság* vezető szerkesztőjeként egy igazi női karriert futott be.

A hírlapírók megjelenése a szerkesztőségekben befolyásolta az újságírószakma társadalmi megítélését is. Az újságírás és az újságírók presztízsét meghatározta továbbá a sajtó befolyása, társadalmi-politikai hatalma, az elérhető jövedelem nagysága, de még a dualizmus kori megítélése is. A közfelfogás kedvezett a foglalkozási közösség tekintélyének. Nem választott rosszul, aki hírlapírónak szegődött, hiszen a pálya biztos középszintbeli megélhetést biztosított, számos jóléti intézmény nyújtotta előnyökhöz (üdülés, orvosi kezelés, szanatóriumi ápolás, segélyek) lehetett hozzájutni, az újságírók képzettsége miatt presztízszt jelentett, sőt esetenként a politikai karrierhez is hozzásegített.

A két világháború közti sajtónk alakulásához jelen kötet a történész szemzőgéből nyújt új ismereteket és összefüggéseket e korszak első felének sajtópolitikájáról, a sajtóirányításról, a nyilvánosság befolyásolására tett lépésekről.

Literatur in der „Temesvarer Zeitung“ (1918–1949). Einführung, Texte, Bibliographie (CD-Rom). Eine Dokumentation. Hrsg. Eduard SCHNEIDER. München, 2003. IKGS Verlag, 479 l. /Wissenschaftliche Reihe; Literatur- und Sprachgeschichte; Band 79./

Mintaértékű dokumentációt jelentetett meg a Délkelet-Európa kultúráját és történelmét feldolgozó munkák publikálására szakosodott müncheni intézet. A kötet a 95 évfolyamot megért napilap, a *Temesvarer Zeitung* első világháború utáni irodalomtörténeti forrásértékét vizsgálja az 1940-ben bekövetkezett betiltásig, majd a rövidre szabott újramegjelenésig (1944–1949). Ez a hagyományokban bővelkedő lap híd-szerepet töltött be a bánáti, erdélyi és bukovinai német nyelvű regionális irodalom bemutatása, illetve a német nyelvű és a világirodalom – elsősorban a keleti és a délkelet-európai – befogadása között.

Az antológiát megelőző sajtótörténeti bevezetésből kitűnik, hogy miként alakult a lap sorsa az alapítástól (1852) kezdve a Bach-érában, hogyan támogatta a Deák-pártot, illetve Barát Ármint, majd Lovas Antal főszerkesztősége alatt hogyan vált a „Provinzblatt”-ból egy elsőrangú publicisztikai orgánum. Az első világháborút követően, miután a Bánát három részre szakadt, a lap a Romániában élő kisebbségek békés egymás mellett élése, valamint a majoritással való jó kapcsolattartás mellett foglalt állást. A 20-as részben még a 30-as években a lapban minden jelentős, a bánáti német kisebbséghez tartozó szerző publikált, nem kis szerep vállalva ezzel Temesvár német nyelvű irodalmi életének fejlődésében és a térség önálló német nyelvű irodalmának kialakulásában. Közben folyamatosan tájékoztatta olvasóit Németország és Ausztria irodalmi életének történéseiről. Ebben az időszakban különösen a temesvári születésű, Rilkével is levelező Franz Xaver Kappus növelte a lap presztízsét. A 2. világháború alatt a néhai főszerkesztő fia, Nikolaus Aristid Lovas állt a lap élén, aki a pusztítások közepette is humanista gondolatokkal átitatott cikkeket, esszéket jelentetett meg. A lapot 1940-ben betiltották, majd az évtized folyamán a második nekilendülést

követően 1949-ben végérvényesen a centralizációs törekvések áldozata lett.

A bevezetőt követő terjedelmes rész a lap 29 évfolyamból egy olyan válogatást ad közre, amelyben az eredeti szépirodalmi művek (líra és próza) mellett helyet kapnak fordítások, irodalmi kritikák, irodalomtörténeti írások, az irodalmi élettel kapcsolatos hírek, levelek, anekdoták, valamint interjúk is. A válogatásnál szempont volt, hogy lehetőleg még kötetben nem publikált eredeti szövegre vagy fordításra essen a választás.

A lap irodalmi tekintélyét különösen a tárca-rovat, a „feuilleton” adta meg, de rendszeresen jelentkezett a lap mellékletekkel, kibővített kulturális tartalommal, amelyben a színház, zene és a képzőművészet mellett folyamatosan nagy teret kaptak az irodalom és az irodalmi élettel kapcsolatos híradások, valamint a vallással, társadalommal és aktuális kérdésekkel kapcsolatos írások. A lap regionális jellegéből következik, hogy elsősorban a bánáti irodalommal és irodalmi élettel foglalkozott, szerzői németek, német ajkú magyarok, románok, zsidók és szerbek voltak. Jelen volt a lapban az ország egyéb régióinak német nyelvű irodalma is, és a világirodalmat is rendszeresen figyelemmel kísérték.

A műfajok közül a folytatásos regény biztosította az olvasók és a lap között a rendszeres kapcsolatot, 1918 és 1940 között több mint száz jelent meg a lap hasábjain. A könyvrecenziók főleg a regionális és a hazai német, román és magyar nyelvű könyv- és folyóirattematikák kísérték figyelemmel (tk. Stefan Zweigről, Max Brod Kafka-életrajzáról). Az irodalmi tematikájú tanulmányok a német szerzők közül tk. Lenau bánáti recepciójával, 1932-ben a Goethe-év kapcsán „az emberiség költőjéről” írnak. A magyar irodalomból a 20-as évek kezdetén az Ady-kultusz dominálta a temesvári irodalmi köröket, de Jókai Mór és Reviczky Gyulával is bőven foglalkoztak. Az interjú mint új műfaj is megjelent a *Temesvarer Zeitung* hasábjain; megszólaltatták tk. Octavian Gogat, Thomas Mann, vagy éppen Alfred Döblint. Az irodalmi élet hírei között rendszeresen beszámolt a lap a temesvári Arany János Társaság tevékenységéről, felolvasó- és előadói esetekről, irodalmi jubileumokról.

A kötethez egy CD-Rom is tartozik, amely a vizsgált korszak irodalmi vonatkozású bibliográfiáját tartalmazza. A nem szépirodalmi jellegű tételeknél a tartalomismertetésre külön gondja volt a szerkesztőnek. A bibliográfia mutatja a leg-
hűbben a lap széles irodalmi látókörét: a térség földrajzilag indokolt irodalmi vonatkozásain túl bőven hoz adatot a dán, az angol, a francia irodalmon túl a héber és zsidó, az olasz, az indiai, a japán, a marokkói, a norvég, a lengyel, az orosz és szovjet, de még a tibeti, a svéd, a török vagy éppen az amerikai irodalomra is. A magyar fe-

jezetben Ady Endre találati halmaza a leggazdagabb a lírában, a prózában Bíró Lajos, Heltai Jenő, Herczeg Ferenc, Karinthy Frigyes, Mikszáth Kálmán és Molnár Ferenc neve fordul elő gyakrabban.

Egy ilyen jellegű sajtótörténeti forrásanyag publikálása szöveggyűjtemény és CD-Rom formájában mintául szolgálhatna a Magyarországon megjelent magyar és idegen nyelvű lapok irodalmi vonatkozásainak dokumentálásához is.

UJVÁRI HEDVIG

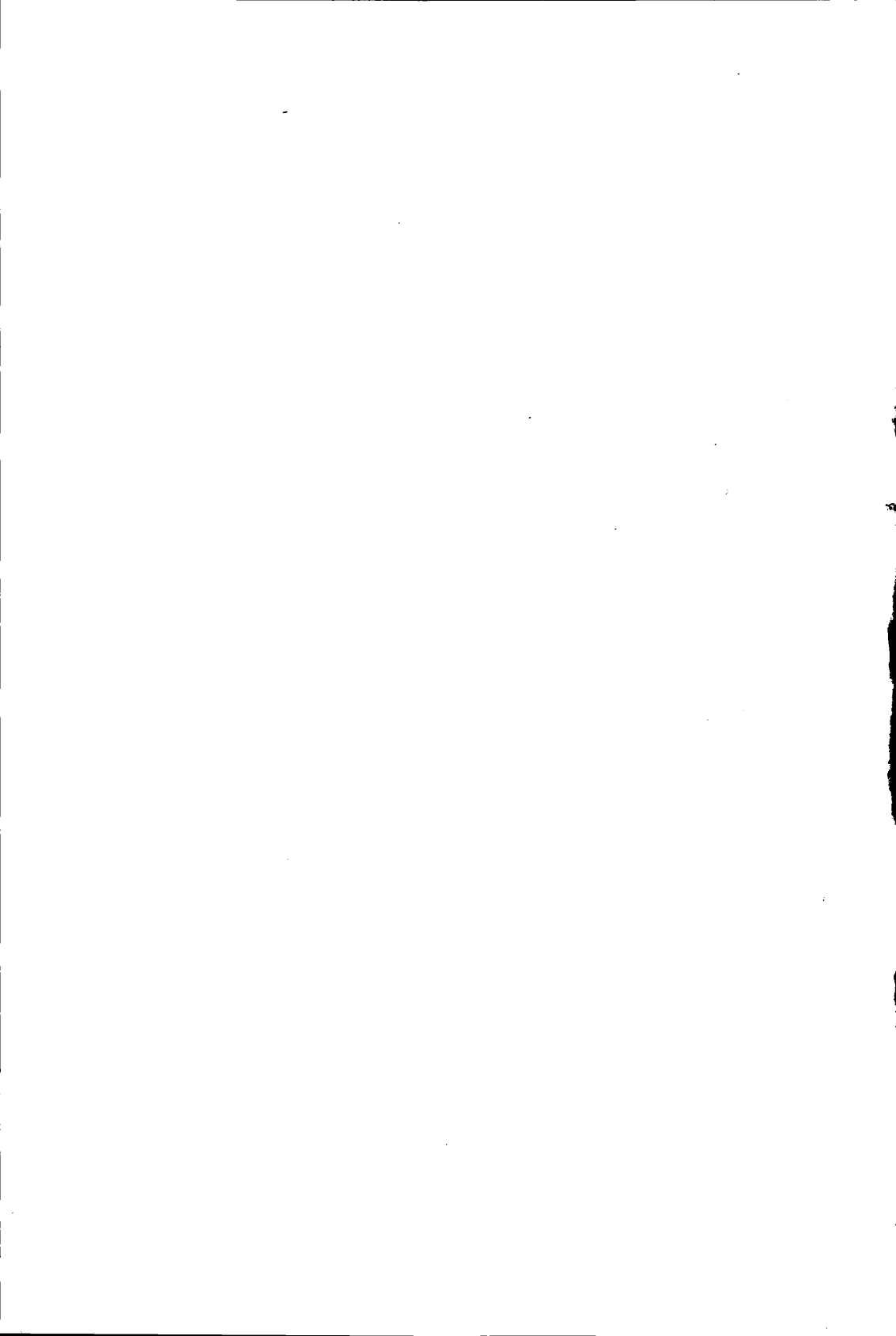
Folyóiratunknak ez a száma
a Nemzeti Kulturális Alapprogram
támogatásával jelent meg.

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Megjelent 10,37 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025-0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Tördelte Markó Sándorné
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme
Felelős vezető: Roznai Zoltán

TARTALOM

<i>Gerics József – Ladányi Erzsébet</i> : A Hartvik legenda keletkezési körülményeiről	317
<i>Holler László</i> : A Képes Krónika első három iniciáléjáról	325
<i>Hornyak Mária</i> : Brunszvik Teréz óvodái és a sajtó	353

KÖZLEMÉNYEK

<i>Kertész Balázs</i> : A turul-monda Laskai Osvát egyik Szent István-napi prédikációjában	374
<i>Király Péter</i> : Egy ismeretlen hungarika: Giovanni Battista Mosto Báthory Zsigmondnak ajánlott zenei kiadványa 1590-ből	384
<i>Fehér Katalin</i> : Egy reformkori egyházi lap történetéhez	388
<i>Ojtozi Eszter</i> : Adatok gróf Dessewffy József könyvtáráról	392
<i>Kőszegfalvi Ferenc</i> : A Csongrád megyei sajtóbibliográfia hódmezővásárhelyi kiegészítései	395

FIGYELŐ

<i>Rozsondai Marianne</i> : A 15–18. századi nyomtatványok feltárásának és digitalizálásának kérdései	402
<i>Kókay György</i> : A Magyar Katolikus Lexikon újabb kötetei	407

BIBLIOGRÁFIA

<i>Czövek Zoltán – Perger Péter</i> : A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 2003-ban	409
---	-----

SZEMLE

V. Ecsedy Judit: A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei 1473–1600. Bp. 2004. (<i>Németh S. Katalin</i>)	420
Gömöry-kódex. 1516. [Hasonmás és betűhű átirat.] Bp. 2001. (<i>Stemler Ágnes</i>)	422
Tar Gabriella-Nóra: Gyermek a 18. és 19. századi Magyarország és Erdély színpadjain. Kolozsvár, 2004. (<i>Kerényi Ferenc</i>)	423
Bibliotheca Revaliensis ad D. Olai. Tallinn Oleviste Raamatukogu. Tallinn, 2002. (<i>Monok István</i>)	425
Sipos Balázs: A politikai újságírás mint hivatás. Bp. 2004. (<i>Ujvári Hedvig</i>)	427
Literatur in der „Temesvarer Zeitung“ (1918–1949). Hrsg. Eduard Schneider. München, 2003. (<i>Ujvári Hedvig</i>)	429

SOMMAIRE

<i>Gerics, József – Ladányi, Erzsébet</i> : Des circonstances de genèse de la légende de Hartvik	317
<i>Holler, László</i> : Des trois premières lettres initiales de 'Képes Krónika' (Chronique Enluminée)	325
<i>Hornyák, Mária</i> : Les écoles maternelles de Teréz Brunszvik et la presse de l'époque	353

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Kertész, Balázs</i> : Le mythe du touroul dans un sermon de la fête de St. Étienne de Osvát Laskai	374
<i>Király, Péter</i> : Une hungarica inconnue: publication musicale de l'année 1590 de Giovanni Battista Mosto, dédiée à Sigismond Báthory	384
<i>Fehér, Katalin</i> : Contributions à l'histoire d'une périodique ecclésiastique de l'Ere des Réformes	388
<i>Ojtozi, Eszter</i> : Données sur la bibliothèques du comte Joseph Dessewffy	392
<i>Kőszegfalvi, Ferenc</i> : Contributions à la bibliographie de presse du comitat Csongrád provenants de Hódmezővásárhely	395

CHRONIQUE

<i>Rozsondai, Marianne</i> : Les problèmes de la découverte et de la digitalisation des imprimés du 15 ^e –18 ^e siècles	402
<i>Kókay, György</i> : Les volumes récents de 'Magyar Katolikus Lexikon' (Encyclopédie Catholique Hongroise)	407

BIBLIOGRAPHIE

<i>Czövek, Zoltán – Perger, Péter</i> : La littérature spéciale hongroise de l'histoire de l'imprimerie, du livre, de la presse et des bibliothèques en 2003	409
--	-----

REVUE

Ecsedy, Judit, V.: Les lettres et les ornements des anciennes imprimeries hongroises. 1473–1600. Bp. 2004. (<i>Németh, S. Katalin</i>)	420
Gömöri-kódex. (Le codex Gömöri.) [Fac-simile et édition diplomatique.] Bp. 2001. (<i>Stemler, Ágnes</i>)	422
Tar, Gabriella-Nóra: Enfant sur les scènes de théâtre de Hongrie et de Transsylvanie du 18 ^e et 19 ^e siècles. Kolozsvár, 2004. (<i>Kerényi, Ferenc</i>)	423
Bibliotheca Revaliensis ad D. Olai. Tallinn Oleviste Raamatukogu. Tallinn, 2002. (<i>Monok, István</i>)	425
Sipos, Balázs: Le journalisme politique comme profession. Bp. 2004. (<i>Ujvári, Hedvig</i>)	427
Literatur in der 'Temeswarer Zeitung' (1918–1949). Hrsg. Eduard Schneider. München, 2003. (<i>Ujvári, Hedvig</i>)	429